53265

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
UNIVERSITATEA DIN CLUJ-NAPOCA

ANUARUL
INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE
CLUJ-NAPOCA

XXV

1982

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
UNIVERSITATEA DIN CLUJ-NAPOCA

ANUARUL
INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE
CLUJ-NAPOCA

XXV

1982

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

COLEGIUL DE REDACȚIE

Acad. prof. ȘT. PASCU — redactor responsabil
I. CICALĂ; I. H. CRIȘAN; A. EGYED;
prof. dr. doc. I. I. RUSSU; V. WOLLMANN;
A. RĂDUȚIU — secretar de redacție

Redacția: Institutul de istorie și arheologie, Cluj-Napoca, str. Napoca nr. 11 (tel. 183.43)

Administrația: Academia R. S. România, Filiala Cluj-Napoca str. Republicii 9 (tel. 1.35.14; 1.35.15)

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
UNIVERSITATEA DIN CLUJ-NAPOCA
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE

Tomul XXV 1982

SUMAR

GH. HRISTODOL, 75 de ani de la marea răscoală țărănească din 1907 7

ŞT. PASCU, Nicolae Titulescu. Luptător pentru făurirea statului național unitar român și recunoașterea internațională a marii uniri din 1918 15

I. GLODARIU, La centenarul nașterii lui Vasile Pârvan 21

STUDII ŞI ARTICOLE

ŢARA HAŢEGULUI. CONTRIBUŢII DOCUMENTARE ŞI ARHEOLOGICE

I. DRĂGAN, Originile individualității istorice a Țării Hațegului în evul mediu 25

I. A. POP, Încercări de imixtiune în Țara Hațegului în veacul al XV-lea 39

V. ESKENASY, A. A. RUSU, Cetatea Mălăiești și cnezatul Sălașului (sec. XIV-XVII) 53

*

A. ŢINTĂ, Structura unor domenii și moșii din Banat la 1780 93

*

S. MĂRIEŞ, Un proiect prusian din 1856 privitor la organizarea constituțională a Principatelor Române 131

M. IACOBESCU, Activitatea României la Societatea Națiunilor în problema ocrotirii minorităților naționale (1919—1935) 149

N. DASCĂLU, Statele Unite ale Americii și criza renană (martie 1936) 175

* * *

MISCELLANEA

K. G. GÜNDISCH, Magistrul Ioan Bulkescher, conducător al răscoalei de la Bobîlna 197
A. E. DÖRNER, Statutul breslei blănarilor din Orăştie (1589) 203
A. RĂDUŢIU, Despre *clacă* în Transilvania 209
M. PORUMB, O piesă necunoscută de argintărie de la Matei Basarab 217
A. ANDEA, Manuscrise de carte românească veche din Nordul Transilvaniei (1700—1835) 221
I. BOZAC, Nicula Iuon al Horii, fiul lui Horea 235
C. TATAI-BALTĂ, I. MÂRZA, Obiecte cu valoare de patrimoniu într-un inventar de la Blaj din 1784 265
G. NEAMŢU, Un memoriu al generalului Lüders privitor la românii din Transilvania în revoluţia de la 1848—1849 275
N. EDROIU, O lucrare istorică inedită a lui Alexandru Şterca-Şuluţiu 287

DISCUŢII

D. F. MARGA, Aspecte ale relaţiei interdisciplinare dintre lingvistică şi istorie 295
I. I. RUSSU, Obîrşia poporului român şi limba daco-geţilor 301
N. GUDEA, Strategie sau limes? 311
A. RĂDUŢIU, Note pe marginea unui nou volum de documente privind istoria saşilor din Transilvania (1458—1473) 323
GH. PLATON, Revoluţia de la 1821. Opinii în jurul unor controverse 335

RECENZII. NOTE BIBLIOGRAFICE 353

N. EDROIU, S. RETEGAN, Cronica activităţii ştiinţifice a Institutului de istorie şi arheologie şi a catedrei de istorie a Universităţii din Cluj-Napoca pe anul 1981 383

*

P. TEODOR, Simpozionul privind destrămarea feudalismului şi începuturile capitalismului în ţările române 395

*

Activitatea ştiinţifică a profesorului Ion I. Russu (cu prilejul împlinirii vîrstei de 70 de ani) 401

ACADÉMIE DES SCIENCES SOCIALES ET POLITIQUES DE LA REPUBLIQUE SOCIALISTE DE ROUMANIE
UNIVERSITÉ DE CLUJ-NAPOCA
ANNUAIRE DE L'INSTITUT D'HISTOIRE ET ARCHÉOLOGIE

Tome XXV 1982

SOMMAIRE

GH. HRISTODOL, Le 75e anniversaire de la grande révolte paysanne de 1907 7

ŞT. PASCU, Nicolae Titulescu. Militant pour le parachèvement de l'État national unitaire roumain et pour la consécration internationale de la grande union de 1918 15

I. GLODARIU, Au centenaire de la naissance de Vasile Pârvan 21

ETUDES ET ARTICLES

LE PAYS DE HATZEG. CONTRIBUTIONS DOCUMENTAIRES ET ARCHÉOLOGIQUES

I. DRĂGAN, Les origines de l'individualité historique du Pays de Hatzeg au Moyen Âge 25

I. A. POP, Tentatives d'immixtion au Pays de Hatzeg au XVe siècle 39

V. ESKENASY, A. A. RUSU, La chateau-fort de Mălăieşti et le knézat de Sălaşu (XIVe — XVIIe siècles) . . 53

*

A. ŢINTĂ, La structure de quelques domaines et propriétés foncières du Banat vers l'année 1780 93

*

S. MĂRIEŞ, Un projet prussien de 1856 sur l'organisation constitutionnelle des Principautés Roumaines 131

M. IACOBESCU, L'activité de la Roumanie à la Société des Nations dans la question de la protection des minorités nationales (1919—1935) 149

N. DASCĂLU, Les Etats Unis d'Amérique et la crise rhénane (mars 1936) 175

*

MISCELLANEA

K. G. GÜNDISCH, Le maître Johannes Bulkescher, chef de la révolte de Bobîlna 197
A. E. DÖRNER, Les statuts de la corporation des pelletiers d'Orăştie (1589) 203
A. RĂDUŢIU, Au sujet de la corvée *(clacă)* en Transylvanie 209
M. PORUMB, Une pièce d'argent inconnue de Matei Basarab 217
A. ANDEA, Manuscrits roumains anciens du Nord de la Transylvanie (1700—1835) 221
I. BOZAC, Nicula Tuon al Horii, fils de Horea 235
C. TATAI-BALTĂ, I. MĂRZA, Pièces de patrimoine dans un inventaire de Blaj (1784) 265
G. NEAMŢU, Un mémoire du général Lüders au sujet des Roumains de Transylvanie pendant la révolution de 1848—1849 275
N. EDROIU, Un ouvrage historique inédit d'Alexandre Şterca-Şuluţiu 287

DISCUSSIONS

D. F. MARGA, Aspects de la relation interdisciplinaire entre la linguistique et l'histoire 295
I. I. RUSSU, L'origine du peuple roumain et la langue des Daco-Gètes 301
N. GUDEA, Stratégie ou limes? 311
A. RĂDUŢIU, Notes sur un nouveau volume de documents concernant l'histoire des Saxons de Transylvanie (1458—1473) 323
GH. PLATON, La révolution de 1821. Opinions autour d'une controverse 335
COMPTES RENDUS, NOTES BIBLIOGRAPHIQUES 353
N. EDROIU, S. RETEGAN, La chronique de l'activité scientifique de l'Institut d'Histoire et d'Archéologie et de la Chaire d'Histoire de l'Université de Cluj-Napoca pour l'année 1981 383
P. TEODOR, Le symposium portant sur la dissolution du féodalisme et le début du capitalisme dans les Pays Roumains 395

*

L'activité scientifique du professeur Ion I. Russu à son 70 anniversaire 401

75 DE ANI DE LA MAREA RĂSCOALĂ ȚĂRĂNEASCĂ DIN 1907

Istoriografia românească a caracterizat marea răscoală din 1907 ca un fenomen de mare complexitate, care a dezvăluit, ca într-o scenă tragică, toate forțele antagonice ale societății noastre la începutul veacului al XX-lea. Ea a polarizat într-o manieră neechivocă atitudinile claselor și păturilor sociale și a determinat o acerbă luptă de opinii ce s-a transformat, în unele cazuri, în amenințări directe la adresa celor ce au avut curajul să apere dreptatea celor mulți și obidiți. Fiind un fenomen social de anvergură, marea izbucnire a țărănimii de la 1907 a adus la lumină rădăcinile conflictuale ale întregului regim social-politic existent, iar ca eveniment istoric s-a impus conștiinței contemporanilor și urmașilor lor prin dimensiunea, intensitatea, forța de descătușare a energiilor revoluționare și prin ecoul stîrnit la românii de pretutindeni și în opinia publică internațională.

A izbucnit în 8/21 februarie 1907, la Flămînzi, sat al cărui nume a fost predestinat să dezvăluie de la început una din cauzele imediate ale răscoalei. Exploatarea, împilarea, abuzurile de tot felul impuse țărănimii de moșieri, arendași și o administrație lacomă și incompetentă se împleteau cu o acută lipsă de pămînt, izvorîtă dintr-o nedreaptă împărțire a proprietății funciare. Prin structura proprietății România era considerată ca o țară a latifundiilor, ocupînd unul din primele locuri din Europa în privința întinderilor marilor proprietăți moșierești. Analiza statistică a acestei situații indică clar faptul că 920 939 de proprietăți de pînă la 10 ha dețineau un total de 3 503 645 ha, adică 37,30% în timp ce 4 171 proprietari de la 10 ha în sus stăpîneau 5 882 641 ha, respectiv 62,70%. În cadrul marilor proprietăți predominau moșiile cu o întindere de peste 500 ha care dețineau 38% din tot terenul cultivabil al țării[1].

Sistemul arendășiei, organizat în trusturi, a proliferat la începutul secolului al XX-lea și a constituit un factor de agravare și de ascuțire a contradicțiilor de clasă de la sate. Contractele de învoieli agricole, rentele de tot felul, suprasarcinile și plocoanele, camăta și sporirea impozitelor, abuzurile și samavolniciile umpluseră paharul suferințelor și răbdării.

Pornită scînteia de la Flămînzi, focul a cuprins, neînchipuit de repede, mai întîi nordul Moldovei, apoi centrul, ridicînd la luptă mase tot mai mari de țărani. În decada de la sfîrșitul lunii februarie se mai speră

---

[1] *Marea răscoală a țăranilor din 1907*, București, 1967, p. 38.

încă în înduplecarea exploatatorilor astfel că sătenii se adună, discută și formulează petiții adresate autorităților, moșierilor sau arendașilor. Miopia politică a acestora, lipsa totală de înțelegere față de doleanțele pe deplin justificate ale țăranilor determină clasa conducătoare la un refuz categoric și în loc de acceptare a petițiilor, de reforme înțelepte, se adoptă măsuri de represiune.

Spiritele se aprind, revoltele izbucnesc violent, iar focul răscoalei se întinde din centrul în sudul Moldovei, fiind atacate conacele impilatorilor, devastate primăriile, distruse registrele de învoială agricolă și impozite, toate petrecîndu-se pe fundalul ciocnirilor sîngeroase între țărani și forțele de represiune. Cercetările istorice au stabilit că intensitatea maximă a răscoalei din Moldova a fost atinsă în perioada 4—10 martie[2].

Nu apucă să se domolească răscoala din Moldova cînd vîlvătaia izbucnește cu și mai mare vigoare în Muntenia și Oltenia unde acțiunile țărănești răbufnesc simultan, în mai multe comune, în mai multe județe, cîteodată conjugîndu-și forțele pentru o mai mare reușită. Astfel, din județul Teleorman, coloanele de răsculați pătrund la 10/23 martie pe teritoriul județului Vlașca și de aici e vizată chiar capitala țării. Răscoala în Muntenia și Oltenia ia forme și mai violente, confruntările devin mai dure, iar organizarea țăranilor devine mai eficientă, mai concretă. Pe lîngă atacarea conacelor, a primăriilor, se rup firele telefonice, se atacă podurile și gările, pentru a întîrzia și împiedica accesul armatei și se opune o dîrză rezistență forțelor de represiune.

În această atmosferă încordată, cînd răscoala s-a întins cu o uimitoare repeziciune din nordul Moldovei pînă în Mehedinți, cînd epopeea eroică a țăranilor români a demonstrat setea lor de dreptate socială, clasele dominante își fac uitate rivalitățile politice și-și dau mîna într-o alianță burghezo-moșierească atît de condamnată de istorie. Astfel, la 12 martie 1907 se instalează, cu înțelegerea conservatorilor, noul guvern liberal de sub conducerea lui D. A. Sturdza, avînd ca ministru de interne pe Ion I. C. Brătianu, iar ca ministru de război pe generalul Averescu, reflectînd preocuparea cercurilor conducătoare pentru salvarea propriilor interese, pentru apărarea vechilor și anacronicilor privilegii.

S-a proclamat stare de asediu, iar planul militar de reprimare a răscoalei prevedea împărțirea țării în 12 zone de operații în care urmau să acționeze circa 140 000 de soldați și ofițeri, echipați și dotați ca pentru un război. S-au emis ordine dintre cele mai „energice" care au imprimat acțiunii de reprimare un caracter deosebit de sîngeros. Acolo unde n-a răzbit infanteria sau șarja cavaleriei a „desăvîrșit" opera de pacificare a satelor năpraznicele bombardamente ale artileriei. Astfel țărănimii ridicate la luptă pentru pămînt și o viață mai bună i s-a răspuns cu gloanțe și obuze, cu arestări și schingiuiri.

Deși înfrîntă marea luptă a țărănimii din primăvara însîngerată a anului 1907 a avut profunde consecințe social-politice în vreme cît și peste vremi, deschizînd zăgazurile istoriei către progres și civilizație. Ea

[2] Bodea M., Ilincioiu, I., *Răscoala țăranilor din România 1907*, București, 1967, p. 38.

a fost pentru toate clasele, categoriile și păturile sociale, pentru toate partidele și grupările politice, chiar și pentru mișcările de idei sociale și literare un necruțător examen cu repercusiuni imediate și depărtate.

Manifestîndu-și puternic intrarea pe scena politică a epocii *clasa muncitoare* și-a verificat orientarea revoluționară, adăugînd pozițiilor sale cele mai înaintate viziunea de ansamblu a epocii și necesitatea înmănuncherii forțelor sociale progresiste menite să lupte împotriva regimului burghezo-moșieresc. Este firesc deci să găsim muncitorimea începutului de veac nu numai în actele de solidaritate frățească cu țărănimea răsculată, ci participînd direct la sprijinirea luptei sau împărtășind consecințele represiunii ce a urmat. Manifestul publicat în „România muncitoare" la 11—18 martie 1907 și intitulat „Către lucrători și țărani" dezvăluie linia de conduită a mișcării muncitorești și socialiste din România și concepția acesteia față de adevăratele cauze ale ridicării țărănimii, justificînd calea de luptă adoptată de răsculați. În timpul desfășurării răscoalei muncitorii își fac simțită prezența alături de țărani, fie participînd la răscoale (Botoșani, Galați, Buhuși, Alexandria), fie apărîndu-i de rigorile represiunii (Pașcani, Fălticeni), fie difuzînd manifeste, organizînd demonstrații, greve și adunări.

„În cadrul acestor mari bătălii revoluționare — sublinia tovarășul Nicolae Ceaușescu la recenta plenară a Consiliului Național al Agriculturii — s-a manifestat pentru prima dată într-o formă organizată alianța dintre clasa muncitoare și țărănime" alianță ce a pus în primejdie orînduirea socială din acea vreme.

În vîltoarea tragicelor evenimente de atunci găsim însă prezentă și intelectualitatea progresistă a țării, care a înscris o pagină memorabilă a istoriei noastre sociale și politice prin dezvăluirea anticipată a dureroaselor evenimente, a cauzelor care le-a generat, prin solidarizarea, uneori pînă la identificare, cu soarta celor obidiți și participare directă la acțiunile revoluționare.

În primul rînd îi amintim pe intelectualii socialiști, purtători ai teoriei marxiste, care la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea au scris și elaborat studii și programe teoretice și practice pentru rezolvarea problemei agrare și au fost propagatori ai ideilor socialiste la țară.

„Intelectualitatea socialistă sau înrîurită de ideile socialiste ocupă un loc deosebit de important în amplificarea stării de spirit protestatare a țăranilor, aducînd în mijlocul exploataților de la sate luminile nădejdilor de ieșire din sărăcie și robie moșierească"[3], prin luptă revoluționară. Din galeria militanților socialiști de formație intelectuală Constantin Dobrogeanu-Gherea, Mihail Gheorghiu-Bujor, N. D. Cocea, Cristian Racovski și mulți alții au avut o atitudine fermă în sprijinul răscoalei în așa măsură încît guvernul liberal i-a acuzat că sînt răspunzători pentru atmosfera propice declanșării mișcărilor țărănești. M. Gh. Bujor a lansat în „România muncitoare" un remarcabil apel-manifest pentru sprijinirea deschisă și fără rezervă a luptei maselor împotriva oprimatorilor și a chemat armata să fraternizeze cu răsculații. „Arătați pretutindeni

[3] Georgescu T., Ilincioiu I., *1907. Intelectualii și răscoala*, Craiova, 1974, p. 7.

pe dușmanul adevărat — se scrie în manifest — și dacă va fi cu putință dați-vă de partea răsculaților ca să luptați contra acestui dușman. Niciodată gloanțele noastre în pieptul țăranilor asupriți! Trageți în vînt"[4].

În toamna anului 1907 talentatului publicist și militant socialist N. D. Cocea i s-a intentat un răsunător proces în fața Tribunalului militar, fiindcă a fost unul din inițiatorii întrunirii de protest contra sîngeroasei represiuni.

Organele de represiune ale regimului au urmărit cu insistență și activitatea unor cadre didactice universitare cu vădite simpatii pentru mișcarea socialistă. Cu prilejul întrunirilor studențești de sprijinire a luptei țărănimii, desfășurate în luna martie 1907, printre cei ce au luat cuvîntul s-a numărat și doctorul Ion Cantacuzino, fondator al celei de a doua serii a ziarului „România muncitoare". El arăta că țărănimea a fost exploatată secole de-a rîndul și-și definea fără rezerve poziția în sprijinul luptei țărănimii, accentuînd asupra faptului că în acele împrejurări „toți cei care nu sînt cu țărănimea sînt cu exploatatorii".

La fel profesorul dr. D. Voinov cu vădită orientare socialistă se solidariza cu mișcarea de protest împotriva asasinării țăranilor și cu lupta pentru îmbunătățirea soartei lor.

Frontul intelectualilor care a sprijinit cauza dreaptă a celei mai numeroase categorii sociale din țara noastră a fost mult mai larg, el depășind limitele orientărilor sau grupărilor politice. Savanți de renume mondial, piscuri ale spiritualității românești au creat o puternică opinie în favoarea țărănimii, a îmbunătățirii situației sale în interesul progresului general al țării. Nicolae Iorga, A. D. Xenopol, P. S. Aurelian, Spiru Haret, P. Poni, V. Babeș, Gh. Marinescu, Ioan Lupaș, B. P. Hasdeu, Radu Rosetti și mulți alții și-au făcut publice gîndurile și opțiunile lor, au radiografiat condiția economico-socială-sanitară-culturală a țărănimii și au căutat să dea soluții controversatei probleme agrare în spiritul vremii și cu multă înțelegere și stimă față de cei mulți și nedreptățiți.

Este elocventă în acest sens atitudinea marelui istoric Nicolae Iorga care înainte, în timpul și după răscoală a ilustrat permanent ca nimeni altul condiția țărănimii și și-a exprimat revolta și indignarea împotriva marilor moșieri, a arendașilor, a autorităților și chiar a guvernelor. Anul 1907 a zguduit profund conștiința sa și nu e de mirare că savantul e preocupat tot timpul de această tragedie. În „Neamul românesc" consemnează toate evenimentele legate de răscoală, pironind la stîlpul infamiei pe toți cei care s-au manifestat cu violență împotriva țăranilor și adresînd îndemnuri armatei să nu ucidă pe răsculați. Articolul cel mai relevant pentru această atitudine este cel intitulat „Dumnezeu să-i ierte", ocazionat de începutul represiunii sîngeroase în chiar orașul său natal [Botoșani]. Conceput într-o manieră care absolvea etic, atît pe victime, cît și pe soldații care și-au ucis „frații" din ordin, articolul anatemiza cu puternică vigoare pe cei vinovați de tragismul situației țăranilor români, împușcați fără vină reală, într-un oraș românesc, de „oastea românească". Acest blestem, ca și poezia lui George Coșbuc „Noi vrem pămînt", ca și broșura-manifest „Către săteni" a lui Vasile Kogălniceanu

[4] *Ibidem*, p. 144.

au avut cea mai largă audiență în lumea satelor aprinse de vîlvătaia răscoalelor și ele au fost incriminate de guvern ca materiale propagandistice incendiare, iar autorii lor numiți „instigatori".

În urma acțiunilor tot mai hotărîte, mai curajoase și mai generoase în favoarea țărănimii răsculate, N. Iorga și-a creat nu numai adversități neiertătoare în rîndurile exploatatorilor, ci o imensă popularitate plină de simpatie din partea celor obidiți sau a opiniei publice favorabile cauzei țărănimii.

Izbucnirea marii răscoale țărănești din 1907 nu l-a surprins nici pe cunoscutul istoric A. D. Xenopol care afirma că revolta era prevăzută și așteptată de elementele inteligente ale clasei conducătoare, observînd că de la 1864 nici o cîrmuire nu s-a gîndit serios la rezolvarea situației țărănimii: „din pricină că clasele noastre conducătoare, răpite de un vîrtej neînțeles de iubire de sine, s-au gîndit numai la ele și la nevoile lor, fără a lua în privire și pe acele ale clasei din a cărei muncă și sudoare ele însăși se hrănesc"[5].

Prin presă și prin cuvîntul rostit de la înalta tribună a Academiei Române A. D. Xenopol a luat atitudine în sprijinul țăranilor, căutînd să lămurească principalele cauze ale răscoalei și necesitatea unor reforme. În comunicarea de la Academie intitulată „Evoluție și istorie" afirmă că răzvrătirile au un caracter pozitiv: „noi vedem, în asemenea frămîntări, fierberi din care va ieși o lume nouă. Vedem în ele un pas uriaș al evoluției, pe urma căruia va răsări o lume mai dreaptă, mai adevărată și mai frumoasă..."[6]. Marele savant a încercat personal să găsească o soluție pașnică, intervenind cu o audiență de urgență pînă la rege și s-a pronunțat categoric împotriva măsurilor de barbară represiune. Atît în timpul răscoalei cît și după, A. D. Xenopol nu a încetat de a cere cu insistență reforme pentru rezolvarea chestiunii țărănești, căci altfel, declara el „pierim cu toții", căci nu este nici o îndoială că întreaga existență a statului și organismului nostru social „atîrnă de viața și de puterea stratului lor de temelie"[7].

În apărarea maselor populare s-a pronunțat și marele pedagog, reformator și organizator de școală românească, cunoscut om de stat, Spiru Haret, care într-atît a fost aproape de cunoașterea și înțelegerea sătenilor încît i s-a dat epitetul de om al țărănimii. Meritul lui este de a-și fi dat seama încă înainte de răscoală de complexitatea și urgența problemei agrare de necesitatea imperioasă de a fi rezolvată într-o manieră integrală. În 6 martie 1907 publică articolul „În chestia țărănească" în care ia o clară atitudine în favoarea cererilor răsculaților și se declară potrivnic represiunii armate. Difuzat apoi ca broșură s-a bucurat de mare popularitate în rîndul sătenilor căci era incriminat întregul sistem de exploatare neomenoasă a țărănimii. El arată că așa numitele „drepturi cîștigate" ale arendașilor — bazate pe învoielile înrobitoare impuse țărănimii — nu puteau fi opuse dreptului la viață al țărănimii asuprite. „Mai

[5] *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, București, 1972, p. 407.
[6] *Ibidem*, p. 407—408.
[7] *Ibidem* p. 408.

presus de orice alt drept era dreptul țăranilor de a nu fi jefuiți, de a fi sprijiniți în lupta pentru recucerirea pămîntului strămoșesc"[8].

Nu este de mirare că oprimatorii folosesc un violent limbaj împotriva lui, iar ziarul conservator „Evenimentul" din 8 mai își intitulează articolul „Majestatea sa Haret răzvrătitorul" în care „omul școalei" devine „omul răscoalei".

În fața acestor atacuri S. Haret strînge foarte multe date despre mișcările țărănești și participarea intelectualității sătești la acestea, pentru a-i apăra pe cei învinuiți de urgia dezlănțuită împotriva lor. Pe baza acestor date înaintează un „Raport adresat M. Sale Regelui asupra acțiunii învățătorilor și preoților rurali în răscoalele țărănești din 1907", pe care-l și publică, raport care se constituie într-un adevărat rechizitoriu împotriva administrației, demască excesele comise de armată la înăbușirea răscoalelor și legitimează atitudinea învățătorilor și preoților.

În această ordine de idei este necesar să subliniem aportul intelectualității satelor la marea răscoală din 1907, deoarece prin numărul lor, prin apartenența lor, prin gradul de identificare cu aspirațiile și lupta țărănimii, învățătorii și preoții au fost cei mai aproape de vălmășagul luptelor și mulți dintre ei au avut de suferit, fiind arestați și maltratați, iar o parte din aceștia au căzut jertfă, alături de răsculați, pentru marea cauză a țărănimii.

De cum s-a dezlănțuit furtuna, din Moldova pînă în Oltenia, o mare parte a intelectualității rurale, a îndeplinit cu curaj și hotărîre datoria nobilă de a sprijini cu toate mijloacele lupta țărănimii și de a împărtăși apoi consecințele represiunii armatei.

Învățători, preoți, medici, avocați, uneori notari și primari din satele românești au înțeles și și-au exprimat clar ferma lor poziție pentru dreapta cauză a răsculaților. Numele multora dintre ei figurează în dosarele Ministerului de Interne și a altor autorități din acea vreme, iar cercetările istorice recente adaugă acestora zeci și zeci de nume noi spre cinstea acestei categorii sociale care a contribuit la luminarea sătenilor și la trezirea conștiinței lor în lupta pentru dreptate.

În lungul șir al intelectualilor care au sprijinit răscoala sau au arătat simpatie pentru lupta dreaptă a țărănimii, iar apoi cu receptivitatea lor deosebită și cu multă sensibilitate artistică au zugrăvit tabloul emoționant al confruntărilor de atunci amintim o întreagă pleiadă de scriitori, publiciști, poeți, dramaturgi, artiști plastici, nume de răsunet ale culturii românești. Sadoveanu și Vlahuță, Coșbuc și Caragiale, Șt. O. Iosif și Duiliu Zamfirescu, O. Goga și Panait Cerna, C-tin Mille și George Ranetti și mulți alții își așternu gîndurile în opere valoroase, impresionante prin dramatismul lor zguduitor și prin imaginile vii ce surprind dureroasa tragedie a țăranilor și indignarea plină de revoltă împotriva asupritorilor.

Artiștii plastici, Octav Băncilă, Șt. Luchian, Francisc Șirato, Ary Murnu și alții imortalizează în picturile, desenele și caricaturile lor, cu

[8] Popovici V., *Spiru Haret și 1907*, în „Rev. de ist.", 1977, nr. 2, p. 224.

atributele proprii capodoperelor cutremurătoare imagini dedicate răscoalei.

De-a lungul anilor creația scriitorilor și artiștilor plastici, a oamenilor de cultură și știință va continua să se inspire din tragicele evenimente și operele lor vor menține mereu aprinsă în conștiința generațiilor flacăra vie și luminoasă a amintirii despre răscoală și a legitimității istorice a luptei pentru dreptatea socială.

GHEORGHE HRISTODOR

atributele proprii capodoperelor cutremurătoare imagini dedicate rășcoalei.

De-a lungul anilor creația scriitorilor și artiștilor plastici, a oamenilor de cultură și știință va continua să se inspire din tragicele evenimente și operele lor vor menține mereu aprinsă în conștiința generațiilor fiacăra vie și luminoasă a aminirii despre răscoală și a legitimității istorice a luptei pentru dreptate socială.

GHEORGHE BRISTCOCOB

NICOLAE TITULESCU
LUPTĂTOR PENTRU FĂURIREA STATULUI NAȚIONAL UNITAR ROMÂN ȘI RECUNOAȘTEREA INTERNAȚIONALĂ A MARII UNIRI DIN 1918

„Din împrejurările de azi, România trebuie să iasă întreagă și mare! România nu poate fi întreagă fără Ardeal; România nu poate fi mare fără jertfe! Ardealul e leagănul care i-a ocrotit copilăria, e școala care i-a făurit neamul, e farmecul care i-a susținut viața". După invocarea și evocarea însemnnătății Transilvanieni „scînteia care aprinde energia, viața care cheamă viață", concluzia logică înseamnă totodată și imperativul vremii. „Ne trebuie Ardealul! Nu putem fără el! Vom ști să-l luăm și mai ales să-l meritäm! Pentru Ardeal nu-i viață care să nu se stingă cu plăcere; pentru Ardeal nu-i sforțarea care să nu se ofere de la sine; pentru Ardeal totul se schimbă, totul se înfrumusețează, pînă și moartea se schimbă, încetează de a fi hidoasă, devine atrăgătoare! Ardealul nu e numai inima României politice; Ardealul e inima României geografice". Pentru realizarea marelui ideal, trebuiau desființate granițele ce despărțeau pe frați de frați: „granițe care de veacuri ne sufocă, granițe care sînt ca niște tăieturi adînci și dureroase în corpul viu al națiunii, granițe care dacă nu vom reuși să le spulberăm, ne vor încătușa ca zidurile unei temnițe, la umbra cărora viața se ofilește și se stinge".

Era în ziua de 3 mai 1915, la o mare adunare populară, la Ploiești, iar cel ce rostea asemenea judecăți de frumusețe înălțătoare, vrednice de cea mai pretențioasă antologie politică-națională, era Nicolae Titulescu, prestigios jurist, respectat parlamentar, remarcabil orator — la 32 de ani doar.

Poporul român era la o răscruce a istoriei sale. Consiliul de coroană, împotriva dorinței regelui Carol I și a atitudinii ostentative, pînă la dușmănie față de țară a lui Petre Carp, conservator învechit, hotărăște, la 3 august 1914, neutralitatea României față de cele două coaliții imperialiste încleștate în lupte: Puterile Centrale — Germania și Austro-Ungaria — și Antanta — Franța, Marea Britanie și Rusia. Fiecare din cele două tabere făceau promisiuni și presiuni asupra României să se hotărască de partea lor, pentru petrolul și pentru poziția sa strategică. Fiecare făgăduind teritorii românești aflătoare sub dominație străină. Curentul proantantist cucerise opinia publică, imensa majoritate a poporului român, din motive lesne înțelese. În afară de „bătrînii" conservatori, toți oamenii politici de prestigiu erau proantantiști, în frunte cu I. I. C. Brătianu, Nicolae Filipescu, Take Ionescu, Barbu Delavrancea, Ioan Can-

tacuzino, Nicolae Iorga. Între aceștia, un loc tot mai prestigios își asigură Nicolae Titulescu.

Atmosfera din sala de întrunire a marii adunări populare de la Ploiești vibra la marea temperatură a evenimentelor istorice, înfierbîntată în plus de oda închinată Transilvaniei de neîntrecutul orator, înnoită în sala „Dacia" din București, în toamna aceluiași an, 1915. Sînt pe deplin explicabile și fără greutate înțelese scenele impresionante ce au urmat.

Profesorului bucovinean Dumitru Marmeliuc i s-au săpat adînc în minte și în inimă, pentru a ni le împărtăși cu prospețimea unor întîmplări foarte apropiate în timp. Erau prezenți, alături de ploieșteni și din alte orașe ale României, ardeleni și bucovineni. Profesorul din Moldova de Sus, în alocuțiunea sa, invoca umbra marelui voievod Ștefan cel Mare și rugămintea de a-i fi mormîntul sub stăpînire românească. S-a ridicat atunci profesorul ardelean Simion Mândrescu care, îmbrățișîndu-și fratele bucovinean, s-a adresat sălii, chemîndu-i pe cei de față să-și înfășoare brațele în jurul trupurilor lor, pentru a forma o unitate vie, un trup vînjos, uriaș și nebiruit. Mulțimea izbucni într-un vifor de aplauze, iar un muncitor tînăr, voinic, cu ochi negri, scînteietori, își încolăci brațele în jurul ardeleanului și bucovineanului, formînd toți trei un grup viu, sculptural. Aplauze nesfîrșite au aureolat înfrățirea, veșnicindu-i simbolul. După o lungă așteptare, liniștindu-se freamătul codrului de inimi, tînărul muncitor ploieștean își rosti gîndul, al său și al tovarășilor săi: „Prezenți la datorie, muncitorii români din țara liberă, vă asigură, prin glasul meu, muncitor la atelierele C.F.R. din Ploiești, că stăm de veghe și așteptăm ceasul hotărîtor pentru viitorul poporului nostru. Vom fi atunci cu toții la datorie, pentru a elibera pe frații noștri din Ardeal și Bucovina, atît în privința națională, cît și socială". Pentru ca tabloul să fie complet și simbolul desăvîrșit, se urcă la tribună un țăran între două vîrste, care grăi liniștit: „Țăranul român din țara liberă, legat de veacuri de pămîntul acesta, muncit de noi, cu lacrimi și sînge udat și apărat, fără să fie însă, al nostru, al celor ce-l muncim și-l apărăm, își va face datoria față de frații săi, față de țară, nădăjduind o Românie întregită cu Ardealul și Bucovina, o Românie a dreptății și a luminii și pentru noi".

Era un moment simbolic și semnificativ. Nu era însă nici cel dintîi și nu va fi nici cel din urmă. Și de asemenea, nici pentru Nicolae Titulescu. Începutul activității social-politice a lui Titulescu poate fi socotit anul 1907. Nu era nici simplă întîmplare și nici dorința de a fi în actualitate, editarea ziarului „Țăranul", din care au apărut doar trei numere, suficiente însă pentru a dezvălui concepția și atitudinea social-politică burghezo-democratică, a marelui jurist și interesul față de problema țărănească, de viața și nedreptățile suferite de țărănimea din România acelor vremi. Atunci, în anul marilor răscoale, și în acest ziar, și mai tîrziu, Titulescu va sesiza nedreptățile sociale și va lupta pentru îndreptarea lor. De aceea, pretindea ca privirile celor ce se interesau de soarta țăranului, să se îndrepte asupra legăturii ce există între acesta și pămîntul țării lui. Singura soluție era, potrivit părerii lui Titulescu, exproprierea marii proprietăți moșierești, reformă ce, îmbunătățind condiția

social-economică și culturală a țărănimii, asigura totodată dezvoltarea și viitorul poporului român. Deoarece, cum declara Titulescu în Parlament încă în 1913, „viitorul popoarelor nu depinde de numărul lor și de întinderea teritoriului lor, ci de capacitatea lor de a contribui la dezvoltarea civilizației".

În mijlocul frămîntărilor, care urmăreau modalitatea cea mai sigură pentru nașterea unei Românii întregite, Partidul Conservator, germanofil, se destramă, iar reorganizarea lui a însemnat apropierea acestuia, sub conducerea noului său președinte, Nicolae Filipescu, de Partidul Conservator-Democrat, condus de Take Ionescu. Se alătură acestora tînărul de 33 de ani, Nicolae Titulescu. Problema problemelor acelor vremuri, desăvîrșirea unității național-politice a poporului român, a constituit temelia trainică a unității partidelor respective. Așa cum o mărturiseau singuri: „Noi trebuie să fim dominați de un singur gînd: înfăptuirea idealului național! ... Noi nu vrem decît un singur lucru: unirea cu Transilvania".

Intrînd, în iulie 1917, în calitate de ministru de finanțe, în guvernul Brătianu, al cărui vicepreședinte era Take Ionescu, Nicolae Titulescu a avut prilejul să se inițieze și mai mult în tainele diplomatice, ajutat și orientat de mentorul său, vicepreședintele guvernului, el însuși un remarcabil diplomat. Pătrunzînd în ascunzișurile nevăzute de cei neinițiați, Take Ionescu și Nicolae Titulescu și-au întărit convingerea în izbînda dreptății și înfrîngerea, în cele din urmă, a agresiunii și a celor ce au pregătit-o, organizat-o și înfăptuit-o. Mai cu seamă că, calculelor reci, militare, financiare, psiho-sociale se adăuga un element de cea mai mare însemnătate în momente hotărîtoare pentru destinul popoarelor: dorința arzătoare, mistuitoare a acestora de împlinire a marelui ideal — unitatea național-politică. Se înțelege astfel, hotărîrea grupului din jurul lui Take Ionescu, între care Titulescu ocupa locul cel mai apropiat, de a înainta regelui un memoriu de protest, după încheierea armistițiului de la Focșani, din 9 decembrie 1917. „Pentru sacrificiile consimțite de poporul nostru, sîntem datori să păstrăm întregul nostru credit în ochii aliaților. Aceasta va fi pentru noi o armă puternică în timpul Conferinței generale de pace, care va discuta problema unității naționale și menținerea intactă a angajamentului aliaților față de ea". Iar cînd liberalii din guvern erau dispuși să accepte discuții cu dușmanul în vederea încheierii tratatului de pace, Take Ionescu, Nicolae Titulescu, Barbu Delavrancea, Mihai Cantacuzino și Dimitrie Greceanu au părăsit guvernul, ceea ce a determinat demisia guvernului însuși.

După semnarea păcii umilitoare și înrobitoare din 7 mai 1918, Take Ionescu și Nicolae Titulescu, împreună cu alți prieteni, au părăsit țara, pentru a-și continua lupta acolo unde urma să se discute viitorul poporului român.

Titulescu, plecat la Paris în vara anului 1918, a contribuit într-un grad superior la formarea unei opinii publice favorabile intereselor românești — realizarea unității național-statale — și la influențarea oficialității țărilor aliate în același sens în vederea Conferinței de pace. Plecarea în Franța și alăturarea la emigrația română din Paris mai avea și semnificația unui protest împotriva păcii înrobitoare încheiate de gu-

vernul conservator, condus de Alexandru Marghiloman. A fost, de aceea, Titulescu între inițiatorii noului protest pe care grupul român de la Paris l-a adresat regelui Ferdinand, cerîndu-i să nu recunoască asemenea condiții umilitoare: cotropirea unei însemnate părți a teritoriului național de Germania și Austro-Ungaria, jefuirea nemiloasă a bogățiilor țării. Conferințe, articole în presa franceză și engleză, interviuri, scrisori și contacte personale cu diferiți oameni de stat — nimic nu a fost nici ignorat și nici subestimat dacă servea interesele naționale ale poporului român: libertate și unire, independență și suveranitate. Articolele lui Nicolae Titulescu publicate în ziarul emigrației române din Franța, „La Roumanie", erau urmărite cu interes atît de opinia publică, cît și de cercurile oficiale, pregătindu-le pentru ceasul hotărîtor. Titulescu întreține relații cu oamenii politici francezi: Aristide Briand, Viviani, Stephen Pichon, Alexandre Millerand. Oficialitatea engleză, americană și italiană era pregătită cu succes și prin participarea sa, alături de Take Ionescu, la reuniunile de prietenie anglo-române, româno-americane și italo-române. Ca membru marcant și influent al Consiliului național al unității române de la Paris, după pacea înrobitoare de la București, din mai 1918, Nicolae Titulescu a acționat ca persoană oficială, atît în Franța, cît și în Anglia, unde, în toamna anului 1918, împreună cu Take Ionescu, întreprinde o vizită de importanță hotărîtoare pentru cauza românească și discută cu personalități politice engleze cu rol determinant în mersul evenimentelor: primul ministru Lloyd George, ministrul de externe, lordul Balfour, ministrul de război, Winston Churchill, lordul Curzon. Rezultatul poate fi judecat după declarația oficialității engleze: „Chiar dacă noi am fi preferat ca politica noastră de rezistență să triumfe în România, noi cunoaștem și apreciem sacrificiile făcute de români. Voi care ați dezavuat pacea de la București, veți reintra în țara voastră și lumea vă va fi recunoscătoare pentru opera pe care ați îndeplinit-o pentru România".

În aceste circumstanțe, în ianuarie 1919, își inaugurează lucrările „tribunalul popoarelor", cum era caracterizat Congresul de pace. Delegația română oficială la Conferința de pace era formată inițial din I. I. C. Brătianu, Al. Vaida-Voievod, C. Angelescu, V. Antonescu și N. Mișu. Lupta principală a delegației era recunoașterea unității național-statale, realizată în 1918 prin voința unanimă a poporului român și asigurarea independenței reale a țării, fără ingerințele marilor puteri.

După părăsirea, în chip ostentativ, a Conferinței de pace, de Brătianu, în semn de protest față de pretențiile marilor puteri de a se amesteca în politica internă a României, Take Ionescu urma să completeze delegația. Acesta, însă, obținînd portofoliul externelor, l-a propus în locul său pe Nicolae Titulescu, ca prim delegat. Era o răspundere istorică ce apăsa pe umerii unui om de 37 de ani. Examenul de care depindea viitorul poporului român, Nicolae Titulescu l-a promovat cu mare succes și datorită calităților sale de diplomat, dar și datorită dreptului și dreptății care erau de partea poporului român.

Documentarea bogată și convingătoare, cu argumente istorice, juridice, economice, etno-demografice, geografice, politice, pe care a depus-o pe masa Conferinței de pace și legăturile permanente și influente cu șefii

delegațiilor marilor puteri, îndeosebi cu președintele Franței, Raymond Poincaré și cu primul ministru al Angliei, Lloyd George, viorile prime în acest concert mondial, dar și cu președintele american Wodrow Wilson și primul ministru al Italiei, Vittorio Emmanuele Orlando, precum și cu conducătorii delegațiilor țărilor mici — toate acestea au înclinat balanța în favoarea dreptății, recunoscîndu-se faptul împlinit, desăvîrșirea unității național-statale a poporului român, prin semnarea Tratatului de la Trianon, la 4 iunie 1920, de savantul I. Cantacuzino și de N. Titulescu, din partea României, alături de semnăturile de prestigiu ale aliaților: Alexandre Millerand — Franța, Edward George Villiers — Marea Britanie, Hugh Cambell Walace — Statele Unite și K. Matsui — Japonia.

Simplu dar profund, fără emfază dar convingător, explică Titulescu însuși succesul cauzei românești. „Cînd un stat, în lupta pacifică de toate zilele, susține o luptă dreaptă, cu fermitate și curtenie și pune în slujba ei, nu simple recriminațiuni de ordin național, ci rezistența pe principii mari internaționale care stau la baza raporturilor actuale dintre state, punctul de vedere sfîrșește prin a se impune". Activitatea sa diplomatică în condiții atît de grele și abilitatea în situații atît de complexe, pregătirea sa riguroasă în domeniul dreptului internațional, inteligența sa sclipitoare, calitățile sale retorice excepționale, îndreptățesc caracterizarea ziarelor acelui timp, de „cel mai destoinic diplomat al vremii".

Încercarea de creionare a unui aspect doar al portretului unei mari și complexe personalități, implicate în toate importantele probleme contemporane lui, interne și, deopotrivă, internaționale, poate fi socotită temerară. De aceea, vom apela la propria-i judecată, deoarece cine se cunoștea mai bine și cine-și cunoștea idealurile mai bine decît el însuși. Autoportretul moral pe care și-l creionează, pe cît de succint și veridic este pe atît de sugestiv și general uman: „Eu cred în drepturile imprescriptibile ale omului, în dreptul liberei existențe a tuturor popoarelor și, ca urmare, în dreptul poporului meu. Eu consider aceste drepturi ca valori eterne, cîștigate prin lupte grele și cu sacrificii de sînge de popoarele civilizate, valori ce trebuiesc afirmate și apărate împotriva celor ce le neagă și apărate înainte de toate de organizația păcii".

„Oamenii dispar, dar marile lor idei rămîn", afirma prestigioasa scriitoare Elena Văcărescu, caracterizîndu-l pe Titulescu. Marele diplomat român a dispărut acum peste patru decenii, marile lui idei și idealuri însă au rămas înălțate pe trepte superioare de tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretarul general al partidului, președintele României socialiste, care a făcut și face ca asemenea idei nobile, generoase, umanitare, să triumfe în lumea întreagă, spre liniștea și fericirea popoarelor, a umanității în întregimea ei.

Acad. ȘTEFAN PASCU

LA CENTENARUL NAȘTERII LUI VASILE PÂRVAN

La 22 septembrie se împlinesc 100 de ani de la nașterea lui Vasile Pârvan, creatorul școlii moderne de arheologie în România, model de dăruire în muncă pentru dezvoltarea studiilor de istorie antică, proeminentă personalitate în viața științifică a țării, savant de renume internațional. Scurta-i viață, de nici 45 de ani, a însemnat încă din fragedă copilărie o muncă tenace, sistematică, în cadre de disciplină austeră, care i-a adus tînărului pornit din Perchiul Moldovei mari împliniri profesionale, întunecate însă prea de timpuriu și prea des de zdruncinări neașteptate în familie și de lovituri piezișe, venite din partea unor contemporani.

Primele clase de școală le-a urmat sub îndrumarea atentă a învățătorului Andrei Pârvan, tatăl său, apoi cele secundare la liceul clasic din Bîrlad, unde, în două rînduri, avea să fie distins cu premiile pentru istorie ale societății Tinerimea română[1].

La 1900 se înscrie la Facultatea de litere și filozofie a Universității din București. Starea materială precară l-a silit să lucreze în primii ani de studii, ceea ce nu l-a împiedicat să se remarce dintru început în fața unor iluștri profesori — Ioan Bogdan, Dimitrie Onciul, Nicolae Iorga — prin temeinicia pregătirii, prin profunzimea și maturitatea gîndirii istorice, dublate de efortul continuu pentru deprinderea și stăpînirea metodelor de cercetare. Lucrări extinse de seminar, cum au fost *Românii în cronica Notarului Anonim al regelui Bela*, la D. Onciul, sau *Al. Papiu Ilarian*, la N. Iorga, i-au adus prețuirea și sprijinul magiștrilor încîntați de progresele tînărului istoric. În aceiași ani ai studenției începe să desfășoare o susținută activitate publicistică abordînd mai ales teme de istorie medie și modernă.

În anul 1904 ia examenul de licență *magna cum laude* și obține o bursă pentru specializare în Germania. Își continuă, așadar, studiile mai întîi la Jena, apoi la Berlin avînd profesori cu nume celebre în istoriografie: Ed. Meyer, Otto Hirschfeld, H. Dessau, C. Lehmann — Haupt. După nici doi ani de studii susținute, se înscrie la prof. Otto Hirschfeld cu teza de doctorat *Die Nationalität die Kaufleute im römischen Kaiserreich*, pe care o va susține la sfîrșitul anului 1908, sub conducerea prof. C. Cichorius, la Universitatea din Breslau (Wroclaw) obținînd calificativul *magna cum laude*. În aceeași ani de specializare începe și își desăvîrșește documentarea în biblioteci, muzee, prin călătorii de studii, pentru unele lucrări pe care avea să le publice după întoarcerea în țară.

---

[1] Pentru datele biografice Al. Zub, *Vasile Pârvan*, București, 1975, p. XXX—LXXXIV.

Revenit la București, la sfîrșitul lui august 1909, ocupă ca suplinitor catedra de istorie antică și epigrafie, rămasă vacantă după dispariția din viață a lui Gr. Tocilescu, apoi în calitate de agregat definitiv (1910) și titular (1913).

Meritele tînărului savant, unanim recunoscute în ciuda unor trecătoare tracasări, îi aduc onoruri într-un ritm impresionant: director al Muzeului național de antichități (1910), membru corespondent al Academiei Române (1911), membru activ al Academiei Române (1913), membru al Comisiunii monumentelor istorice (1913), membru corespondent al Institutului arheologic german (1914), secretar al Academiei (1919), vicepreședinte al Academiei (1920), delegat al Academiei Române și apoi secretar al Uniunii Academice Internaționale (1923), membru corespondent la Pontificia Academia Romana di Archeologia (1924), membru corespondent la Numismatische Gesellschaft in Wien (1924), membru fondator al Comitetului Internațional al Științelor Istorice și membru la Accademia dei Lincei (1927). Dar vestea alegerii sale ca membru la Accademia dei Lincei avea să ajungă la București după ce savantul trecuse în neființă. Viața austeră și munca fără menajamente îl aduseseră în situația de a nu supraviețui unei simple intervenții chirurgicale. Pentru că cel ce dispăruse din viață a înțeles totdeauna nu să fie onorat de titluri ci să le onoreze.

Studiile și călătoriile de studii, vizitarea muzeelor și a monumentelor antice descoperite sau în curs de cercetare, ca și tendința generală a școlilor de istorie europene de îmbogățire continuă a documentării arheologice, l-au îndemnat pe Vasile Pârvan să înceapă vaste și metodice investigații pe teren, mai întîi în Dobrogea, apoi și în celelalte ținuturi ale țării. Este meritul lui integral de a fi introdus în cercetarea arheologică metodele moderne riguroase, menite să o transforme într-o sursă documentară de prim ordin. Cît timp a trăit, savantul nu a pregetat să-și petreacă luni de-a rîndul pe șantierele arheologice devenite, totodată, o adevărată școală de formare a viitorilor specialiști în istoria veche a României. Și-a îndrumat și și-a sprijinit colaboratorii, urmărindu-le și îndrumîndu-le activitatea, începînd de la excursiile de studii, organizate cu membrii seminarului său, continuînd cu munca efectivă de cartare și investigare a stațiunilor arheologice, pînă la consfătuirile din anii de după război — pe care l-a calificat drept „imensa crimă a capitalismului contemporan" — cînd se cereau coroborate rezultatele cercetărilor simultane din zone și epoci diferite.

Prețuirea de temeinic cunoscător al latinității poporului din care s-a născut i-a îndemnat pașii și nestinsa sete de cunoaștere din primii ani ai activității de teren spre cercetarea cu precădere a stațiunilor romane în măsură să furnizeze indicii importante pentru reconstituirea detaliilor vastului proces istoric desfășurat pe pămîntul Daciei după înglobarea sa în Imperiul roman. Curînd și-a dat seama că dacă epoca romană constituie cheia descifrării și înțelegerii procesului de romanizare a autohtonilor, nu mai puțin importantă era investigarea civilizației milenare pe care s-a altoit romanitatea. Cu participarea sa directă și a colaboratorilor apropiați a început cercetarea unora dintre cele mai însemnate stațiuni dacice (Piscul Crăsani, Poiana, Costești, Grădiștea

Muncelului etc.), dar și a altora din epocile mai vechi. Se năștea, așadar, din îndemnul său, preocupările științifice sistematice pentru ceea ce cu un termen generic este numită pre- și protoistoria Daciei. Mai mult, constant și cu o promptitudine uimitoare, rezultatele cercetărilor de teren au fost făcute cunoscute specialiștilor din țară și de peste hotare prin dări de seamă asupra campaniilor de săpături, comunicări la Academia Română, studii speciale, informări pentru Buletinul Institutului arheologic german, conferințe publice etc.

Opera istorică a lui Vasile Pârvan avea să se întemeieze pe această nouă și serioasă documentare arheologică, pe cunoașterea în detalii a izvoarelor scrise antice, pe hermeneutica ce o stăpînea magistral și pe vasta-i cultură.

Aprecierea creației sale științifice la valoarea reală pe care a avut-o și continuă să o aibă a început a fi făcută — cu rare excepții — abia în ultimele decenii[2]. Fără a intra în detaliile ce nu-și au rostul cu acest prilej, este doar de subliniat că ea trebuie privită, judecată și „catalogată" nu atît prin prisma documentării actuale însușite în istoria veche a României, cît mai ales raportată la epoca în care a fost elaborată, cumpănită prin cunoașterea premiselor create de înaintașii lui V. Pârvan și a celor lăsate de el urmașilor în ale cercetării istorice. Numele savantului este sinonim cu al unei adevărate epoci noi în elaborarea istoriei antice.

Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche, M. Aurelius Verus Caesar și *L. Aurelius Commodus, Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman, Cetatea Tropaeum, Cetatea Ulmetum (I—IV), Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos, Considerații asupra unor nume de rîuri daco-scitice, Începuturile vieții romane la gurile Dunării,* ca și multe altele, rămîn tot atîtea puncte de referință pentru istoriografia română.

Cu toate multiplele îndatoriri și răspunderi cărora trebuia să le facă față, în ultimii ani ai vieții, savantul s-a dedicat elaborării monumentalei opere de sinteză *Getica. O protoistorie a Daciei,* materializîndu-și din pricina bolii poate nu așa cum ar fi dorit, unul dintre cele mai perseverent urmărite gînduri: elaborarea unei istorii a ținuturilor carpato-dunărene pînă la cucerirea romană. Izvorîte în egală măsură din dorința de cunoaștere, caracteristică autorului ei, și din datoria de patriot de a aduce la cunoștința lumii științifice realizările civilizației pe care avea să se altoiască romanismul, *Geticele* au rămas pînă astăzi prima lucrare de proporții, elaborată cu o acribie științifică în același timp de admirat și de urmat, închinată istoriei și civilizației geto-dacilor. Postum a mai apărut, mai întîi în engleză, la Cambridge, apoi în limba română, prin îngrijirea unuia dintre cei mai fideli colaboratori ai magistrului, prof. Radu Vulpe, suita de conferințe ținute la Universitatea din Cambridge[3].

---

[2] Al. Zub, *op. cit.*, cu bibliografia exhaustivă.

[3] *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-dunărene,* în cinci ediții, ultima 1972.

Marele istoric a fost totodată profesorul stimat și admirat de studenții săi, mulți viitori colaboratori cu nume bine-cunoscute în istoriografia românească (în ordinea începutului colaborării, H. Metaxa, D. M. Teodorescu, G. G. Mateescu, Gr. Florescu, Radu Vulpe și Ecaterina Vulpe, Vladimir Dumitrescu și Hortensia Dumitrescu, Gheorghe Ștefan, Dorin Popescu).

Numele lui V. Pârvan este legat, de asemenea, de fondarea unor ilustre instituții de cercetare (Institutul de Studii Sud-Est Europene, fondat împreună cu N. Iorga și G. Murgoci, Școala Română din Roma) și a prestigioasei publicații *Ephemeris Dacoromana, Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie)*. Pentru Cluj savantul a fost autorul unuia dintre proiectele de organizare a Universității Daciei Superioare, doi ani apoi profesor (1919/1920, 1920/1921) de istorie veche la universitatea clujeană și fondatorul Institutului de Studii Clasice.

Astăzi, la atîta vreme după trecerea sa în neființă, este încă dificil de a-i eșalona după cuviință realizările sale de apogeu: așezarea pe baze științifice a investigației arheologice, opera de renume și prețuire internațională sau crearea școlii de arheologie românești moderne care a perpetuat spiritul savantului?

ION GLODARIU

STUDII ŞI ARTICOLE

ŢARA HAŢEGULUI. CONTRIBUŢII DOCUMENTARE ŞI ARHEOLOGICE

ORIGINILE INDIVIDUALITĂŢII ISTORICE A ŢĂRII HAŢEGULUI ÎN EVUL MEDIU

Născută pe scheletul „romaniilor populare", primele forme de organizare postromană, *ţara* reprezintă cadrul (pre-) statal specific vieţii istorice româneşti în evul mediu[1]. Corespunzînd în general voievodatului, grupînd mai multe uniuni de obşti[2], ţările româneşti evoluează firesc înspre agregarea într-o „ţară românească" de tip superior, care cuprinde toate celelalte ţări mai mici în hotare etnice şi naturale. În Ţara Românească şi Moldova, unde evoluţia politică s-a desfăşurat firesc, fostele ţări, cu puţine excepţii (Vrancea, Cîmpulung, Tigheci) s-au topit rapid în ţara cea mare, păstrîndu-şi amintirea în unităţile administrative tradiţionale: judeţele şi ţinuturile.

În Transilvania, unde procesul organic al evoluţiei statale româneşti a fost violentat de cucerirea regatului feudal maghiar, ţările româneşti cunosc o evoluţie aparte, rezultantă a confruntării dintre structurile autohtone de tip „ţară românească" şi cele străine de import apusean, de tipul comitatului. Ele se vor menţine în forma „districtelor româneşti" *(districtus volachales)* ca autonomii în cadrul voievodatului transilvănean, şi acesta de sorginte autohtonă, apoi al principatului pînă în epoca modernă.

În cele ce urmează evidenţiem formele de manifestare şi originile individualităţii istorice a ţării sau districtului Haţegului în evul mediu[3], regiune reprezentativă pentru destinul ţărilor româneşti intracarpatice.

---

[1] Din bibliografia mai nouă a problemei: R. Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea*, Bucureşti, 1970; idem, *Structures socio-politiques roumaines au sud de la Transylvanie aux commencements du Moyen-Âge*, în „Rev. Roum. d'Hist.", 14 (1975), nr. 2, p. 291—314; idem, *Premisele centralizării vieţii statale româneşti*, în vol. *Constituirea statelor feudale româneşti*, Bucureşti, 1980, p. 25—39; Şt. Ştefănescu, *Reconstitution de la vie d'Etat sur le territoire de Roumanie au cours du haut Moyen-Âge*, în „Rev. Roum. d'Hist.", 9 (1970), nr. 1, p. 3—18; S. Columbeanu, *Cnezate şi voievodate româneşti*, Bucureşti, 1973; Şt. Olteanu, *Structuri teritorial-politice româneşti în spaţiul carpato-danubian-pontic în secolele VIII—XI*, în „Rev. de istorie", 32 (1979), nr. 2, p. 285—308, ş.a.

[2] Cnezate de vale sau jupanate în expresia lui Radu Popa, *Ţara Maramureşului*..., p. 150—168; idem, *Premisele cristalizării*..., p. 25 şi urm.

[3] Doi precursori valoroşi ai cercetării Ţării Haţegului: Ştefan Moldovanu, *Annotaţiuni despre Ţara Haţegului*, în „Foaie pentru minte, inimă şi literatură", 16 (1853), p. 253 şi urm. şi 17 (1854), p. 189 şi urm.; *Statutul istoric al oraşului Haţeg*, în „Foaie...", 18 (1855), p. 215—219 şi 225—227; *Statutul economic al oraşului Haţeg* în „Foaie..." 18 (1855), p. 229—232 şi I. Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Haţegului*, Lugoj, 1913.

Prima menţiune documentară, în actul regelui Bela al IV-lea din 2 iunie 1247 în favoarea cavalerilor ioaniţi o aminteşte sub numele de „ţara Haţegului împreună cu cele ce ţin de dînsa" *(terra Harszoc cum pertinentibus suis)*, care, făcînd parte din „ţara Litua" a românilor, vasală regatului, este totuşi exceptată de la actul de concesiune[4]. Ne aflăm în faţa primei încercări de a desprinde ţara haţegană din legătura firească cu voievodatul sud-carpatic al lui Litovoi şi de a o integra regatului maghiar ajuns la începutul secolului al XIII-lea pe culmile Carpaţilor[5].

Motivele sînt în primul rînd de ordin strategic şi militar. Pe lîngă faptul că se găsea în calea năzuinţei regalităţii spre linia munţilor, Ţara Haţegului apăra două căi principale de acces spre culoarul Mureşului: Poarta de fier şi Pasul Vîlcan, a căror defecţiune a contribuit într-o măsură la prăbuşirea sistemului defensiv al regatului din aceste părţi în faţa invaziei mongole.

Procesul de cuprindere a Ţării Haţegului în structurile politico-administrative şi social-economice ale statului feudal va rămîne într-o fază incipientă pînă în deceniul al II-lea al secolului următor dintr-o serie de motive, între care mai importante sînt desigur rezistenţa românilor şi dificultăţile prin care trece regatul la stingerea dinastiei arpadiene. A contribuit la aceasta şi consolidarea voievodatelor româneşti din sud cuprinzînd şi ţări intracarpatice, tot mai animate de spiritul de neatîrnare. Haţegul nu poate fi străin de defecţiunea voievodului Litovoi şi a fratelui să Bărbat din 1275—77[6] şi de aceste împrejurări trebuie să legăm apariţia episodică a unui comite de Haţeg *(Petrus magister agasonum, comes de Hatzek)* la 1276[7]. Din perioada următoare şi din aceleaşi motive datează şi construirea cetăţii Haţeg[8] *(castrum Hatzak)* şi eforturile regalităţii de a organiza o unitate administrativă în aceste părţi, comitat sau district.

În secolul al XIV-lea ţara oscilează între aceste două forme administrative: la 1315, *comitatus de Hatzak*[9], la 1359 şi ulterior *districtus*

---

[4] *D.R.H.*, D, I (1222—1456), p. 22: „Concedimus etiam, quod medietatem omnium proventuum et utilitatum, que ab Olatis terram Lytua habitantibus, excepta terra Harszoc cum pertinentibus suis, regi colligentur, domus hospitalis percipiat antedicta".

[5] *Istoria României*, II, Bucureşti, 1962, p. 72—81. Cu excepţia teritoriilor ocupate de secui în estul şi de saşi în sudul Transilvaniei, linia munţilor este dominată totuşi în secolul al XIII-lea de puternicele ţări româneşti ale Maramureşului, Făgăraşului, Amlaşului, Haţegului, Caraşului, Severinului, strîns legate de voievodatele de peste Carpaţi şi ajunse în aceleaşi relaţii de dependenţă vasalică faţă de regatul maghiar. Vezi Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1971, pp. 33—36 şi 146—148.

[6] *D.R.H.*, D., vol. I, p. 30—32.

[7] G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae*, Buda, 1829, t. 5, vol. 2, p. 340. În anul următor, *„Petrus magister agasonum nostrorum"* apare comite de Sumlo (Féjer, *op. cit.*, p. 405). De reţinut că tot la 1276 avem prima menţiune a comitatului Hunedoarei în vecinătatea Haţegului. (Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V, Budapesta, 1913, p. 60.

[8] A. A. Rusu, *Cetatea Haţegului* (sec. XIII—XVI), mss.

[9] *A Hunyadmegyei történeti es régészeti társulat évkönyve*, XI, p. 79.

Hatzak[10], la 1390 *comitatus et districtus*[11], dar în anul următor, 1391 *districtus de Hatzak in comitatu de Hunyad*[12]. La începutul secolului al XV-lea Hațegul este cuprins definitiv ca district în comitatul organizat în jurul puternicei cetăți a Hunedoarei[13].

În raport cu puterea centrală, grație rolului său în sistemul defensiv al regatului, Hațegul se bucură de o atenție specială. Cetatea Hațegului asigură autoritatea regală în district, numit uneori *districtus castri*[14] iar funcția de castelan și prezident al adunărilor cneziale este ocupată uneori de înalți funcționari ai regatului, voievodul (Stibor — 1398) sau vicevoievodul Transilvaniei (Petru de Iara — 1360).

În secolul al XV-lea, mai ales după 1420, cînd însăși cnezimea hațegană devine, prin angajarea ei masivă în lupta antiotomană, exponentul principal al puterii regale în Hațeg, cetatea, își pierde treptat acest rol, dregătorii sînt numiți dintre localnici. La jumătatea acestui secol cetatea ajunge în stăpînirea privată a familiei Huniazilor[15], Matia Corvinul dăruind-o la 1462 familiei Cîndeștilor, împreună cu moșia Subcetate și vama tîrgului Hațeg[16].

După 1420, paralel cu recunoașterea nobilimii românești și asimilarea ei cu nobilimea regatului, autonomia districtuală suferă o diminuare constantă în direcția integrării în cadrul comitatului Hunedoarei, subordonării față de forurile comitatense. Sub raport teritorial administrativ, Țara Hațegului se menține ca district în comitatul Hunedoara pînă la desființarea acestei organizări în 1851.

Trăsăturile autonomiei politico-administrative se afirmă în epoca voievodatului, pînă la 1541, nu atît în ce privește raportul față de puterea politică, regatul feudal și voievodatul ardelean, cît mai ales în funcție de evoluția factorului social-politic intern, clasa suprapusă cnezială, în raport și sub presiunea feudalității maghiare. Distingem în această optică trei faze în evoluția individualității politico-administrative a Hațegului în evul mediu: aceea de țară românească, district cnezial și district nobiliar.

[10] A. Fekete Nagy, L. Makkai, *Documenta Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400*, Budapesta, 1941, nr. 107, p. 143.

[11] D. Csánki, *op. cit.*, p. 45.

[12] *Ibidem.*

[13] R. Popa, *Cetățile din Țara Hațegului* în „Buletinul monumentelor istorice", 41 (1972), nr. 3, p. 54. A existat o veritabilă cursă pentru întîietate între cele două cetăți și ținuturi. O paralelă a anilor primei mențiuni poate da anumite indicii:

	Hațeg	Hunedoara
comes — comitatus	1276	1276
comitatus seu districtus	1390	1444
districtus	1360	1377
castrum — castellanus	1317	1364

[14] *Documenta Valachorum*, nr. 252, p. 285.

[15] G. Fejer, *op. cit.*, XI, p. 260.

[16] Hurmuzaki—Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, II/2, București, 1891, p. 138—140.

Pînă la jumătatea secolului al XIV-lea Haţegul este o „ţară" românească" păstrîndu-şi intacte structurile specifice acestui tip de organizare social-politică autohtonă: ţara *(terra)* şi sfatul ţării *(universitas keneziorum et alterius cuiusvis status et conditionis hominibus)*, cnezatul *(keneziatus)*, scaunul de judecată, dreptul românesc *(jus valachicum)*, biserica organizată ierarhic. Depinde direct de autoritatea centrală, reprezentată aici prin castelanul de Haţeg şi biserica catolică, prezentă prin două comunităţi la Haţeg şi Sîntămăria Orlea, şi concurează cu Hunedoara la constituirea unui comitat în aceste părţi. Locuitorii ţării datorează puterii centrale obligaţiile specifice ale românilor din Transilvania: censul cnezial *(census keneziale* sau *census keneziatus)*, darea în bani *(datum argenti)* şi datul oilor *(quinquagesima ovium)*[17].

După 1360 Ţara Haţegului intră într-o fază nouă a existenţei sale — am numit-o „district cnezial" — ca urmare a creşterii presiunii regatului feudal, datorită îndeosebi defecţiunii voievodatelor româneşti de la sud şi est de Carpaţi[18]. Începutul acestei faze este marcat de două momente cu importante implicaţii politice şi sociale: instalarea în fruntea ţării (districtului) a unui înalt dregător al regatului, voievodul sau vicevoievodul Transilvaniei[19], ceea ce înseamnă un pas nou în evoluţia dominaţiei regale în Haţeg şi, al doilea, decretul lui Ludovic de Anjou din 1366[20], care asigură baza juridică a integrării clasei cneziale româneşti în nobilimea regatului. Tot în această perioadă, actul scris ca temei ai dreptului de stăpînire începe să capete o importanţă considerabilă[21] şi să pună în pericol proprietatea cnezială bazată pe temeiuri tradiţionale nescrise. Sub această presiune clasa suprapusă românească încearcă din răsputeri să se menţină ca atare, alegînd calea înnobilării prin servicii făcute suzeranului[22], devenind astfel nobili *(nobiles)*, cnezi nobili *(nobiles kenezii)* sau nobili români *(nobiles walachi)*.

O adevărată goană după pergamente, o frenezie a înnobilării pune stăpînire pe psihologia cnezială după 1400 şi îndeosebi 1420, anul primei năvăliri turceşti în părţile Haţegului; ea va culmina cu epoca lui Iancu de Hunedoara şi va fi încununată prin actul de privilegii al re-

---

[17] Vezi, spre exemplu, actul din 25 aug. 1404, Tirnavia, Arhiva Naţională Maghiară, Dl. 74.659.

[18] Pentru raporturile româno-ungare pînă la sfîrşitul secolului al XIV-lea, în cadrul mai larg est-european, vezi: Ş. Papacostea, *Triumful luptei pentru neatîrnare: întemeierea Moldovei şi consolidarea statelor feudale româneşti*, în vol. *Constituirea statelor feudale româneşti*, Bucureşti, 1980, p. 165—193; Maria Holban, *Din cronica relaţiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV*, Bucureşti, 1981, p. 232—244, care demonstrează documentar oscilaţia atitudinii regalităţii faţă de cnezimea din Haţeg în raport cu relaţiile Ungariei cu Ţara Românească.

[19] La 1360 vicevoievodul Petru de Iara, castelan de Haţeg, prezidează în numele voievodului scaunul de judecată (*Hunyadm. tört.*, I, p. 60—63).

[20] *Hurmuzaki*, I/2, p. 120.

[21] M. Holban, *op. cit.*, p. 242.

[22] Cf. Idem, *op. cit.*, p. 228—229. Trebuie să adăugăm că, fără a nega rolul determinant al *presiunii* în evoluţia cnezimii pe calea înnobilării, socotim noul statut social de nobil al regatului ca reprezentînd un model spre care această clasă *aspiră*, care îi procura rapid avantajele pe care evoluţia nestînjenită în cadrele autohtone le-ar fi adus mult mai tîrziu.

gelui Vladislav II din 3 septembrie 1494[23], adevărată recunoaștere a calității nobiliare a românilor liberi din Hațeg.

Acest moment marchează instaurarea deplină a districtului nobiliar, prefigurat încă de la 1420, odată cu intrarea Hațegului în prima linie a luptei otomane, care a hotărît definitiv viitorul clasei cneziale[24]. Trecerea masivă a cnezilor și românilor din Hațeg în starea nobiliară va determina mutații importante la nivel instituțional, mental și în final etnic. Astfel, adunarea cnezilor (nobililor) și românilor din district ca for administrativ și judecătoresc decade[25], fiind înlocuită de adunarea și scaunul de judecată nobiliar al comitatului Hunedoara, întrunit de obicei la Bîrcea[26]. Alături de comitat, din ce în ce mai mult se face apel la forurile de judecată și locurile de adeverire capitulare, vicevoievodale, voievodale, regale, se adoptă frecvent dreptul regatului în dauna celui românesc și se fac concesii catolicismului. Sînt consecințele saltului făcut de cnezii Hațegului, recunoscuți ca o forță militară a țării, din rîndul cărora se va ridica cel mai de seamă căpitan de oști al Răsăritului creștin la mijlocul secolului al XV-lea, Iancu de Hunedoara, care avea grijă să-i propulseze pe hațegani în ierarhia socială și militară a regatului.

Așa cum vom arăta mai jos, în secolul al XV-lea nobilimea hațegană, cu puține excepții, își va menține trăsăturile etnice esențiale și va constitui pînă tîrziu în secolul următor un monolit ostil oricăror infiltrări de elemente alogene. El va intra pe drumul feudalizării în formele acestui proces, fără să poată depăși treapta micii nobilimi. Maghiarizarea unei părți însemnate a nobilimii din Hațeg trebuie căutată în prima perioadă a principatului, după 1541, mai întîi în reforma care a obligat la nete delimitări confesionale lingvistice și etnice, apoi în constituirea sistemului politic bazat pe unirea celor „trei națiuni" în detrimentul „plebei valahe", de care, mai ales după momentul Mihai Viteazul, nobilimea de origine românească trebuia să se delimiteze făcînd concesii[27].

După 1541, Hațegul se va bucura, atît în cadrul principatului autonom, cît și sub stăpînirea austriacă, de autonomie administrativă și anumite privilegii, fără ca evoluția sa să înregistreze timp de trei secole schimbări deosebite.

Datorită privilegiilor recent acordate (1494 — scutirea de dări, 1506 — recunoașterea stăpînirii Văii Jiului), hațeganii se vor ține deoparte de răscoala din 1514, care a cuprins regiuni învecinate. Ei vor lua parte însă la convulsiunile politice care marchează evoluția Transilvaniei

---

[23] *Hunyadm. tört.*, II, p. 36—37.

[24] O situație similară în Maramureș, cu un secol mai devreme, în timpul luptelor cu tătarii, R. Popa, *Țara Maramureșului* . . ., p. 239—256.

[25] Ultimul act cunoscut, care ridică însă anumite dubii privind autenticitatea, al acestei instituții este din 20 noiembrie 1435 *(Juratis et universitate nobilium ac keneziorum ipsius districtus Hatzak)*, în *Hurmuzaki*, I/2, p. 592—594.

[26] Prima prezență hațegană în fața scaunului de judecată al comitatului Hunedoara este înregistrată la 1431, o acțiune a Anei Cîndea de Riu de Mori într-o pricină de moștenire (Kemény J., *Diplomatarii Transsilvanici Supplementum*, mss. la Bibl. Acad. Cluj-Napoca, III, 1415—1453, p. 121).

[27] D. Prodan, *Supplex libellus Valachorum*, București, 1967, p. 62—96.

în perioada următoare, în partida lui Zapolya[28], iar la 1599—1600 ei se află de partea voievodului Mihai[29]. În secolul al XVII-lea oraș Hațeg se află sub autoritatea principilor ardeleni, iar locuitorilor districtului, în virtutea vechilor privilegii, li se asigură un tratament aparte și în *Compilatae Constitutiones* la 1664[30].

Hațegul este în acest secol și un teren al disputelor religioase, întrucît o parte a nobilimii de aici îmbrățișase reforma calvină[31]. Protopopul român din Hațeg participă la alegerea episcopului ortodox[32]. La 1669 orașul dobîndește magistratura autonomă, supusă numai guvernului, cu dreptul de a alege doi deputați în dietă, mai tîrziu unul pînă la 1867[33].

Privilegiile Hațegului sînt recunoscute prin *Diploma leopoldină* împreună cu întregul sistem politic al principatului și de către stăpînirea austriacă. Interesele Austriei și progresele unirii cu biserica Romei în părțile Hațegului aduc anumite avantaje și pentru români. A doua *diplomă leopoldină* din 19 martie 1701 prevede înființarea unei școli românești și în Hațeg[34], deziderat împlinit abia la 1777 cînd se înființează o școală mixtă româno-germană[35]. Faptul este legat de înființarea regimentului I românesc de graniță de la Orlat 1764—1766, avînd sediul companiei a II-a în Hațeg[36]. La 1786 în district se constituie vicariatul greco-catolic din cadrul diecezei Lugojului[37]. În timpul răscoalei conduse de Horea, Cloșca și Crișan, vicecolonelul Carp făcea înscrierea satelor hațegane în regimul de graniță, iar furia țărănimii a atins o intensitate deosebită[38].

Sfîrșitul individualității politico-administrative a Hațegului se va înregistra la jumătatea secolului al XIX-lea, odată cu dezintegrarea structurilor feudale ale Transilvaniei, la 1851, desființarea temporară a

---

[28] *Istoria României*, II, p. 633.

[29] Ștefan Csáki, în numele nobilimii ardelene, cere la 4 oct. 1600 nobililor din Hațeg, Lugoj și Caransebeș să predea imediat toate vitele boierilor, românilor, sîrbilor și altor partizani ai lui Mihai-vodă, imputîndu-le neparticiparea la „slujirea de acum a țării" (C. Feneșan, *Documente medievale bănățene [1400—1653]*, Timișoara, 1981, nr. 48, p. 120—121).

[30] „Toți locuitorii Hațegului și ai Hunedoarei au trăit cu privilegiul lor *ab antiquo;* dar decît să fie siliți a plăti contribuția după poartă ca și iobagii, mai bine s-au oferit de sine a plăti cîte un taler imperial de cap" (apud P. Olteanu, *Schiță monografică a opidului Hațeg*, în „Transilvania", 23 (1892), p. 295).

[31] A. Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, p. 36—61; Șt. Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*, Arad, 1918, p. 29—102; M. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, ed. a II-a, Sibiu, 1972, p. 112 și urm. La 1630 este menționat un preot reformat în Hațeg, Uzoni Petru (Șt. Moldovan, *op. cit.*, p. 225).

[32] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, XI, *Acte și scrisori* (1661—1690), București, 1939, p. 17—18.

[33] P. Olteanu, *op. cit.*, p. 294.

[34] T. Păcățian, *Cartea de aur*, I, ed. a 2-a, Sibiu, 1904, p. 51.

[35] I. Radu, *op. cit.*, p. 143.

[36] P. Olteanu, *op. cit.*, p. 295.

[37] I. Radu, *op. cit.*, p. 114.

[38] D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I—II, București, 1979, *passim*.

vechii orgnizării administrative și a regimentelor de graniță prin instaurarea regimului neoabsolutist austriac, și definitiv la 1867 prin instaurarea dualismului austro-ungar.

*
* *

La originea secularei individualități politico-administrative a Țării Hațegului în evul mediu stau, după opinia noastră, trei factori principali, sub semnul continuității: moștenirea daco-romană, — Hațegul fiind chiar inima statului dac, a Daciei romane și, prin urmare, a etnogenezei românești —, dezvoltarea sa ca țară românească timp de secole înainte de anexare la statul ungar și apoi, în secolul al XV-lea, rolul în lupta antiotomană.

Situată în depresiunea ce se întinde la vest de sistemul de fortificații din Munții Orăștiei, străjuită ea însăși de cetatea de la Bănița, Țara Hațegului este parte componentă a însuși nucleului statului dac, așadar vatră a celei mai îndepărtate tradiții de existență statală și etnică românească. Este locul a două mari confruntări armate daco-romane (Tapae, Poarta de fier) iar apoi adăpostește însăși capitala provinciei Dacia, Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Grădiștea-Varhel sau Britonia, în actele medievale). Sigiliul Romei, în primul rînd numele de *romanus-român*[39], marea capitală a Daciei Felix, ale cărui ruine pe lîngă evocarea trecutului erau și de folosință concretă[40], drumul roman care lega romanitatea intracarpatică cu imperiul răsăritean, stăpîn al Dunării multe secole după retragerea din 271, sînt elemente care atașate primelor mențiuni documentare probează cu tărie ideea că Țara Hațegului este unul din leagănele vieții statale a poporului român, cel mai direct continuator al tradiției statale daco-romane. Că poporul român a păstrat permanent conștiința romanității este un fapt general admis de istoriografie[41]; umaniștii vor adăuga tradiției populare relatările izvoarelor narative și observațiile făcute la fața locului, clădind astfel tradiția cultă a romanității românilor, în cadrul căreia Hațegul, prin ruinele impresionante ale Ulpiei-Traiana Sarmizegetusa ocupă un loc privilegiat[42].

Al doilea moment care stă la baza îndelungatei autonomii hațegane îl constituie existența timp de secole a unei formațiuni prestatale de tip țară românească. Dovezile documentare încep din a doua jumătate a secolului al XIII-lea și ne oferă indicii doar despre ultima fază a evoluției

---

[39] Hotărîrea cu care comunitatea hațegană respinge în secolele XIV—XV orice infiltrare de elemente alogene, atitudine pe care singure raporturile social-economice nu o explică îndeajuns, ne îndreaptă cu gîndul la încrîncenarea cu care daco-romanii au ținut să se disocieze de succesivii „barbari", păstrîndu-și etnonimul „romanus".

[40] Materialul de construcție, obiecte de artă din ruinele romane au servit la ridicarea și împodobirea curților nobiliare și țărănești, bisericilor (Densuș, Sînpetru etc.), iar drumul municipal care străbate regiunea prin Poarta de fier (Tapae) este vechiul drum roman.

[41] A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972, p. 244—245.

[42] *Inscripțiile Daciei romane*, III, 2, București, 1980, p. 10—24.

țării, cînd ea intră în orbita feudalismului și statului feudal maghiar și va fi organizată în final ca district. Nu intrăm în considerații asupra apariției și evoluției Țării Hațegului în perioada sa predocumentară, pentru care istoriografia noastră este în căutarea unor reconstituiri satisfăcătoare[43]. Menționăm doar că documentele din secolele XIV și XV sugerează o vechime considerabilă pentru structurile hațegane. Cnezatul secolelor respective nu mai reprezintă neapărat o instituție administrativ-juridică, cît o stare socială. În multe localități (Densuș, Sălașu, Vad, Rîu de Mori, Cinciș etc.) numărul cnezilor este destul de ridicat, indicînd evoluția acestei instituții. De asemenea, voievodul se păstrează doar ca antroponimic[44] sau este menționat accidental[45]. De fapt, pînă la 1247 Hațegul făcea parte din țara voievodului Litovoi de la sud de Carpați. În cadrul acestuia, Țara Hațegului nu apare ca un ținut periferic, ci, am zice, că dispunea chiar de o anumită autonomie de vreme ce *comunitatea* cnezilor hațegani stăpînea Valea Jiului (probabil una din „pertinențele" de la 1247), iar țara își menține instituțiile specifice încă două secole după ruptura din 1247.

Legăturile străvechi cu regiunile Olteniei de sub munte sînt dovedite de numeroase identități toponimice și antroponimice[46] și în tot evul mediu românitatea hațegană a fost în strînse legături și a găsit sprijin permanent în Țara Românească de la sudul Carpaților. Elementele enumerate atașate datelor certe asupra expansiunii demografice și instituționale a ținuturilor periferice transilvane (Țara Făgărașului, Țara Maramureșului) spre sud și est de Carpați, ne sugerează posibilitatea unei translații voievodale din Hațeg înspre sud. Un „descălecat" hațegan era admis și în cercurile umaniste cronicărești ale secolului al XVII-lea, e drept, pe baza lecturii defectuoase a titlului domnilor Țării Românești (confuzia „herțeg" — Hațeg)[47].

Întinderea Țării Hațegului depășea mult depresiunea cu același nume, cuprinzînd și izvoarele Jiurilor, partea sud-estică a munților Poiana Ruscăi și coborînd pe Valea Streiului pînă în apropiere de Călan[48]. În secolul al XV-lea aveam menționate documentar ca fiind în districtul Hațeg cel puțin 128 de așezări. Spre district gravitau și alte localități de pe Streiul inferior precum: Sîngeorgiu, Nădăștia, Strei etc., fără a se menționa că fac parte din el.

Sub raport politic-administrativ, țara integrată regatului este controlată de castelanul regal din Hațeg și de către voievodul, respectiv vice-

---

[43] Vezi studiile din volumul *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980.

[44] „Nyag filii Wayuode de Bar", 1457, ian. 29, Arh. Națională Maghiară, Dl. 29.505.

[45] „wayuoda Hungar" din Sîngeorgiu, 1489, aug. 25, Arh. stat. Bratislava, fond Revay, fond Kendeffy, fasc. 87, fasc. 1, nr. 15.

[46] I. Conea, *Basarabii din Argeș. Despre originea lor teritorială și etnică*, București, 1935, p. 17—21.

[47] N. Stoicescu, *„Descălecat" sau întemeiere? O veche preocupare a istoriografiei românești. Legendă și adevăr istoric*, în *Constituirea statelor feudale...*, p. 97—164.

[48] R. Popa, *Structures...*, p. 291—293.

voievodul Transilvaniei. Acești dregători vor prezida adunările cneziale[49], organe administrativ-juridice, expresia autonomiei Țării Românești. Paralel cu transformările din sînul clasei suprapuse, înnobilarea și asimilarea cu nobilimea regatului, adunările cneziale devin nobiliare și către sfîrșitul secolului al XV-lea vor fi substituite de către adunările nobiliare ale comitatului Hunedoarei. În mod corespunzător, scaunul de judecată al țării care încă de la primele mențiuni documentare folosește o procedură asemănătoare celui nobiliar din comitate[50], este substituit de către cel nobiliar comitatens, dreptul românesc prin cel nobiliar al regatului *(Jus regni)*, jurisdicția dregătorilor comitatului se extinde într-o măsură și asupra Hațegului.

Ultimele momente ale afirmării „țării românești" și a instituțiilor sale sub forma modificată a districtului cnezial se consumă în secolul al XV-lea, cînd luptele antiotomane au dus la înnobilarea masivă și transformarea socială (mai tîrziu și etnică) a clasei cneziale. Destinul acesteia este urmat și de „țara" hațegană. Districtul nobiliar, care ia naștere treptat, nu reprezintă decît o unitate administrativă cu privilegii politice și fiscale, o umbră a puternicei autonomii și a efervescentei creații istorice românești de pînă la finele veacului al XV-lea.

Integrarea masivă a cnezimii hațegane în efortul defensiv antiotoman al regatului reprezintă un al treilea factor cu adînci implicații asupra evoluției individualității românești în evul mediu. Aceasta afectează autonomia Țării Hațegului în două sensuri: pe de o parte, o rapidă dezintegrare a structurilor de origine autohtonă (adunările cnezilor, dreptul românesc etc.), urmare a asimilării masive a nobilimii românești cu nobilimea regatului, iar pe de altă parte o consolidare a autonomiei ca urmare a dobîndirii statutului nobiliar recunoscut de către o mare parte a cnezimii din Hațeg și a unor privilegii acordate întregului district.

Perioada de afirmare a hațeganilor în lupta antiotomană este cuprinsă între 1420, anul primei năvăliri în părțile Transilvaniei și 1456, anul bătăliei de la Belgrad și al morții lui Iancu de Hunedoara[51]. Ținutul suferă în trei rînduri, la 1420, 1438, 1441—1442, distrugeri importante de pe urma năvălirilor turcești, încît încadrarea cnezimii din Hațeg în efortul antiotoman al regatului dobîndește și aspectul unui război de apărare a pămîntului și libertății proprii din aceste părți expuse ale sudului Transilvaniei.

În împrejurările acestea, în mod firesc a apărut tocmai din Țara Hațegului cel care va fi pentru aproape două decenii campionul luptei antiotomane din Transilvania și apărătorul creștinătății întregi. Credem că ascensiunea excepțională a lui Iancu de Hunedoara pînă la rangul de guvernator al Ungariei și în rîndul celor mai marii feudali ai regatului trebuie privită ca o expresie a vitalității cnezimii românești hațegane, aflată în ansamblul ei în plină ascensiune socială.

---

[49] I. A. Pop, *Mărturii documentare privind adunările cneziale ca instituții românești din Transilvania în veacurile XIV—XV*, în „Rev. ist.", 34 (1981), nr. 11, p. 2097—2110.

[50] R. Popa, *Structures...*, p. 303.

[51] Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări istorice", 8 (1957), nr. 1—4, p. 25—67.

Epoca de maximă afirmare a acestei clase, 1438—1456, este legată de fapta lui Iancu de Hunedoara. Din rîndul său, dintre ai săi, își va constitui voievodul nucleul armatei sale, principalii căpitani și dregători: familia Cîndeștilor din Rîu de Mori, cnezii din Cinciș, Sălaș, Fărcădin, Livada, Băiești, Ciula, Ponor, Vad, Rîușor, Densuș, Unciuc, Bar, Pești-teana etc.[52]. Ei l-au însoțit în toate luptele începînd cu apărarea cetăților Dunării la 1438—1439 și pînă la strălucita apărare a Belgradului din 1456, săvîrșind adeseori fapte de mare vitejie, pe care documentele ni le-au păstrat. Astfel Ioan Cîndreș, alături de fratele său Ladislau (Lațcu) și părintele lor Ioan al lui Cînde de Rîu de Mori s-a distins la Poarta de fier, în părțile transalpine, în războiul din Serbia și Bulgaria pînă la granița Rumeliei, la Varna, Cîmpia Mierlei sub fortăreața Somos sau în munții Vulcan, alături de Iancu de Hunedoara și apoi în slujba fiului său Matia Corvinul, cînd ca sfătuitor înțelept, cînd ca soldat foarte curajos *(nunc prudentis consiliarii nunc vero strenuissimi militis)*[53]. Tot astfel, Ștefan de Fărcădin s-a distins în campania din 1443 în munți la Zlatița și Cunobița, unde, fără să-și cruțe sîngele, a străpuns mulți dușmani și sfidînd rezistența acestora, întăriturile și obstacolele terenului a prilejuit oștirii lui Iancu o mare victorie[54]. În aceeași campanie, în luptele de lîngă Niș, și-a sacrificat viața cnezul Ungur de Băiești, fiind dat exemplu de virtute în fața întregii armate[55].

Din rîndul cnezilor hațegani a ridicat Iancu nu numai oșteni și comandanți destoinici, oameni de credință, ci și dregători ai săi, mai tîrziu regelui Matia, precum Cîndreș de Rîu de Mori, vicecomite apoi comite de Maramureș și Bereg, Cînde, din aceeași familie, castelan de Muncaci și comite de Bereg între 1445 și 1451, Ioan fiul lui Cînde, castelan de Hațeg, Ioan de Breazova, castelan de Timișoara la 1464, Petru cel Mic de Mățești, castelan de Făgăraș, Ladislau Ficior de Ciula, ban de Jaice la 1479 și mare comis, urmat în funcții de fratele său Gheorghe More.

Rolul politic și militar al Hațegului în timpul lui Iancu de Hunedoara și chiar sub urmașii săi se traduce pe plan social printr-o accentuare a procesului de feudalizare și recunoașterea masivă a statutului nobiliar pentru clasa cnezială și o parte a țărănimii libere hațegane. Numai între 1445 și 1466 hațeganii sînt beneficiarii a peste 40 de acte de recunoaștere a nobilității de la Iancu, Ladislau Postumul și Matia Corvinul. Cu totul deosebită apare grija voievodului Iancu pentru hațegani atît în numeroasele acte de danie, prin funcțiile în care îl ridică, precum și

---

[52] *Ibidem.*

[53] Actul lui Matia Corvinul din 18 dec. 1462, Baia de Criș, la *Hurmuzaki*, II/2, nr. 118, p. 138—140.

[54] „...ipse Stephanus predictus de Farkadyn tunc non parcendo sanguinis sui effusioni per multos hostium propria manu confoderit ipsaque eorundem hostium castra vertici dicti montis in sita non obstante advolantium telorum torrente ac vie incisorum lignorum saxorumque importunitate validissime concusserit taliteraque reportate per nos victorie amplam dederit occasionem", Kemény, *Appendix Diplomatarii Transylvanici*, V, p. 237—238.

[55] *Hurmuzaki*, I/2, p. 761—762.

prin tonul deferent cu care li se adresează[56]. Cred că putem afirma, fără exagerare, că dacă Iancu de Hunedoara, momentul maxim al ascensiunii feudalității românești în regatul Ungariei, este consecința evoluției cnezimii hațegane pînă la jumătatea secolului al XV-lea, această clasă îi datorează lui ascensiunea sa fără precedent și înflorirea în Țara Hațegului a unei înalte civilizații românești.

Nu intră în obiectul studiului nostru cercetarea în detaliu a unor aspecte particulare de civilizație hațegană: arhitectura laică și religioasă, biserica, dreptul etc.[57]; putem însă afirma că în epoca sa de maximă afirmare din secolul al XV-lea, Țara Hațegului este o țară românească cu o populație aproape în exclusivitate românească, cu o nobilime de asemenea românească, reacționînd solidar, cu vehemență, împotriva oricăror alogeni[58], cu instituțiile specifice: adunarea cnezilor (nobililor), dreptul românesc încă în vigoare, în majoritate absolută profesînd religia ortodoxă și cultura slavonă[59]. Repetatele amenințări ale papalității și regilor Ungariei împotriva „schismaticilor" din aceste părți dovedesc păstrarea legii românești în rîndul cnezimii în ciuda recunoașterii nobilității care pretindea adoptarea catolicismului. Într-o perioadă, în care, pentru regatul ungar pe primul plan este apărarea graniței sudice împotriva „păgînilor", problema confesională în cadrul creștinătății reprezintă un aspect secund, mai ales că „schismaticii" sînt în fruntea luptei antiotomane.

Este perioada în care cnezii (nobilii) români apar menționați expres cu apelativ etnic: la 1432—33 decretul de ridicare a oastei regale menționează și *„nobiles Walachi partium nostrarum Transsilvanarum*[60], la 1439, o danie a regelui Albert este acordată pentru fapte de credință Cîndeștilor din Rîu de Mori *nobilium ut dicitur Valachorum nostrorum*[61]. Actele emanate în timpul lui Iancu vădesc o bună cunoaștere și recunoaștere a realităților românești. Adesea se precizează că este vorba de sate românești *(possessiones volachicales)* în actele de danie, iar cînd acestea recunosc nobilitatea și stăpînirea după dreptul deplin al regatului *(totum et omne jus regium)*, se face mențiunea că înainte moșia era stăpînită după dreptul cnezatului *(more keneziatus)*. La 1453 se constituie chiar un stilionar aparte pentru actele de danie și recunoaștere a

[56] Expresii ca: „fidelis noster", „fidelis nostre dilectus", „familiares noster", „frater noster condivisionalis", „egregius", sînt frecvente în actele lui Iancu, ilustrînd apropierea și considerația pentru oamenii săi de nădejde.

[57] Vezi contribuțiile lui N. Iorga, S. Dragomir, I. D. Ștefănescu, I. Conea, R. Popa, V. Vătășianu, V. Drăguț, G. Mihăilă, M. Porumb ș.a.

[58] Vezi studiul lui I. A. Pop în prezentul volum.

[59] Fără a mai exemplifica bibliografic, amintim cîteva argumente, în general consacrate: antroponimele în majoritate absolută românești (româno-slave sau din calendarul ortodox), persecuțiile împotriva „schismaticilor", ctitoriile cneziale (familia Cîndea-Kendefi), danii (Lațcu Cîndea către mănăstirea Neamț), folosirea scrierii slavone (documentele Cîndeștilor).

[60] *Decreta Regni Hungariae, Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301—1457*, Budapest, 1976, p. 420.

[61] *Hurmuzaki*, I/2, p. 653—655.

nobilității acordate hațeganilor[62]. Și în a doua jumătate a secolului documentele mai menționează pe români cu apelativ etnic: 1478 — *Ladislau et Demetrius Olah de Barbathvize* (Rîu-Bărbat), 1479 — *Sthoyka presbiter wlahys de Walya*, 1489 — *wayuoda Hungor de Szentgyergh* etc., însă acestea cedează tot mai mult în fața celui general, înglobant, de nobil.

Un moment deosebit pentru evoluția ulterioară a individualității hațegane îl reprezintă două acte privilegiate ale regelui Vladislav al II-lea. Primul, din 3 septembrie 1494, acordat tuturor nobililor și românilor din districtul Hațeg *(universorum Nobilium et Walachorum districtus Hatzak)*, ca recunoaștere a efortului îndelungat al acestora în apărarea regatului de turci *(consideratis fidelitate et serviciis eorundem que iidem circa defensionem huius Regni contra Thurcos a plerisque iam annis exhibuerunt)*, reprezintă reducerea obligațiilor față de rege la o sumă globală, modică[63]. Cel de-al doilea, din 13 iulie 1506, recunoștea obștii nobililor din Hațeg *(universitati nobilium districtus Hathzak)* stăpînirea celor două Jiuri *(Olahzyl et Zekelzyl)*, cîmpia și locurile de spălat aur, pentru meritele dovedite și fiindcă fuseseră în stăpînirea lor pînă atunci. Actul este o consecință a tentativei Cîndeștilor de a se înstăpîni asupra unor părți ale Văii Jiului, care atrage reacția nobililor din Pui, Mățești, Vad, Unciuc, Pesteana, în numele lor și al tuturor nobililor și posesorilor de pămînt din district *(in eorum ac universorum nobilium et hominum possessionariorum prefati districtus Haczak)*[64].

Rolul militar al Țării Hațegului în veacul al XV-lea, culminînd cu epoca lui Iancu de Hunedoara, nu a avut drept consecințe doar recunoașterea nobilității[65], dăruiri de moșii și dobîndirea unor privilegii individuale și comunitare, care se vor menține pînă tîrziu în epoca modernă. Calitatea de nobil recunoscut, privilegiile și ascensiunea socială și politică a unor familii vor marca începutul disoluției monolitului hațegan și ca clasă feudală românească și ca factor de civilizație românească în aceste părți, încadrîndu-se în mare parte în „națiunea" nobiliară, care va evolua prin a se suprapune națiunii maghiare moderne[66].

---

[62] Este vorba de o serie de 7 acte din 13 și 15 nov. 1453 ale regelui Ladislau Postumul: „possessiones... in quarum pacifico dominio iidem... ad instar ceterorum verorum nobilium se a dudum perstitisse persistereque asserunt etiam de presenti, simul cum cunctis earundem utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, ac premissis sic stantibus et dummodo dicte possessiones ad aliquod castrum nostrum regale vel ad aliqualem officiolatum illarum partium Transsilvanarum non pertineant sub eisdem conditionibus, servitutibus et consuetudinibus quibus per predecessores nostros reges Hungarie in districtibus valachorum possessiones et ville donari consueverunt".

[63] *Hunyadm. tört.*, II, p. 36—37.

[64] Arhiva Națională Maghiară, Dl. 74.664.

[65] De acord cu cei mai mulți cercetători, socotim cnezimea o clasă de tip feudal, o *nobilime*, în consecință, în locul termenului „înnobilare" ni se pare mai potrivită expresia „recunoașterea nobilității". „Înnobilarea" este cu totul adecvat în cazul ridicării românilor liberi, de rînd, la starea nobiliară.

[66] D. Prodan, *Supplex...*, p. 71.

În finalul analizei noastre se impune precizarea că argumentarea disproporționată între cele trei elemente generatoare ale individualității hațegane se datorează exclusiv bogăției materialului documentar din secolele XIV—XVI, nepus în valoare pînă acum în această optică; acestea se condiționează cauzal cronologic în ordinea prezentată.

Încercînd să fixăm pe scurt locul Hațegului în lumea veacului al XV-lea, vom observa că, departe de a fi o regiune periferică se situează într-un punct central, cu largi deschideri. Sînt de departe evidente legăturile cu lumea românească, mai ales cu regiunile din țara sud-carpatică cu care forma odinioară o unitate: schimburi de oameni (înrudiri, solii, refugiați răzvrătiți), legături confesionale, hotărnicii etc. Sub conducerea lui Iancu de Hunedoara se realizează o unitate românească în lupta antiotomană. Se învederează în acest secol o mare deschidere geografică a nobilimii hațegane nu numai în cadrul regatului ungar și al țărilor române, dar, alături de Sigismund, Iancu, Matei Corvinul și în părțile Germaniei, Austriei, Imperiului otoman. Faptele lor strălucite de arme, dregătoriile și misiunile importante, ctitoriile și daniile, goana după înavuțire și mărire a acestor oameni noi, solidaritatea cu totul singulară în cadrul țării românești a Hațegului, definesc un profil colectiv care s-a impus în conștiința contemporanilor.

De aici Hațegul va intra în interesul istoriografiei umaniste începînd chiar cu prima jumătate a secolului al XVI-lea, mai ales prin două elemente: moștenirea romană și rolul în luptele cu turcii. Spre exemplificare, reproducem cuvintele lui Verancsics, bun cunoscător al situației din Transilvania: „(românii — n.n.) deși îi ajung ușor la număr (pe ceilalți conlocuitori — n.n.), totuși nu au nici o libertate, nici o nobilime, nici un drept al lor, în afară de un număr mic locuind în districtul Hațeg, în care se crede că a fost capitala lui Decebal și care în vremea lui Iancu de Hunedoara, *băștinaș de acolo* (s.n.) a dobîndit noblețea pentru că întotdeauna au luat parte neobosit la lupta împotriva turcilor“[67].

Astfel își începe cariera în conștiința istoriografică Țara Hațegului una din cele mai semnificative individualități politice și zone de civilizație românească din evul mediu transilvănean, întemeiată pe trei elemente definitorii pentru însăși istoria poporului român: tradiția dacoromană, existența unei „țări românești“ puternice, legată organic de românitatea liberă și rolul militar și politic în secolul marii confruntări româno-otomane, cu apogeu în timpul domniei lui Iancu de Hunedoara.

IOAN DRĂGAN

---

[67] A. Verancsics, *Descrierea Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești*, în *Călători străini despre țările române*, I, București, 1968, p. 410—411. Vezi, de asemenea, Stephanus Taurinus, *Index Abecedarius*, în *Călători străini...*, I, p. 158—161; Georg Reicherstorffer, *Chorografia Transilvaniei*, în *Călători străini...*, I, p. 222—223; Antonio Possevino, *Transilvania*, în *Călători străini...*, II, p. 551; Giovanandrea Gromo, în A. Veress, *Documente...*, I *(Acte și scrisori 1527—1572)*, București, 1929, p. 251.

LES ORIGINES DE L'INDIVIDUALITÉ HISTORIQUE DU PAYS DE HATZEG AU MOYEN-ÂGE

(Résumé)

Le pays de Hatzeg est entré relativement tard dans la sphère d'influence du royaume féodal hongrois, après 1247, et s'est maintenu comme une individualité politique, administrative et juridique jusqu'à l'époque moderne, en constituant un exemple significatif pour le destin des „țări" (pays) roumains de Transylvanie.

Au cours de son histoire, determinée premièrement par l'évolution de la classe féodale knéziale, nous avons précisé trois étapes distinctes: „țară românească" (pays roumain), jusqu'à la moitié du XIV-e siècle (environ 1360), district knézial, jusqu'en 1420, avec une phase de transition jusqu'en 1494, et après cette date district nobiliaire, auquel on accorde un privilège royal pour la communauté de Hatzeg toute entière; la plupart des knèzes ont continué de lui reconnaître le statut nobiliaire.

Aux origines de la puissante individualité du Pays de Hatzeg se trouvent les facteurs suivants: l'ancienne tradition daco-romaine, au coeur même de l'Etat dace et de la province Dacia, l'évolution prolongée du féodalisme autochtone dans les cadres d'un „pays" roumain en étroite liaison avec les pays d'outre monts et le rôle militaire et politique qu'il a joué pendant les luttes contre les Turcs. Le moment suprème de l'affirmation de Hatzeg au milieu du XV-e siècle, sous Iancu de Hunedoara (Jean Hunyadi), qui y a été né, coïncide avec un tournant dans le processus de l'intégration des knèzes dans la noblesse du royaume et marque l'individualité du pays pour les siècles suivants.

ÎNCERCĂRI DE IMIXTIUNE ÎN ŢARA HAŢEGULUI ÎN VEACUL AL XV-LEA

Este cunoscut faptul că domnia Angevinilor în Ungaria, în veacul al XIV-lea, a însemnat pentru Transilvania, datorită creşterii puterii marilor feudali, crearea cadrului legal pentru o serie nesfîrşită de încălcări şi uzurpări, făcute de elementele nobiliare, cu acordul regilor, asupra drepturilor cnezilor, ale obştilor româneşti ori ale obştilor săseşti şi secuieşti şi ale fruntaşilor acestora[1]. Se prefigura în aceste condiţii un conflict acerb între dreptul nescris al cnezilor, bazat (în confruntarea cu străinii) pe întemeiere, adică pe o activitate creatoare, şi dreptul decurgînd din diplomele de dăruire regală[2]. Această confruntare inegală între *ius keneziale* şi *ius regni* avea să se tranşeze, evident, în defavoarea modului tradiţional de stăpînire a satelor, înlocuit fie de străini intruşi în mediul românesc, fie de cnezi localnici mai puternici, şi unii şi alţii posesori ai actelor de donaţie regală, singurele în măsură — după noile rînduieli — să confere dreptul de stăpînire asupra pămîntului şi supuşilor. E drept că diplomele lui Ludovic I de Anjou de la 1366[3] — restrictive în raport cu cnezimea în speţă şi cu românii în general — nu s-au putut aplica atunci efectiv, mai ales în zonele româneşti de margine rămase compacte, cum era şi Ţara Haţegului (aflată în raporturi tradiţionale cu Ţara Românească), datorită unei ridicări în masă *(insurectio generalis)* a locuitorilor dezavantajaţi de conţinutul acestor decrete[4].

Domnia lui Sigismund de Luxemburg (1387—1437) aduce anumite schimbări în evoluţia situaţiei generale din regat şi, prin urmare, şi în Transilvania. Pe plan intern, noul suveran — după o perioadă iniţială de anarhie şi nesiguranţă, delimitată relativ de anul 1403 — va duce o politică de îngrădire a puterii nobiliare şi, în acelaşi timp — ca revers — de întărire a autorităţii centrale[5]. La fel vor proceda în veacul al

---

[1] M. Holban, *Din cronica relaţiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV*, Bucureşti, 1981, p. 233.

[2] *Ibidem*, p. 227.

[3] Ş. Papacostea, *La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les Roumains de Transylvanie: une nouvelle source*, în „Revue roumaine d'histoire", 1978, XVII, nr. 3, p. 396—407; idem, *Ţările române în lumea europeană a veacului XIV*, în „Magazin istoric", 1980, XIV, nr. 4 (157), p. 54—55.

[4] Şt. Pascu, *Răscoale ţărăneşti în Transilvania*, I, Epoca voievodatului, Cluj, 1947, p. 53.

[5] *Istoria României*, II, Bucureşti, 1962, p. 233, 255; K. Gündisch, *Cnezii români din Transilvania şi politica de centralizare a regelui Sigismund de Luxemburg*, în vol. „Ştefan Meteş la 85 de ani", Cluj-Napoca, 1977, p. 235.

XV-lea Iancu de Hunedoara și Matia Corvinul, cu mențiunea că ultimul, încurajînd și răsplătind o nobilime credincioasă, nu va manifesta aceeași grijă, de tradiție paternă, față de cnezime, deci și față de cea hațeganǎ. Totuși, această cnezime hațeganǎ s-a înscris de la început ca important suport pentru Sigismund de Luxemburg și, mai ales, pentru Iancu de Hunedoara în politica de centralizare. Motivele acestei adeziuni sînt multiple: tendința marii nobilimi de a-și extinde dominația și asupra Țării Hațegului (cnezii îl vor sprijini pe rege, dacă și cînd acesta îi va apăra de amestecul intrușilor); dorința cnezimii de a-și menține preeminența economică și social-politică; necesitatea de a se apăra în fața pericolului otoman (oștile turcești vor pătrunde de două ori în sudul Transilvaniei, în prima parte a veacului al XV-lea — în 1420 și 1438 — devastînd și Țara Hațegului[6]); bunele relații pe care, în anumite momente și circumstanțe, le-au avut suveranii amintiți cu domnii transalpini. În schimbul sprijinului dat puterii centrale pentru înfrîngerea, de exemplu, a răzvrătirii nobilimii mari maghiare la 1403, familiile Cîndea din Rîu de Mori, Cîndreș din Streisîngeorgiu, cele din Lunca Cernii, Ostrov, Rîu Bărbat, Hațeg, Silvaș, Strei etc. vor obține recunoașteri asupra stăpînirilor lor, noi donații sau înnobilări[7]. La fel s-a întîmplat și în vremea lui Iancu de Hunedoara, cînd s-a remarcat rolul cnezilor în lupta antiotomană a marelui voievod al Transilvaniei și apoi guvernator al Ungariei[8]. Aceasta nu înseamnă că, de-a lungul veacului al XV-lea, cnezimea hațeganǎ a fost scutită de încercările unor intruși — nobili mari sau mici, laici ori ecleziastici și chiar demnitari citadini — de a pătrunde în Țara Hațegului ca stăpînitori de pămînt. Tocmai acest „contract" tacit între cnezii hațegani, hotărîți să rămînă stăpîni pe bunurile lor și suveranii dornici de sprijin împotriva anarhiei feudale și contra atacurilor turcești, a pregătit permeabilitatea Țării Hațegului față de feudalismul de tip apusean. Cnezii, spre a rămîne mai departe stăpîni la ei acasă, au căutat înnobilarea, deci încadrarea în obiceiul regatului și au acționat ca atare (ca nobili, adică), ieșind din hotarele vechilor lor cnezate. Așa, de pildă, în epoca lui Iancu și Matia Corvinul, Sălășenii stăpînesc și la Merișor, iar Cîndeștii de Rîu de Mori, la Fizești, Galați[9] etc. De asemenea, încercările unor intruși de a deveni proprietari în Hațeg au fost favorizate, credem, și de alte fapte: divizarea stăpînirilor între urmași, dreptul de moștenire al fetelor, tendința — e drept, tardivă (sfîrșitul veacului al XV-lea) — de hotărnicire a posesiunilor, accentuarea diferențierii social-economice și politice între cnezii nobili și oamenii de rînd ai satelor, ruperea nobilimii cneziale de comunitate (obște) și integrarea sa, ca statut social și mentalitate, în rîndul nobilimii generale transilvănene etc. Situația era schimbată față de veacul al XIV-lea și în ceea ce

[6] V. Pervain, *Lupta antiotomană a țărilor române în anii 1419—1420*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca", 1976, XIX, p. 55—79; Fr. Pall, *Știri noi despre expedițiile turcești din Transilvania în 1438*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj", 1958—1959, I—II, p. 9—28.

[7] K. Gündisch, *op. cit.*, p. 236—237.

[8] Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări de istorie" 1957, VIII, nr. 1—4, p. 25—67.

[9] Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V, Budapesta, 1913, p. 191, 229 etc.

privește realitățile juridice. Așa, de pildă, cei ce voiau să-i deposedeze pe hațegani, începînd cu precădere din a doua treime a veacului al XV-lea, nu se mai prevalau acum, ca-n secolul al XIV-lea de obiceiul regatului pentru a subsuma dreptul tradițional românesc. Sîntem într-o vreme cînd, în general, *ius keneziale* nu mai era operant; cnezii vor uza de acest drept pînă la începutul secolului al XV-lea în mod constant, dar nesocotirea sau ignorarea lui voită îi va determina pe cei mai puternici să încerce încadrarea lor în noile realități bazate pe dreptul scris conferit prin diplomă regală. Unii vor reuși, alții vor deveni supuși pe propriile pămînturi. Deci intrușii, în veacul al XV-lea, se vor folosi de alte mijloace pentru a pătrunde în Hațeg, fiindcă și cei ce urmau să fie deposedați erau tot nobili (în general cnezi înnobilați), adică persoane situate pe aceeași treaptă socială. Aceste mijloace variază de la moșteniri la alianțe matrimoniale și de la uzurpări pînă la înstăpînirea asupra unor bunuri aparținătoare vasalilor infideli sau apreciați ca trădători (față de rege și „sfînta coroană"), după principiile moralei feudale.

Cea dintîi exemplificare aflată în atenția noastră nu se încadrează decît parțial în considerațiile de mai sus, întrucît evenimentele pe care le conține se petrec la cumpăna dintre secolele al XIV-lea și al XV-lea, cînd dreptul cnezial bazat pe o activitate creatoare este încă invocat, cînd instanțele de judecată cneziale mai sînt încă convocate și emit acte în numele lor și cînd asalturile străinilor asupra Țării Hațegului sînt deocamdată sporadice. Totuși, la 1390, doi străini de Țara Hațegului, orășeni, anume Mihail, zis „Postăvarul" *(Poztos)*, jude de Timișoara, și fratele acestuia, Iacob, cer și obțin de la regele Sigismund de Luxemburg un act de danie[10] asupra posesiunilor Băuțarul Mare și Băuțarul Mic (*Nagypala* și *Kispala*), sub cuvînt că vechile acte doveditoare erau distruse și că mai apoi „unii români" se înstăpîniseră cu de la sine putere peste bunurile pomenite[11]. Cum începutul domniei lui Sigismund a însemnat anarhie și nesiguranță, cum verificarea unor acte „distruse", era anevoioasă ori imposibilă și cum de români se mai lovise regele ca dușmani ai săi în campania Banatului[12], noua diplomă pentru Mihail și Iacob a fost repede eliberată. Actul de danie al regelui a fost însă contestat de românul Tatul — *Thatul Wolachus* (probabil pentru posesiunea *Kispala*) și de alți doi români, Valentin, ușierul regelui *(ianitor nostre maiestatis)* și Dan, fiii lui Bodo de Pala (pentru *Nagypala*). Primul contestatar, anume Tatul, este redus repede la tăcere de Mihail și Iacob printr-un act

[10] Ortvay T., Pesty Fr., *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, I, Bratislava, 1896, p. 188—189.

[11] *Ibidem*, p. 318—323. Actele invocate de Poztos-i în favoarea pretențiilor lor, fără să aibă precizată data, nu pot fi mai vechi decît anul 1387, deoarece unul ar fi emis, chipurile, de Sigismund de Luxemburg, celălalt de regina Maria a Ungariei, iar ultimul de Ladislau, voievodul Transilvaniei. Aceste acte nu sînt date *in extenso*, cum ar fi fost firesc, ci doar pomenite, deoarece, probabil, nici n-au existat, iar Poztos-ii s-au prevalat de dezordinile și nesiguranța de la începutul domniei lui Sigismund, pentru a justifica „pierderea" lor. (Enumerarea acestor trei acte se face în documentul din 1390, publicat de Ortvay, T., Pesty Fr., *op. cit.*, p. 185—188.)

[12] M. Holban, *op. cit.*, p. 227—228.

de supunere, consemnat într-un acord[13], dar Valentin și Dan — mai insistenți și datorită calității avute de Valentin la curtea regelui — obțin în 1398, la Sarmizegetusa *(Vorhel)*, în prezența lui Știbor, voievodul Transilvaniei, recunoașterea făcută de tribunalul cnezilor asupra justeței cauzei lor. Într-adevăr, cnezii depun mărturie că strămoșii lui Valentin și Dan, numiți Filea *(Philes)* și Ștefan *(Stephanus)*, au întemeiat cnezatul *Palei* și că, în virtutea dreptului cnezial, stăpînirea trebuie să rămînă urmașilor întemeietorilor. În 1402, împricinații se adresează regelui, care cere voievodului Transilvaniei să facă dreptate[14]. În același an, voievodul Nicolae (care era și comite de Timișoara) judecă pricina, cîntărind argumentele celor două părți: Valentin și Dan prezintă actul din 1398 al juraților și tuturor cnezilor și românilor din districtul Hațeg, act ce atestă, în virtutea dreptului cnezial, stăpînirea lor asupra *Palei;* pe de altă parte, Mihail zis Postăvarul și fratele său Iacob arată actul de donație al regelui Sigismund, din 1390, și actul capitlului din Arad de introducere a lor în stăpînire, din același an. Pentru voievod, hotărîtoare sînt ultimele două acte, aduse de Mihail și Iacob, deoarece acestea se încadrează în obiceiul regatului. În consecință, este recunoscut dreptul de stăpînire asupra Băuțarului (Mare și Mic) al celor doi orășeni din Timișoara[15]. Dar nu vor trece decît cca. cinci ani și în 1407, la 23 iunie, voievodul Transilvaniei Iacob Lachk de Santău, la cererea celor 12 jurați asesori din districtul Hațeg, judecă pricina dintre Andrei, fiul lui Duşa *(Dwsa)* de Densuș (reprezentat prin văduva sa, nobila doamnă Marena), pe de o parte, și Nicolae, fiul lui Martin de Densuș, pe de altă parte[16]. Expoziția ca și dispoziția acestui act sînt interesate din mai multe puncte de vedere. Nicolae, fiul lui Martin și nepotul de soră al lui Andrei de Densuș — adoptat de către acesta — este lăsat ca moștenitor al unei pătrimi din posesiunile tatălui său adoptiv. Hotărnicia exactă a acestei pătrimi nu fusese fixată de Andrei, dar văduva acestuia, Marena, în numele ei și al fiilor săi, Nicolae și Dionisie, dorește să respecte dorința soțului său, cu condiția ca Nicolae, fiul lui Martin, să redea partea ce i se cuvine din Densuș cînd și dacă va primi (de la Marena și fiii săi) în alt sat o porțiune echivalentă. În schimbul acestei generozități, Nicolae dă familiei lui Andrei jumătate din posesiunea sa *Pala* (Băuțarul) și se angajează să-i ajute sub mai multe aspecte pe fiii Marenei, fără să ridice alte pretenții în viitor ori să pornească judecăți. Actul trezește nedumeriri mai ales dacă este integrat în seria de acte anterioare și următoare lui privind posesiunea *Pala*. Nu se arată despre care din cele două posesiuni Băuțarul este vorba sau dacă sînt considerate împreună și nu sînt pomeniți nici stăpînii de la 1402, recunoscuți oficial prin judecata voievodului. Apariția acestui Nicolae — fiul lui Martin, căsătorit cu o den-

[13] *Ibidem*, p. 288. Vezi actul la Ortvay T., Pesty Fr., *op. cit.*, p. 188—189. Acordul este urmat repede de actul de introducere a timișorenilor în stăpînirea *Palei*, act emis de capitlul din Arad, cu indicarea hotarelor posesiunii. Vezi Ortvay T., Pesty Fr., *op. cit.*, p. 196—198.

[14] Ortvay T., Pesty Fr., *op. cit.*, p. 318—319.

[15] *Ibidem*, p. 318—323. Despre Poztos-i și Cîndești ca stăpîni ai *Palei*, vezi Csánki D., *op. cit.*, p. 189—190.

[16] Arhiva Națională Maghiară, Budapesta, Dl. 42924. Regest la Mályusz E., *Zsigmondkori oklevéltár*, II/2, Budapesta, 1958, p. 61, nr. 5583.

susiancă și fiu adoptiv al unchiului său, Andrei de Densuș — ca proprietar al unei jumătăți din *Pala* trebuie să aibă o explicație. Prezența timișorenilor ca stăpîni în districtul Hațeg a fost de la început relativ labilă. Nu este exclus ca, dorind să-și întărească poziția, aceștia să fi recurs la o alianță matrimonială cu o hațegană. Spunem acestea, deoarece este puțin probabil și nu avem nici o dovadă ca, în intervalul de 4—5 ani (1402—1407), să se fi schimbat stăpînii Palei. Or, din moment ce la 1402 stăpînii certi ai acestei moșii erau *Poztos*-ii din Timișoara, este de presupus că și Nicolae, fiul lui Martin, va fi fost membru al aceleiași familii, în condițiile în care la 1407, el stăpînește o parte din posesiunea *Pala*. Chiar și rezonanța catolică a numelor de Martin (tatăl lui Nicolae) și Dominic (fratele lui Martin) pledează pentru acest fapt. E drept că și numele lui Andrei (fratele mamei lui Nicolae) are aceeași sonoritate, numai că despre el știm sigur că era fiul lui Dușa (Doșa) de Densuș și că era căsătorit cu o anume Marena. Despre Martin, Nicolae și Dominic nu avea dovezi că proveneau din Țara Hațegului, iar primul act care pomenește *Pala* după 1407, îi arată tot pe timișoreni ca stăpîni (e drept, în declin). Deci acest Nicolae, fiului lui Martin, trebuie să fie tot dintre *Poztos*-i, din moment ce aceștia sînt stăpînii Palei și înainte și după 1407. Dacă într-adevăr Nicolae era timișorean, prezentarea sa în fața forului de judecată districtual, format din 12 cnezi juranți (și prezidat de voievod) este semnificativă pentru tendința de a rezolva problema *Palei* în interiorul Țării Hațegului, de către români și prin excluderea veneticilor. Aceasta cu atît mai mult cu cît amintita posesiune pare să fi avut o importanță economică specială în condițiile situării sale pe drumul comercial dintre Hațeg și Banat (prin Poarta de Fier a Transilvaniei).

După 1407, stăpînii timișoreni ai *Palei* reapar explicit în documente la 1424, cînd capitlul din Alba Iulia adeverește faptul că Benedict, fiul lui Mihail Poztos din Timișoara, a zălogit moșia sa *Pala* lui Ioan, fiul lui Cîndea de Rîu de Mori[17]. Peste alți cîțiva ani, la 1430, Ladislau de Chak, voievodul Transilvaniei, cere capitlului din Alba Iulia să introducă pe cei din familia Cîndea (Ioan, fiul lui Cîndea, cu fiii săi Ladislau, Cîndreș și Nicolae și cu fratele său Cîndea) în stăpînirea posesiunilor *Alsopala și Felsewpala* (Pala de Sus și Pala de Jos, desigur identice cu Pala Mare și Pala Mică, adică Băuțaru)[18]. Tot la 1430, capitlul albens răspunde că a îndeplinit cererea voievodului[19]. În acest moment, orășenii din Timișoara, supranumiți Poztos, par excluși definitiv din chestiunea stăpînirii Băuțarului. Dar în același an, 1430, la 5 noiembrie, capitlul din Alba Iulia adeverește că, de fapt, Benedict, fiul lui Mihail zis Poztos din Timișoara a vîndut pentru o mie de florini satele românești Băuțarul de Sus și de Jos *(duas possessiones suas, Alsopala et Felsepala vocatas,*

[17] Arhivele Statului din Slovacia, Bratislava, fond Révay, familia Kendeffy, fasc. 87, fasc. 1, nr. 2; copie microfoto la Arhivele Statului din București, fond microfilme, rola 25/Cehoslovacia, cadrul 5.

[18] Barabas S., *A Róman Szent Birodalmi Gróf Széki Teleki család oklevéltára*, I (1206—1437), Budapesta, 1895, p. 530—531, nr. 396.

[19] Arh. St. Bratislava..., nr. 3; copie microfoto la Arh. St. București..., cadrele 6, 7 și 8. Actul e pomenit de Szabó K., *A Kendefiak a XIV. és XV-dik században*, în „Századok", 1868, II, fasc. 1 (ian.) p. 26.

volahales in comitatu Huniadiensi existentes habitas) nobililor bărbați Ioan, fiul lui Cîndea, fiilor săi Ladislau, Cîndreș și Nicolae și fratelui său dinspre tată numit Cîndea[20]. La 24 martie 1438, regele Ungariei, Albert, întărește actul de mai sus, confirmînd pe noii proprietari ai Băuțarului[21]. Tot în 1438, la 10 aprilie, același rege Albert poruncește capitlului albens să introducă pe nobilii din familia Cîndea de Rîu de Mori în stăpînirea Băuțarului de Sus și de Jos[22], iar capitlul răspunde după cca. o lună că s-a conformat întocmai[23]. Și iarăși chestiunea Poztos-ilor pare definitiv tranșată, numai că, între timp, la 7 oct. 1435, tot capitlul din Alba Iulia „legalizase" o altă înțelegere între aceștia și familia Cîndea: Benedict, fiul lui Mihai Poztos urma să primească spre folosință, condiționat și în schimbul unei sume de bani, a patra parte din satele Băuțarul de Sus și de Jos[24]. Totuși, de-acum adevărații stăpîni ai *Palei* par să rămînă Cîndeștii din Rîu de Mori. La capătul acestei evoluții destul de sinuoase a lucrurilor se pot concluziona următoarele: între 1390 și 1438 (în cca. o jumătate de veac) stăpînii posesiunilor Băuțarul de Sus și de Jos (sau Mare și Mic) s-au schimbat de trei ori; primii stăpîni, Valentin, Dan (fiii lui Bodo) și Tatul făceau parte din familii românești cneziale și stăpîneau satele respective în virtutea dreptului cnezial al întemeierii; următorii stăpîni, orășenii din Timișoara, vor ajunge să posede *Pala* prin uzurpare *de facto* și prin danie regală *de iure*, profitînd de neîncadrarea adevăraților și vechilor stăpîni în normele juridice feudale ale regatului și de invocarea de către aceștia a dreptului cnezial ignorat de autorități (Nicolae, fiul lui Martin, trebuie încadrat deocamdată, chiar dacă păstrăm o doză de incertitudine, tot între timișoreni); a treia serie de stăpîni ai *Palei* (rămași, se pare, pe tot cuprinsul veacului al XV-lea) sînt tot cnezi români hațegani — puternica familie a Cîndeștilor din Rîu de Mori — dar sînt cnezi nobili, încadrați în legalitatea impusă de oficialitate și dornici să profite de slăbiciunea financiară prin care, se pare, că treceau intrușii demnitari citadini, veniți din Timișoara. Deci încercarea străinilor de a pătrunde în Hațeg s-a soldat de astă dată cu un eșec, fiindcă localnicii au învățat să se prevaleze de mijloacele legale generale uzitate în regat de stăpînitorii pămîntului.

O nouă încercare a unor nobili străini de a pătrunde în Țara Hațegului se face la 7 martie 1406, cînd Sigismund de Luxemburg cere capitlului din Alba Iulia să introducă în stăpînirea posesiunii și a vămii Bretea *(Berethkthe)* pe Ioan, fiul lui Grigore de Bethlen, aprodul curții

---

[20] Transumpt în actul dat de Albert, regele Ungariei, la 24 martie 1438. Vezi nota 21.

[21] Arh. Naț. Magh., Dl. 44195. (Fotocopie la Biblioteca Academiei Cluj-Napoca, col. Sólyom-Fekete). Actul poartă următoarea mențiune: *Relatio Petri Cheh de Lewa, pridem Wayvode Transsilvanus*, important pentru cronologia voievozilor Transilvaniei, deoarece dovedește că la 24 martie 1438, *Petru Cheh* nu mai deținea această demnitate.

[22] Barabas S., *op. cit.*, II, p. 1—2, nr. 1. Documentul s-a transmis și în transumpt în actul capitlului din Alba Iulia, dat la 13 mai 1438 (vezi nota 23).

[23] Arh. St. Bratislava, nr. 6; copie microfoto la Arh. St. București, cadrele 11—12.

[24] Ibidem, nr. 5; cadrul 10.

regale *(aule nostre maiestatis iuveni)*[25]. La 1410, în fața vicevoievodului Transilvaniei, Ladislau de Nădab, amintitul Ioan de Bethlen, din dorința extinderii autorității sale, susține că pămînturile Silvaș *(Sÿlwas)* și Gînțaga *(Gewchaga)* au fost „întotdeauna și din vechime" drum ocolit *(falsa via)* al vămii sale de pe posesiunea Bretea. Capitlul din Alba Iulia, căruia vicevoievodul îi ceruse să constate veridicitatea celor afirmate de Ioan de Bethlen, răspunde peste cca. șase săptămîni că într-adevăr pămînturile Silvaș și Gînțaga au fost și sînt pe drumul ocolit al vămii Bretea[26]. Pretenția lui Ioan de Bethlen de a percepe vama și de la Silvaș și Gînțaga și realizarea acestei pretenții reprezintă desigur, un pas important și spre stăpînirea acestor posesiuni alături de Bretea. Totuși izvoarele cunoscute nu lasă să se înțeleagă că această stăpînire a lui Ioan de Bethlen ar fi ajuns fapt împlinit. În veacul al XV-lea s-au străduit să stăpînească moșii în Hațeg și unii nobili hunedoreni, români chiar, din apropierea districtului. Astfel, la 1429 Lorand Lepes, vicevoievodul Transilvaniei cere capitlului din Alba Iulia să introducă pe Elena, soția lui Moga de Hălmeag (*Halmag*, așezare azi, probabil, dispărută), pe Anca, văduva lui Ladislau zis Voicu de Hunedoara *(Vayk de Hwnyad)*, pe Blasiu, fiul și pe Marta, fiica lui George de Brănișca *(Barinchka)*, pe Ladislau, Nicolae și Ioan, fiii și pe Ana, fiica răposatului Andrei de Brăniștea în stăpînirea părților de moșie din posesiunile Sarmizegetusa *(Varalia)*, Hobița *(Ohabcha)* și *Braditis* (probabil dispărută), așezate în sud-vestul Țării Hațegului[27]. La actul de introducere în stăpînire făcut de capitlu au contrazis familiile de origine cnezială din Clopotiva și Densuș[28]. De asemenea, la 15 mai 1431, Simion *(Simeon)*, comitele de Hunedoara și juzii nobililor, la cererea nobilei doamne Ana Cîndea de Rîu de Mori, aprobă amînarea judecății pricinii dintre Ioan de Fărcădin, fostul său soț (decedat) și Matei de Uroiu *(Matheus de Arany)*, privind stăpînirea unei pătrimi din posesiunea Rîu de Mori[29]. În acest caz, în mod sigur, n-au fost cedate porțiuni din posesiunea Rîu de Mori, pricina rezolvîndu-se, probabil, prin răscumpărarea cu bani a dreptului femeilor. Răscumpărarea acestor drepturi ale femeilor asupra pămîntului devenise, poate, un mijloc de a împiedica pătrunderea intrușilor ca stăpîni în Hațeg.

Este interesant faptul că aceste ultime exemple relevate, probabil inclusiv cazul citadinilor din Timișoara, evidențiază înstăpîniri sau în-

---

[25] Arh. Naț. Magh., Dl. 30410; fotocopie la Institutul de istorie și arheologie Cluj-Napoca, nr. 71; regest la Mályusz E., *op. cit.*, II/1, Budapesta, 1956, p. 557, nr. 4517. Localitatea Bretea, pomenită în acest document este în Hațeg — cf. Csánki D., *op. cit.*, p. 76; C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, București, (1967), p. 105.

[26] Arh. St. Cluj-Napoca, arh. familiei Lazar-Szárhegy, an 1410.

[27] Arh. Naț. Magh., Dl. 29462; fotocopie la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca. Actul e pomenit de Csánki D., *op. cit.*, p. 153.

[28] Cf. Csánki D., *op. cit.*, p. 153.

[29] Kemény J., *Diplomatarii Transylvanici Supplementum*, III (1415—1453), p. 121; manuscrisul se află la Bibl. Academiei, Cluj-Napoca, fond. mss., sub cota provizorie A. 120. Doc. publicat de Kenderesi F., *Vajda Hunyadvár külső tekintetben és ennek történeti leirása az újobb idöig*, în „Tudományos gyüjtemény", 1831, an. 15, VII, p. 31—32.

cercări de înstăpînire asupra unor pămînturi (sate) prin intermediul drepturilor patrimoniale cuvenite femeilor (moşteniri şi căsătorii).

Cam în aceeaşi perioadă a primei treimi a veacului al XV-lea, se remarcă şi alte confruntări între localnici haţegani şi străini, confruntări care nu au drept obiect stăpînirea asupra pămîntului. Astfel, la 31 august 1426, la Sarmizegetusa *(Varhel)*, Ladislau, *filius vayvode de Chak* şi comite de Bihor, stabileşte termen de judecată între Muşină de Densuş *(Mosyna de Dampsws)* ca pîrîş şi George, fiul lui Apa de Mălîncrav *(Almakerek*, jud. Sibiu), Ioan zis Farkas de Herina *(Harinna*, jud. Bistriţa-Năsăud) şi Ştefan zis Bologar de Tuşinu *(Thwson*, jud. Mureş), ca pîrîţi, pentru unele prejudicii şi răutăţi provocate reclamantului[30]. Peste cca. opt luni, la 1 mai 1427, capitlul din Alba Iulia adevereşte înţelegerea între Muşină de Densuş şi cei trei (numiţi acum *Johannes Farkas de Zezerman, Georgius, filius Appa de Almakerek, Stephanus Bolgar dictus de Zenthkyral)*, în sensul că aceştia din urmă trebuie să dea patru sute de oi şi un cal în valoare de 12 florini prin Clemens, nobil de Peştişul Mare *(Alpestes)* sau Mare Românul de Lunca Cernii *(Mare Volacho de Nyres)* — familiarii lui Muşina — acestui nobil de Densuş[31]. Contradicţii între românii autohtoni şi „oaspeţii" veniţi în veacul XIV în Ţara Haţegului se petrec şi pe tărîm confesional; ele sînt accentuate şi de intervenţia autorităţii centrale care, prin reprezentantul său suprem, regele Sigismund de Luxemburg, confirmînd la 2 decembrie 1428 vechile privilegii (acordate de Ludovic I) ale mănăstirilor franciscane din vicariatul Bosniei — adică din Caransebeş, Orşova, Haţeg *(Hatsak)* etc. — interzice preoţilor ortodocşi *(schismaticos sacerdotes)*, sub pedeapsa pierderii tuturor bunurilor, să-i boteze pe catolicii din districtul Haţeg *(Hathusak)*[32]. Interdicţia trebuia, desigur, să pună capăt pe cale juridică unei situaţii de fapt sau, mai degrabă, sub pretextul botezului dat catolicilor de „schismatici", să-i priveze pe aceştia din urmă de statutul lor social-economic şi spiritual preeminent (se ştie că în acea vreme, în Ţara Haţegului, preoţii erau adesea şi cnezi — proprietari de sate). Se ştie sigur că în veacul al XV-lea existau colonişti catolici în localităţile Haţeg şi Sîntămărie Orlea. Dar nu cunoaştem pe nici unul dintre aceştia care să fi reuşit ieşirea din perimetrul localităţilor respective pentru a stăpîni posesiuni în districtul Haţeg. E drept că un anume Ştefan şi fratele său, Dionisie de Haţeg, devin nobili (stăpînitori de pămînt) şi au posesiuni, dar în afara Ţării Haţegului, în comitatul Solnoc[33]. Mai mult, posesiunea Sîntămărie Orlea trece în stăpînirea familiei Cîndeştilor din Rîu de Mori la 1447[34], iar mănăstirea catolică, aşezată în mijlocul acestei ţări compacte româneşti, se sufocă de fapt: nu are posesiuni, pretinde repetate privilegii regale (care n-o vor scoate de fapt din im-

[30] Barabas S., *op. cit.*, I, p. 485—486, nr. CCCLXX.
[31] *Ibidem*, p. 502, nr. CCCLXXVIII.
[32] Fejér G., *Codex diplomaticus Hungarie ecclesiasticus ac civilis*, XI, Buda, 1844, p. 457—458; *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, XXIII, Acta Bosniae, Zagrebiae, 1892, p. 127—130 (cu data greşită de 5 decembrie, în loc de 2 decembrie 1428).
[33] Arh. Naţ. Magh., Dl. 36.403.
[34] Csánki D., *op. cit.*, p. 190

pas), își pierde, se pare și credincioșii, ce apelează pentru botez la preoții ortodoxi etc. Concluzia tulburătoare care se impune este că Țara Hațegului, cel puțin pînă în veacul al XV-lea inclusiv, a avut tendința împlinită de a anihila, îndepărta sau asimila elementele străine (ca structură de civilizație și cultură) pătrunse în zonă. Chiar încercările intruşilor de a deveni stăpîni de pămînt în Hațeg în prima parte a veacului XV se circumscriu într-o arie geografică periferică a districtului, deoarece obștea stăpînilor locali de origine cnezială și obștile oamenilor de rînd erau foarte puternice și solidare.

Spre jumătatea secolului al XV-lea pînă în finalul acestui veac, adică în vremea cît în fruntea Transilvaniei și Ungariei s-au aflat Iancu de Hunedoara și fiul său Matia Corvinul (mai ales în prima parte a domniei acestuia din urmă), imixtiunile individuale nobiliare și cele ale autorităților, cu scopul tulburării vechilor rînduieli din Țara Hațegului, au fost aproape inexistente. E drept că s-au făcut înnobilări, danii, confirmări, introduceri în stăpînirea unor moșii etc. poate chiar mai multe decît altă dată, dar mai toate au avut în atenție promovarea elementelor cneziale ori de origine cnezială locale, răsplătirea acestor elemente pentru sprijinul dat politicii de centralizare și luptelor împotriva turcilor (mai ales în vremea lui Iancu de Hunedoara). Există totuși o pătrundere de mare răsunet documentar, a unui intrus în Hațeg, cam pe la jumătatea veacului al XV-lea. Nu este vorba însă despre un străin *(advena)* în adevăratul sens al cuvîntului, așa cum au fost cei pomeniți mai sus, ci despre un român de la sud de Carpați, din familia olteană a Arceștilor, amintită în veacurile XV și XVI[35]. Primul *Arka,* cam pe la mijlocul veacului al XV-lea, caracterizat mai tîrziu în documente ca „om român" *(Valachus homo),* „străin și fără proprietate" *(advena et impossessionatus),* s-a căsătorit cu o hațegană, anume Neacșa *(Nexa),* fiica lui Stoian *(Zthoÿan)* de Densuș[36]. Deci practic nu e vorba de un străin, ci de membrul uneia și aceleași structuri de civilizație (sub aspect social-economic, politic, etnic, cultural etc.), care se întindea și se manifesta de o parte și de alta a Carpaților. E drept că la nord de munți impactul cu noua ordine apuseană provocase bulversări, adaptări, înverșunări, uneori violente, ale autohtonilor. Urmașii acelui prim *Arka,* aflați tot în cadrul familial și etnic românesc, se vor adapta repede noilor realități, devenind în scurt timp oameni ai locului și proprietarii unor întinse posesiuni (deci nobili). Ladislau Arca, ful Neacșei, pe la 1475, începe seria nesfîrșită a judecăților cu rudele și cu vecinii pentru moștenirea pe linie maternă și mărirea neîncetată a posesiunilor sale. Pe la 1502, șirul de reclamații și procese ale Arceștilor în scopul măririi posesiunilor lor risca să se încheie, deoarece Vladislav, regele Ungariei, confisca pentru trădare

[35] *Ibidem,* p. 151 (alte date despre *Arka,* la p. 209—210). Csánki D. afirmă că Arca a venit în Hațeg din Banat (comitatul Timiș), dar nu aduce nici un argument convingător în sprijinul afirmației sale. Ascendența olteană a acestei familii este susținută însă cu mărturii relevate, între alții de C. Giurescu, *Studii de istorie socială,* București, 1943, p. 256 și de P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești,* I, București, 1938, p. 343 (vezi N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc,* București, 1963, p. 182).

[36] Arh. St. Bratislava, nr. 16; copie microfoto la Arh. St. București, cadrele 38—39.

toate bunurile nobilului Ioan Arca de Densuș (fiul lui Ladislau) și le dona lui Ioan și Nicolae Ungur *(Ungor)* de Nădăștia *(Nadasd,* jud. Hunedoara)[37], probabil membrii, la origine, tot ai unei familii românești (numele de Ungur era o poreclă, după mărturia unui document din 1458 — *Ungor dictus)*[38]. Dar familia Ungur nu pare să fi intrat efectiv în stăpînirea bunurilor lui Ioan Arca, din moment ce aceleași bunuri sînt iarăși confiscate la 1504 (tot lui Ioan Arca) și dăruite lui Barnaba de Bela și Ioan și Ladislau Folth[39]. Solidaritatea hațeganilor, ca și contrazicători (împotrivitori), este iarăși foarte puternică și străinii nu-și pot atinge scopul[40]. Dealtfel, nu peste mult timp, la 30 noiembrie 1506, situația lui Ioan Arca pare redresată substanțial, din moment ce familiarul („omul") său se înfățișa înaintea capitlului din Cenad pentru introducerea stăpînului său în stăpînirea posesiunilor răposatului Ioan Ungur de Nădăștia[41]. Deci încercarea familiei Ungur și a celorlalți de a pătrunde în Hațeg s-a soldat cu un eșec. Se pare că aceeași soartă — și tot în relație cu Arcești — a avut și familia Gereb, în încercarea sa insistentă de statornicire prin posesiuni în Țara Hațegului. Astfel, la 4 ianuarie 1497, Vladislav, regele Ungariei, cere capitlului din Alba Iulia să introducă pe episcopul Transilvaniei, Ladslau Gereb și fratele său Petru în stăpînirea tuturor bunurilor nobilului Petru cel Mic de Mățești *(Petrus Parvus de Maczest),* fost castelan de Făgăraș, acuzat de infidelitate față de suveran și creștinătate[42]. E vorba, în principal, de posesiunea Mățești (azi Zăvoiul), care trece la familia Gereb. Peste cca un an, la 3 februarie 1498, regele Ungariei cere iarăși capitlului albens să introducă pe episcopul Ladislau Gereb în stăpînirea tuturor bunurilor lui Dionisie de Streisîngeorz, ginerele lui Ladislau Arca[43] (prin căsătoria cu fiica acestuia din urmă, numită Clara[44]). Introducerea a fost însă contestată de Nicolae de Streisîngeorz, de Ștefan de Silvaș și de soția sa Elena *(Helena),* ca și de Visa *(Wÿssa),* soția lui Dan de Săcel, ambele fiice ale lui Dumitru de Streisîngeorz (pentru posesiunile Streisîngeorz, Săcel, Valea, Grid, Ohaba); de asemenea, au mai „contrazis" nobilii Ioan Sărăcin *(Joannes Zerechen)* de Sălaș cu fiii săi, Sărăcin *(Zerechen),* Cîndreș *(Kenderes),* Mihail și Nicolae, apoi Cîndreș *(Kenderes),* fiul lui Danciul *(Danchwl)* de Sălaș, însuși acest din urmă Danciul și ceilalți fii ai săi, Lațcu *(Laczko),* Iacob *(Jacobus)* și Costea *(Koztha)* — pentru posesiunile Sălașu de Jos și de Sus, altă Ohaba, Merișor, Crivadia și Mălăiești. Despre aceste contestații va scrie capitlul din Alba Iulia, la 25 februaarie 1498, voievodului

[37] Arh. St. Bratislava, nr. 22; cadrele 52—53.
[38] Csánki D., *op. cit.,* p. 241.
[39] *Ibidem,* p. 209—210.
[40] Arh. Naț. Magh., Dl. 29590.
[41] Arh. St. Bratislava, nr. 3; cadrele 60—61; pe rolă sînt greșite nr. 3 și anul 1430, în loc de 1506.
[42] Bibl. documentară Batthyaneum, Alba Iulia, III, nr. 454.
[43] Kemény J., *Appendix Diplomatarii Transylvanici,* vol. VII (1475—1499), p. 282; manuscrisul se află la Bibl. Academiei, Cluj-Napoca, arh. istorică, sub cota provizorie A. 137.
[44] Bibl. Batthyaneum, III, 111.

Transilvaniei, Bartolomeu Dragfy[45]. Contrazicătorii vor mai cere capitlului și o scrisoare de oprelişte, îndreptată în speță împotriva familiei Gereb, scrisoare prin care Ioan Sărăcin de Sălașu de Sus, cu fiii săi Sărăcin, Cîndreș, Mihail și Nicolae, apoi Cîndreș, fiul lui Danciul, cu acest Danciul, tatăl său și cu Iacob, Costea și Lațcu (tot fiii lui Danciul) declară că Dionisie de Streisîngiorz a fost lipsit de urmași bărbați (avea o fată Anca, pentru care Ladislau Arca va lupta să obțină părți din moștenirea pe linie maternă[46]) și că, în consecință, bunurile sale au rămas celorlalți frați ai săi condivizionali[47]. Înainte de a rezolva problema acestor insistente contestații (contrazicătorii erau chemați de capitlu la înfățișare la 1 august 1498), Ladislau și Petru Gereb (ultimul era la acea dată *iudex curie* și fusese anterior voievod al Transilvaniei), în 4 aprilie 1498, se grăbesc să dăruiască familiarului lor Ioan Arca de Densuș posesiunile Streisîngeorz, Valea, Săcel, Ohaba și Grid, precum și părțile de moșie din prosesiunile Sălașu de Jos și de Sus, altă Ohaba, Mălăiești, Crivadia și Merișor, foste ale nobilului răposat Dionisie de Streisîngeorz[48]. Se vede că înaltul prelat și înaltul dregător din familia Gereb au intuit ostilitatea hațeganilor față de intruși, din moment ce au recurs la stratagema de a ceda unui credincios al lor întinsele posesiuni, pe care, probabil, sperau să le domine în continuare indirect. Dar manevra n-a dat deocamdată rezultatul așteptat (poate partea adversă n-a acceptat compromisul între Arca și Gereb-i), fiindcă la 17 mai 1499, în fața lui Petru, voievodul Transilvaniei, părțile s-au împăcat: episcopul Ladislau a recunoscut stăpînirea lui Ioan Sărăcin de Sălașu de Sus, a fraților săi Sărăcin, Cîndreș, Mihai și Nicolae, a lui Cîndreș, fiul lui Danciul, a lui Danciul însuși și a fraților săi Iacob, Ladislau (Lațcu) și Costea asupra părților din moșiile Sălașu de Jos și de Sus, Ohaba, Merișor, Crivadia, Mălăiești; în schimb, aceștia din urmă recunosc stăpînirea episcopului asupra posesiunilor Streisîngeorz, Săcel, Valea, Grid și altă Ohaba[49]. Cu un an înainte (în 1498) regele poruncise, iar capitlul din Alba Iulia procedase la „introducerea" lui Ladislau Gereb în stăpînirea posesiunilor Săcel, Ciopeia *(Chepee)*, Reea, Silvaș, Rîu Bărbat, Hobița, Uric, Livadia *(Livatze)* și Mățești[50], unele primite anterior, altele neintrate probabil niciodoată efectiv în patrimoniul acestuia. Împăcarea din 1499, dintre Ladislau Gereb și sălășeni a fost totuși de circumstanță, netrainică, în condițiile în care, la 12 mai 1500, regele Vladislav al Ungariei dăruiește lui Ladislau Arca de Densuș și fiului său Ioan „toate" posesiunile din Hațeg ale episcopului: Streisîngeorz, Săcel, Valea, Ohaba, porțiunile din Sălașu de Sus și de Jos, din altă Ohaba, Crivadia, Mălăiești, Merișor. La 15

[45] Actul, transmis de Kemény în colecția sa (vezi nota nr. 51), se află la Bibl. Batthyaneum, III, 105. între contrazicători, la Kemény, e menționat greșit Ioan de Săcel în loc de Dan de Săcel, cum apare în original.

[46] Bibl. Batthyaneum, III, 111.

[47] Kemény J., *Diplomatarium Transylvanici Supplementum*, V, p. 189; ms. la Bibl. Academiei, Cluj-Napoca, arh. istorică, cota provizorie A. 122.

[48] Arh. Naț. Magh., Dl. 29571.

[49] Kemény J., *Diplomatarii Transylvanici Supplementum*, V, p. 211—212; Bibl. Batthyaneum, III, 156. Regest la Béke A., *A Gyulafehérvári káptalani levéltárnak czimjegyzéke*, Budapesta, 1884, p. 45.

[50] Bibl. Batthyaneum, III, nr. 150; Béke A., *op. cit.*, p. 46.

ianuarie 1501, capitlul din Alba Iulia va trece la introducerea Arceştilor în noile stăpîniri[51]. Deci, oricum ar sta lucrurile în amănunt, încercarea Gereb-ilor de a pătrunde statornic în Haţeg a dat greş, aşa cum s-a întîmplat şi cu familia Ungur de Nădăştia sau cum se va întîmpla, de exemplu cu Blasius de Bethlen, cămărăşul regal, ori cu „banul de Severin", Barnaba Belaỳ, care încearcă din nou zadarnic să se înstăpînească la 1510—1511 peste toate posesiunile lui Ladislau, Nicolae şi Ioan Cîndea de Rîu de Mori[52]. Recapitulînd, putem contura mai multe etape ale drumului iluzoriu de a avea sate în Haţeg, pe care l-au străbătut Gereb-ii:

a) vînarea unor proprietăţi rămase teoretic fără stăpîn la teritoriu şi care intrau sub incidenţa dreptului de danie al regelui (posesiunile lui Petru cel Mic de Măţeşti, socotit trădător, şi ale lui Dionisie de Streisîngeorz, mort fără urmaşi pe linie bărbătească);

b) intrarea Gereb-ilor, prin donaţie regală, în stăpînirea posesiunilor celor pomeniţi mai sus (de mare ajutor în grăbirea acestor acte va fi fost poziţia lui Petru Gereb de *iudex curie* la Buda);

c) apariţia contazicătorilor, în persoana rudelor celor privaţi de drepturile lor, membri ai unor familii de origine cnezială locală, ale căror nume — mixtură între onomastica ortodoxă ori tradiţională românească şi cea catolică — indică încadrarea tot mai accentuată în obiceiul regatului şi în rigorile moralei nobiliare.

d) strădania contrazicătorilor de a-i elimina pe intruşi, eludînd dreptul feudal de tip apusean (ce invoca trădarea ori lipsa moştenitorilor masculini), în favoarea dreptului ancestral de stăpînire în condiviziune între fraţi;

e) cedarea posesiunilor disputate — în urma presiunilor grupului solidar al contestatarilor — lui Ioan Arca de Densuş, familiar al lui Gereb (e drept că Ladislau Arca, tatăl lui Ioan, încerca şi el prevalîndu-se de drepturile nepoatei Anca — fiica lui Dionise de Streisîngeorz — să obţină o parte din aceste moşii);

f) protestul probabil al contrazicătorilor în faţa compromisului de mai sus şi încercarea de înţelegere între sălăşeni şi Gereb-i;

g) ruperea înţelegerii şi cedarea celor mai multe din posesiunile Gereb-ilor familiei Arca din Densuş. De fapt, nici familia Arca n-a stăpînit efectiv mult timp aceste posesiuni datorită stingerii neamului său pe linie masculină. Prin căsătoriile fetelor din familia Arca, multe moşii ale lor vor ajunge în patrimoniul Cîndeştilor. Dealtfel, chiar arhiva familiei Arca a fost înglobată în cea a familiei Cîndea. Dar şi aşa, aceste moşii rămîn, deocamdată, în stăpînirea nobililor haţegani. S-ar putea presupune existenţa unui fel de condominium în exercitarea autorităţii asupra acestor moşii, în sensul că *de facto* tot Gereb-ii rămîn stăpîni (scurt timp), din moment ce stăpîni *de iure* sînt nişte familiari ai lor (Arceştii), dar ne apare evidentă următoarea observaţie: puternică va fi fost opoziţia localnicilor şi eficace, dacă un episcop de Alba Iulia şi un *iudex curie* n-au reuşit să rămînă stăpîni de drept în Haţeg decît doi-trei ani şi n-au reuşit să domolească adversităţile decît dăruind posesiunile

[51] Arh. Naţ. Magh., Dl. 30497.
[52] Ibidem, Dl. 62988, 62991.

unor pămînteni. Poate Gereb-ii nici n-au reușit să intre vreodată efectiv în stăpînirea moșiilor din Hațeg.

În urma acestui șir de fapte, petrecute pe parcursul unui secol și mai bine, se impun cîteva concluzii generale, și anume:

1. Mari încercări de deposedare a localnicilor și de pătrundere a unor străini intruși în Țara Hațegului au fost relativ puține în veacul al XV-lea și, în general, nereușite.

2. Aceste încercări, soldate cu pătrunderi *(de iure)* de scurtă durată, se eșalonează în timp la sfîrșitul veacului al XIV-lea și în prima treime a secolului al XV-lea (ex. Poztos-ii din Timișoara) și apoi, după o lungă pauză, la finalul veacului al XV-lea și la începutul celui următor (familiile Ungur, Gereb, Bethlen, Belay ș.a.).

3. Lunga pauză din intervalul 1440—1490, cînd, conform documentelor cunoscute, nu au loc încercări sau pătrunderi ale unor străini în Hațeg, corespunde în linii mari epocii lui Iancu de Hunedoara și Matia Corvinul, epocă de eflorescență a nobilimii românești transilvane. E drept că și prezența în prima treime a veacului XV a castelanului din cetatea Hațegului, adică a unui funcționar regal, de obicei străin de această zonă, va fi favorizat tendințele de imixtiune. Apoi, după creșterea rolului Hunedoarei în paralel cu decăderea cetății Hațegului și cu trecerea castelaturii în mîna familiei locale Cîndea[53], eventualele persoane interesate în înstăpîniri asupra bunurilor cneziale pierd un virtual punct de sprijin, iar politica Hunedoreștilor (mai ales a lui Iancu) va descuraja pînă la anihilare asemenea încercări de imixțiune.

4. Arca, venit în Hațeg tocmai în această perioadă ca român de peste munți și ca soț al unei hațegane, nu poate fi socotit, tocmai din aceste motive, un străin. Dimpotrivă, Arceștii se comportă ca factor de anihilare, de eliminare a unor intruși (ex. Ungur, Gereb), chiar dacă acțiunile lui Ladislau și Ioan de mărire neîncetată a posesiunilor lor nu fac decît să pregătească în sens moral calea de urmat pentru străinii de mai tîrziu, din veacul al XVI-lea, cînd împrejurările locale și cele general transilvănene vor fi mult schimbate.

5. Excluderea veneticilor de către localnici evidențiază forța familiilor de origine cnezială hațegane (forță întărită considerabil în epoca Hunedoreștilor), perpetuarea în întreg veacul al XV-lea a solidarității vechii obști de sorginte cnezială, obște ce mai păstrează în acest secol ecoul organizării sale tradiționale.

6. Excluderea acestor străini mai mărturisește adaptarea stăpînilor de pămînt hațegani la nobile realități, eludarea, mai ales după jumătatea veacului al XV-lea, a vechilor cutume, înnobilarea lor masivă, în urma serviciilor aduse suveranului și ragatului, și apoi, în timp, renunțarea treptată la limba și credința strămoșească, în vederea păstrării și consolidării statutului lor nobiliar, și în vederea echivalării lor depline cu situația și mentalitatea, cu clasa nobiliară a Transilvaniei și Ungariei.

7. Statutul nobiliar deplin și noile împrejurări ale veacului al XVI-lea vor face ca această solidaritate panhațegană să nu mai funcționeze, în

---

[53] A. A. Rusu, *Castelani din comitatul Hunedoara în secolul al XV-lea*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Historia, 1981, XXVI, fasc. 1, p. 14—16.

general după 1500. Prin căsătorii, moşteniri, danii deposedări etc., nobili din alte părţi ale Transilvaniei, şi chiar ale regatului, vor deveni stăpîni de sate în această ţară de margine transilvană, ce rămîne totuşi, din punct de vedere etnic, compact şi statornic românească.

IOAN AUREL POP

TENTATIVES D'IMMIXTION AU PAYS DE HATZEG AU XVème SIÈCLE

(Résumé)

Au XV-ème siècle, comme au siècle précédent, il y a eu des tentatives insistentes de quelques nobles laïques ou ecclésiastiques, de quelques hauts dignitaires royaux et des voïvodes, de quelques citadins (ex. les familles *Pozthos, Ungur, Gereb, Bethlen, Belay* et d'autres) de devenir maîtres de villages au pays de Hatzeg, en se substituant aux anciens propriétaires roumains de la région, d'origine cnéziale. Ces actes d'immixtion des étrangers, ratifiés par des documents de donation et par des introductions en propriété, ont eu lieu surtout dans le premier tiers et vers la fin du XV-ème siècle, c'est-à-dire hormis l'intervalle de temps lorsqu'à la tête de la Transylvanie et de la Hongrie se trouvaient Iancu de Hunedoara et Matia Corvin, souverains qui se sont basés, dans leur oeuvre de centralisation de l'Etat, de lutte contre l'anarchie féodale et de défense contre les Turcs, sur les éléments roumains d'origine cnéziale. Ces éléments, récemment ennoblis, continuant la tradition ancienne de la communauté des cnèzes de Hatzeg, ont réussi par divers moyens (solidarité en qualité de *contradictores*, aide donné aux souverains en échange de la reconnaissance de leurs anciens domaines et en échange de l'anoblissement, la rançon du droit des femmes, vente-achat, résistence armée etc.) — tout au long du XV-ème siècle — d'éliminer les inoportuns, en maitenant, en général, leurs domaines et les prérogatives qui en résultent.

CETATEA MĂLĂIEȘTI ȘI CNEZATUL SĂLAȘULUI (SEC. XIV—XVII)

Evoluția cnezatelor și a voievodatelor transilvănene, efortul lor pentru menținerea autonomiei în cadrele administrative impuse la începutul evului mediu de regalitatea maghiară au ocupat un loc important în contribuțiile istoriografice ale acestor ani. Se detașează, cu predilecție, contribuțiile finalizate sau în curs de finalizare asupra istoriei românilor din Țara Maramureșului[1], Hațegului[2], Bihorului[3], Făgărașului[4], mai toate în legătură cu cercetări similare efectuate în zonele limitrofe submontane de la sud și răsărit de Carpați, din Țara Românească și Moldova[5].

Îndrumate de la început spre o abordare multidisciplinară, chiar dacă nu a existat permanent o concentrare a forțelor materiale, cercetările amintite au vizat punerea în evidență a unor factori multipli de percepere a vieții medievale românești, sub observație aflîndu-se, într-o formulă relativ simplificatoare, satul și necropola sa, lăcașul de cult specific și fortificația care apăra comunitatea respectivă. Realitatea din

---

[1] R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970 și studiile ulterioare despre toponimia maramureșană și cercetările de la Călinești, Sarasău și Sighet.

[2] Țara Hațegului beneficiază în momentul de față de o literatură istorico-arheologică relativ abundentă. Menționăm dintre lucrările mai recente cu caracter general: V. Drăguț, *Vechile monumente hunedorene*, București, 1968 și idem, *Pictura murală din Transilvania*, București, 1970; R. Popa, *Über die Burgen der Terra Hatzeg*, în „Dacia", N.S., XVI, 1972 (și varianta românească, *Cetățile din Țara Hațegului*, în „Bul. Mon. Ist." XLI, 1972), idem, *Structures sociopolitiques roumaines au sud de la Transylvanie aux commencements du Moyen Âge*, în „Rev. Roum. d'Hist.", XIV, 1975, 2.

[3] În special cercetările lui R. Popa și colab., la complexele medievale de la Sînnicolau de Beiuș și Voievozi, în curs de finalizare. Pentru cel din urmă vezi idem, *Valea Bistrei în secolele XIII-XIV. Cercetări documentare și arheologice în nordul Bihorului*, în vol. *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972. Vezi și V. Eskenasy, *Hălmagiu, un sat medieval din Țara Crișului Alb (secolele XIV—XV). Considerații istorice*, în „Ziridava", V, Arad, 1975; D. Căpățînă, *Cercetări arheologice la Hălmagiu și Vîrfurile (jud. Arad)*, în „Bul. Mon. Ist.", XLVI, 1976, 2.

[4] D. Prodan, *Bojaren und „Vecini" des Landes Fogarasch im 16. und 17. Jahrhundert*, Bukarest, 1967, idem *Urbariile Țării Făgărașului*, I—II, București, 1970—1972; Th. Nägler, *Cercetările din cetatea de la Breaza (Făgăraș)*, în „Studii și comunicări", Sibiu, 14, 1969; R. Popa, *Șantierul arheologic Ungra, jud. Brașov*, în „MCA", Tulcea, 1981; V. Eskenasy, *O nouă fortificație românească din Țara Făgărașului-Cetatea Comanei (secolele XIII-XIV)*, în „Rev. Muz. Mon. Mon. Ist. Artă", L, 1981, 1.

[5] Cercetările de la Cetățeni, Curtea de Argeș, Cîmpulung, Slon etc. în Țara Românească, sau de la Baia, Vorniceni etc. din Moldova.

teren s-a dovedit a fi, în majoritatea cazurilor, mult mai complexă, orice încercare de sinteză evidențiind astăzi limitele concrete ale metodei, dificultățile practice de a pune în relief integral un asemenea complex de viețuire. De regulă, cercetările au trebuit să se limiteze la atacarea obiectivelor monumentale, ruine vizibile în teren, în diferite stadii de conservare și numai tangențial au putut fi puse în evidență situri de tipul satelor sau al necropolelor, acestea două dificil de depistat și cercetat și, de obicei, mai puțin spectaculoase în rezultate. Obținerea unei imagini globale a rămas cel mai adesea un deziderat pentru cercetările viitoare, sintezele care pot fi alcătuite limitîndu-se pentru moment la coroborarea informațiilor istorice furnizate de documentele de epocă cu observațiile arheologice și artistice asupra unor monumente cunoscute deja prin amplasarea lor în teren.

Țara Hațegului, zonă de veche și bogată civilizație materială și spirituală, nu a făcut excepție de la problematica expusă succint anterior. Fără îndoială, gruparea unor relativ numeroase monumente în zone distincte în preajma unei așezări, a facilitat și orientat spre această regiune cercetările istorice și arheologice. Mai mult decît atît, numeroasele monumente de arhitectură laică sau ecleziastică păstrate, ca și legăturile numeroase familiare sugerate de documentația istorică existentă, au condus studiile spre o abordare în lanț a acestora. Cercetărilor mai vechi din preajma Sîntamăriei Orlea[6] și de la Răchitova[7] li s-au adăugat acelea de la Strei[8] și Streisîngeorgiu[9], Britonia (Sarmizegetuza)[10], Sălașu de Sus și Mălăiești[11] și, mai recent, Subcetate[12], Cetatea Colț-Suseni[13] și Rîu Bărbat[14]. Acestora le pot fi adăugate cercetări

[6] R. Popa, *Săpături într-o villa rustica de lîngă Hațeg*, în „AMN", IX, 1972; Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice la biserica din Sînpetru (com. Sîntămăria Orlea, jud. Hunedoara)*, în „Sargetia", XIII, Deva, 1977.

[7] Cercetări inedite ale lui R. Popa.

[8] *Ibidem.*

[9] R. Popa, *Streisîngeorgiu. Ein Zeugnis rumänischer Geschichte des 11.—14. Jahrhunderts im Süden Transilvaniens*, în „Dacia", N.S., XX, 1976; numărul special al „Rev. Muz. Mon. Ist. Artă", XLVII, 1978, 1; A. A. Rusu, *Reprezentări de pluguri pe fresca monumentului medieval de la Streisîngeorgiu (jud. Hunedoara)* în „Revista de istorie", 29, 1976, 7.

[10] R. Popa, Șt. Matei, V. Eskenasy, I. Chicideanu, G. Iuga, *Șantierul arheologic Sarmizegetusa — jud. Hunedoara (epoca postromană). Raport privind rezultatele cercetărilor campaniei 1978*, în „MCA", Oradea, 1979.

[11] Cercetările de la Sălașu de Sus și Mălăiești au făcut deja obiectul cîtorva rapoarte de săpături și studii de mai mică întindere: V. Eskenasy, *Cercetările arheologice de la Mălăiești și Sălașu de Sus, jud. Hunedoara. Campania 1978*, în „MCA", Oradea, 1979; V. Eskenasy, A. A. Rusu, *Cercetările arheologice la cetatea cnezială de la Mălăiești, jud. Hunedoara. Cîteva rezultate și perspective ale campaniei din 1978*, în „Sargetia", XIV, 1979; Idem, *Cercetările arheologice la cetatea de la Mălăiești, jud. Hunedoara*, în „MCA", Tulcea, 1981; A. A. Rusu — V. Eskenasy, *„Cavaleri traci" descoperiți la Sălașu de Sus, județul Hunedoara*, în „SCIVA", 29, 1978, 4; V. Eskenasy, A. A. Rusu, *Cahle cu cavaler în turnir din cetatea cnezială de la Mălăiești (jud. Hunedoara)*, în „Sargetia", XV, Deva, 1979; V. Eskenasy, *Complexul de monumente al cnezatului Sălașului (sec. XIV—XVII)*, în vol. *Documente noi descoperite și informații arheologice*, București, 1981.

[12] Cercetări din 1980 ale lui A. A. Rusu, inedite.

[13] Săpături inedite din vara anului 1981, efectuate de V. Eskenasy în colaborare cu A. A. Rusu și M. Sângeorzan.

[14] Săpăturile inedite din 1981, R. Popa și L. Munteanu.

și sondaje mai vechi sau mai noi, cel mai adesea rămase neprelucrate științific[15].

Studiile arheologice au fost permanent susținute de o abundentă documentație de arhivă parțial cunoscută, restul cercetată și repertoriată abia în ultimii ani[16] și care a deschis perspective nebănuite cercetărilor de teren[17]. Concomitent, studiile de sinteză, fie sub forma repertoriului bibliografic[18], fie de natură particulară asupra unor instituții medievale[19], sau de natură generală[20] au contribuit în mod esențial la corelarea și confruntarea datelor cunoscute, la facilitarea analizelor comparative, la înlăturarea unor încadrări cronologice nesusținute de datele arheologice sau a unor ipoteze fanteziste.

Această perspectivă generală asupra studiilor hațegane oferă o imagine concludentă asupra resurselor de informații ale unei zone clasice de istorie românească medievală, capabilă a deveni printr-o concentrare a eforturilor o cercetare de referință pentru abordările viitoare de acest gen.

*

Descoperirile cu caracter de excepție de la Streisîngeorgiu[21], sat ai cărui cnezi se înrudeau îndeaproape cu cei de la Sălașu și Mălăiești, au îndrumat extinderea cercetărilor în partea sudică a Țării Hațegului, pe valea Sălașului, acolo unde o serie de monumente puțin cunoscute istoriografic își așteptau studiul în vederea unor consolidări și restaurări pentru punerea lor în valoare.

Cu aproape o sută treizeci de ani în urmă, prin 1853—1854, Ștefan Moldovan își publica observațiile asupra monumentelor Hațegului, inițiind, la nivelul vremii sale, o acțiune de repertoriere a monumentelor istorice românești. Printre cele vizitate și descrise au fost și monumentele arhitectonice de pe valea Sălașului[22]. Prețioase, dar extrem

---

[15] Deosebit de importante sînt rezultatele cercetărilor din cetățile dacice de la Piatra Roșie și Bănița, care au pus în evidență materiale medievale timpurii asupra cărora a atras atenția R. Popa, *Observații privind zidurile cu mortar din cetățile dacice hunedorene*, în „Sargetia", XIII, Deva, 1977. Li se alătură cercetările puțin cunoscute de la cetatea Crivadiei. Din vara anului 1981 este de semnalat sondajul întreprins de N. Constantinescu, R. Popa, V. Eskenasy, în centrul orașului Hațeg, unde descoperiri întîmplătoare apărute în groapa de fundația unui bloc anunță materialele promițătoare datînd din veacul al XIII-lea.

[16] Partea lor își datorează culegerea lui R. Popa, parte lui A. A. Rusu, I. A. Pop și I. Drăgan. Ultimii trei pregătesc un volum cuprinzînd documentele Hațegului din veacul al XV-lea.

[17] Cel mai spectaculos exemplu îl constituie localizarea Britoniei medievale la Sarmisegetuza și informațiile despre curtea cnezială și familia locală, în veacul al XIII-lea.

[18] A. A. Rusu, *Bibliografia fortificațiilor medievale din Transilvania*, în mss.

[19] Idem, *Castelani din comitatul Hunedoara în secolul al XV-lea*, în „Studia Universitatis Babeș—Bolyai", s. Historia, 1, Cluj-Napoca, 1981; I. A. Pop, *Mărturii documentare privind adunările cneziale ca instituții românești din Transilvania în veacurile XIV—XV*, în „Revista de istorie", 34, 1981, 11.

[20] R. Popa, *Țara Hațegului în veacul al XIV-lea*, mss.

[21] V. *supra*, nota 9.

[22] *Annotațiuni despre Țara Hațegului*, în „Foaia pentru minte, animă și literatură", Brașov, 1854, nr. 38, p. 201.

de greoaie pentru înțelegerea detaliilor arhitectonice[23], datele lui Moldovan au fost repede îngropate în uitare. Istoriografia romantică a ocolit vizibil abordarea lor. Abia către finalul deceniului șapte al secolului nostru literatura istorică românească a fost din nou informată cu privire la ele[24].

De la acest stadiu, cercetarea noastră a avut în vedere o subsumare a tuturor informațiilor rezultate din izvoare documentare scrise, din cercetări arheologice și din analiza complexă a ruinelor[25].

Pentru cnezatul văii Sălașului, ca și pentru celelalte cnezate hațegane, mențiunile documentare datau de la mijlocul secolului al XIV-lea. Situația este explicabilă în măsura în care, începînd cu această dată, vechile structuri social-politice românești au fost confruntate în mod susținut cu politica angevină de dezconfesionalizare, de deposedări și acaparări de pămînturi din partea feudalității maghiare[26]. Ca urmare, acte numeroase de cancelarie au venit în această perioadă să ateste și să confirme în scris posesiunile românești, deținute pînă atunci de drept, în baza unei situații de fapt și a unei jurisdicții nescrise, cu antecedente străvechi.

Geografic, valea Sălașului formează una dintre numeroasele subunități geomorfologice, rezultat al acțiunii morenelor deplasate din masivul Retezat spre nord, pînă în bazinul Streiului. Valea este delimitată spre răsărit și apus de coamele deluroase de mică înălțime (cca. 400—500 m altitudine), care o despart de văile învecinate ale Paroșului și respectiv, Sibișelului. Cu debite relativ mici, ea se formează în dreptul satului Mălăiești, cu aportul a două pîraie de munte, cel al Mălăieștilor

---

[23] Moldovan a văzut la Mălăiești „un turn pătratu de 4° la latu și ca de 8° lungu", cu o incintă „rotundă", avînd „cîte o tăiere rotundă de 2/3 părți a periferiei cercului în cerculu principale alu castelului îmbinate". Curtea de la Sălașu de Sus era înfățișată ca „și de nu arată a fi cu totu anticu,... totuși e demn de însemnatu".

[24] Vezi V. Drăguț, *op. cit.*, p. 34; R. Popa, *Burgen...*, p. 254—257, ambele cu un plan al ruinelor. Semnalarea monumentelor provine de la Téglás Gábor *(Hunyadvármegyei kalauz*, Kolozsvár, 1902) prin filiera lui O. Floca *(Regiunea Hunedoara. Ghid turistic*, /f.l./, 1957).

[25] Cercetările din arhive au scos la lumină documente inedite ori au verificat conținutul altora deja publicate sau numai semnalate, păstrate în diverse instituții din Cluj-Napoca, București, Tg. Mureș, Deva, Budapesta și Bratislava. Cercetările arheologice (vezi Fig. 3) au fost efectuate cu forța de muncă pusă la dispoziție de Ministerul Apărării Naționale, sub egida Centrului de studii și cercetări de istorie și teorie militară din București, în colaborare cu Muzeul județean Deva. S-au desfășurat în intervalele 15. VIII—16. IX. 1977, 4. VIII—30. VIII. 1978 și 17. VIII—12. IX. 1979. Alături de autori, din colectivul de cercetare au făcut parte pentru perioade de timp scurte Ioachim Lazăr, M. D. Lazăr, I. Andrițoiu și M. Rotea de la muzeul din Deva, și studenții, pe atunci, P. Beșliu și I. A. Pop. La analizele arhitectonice și la redarea lor grafică (Fig. 4) a contribuit în mod substanțial M. H. Sângeorzan, care a definitivat și ridicarea topografică începută de D. Ungureanu de la DTM.

[26] M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV*, București, 1981; Ș. Papacostea, *La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les Roumains de Transylvanie: une nouvelle source*, în „Rev. Roum. d'Hist.", XVII, 1978 și idem, *Întregiri la cunoașterea vieții bisericești a românilor în evul mediu (secolul al XIV-lea)*, în „B.O.R". XCIX, 1981, 1—2.

și Valea Domnească, la confluența cărora a fost înălțată cetatea medievală discutată.

Sub aspect demografic, valea a adăpostit de-alungul timpului patru așezări, dispuse în ordine de la sud la nord: *Fenyalath* (= Sub Brazi, ung.), sat dispărut cîndva în veacul al XV-lea[27], Mălăiești, Sălașu de Sus și de Jos. La întîlnirea văii cu Streiul s-a format o a cincea așezare, Ohaba de sub Piatră, care, cel puțin în primele veacuri de atestare documentară, nu pare să fi aparținut cnezatului sălășan. Este dificil, în acest stadiu al cercetării, a afirma ascendența unora dintre așezări asupra altora. Potrivit tradiției locale, apariția Mălăieștiului ca așezare ar fi urmat dezmembrării așezării primare, mai adăpostite de „Sub Brazi", fenomen de migrare a unei vetre de sat atît de frecvent relevat de demografia istorică medievală. Crearea noului sat pare să se fi datorat construcției cetății învecinate și necesităților legate de întreținerea acesteia, odată cu dezvoltarea sa marcată în veacul al XV-lea[28]. Alături de aceste două sate apare de timpuriu în documente Sălașul, în veacul al XIV-lea încă nediferențiat, atestat la 1360 ca loc de origine al cnezului Constantin *(Koztantyn de Zallas)*, personaj amintit între cnezii jurați adunați la Hațeg cu ocazia dezbaterii unui proces pentru stăpînirea posesiunii Răchitova[29].

Cele două sate primare, *Fenyalath* și Sălașu apăreau împreună abia la sfîrșitul veacului al XIV-lea. Cnezii hațegani aflați în 1392 înrolați în trupele regale plecate în campanie în Serbia, cu Sigismund de Luxemburg, obțineau cu acel prilej o întărire scrisă a drepturilor lor asupra posesiunilor de la Streisîngeorgiu și Sălașu. Ei efectuau atunci un schimb, ce pare a fi fost doar formal la prima vedere, pretext pentru înregistrarea scrisă a drepturilor lor. Documentul menționa două generații de cnezi, cei care făceau schimbul fiind Cîndreș, fiul lui Grigore din Streisîngiorgiu și Lațcu, fiul lui Nicolae din aceeași localitate[30]. Lațcu primea drepturile asupra unor părți din Sălașu și *Fenyalath*, renunțînd în favoarea lui Nicolae la anumite părți din Streisîngeorgiu, Valea, Grid și Strei-Săcel. Documentul lasă să se întrevadă o situație de fapt mai veche, nu întrutotul clară, de înrudiri între familiile din Streisîngiorgiu și Sălașu ca și stăpînirea acestor posesiuni în devălmășie, alte părți revenind altor membrii ai familiei. Este foarte posibil ca actul să reordoneze în fapt părțile de posesiune din familie, ca urmare a unei căsătorii între o moștenitoare de la Streisîngiorgiu (fiică a lui Cîndreș?) și un membru al familiei sălășene (poate un anume Dia-Dionisie).

---

[27] Pentru o altă ipoteză ce identifică probabil satul cu Mălăieștiul sau chiar Sălașul, vezi R. Popa, *Cetățile* . . ., p. 59.

[28] Tradiția locală afirmă că vatra mai veche a satului s-ar fi aflat pe o înălțime la nord-vest de actualul sat, acolo unde se păstrează de altfel toponimul „Brazniță".

[29] „A Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve", 1880—1881, p. 61.

[30] E. Lukinich, L. Gáldi, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*, Budapesta, 1941, p. 429—430.

Începînd cu primii ani ai secolului al XV-lea, menţiunile cnezilor sălăşeni se succed la date relativ apropiate: Costea (1402)[31], Cîndreş şi Barb, fiii lui Grigore (1404)[32], Costea, fiul lui Iaroslav (1411)[33], Grigore, fiul lui Costea şi Şerban, fiul lui Barb (1417)[34], Nan, fiul lui Bărbat (1426)[35]. Ei apăreau fie în postură de juraţi sau de martori la introduceri în posesiune, fie ca deţinători ai cnezatului văii Sălaşului *(quandam possessionem seu keneziatus Zalaspataka vocatam)*. Pomenirea lor frecventă sugerează, între altele, poziţia socială în care au ajuns să se situeze în acel moment. Dovada acestei afirmări în lumea haţegană o constituie înălţarea de către ei a primei construcţii de amploare pe domeniul Sălaşului, una dintre cele trei de acest gen existente în Haţeg, turnul donjon de la Mălăieşti.

Sfîrşitul veacului al XIV-lea şi începutul celui următor ar putea marca astfel un moment de referinţă în ascensiunea familiei cneziale sălăşene, nivel la care informaţiile documentare vin să se suprapună peste rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse la cetatea de la Mălăieşti.

În faza iniţială a cercetării erau vizibile doar ruina turnului donjon şi părţi din zidul de incintă. Au fost necesare fireşti secţiuni de control pentru stabilirea stratigrafiei şi a relaţiilor cronologice între diferitele subansamble ale fortificaţiei.

Cetatea a fost construită pe un pinten de deal, orientat nord-sud, continuare a unui platou deluros aparţinînd ultimelor înălţimi din zona submontană a Retezatului. Locul ales prezenta caracteristici favorabile apărării, fiind protejat dinspre răsărit şi apus de cele două ape deja amintite, pîrîul Mălăieştilor şi Valea Domnească, care se unesc la cca. 100 m depărtare de culmea cetăţii (Fig. 1, 2). Protejată dinspre apus, la nivelul armamentului din veacul al XIV-lea, de către o culme mai înaltă deluroasă, cetatea avea o vizibilitate relativ bună înspre nord, pînă spre valea Streiului şi Haţeg, ca şi spre răsărit, pînă la culmile ce delimitează valea Rîului Mare şi satul Nucşoara, posesiune a familiei Cîndea din Rîu de Mori.

Culmea cetăţii, cu aspectul unui platou îngust, este formată dintr-o argilă dură amestecată cu piatră şi prundişuri mărunte, în unele zone, în afara perimetrului fortificat însă, sondajele scoţînd la lumină şi fragmente de stîncă. Constructorii turnului-donjon au folosit marginea nordică a platoului, duritatea solului neimpunînd un şanţ de fundaţie propriu-zis, ci doar o adîncire superficială (cca. 0,30—0,40 m), care trasa conturul elevaţiei.

Secţiunea trasată prin turn pe direcţia est-vest şi prelungită în exterior pînă la incintă a condus la cîteva observaţii interesante. Pla-

---

[31] E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár*, II/1, Budapesta, 1958, p. 223, nr. 1877 *(Coztha de Zallas)*.

[32] Hurmuzaki—Densuşianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, I/2, p. 428, nr. 351.

[33] „A Hunyad megyei ... Évkönyve", 1881—1883, II, p. 24 *(Cozta filius Jarizlaui de Zalaspathaka)*.

[34] Arh. Naţ. Magh. Dl. 74, 660.

[35] *Ibidem*, Dl. 29.461.

sarea turnului în punctul cel mai înalt al culmii de deal a contribuit la spălarea continuă a depunerilor materiale de pe pantele înconjurătoare. Spre apus, solul viu apărea imediat sub stratul vegetal foarte subţire în timp ce în partea opusă, ca şi pe latura nordică a turnului, au fost necesare în fazele de construcţie ulterioare, nivelări ale terenului cu pămînt lutos, menite să împiedice stagnarea apelor pe lîngă ziduri. De regulă, pămîntul lutos purtat şi depus era cel scos din fundaţiile altor construcţii ale fortificaţiei şi în ciuda consistenţei sale, nu au putut fi observate amenajări speciale pentru drenarea apelor. Depunerile medievale tîrzii au fost astfel, de obicei, separate de acelea mai timpurii, care apăreau la baza stratului de nivelare. Datarea materialelor din urmă, în marea lor majoritate fragmente ceramice şi cahle de sobă nu coboară sub veacul al XV-lea.

Acestei situaţii dificile pentru încadrarea foarte exactă a fazelor de vieţuire ale monumentului i se adaugă şi acelea rezultate din evidentele curăţări periodice ale interiorului curţii cetăţii[36], cel mai adesea cauzate de construcţia unor compartimentări gospodăreşti tîrzii efectuate cu insistenţă de către proprietarii cetăţii. Acestea din urmă au împiedicat, de altfel, efectiv posibilitatea de a stabili o relaţie stratigrafică precisă între turnul-donjon şi curtină. Ca urmare datarea lor comparativă a trebuit să ţină seamă îndeosebi de elemente colaterale (diferenţa de structură a mortarelor, curtina cu contraforţi necaracteristică veacului al XIV-lea, etc.).

Nici observaţiile făcute în interiorul turnului-donjon nu au dat rezultatele aşteptate, întregul spaţiu fiind deranjat de două mari gropi, adîncite în solul viu, practicate în secolul trecut de căutătorii de comori. Materialele arheologice recoltate din pămîntul afînat, din umpluturile gropilor, s-au mărginit la fragmente de olane căzute din acoperişul turnului, ceramică şi cahle din secolul al XVII-lea, o copcă din aramă de la o haină, un fragment de proiectil metalic ($\phi = 0{,}05$ m) şi o monedă extrem de deteriorată, databilă cu aproximaţie în secolele XVI—XVII. Merită a fi reţinută observaţia rudimentului de fundaţie, ce lăsa să se vadă o uşoară evazare spre exterior a acesteia, ca şi o mică retragere de cca. 0,10 m vizibilă în interior, pe latura estică.

Proiectul iniţial urma să dea construcţiei o bază pătrată. Lipsa unor instrumente de măsură mai precise, poate abaterile datorate durităţii solului au făcut însă ca, în final, donjonul să aibă secţiunea uşor romboidală, cu diagonala mai mare corespunzătoare axei nord-est — sud-vest. Laturile, măsurate la baza fundaţiei au dimensiunile: 7,20×7,20×7,25×7,30 m. Grosimea zidurilor la nivelul parterului atinge 1,90 m. Pînă la înălţimea de 2,30 m această grosime tinde să scadă vizibil dinspre exterior spre interior, ajungînd la 1,70 m (Fig. 3).

De la partea superioară a parterului, constructorii au realizat o nouă retragere în grosimea zidului, de această dată în interior, el scăzînd în continuare la 1,45 m. În sfîrşit, o ultimă modificare de grosime

[36] Urmele unei asemenea curăţiri au fost descoperite în S II/78, în exteriorul curtinei, de unde au fost recoltate extrem de numeroase fragmente ceramice şi cahle de sobă din secolele XV—XVI.

a avut loc prin atingerea nivelului al III-lea la care zidurile turnului măsoară 1,30 m.

Înălțimea totală a donjonului (11 m) a fost compartimentată în această primă fază în patru nivele, cu dimensiuni apropiate (I — 2,70 m, II — 2,60 m, III și IV — 3 m). Secționarea pe verticală s-a făcut prin planșee de bîrne cu podele. Dacă la planșeele dintre primul și cel de al doilea nivel bîrnele au fost sprijinite pe retragerea de 0,30 m realizată prin subțierea pereților, la celelalte, capetele bîrnelor au fost încastrate, cca. 0,20 m, în zidărie. Consecvent, la fiecare nivel, s-au folosit cinci bîrne de aceiași grosime (0,30×0,30 m). Dispunerea lor a primit și un rol structiv astfel că așezarea celor de la planșeele doi și patru pe direcția nord-sud, iar a celor de la trei pe direcția est-vest, au asigurat și rolul unor tiranți. Pentru a le da un plus de rezistență, alte bîrne au fost înfipte oblic în perete. Dispunerea acestora nu este nici pe departe sistematică, astfel încît se poate presupune că cel puțin o parte au fost introduse în timp, cu ocazia remedierilor necesare în urma deteriorării planșeelor.

Circulația în interior a fost posibilă doar pe scări de lemn fixe sau mobile. Urmele de tencuială conservate redau profilul unei singure scări, fixe, lipite de peretele de nord al nivelului al III-lea. Scara pornește chiar din marginea peretelui de vest și urcă, într-un unghi de 48°, pînă la mijlocul planșeului superior. Astfel de scări trebuie să fi existat la toate nivelele, probabil fără să fie sprijinite de pereți. Prezența scării descrise impune existența unor trape practicate între grinzile susținătoare de planșee (probabil 0,80×0,80 m).

Asupra modului de acoperire a donjonului nu se pot face decît supoziții pe baza altor cazuri asemănătoare[37]. Supraînălțarea sa într-o epocă ulterioară a distrus orice fel de urme care să trădeze soluția folosită.

Funcționalitatea inițială a turnului, strict militară, este atestată între altele de aspectul ferestrelor, toate de tragere, evazate spre interior și cu fante înguste în exterior. Toate împreună asigurau o vizibilitate perfectă de 360°, extinsă în zilele frumoase pînă departe în cîmpia Hațegului. În prima sa fază, donjonul de la Mălăiești a avut mai multe deschideri decît oferă astăzi privitorului. Primul nivel era orb. Astăzi nivelul acesta este accesibil datorită unor spărturi în ziduri, pe laturile de est și vest și în colțul sud-estic[38]. În cel următor a existat o singură fereastră cu vedere spre răsărit (dimensiuni interior 1,65×1,20; exterior 0,75×0,20 m). La nivelul al III-lea, exista o alta cu vedere spre sud (interior 1,20×1 m; exterior 0,70×0,20 m). În sfîrșit la ultimul nivel, al IV-lea, trei ferestre asigurau o vizibilitate largă spre sud (interior 0,85×0,80; exterior 0,60×0,25), spre nord (interior 0,85×0,70; ex-

[37] Vezi A. A. Rusu, *Donjoane din Transilvania*, în „AMN", XVII, 1980, p. 186.

[38] În cursul ultimei campanii s-a procedat la consolidarea turnului-donjon, fiind astupată spărtura din colțul sud-estic, care perfora zidul pînă în interior pe o înălțime de peste doi metri. Lucrările s-au efectuat cu sprijinul larg al lt. Doru Drăgan, cu materiale puse la dispoziție de muzeul din Deva și primăria comunei Sălașu de Sus.

terior 0,70×0,35) și spre răsărit (interior 0,90×0,70; exterior 0,65×0,20 m).

Intrarea în donjon a fost aleasă chibzuit, pe latura de vest, greu accesibilă datorită coborîrii în pantă abruptă a terenului, cu o cădere de nivel de 18 m, pînă la apa Mălăieștilor. Intrarea a fost practicată aproximativ pe la mijlocul nivelului al III-lea. Axa ei verticală trece doar cu 0,15 m spre sud de axa laturii donjonului. Dimensiunile ei sînt de 2,35×1,40 m. Toată partea de zidărie din locul pragului s-a prăbușit pînă aproape de temelie. Interzicerea accesului propriu-zis comporta soluții tehnice relativ complicate și analiza ei se face pe baza propunerii de reconstituire ipotetică[39] (Fig. 5). În cea mai mare parte din grosimea sa (0,90 m) intrarea se prezintă sub forma unei bolți în arc de cerc, avînd drept bolțari pietre plate de rîu așezate pe cant. Spre exterior există un al doilea ancadrament, unghiular, cu originea într-o retragere de zidărie de 0,40 m, față de cadrul intrării. Aici s-au operat modificări ulterioare cu cărămidă și mortar, cu deosebire în partea sa superioară (Fig. 6). O ușă de bîrne, cu două canaturi, putea intra complet în grosimea acestui ultim ancadrament. Ea era oprită în partea de sus, la închidere, de bolta în arc de cerc. Blocarea se făcea cu ajutorul unei bîrne transversale, ale cărei lăcașuri s-au păstrat. Acestea erau situate la 1,65 m înălțime față de pragul intrării și aveau o formă regulată (0,20×0,15 m). Cea din stînga era mai adîncă (0,40 m) comparativ cu cea opusă simetric (0,15 m). Ținînd cont de lăcașurile descoperite în stînga și dreapta fostului prag, este de presupus că mișcarea ușilor se făcea pe cîte o bîrnă cu secțiune circulară, de care erau prinse inele solide de fier, cu capetele fixate de marginea canatelor.

Cel de-al doilea element, cu aspectul unui pod mobil, avea înălțimea de 2,60 m. El efectua, probabil, o mișcare de coborîre așezîndu-se cu baza în dreptul pragului. Celălalt capăt trebuie să fi fost prins cu un lanț sau o frînghie ce se manevrau prin fereastra de deasupra, aparținînd nivelului al IV-lea. În momentul lăsării această platformă mobilă se așează în scobitura unei pietre romane refolosite, încastrate în colțul din dreapta jos al intrării. Ridicată, platforma pătrundea superficial în grosimea zidului (0,10 m). Aceste soluții tehnice impuneau accesul în turn, la nivelul platformei amintite, pe o scară mobilă de 45 m lungime care, trasă în interior, își găsea perfect locul lîngă un perete al turnului.

Materialul de construcție provine din imediata apropiere a donjonului. El constă din piatră de rîu nefasonată. Un bloc de calcar, utilizat la ancadramentul intrării, provine alături de alte piese de acest gen, de la ruinele unei *villa rustica* din hotarul Sălașului de Sus, din punctul „Șasa"[40]. Mortarul, deosebit de solid, este curat, cu bucățele de var stins și nisip cu piatră măruntă și rară. Varul a putut fi preparat pe loc, probabil tot din calcare romane. Cîteva cuptoare de var, în ruină, descoperite în vecinătatea imediată a cetății sugerează modalitățile con-

[39] Vezi și L. Gerö, *Utmutató a topográfiai munka vár-anyagához*, Budapesta, 1953, p. 17.

[40] Despre ea vezi și A. A. Rusu, V. Eskenasy, *„Cavalerii traci"* ...

crete folosite de constructorii medievali. Nisipul a trebuit să fie cernut, căci eroziunea apei este încă mică lîngă cetate, sau transportat din albia Sălașului. Lemnul și apa erau la îndemînă în proporții îndestulătoare.

Meșterii constructori și-au cunoscut pe deplin meseria. Activitatea lor trebuie pusă în legătură cu șantierele de la Răchitova și cetatea Colț-Suseni. Între observațiile de reținut este aceea privitoare la rețeta mortarului folosit la Mălăiești, care nu a mai apărut nici înainte, nici după epoca construcției în ambianța văii Sălașului și a Hațegului, în general, astfel că nu este exclus ca meșterii să fi fost străini de aceste locuri. La Mălăiești, ei au folosit o schelă de bîrne de susținere, cu diametru de cca. 0,10 m, îngropate în pereți. Ele au fost plantate radiar, pe toată grosimea zidurilor. Pe fiecare latură a turnului au existat cîte trei astfel de bîrne. Schela a putut fi astfel înălțată în trei platforme independente la 3, 4,50 și 7 metri de sol. Ulterior, desfacerea schelei a corespuns tăierii capetelor de bîrne rămase în afara zidurilor. Potrivit acestor estimări asupra modalităților de construcție, înălțarea turnului ar fi fost posibilă într-un termen minim de o lună de zile, cu aportul a 20 de lucrători.

După terminarea construcției, interiorul a fost organizat, foarte probabil, după canoanele impuse timpului[41], potrivit cărora nivelul I servea drept depozit și temniță, cel de-al doilea ca bucătărie, cameră a slugilor, uneori ca locuință, nivelul al treilea, drept cameră a străjilor, iar cel ultim ca locuință. Încălzirea era posibilă printr-o sobă de piatră sau de cahle. Urmele unei astfel de amenajări au fost surprinse la nivelul al II-lea, în colțul de sud-est. Soba amintită a lăsat pe peretele turnului o urmă lată de 1,40 m, care la nivelele superioare se restrînge la dimensiunile unui horn (0,40 m). Impresiunea, slab pronunțată, lasă să se întrevadă o amenajare puțin folosită și nu există indicii clare pentru a afirma data construcției sale.

Foarte curînd după înălțarea sa, donjonul nu a mai corespuns pretențiilor stăpînilor săi. Aflați într-un proces accelerat de ascensiune socială și politică, asemenea altor cnezi hațegani, sălășenii par să fi fost animați de dorința de a ține pasul cu toate înoirile arhitectonice ai căror promotori, în Hațeg, au fost Cîndeștii din Rîu de Mori. Ca și în cazul donjonului, evoluția fazelor de construcție de la cetatea Mălăiești este reconstituibilă în primul rînd pe baza observațiilor arhitectonice și, doar parțial, arheologice. Cu toate că suprafața cetății a fost cercetată în proporție de 70—80% (Fig. 3), nicăieri nu au fost descoperite situații stratigrafice concludente pe baza cărora să se poată face afirmații categorice asupra etapelor de înălțare și amplificare a monumentului. Între nivelurile succesive și compartimentările numeroase care au afectat interiorul, au scăpat de la aruncare doar cîteva fragmente de cahle de sobă care au devenit cele mai bune repere pentru datări. Este vorba, în primul rînd, despre tipul de cahlă cu cavaler în turnir (Fig. 7). Asupra contextului lor de descoperire și descrierii nu vom insista deoarece

[41] A. A. Rusu, *Donjoane...*, p. 187—188.

am făcut-o pe larg cu alt prilej[42]. Ne vom limita doar în a sublinia una dintre concluziile de ordin istoric. Prezența cahlelor cu cavaler în turnir demonstrează fără echivoc intrarea familiei nobiliare românești de la Sălașu în rîndul familiarilor lui Iancu de Hunedoara. Ele au avut, timp îndelungat, o valoare simbolică exclusivă.

În contextul relevat, adoptarea unui blazon nobiliar de către familia de la Sălașu — unul dintre puținele cunoscute în mediul românesc hațegan din veacul al XV-lea[43] — indică un fenomen istoric deosebit, consecință a creșterii autorității cnezimii locale, pe fundalul afirmării sale în cadrul luptelor antiotomane, impulsionate de activitatea militară a lui Iancu de Hunedoara[44]. Participanți, alături de ceilalți cnezi hațegani, la campaniile epocii și tot odată beneficiari ai momentului, cnezii de la Sălașu și Mălăiești încep să apară în număr mare în documentele vremii, cu reînnoiri ale daniilor mai vechi, ca și cu danii noi cu titlu nobiliar, atribuite practic tuturor membrilor familiei. În deceniul al patrulea al veacului începe să se afirme un anume Cîndreș de Valea Sălașului, menționat ca om al regelui în 1438[45], iar în anul următor ca nobil care cerea voievodului confirmarea drepturilor sale în stăpînirile deținute în Ohaba, Sălașu de Sus, Mălăiești, Merișor, Bar, Sălașu de Jos și Crivadia[46]. Actul inițial de donație nobiliară nu este cunoscut. Ca martor, om al regelui, Cîndreș din Sălașu, reapărea în 1444, cu prilejul unei introduceri în posesiune, menționat alături de megieșul său omonim Dionisie Cîndreș de Streisîngiorgiu[47]. Tot ca om al regelui se afirma alt personaj important dintre sălășeni, un Sărăcin, amintit în 1445[48] și care va da numele său unei ramuri a familiei.

Afirmarea militară a familiei din Sălașu, foarte probabil cu ocazia campaniei din 1443[49], își găsește reflectarea în confirmarea donației regale făcute în primăvara anului 1444 de către regele Vladislav unora dintre sălășeni[50]. Erau enumerați cu acel prilej Cîndreș, Filip, George, Grigore, Dionisie, Iarul și Nan, toți din Sălașu de Sus, posesiunile în care erau introduși în luna mai a aceluiași an, fiind Mălăieștiul, Bărișorul, Crivadia și un sfert din Sălașu de Sus[51]. În același deceniu, în

---

[42] V. Eskenasy, A. A. Rusu, *Cahlele cu cavaler* ... Piesele descoperite se păstrează la Muzeul județean din Deva și la Muzeul de artă al R. S. România. Vezi și catalogul expoziției *Comori de artă românească*, București, 1980, p. XXX, nr. 116—117.

[43] A. A. Rusu, *Documentele inedite privitoare la comitatul Hunedoara în secolul al XV-lea*, în „Sargetia", XV, 1981, p. 93—95.

[44] Șt. Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în „St. cerc. ist.", Cluj, VIII, 1957, 1—4.

[45] S. Barabás, *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltár*, II, Budapesta, 1895, p. 1 (10.04.1438).

[46] J. Kemény, *Diplomatarii supplementum*, mss Bibl. Acad. Cluj-Napoca, t. III, p. 205—206 (transumt în actul capitlului Transilvaniei din 18.02.1439).

[47] Dl. 29.478 (10.03.1444).

[48] Dl. 29.480 (20.07.1445).

[49] Vezi M. P. Dan, *Un stegar al luptei antiotomane, Iancu de Hunedoara*, București, 1974.

[50] Dl. 31,440 (12—17.04.1444).

[51] Actul capitlului pentru introducerea în posesiune a sălășenilor datează din 22.05.1444.

1447 apărea menționat alt personaj sălășan, om al regelui, un anume Borcea *(Borch-Borcha de Zallaspathaka)*[52].

Actele de reconfirmare în stăpînire din deceniul al șaselea reflectă cu deosebire autoritatea socială și probabil contribuția militară a familiei sălășene, aflată pe calea unor statorniciri și precizări ale domeniilor sale hațegane. Este cert că pentru acest moment se poate discuta detașarea în cadrul familiei a unei pături nobiliare, pe măsura delimitării teritoriale a posesiunilor. Din marea familie sălășană se desprinde astfel o ramură a Sărăcinilor, care se instala efectiv, începînd din acest deceniu, în fruntea fiecărei enumerări a drepturilor ce priveau Sălașu de Sus. O altă ramură numeroasă, avînd în frunte un anume Iarul (Iaroslav) domina zona Sălașului de Jos, în timp ce o a treia, a lui Grigore Danciu păstra vechea denumire generică a familiei, de Valea Sălașului.

Anul 1453, cu cele două diplome care s-au păstrat, oferă primele detalii asupra regrupărilor amintite. O pătrime din posesiunea Sălașului de Sus — delimitat acum clar de satul omonim aflat mai la nord — era deținută în devălmășie, dar cu drept nobiliar, de urmașii unui anume Stroia *(progenitore et predecessore dictorum Vlachorum)*: Ioan, fiul lui Sărăcin, Ștefan al lui Cîndreș, Grigore Balu și fiul său George, Iarul cu fiii săi Nicolae, Petre și Danciu, un alt Danciu, fiu al lui Costea și Cîndreș, fiul lui Dionisie[53].

În același an, alt act al lui Ladislau Postumul, întărea sălășenilor cu titlul de *nova donatio*, satele Merișor, Crivadia, o treime din Baru și Mălăiești. În mare parte numele posesorilor se repetă, personajele nou amintite deținînd desigur alte porțiuni din Sălașu de Sus: Dionisie Sărăcin și fiul său Cîndreș, Ștefan, fiul lui Cîndreș, poreclit cel Mic pentru al deosebi de cel anterior, Grigore Danciu, fiul lui Costea și Iarul, de această dată cu patru fii Șerbul, Petru, Danciu și Dionisie[54].

Patru ani mai tîrziu, în 1457, o nouă reconfirmare delimita mai precis stăpînirile enumerînd pe cei care dețineau pămînturi în principal în Sălașu de Jos, o treime în Sălașu de Sus și porțiuni în restul satelor deținute de sălășeni. Importantă în acest document este specificarea gradelor de rudenie dintre sălășeni, ceea ce simplifică oarecum încercarea de a alcătui un tablou genealogic al acestei stufoase familii hațegane: Dionisie, Șerban[55], Petru și Danciu (fiii lui Iarul-Iaroslav) erau veri după tată *(fratres patruelis)* cu Dionisie (fiu al lui Cîndreș din Streisîngeorgiu), Sărăcin (fiul lui Sărăcin), Danciu (fiul lui Costea) și Ștefan (fiul lui Cîndreș de Sălaș)[56]. Faptul că părinții acestora erau

---

[52] Dl. 29.790 (18.05.1447). Onomastica hațegană ca și aceea din alte „țări" românești mărginașe transilvănene păstrează asemenea nume de rezonanță türcică, urme ale convietuirii anterioare cu populațiile migratoare. Pentru un alt nume asemănător, *Bybarch*, voievod al românilor din Hălmagiul zărăndean, vezi V. Eskenasy, *Hălmagiu, un sat medieval . . .*, p. 24.

[53] Hurmuzaki, *Documente*, II/2, p. 20—21; v. nota 58.

[54] *Ibidem*, p. 19—20, nr. 14.

[55] Scris uneori ca Urban; v. transcrierea la Hurmuzaki, *Documente*, II/2 p. 90—91.

[56] *Ibidem;* J. Kemény, *Supplementum*, t. IV, p. 31—32.

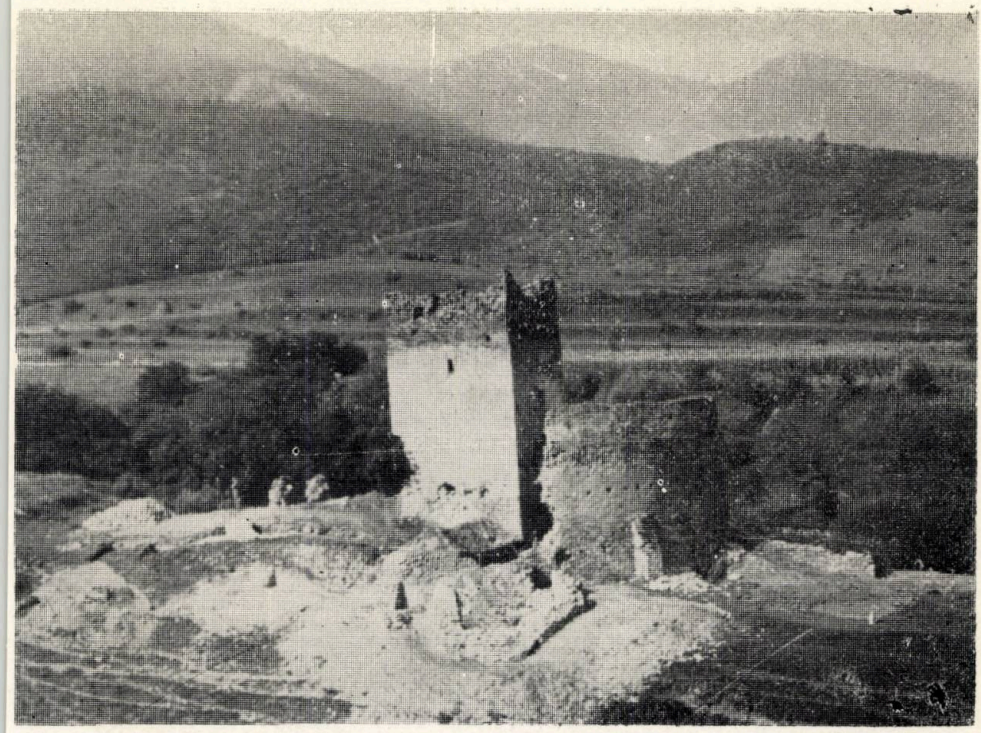

Fig. 1. Cetatea Mălăiești. Vedere de ansamblu a cetății în cursul săpăturilor arheologice din anul 1979.

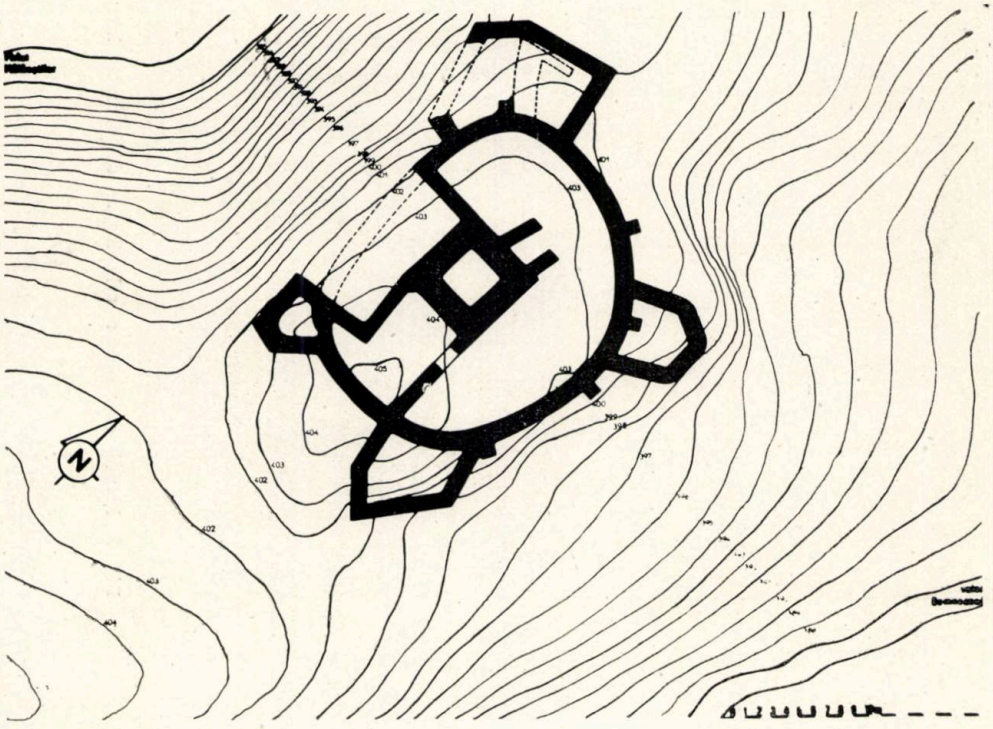

Fig. 2. Ridicarea topografică a cetății (D. Ungureanu, M.H. Sîngeorzan).

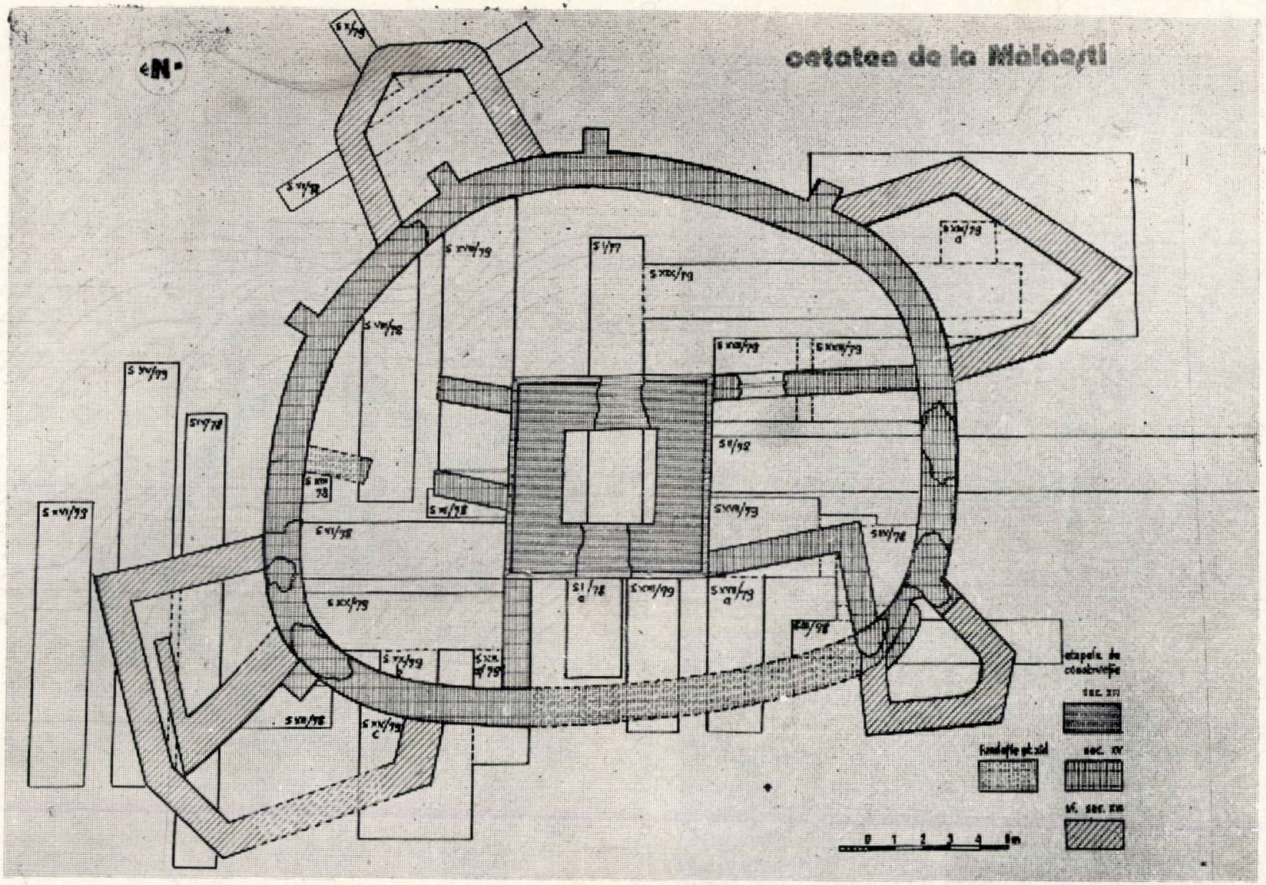

Fig. 3. Planul cercetărilor arheologice desfăşurate între anii 1977—1979 la cetatea Mălăieşti.

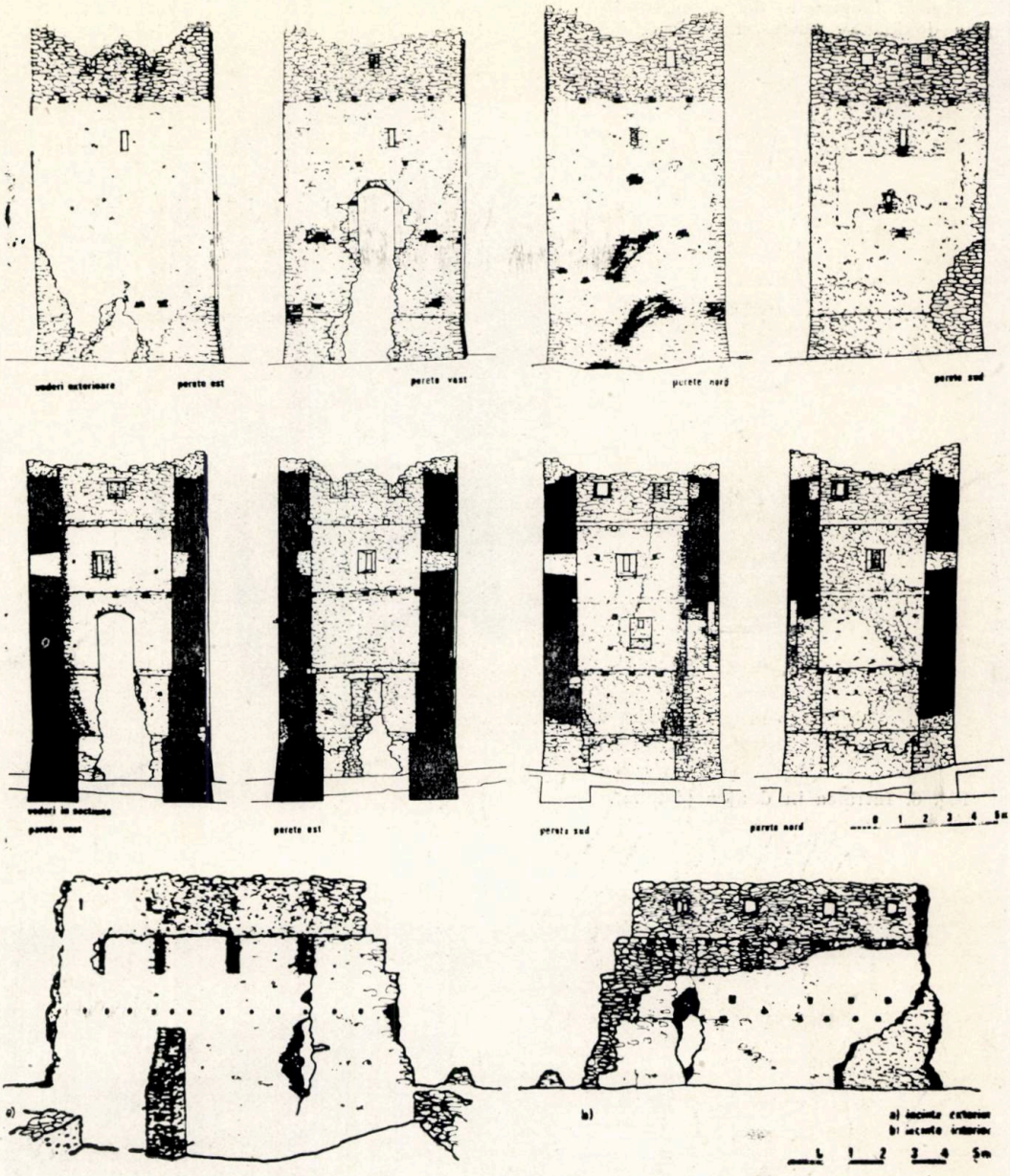

Fig. 4. Cetatea Mălăiești: vederi în secțiune ale donjonului și a fragmentului de incintă păstrat în picioare (M.H. Singeorzan).

Fig. 5. Propunere de reconstituire a donjonului (M.H. Sîngeorzan).

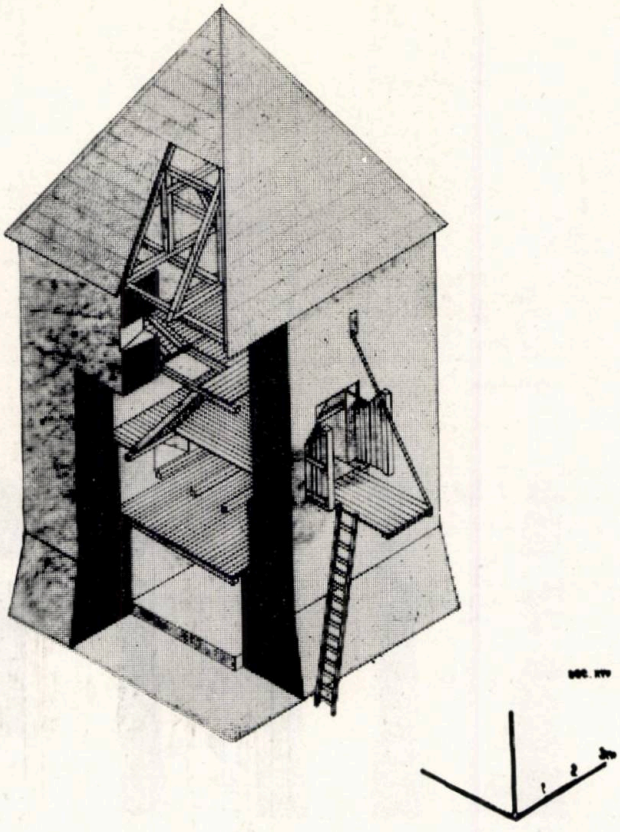

Fig. 6. Intrarea în donjon (detaliu).

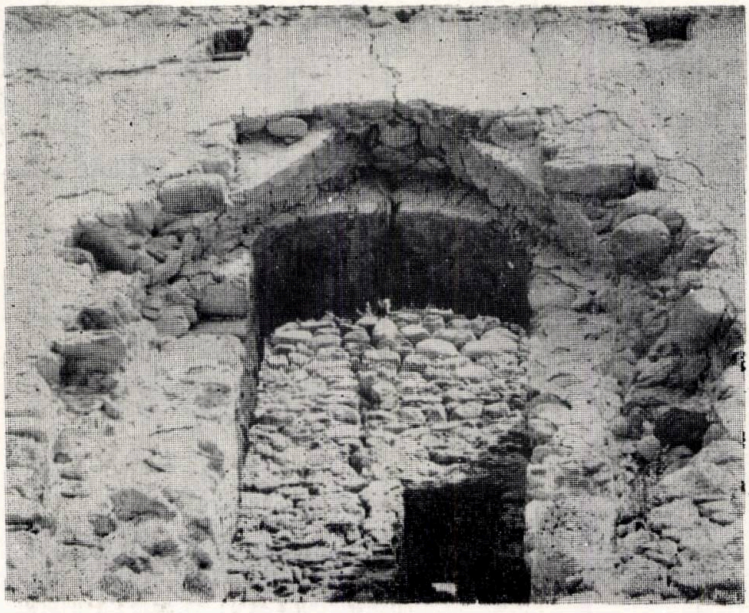

a

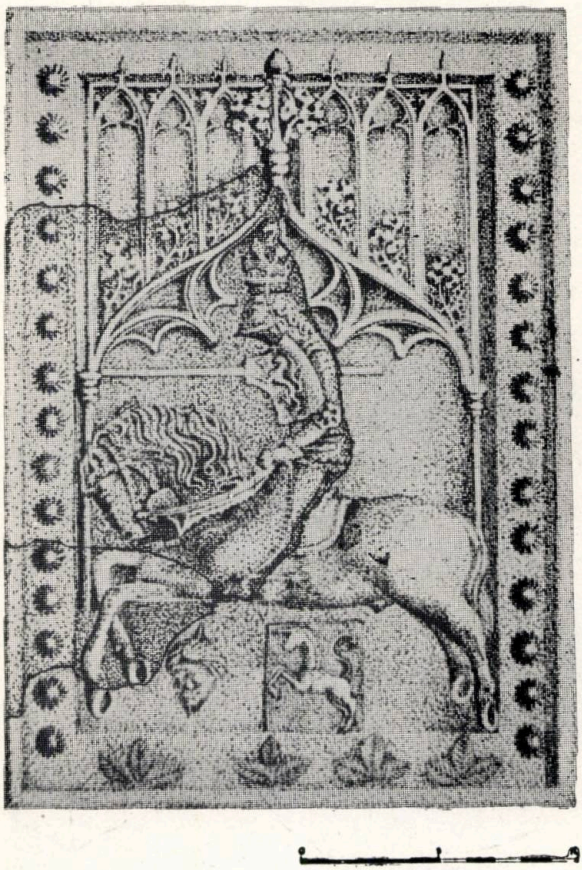

b

Fig. 7. Cahla cu cavaler în turnir: a) unul dintre fragmente; b) reconstituirea cahlei (M.H. Sîngeorzan).

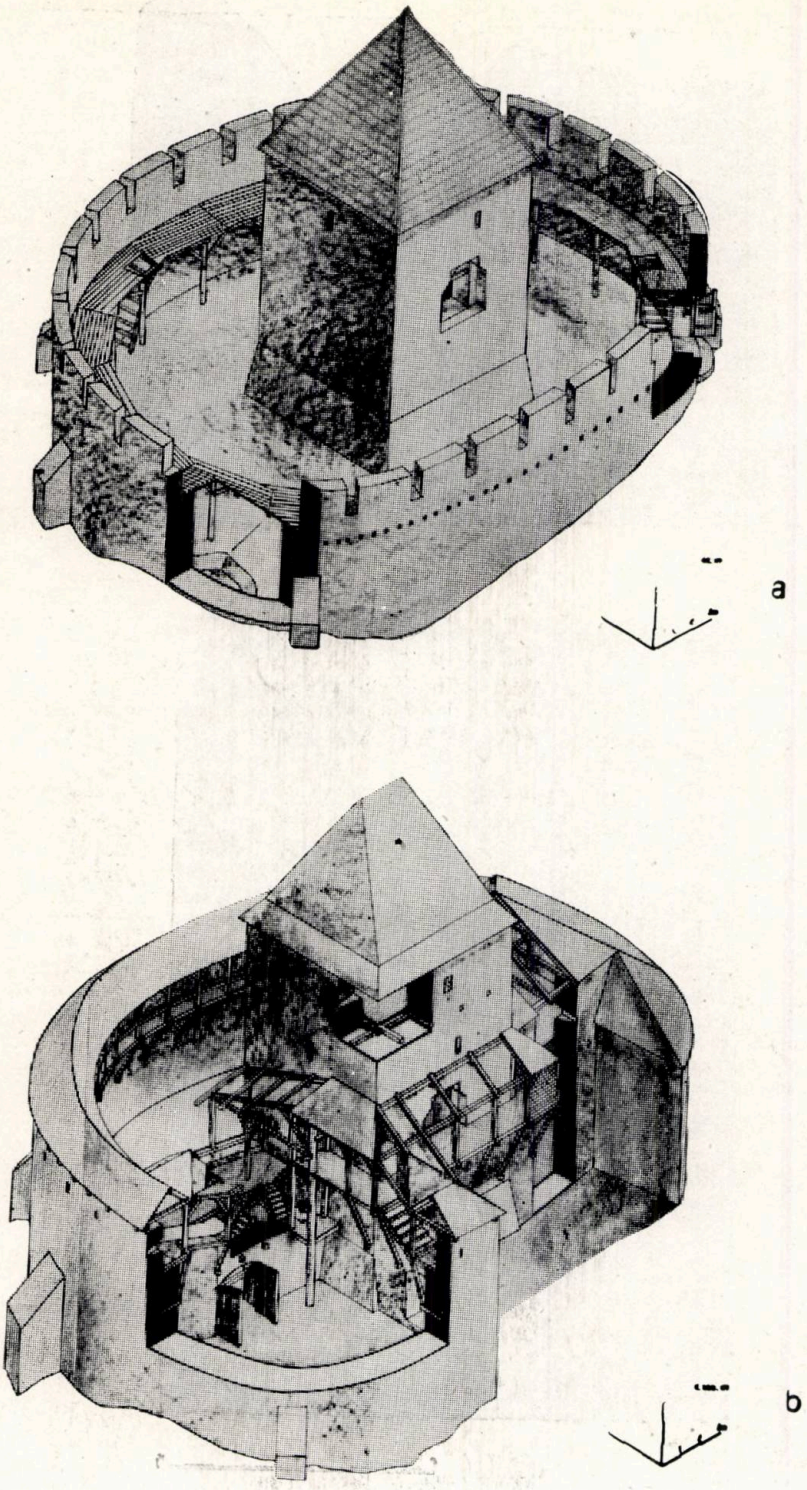

Fig. 8. Reconstituirea fazelor a doua și a treia a cetății de secol XV (M.H. Singeorzan).

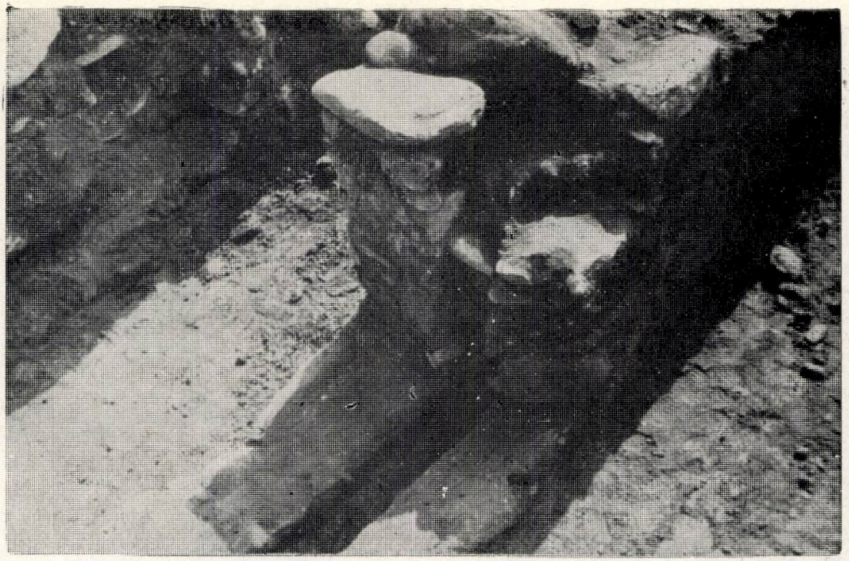

a

b

Fig. 9. Detalii de construcție din secolul al XV-lea: a) intrarea în clădirea adosată donjonului; b) zidul de incintă cu urmele drumului de strajă, crenel astupat și meterez.

Fig. 10. Cahle de la sfîrșitul secolului al XV-lea și din secolul al XVI-lea: a) cahlă cu împletitură în formă de frînghie; b) figură umană cu braț ridicat; c) personaj masculin al cuplului „Cavalerul și jupînița"; d) cerb; e) motive vegetale și geometrice.

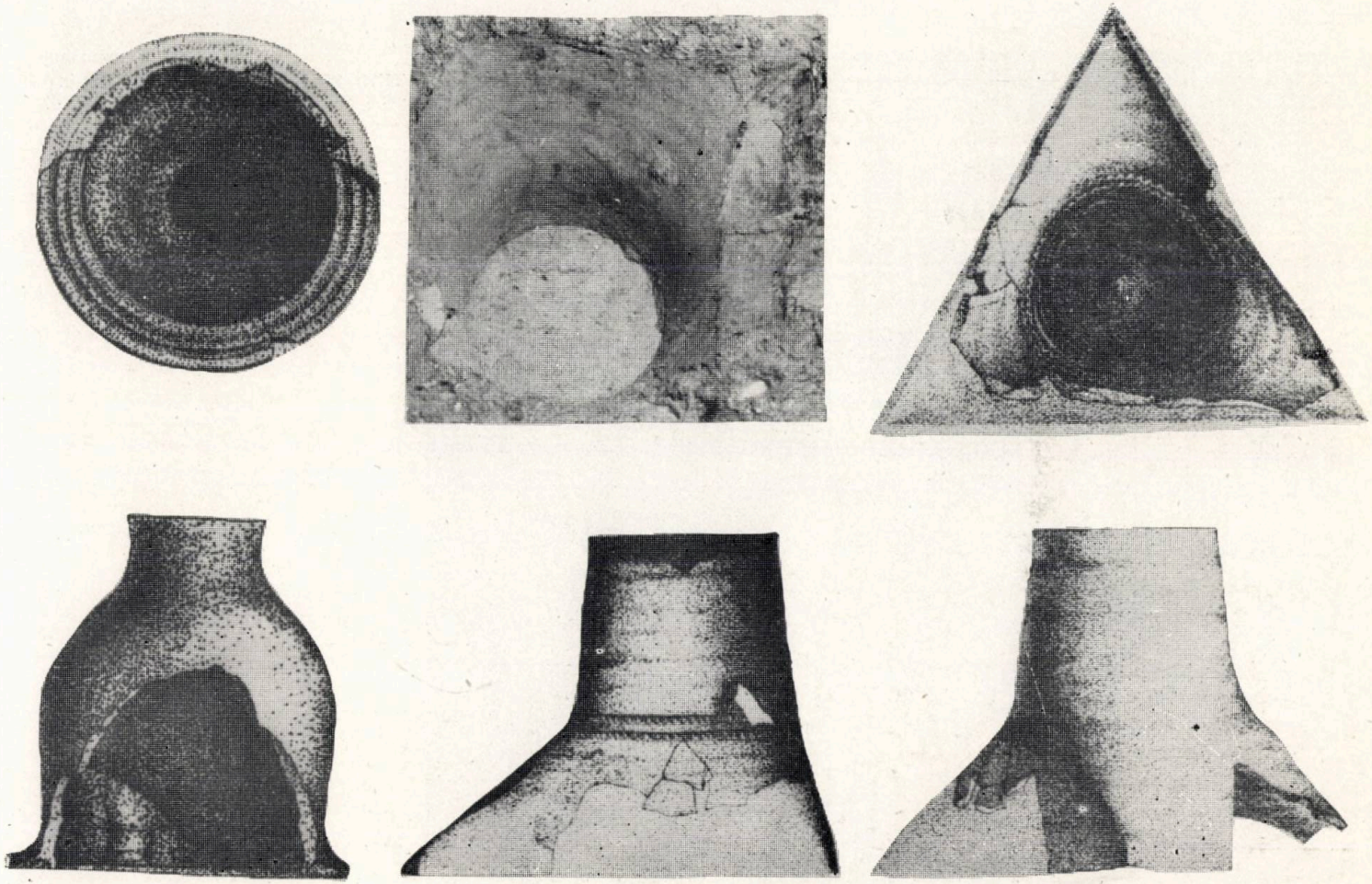

Fig. 11. Cahle-oală din cetatea de la Mălăieşti.

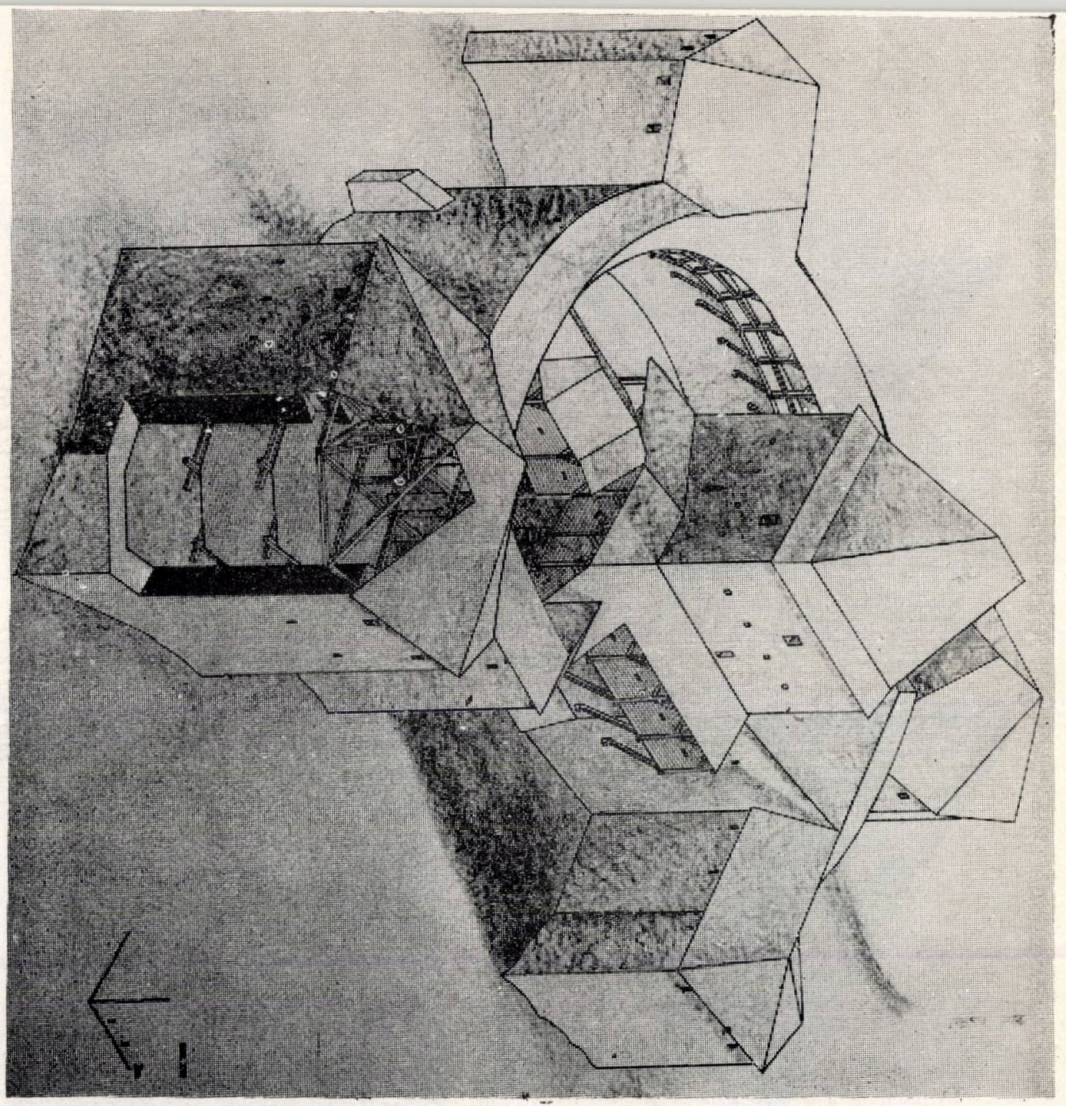

Fig. 12. Reconstituirea ultimei faze a cetății, din preajma anului 1588 (M.H. Singeorzan).

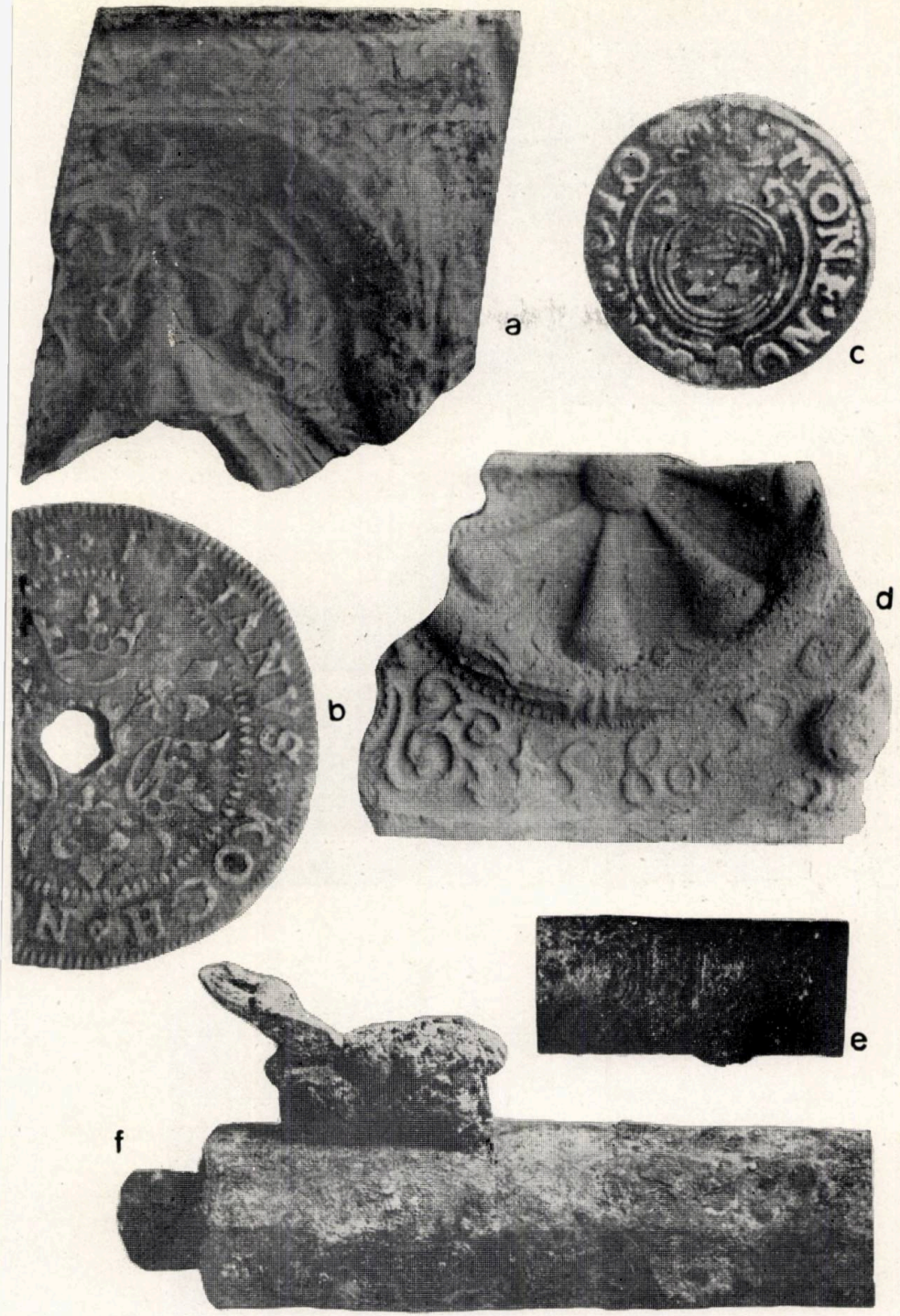

Fig. 13. Materiale din sec. XVI—XVII descoperite în turnul nr. 4; a) fragment de cahlă habană cu cort; b) feton de aramă provenind de la Nürenberg; c) monedă poloneză datată 1620; d) cahlă cu data 1588; e) detaliu al arhebuzei cu marca de atelier; f) mecanismul de dare a focului la arhebuză.

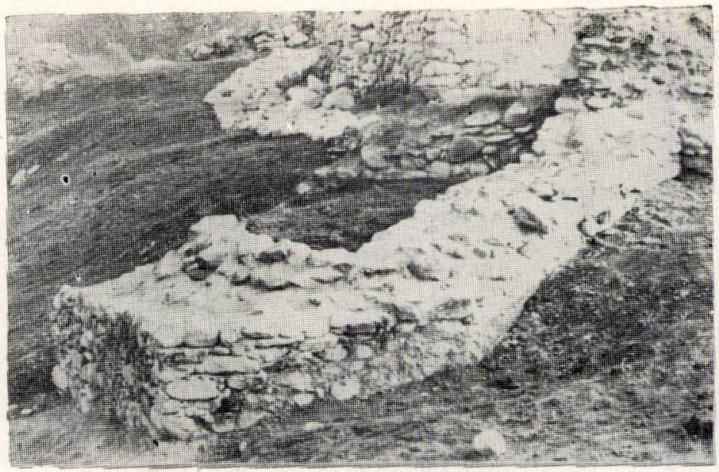

a

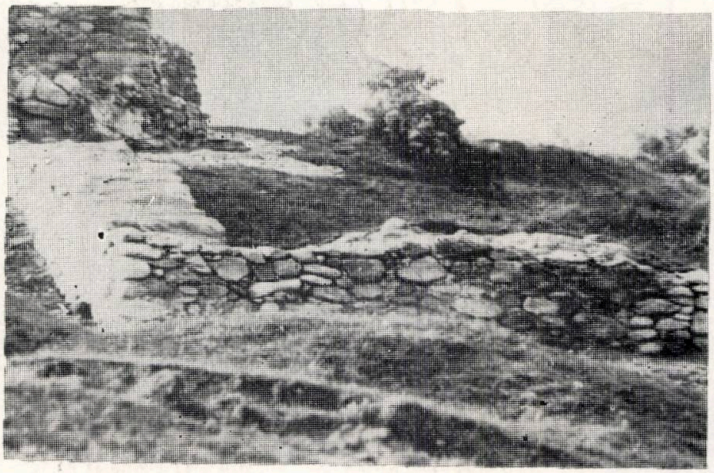

b

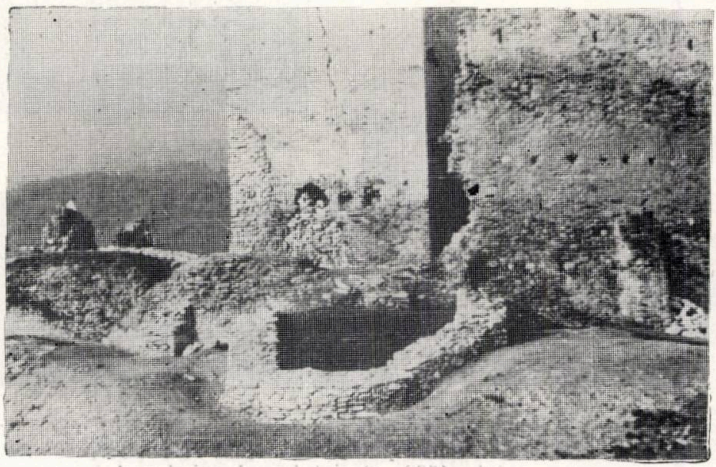

c

Fig. 14. Turnuriie 1, 2 și 3 după cercetarea arheologică și consolidare.

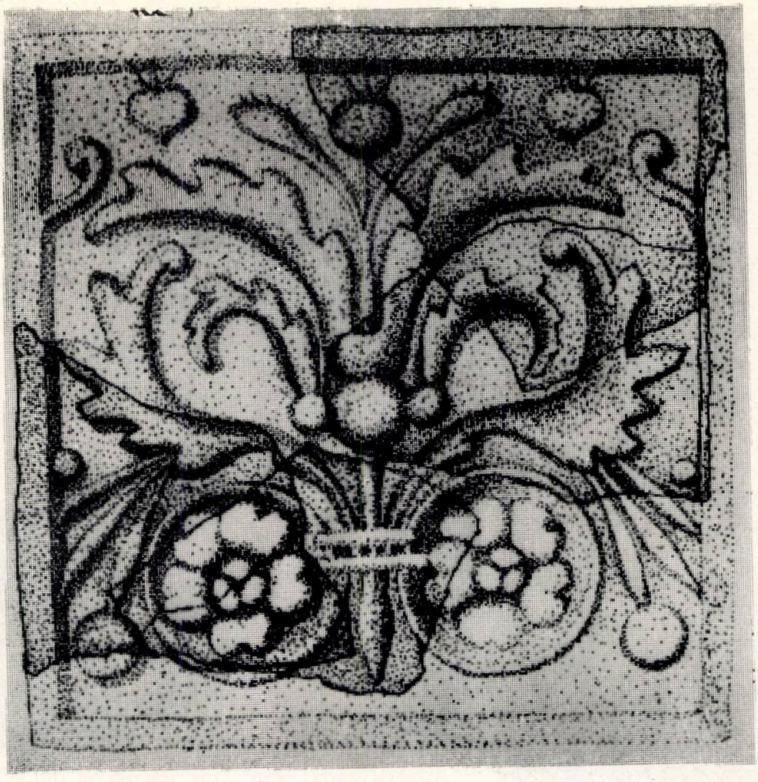

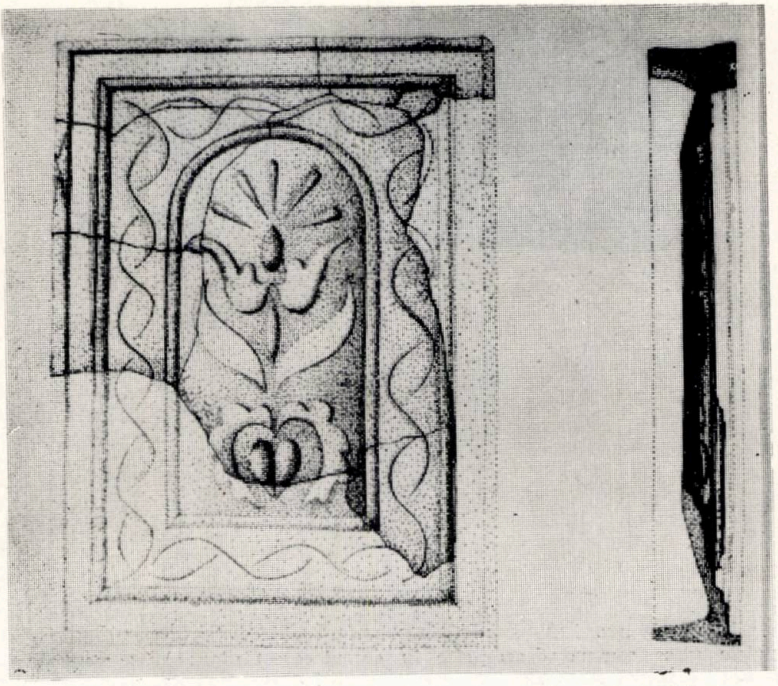

Fig. 15. Cahle cu motive vegetale din secolele XVI–XVII.

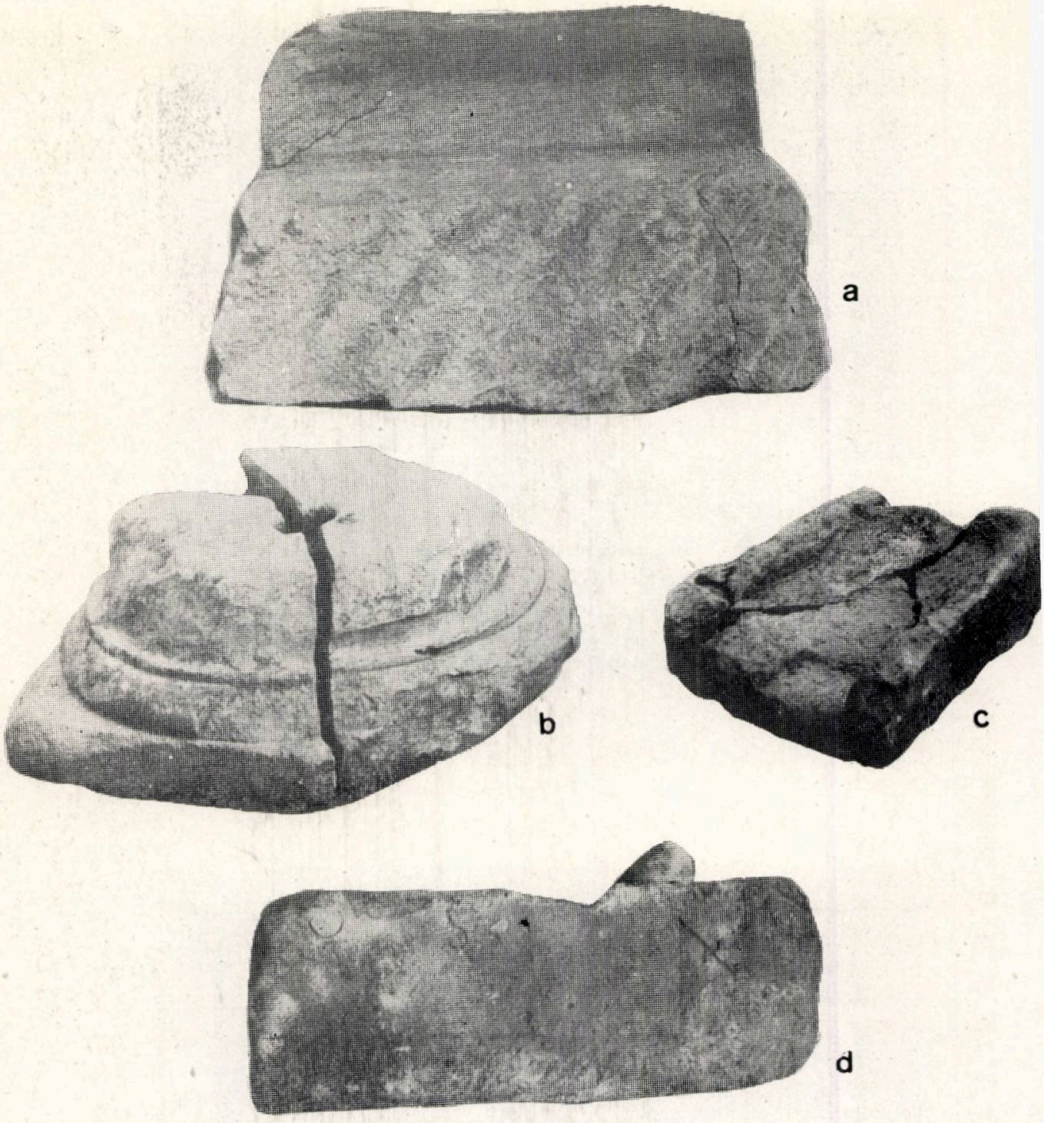

Fig. 16. Principalele piese romane descoperite în cursul cercetărilor: a) fragment de calcar reutilizat ca ancadrament la curtea din Sălașu de Sus; b) bază de coloană de marmură din turnul nr. 4; c) capacul sarcofagului din turnul nr. 4; d) detaliu al inscripției de pe sarcofag.

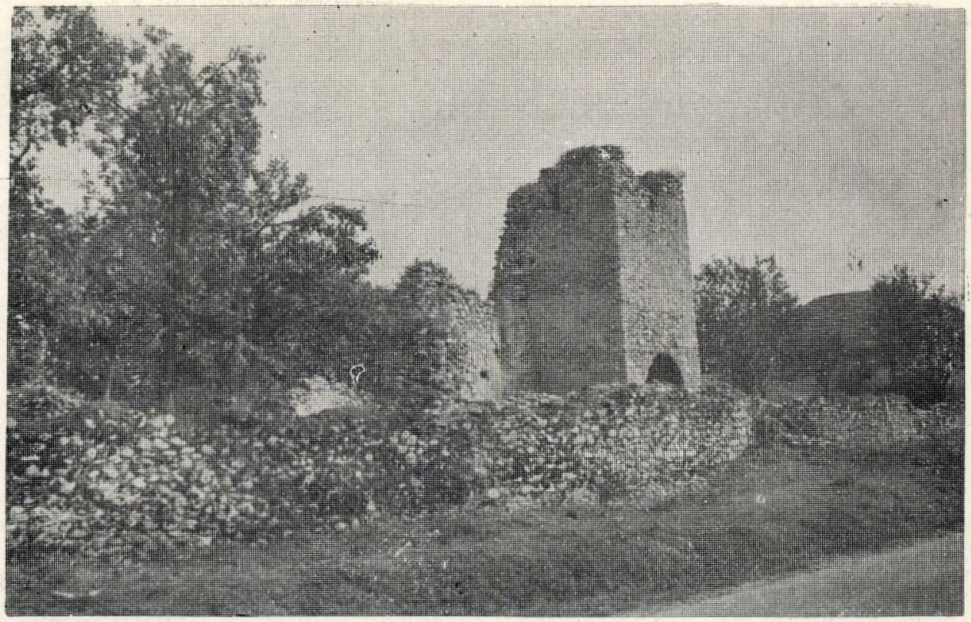

a

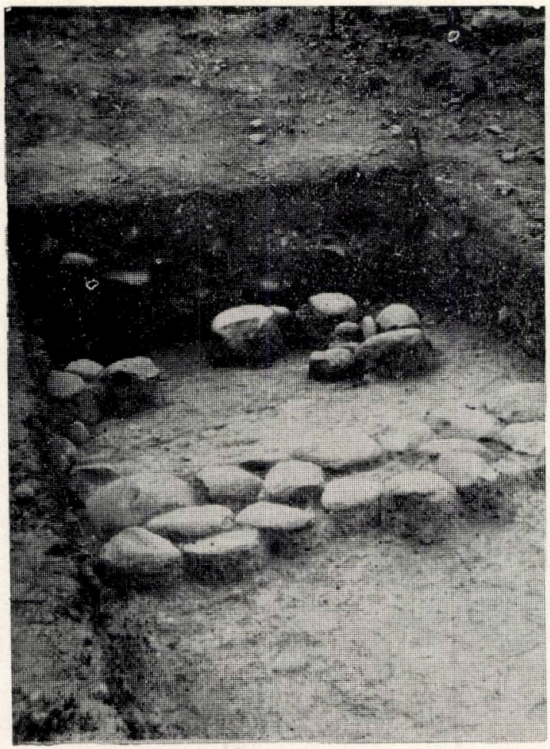

b

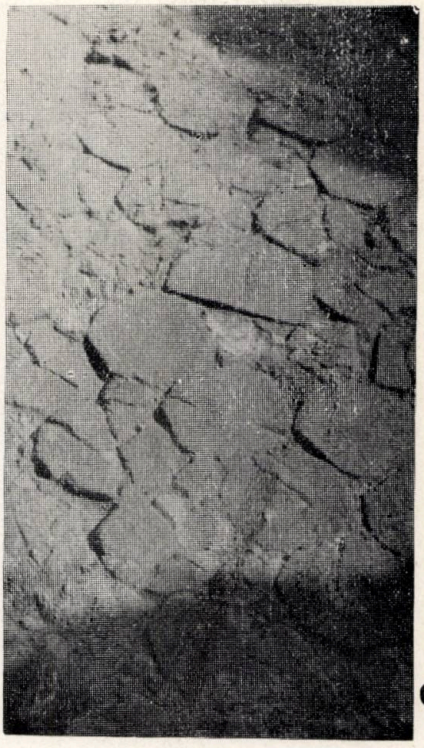

c

Fig. 18. Curtea nobiliară de la Sălaşu de Sus; a) vedere generală; b) fundaţia construcţiei de secol XV; c) pavajul cu cărămizi octogonale al capelei.

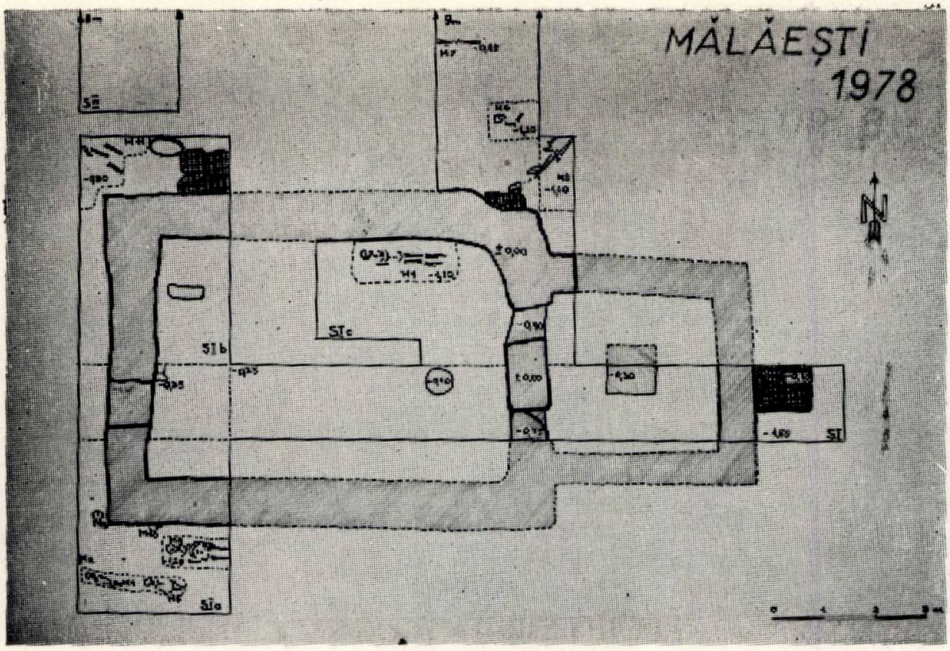

Fig. 17. Biserica veche de la Mălăiești.

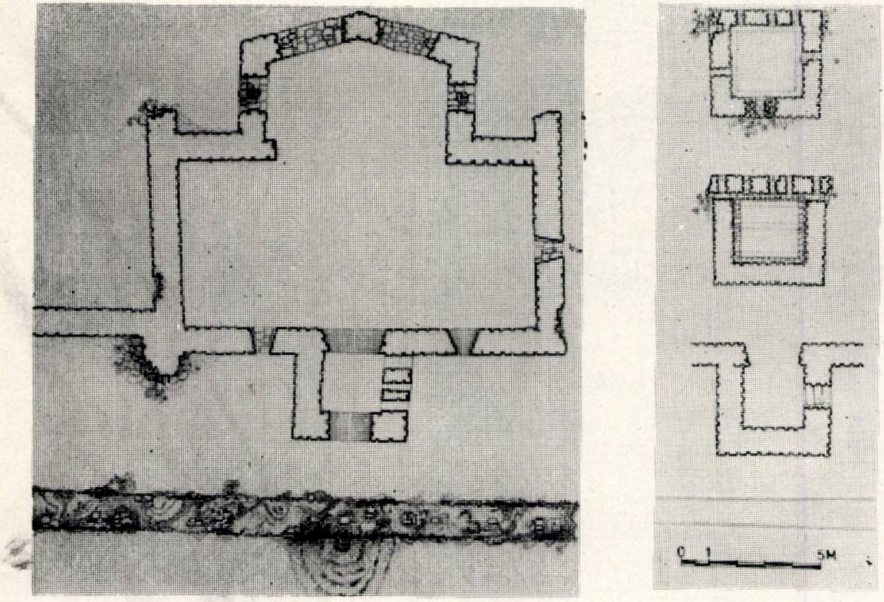

Fig. 19. Capela de la Sălașu de Sus. Planul (arh. C. Călinescu).

fraţi, coroborat cu informaţia mai veche care specifica descendenţa lui Costea la 1411, lămureşte parţial filiaţia sălăşenilor, ca urmaşi probabili ai unui Iaroslav[57].

Acestor reconfirmări li se adaugă în deceniul următor o danie cu titlu nobiliar din partea regelui Matia Corvin. Pentru merite şi servicii, desigur de ordin militar, Petru şi Ladislau, fii ai răposatului Iarul, împreună cu Ştefan (fiu al lui Şerban şi el mort la acea dată) şi cu Sărăcin (fiul lui Sărăcin) primeau, în 1463, stăpînirea asupra posesiunii Coroieşti *(Korulesd)*[58]. Satul ţinuse anterior de cetatea de la Hunedoara şi, fapt important, sălăşenii amintiţi îl deţinuseră şi pînă la acea dată, dar cu titlu cnezial *(more keneziatus)*[59].

Un an mai tîrziu, aceleaşi personaje, cărora li se adăugau un Nicolae, fiul lui Şerban, Ştefan, fiul lui Cîndreş, Danciu, fiul lui Costea şi Dionisie din Streisîngeorgiu, toţi „fraţi părtaşi" *(fratres condivisionales)* li se reconfirmau drepturile asupra Sălaşului de Jos, Ohabei, Mălăieştiului, Crivadiei, Bărişorului, Merişorului şi a unei jumătăţi din Sălaşu de Sus[60].

Demnă de reţinut în această lungă înşiruire este numărul mare al celor care stăpîneau în devălmăşie, în baza vechiului drept românesc dar după o regulă azi aproape imposibil de reconstituit şi în acelaşi timp cu drept nobiliar, părţile posesiunii Sălaşului. Faptul aminteşte situaţii similare existente la sud de Carpaţi, în Ţara Românească, ale unor sate împărţite pe „bătrîni" şi ai căror urmaşi îşi delimitau la nesfîrşit drepturile[61]. Stroia, strămoşul cunoscut al sălăşenilor, poate fi considerat un asemenea „bătrîn", a cărui parte în vechime fusese de o pătrime din pămînturile şi celelalte bunuri ale obştii din Sălaşu de Sus[62].

Divizarea la nesfîrşit a pămînturilor, în condiţiile în care existau numeroşi fii moştenitori, a creat, la Sălaşu ca şi în alte zone, o tensiune sporită în interiorul comunităţii locale. Acumularea crescîndă la o parte din familie, feudalizarea acesteia accentuată, a dus la sărăcirea treptată a celorlalţi membri care, cu vremea, au decăzut la condiţia de simpli ţărani, parte chiar iobagi[63]. Detaşarea primei categorii de mediul în care s-a născut a avut loc atît pe calea unor înrudiri cu nobili catolici din alte sate hăţegane, cît şi prin adoptarea catolicismului şi ulte-

[57] Cf. *doc. cit.* la n. 29.
[58] Cf. DI. 45.106, colecţia Solyom—Fekete (27.03.1463).
[59] *Ibidem.*
[60] J. Kemény, *op. cit.*, p. 107.
[61] Vezi în acest sens, H. H. Stahl, *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe*, II, Bucureşti, 1959.
[62] Hurmuzaki, *Documente*, II/2, p. 19—20.
[63] Foarte interesantă este tradiţia păstrată şi astăzi la Sălaşu de Sus, divizat în zona nemeşilor şi a iobagilor, fiecare cu lăcaşul său de cult. Aşa-numita biserică de piatră a iobagilor, aflată în centrul satului actual, datează cu siguranţă din veacul al XVI-lea, cum mărturiseşte pisania. Nu este exclus ca ea să fi fost precedată de o alta de lemn aflată pe acelaşi loc, fapt controlabil doar printr-un sondaj arheologic.

rior a protestantismului[64]. Acestei diversificări a familiei i-a corespuns la nivelul comunității sătești, o creștere demografică vădită și, ca urmare, delimitarea mai precisă a satelor pe vale. Întregul complex de factori succint enunțați va deveni mai precis reliefat de realitățile documentare ale sfîrșitului veacului al XV-lea și în cursul celui următor, zona hațegană în discuție, împărtășind fără îndoială situația întregii provincii transilvănene[65].

Secolul al XV-lea a marcat tot odată maxima extensiune geografică a domeniului sălășan. El se compunea distinct din două unități, cea primară constituind-o firesc vechea matcă a cnezatului văii Sălașului extinsă pînă la confluența văii cu Streiul, prin includerea Ohabei de sub Piatră. Cea de a doua unitate includea satele înșirate de-a lungul cursului Streiului, spre izvoarele, acolo unde vechiul drum peste munte, din Țara Românească se unea cu drumul răsăritean al Hațegului. În ordine, de la răsărit spre apus, domeniul cuprindea Merișor, Crivadia, Bărișor și Baru, sate asupra cărora, de la mijlocul veacului înainte se va extinde treptat autoritatea familiei Cîndeștilor din Rîu de Mori, odată cu preluarea de către aceștia a dominației politice a subunității hațegane[66]. De altfel, controlul acestei zone răsăritene a continuat a fi un nod conflictual și în veacul următor, cînd voievodul Transilvaniei construia cetatea de la Crivadia[67], menită să statueze, odată pericolul otoman atenuat, autoritatea administrativă asupra resurselor bogate rezultate din comerțul de tranzit între cele două provincii românești.

Fenomenelor de ordin sociale și politic enumerate li se pot însuma observațiile asupra consecințelor de ordin secundar al ascensiunii familiei sălășene. Dacă pentru moment realizările de ordin artistic pe plan local au rămas nedefinite, cercetările de teren nereușind să pună în evidență vechiul lăcaș de cult al satului Sălașu, sînt în schimb cunoscute alte contribuții de ordin arhitectonic.

Din veacul al XV-lea par să dateze primele amenajări în cuprinsul a ceea ce va deveni un secol mai tîrziu, marea curte nobiliară de la Sălașu de Sus. Săpăturile de acolo[68] nu au surprins, pentru această primă perioadă, decît urmele unui zid, orientat nord-sud (Fig. 18/b), probabil de la o clădire complet dezafectată cu prilejul construcțiilor ulterioare. Zidul, al cărui prim rînd de pietre de fundație a fost surprins în S I/77, la cca. opt metri răsărit de altarul capelei calvine din secolul al XVI-lea

[64] La Sălașu o dovedesc, între altele, numele adoptate pentru unii dintre copii, începînd cu mijlocul veacului al XV-lea: Drusiana, Dorotea, Jadviga, majoritatea rămînînd însă numele tradiționale.

[65] Vezi în acest sens D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, I—II, București, 1967—1968.

[66] A. A. Rusu, *Familia Cîndeștilor din Rîu de Mori în epoca lui Iancu de Hunedoara*, în „Rev. de ist.", XXXVII, 1984, în curs de apariție.

[67] Construcția turnului era încheiată în vara anului 1529; cf. I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente*, București, 1973, p. 236, nr. 85.

[68] Săpăturile de la Sălașu de Sus s-au desfășurat în paralel cu cele de la cetatea Mălăiești, campania principală datînd din 1977. În 1978 au fost făcute doar cîteva sondaje de control sub conducerea lui M. D. Lazăr de la muzeul județean din Deva.

și avea lățimea de un metru. Au fost recoltate cu acel prilej doar cîteva fragmente de mortar gălbui tare și ceramică relativ puțină databilă în secolul al XV-lea. În cursul cercetărilor ulterioare nu au putut fi surprinse urmele curții cneziale timpurii, care se află cu siguranță în altă zonă a așezării[69]. Satul actual suprapune încă cu siguranță pe cel medieval, puținele sondaje și cercetări întreprinse în diferite puncte din perimetrul său, atestînd acest lucru[70].

Între consecințele cele mai importante ale poziției atinse de familia sălășană se înscrie amplificarea fortificației lor de la Mălăiești. Redeschiderea șantierului cetății, ulterior într-o permanentă modificare, a avut drept prim obiectiv construirea unei curtine.

Astăzi din ea se conservă vizibil doar un fragment mai important în sectorul de nord (cca. 13,5 m lungime) (Fig. 4) și cîteva mici colțuri în partea sudică. Inițial, incinta a avut un perimetru exterior de 73,5 m și diametrele interioare de 22 m pe axa nord-sud și 18 m, pe axa est-vest. Fundarea s-a făcut cu grijă, spre deosebire de cea a turnului, adîncimea gropii de fundație fiind, în sectoarele sondate de cca. 1,20 m, în raport cu nivelul de călcare medieval. Adîncimea scade doar pe latura apuseană a curtinei, acolo unde terenul în pantă accentuată a făcut dificil accesul constructorilor și unde, de altfel, zidul s-a prăbușit ulterior. Grosimea inițială, 1,50 m, a fost menținută în elevație. În sectorul păstrat înălțimea zidului în faza a doua atingea șapte metri, față de nivelul exterior al solului și 4,5 m, față de cel interior. Diferența obținută este rezultatul unei nivelări ulterioare cu pămînt purtat, efectuate în interiorul incintei. Față de reperul înălțimii donjonului, incinta se ridica doar cu foarte puțin deasupra celui de-al doilea nivel, lăsîndu-i astfel nealterată perspectiva.

În faza inițială, partea superioară a incintei a fost prevăzută cu creneluri înalte de un metru și cu lățimea variind în jurul a doi metri. La partea superioară a zidului, spre interior, pe o înălțime de 2,50 m în raport cu crenelurile, grosimea acestuia s-a redus la 0,50. Pe retragerea creată astfel s-a construit primul drum de strajă. Podeaua acestuia era susținută de bîrne (0,15 m grosime), dispuse la distanțe neregulate. Un parapet a funcționat probabil în paralel cu aceste amenajări. Mai puțin lămurită apare finalitatea unor bîrne, ale căror urme de încastrare la exteriorul incintei se păstrează la 2,20 m distanță de vîrful crenelurilor. Bîrnele erau subțiri, nedepășind 0,10 m grosime și erau așezate la cca. 0,70 m depărtare una de alta. Prinderea lor în zid era superficială, fapt care, alăturat dimensiunilor amintite, nu pare să îngăduie supoziția existenței unei galerii exterioare. Ipotetic, ele susțineau din exterior un eventual acoperiș al drumului de strajă.

---

[69] Ipotezele anterioare cercetărilor arheologice care afirmau prezența în acest loc a curții cneziale din veacul al XIV-lea (vezi V. Drăguț, *Vechi monumente hunedorene*, p. 34 și R. Popa, *Cetățile*, p. 64) au fost infirmate.

[70] În cursul campaniei din 1977 a fost efectuat un sondaj lîngă fundația noului dispensar din centrul Sălașului de Sus unde se semnalaseră materiale ceramice și fundații de clădiri. Sondajul a confirmat prezența fundației unei clădiri din veacul al XVII-lea și materiale arheologice (ceramică și cahle) contemporane momentului. Indicațiile altor săteni se referă la numeroase urme și materiale (ceramică, pinteni etc.) descoperite în curțile lor, cu ocazia unor săpături pentru fundații de clădiri gospodărești, dar nu am putut recupera nimic din descoperiri.

Către văile rîurilor, curtina a fost prevăzută cu o serie de contraforturi. Cu prilejul degajărilor făcute au fost evidențiate șase dintre ele, dar nu este exclus ca și în porțiunea prăbușită dinspre apus să mai fi existat două sau trei. Dimensiunile lor în plan ating 0,80×0,80 m, toate păstrîndu-se cu înălțimea 1,40 m, după care se pierdeau în zidul de incintă (Fig. 8/a).

Asupra porții de intrare nu s-au păstrat indicii certe. În mod sigur nu a existat decît o poartă mică, inaccesibilă carelor. Singura descriere a cetății, cea datorită lui Șt. Moldovan, amintește o intrare practicată în turnul exterior nr. 2, prin care s-ar fi pătruns în continuare prin curtina în incintă[71]. Cercetările arheologice au pus în evidență în această zonă un zid construit în unghi ascuțit, surprins sub nivelul de călcare al turnului 2 (în S IV/78 și S XV/79) și care ar putea, în lipsa altei explicații plauzibile, să fi avut un rol de protejare a intrării[72]. Demantelarea zidului curtinei în această zonă ca și o groapă tîrzie care a distrus stratigrafia în interiorul incintei lîngă zid (S XX/79) împiedică însă formularea unor concluzii în această direcție. În afara acestei căi de acces poate fi admisă ca probabilă și o a doua plasată în zona de sud-est a cetății, acolo unde ulterior se va fi construit turnul exterior nr. 4.

Deficiențe constructive, poate o alunecare de teren, au făcut ca, într-o perioadă ulterioară, sectorul de apus al incintei să se prăbușească, fapt ce a dus la redeschiderea șantierului la cetate. Constructorii au renunțat la ideea refacerii curtinei prăbușite și au adoptat principiul unificării elementelor arhitectonice existente. În noua situație, donjonul a redevenit element direct al apărării prin unirea laturilor lui de vest și de sud cu incinta. Deoarece partea dezafectată depășea relativ mult spre sud latura donjonului, din dorința de a nu contribui la distrugerile naturale, meșterii au construit un zid de legătură cu traseu în unghi (vezi pl. cetății).

O problemă deosebită născută atît din amplificarea cetății, cît mai ales din realitatea prăbușirii curtinei a devenit aceea a accesului în donjon. În noile condiții vechea intrare cu scară mobilă s-ar fi plasat în exteriorul cetății. Soluția pentru care au optat constructorii, realizarea unei scări fixe pe latura de nord a donjonului, a comportat o realizare tehnică destul de complicată. Noua scară și o galerie de lemn se sprijineau, se pare, pe două ziduri, aproximativ paralele (vezi S XI/78 și S XVIII/79), înălțate la o distanță de 2,30 m, fiecare cu lungimea de 2,30 și grosimea de un metru. Li se adăuga un al treilea element de rezistență, un stîlp îngropat adînc în pămîntul lutos[73], cu o grosime apreciabilă (ϕ=0,50 m). Scara pare să fi urcat în patru etape, intermediate de trei platforme orizontale de legătură. Impresiunile a două dintre scări se păstrează încă vizibil pe fața exterioară a laturii de nord. Ansamblul scării se întîlnea, la 4,80 m de sol, cu capătul unei galerii de lemn, lată de 1,10 m și înaltă de trei metri. Galeria înconjura tot colțul de nord-vest, și latura vestică

[71] Șt. Moldovan, *op. cit.*, p. 201.

[72] Ipoteză sugerată nouă de Tereza Sinigalia.

[73] Urme calcinate ale stîlpului au fost surprinse vizibil în profilul lui S VI/78 la circa un metru depărtare de latura nordică a donjonului. Groapa sa se adîncea pînă la —1 m în pămîntul lutos, pentru rezistență fundul ei fiind întărit cu piatră de rîu.

a intrării. Așa cum urmele tencuielii au conservat traseul și dimensiunile galeriei, spărturi superficiale în zid par să indice urmele unor bîrne dispuse oblic, care sprijineau podeaua acesteia (la 2 m sub galerie, dispuse la interval de 4,30 m) (Fig. 8/b).

Alte amenajări s-au realizat în zona de sud a cetății, prin construirea unei noi clădiri, menite să sporească gradul de confort. Un zid de 0,9 m grosime unește colțul de sud-est al donjonului cu incinta. O intrare apare în acest zid la 0,90 m depărtare de colțul donjonului (S XXII/79). Ea prezintă o deschidere de 1,60 m, ușor evazată spre mijlocul grosimii zidului, pînă la un toc de lemn de 0,20 m grosime, a cărui urmă se păstrează îngropată în construcție (Fig. 9/a). Elevația clădirii, sugerată de urmele de tencuială și de bîrnele plasate pe latura donjonului, măsura 8,50 înălțime de la nivelul de călcare al pragului intrării. Acoperișul pare să fi coborît în două ape spre zidurile incintei. Spațiul interior a fost segmentat pe verticală în trei nivele, ultimul corespunzător galeriei de lemn de pe latura intrării în donjon.

Într-o fază de construcție apropiată în timp, incinta a fost și ea modificată. Crenelurile au fost astupate și apoi supraînălțate cu 1,70 m. Nivelul drumului de strajă, refăcut și el, a urcat pînă la baza vechilor creneluri. La 0,45 m sub coama noului zid, la o distanță de 1,50—2 m unele de altele, au fost amenajate ferestrele de tragere pentru arme de foc (Fig. 9/b). În interior ele măsoară 0,40×0,50 m ca spre exterior să prezinte o deschidere de numai 0,10×0,40 m. Pentru susținerea noului drum de strajă au fost încastrate alte bîrne de lemn, platforma sprijinindu-se pe unele dispuse oblic și al căror capăt inferior era susținut de altele prinse superficial în zidărie, la o distanță medie de 1,10 una de alta. Luînd în considerație analogiile de epocă este foarte probabil că drumul, pe toată lungimea sa a fost acoperit cu un acoperiș simplu, strict funcțional.

În cursul veacului al XVI-lea, probabil în prima sa parte, moment în care se poate data și supraînălțarea amintită, modificări substanțiale a suferit și donjonul. Pentru a-i asigura înălțimea convenabilă și vizibilitatea, acestuia i s-a adăugat un nou nivel și el cu funcționalitate expresă pentru posibilitatea utilizării armamentului mai greu, de foc. În final partea de zidărie a donjonului a atins cca. 14 m înălțime. Podeaua acestui ultim nivel a fost sprijinită pe două rînduri de bîrne, așezate perpendicular unele pe altele, o serie încastrate în zid, cea de-a doua sprijinită pe retragerile marginale ale laturilor de nord și sud. Ferestrele, orientate către toate direcțiile de acces urmează o dispunere și dimensiuni neregulate: două pe latura de sud (interior 0,70×0,60 m; exterior 0,45×0,45 m), una pe cea de vest (interior 0,60×0,70 m, exterior 0,50×0,40 m), una spre nord (interior 0,65×0,70 m; exterior 0,35×0,60 m și din nou două pe latura răsăriteană (interior 0,35×0,50 și 0,55—0,60 m: exterior 0,40×0,50, respectiv 0,60×0,60 m).

Forma și orientarea deschiderilor ca și soliditatea podelei ofereau posibilități destul de bune pentru utilizarea unor piese de artilerie de epocă, de calibru mic. Cu titlu ipotetic ar putea fi contemporane și modificările celorlalte ferestre de tragere ale donjonului: astuparea singurei deschideri de la nivelul al II-lea, scurtarea la jumătate a celei de la ni-

velul următor și închiderea celei de pe latura nordică, la nivelul al IV-lea. Afectarea surselor de lumină naturală ar putea corespunde cu mutarea locuinței stăpînilor în clădirea adosată donjonului pe latura de sud.

Supraînălțările amintite, ca și compartimentările interiorului incintei din această etapă majoră de modificări au impus și amenajarea curții interioare. Foarte probabil din acest ultim moment constructiv, datează nivelarea cu pămînt purtat, lutos, a curții, pînă la acea dată cu denivelări sensibile, corespunzătoare conformației culmii de deal. Intrarea a rămas probabil cea bănuită din sectorul nord-vestic, în acea zonă adăugîndu-se construcția unui alt zid, adosat incintei (S VIII/78), aflat în prelungirea unuia dintre zidurile de fixare ale scării de pe latura nordică a donjonului. Rezultatul a fost apariția unei noi compartimentări în incintă destinată poate, îngreunării accesului spre sectorul sudic al cetății, spre locuința amintită anterior.

Așa cum s-a mai relatat în rîndurile anterioare, cercetările arheologice nu au oferit repere precise de datare a fazelor constructive ale cetății. Dacă faza a doua, caracterizată în principal de înălțarea curtinei, poate fi încadrată cu relativă precizie la mijlocul veacului al XV-lea[74], asupra fazei următoare nu avem decît indicii relative. Amenajările speciale pentru armele de foc, meterezele curtinei, ferestrele și planșeul ultimului nivel al donjonului, lasă să se întrevadă intervenții datînd cu probabilitate din ultimii ani ai veacului al XV-lea sau, mai probabil, din primele decenii ale veacului următor. În măsura în care observațiile stratigrafice, contextul de descoperire al unor piese arheologice, pot sugera încheieri de ordin cronologic relativ exacte, ultimele construcții ar putea fi puse în relație cu seria de cahle, recoltate de la baza nivelării cu lut realizată în interiorul incintei.

Alături de cahlele mai vechi cu cavaler în turnir, noua serie de cahle prezintă și ea un interes remarcabil între numeroasele descoperiri de acest gen făcute în perimetrul cetății de la Mălăiești.

Prezentă în mai multe variante, această serie de cahle de sobă prezintă caracteristici unitare al tehnicii de execuție, fapt ce sugerează aparența lor la o unică sobă și realizarea într-un atelier local hațegan. Piesele au fost modelate dintr-o pastă omogenă conținînd ca degresant nisip cu bobul mai mare și pietricele, pentru realizarea lor folosindu-se atît roata olarului, în cazul cahlelor-oală, cît și tiparul, pentru cahlele placă. Pe unele plăci se distinge bine urma tiparului. În cursul modelării pe spatele unora dintre plăcii au fost aplicate pastile de lut, iar la unele dintre cahlele de colț o serie de elemente cu rol decorativ, realizate tot din lut, cu aspectul unor frînghii împletite (Fig. 10/a). La o parte dintre cahlele-oală, probabil acelea care au deținut un rol independent în ansamblul sobei, au fost incizate un fel de brîuri ornamentale, la nivelul la care piciorul semicilindric se evaza.

---

[74] Datarea păstrează o anumită doză de relativitate, date fiind criteriile de ordin stilistic și natura informațiilor istorice, generale, pe care se bazează. Prezența cahlelor cu cavaler în turnir, datate imediat post 1457, diferențele între mortarele folosite la construcția donjonului și a curtinei și acelea intrinsec constructive, împiedică în mod sigur orice relație de contemporaneitate între cele două elemente de fortificație.

Arderea cahlelor de sobă s-a realizat în tehnica oxidantă, culoarea pieselor fiind cărămizie, uneori cu nuanțe gălbui. În majoritatea cazurilor se observă o ardere incompletă, în secțiune fragmentele prezentîndu-se roșcat-cenușiu. Piesele sobei nu au fost smălțuite, parte a lor prezentînd doar un slip roșietic superficial.

Numărul mic de fragmente recoltate nu permite alcătuirea unui catalog propriu-zis de cahle, ci doar o enumerare a tipurilor prezentate. O primă categorie o reprezintă așa-numitele cahle-oală, prezente în două variante, ambele cu baza de aspectul unui semicilindru iar partea superioară evazată terminată într-un caz cu fața pătrată și în altul triunghiulară (Fig. 11). La ambele variante, modelarea prin rotunjire a colțurilor le dă un plus de frumusețe. Așa cum s-a amintit majoritatea acestora au în interior un brîu ornamental executat prin incizii cu betigașul, fapt ce pledează pentru o folosire a lor independentă, fără alăturarea la partea superioară a unei cahle placă. Cahlele plăci au dimensiuni de cca. 0,20×0,18 m, grosimea lor variind între 0,01 și 0,005 m, în funcție de calitatea modelării în tipar.

Și în cadrul acestei categorii se disting mai multe variante după modelul desenat pe fața plăcii. Cele mai interesante sînt cahlele cu personaje umane, uneori combinate cu motive ornamentale vegetale. În patru cazuri fragmentele sugerează o interpretare stilizată, vădit provincială a unui motiv de largă răspîndire în veacurile XIV și XV, *Cavalerul și jupînița*[75]. Personajele sînt schițate sumar, prezentate ținîndu-se de mînă. Nu se păstrează decît îmbrăcămintea bărbatului și ea stîngaci desenată, imitația unei surcote care coboară sub genunchi, strînsă pe talie cu o centură, la partea inferioară cu pliuri lungi verticale. Un braț al său, îndoit, se sprijină pe șold, în timp ce al doilea este ridicat pentru a apuca pe cel al personajului feminin (Fig. 10/c). Din aceasta din urmă s-au păstrat doar mici fragmente, reprezentări ale capului, cu părul ridicat în două cozi împletite ținut așa de o bentiță ce înconjoară fruntea. Un alt fragment sugerează doar veșmîntul feminin, o rochie lungă, cu falduri verticale dese. O altă variantă, cunoscută fragmentar, prezintă cîmpul cahlei despărțit în două de un ornament cu aspectul unei cruci cu mai multe brațe, la partea inferioară a cahlei fiind reprezentat un personaj feminin stilizat, cu brațele ridicate iar la cea superioară, un model floral (Fig. 10/b).

---

[75] Asupra descoperirilor de cahle și a sobelor medievale în mediile românești există o literatură de dată foarte recentă care analizează minuțios problema. Vezi în acest sens R. Popa, M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Mărturii de civilizație medievală românească...*; E. Busuioc, M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Mittelalterliche Kachelofenarten in den Rumänischen Fürstentümern (XIV.—XV. Jahrhundert)*, în „Dacia" N. S., XXIII, 1979 (cu o largă bibliografie a problemei); N. Constantinescu și arh. C. Ionescu, *Asupra habitatului urban de la Tîrgoviște înainte de 1394. Repere din vatra curții domnești*, în „SCIVA", 31, 1980, 1; R. Popescu, *Cahle și plăci decorative descoperite la curtea domnească din Vaslui*, în „Rev. Muz. Mon. Mon. Ist. Artă", XLVIII, 1979, 1, etc. Pentru motivul *Cavalerului și jupînitei* și răspîndirea sa, vezi studiile citate anterior. De asemenea, pentru cahlele-oală descrise vezi analogii foarte apropiate la E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV—XVII*, Iași, 1980, p. 257—259, fig. 105—106 și 107/1—6.

Aceleiași categorii de cahle îi aparține reprezentarea foarte naturală a unui cerb — model și el frecvent[76] (Fig. 10/d), — ca și o serie de alte plăci cu modele vegetale combinate cu motive geometrice (Fig. 10/e).

În cursul cercetărilor hațegane ne-au mai fost semnalate o serie de exemplare asemănătoare, unele mergînd pînă la identitate cu piesele găsite la Mălăiești și care proveneau din descoperiri întîmplătoare din jurul Hațegului[77]. Pe baza analogiilor cu alte cahle provenind din săpături arheologice din cuprinsul României sau al țărilor învecinate[78], exemplarele descrise pot fi date cu relativă exactitate în ultimii ani ai veacului al XV-lea și în primele decenii ale secolului următor. Descoperirile semnalate în cuprinsul Hațegului, caracterul provincial al pieselor, pasta identică din care au fost modelate sugerează existența unui atelier specific hațegan care a aprovizionat în intervalul de timp numit curțile și cetățile nobiliare din zonă. Extinderea cercetărilor arheologice va omologa foarte probabil această supoziție[79], iar publicarea integrală a pieselor, dintre care o mare parte se păstrează în cuprinsul muzeelor locale, va permite fără îndoială alcătuirea unui repertoriu deosebit de util pentru aprecierea realizărilor în acest domeniu al artelor minore în mediul românesc transilvănean[80].

După perioada bogată în mențiuni documentare de la mijlocul veacului al XV-lea, informațiile despre sălășeni se răsesc pentru o vreme. Deveniți nobili, printre familiile importante hațegane, ascensiunea lor s-a datorat desigur contribuției militare aduse în cadrul trupelor regale în cuprinsul a diferite campanii. În paralel, aceleași conjuncturi politico-militare îi datora ascensiunea și familia de la Streisîngeorgiu, înrudită cu aceea de la Sălașu. Și în cazul lor o serie de mențiuni din a doua jumătate a veacului le atestă participarea la campaniile antiotomane și diversele sate reconfirmate ca urmare a meritelor lor[81]. Între consecințele acestor realități mai generale se înscriu și informațiile documentare asupra stăpînirilor mixte de sate, asupra aceleiași posesiuni exercitîndu-și drepturile mai multe familii hațegane, ca și datele despre treptatele imixtiunii ale unor familii fie catolice, fie catolicizate sau în legătură cu multiplele înrudiri, toate împreună complicînd deosebit de mult deslușirea drepturilor patrimoniale în epocă[82]. În acest complex de fapte apar în

[76] Vezi R. Popa, M. Mărgineanu-Cârstoiu, *op. cit.*, cap. Catalogul cahlelor.

[77] Asemenea descoperiri ne-au fost semnalate de E. Nemeș de la muzeul din Sarmizegetusa, căruia îi mulțumim pentru informații. Parte a lor se păstrau la data cercetărilor de la Mălăiești în colecția liceului din Hațeg și la persoanele particulare.

[78] Cf. *supra* nota 75.

[79] Cercetările arheologice întreprinse de autori în vara anului 1981 la cetatea Colț și la curtea nobiliară din Suseni a familiei Cîndea din Rîu de Mori au pus în evidență relativ numeroase cahle din veacurile XVI-XVII.

[80] Relativ numeroase cahle de sobă se păstrează astfel la muzeul castelului din Hunedoara, așteptîndu-și prelucrarea.

[81] În legătură cu familia din Streisîngeorgiu vezi D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V, p. 231—232.

[82] *Ibidem*. Extrem de semnificative sînt peripețiile unui anume Lado de Streisîngeorgiu care se afirma la apărarea cetăților din Ungaria inferioară și reușise să-și scape o serie de rude din prizonieratul otoman, ajungînd ulterior să dețină importante posesiuni.

istoria văii Sălașului familii noi ca Arca din Densuș[83], o anume Clara Arca fiind căsătorită cu Dionisie din Streisîngeorgiu[84], sau Mara[85], a cărei origine rămîne pînă astăzi neclară. Dintre personajele sălășene apar menționați, în ultimele decenii ale veacului, Sărăcin și Ioan, alături de ruda lor Nandra, reconfirmați în posesiunile lor, în 1473[86], Danciu, ai cărui iobagi, Dan și Roman, fugiseră cîndva, înainte de 1481, în Țara Românească[87], Ruz și Bogdan, martori în calitate de vecini ai Cîndeștilor la o introducere în posesiune din 1493[88] sau, cu același rol, un anume Nicolae de Sălașu, în 1496[89]. Deosebit de importantă rămîne o înseriere a mai multor personaje de pe valea Sălașului făcută tot în 1496. Cu prilejul unui mare proces desfășurat între Cîndeștii din Rîu de Mori și nobilii români din Vad, Neagomir, Ioan Sărăcin, Danciul, Iani, Procop, Oancea, Chira *(Kere)*, popa Dan *(Popdan)*, Gligul, Ștefan, Petru Fierarul *(Kowach)*, Nicolae, Ivan, Bogdan și Stan au adeverit că pădurea Balomirului aparținea domeniului Subcetate și Hațeg[90]. Ioan Sărăcin, după toate aparențele cel mai important dintre ei, se remarca prin atitudinea prevenitoare față de mult prea periculoșii Cîndești, vecinii săi de la Nucșoara. Avem dovada prezenței unui locaș de cult ortodox, în fruntea căruia se găsea popa Dan[91], și a unui atelier de fierar al unui oarecare Petru. Pus în relație cu alte acte de la sfîrșitul veacului al XV-lea documentul ne relevă o situație demografică înfloritoare. Cei menționați au fost cu siguranță doar nobili și oameni liberi, în deplină maturitate.

Evenimentul principal al acestui sfîrșit de veac l-a constituit însă moartea fără urmași în linie bărbătească a două personaje importante de la Streisîngeorgiu, tată și fiu, Cîndreș, dispărut în 1482[92] și Dionisie, ceva mai tîrziu, spre 1490[93]. Răsunetul acestui eveniment a fost deosebit de mare în special datorită consecințelor pe care le implica, prin deschiderea posibilității unei înstrăinări a posesiunilor nobililor amintiți. Încă din 1482 familia sălășană, prin Ioan Sărăcin, Danciu, Iacob, Costea, Cîndreș și Ladislau, alături de alți deținători ai unor părți din posesiune (Ladislau Erdély și Petru și Ștefan Olah) deschideau un proces de moștenire împotriva soției lui Cîndreș, Dorotea, și a fiului lor, Dionisie. Pămînturile contestate cu acel prilej includeau părți din satele Sălașu de Sus și de Jos, Mălăiești, Ohaba, Bar, Crivadia și Merișor[94]. Ulterior, moartea lui

---

[83] Arh. Stat. Buc., microfilme, Cehoslovacia, rola 25 (23.02.1480); familia compusă din Ladislau cu fiii săi Ioan și Arca și fetele Anastasia și Elena deținea părți din satele Densuș, Răchitova, Cîrnești, Poieni, Sarmizegetusa, Totești, Hățăgel etc.

[84] Hurmuzaki, *Documente*, II/2, p. 273; J. Kemény, *op. cit.*, IV, p. 375.

[85] Vezi J. Kemény, *op. cit.*, IV, p. 371.

[86] *Ibidem*, p. 267.

[87] Arh. Stat, Buc., microfilme, Cehoslovacia, rola 25 (4.09.1481).

[88] „A Hunyad ... évk.", 4, 1885—1886, p. 84 (21.08.1493).

[89] Hurmuzaki, *Documente*, II/2, p. 379.

[90] Dl. 31.157.

[91] Personajul mai apare și în alte documente numai cu numele de Dan.

[92] Hurmuzaki, *Documente*, II/2, p. 273. Cîndreș fusese căsătorit cu Dorotea amintită ulterior, în 1499, ca soție a lui Nicolae de Streisîngeorgiu (Cf. D. Csánki, *op. cit.*, p. 232).

[93] J. Kemény, *op. cit.*, V, p. 139.

[94] Cf. *supra* nota 84.

Dionisie amplifica procesul, în condițiile în care, în lipsa unor moștenitori direcți în linie masculină, regele Vladislau al II-lea dona lui Ladislau Gereb, episcopul Transilvaniei toate posesiunile și drepturile ce aparțineră nobilului din Streisîngeorgiu[95]. În februarie 1498, o serie întreagă de nobili și stăpîni ai fostului domeniu, contestau hotărîrea regală, dintre sălășeni fiind numiți Ioan Sărăcin cu fiii săi (Sărăcin, Cîndreș, Mihai și Nicolae) și Cîndreș, fiul lui Danciu, în numele său, al tatălui și al fiilor săi (Lațcu, Iacob și Costea)[96]. Cazul acesta tîrziu de deposedare merită a fi urmărit în desfășurările și implicațiile sale atît pentru analogiile cu situații mai vechi cu un secol, din diferite zone transilvănene, cît și pentru unitatea nobilimii române în apărarea posesiunilor sale împotriva unei imixtiuni străine din partea unui mare feudal transilvănean[97].

La 25 februarie 1498 capitlul transilvănean anunța pe voievodul Bartolomeu Drágfy că și-a trimis deja reprezentanții la Sălașu pentru introducerea în posesiune a episcopului. Nobilii Ioan Sărăcin și Cîndreș, deja amintiți, se împotriveau din nou hotărîrii regale alături de rudele lor[98]. Cîteva săptămîni mai tîrziu, la începutul lunii aprilie 1498, conținutul unui alt document vine să lămurească parțial substratul întregului proces. Episcopul ceda drepturile sale de stăpînire asupra satelor în discuție, slujitorilor și familiarilor lui, Ladislau și fiul său Ioan Arca, pentru serviciile aduse lui încă din tinerețe. Donația avea o clauză importantă care prevedea ca în eventualitatea stingerii liniei bărbătești a familiei posesiunile să se reîntoarcă în proprietatea capitlului[99]. Ca atare, rezolvarea de compromis aducea întreaga moștenire a lui Dionisie din Streisîngeorgiu în patrimoniul familiei soției sale.

Așa cum o atestă documentele anului următor, 1499, procesul a continuat[100], în plus deschizîndu-se unul nou ca urmare a plîngerii înaintate de Dorotea, văduva lui Cîndreș și de Iutca fiica ei împotriva ocupării ilegale de către Arca a părților lor de moștenire de la Streisîngeorgiu[101].

În final părțile implicate, sălășenii și episcopul ajung se pare la un compromis printr-o departajare în fapt a drepturilor. Ioan Sărăcin și Danciu, împreună cu fiii lor păstrau astfel drepturile asupra satelor ce alcătuiau domeniul Sălașului și, în schimb, își retrăgeau opoziția față de moștenirea posesiunii Streisîngeorgiului[102]. Începutul noului veac, al XVI-lea, înregistrarea între altele confirmarea de către rege a posesiunii

[95] D. Csánki, *op. cit.*, p. 231.

[96] *Ibidem.* Se mai opuneau hotărîrii: Nicolae de Streisîngeorgiu și fiicele lui Dumitru de Streisîngeorgiu, Ileana, căsătorită cu Ștefan de Silvaș și Visa, soția lui Dan de Săcel.

[97] Vezi M. Holban, *op. cit.* Pentru secolul al XV-lea vezi și articolul lui I. A. Pop din prezentul volum.

[98] Bibl. Bathyaneum, Alba Iulia, III, 105. Regest la Beke Antal, *Az erdélyi káptalán levéltára Gyulafehérvárt*, Budapesta, 1885, p. 81, nr. 369.

[99] D. Csánki, *op. cit.*, p. 232.

[100] Vezi Dl. 46.496—J. Kemény, *op. cit.*, V, p. 215—217. În aceiași vreme apăreau în documente alți sălășeni, în calitate de martori: Cîndreș, *Blygut* (!), Vlad și Cînde (J. Kemény, *Appendix*, VII, p. 207; 1—2.05.1499).

[101] D. Csánki, *op. cit.*, p. 232.

[102] *Ibidem.*

lui Arca[103] și moartea unuia dintre protagoniștii sălășeni, Danciu, probabil chiar în 1500[104]. Din aceiași etapă cronologică datează și înțelegerea dintre familiile din Densuș și Sălașu, nepoata lui Arca, Anca măritîndu-se cu Mihai, fiul lui Ioan Sărăcin[105]. Pe cale matrimonială vechiul domeniu era astfel din nou întregit, deschizîndu-se o nouă etapă în istoria familiei sălășene.

Evenimentele anilor următori aveau să pună în lumină din nou familia sălășană ca și largile relații de rudenie dintre nobilii hațegani. Deposedat de rege în 1504[106], Ioan Arca avea să dispară cîțiva ani mai tîrziu, în 1511 capitlul din Alba Iulia declarînd că posesiunile sale de la Streisîngeorgiu reveneau bisericii transilvănene[107].

Întregul interval de timp al veacului al XV-lea a marcat un proces acut de stratificare socială în rîndul marii familii sălășene. La începutul veacului al XVI-lea se detașau astfel două ramuri mai importante, cea a lui Danciu și cea a Sărăcinilor. Ultimii, deținători ai cetății de la Mălăiești, aveau să se afirme cu pregnanță în deceniile următoare, pe măsura angajării lor în viața politică transilvăneană. Conduși pentru o vreme de Ioan Sărăcin ei au preluat autoritatea pe plan local pentru o lungă perioadă de timp, mai bine de un secol.

În iarna anului 1510—1511 Ioan Sărăcin asista în calitate de nobil vecin și megieș la introducerea în stăpînire la Hațeg *(castellum Haczag)*, probabil Subcetate, a lui Gheorghe de Brandenburg devenit prin căsătoria cu văduva lui Ioan Corvin, deținător al moștenirii Huniazilor[108].

Un an mai tîrziu urmașii lui Deika, fiica lui Dia (Dionisie) de Streisîngeorgiu și ai lui Nicolae Zeik din Strei se adresau voievodului Ioan Zapolya cerînd partea din moștenire cuvenită mamei lor (o pătrime din posesiuni și dota ei) din satele Ohaba, Sălașu, Merișor, Crivadia și Mălăiești, uzurpate după moartea lui Dionisie de Ioan Sărăcin, Danciu și familiile lor[109]. Voievodul transilvănean cerea capitlului de la Alba Iulia să facă o cercetare asupra plîngerii înaintate, pentru eventualitatea repunerii în drepturi, potrivit jurisdicției regale, a urmașilor Deikăi. Re-

[103] *Ibidem* (mai 1500 și ianuarie 1501).

[104] J. Kemény, *Supplementum*, V, p. 261. În același an apare menționat un Vancea (Oancea) de Sălașu (J. Kemény, *Appendix*, VIII, f. 3).

[105] Prima mențiune a celor doi căsătoriți datează din 1512. Anca *(Anca, consortis egregii Michaelis Zerechen de Zallaspathaka)* era fiica Anei și a lui Dionisie de Streisîngeorgiu și nepoata Clarei Arca din Densuș (Bibl. Bathyaneum, Alba Iulia, IV, 26). Notăm că în aceiași zi, același emitent confundă pe Ana cu fica ei Anca (Cf. Dl. 30.075, publicat in extenso de M. Barabás, *Megyericsei János kolozsi föesperes*, în „Erdelyi Múzeum", XXIV, 1907, p. 129—130).

[106] Cf. Csánki, *op. cit.*, p. 232 (1.07.1504). În același an rudele lui Arca se împotriveau hotărîrii de introducere în posesiunea familiei a banului de Severin, Bela Barnabas. Erau amintiți cu acel prilej, între alții Anastasia, Veronica, Danciu, Ana, soția lui Mihai Sărăcin etc. Părțile de posesiune ale lui Arca de la Streisîngeorgiu, în proporție de o pătrime, cea cuvenită fetelor, erau luate de fiica lui Cîndreș și a Doroteei, Iutca, la acea dată (5.01.1505) căsătorită cu Matei din Pestișu de Sus. *Ibidem*, p. 233.

[107] D. Csánki, *op. cit.*, p. 233 (16.04.1511). Scurtă vreme după aceea regele înstrăina posesiunile lui Ioan Arca, donîndu-le unor familiari ai săi (*ibidem*, 19. 1511).

[108] I. Pataki, *op. cit.*, p. 145.

[109] Cf. Dl. 30.533/1. Vezi și J. Kemény, *Supplementum*, V, p. 287 (20.12.1511).

zolvarea disputei nu este cunoscută dar, acest prim proces va fi urmat de altele, de același gen, toate pe fondul contestării situației stabilite după moartea lui Dionisie de Streisîngeorgiu din 1490.

Din anul 1512 se păstrează două acte, deosebit de interesante pentru istoria Sărăcinilor sălășeni și, în general, pentru cunoașterea situației materiale a familiilor nobiliare românești la începutul veacului al XVI-lea. Venită în fața vicevoievodului Transilvaniei, Anca, soția lui Mihai Sărăcin, adeverea restituirea și predarea către ea a tuturor bunurilor, bani, haine, bijuterii și odoare, pe care le încredințase spre păstrare arhidiaconului de Cluj și altor două persoane de încredere[110]. Faptul în sine sugerează un moment de tensiune deosebită în viața familiei Ancăi Sărăcin, cînd exista primejdia înstrăinării acestor bunuri și, foarte probabil, el se referă la situația de după anul 1504, cînd familiei Arca i se confiscaseră de către rege posesiunile[111]. Pe de altă parte, enumerarea lucrurilor de preț din averea Ancăi, haine brodate cu fir de aur și argint, inele de aur, coliere și alte numeroase bijuterii și odoare prețioase, pune în lumină o adevărată zestre de domniță[112]. Remarcabilă în această înșirare este menționarea unor odoare, trei răcliță de moaște, una din ele avînd sculptate imagini „după obiceiul ortodox" *(more greco)*, fapt ce atestă fără dubii, credem, neînstrăinarea acestei familii nobiliare hațegane, la începutul veacului al XVI-lea de vechea credință.

În anii care au urmat familia Sărăcinilor apărea constant alături de alți nobili de frunte hațegani menționați în documente. În 1513, Ioan Sărăcin se afla printre beneficiarii îngăduinței date de Gheorghe de Brandenburg pentru a reține a zecea parte din aurul scos de pe pose-

[110] M. Barabas, *op. cit.*, p. 12—13; Bibl. Bathyaneum, Alba Iulia, IV, 26.

[111] Vezi *supra*.

[112] M. Barabas, *op. cit.*, p. 12—13. Merită a fi citată remarcabila descriere a averii Ancăi din acest uitat document și care ar putea sta la baza unui studiu comparativ al vestimentației din secolele XV—XVI, în parte cunoscută doar din portretele votive păstrate la bisericile românești din epocă: „... unam vestem muliebrem ex damasco rubeo floribus aureis circumdatum undique purpure nigro; unam subam ex pellibus variolinis dorsinis tectam cum tabith crocei coloris; unam vestem ex panno rubeo subductam cum pellibus variolinis ventrinis; unam vestem simplicem ex panno viridi; unum ornamentum dictum keczele cum auro filato et argento ornatum; unum pectorale cum manicis ex sindone novum, cum aureo collario et in manicis similiter habentem limbum auro filato textum et nodulos argenteos inauratos tam in manicis, quam collario; unam partam ornatam cum perlis, alteram similiter cum perlis ornatam novam haynyomtato dictam; unum cingulum novum bene laboratum mayncz dictum argento inaurato et sinaltato fabrefactum cum bullis ad id pertinentibus; alium cingulum similiter auto et argento ornatum habitum presens in usu; anulos sex, quorum treis sunt aurei, alii vero argentei, singulos habente lapillos nodulos parvos argenteos novem unum inauratum ex eis; unam ligaturam aliquarum perlarum parvarum; unam camisiam de tella grossa cum collario aurato et nodis argenteis inauratis novem; duo sudaria teztamen dicta, unum rubeum aliud viride; unam cathenam auream; reliquiarum thecas, duas argenteas inauratas, terciam habentem in lapide serpentino more greco sculptas certas imagines inclusam et circumcidatam auro; duas cuppas argenteas in parte auratas; unam taciam wulgo cheze dictam habentem in fundo litteras cum corona desuper; coclearia argentea octo non unius forme nec artificii; unum velum sive cortina ad ornatum et tegumentum lecti ex thafota variorum colorum viridi, celestini et pavonacio factam ..." Pentru comparație vezi și N. Iorga, *Foaia de zestre a unei domnițe moldovene din 1587 și exilul venețian al familiei sale*, București, 1926.

siunile lor nobiliare[113]. Împotriva ascensiunii marcate a familiei se ridicau urmașii lui Danciu, care în 1514 contestau drepturile Sărăcinilor asupra Sălașului de Sus, Sălașului de Jos și Mălăieștiului, uzurpate, după spusele lor, la moartea lui Dionisie de Streisîngeorgiu, prin înrudirea cu familia Arca[114]. Procesul continua încă în anii 1519, fiind reluat cu tărie în 1536, cînd se reaminteau evenimentele de la moartea lui Arca[115].

Foarte importante sînt informațiile transmise de un document din 1519, în care, din nou într-un proces al Cîndeștilor, alți sălășeni apar citați ca martori: Ioan Sărăcin, Cînde, Iancul *(Iankwl)*, Pavel *(Paüel)*, Cîndea *(Kenda)*, Ionuș? *(Ianus)*, Petru, Ilieș *(Ilÿes)*, Ștefan *(Isthwan)*, Ladislau *(Lazlo)*, Stoica *(Zthoyka)*, Vladul *(Wladul)*, Ionuș? și Bolda[116]. În alt loc, cu alt prilej, aceste nume vor putea servi la cercetări demografice și onomastice.

Perioada de timp imediat următoare a fost caracterizată pe plan mai larg transilvănean de luptele pentru putere între fracțiunile nobiliare sprijinitoare ale celor doi pretendenți la tronul regal ungar, Ioan Zapolya și Ferdinand de Habsburg[117]. Ținuturile Hunedoarei și Hațegului au fost din plin implicate în evenimentele perioadei, cetatea Hunedoarei, în posesiunea lui Gheorghe de Brandenburg, adept al habsburgilor fiind unul dintre punctele cheie ale jocului politic al vremii[118]. Atitudinea nobilimii hațegane a fost oscilantă, în perioada mai tîrzie a ostilităților ea trecînd deschis de partea partidei lui Zapolya[119].

Nobilii sălășeni s-au aflat și ei implicați direct în evenimente, chiar dacă documentele vremii îi citează destul de puțin. O scrisoare a locuitorilor din Orăștie, adresată în toamna anului 1528 sibienilor atrăgea atenția asupra trecerii nobilimii hațegane în tabăra lui Zapolya, citînd între personajele importante ale zonei, alături de Cîndești, pe Ioan Sărăcin[120].

Fără a avea indicii sigure asupra motivației acestei opțiuni, nu este exclus ca ea să fi fost urmarea, între altele, a unor acțiuni contrare intereselor nobilimii hațegane înfăptuite de adepți ai partidei habsburge. Extrem de semnificativ în acest sens este un document din vara aceluiași an 1528 care consemna plîngerea universității nobililor hațegani adresată prin Gheorghe de Brandenburg lui Ferdinand de Habsburg împotriva abuzurilor voievodului Transilvaniei, Petru de Peren, care construise la hotarul dinspre Țara Românească al Hațegului, la Crivadia o

---

[113] I. Pataki, *op. cit.*, p. 168.

[114] D. Csánki, *op. cit.*, p. 233; A. Veress, *Hunyadvármegye János király és Izabella királyné korában (1511—59)*, Deva, 1904, p. 24.

[115] Bibl. Bathyaneum, Alba Iulia, V, 19 (5.12.1536).

[116] Dl. 30551, fila 2 (1.08.1519, Hațeg).

[117] I. Pataki, *op. cit.*, p. XXIV—XXXIV.

[118] În legătură cu rolul cetății vezi *Ibidem*, p. XXXV și doc. 95, p. 255.

[119] *Ibidem*, p. XXXIII—XXXIV. Constatarea nu poate fi absolutizată, un exemplu concludent fiind participarea lui Ioan Kendeffi din Rîu de Mori la ostilități alături de Ferdinand de Habsburg, care, ulterior, în 1551, îl recompensa pentru meritele militare arătate în cursul campaniilor transilvănene și la sud de Carpați. Cf. J. Kemény, *Supplementum*, VII, p. 17—19. Pentru ceilalți nobili vezi A. Veress, *op. cit.*

[120] Hurmuzaki, *Documente*, XV/1, p. 307—308 (27.11.1528).

nouă cetate[121]. Considerînd nejustificată construcția ei sub pretextul consolidării apărării antiotomane, nobilimea afirma importanța militară a comitatului hunedorean în raport cu altele (*nullus comitatus in tota ipsa Transsilvania, maiora et graviora maiestati regie et sacre corone fecit servicia . . .*)[122] și enumera impedimentele create. Între acestea remarcabile sînt motivațiile de ordin economic, ca împiedicarea transporturilor de arme și echipament militar comercializate de transilvăneni în Țara Românească, a transportului aurului cules din Jiu, de pe domeniile hațeganilor și preschimbat la Hunedoara și dereglarea mecanismului comercial al relațiilor hațegane cu cei de la sud de Carpați. Deși nu este explicit afirmată de documentul în cauză, între cei prejudiciați s-au aflat și Sărăcinii din Sălașu, deținători de aproape o sută de ani ai posesiunii Crivadiei[123].

Puțin studiate în ansamblul relațiilor cu Transilvania, legăturile dintre Hațeg și Țara Românească par a fi dintre cele mai strînse în această perioadă, facilitate poate și de cooperarea militară, după 1529, dintre reprezentanții celor două părți. Sînt bine cunoscute doar intervențiile militare în Transilvania ale trupelor voievodului Moise[124], cel a cărui fiică, Zamfira, stabilită din 1530 în Transilvania, este ctitoră la Densuș și la mănăstirea Prislopului[125].

În cursul acestei colaborări se stabilea cu siguranță relația de familie, reliefată de un document inedit, datînd din 1536, între familia lui Sărăcin și cea a boierilor Drăghici din Mărgineni[126]. Potrivit informațiilor acestui document, Anca, nepoata lui Ladislau Arca din Densuș și soția lui Mihai Sărăcin, la acea dată mort, avusese între alți copii o anume Veronica, căsătorită cu spătarul Drăghici *Transalpinensis*[127]. Căsătoria era de dată recentă, actul amintind și de „copila" lor Eufrosina, Frujina din documentele Țării Românești[128].

Ca și în cazurile amintite ulterior, moartea personajelor sălășene era însoțită de dispute intense pentru moștenire. În decembrie 1536, capitlul

---

[121] I. Pataki, *op. cit.*, p. 204—205. Tot acolo, — p. 236 — vezi și răspunsul tîrziu al lui Ferdinand de Habsburg, în iulie 1529.

[122] *Ibidem*, p. 204.

[123] V. Eskenasy, *Pe marginea unor documente despre cetatea de la Crivadia*, comunicare la sesiunea Muzeului de istorie, Cluj-Napoca, 25 mai 1979.

[124] I. Ursu, *Din influențele politicei europene asupra istoriei noastre (Moise Vodă, 1529 Martie — 1530 August)*, în „An. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.", t. XXXVI, 1913—1914, p. 517—528.

[125] N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, I, București, 1929, p. 144. Vezi și V. Drăguț, *Pictura murală . . .*, p. 68 și n. 224.

[126] Cf. *supra, doc. cit.*, nota 116. Pentru familia lui Drăghici, vezi George D. Florescu, *Boierii Mărgineni din secolele XV și XVI. Studiu genealogic*, Vălenii de Munte, 1930, p. 52—64.

[127] În documentul transilvănean, scris într-o formă coruptă „*Zparsath*" Drăghici. Vezi o transcriere asemănătoare pentru un fiu al lui Drăghici, *Zpotaryi* (cf. G. D. Florescu, *op. cit.*, p. 59). Drăghici din Mărgineni (al lui Stoican) a fost mare spătar în intervalul 4 oct. 1530—12 iul. 1535, cf. N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV—XVII*, București, 1971, p. 56—57. Pentru soliile sale repetate în Transilvania, vezi G. D. Florescu, *loc. cit.*

[128] Cf. *Documente privitoare la istoria României, B. Țara Românească*, veac XVI, vol. 3, p. 311. Pentru posesiunile familiei la sud de Carpați, vezi seria nouă a corpusului citat, *DRH*, B., IV, București, 1981.

de la Alba Iulia judeca procesul de departajare a patrimoniului, intentat de familia boierului Drăghici sălăşenilor, în urma dispariţiei lui Mihai Sărăcin[129]. În 1537 satele deţinute de acesta din urmă erau date, cu permisiunea lui Zapolya, surorilor lui Mihai, Ana, Iadviga, Drusiana şi Dorotea[130]. Doi ani mai tîrziu parte a posesiunilor erau recunoscute ca drept de moştenire al lui Cîndreş din Sălaşu de Sus[131].

Ulterior acestei date informaţiile despre Sărăcini devin sporadice, ei păstrîndu-şi autoritatea asupra posesiunilor sălăşene şi continuînd a fi între fruntaşii vieţii politice haţegane. În această lumină, un reprezentant al lor, un Ioan Sărăcin apărea alături de Cîndeşti, între nobilii semnatari ai unei plîngeri a haţeganilor adresată în 1552 generalului Castaldo împotriva abuzurilor săvîrşite de soldaţii germani[132]. Spre sfîrşitul veacului un alt Sărăcin, Ştefan era menţionat în calitate de martor al unui act de recunoaştere de drepturi[133]. Acelaşi personaj reapare în primii ani ai veacului al XVII-lea în 1607, într-un interesant act care evoca ocuparea de către cîţiva nobili haţegani, prin forţa armelor a curiei nobiliare din posesiunea Rîu de Mori[134]. Principele Transilvaniei, Sigismund Rákóczi solicita pentru rezolvarea cazului intervenţia nobilimii haţegane, în rîndurile căreia era inclus şi Ştefan Sărăcin.

Deceniile următoare ale veacului al XVII-lea consemnează şi treptata dezintegrare a posesiunilor Sărăcinilor, în cursul unui proces de deposedare şi imixtiune, asemănător în multe privinţe situaţiilor de criză din secolele anterioare. Spre deosebire de situaţiile evocate, la această dată lipsa de coeziune a sălăşenilor, urmare a stratificărilor sociale marcate din secolul precedent, împiedică realizarea unei împotriviri efective şi cu rezultate la acţiunea de deposedare a Sărăcinilor. În cursul anului 1612, foarte probabil, se stingea din viaţă ultimul reprezentant al Sărăcinilor, Ştefan. În primăvara anului următor se deschidea procesul pentru moştenire prin intervenţia unui demnitar transilvănean, banul de Caransebeş şi Lugoj, Paul Keresztesi[135]. Străină de Haţeg, apărută în zonă la începutul veacului al XVI-lea[136], familia Keresztesi reuşea să se impună în scurtă vreme, formîndu-şi un domeniu substanţial din satele de la apus de tîrgul Haţeg. Graţie relaţiilor cu principele Gabriel Bethlen, Paul Keresztesi reuşea în 1613 să obţină succesiunea domeniului lui Ştefan Sărăcin, dispărut fără urmaşi în linie masculină. Potrivit actului păstrat de la această dată, între el şi văduva lui Sărăcin, Margareta Nagy Mihály s-ar fi realizat o înţelegere în urma căreia acesta reţinea

---

[129] Cf. *supra*, *doc. cit.*, nota 116.

[130] J. Kemény, *Appendix*, t. X, f. 15; A. Veress, *Hunyadvármegye . . .*, p. 23.

[131] R. Kun, *Oklevelek és kivonatok az országos levéltárból*, în „A Hunyadmegyei . . . Évk.", 1889, 2, p. 74.

[132] A. Veress, *Deva és környéke Castaldo idejében*, Cluj, 1898, p. 25—26.

[133] R. Kun, *op. cit.*, p. 82—83 (16.11.1596).

[134] J. Kemény, *Supplementum*, IX, p. 61.

[135] *Ibidem*, p. 163 (29.04.1613).

[136] Familia s-a infiltrat în Haţeg în vremea lui Ludovic al II-lea ajungînd să stăpînească între altele o curie în Haţeg şi părţi din posesiunile Poieni, Cerna, Densuş, Toteşti, Grădiştе, Petros etc. În 1603, Paul Keresztesi se afla la Caransebeş în calitate de slujbas al lui Moise Secuiul, ulterior devenind ban de Caransebeş şi Lugoj, căpitan de Lipova, comite în Severin, cf. G. Téglás, *Hunyadvármegyei Kalauz*, Cluj, 1902.

pe timpul vieții pentru sine 12 sesii iobăgești și dreptul de a locui în curia nobiliară din Sălașu de Sus, în timp ce nobilul ungur obținea pentru el întreaga cetate de la Mălăiești *(castrum Malajesd)*[137]. În ciuda afirmațiilor actului că înțelegerea s-ar fi realizat „în mod liber și nu prin intermediul unei silnicii" *(non potentia mediante, sed libere)*, scoaterea Sărăcinilor din cetate a declanșat protestele susținute ale familiei și ale ramurilor colaterale ale sălășenilor. În 1625, procesul pentru moștenire se afla în plină desfășurare[138].

Înțelegerea reală pare să fi survenit abia la sfîrșitul anului 1637, cînd un act al nobilimii comitatului Hunedoara, dat în Paroș, satul învecinat Sălașului de Sus, îi specifica datele compromisului realizat[139]. Documentul enumera posesiunile de moștenire, Mălăieștiul, Sălașu de Sus și cel de Jos, Ohaba de sub Piatră, Bărișorul, Crivadia și Merișorul, ocupate de Paul Keresztesi. Potrivit înțelegerii „irevocabile" *(irevocabilis concordia)* nobilul maghiar ceda din bunuri 10 sesii iobăgești lui Ioan Mirah *(alia Mara)*, lui Francisc și Gaspar Kenderesi de Sălașu de Sus și urmașilor lui cu drept de veci, cu specificarea cedării lor reciproce în cazul morții fără moștenitori a uneia dintre cele două părți[140]. Curtea nobiliară de la Sălașu de Sus urma să fie locuită pe timpul vieții de văduva lui Ștefan Sărăcin, ulterior revenind familiei Mara, în timp ce fortificația de la Mălăiești *(castellum Malajesdiensi)* era preluată de Paul Keresztesi. O notă finală a actului amintea metaforic distrugerile suferite de cetate, confirmate de altfel de cercetările arheologice[141].

Etapa care a urmat, mai puțin cunoscută documentar, nu exemplifică procese istorice de importanță deosebită pentru evoluția societății românești sălășene și, ca atare, nu mai face obiectul studiului de față. Spre mijlocul veacului al XVII-lea Hațegul a fost din nou afectat de invaziile otomane, imprecis descrise de relatarea lui Evlia Celebi[142]. Deși ele par să se fi desfășurat și în partea răsăriteană a văii Streiului, deci și în cuprinsul posesiunilor sălășenilor, documentele edite cunoscute nu amintesc nimic în acest sens[143].

---

[137] J. Kemény, *op. cit.*, p. 163. Cu acest prilej apare și prima mențiune a cetății de la Mălăiești în documente.

[138] G. Téglás, *op. cit.*, p. 157. O altă mențiune, din aprilie 1628 este semnalată de R. Kun, *op. cit.*, p. 86.

[139] J. Kemény, *op. cit.*, X, p. 61 (27.12.1637).

[140] *Ibidem.* Începînd cu această epocă familia Mara apare relativ frecvent în actele referitoare la Sălașu de Sus; vezi între altele, un Nicolae și Danciu Mara, amintiți în 1648, cf. R. Kun, *op. cit.*, p. 91. Familia Kenderesi primea o diplomă de înobilare în 1652, cf. „Turul", 2, 1884, p. 163.

[141] „... in castello Malajesdiensi ... quo se tempore disturbiorum recipere valeat". Cf. J. Kemény, *op. cit.*, X, p 61 Pentru distrugerea parțială a cetății și dezafectarea turnurilor exterioare, vezi *infra* p. 83.

[142] *Călători străini despre țările române*, VI, București, 1976. La una dintre aceste invazii, turco-tătară, din august—septembrie 1658 par a se referi informațiile lui G. Téglás, *op. cit.*, p. 164 și 179 (sub anul 1648!) despre pustiirea Hațegului și cînd ar fi fost afectată și cetatea Colț.

[143] Informații numeroase inedite asupra acestei epoci și a veacului al XVIII-lea se păstrează în diverse arhive din țară, așteptîndu-și cercetarea. În rîndul lor merită a fi semnalate cele păstrate la Arh. St. Hunedoara—Deva, în special în Fondul Societății de istorie și arheologie a comitatului Hunedoara și la Arh. St.

Ultimele evenimente istorice remarcabile de care se leagă istoria sălășenilor în evul mediu au avut loc în vremea răscoalei curuților, la începutul veacului al XVIII-lea. Isac Mara, participant la răscoala rakocziană, căreia i s-au raliat numeroși nobili mici din ținutul Hunedoarei și al Hațegului, se retrăgea în faza finală a ostilităților în curtea nobiliară fortificată, de la Sălașu de Sus. Asediată și bombardată de pe dealul învecinat al Mățeștilor de către trupele baronului Tige, fortificația de mici proporții din Sălașu a cedat, parte a construcțiilor din incintă fiind distruse și abandonate cu acel prilej[144]. Retrași ulterior în zona submontană învecinată, la Mălăiești și Peștera-Paroș, curuții sălășeni au fost în cele din urmă înfrînți[145].

*

După efortul constructiv din primele decenii ale veacului al XVI-lea, condus la Mălăiești de Ioan și Mihail Sărăcin și datat pe baza materialelor arheologice[146], șantierul la cetate a fost redeschis abia spre sfîrșitul secolului. În deplin consens cu realizările arhitecturale transilvănene ale vremii, nobilii sălășeni au dispus înălțarea a patru turnuri poligonale, adosate curtinei în sectoarele mai expuse. (Fig. 12).

Semnalate în secolul al XIX-lea în descrierea cetății făcută de Șt. Moldovan[147], ele au fost ulterior complet demantelate astfel că, la începutul cercetărilor, urmele lor nu mai erau vizibile la suprafața solului[148]. Ele au fost numerotate începînd cu turnul din sectorul sud-vest (nr. 1) și continuînd în ordinea acelor de ceasornic. În general, constructorii au folosit contraforturile curtinei, fie ca punct de sprijin la noile construcții (nr. 1 și 4), fie înglobîndu-le pur și simplu în cuprinsul lor (nr. 2 și 3). Atît dimensiunile cît și formele poligoanelor variază de la un turn la altul, identică fiind doar grosimea zidurilor, de 1,10—1,20 m[149]. Zidul

---

Tîrgu-Mureș în fondul familiilor Mara, Lukács și Keresztesi. Alte documente tîrzii ale familiilor din Sălașu de Sus, de mai mică importanță, se află la Arh. St. Cluj-Napoca în fondul Pocanschi.

[144] Cf. L. Kövári, *Erdély épitészeti emlékei*, Cluj, 1866, p. 230—231, autor care dă și o descriere sumară a curții nobiliare din Sălașu de Sus, la aceea dată abandonată. Interesante sînt și informațiile transmise de E. Téglás, *Hunyadmegyének a törökvilágban szerepelt Barlangeröditvényei*, în „Századok", 1889, care amintește rezistența curuților în incinta bisericii reformate din Sălașu de Sus.

[145] E. Téglás, *op. cit.*; curuții s-ar fi refugiat în ultimă instanță în peștera fortificată aflată în perimetrul cătunului Peștera, de lîngă satul Paroș.

[146] În mod special prin intermediul cahlelor de sobă culese la baza nivelării cu lut din incintă și care a încheiat lucrările din acea fază. Vezi *supra*, 70—71.

[147] Cf. *supra*, n. 22—23.

[148] Faptul merită subliniat, deoarece după o metodă cu nuanță de fantezie, în anul 1976, a fost publicat un plan al cetății în care figurau, pe baza informațiilor lui Șt. Moldovan, turnurile exterioare, invizibile la acea dată. Vezi Gh. Anghel, *Les premiers donjons de Transylvanie*, în „Chateau Gaillard", 8, 1976, p. 13.

[149] Turnurile aveau dimensiunile laturilor măsurate la exterior după cum urmează: *nr. 1*, 3,60×2,40×4,90×2,15 m; *nr. 2*, 2,20×7,55×3,80×7,30×6 m; *nr. 3*, 4,20×3,20×4,40 m; *nr. 4*, 5,30×7×3,80×3,60 m. Suprafețele utilizabile ale celor patru turnuri exterioare sînt, în mod corespunzător, sensibil diferite, în legătură directă cu posibilitățile pe care le oferea terenul în pantă, ca și cu funcționalitatea lor: nr. 1 cca. 8 m²; nr. 2 cca. 42 m²; nr. 3 cca. 18 m²; nr. 4 cca. 21 m².

semnalat anterior[150], bănuit funcțional a fi jucat un rol în apărarea porții de intrare în sectorul nord-vestic al curtinei, pare să fi slujit ulterior unei încercări, repede abandonată, de refolosire în cadrul turnului exterior nr. 2 (vezi pl. cercetărilor). Acesta din urmă a fost ridicat în continuare la dimensiuni impresionante, evident pentru a sluji drept locuință.

Înălțimea turnurilor nu poate fi astăzi precizată. Pe fragmentul de incintă păstrat în sectorul nordic, în dreptul turnului 3, acolo unde o latură a sa ar fi putut lăsa urme ale adosării, acestea lipsesc. Tencuiala păstrată pe incintă este mai veche și nu se întrerupe pe o linie verticală. După toate probabilitățile, ținînd seama de analogiile apropiate, în primul rînd de aspectul turnurilor asemănătoare ca plan de la cetatea Colț, a Cîndeștilor din Rîu de Mori, turnurile nu depășeau înălțimea curtinei. O asemenea dimensiune pe verticală ar fi făcut confortabilă o compartimentare pe trei nivele. Urme vizibile au putut fi observate în cursul cercetărilor, la turnurile nr. 2 și 4, unde planșeele carbonizate ale nivelelor superioare au creat o depunere de cenușă extrem de groasă, atingînd în unele cazuri cca. 0,50 m.

Accesul în turnuri se făcea cu probabilitate la nivelul al II-lea la cel inferior nefiind observată nici o deschidere practicată în curtină. De-altfel nivelul de călcare la parterul turnurilor se află la cca. 1,50 m sub nivelul corespunzător din interiorul incintei. O accesibilitate ușoară s-ar fi putut asigura de la nivelul drumului de strajă care corespundea la exterior nivelului al III-lea al turnului, înălțime la care spargerea incintei ar fi fost mai simplă și nu ar fi afectat soliditatea centurii de zidărie. Ferestrele au fost desigur asemănătoare celor de la cetatea Colț. În sfîrșit, nici urmele accesului din exterior în turnuri nu au putut fi observate singurele date în acest sens rămînînd informațiile sumare ale lui Șt. Moldovanu care presupunea existența unei intrări în dreptul turnului 2 sau 3[151].

Cercetările arheologice au desemnat rolul funcțional al turnurilor nr. 2 și 4. Cel dintîi (Fig. 14/b), datorită dotărilor sale de confort, în primul rînd sobele de cahle, a fost folosit drept locuință. Cel de-al doilea (nr. 4) a păstrat în prăbușitură numeroase materiale de feronerie, de uz casnic în primul rînd, alături de o bogată gamă de fragmente ceramice de la vase de uz comun și, ca atare, poate fi considerat drept depozit al cetății. Rolul turnului nr. 1 (Fig. 14/a) ca și cel al turnului 3 (Fig. 14/c) — acesta din urmă distrus pînă sub nivelul de călcare medieval, la data cercetărilor — pot fi prezumate. Prin dimensiunile lor reduse ca și prin poziția pe care o ocupau, ele trebuie să fi avut, foarte probabil, roluri strict militare. Este posibil ca înălțarea acestor turnuri să fi eliminat dintr-o dată funcția militară a ultimului nivel al donjo-

[150] Vezi *supra* p. 68. Dimensiunile sale sînt: 5,65×7,50×cca. 4,7 cm; grosime 1,40 m.

[151] „...în latul cel de către miazănoapte al triunghiului [=turn] celui din jos, aproape de cercul murului [=incintă] apare a fi fost ușia pe carea în triunghiu și din acesta pe ușia murului castelului în leountru"; Șt. Moldovanu, *op. cit.*, p. 201.

nului, fapt ce ar explica, în această ultimă fază de viețuire a cetății, astupărea unora dintre ferestrele sale[152].

Modalitatea de acoperire a turnurilor exterioare nu este cunoscută, în mod sigur însă donjonul și clădirea anexă avînd acoperișuri cu olane. În aceeași ultimă fază de locuire au fost retencuite porțiuni din peretele donjonului la nivelul galeriei care proteja accesul în el și la etajul al doilea al clădirii adosate lui.

Meșterii înălțărilor adăugate curtinei nu au mai păstrat nimic din tehnica zidăriei folosită de predecesori. Alături de piatra de rîu culeasă din vecinătatea cetății au fost utilizate diferite piese romane, de dimensiuni mari aduse de la *villa rustica* din vecinătatea Sălașului[153]. Toate au fost înglobate într-un mortar de calitate inferioară, cu mult nisip, fapt ce a contribuit la măcinarea rapidă a zidurilor. Adaptarea planurilor la condițiile terenului a stat și ea sub semnul unor ezitări constructive și reveniri, vizibile în cuprinsul turnului al doilea și în fundația celui dintîi. Turnurile exterioare au fost și ultimele construcții efectuate la cetate. Toate sondajele arheologice efectuate în afara perimetrului cetății (S II/78, S V/78, SXIV și S XVI/79) au demonstrat fără echivoc lipsa oricăror alte elemente de fortificare sau locuire în vecinătatea imediată a cetății.

Spre deosebire de celelalte faze constructive, intervalul de timp în care au funcționat turnurile exterioare poate fi datat cu relativă exactitate pe baza materialelor arheologice descoperite în interiorul lor. Construcția turnurilor datează din anii ce au premers ultimul deceniu al veacului al XVI-lea. Parte din cahlele unei mari sobe, descoperită prăbușită în interiorul turnului nr. 2 poartă data *1588*, foarte probabil anul dării în folosință al locuinței (vezi fig. 13/d). Înălțarea turnurilor a fost astfel inițiată de ultimul reprezentant al familiei nobiliare din Sălaș, Ștefan Sărăcin. Dispariția acestuia fără urmași și conflictele care par să fi fost o consecință a disputelor pentru moștenire, au dus probabil și la distrugerea și incendierea cetății la sfîrșitul deceniului al treilea al veacului al XVII-lea. Termenul *post-quem* este oferit de descoperirea unei monede de argint în stratul de arsură din cuprinsul turnului nr. 4. Moneda face parte dintr-o emisiune din 1620 a regelui Poloniei Sigismund al III-lea Vasa[154] (Fig. 13/c). Termenul *ante-quem* este dat de actul din 1637, amintit anterior[155], privitor la înțelegerea intervenită între Paul Kerestesi și cei din Sălaș.

După această distrugere de mari proporții locuirea pare să se fi restrîns în interiorul cetății, poate fiind refăcut parțial și turnul exte-

---

[152] Au rămas neastupate în faza ultimă de viețuire cîte o fereastră pe laturile de sud și est și cea de pe latura de nord.

[153] Vezi *supra* p. 61.

[154] M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz, 1960, *dreipölker*, nr. 1620/970—974. Sîntem îndatorați pentru sprijinul în identificarea pieselor numismatice de la Mălăiești, numismatului Octavian Iliescu. Pentru circulația acestor piese semnalăm descoperirea unui exemplar identic, în cursul cercetărilor din vara anului 1981, pe pardoseala turnului-donjon al cetății Colț. Pentru circulația lor v. Fr. Pap, I. Winkler, *Monede poloneze din secolele XV—XVII în Transilvania*, în „AMN", III, 1966, p. 197—211.

[155] Vezi *supra*, p. 80.

rior nr. 2. Faptul este susținut de prezența unor cahle tîrzii ca datare și care atestă refacerea uneia sau a două dintre sobele cetății. Dezafectarea definitivă a fortificației a survenit după ultima sa distrugere, în vremea răscoalei curuților, cînd în interiorul ei s-au refugiat pentru o ultimă rezistență o parte a răsculaților originari din această zonă a Hațegului.

*

Materialele arheologice recoltate cu ocazia cercetărilor turnurilor exterioare sînt ceva mai bogate decît în restul cetății, cuprinzînd numeroase fragmente ceramice, fragmente din cahlele unei sobe și numeroase piese de fier cu cele mai diverse funcționalități.

Ca aspect ceramica descoperită este unitară fiind compusă în proporție majoritară din vase oale de uz casnic, de cele mai variate dimensiuni, la care se adaugă și cîteva fragmente de ulcioare. Calitatea pastei este deosebit de bună, vasele fiind modelate cu pereți subțiri și profile simple ale buzelor, ușor evazate spre exterior. În general, decorul lipsește, puținele ornamente semnalate mărginindu-se la benzi de caneluri orizontale și paralele situate pe umărul vasului. Arderea s-a făcut în proporție covîrșitoare oxidant. Funcțional, ceramica descoperită în cetate reprezintă în mod absolut vase obișnuite de bucătărie și uz gospodăresc. I se adaugă, cu totul sporadic, cîteva fragmente de sticlă apărute în interiorul turnului-depozit nr. 4, probabil de la niște cupe.

Sobele acestei perioade au avut cahle de dimensiuni mari, apărute în principal în două variante. Cea dintîi, caracterizată de prezența motivelor geometrice abstracte, poartă la partea inferioară data construirii sobei, 1588. A doua variantă, tot cahlă placă, prezintă un motiv floral relativ simplu. În ambele cazuri este vorba de cahle nesmălțuite, modelate din pastă roșietică după ardere, fiind folosite tipare de bună calitate[156]. Refacerile tîrzii, din a doua jumătate a veacului al XVII-lea, au introdus și categoria ceramicii de calitate deosebit de bună, cu smalț verde sau oliv și motive geometrice și care își găsește similitudini în alte descoperiri transilvănene sau din zonele învecinate provinciei[157]. În cadrul acestei specii se remarcă o variantă de cahlă-oală, de mici dimensiuni, smălțuită, de regulă, numai la interior, uneori, mai rar pe răsfrîngerea exterioară a buzei și care erau îngropate în lutul peretelui sobei (vezi Fig. 11). Cu totul sporadic au fost descoperite și cîteva fragmente de cahle habane (Fig. 13/a), probabil aduse din vecinătate, de la curtea nobiliară din Sălașu de Sus.

---

[156] Deși semnalate între materialele descoperite în alte cetăți și reședințe nobiliare transilvănene contemporane, cahlele de sobă din veacul al XVI-lea nu au făcut pînă în prezent obiectul unor studii sistematice, astfel că stabilirea analogiilor rămîne, pentru moment, o operație dificilă.

[157] Pentru diverse analogii transilvănene vezi descoperirile de la castelul Lăzarea (în „Acta Musei Porolisensis", 2, 1978) sau Vîrghiș-Telișoara (în „Aluta", 8—9, 1976—77); din bogata istoriografie a genului publicată de istoricii maghiari, semnalăm I. Éri, *A kisvárdai vár kályhacsempéi*, în „Folia archeologica", VI, 1954 și K. Kozák, *Kétfejü sasos kályhacsempék Magyarországon*, în „Budapest Régiségei", XX, 1963, p. 165—200.

Așa cum s-a amintit piesele metalice reprezintă o categorie importantă cantitativ între materialele arheologice descoperite în turnurile exterioare. Alături de numărul mare de cuie, de cele mai variate dimensiuni, folosite la îmbinările construcțiilor de lemn, au apărut numeroase piese de feronerie de la uși, sobe, lădițe etc. Li se adaugă alte piese de uz gospodăresc care se aflau depozitate în turnul nr. 4: un lacăt, cuțite, o lamă de coasă, diverse piese de la car, legătura metalică cu ornamente și ținte a unei lădițe și alte numeroase fragmente metalice nedeterminate funcțional[158].

Piesa cea mai importantă descoperită în nivelul de arsură din turnul 4 o constituie o țeavă de arhebuză, care cu excepția arsurii suferite în timpul incendiului amintit, se conservă în stare foarte bună. Lungimea totală a exemplarului este de 720 mm, piesa fiind turnată cu o parte octogonală ca formă (250 mm), apoi cilindrică și din nou, în capătul extrem, octogonală. Diametrul țevii la cele două extremități variază între 50 și 40 mm. Calibrul arhebuzei este de 18 mm, în cursul cercetărilor apărînd și cîteva proiectile. Piesa este de tipul celor cu pat de lemn, păstrîndu-se un prelungitor proptitor în imediata apropiere a gurii țevii (L = 80 mm; l = 40 mm), cu un mic orificiu inelar la partea superioară. Se păstrează de asemenea și un mic inel de prindere, dispus lateral pe corpul țevii, cu diametrul deschiderii de 5 mm. La capătul opus al țevii se observă un fragment metalic paralelipipedic, cu dimensiuni 20×20 mm. La partea superioară se păstrează cătarea și mecanismul complex de dare a focului (Fig. 13/f), conservat prost în urma arsurii suferite în timpul incendierii turnului. Pe corpul țevii, aproximativ la jumătatea sa, cîteva incizii, azi greu vizibile datorită deteriorării piesei, par să indice urmele unui semn de meșter[159] (vezi Fig. 13/e).

Piesa de la Mălăiești, după cunoștințele noastre, dintre puținele de acest gen descoperite în cursul unei cercetări arheologice[160], se datează cu relativă precizie în a doua jumătate a veacului al XVI-lea[161]. De altfel, contextul descoperirii atestă implicit și intervalul de utilizare al piesei, care nu a depășit deceniul al treilea al veacului al XVII-lea. Pînă la această dată arhebuza de la Mălăiești reprezintă un unicat în mediile

---

[158] La încheierea acestui studiu, piesele se aflau încă necurățate în păstrarea Centrului de studii și cercetări de istorie și teorie militară din București.

[159] Piesă păstrată de asemenea la CSCITM.

[160] Un fragment de țeavă de arhebuză, cu calibru similar, din secolul al XVI-lea a fost publicată de Dinu V. Rosetti, *O așezare românească din veacurile XII—XVIII în cuprinsul cetății regale Peth. Fortificațiile de la Veterani*, în „Drobeta", Tr. Severin, 1976, p. 148, cu bibliografia problemei.

[161] Pentru exemplare asemănătoare păstrate în muzeele noastre, vezi *Catalogul armelor occidentale din secolul al XVI-lea*, Muzeul Militar Central, București, 1977; C. Vlădescu, C. König, D. Popa, *Arme în muzeele din România*, București, 1973 (cu bibliografia); pentru armamentul folosit de trupele medievale românești, vezi V. Eskenasy, cap. Sistemul militar al țărilor române de la mijlocul secolului al XIV-lea pînă la mijlocul secolului al XV-lea, în vol. II al tratatului *Istoria militară a poporului român*, (în pregătire la CSCITM). Sîntem îndatorați, pentru informațiile de ordin tehnic asupra arhebuzei de la Mălăiești, istoricului C. König de la Muzeul militar central. Un studiu fundamental pentru stabilirea analogiilor transilvănene ale acestui gen de armament este cel al lui K. Kozák, *A magyarországi szakállas puskák fejlödéstörténetéről*, în „Archaeologiai Értesitő, 2, 1974, p. 290—303.

micii nobilimi românești transilvănene, proveniența ei fiind sugerată de relațiile istorice cunoscute ale familiei din Sălaș cu Orăștia și Sibiul[162].

În sfîrșit, se adaugă descoperirilor din turnul al patrulea o interesantă piesă numismatică, un jeton de aramă de la începutul veacului al XVII-lea[163]. Pe avers, în jurul unui cîmp avînd central un glob cu cruce, jetonul are inscripția FILIANUS·KOCH· NORIBERGENSIS. Pe revers, cîmpul piesei prezintă trei coroane despărțite prin trei flori de crin și legenda IN AETERNUM VERBUM DOMINI MANET (Fig. 13/b).

Numeroaselor piese medievale găsite în turnurile exterioare li se adaugă o altă categorie de materiale remarcabile de proveniență romană, aduse de constructori de la *villa rustica* de lîngă Sălașu de Sus[164].

Piesa cea mai importantă descoperită o constituie capacul unui sarcofag roman, cu lungime inițială de cca. 2 m. Fragmentul păstrat, din augit-andezit, prezenta urme de mortar de la încastrarea în turnul nr. 4, ca și urme ale arsurii de la distrugerea zidurilor. Dimensiunile principale ale piesei sînt 1,32×0,48×0,32 m (fig. 16/c—d) pe una dintre fețele laterale păstrîndu-se două dintre literele unei inscripții funerare abreviate, *S* și *Q*(?)[165]. Tot din zidurile turnurilor exterioare provin alte două piese romane, o bază de coloană deosebit de frumos profilată și fragmentele unui altar anepigraf (fig. 16/b). Ambele sînt din marmură de Bucova, lor adăugîndu-li-se și un fus de coloană din același material, refolosită drept tetrapod în bisericuța descoperită la Mălăiești[166]. Alte cîteva piese romane profilate, din calcar, au apărut refolosite la ancadramente, la cetate și la curtea nobiliară de la Sălașu de Sus.

Dintre materialele mărunte aduse de la *villa rustica* sînt de menționat numeroase spolii (găsite îndeosebi în turnul nr. 4 și la podeaua bisericuții mălăiești), fragmente de sticlă, cuburi de la mozaicuri și un mic văscior ceramic din pastă roșie[167].

*

În cursul cercetărilor la cetatea Mălăiești ne-au fost semnalate de către săteni urmele unui mic lăcaș de cult, distrus pînă la nivelul solului și păstrat astfel în punctul denumit „Progadea cea veche", la cca.

---

[162] În special din veacul al XVI-lea, în vremea luptelor pentru putere între Ferdinand de Habsburg și Ioan Zápolya. V. *supra*, p. 77.

[163] Identificare probabilă datorată lui O. Iliescu. Nu ne-a fost accesibil catalogul mai vechi al lui Will, *Nürnbergische Münzbelustigungen*, Nüremberg, 1763—1767, 4 vol., pentru o identificare exactă a piesei.

[164] Momentul precis al dezgropării de către sălășeni a vestigiilor din „Șasa" nu ne este cunoscut, dar acțiunea datează cu mare probabilitate din cursul veacului al XVI-lea, fapt atestat de răspîndirea pieselor arhitecturale și a materialelor mai mărunte în toate edificiile înălțate de Sărăcini în această epocă.

[165] După informațiile prof. I. I. Rusu, piesa de la Mălăiești este unul dintre puținele sarcofage epigrafe cunoscute în teritoriul Daciei romane.

[166] Piesele descrise, cu excepția fusului de coloană lăsat *in situ*, au fost predate muzeului din Deva și transportate în Sălașu de Sus în anul 1979. Starea lor de degradare accentuată impune măsuri pentru depozitarea lor la Deva.

[167] Această categorie de piese provine cu siguranță din necropola *villei rustica*, situată pe o terasă învecinată punctului „Șasa", depistată de noi în cursul perighezei și a sondajului întreprins acolo în 1977, în punctul „Curțile lui Cristur".

150 m nord-est de biserica actuală a satului. Monumentul, de dimensiuni mici, a fost distrus la sfîrșitul veacului trecut (cca. 1890), cînd materialele de construcție au fost refolosite de săteni la ridicarea unei noi biserici, existența celui anterior fiind astăzi trădată doar de denivelările terenului.

Sondajul întreprins în 1978 a dezvelit o mică bisericuță, compusă dintr-un naos cu plan dreptunghiular (6,80×4,80 m), despărțit de zidul cu două intrări al iconostasului (ușile împărătești au deschiderea de 0,50 m) de un altar cu plan pătrat (3,40×3,20 m). Zidurile, păstrate în înălțime în punctul maxim de cca. 1 m, au fost construite neîngrijit din piatră de rîu și mortar de calitate proastă, avînd grosimea de 0,80 m. Urmele intrării se păstrează pe latura vestică a bisericuții. Masa altarului (0,85×1 m) era construită tot din piatră de rîu. Biserica a fost podită cu spolii romane, aceeași proveniență avînd-o și coloana folosită ca tetrapod, aflată la cca. 1 m spre vest de peretele iconostasului. Pe pereți se păstrează urmele a două rînduri de tencuială, în timpul cercetărilor, de pe podea, fiind culese mici fragmente de frescă în ocru, roșu și albastru. Construcția simplă, cu altarul așezat pe un teren instabil, în pantă ușoară, a suferit de-a lungul timpului deteriorări care au făcut necesară sprijinirea peretelui de răsărit al absidei cu un mic contrafort din piatră de rîu. Desigur în aceeași perioadă, au mai fost adosate două la peretele nordic (vezi Fig. 17).

Sondarea necropolei înconjurătoare a condus la dezvelirea a 11 morminte dispuse între 0,40—1,40 m adîncime. Face excepție un singur mormînt (M 1), descoperit în naos, fără inventar, lîngă peretele nordic și a cărui groapă se adîncește pînă la 2,10 m. Majoritatea mormintelor nu au avut inventar. Între piesele găsite se află un inel de bronz, cu motiv geometric[168], asemănător unuia descoperit la Sălașu de Sus, în nivelul de veac XVI al curții nobiliare, două vîrfuri de săgeți[169] și cîteva monede din secolele XVIII—XIX. Acestora li se adaugă un fragment din toarta unui pandantiv de sticlă, folosită la candele ca element decorativ, cu analogii în veacurile XVII—XVIII. Descoperiri similare sînt cunoscute la Streisîngeorgiu[170] și, chiar la o asemenea candelă de sticlă, păstrată la biserica de la Bărișor.

Datarea bisericuței de la Mălăiești prezintă o serie de dificultăți, materialele arheologice descoperite nefiind semnificative pentru o încadrare cronologică strînsă. Dacă termenul *ante-quem* poate fi considerat veacul al XVI-lea, cel *post-quem* poate fi presupus doar ipotetic pe baza analogiilor de ordin stilistic ale monumentului. Apartenența sa la grupul bisericilor cu altar poligonal, relativ numeroase în mediile oneziale românești ale veacurilor XIII—XIV ar conduce spre o datare mai timpurie, poate într-un interval de timp similar monumentului celui mai apropiat,

[168] V. *infra*, p. 89. Un inel asemănător a fost descoperit în necropola bisericii Colțului, de la Suseni.

[169] Descoperite la M. 6 și M. 8, în primul caz în țeasta celui îngropat. Desigur, necropola a servit și pentru înmormîntarea apărătorilor cetății.

[170] R. Popa, *Streisîngeorgiu*, în „Rev. Muz. Mon. Mon. Ist. Artă", XLVII, 1978, 1, p. 27 și 29, fig. 14/a.

aflat pe valea învecinată, la Sînpetru[170bis]. Nici datarea acestuia în secolele XIV—XV nu este foarte riguroasă, la Mălăiești adăugîndu-se și problema încadrării cronologice a iconostasului de zid cu două intrări, construit odată cu bisericuța[171]. Pe de altă parte, argumentele de ordin istoric, în mod special apariția și dezvoltarea așezării sătești de la Mălăiești în veacul al XV-lea, la o dată probabil ulterioară construcției turnului-donjon ar pleda pentru situarea momentului constructiv cîndva în cursul aceluiași veac. Discuția rămîne însă deschisă, descoperirea altor monumente sătești de acest gen în cuprinsul Hațegului urmînd a aduce în viitor precizările așteptate.

*

Din veacul al XVI-lea datează primele construcții importante de la Sălașu de Sus. Din vechea curte nobiliară, o construcție de mari proporții după descrierea lui Șt. Moldovan[172], nu se păstrează astăzi decît o parte a incintei (pe laturile de nord și de vest) și o capelă de curte în ruină[173] (Fig. 18/a). La începutul cercetărilor denivelările terenului indicau însă prezența clădirilor din interiorul incintei.

Cercetările arheologice au avut caracterul unui sondaj mai amplu, fiind trasate două secțiuni în cruce, orientative (S I și II/77), prima avînd drept reper axul capelei de curte, și care au străbătut zona de denivelări amintite.

Stratigrafia primei secțiuni a pus în evidență o succesiune de faze constructive. Cea dintîi poate fi situată în cuprinsul veacului al XV-lea și ei par să îi aparțină urmele unui cuptor de vase surprins sub ruinele turnului vestic al capelei de curte și fragmentul de zid amintit anterior[174]. Este probabil că zona cercetată reprezintă un spațiu excentric construcțiilor veacului al XV-lea, care s-au situat undeva spre sud de capelă tîrzie, poate sub clădirile actuale ale satului. Faptul ar explica grosimea mică a stratului de cultură și numărul extrem de mic de materiale ceramice. În cursul veacului al XVI-lea par să se fi realizat primele construcții din perimetrul actual al curții nobiliare. În această fază se situează înălțarea clădirii patrulatere, se pare neterminată, care va alcătui ulterior nava capelei de veac XVII. La același nivel al terenului, la o depărtare de cca. 15 m, de zidul clădirii amintite, se păstrează

---

[170] bis Gh. I. Cantacuzino, *Cercetări arheologice la biserica din Sînpetru (com. Sîntămăria Orlea, jud. Hunedoara)*, în „Sargetia", XIII, Deva, 1977, p. 285—292.

[171] Problema momentului apariției iconostaselor de zid în arhitectura monumentelor transilvănene nu a făcut obiectul unui studiu temeinic. Sîntem îndatorați pentru informațiile și sugestiile căpătate în această direcție Terezei Sinigalia și prof. Vasile Drăguț. Pentru iconostase de zid timpurii ca datare, din alte arii culturale, vezi studiul lui M. Chatzidakis, *L'évolution de l'icône aux 11e—13e siècles et la transformation du templon*, în vol. *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes-Septembre* 1976, I, 1979, p. 333—366, cu bibliografia problemei.

[172] Șt. Moldovan, *op. cit.*, p. 201—202; L. Kővári, *op. cit.*, p. 230—231.

[173] Descrierea a fost preluată ulterior de V. Drăguț, *Vechi monumente hunedorene*, p. 34 care data ansamblul în veacurile XIV—XV.

[174] V. *supra*, p. 66—67. Fundațiile clădirii și ale turnului tribună taie cuptorul de veac XV.

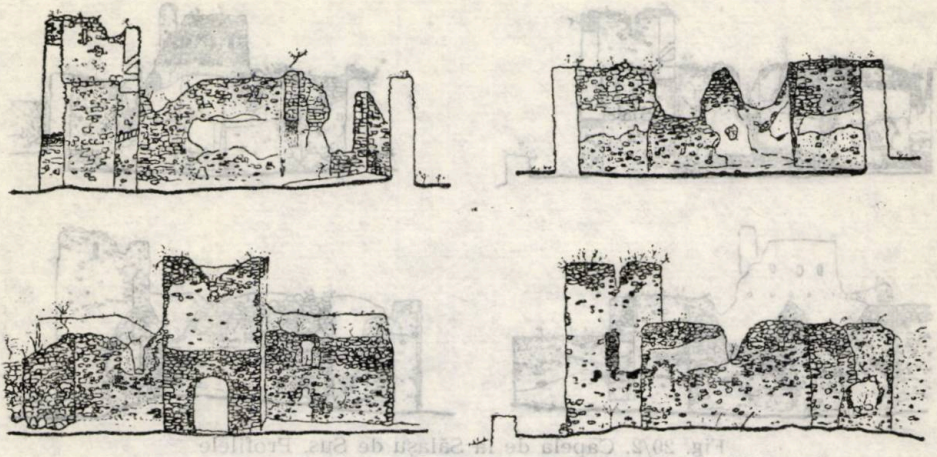

Fig. 20/1. Capela de la Sălașu de Sus. Profilele (arh. C. Călinescu).

urmele altei construcții, complet dezafectată de lucrările ulterioare. Din ea a fost surprinsă doar pornirea unei fundații, lată de 0,80 m și cruțată pe un metru înălțime. Construcția a fost afectată cu siguranță de un incendiu, fapt dovedit de un strat de arsură întins, cu grosime de 0,01—0,02 m, care căpăcuiește nivelul de călcare din secolul al XVI-lea. Datarea sa s-a făcut pe baza materialelor ceramice și a unui inel de aramă, cu placă circulară, decorat cu o rozetă cruciformă cu patru petale înscrisă în cerc, materiale recoltate din arsură[175].

Incendiul pare să fi oprit lucrările de construcție în perimetrul curții. Reluarea lucrărilor într-o perioadă tîrzie — încadrabilă, pe baza materialelor arheologice, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea și începutul celui următor — s-a făcut cu modificarea planurilor mai vechi.

Clădirea neterminată din veacul al XVI-lea, orientată cu laturile lungi pe direcția nord-sud, a căpătat în noua etapă o cu totul altă destinație, fiind transformată în capelă calvină a curții nobiliare [176] (Fig. 19). Vechile ferestre dreptunghiulare au fost parțial astupate, parțial modificate, căpătînd evazări largi. Spre vest i s-a adosat un mic turn-clopotniță, cu tribună, prin care se realiza și accesul în capelă. Adosarea este perfect vizibilă la nivelul fundațiilor, atît cea veche a clădirii, cît și cea nou construită, a turnului, avînd fiecare cîte un metru grosime. Laturii de răsărit a clădirii i s-a adăugat un altar de formă pentagonală, cu unghiul în axul capelei. Întreaga construcție a fost podită cu cărămidă de

[175] Inelul similar celor descoperite la Mălăiești și Suseni, își are o analogie în necropola de la Streisîngeorgiu, fiind însă datat acolo, mai timpuriu; cf. G. Baltag, *Podoabe din secolele XIV—XVIII din inventarul necropolelor de la Streisîngeorgiu și Strei — jud. Hunedoara*, în „Rev. Muz. Mon. Mon. Ist. Artă", XLVII, 1978, 1, p. 53, fig. 1/4.

[176] Existența bisericii ortodoxe de veac XVI, în centrul actualului sat Sălașu de Sus, la cîteva sute de metri de capelă, ca și detaliile constructive și analogiile cu monumentele de la Rîu de Mori și Rîu Bărbat exclud o altă funcționalitate a monumentului.

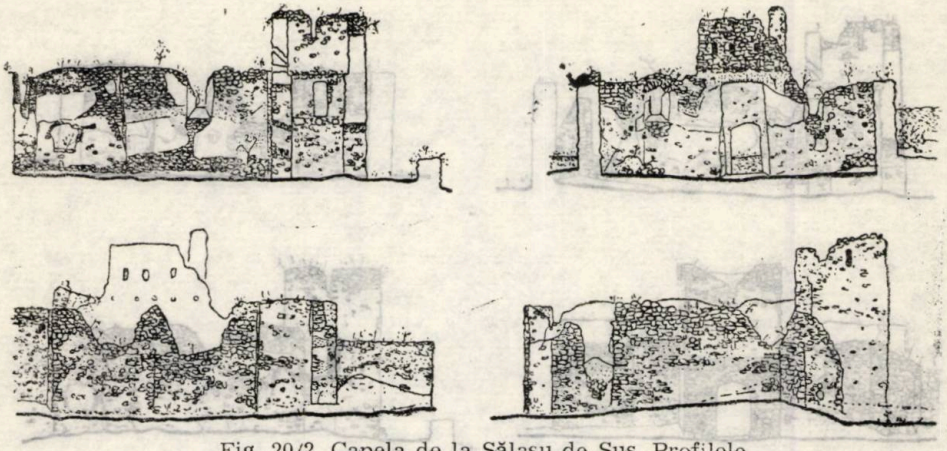

Fig. 20/2. Capela de la Sălașu de Sus. Profilele (arh. C. Călinescu)

formă octogonală, cu latura de 0,10 m și ⌀ de 0,22 m (Fig. 18/c). Cele două etape constructive explică faptul observat de altfel anterior, al navei „mai mult lată decît lungă"[177]. O capelă similară, dar cu nava construită normal, se păstrează în cuprinsul curții nobiliare din Rîu de Mori, în vecinătatea bisericii ortodoxe din veacul al XVI-lea.

Concomitent cu înălțarea capelei calvine, la o depărtare de cca. 1 m spre răsărit de ea s-a construit clădirea principală a curții nobiliare. Molozul rezultat de la distrugerea prin incendiu a clădirii din veacul al XVI-lea, a fost nivelat, realizîndu-se o sensibilă înălțare a terenului (cca. 2 m, obținuți și prin aducerea unei relativ mari cantități de pămînt lutos). Deasupra acestei nivelări s-a așternut un strat de nisip gros de cîțiva centimetri. Noua clădire realizată se compunea din patru camere, cu lățimea de cca. 5 m, despărțite de pereți groși de 0,90 m. Lungimea totală a clădirii era de 15 m. În trei dintre camere, podeaua este realizată din aceleași cărămizi hexagonale, ca și la capelă. Într-un mod similar cele două construcții au fost tencuite în interior și apoi văruite. Sub două dintre camere, cele din extremitatea răsăriteană a casei, se păstrează pornirile unor bolți de la două pivnițe, înalte de cca. 1,90 m. Intrarea în pivniță este vizibilă în zidul uneia dintre camere. Materialele arheologice recoltate în acest nivel au constat din numeroase fragmente ceramice de la vase de uz gospodăresc, cahle smălțuite cu motive geometrice și florale alături de altele din categoria ceramicii habane de Vinț, feronerie de la uși și ferestre îndeosebi și fragmente ale unor recipiente de sticlă.

O a doua clădire a fost surprinsă la nord de prima în S II, cu materiale ceramice identice, din veacul al XVII-lea și cu prăbușirea unei sobe impozante, cu cahle de tip haban. În ruinele acestei ultime sobe a apărut o monedă de argint, emisiune din 1699 a împăratului Leopold al II-lea. Ea datează astfel momentul distrugerii parțiale a curții nobi-

[177] R. Popa, *Cetățile* ..., p. 64.

liare sălășene, petrecute la începutul veacului al XVIII-lea în timpul răscoalei curților.

Alte cîteva fundații de ziduri aparținînd anexelor gospodărești ale curții nobiliare au fost surprinse în secțiunile de control trasate în diverse zone ale incintei. Aceasta din urmă, avea formă dreptunghiulară, cu latura vestică de cca. 98 m, iar cea nordică păstrată pe cca. 38 m. Descrierea lui Șt. Moldovan amintește o serie de turnuri de colț, astăzi distruse. Două mici turnuri de veghe se mai păstrează pe latura vestică a incintei, unul de formă semicirculară, în dreptul intrării în capela calvină, cel de-al doilea de formă patrulateră la distanță de cca. 50 m spre nord de primul. Incinta pare a fi construită într-o perioadă ulterioară casei nobiliare și capelei, cîndva în a doua jumătate a veacului al XVII-lea[178]. Construcția ultimelor două datează cu probabilitate din ultimele decenii ale veacului al XVI-lea, sub ultimul dintre Sărăcini, Ștefan, epocă în care mica nobilime românească hațegană a adoptat religia calvină[179].

*

Cercetările arheologice întreprinse la Mălăiești și Sălașu de Sus vin să întregească imaginea asupra evoluției istorice a cnezimii și nobilimii românești transilvănene. Ele constituie, fără îndoială, doar un început în acțiunea de repertoriere și cercetare a monumentelor românești transilvănene a căror cunoaștere rămîne pentru moment fragmentară. Eroziunea neiertătoare a timpului cere cu necesitate amplificarea efortului de cercetare și punere în valoare prin consolidare și restaurare a tuturor acestor monumente prețioase, indispensabile alcătuirii unei imagini, veridice, reale, asupra istoriei medievale românești.

VICTOR ESKENASY — ADRIAN ANDREI RUSU

LE CHÂTEAU-FORT DE MĂLĂIEȘTI ET LE KNÉZAT DE SĂLAȘU (XIVème—XVIIème siècles)

(Résumé)

Dans la partie introductive de l'étude on passe en revue les principaux résultats et les perspectives des recherches documentaires et archéologiques concernant l'histoire médiévale du Pays du Hatzeg, dans le sud-ouest de la Transylvanie.

Les commencements de la présence des nobles roumains de la vallée du Sălașu dans les documents remontent à la deuxiéme moitié du XIVème siècle. À la fin du même siècle, leur ascension sociale était marquée par la construction d'un donjon dans le village de Mălăiești. D'autres actes du XVème siècle relèvent leur

[178] Vezi și observațiile lui G. Téglás, *op. cit.*, p. 164.
[179] Pentru fenomenul general, vezi N. Iorga, *op. cit.*, p. 174—189.

alignement sur la politique antiotomane du voïvode de la Transylvanie, Iancu de Hunedoara. Pendant le même siècle on ajoute à ce donjon une enceinte simple crénelée, surélevée par la suite, en même temps que le donjon. Des bâtiments auxilaires apportent plus de confort à l'habitation. Dans le série des matériaux découverts on remarque les careaux de poêle à chevalier en tournoi, reçues de Iancu de Hunedoara. La famille a été confrontée par une série de phénomènes, spécifiques à l'époque et à la zone respective: une division accentuée, le commencement de l'acceptation du catholicisme, la besoin d'auto-défense vis-à-vis des tendances d'accaparement de certains étrangers, parmi lesquels le plus important était l'évêque d'Alba Iulia.

Vers la fin du XVème siècle et le commencement du siècle suivant l'information documentaire devient extrêmement riche, et nous révèle toute une suite de personnages, appartenant déjà à plusieurs braches familiales, apparentés à des familles de Hatzeg ou la Valachie. La branche la plus importante était celle de la famille Sărăcin. Relativement à ses membres on sait qu'ils ont activement participé aux événements du XVIème siècle qui ont confronté le groupement politique des Habsbourgs et celui autonomiste. Le dernier membre connu de la famille, Ştefan Sărăcin, est mort sans descendants vers 1612. L'héritage de la famille a été re-distribuée après, au profit des parents collatéraux (sourtout la famille Mara) et de certains étrangers soutenus par l'autorité princière.

La dernière étape du château-fort de Mălăieşti, datée vers 1588, à été celle de la construction de quatre tours adossées à l'enceinte. C'est sous cette forme que le château-fort serait incendié pendant les décades du milieu du XVIIème siècle. Parmi les pièces découvertes, l'attention est retenue par les plaques de poêle, une arquebuse, deux pièces numismatiques et quelques pièces romaines réutilisées, très intéressantes.

C'est probable qu'au XVème siècle on a construit une église orthodoxe très similaire comme type à celles de Hatzeg que nous connaissons jusqu'à présent. Sa connaissance est due exclusivement aux recherches archéologiques.

À Sălaşu de Sus, les plus anciens aménagements locatifs ont été datés, pour le moment, au XVème siècle. Au cours des XVIème–XVIIème siècles on a élevé, en deux étapes, une grande cour nobiliaire, entourée d'annexes administratives et d'un mur d'enceinte. La mieux conservée c'est une chapelle calvine.

STRUCTURA UNOR DOMENII ŞI MOŞII DIN BANAT LA 1780

Studiul perioadei de trecere de la feudalism la capitalism necesită elucidarea unor probleme legate de economia domenială între care raportul între suprafaţa loturilor ţărăneşti (pămîntul urbarial) şi cea a rezervei feudale (alodiul), între suprafaţa cerealieră a rezervei şi cea a loturilor, în cadrul domeniului feudal cît şi pe o arie mai întinsă sînt de o importanţă majoră.

Inventarul din 1780[1], întocmit de către Curtea vieneză în vederea vinderii domeniilor către particulari, conţine date care contribuie în mare măsură la cunoaşterea raporturilor de mai sus, cît şi a altor aspecte legate de economia domenială şi în general, de evoluţia societăţii bănăţene.

În cele ce urmează ne referim la situaţia de pe 61 domenii, 65 moşii şi 2 predii pe care se aflau 224 localităţi (inclusiv 7 localităţi sau părţi din ele care au înregistrat gospodării fără lot însă cu culturi de tutun) din comitatele Timiş şi Torontal, ceea ce reprezintă circa 43,18% din localităţile celor trei comitate bănăţene; din cele 224 localităţi 137 se aflau în comitatul Timiş şi 87 în Torontal, reprezentînd 78,73% respectiv 71,31% din localităţile celor două comitate.

În inventar sînt înregistrate: numărul loturilor ţărăneşti cu „industrialele" lor, suprafaţa rezervei feudale şi compoziţia ei, suprafaţa terenului scutit de dări şi „observaţii" unde sînt trecute, pe lîngă altele, construcţiile erariale de pe domeniul sau moşia respectivă. În prima categorie gospodăriile ţărăneşti au loturi de o sesie, jumătate, sfert, optime, sau case fără lot numai cu intravilane (1 iug.). „Industrialele" supuşilor (Unterthänige Industrialien) sînt înregistrate la loturile ţărăneşti; acestea nu făceau parte din constitutivul sesiei ci erau extrasesionale, fiind considerate rol al sîrguinţei personale, scutite de dijmă, fiind impuse la un cens de 30 cr. de jugăr[2]. Pe industriale se aflau livezi, plantaţii de vie

---

[1] *Országos Széchenyi Könyvtár*, Budapesta, mss. fol. germ., 185, fişele 1—135 (fişele 32 şi 85 lipsesc iar 55, privind moşia Rudna, este incompletă).

[2] D. Prodan, *Reglementarea urbarială din Banat de la 1780*, în „Anuarul Institutului de Istorie", Cluj, 1969, XII, p. 296, 308 şi 313.

în grădină, culturi de șofran sau de tutun. Înregistrarea culturilor de tutun e diferită: pe domeniul Deszk** și Zombor** apar parte pe industrialele supușilor, parte pe rezervă, pe cel al Sînnicolaului Mare numai pe industriale, iar pe domeniul Beba numai pe rezervă.

Unitatea de inventariere este domeniul (Herrschaft) format din două sau mai multe sate cu moșiile lor sau, dintr-un sat cu moșia lui la care se atașează un prediu, apoi moșia (Gut) formată dintr-un singur sat cu moșia lui și, în fine, prediul care are numai alodiu nu și sate cu gospodării. Rezerva feudală (alodiul) este compusă din patru părți: rezervat, pădure, pămînt total sau jumătate cultivabil, pămînt mlăștinos. Terenul scutit de dări (freygründe) este pămîntul bisericii, preoților, directorului școlii, cel pe care se află cimitirul, cel ocupat de drumuri, șosele, șanțuri, răzoare, teren abrupt, neproductiv etc.

La stabilirea întinderii ansamblului loturilor țărănești de pe domenii și moșii s-a considerat mărimea acestora în conformitate cu „Dispozițiile principale de impopulare" din 11 ianuarie 1772, care erau valabile în Banat la data întocmirii inventarului și anume: sesia întreagă la 37 iugăre[3] (24 arător, 6 fînaț, 6 pășune, 1 intravilan), jumătatea la 21 (12 arător, 4 fînaț, 4 pășune, 1 intravilan), sfertul 13 (6 arător, 3 fînaț, 3 pășune, 1 intravilan) și optimea — credem — 8 (3 arător, 2 fînaț, 2 pășune, 1 intravilan). Reglementarea urbarială din Banat din 1780, pusă în aplicare cu 1 noiembrie, reduce suprafața de pășunat cu 3 iug. pentru sesia întreagă, cu 2 iugăre pentru jumătate și sfert, cu 1 iugăr pentru optime, optimea fiind de 7 sau 8 iugăre, din care 5 arător sau fînaț, după împrejurări. Se menționează și existența optimei de 8 iugăre la cîmpie „unde iaste sămănătura mai mare"[4]. Majoritatea covîrșitoare a satelor inventariate fiind în regiunea de cîmpie aprecierea optimei la 8 iugăre este justificată.

În cele 224 localități inventariate se aflau 39 418 gospodării cu loturi de diferite mărimi sau fără loturi avînd numai intravilane (1 iugăr); pe comitate, după numărul lor situația este următoarea:

Comitatul	1/1	1/2	1/4	1/8	Gospodării fără lot	Total general
Timiș	4274	7289	6484	2383	3665	24 095
Torontal	5692	4791	2302	821	1717	15 323
Total	9966	12 080	8786	3204	5382	39 418

** Ungaria

[3] Böhm Lenárt, *Dél Magyarország vagy az ugynevezett Bánság külön történelme*, II, Pest, 1867, p. 102—103 (nu este dată și suprafața optimii de sesie).

[4] D. Prodan, *op. cit.*, p. 296 și 360.

După cum reiese predominante sînt jumătățile de sesii urmate de sesiile întregi, apoi sferturile, gospodăriile fără lot și, în ultimul rînd, optimile de sesii. Pe comitate situația însă diferă: în timp ce în Torontal pe primul loc se situează sesiile întregi urmate de jumătăți, sferturi și gospodării fără lot, în Timiș în primul rînd se află jumătățile de sesii urmate de sferturi apoi, abia în al treilea rînd, se află sesiile întregi și, în ambele comitate, pe ultimul rînd se situează optimile de sesii care, în Timiș sînt de aproape trei ori mai numeroase decît în Torontal. Ponderea loturilor, după mărimea lor, în cadrul comitatului și, raportat la totalul inventariat, este în comitatul Timiș: sesii întregi 13,73% în comitat și 10,86% în totalul inventariat, jumătăți 30,25% respectiv 18,49%, sferturi 26,91% și 16,45%, optimi 9,89% și 6,04%, gospodării fără lot 15,22% și 9,29%; în comitatul Torontal sesii întregi 37,16% respectiv 14,44%, jumătăți 31,27% și 12,15%, sferturi 15% și 5,86%, optimi 5,36% și 2,07%, și gospodării fără lot 11,21% și 4,35%.

Situația numerică a loturilor țărănești și a gospodăriilor fără lot și numai cu intravilane (1 iugăr) în satele așezate pe domeniile și moșiile inventariate precum și întinderea și categoria „industrialelor" din sate și a terenului scutit de dări, este următoarea:

În afara culturilor de tutun în suprafață de 2097 iugăre, sînt înregistrate în inventar, pe industrialele supușilor 8781 iugăre culturi de șofran în 98 localități, 6037 iugăre livezi și culturi de șofran inventariate împreună în 51 localități, 3250 iugăre livezi în 21 localități iar în 48 nu e înregistrat nimic la rubrica respectivă.

În inventar a fost omisă înregistrarea terenului scutit de dări la domeniile Iecea, Itebej* și moșia Rudna din comitatul Torontal deși existența lui este indiscutabilă avînd 302 respectiv 950 gospodării pe domeniu; la moșia Rudna se menționează însă la observații că nu erau terminate măsurătorile alodiului și terenului scutit la data întocmirii inventarului.

Alodiile de pe domeniile, moșiile și prediile inventariate au o suprafață totală de circa 656 495 iugăre împărțită în: rezervat (53 089 iugăre), pădure (140 785 iugăre), total sau jumătate arabil (290 352 iugăre) și mlăștinos (172 269 iugăre) care sînt repartizate pe domenii, moșii și predii după cum urmează:

Din tabel lipsește suprafața pădurii Arracz de pe moșia Becejo* care nu se cunoștea la data întocmirii inventarului, de asemenea suprafața alodiului moșiei Rudna care pare a nu fi fost mare, satul avînd 79 gospodării. Au fost omise 73 iugăre reprezentînd parte din subdiviziunile de iugăr; toate aceste lipsuri și omisiuni au o pondere totală

Tabelul 1

Nr. fişei de inventar.	Domeniul sau moşia	Satul	Comitatul	Numărul loturilor ţărăneşti (sesii sau părţi de sesie)							Industrialele supuşilor iugăre					Teren scutit de dări iugăre
				1/1	1/2	1/4	1/8	case fără lot	total pt. sate	total pe domeniu	livezi	culturi de şofran	livezi sau şofran	vie	culturi tutun	
1	2	3	4	a	b	c	5 d	e	f	g	a	b	6 c	d	e	7
1	Neu-Arad (Aradul Nou)	Neu-Arad (Aradul Nou)	Timiş	30	111	100	116	84	441		56	—	—	343	—	
		Klein Set. Miklos (Sînnicolaul Mic)	„	43	24	11	—	30	108		53	—	—	—	—	
		Seegenthau (Şagul German)	„	46	28	1	—	3	78		—	—	—	156	—	
		Kreütz Städten (Cruceni)	„	10	48	4	—	—	62	689	—	—	—	—	—	88
2	Liegeth (Pădureni)	Lieget (Pădureni)	„	13	100	159	23	63	358		24	—	—	—	—	303
3	Lippa (Lipova)	Lippa (Lipova)	„	4	50	129	307	225	715		—	523	—	381	—	1061
4	Wiesenheid (Tisa Nouă)	Wiesenheid (Tisa Nouă)	„	15	61	22	—	1	99		—	1	—	—	—	80
5	Schöndorf (Frumuşeni)	Schöndorf (Frumuşeni)	„	15	134	54	6	2	211		65	—	—	129	—	210

Tabelul 1 (continuare)

1	2	3		4	5 a	5 b	5 c	5 d	5 e	5 f	5 g	6 a	6 b	6 c	6 d	6 e	7
		Kanak*		Torontal	31	24	27	13	8	103		8	—	—	—	—	
6	Kanak*	Sarcsia (Sarca)		,,	6	13	37	3	11	70		—	—	—	—	—	
		Schurian (Surjan)*		,,	21	28	3	—	13	65		—	—	—	22	—	
		Csavosch (Grăniceri)		,,	14	10	7	—	8	39	277	14	—	—	—	—	544
7	Elemir*	Elemir*		,,	90	52	28	18	12	200		—	65	—	177	—	
		Arradaz* (Aradac)		,,	100	60	13	3	14	190	390	—	—	—	117		926
8	Velikigay* (Veliki Gaj)	Velikigay (Veliki Gaj)*		Timiș	29	56	25	3	26	139		—	—	—	—	—	
		Maligay (Gaiul Mic)		,,	24	44	21	—	28	117	256	—	—	—	5	—	595
9	Mercydorf (Carani)	Mercydorf (Carani)	,,	80	83	16	1	9	189		—	—	63		158	—	
		Schadan (Cornești)	,,	39	67	28	4	6	144	333	—	—	200	—	—	281	
10	Giszedeu (Chizătău)	Giszedeu (Chizătău)	,,	—	9	68	36	36	149		—	—	26	—	—		
		Sussanovez (Sanovița)	,,	1	16	69	53	28	167	316	—	—	8	—		—	214
11	Iarmata (Giarmata)	Iarmata (Giarmata)	,,	75	108	89	8	13	293		—	7	—		691	—	357
12	Brukenau (Pischia)	Brukenau (Pischia)	,,	—	132	40	—	12	184			—	—	—	249	—	219

* Iugoslavia

Tabelul 1 (continuare)

Nr. fișei de inventar.	Domeniul sau moșia	Satul	Comitatul	Numărul loturilor țărănești (sesii sau părți de sesie)							Industrialele supușilor iugăre					Teren scutit de dări iugăre
				1/1	1/2	1/4	1/8	case fără lot	total pt. sate	total pe domeniu	livezi	culturi de șofran	livezi sau șofran	vie	culturi tutun	
1	2	3	4	5 a	b	c	d	e	f	g	6 a	b	c	d	e	7
13	Neüsina (Neuzina)	Neüsina (Neucina)*	Torontal	104	59	17	3	17	200		—	94	—	—	—	
		Modocsh (Modos)*	,,	154	83	27	12	27	303		—	199	—	—	—	
		Secsan (Sečanj)*	,,	81	47	13	—	19	160		—	96	—	—	—	
		Boka*	,,	59	78	35	1	28	201	864	—	285	—	—	—	2336
14	Blumenthal (Mașloc)	Blumenthal (Mașloc)	Timș	38	51	4	—	1	94		—	71	—	20	—	
		Fibisch (Fibiș)	,,	54	96	78	9	18	255		—	379	—	19	—	
		Königshof (Remetea Mică)	,,	5	36	—	—	—	41		—	7	—	21	—	
		Greifenthal (dispărut)	,,	1	30	—	—	—	31	421	—	3	—	12	—	392
15	Deska (Deszk)**	Deska (Deszk)**	Torontal	11	47	39	27	14	138		—	—	—	51	—	
		Clarafalva (Clarafalva)**	,,	—	—	—	—	13	13		—	—	—	—	189	
		Rablec (Rablec)**	,,	—	—	—	—	24	24	175	—	—	—	—	315	194

* Iugoslavia
** Ungaria

Tabelul 1 (continuare)

1	2	3	4	5 a	5 b	5 c	5 d	5 e	5 f	5 g	6 a	6 b	6 c	6 d	6 e	7
16	Unipp (Unip)	Unipp (Unip)	Timiş	4	62	47	22	14	149	—	—	25	—	—	—	
		Ikloda (Icloda)	,,	2	41	30	6	36	115	—	—	37	—	—	—	
		Uliuk (Uliuc)	,,	4	83	50	8	32	177	441	—	22	—	—	—	709
17	Freydorf (Freidorf)	Freydorf (Freidorf)	,,	32	36	6	2	3	79	—	—	—	—	—	—	
		Sct Mihay (Sînmihaiul Român)	,,	58	66	99	2	40	265	—	—	—	173	—	—	
		Utvin	,,	50	87	38	—	46	221	565	—	—	89	—	—	1209
18	Kettföl (Gelu)	Kettföl (Gelu)	,,	116	32	28	—	20	196	—	—	—	27	—	—	189
19	Knees (Satchinez)	Knees (Satchinez)	,,	159	91	19	—	8	277	—	—	—	765	84	—	
		Barrathaz (Bărăteaz)	,,	81	13	2	—	8	104	381	—	—	—	1	—	721
20	Toppolovez (Topolovăţ)	Gross Topolovez (Topolovăţul Mare)	,,	1	26	62	49	34	172	—	—	—	15	5	—	
		Klein Topolovez (Topolovăţul Mic)	,,	—	1	6	11	3	21	193	—	—	5	—	—	257
21	Iktar (Ictar)	Iktar (Ictar)	,,	—	17	42	44	10	113	—	—	—	12	—	—	
		Budinz (Budinţ)	,,	—	19	53	38	43	153	266	—	—	65	—	—	336

Tabelul 1 (continuare)

Nr. fişei de inventar.	Domeniul sau moşia	Satul	Comitatul	Numărul loturilor ţărăneşti (sesii sau părţi de sesie)						Industrialele supuşilor iugăre						Teren scutit de dări iugăre
				1/1	1/2	1/4	1/8	case fără lot	total pt. sate	total pe domeniu	livezi	culturi de şofran	livezi sau şofran	vie	culturi tutun	
22	Gyurok (Giroc)	Gyurok (Giroc)	,,	32	68	75	14	47	236		—	—	4	—	—	
		Kishofda (Chişoda)	,,	28	37	51	—	42	158	394	—	—	4	—	—	212
23	Clari (Clari-Vi)	Clari (Clari-Vi)	,,	62	46	6	4	27	145		—	136	—	—	—	
		Gecza (Checea)	,,	56	67	40	6	43	212	357	—	291	—	—	—	867
24	Rekasch (Recaş)	Rekasch (Recaş)	,,	12	131	80	6	56	285		—	1	—	534	—	
		Iesvin (Izvin)	,,	20	79	49	1	65	214	499	—	60	—	120	—	672
25	Canischa (Kaniza)*	Canischa (Kanjiza)*	Torontal	66	34	15	25	46	186		—	—	—	142	—	583
26	Nemeth (Beregsău Mic)	Nemeth (Beregsău Mic)	,,	33	47	21	1	9	111		—	—	192	—	—	512
27	Petroman	Petroman	Timiş	14	76	210	9	48	357		—	3	—	—	—	265
28	Uibecs (Peciu Nou)	Uibecs (Peciu Nou)	Torontal	119	13	—	—	5	137		—	172	—	—	—	
		Dimiasch (Diniaş)	,,	70	56	25	4	18	173		—	39	—	—	—	
		Csepsa (Cebza)	,,	30	52	162	9	23	276		—	59	—	3	—	
		St. Marton (Sînmartinul Sîrbesc)	,,	17	52	75	12	4	160		—	31	—	—	—	
		Macedonia	,,	79	45	10	8	23	165	911	—	79	—	—	—	2508

Tabelul 1 (continuare)

1	2	3	4	5 a	5 b	5 c	5 d	5 e	5 f	5 g	6 a	6 b	6 c	6 d	6 e	7
29	Etschka (Ečka)	Etska (Ečka)*	,,	30	79	53	21	23	206		—	129	—	84	—	
		Klek*	,,	9	18	24	24	41	116		—	20	—	—	—	
		Iankaid*	,,	14	24	35	13	29	115	437	—	95	—	3	—	894
30	Turkisch Sakosh (Sacoşul Turcesc)	Turkisch Sakosh (Sacoşu Turcesc)	Timiş	33	95	99	15	44	286		—	163	—	—	—	388
31	Dubokinados (Nadăş)	Dubokonados (Nadăş)	,,	1	27	33	2	8	71		—	28	—	—	—	222
33	Szombor (Zombor)**	Szombor (Zombor)**	Torontal	6	18	16	77	20	137		—	29	—	—	—	
		Ladany**	,,	—	—	—	—	7	7		—	—	—	—	88	
		Dedensek**	,,	—	—	—	—	4	4	148	—	—	—	—	48	1315
34	Detta (Deta)	Detta (Deta)	Timiş													
		Oppatiza		32	62	16	—	—	110		—	—	—	2	—	
		(Opatiţa)	,,	14	23	41	—	33	111		—	16	—	—	—	
		Birda	,,	22	49	47	6	34	158	379	—	35	—	7	—	425
35	Denta	Denta	,,	48	199	105	6	40	398		221	—	—	—	—	498
36	Waliapay (Valeapai)	Waliapay (Valeapai)	,,	3	48	115	51	15	232		190	—	—	—	—	
		Waleamare (Valea Mare)	,,	—	13	42	45	17	117		161	—	—	—	—	
		Duleo (Duleu)	,,	—	26	84	35	1	146	495	91	—	—	—	—	742
37	Hatzfeld (Jimbolia)	Hatzfeld (Jimbolia)	Torontal	301	88	8	—	5	402		—	200	—	—	—	
		Csernya*	,,	89	43	6	4	38	180	582	—	—	—	—	—	2190

+ Fişa 32 lipsă * = Iugoslavia ; ** Ungaria ;

Tabelul 1 (continuare)

Nr. fișei de inventar.	Domeniul sau moșia	Satul	Comitatul	Numărul loturilor țărănești (sesii sau părți de sesie)							Industrialele supușilor iugăre					Teren scutit de dări iugăre
				1/1	1/2	1/4	1/8	case fără lot	total pt. sate	total pe domeniu	livezi	culturi de șofran	livezi sau șofran	vie	culturi tutun	
1	2	3	4	a	b	c	5 d	e	f	g	a	b	c	6 d	e	7
38	Ietscha (Iecea)	Gross Ietscha (Iecea mare)	„	117	80	7	—	—	204		—	173	—	—	—	
		Klein Ietscha (Iecea Mică)	„	85	11	1	—	1	98	302	—	—	—	—	—	—
39	Marienfeld (Teremia Mare)	Marienfeld (Teremia Mare)	„	113	10	—	—	1	124		—	—	—	185	—	
		Albrectsflor (Teremia Mică)	„	74	4	—	—	—	78		—	—	—	129	—	
		Comloseh (Comloș)	„	55	187	37	20	74	373	575	—	—	—	62	—	1348
40	Raizisch Sct Peter (Sînpetru Mare)	Raizisch Set. Peter (Sînpetru Mare	„	171	107	20	3	23	324		—	110	—	—	—	
		Saravolla (Saravala)	„	160	148	50	16	38	412		56	—	—	—	—	
		Egrisch (Igriș)	„	52	119	46	39	15	271		—	106	—	—	—	
		Lovin	„	60	13	4	—	—	77	1084	—	103	—	—	—	5933
41	Sct. Andrașch (Sînandrei)	Sct. Andrasch (Sînandrei)	Timiș	126	179	49	6	30	390		—	—	310	—	—	
		Czernetyhaz (Cerneteaz)	„	36	76	41	5	46	204	594	—	—	22	—	—	774

Tabelul 1 (continuare)

1	2	3	4	5 a	5 b	5 c	5 d	5 e	5 f	5 g	6 a	6 b	6 c	6 d	6 e	7
42	Dragoiest (Dragoiești)	Dragoiest (Dragoiești)	,,	—	2	24	65	54	145		—	—	7	—	—	
		Fikatar (Ficătari)	,,	—	4	53	76	3	136	281	—	—	27	—	—	207
43	Sct. Hubert*	Sct. Hubert*	To-rontal	172	3	—	—	2	77		—	67	—	—	—	
		Souttour*	,,	52	10	—	—	2	64		—	82	—	—	—	
		Charleville*	,,	57	5	—	—	1	63		—	46	—	—	—	
		Heufeld*	,,	61	17	1	—	1	80		—	40	—	—	—	
		Mastort*	,,	46	32	—	—	1	79		—	40	—	—	—	
		Ostern (Comloșu Mic)	,,	50	—	—	—	—	50	413	—	50	—	—	—	419
44	Gottlob	Gottlob	,,	116	84	—	—	—	200		—	101	—	—	—	
		Triebswetter (Tomnatec)	,,	108	92	—	—	—	200		—	120	—	—	—	
		Dugasella (Nerău)	,,	32	41	14	8	7	102	502	—	—	—	79	—	591
45	Deutsch Sct. Peter (Sînpetru German)	Deutsch Sct. Peter (Sînpetru German)	Timiș	110	47	7	—	8	172		—	—	57	58	—	
		Foenlak (Felnac)	,,	73	78	55	4	60	270		—	—	207	—	—	
		Secusith (Secusigiu)	,,	107	75	23	3	16	224		—	—	27	—	—	
		Nagyfalu (Satul Mare)	,,	78	36	19	—	10	143	809	—	—	—	5	—	1948
46	Vukova (Vucova)	Vukova (Vucova)	,,	24	54	21	18	26	143		—	—	7	—	—	
		Blaskova (Blajova)	,,	1	29	34	9	2	75	218	—	—	17	—	—	301

* Iugoslavia

Tabelul 1 (continuare)

Nr. fișei de inventar.	Domeniul sau moșia	Satul	Comitatul	Numărul loturilor țărănești (sesii sau părți de sesie)						Industrialele supușilor iugăre						Teren scutit de dări iugăre
				1/1	1/2	1/4	1/8	case fără lot	total pt. sate	totale pe domeniu	livezi	culturi de șofran	livezi sau șofran	vie	culturi tutun	
1	2	3	4	a	b	5 c	d	e	f	g	a	b	c	6 d	e	7
47	Kövörösch (Chevereș)	Kövörösch (Chevereș)	Timiș	53	103	42	20	54	272		140	—	—	—	—	
		Sîrbova	,,	6	24	25	18	26	99	371	82	—	—	—	—	430
48	Thodier (Toager)	Thodier (Toager)	Torontal	29	82	23	3	9	146		57	—	—	—	—	
		Gaad (Gad)	,,	22	29	19	—	22	92	238	322	—	—	—	—	1035
49	Guttenbrun (Zăbrani)	Guttenbrun (Zăbrani)	Timiș	66	110	85	10	5	276		—	222	—	147	—	
		Alliusch (Alioș)	,,	61	122	89	43	62	377	653	—	7	—	48	—	476
50	Csakova (Ciacova)	Csakova (Ciacova)	,,	51	103	163	9	116	442		—	62	—	—	—	
		Neu Voitek (Voiteg)	,,	41	63	33	1	17	155	597	—	51	—	—	—	793
51	Gross Sct. Miklos	Gross Sct. Miklos (Sînnicolau Mare)	Torontal	235	213	116	65	179	808		1015	—	—	328	—	
		Csanad (Cenad)	Torontal	74	171	88	132	59	524		—	—	—	362	—	
		Tabakgärtner (Culturi de tutun)	,,	—	—	—	—	18	18	1350	—	—	—	—	69	6921

Tabelul 1 (continuare)

1	2	3	4	5 a	5 b	5 c	5 d	5 e	5 f	5 g	6 a	6 b	6 c	6 d	6 e	7
52	Dolvadia (Livezile)	Dolvadia (Livezile)	To-rontal	46	63	53	5	31	108		—	—	—	—	—	
		Gyür (Giera)	,,	20	35	18	—	10	83	191	—	—	—	—	—	626
53	Becsei (Becejo)*	Becsei (Becejo)*	,,	77	63	68	14	37	259		—	—	—	117	—	247
54	Periamosch (Periam)	Periamosch (Periam)	To-rontal	223	40	6	—	10	279		—	—	73	—	—	
		Variasch (Variaș)	Timiș	191	36	20	—	13	260		—	—	1113	—	—	
		Besak (Pesac)	To-rontal	92	50	3	—	4	149	688	—	—	—	111	—	909
55	Rudna	Rudna	To-rontal	34	19	20	—	6	79		16	—	—	—	—	—
56	Csoka (Coka)	Csoka (Coka)*	,,	6	66	83	15	12	182		244	—	—	84	—	
		Czernabara*	,,	29	49	16	6	2	102	284	—	—	—	66	—	458
57	Banlok (Banloc)	Banlok (Banloc)	,,	26	117	75	3	33	254		314	—	—	—	—	
		Ofsenicza	,,	19	23	16	—	13	71		35	—	—	—	—	
		(Ofseniţa)	,,	12	39	22	—	20	93		—	—	—	7	—	
		Dollatz (Dolaţ)/ Socka (Soca)	,,	7	44	34	6	18	109		—	—	—	34	—	
		Bartosch (Partoș)	,,	11	26	27	6	23	93	620	—	—	—	—	—	1217
58	Kralovetz (Cralovăţ)	Kralovetz (Cralovăţ)	Timiș	—	24	21	21	4	70		—	42	—	—	—	
		Lucaretz (Lucăreţ)	,,	—	5	22	17	18	62	132	—	29	—	2	—	157

* Iugoslavia

Tabelul 1 (continuare)

Nr. fișei de inventar.	Domeniul sau moșia	Satul	Comitatul	Numărul loturilor țărănești (sesii sau părți de sesie)						Industrialele supușilor iugăre						Teren scutit de dări iugăre
				1/1	1/2	1/4	1/8	case fără lot	total pt. sate	totale pe domeniu	1 vezi	culturi de șofran	livezi sau șofran	vie	culturi tutun	
						5								6		7
1	2	3	4	a	b	c	d	e	f	g	a	b	c	d	e	
59	Stanzova (Stanciova)	Stanzova (Stanciova)	,,	—	12	27	64	14	117		—	50	—	17	—	
		Herniakova (Herniacova)	,,	11	44	38	9	13	115	232	—	48	—	57	—	235
60	Bellinz (Belinț)	Bellinz (Belinț)	,,	1	34	69	139	64	307		—	—	—	—	—	186
61	Bobda	Bobda	Timiș	32	34	10	5	14	95		—	—	9	—	—	
		Csehney (Cenei)	,,	45	51	10	4	17	127		—	—	40	—	—	
		Gertianoseh (Cărpiniș)	,,	24	25	—	—	1	50	272	—	—	—	—	—	1961
62	Teutsch Beschenova (Dudeștii Noi)	Teutsch Beschenova (Dudeștii Noi)	,,	132	63	17	1	5	218		—	—	—	197	—	
		Klein Beiskerek (Becicherecu Mic).	,,	115	90	24	5	18	252	470	—	—	73	—	—	1205
63	Gekesch (Checheș)	Gekesch (Checheș)	,,	—	10	21	9	16	56		—	—	45	—	—	156
64	Folia	Folia	,,	30	40	32	3	11	116		—	—	—	8	—	252
65	Schippet (Șipet)	Schippet (Șipet)	,,	50	110	82	21	26	289		23	—	—	—	—	236

* Iugoslavia

Tabelul 1 (continuare)

1	2	3	4	5 a	5 b	5 c	5 d	5 e	5 f	5 g	6 a	6 b	6 c	6 d	6 e	7
66	Hittiasch (Hitiaș)	Hittiasch (Hitiaș)	,,	12	41	49	28	38	168		—	21	—	—	—	
		Racovicza (Racovița)	,,	8	57	20	7	38	130	298	—	51	—	—	—	327
67	Berin (Berini	Berin (Berini)	,,	6	60	51	18	3	138		—	45	—	—	—	
		Cserna (Cerna)	,,	26	68	59	—	22	175	313	—	199	—	—	—	375
68	Dubos (Duboz)	Dubos (Duboz)	,,	1	33	41	20	45	140		—	32	—	—	—	
		Isgar (Izgar)	,,	2	26	67	39	22	156	296	—	197	—	—	—	1004
69	Syllasch	Syllasch (Silagiu)	,,	54	108	57	31	18	268		—	281	—	—	—	
		Buziasch (Buziaș)	,,	40	71	15	4	41	171	439	—	109	—	—	—	393
70	Theiss Sct. Miklos (Sveti Nikola)*	Theiss Sct. Miklos (Sveti Nikola)*	Torontal	115	47	16	11	21	210		—	121	—	—	—	933
71	Keppet (Căpăt)	Keppet (Căpăt)	Timiș	6	18	45	10	73	152		—	46	—	—	—	191
72	Fiskut (Fișcut)	Fiskut (Fiscut)	,,	29	45	40	25	16	155		—	54	—	37	—	171
73	Engelsbrun (Fîntînele)	Engelsbrun (Fîntînele)	,,	18	64	23	1	1	107		—	—	—	76	—	51
74	Obad	Obad	,,	15	54	84	7	30	190		—	—	—	—	—	153
75	Gyulad (Ghilad)	Gyulad (Ghilad)	,,	130	248	184	31	78	671		—	15	—	—	—	1218
76	Petrovasella (Petrovaselo)	Petrovasella (Petrovaselo)	,,	15	42	34	—	40	131		—	91	—	26	—	112
77	Dragoschina (Dragșina)	Dragoschina (Dragșina)	,,	9	21	59	22	27	138		—	48	—	—	—	296

* Iugoslavia

Tabelul 1 (continuare)

Nr. fișei de inventar.	Domeniul sau moșia	Satul	Comitatul	Numărul loturilor țărănești (sesii sau părți de sesie)						Industriile supușilor iugăre						Teren scutit de dări iugăre
				1/1	1/2	1/4	1/8	case fără lot	total pt. sate	total pe domeniu	livezi	culturi de șofran	livezi sau șofran	vie	culturi tutun	
1	2	3	4	a	b	5 c	d	e	f	g	a	b	6 c	d	e	7
78	Feritthhaz (Feriteaz)	Feritthhaz (Firiteaz)	,,	31	64	48	14	19	176		—	39	—	47	—	236
79	Secsan (Seceani)	Secsan (Seceani)	,,	77	91	39	—	30	237		—	41	—	54	—	293
80	Altringen	Altringen	,,	1	30	—	—	—	31		—	11	—	22	—	32
81	Schosdia (Șoșdea)	Schosdia (Soșdea)	,,	25	69	70	19	37	220		—	49	—	—	—	191
82	Sct. Georg (Singeorge)	Sct. Georg (Singeorge)	,,	—	15	50	9	18	92		—	26	—	—	—	36
83	Hodosch (Hodoș)	Hodosch (Hodoș)	Timiș	1	7	58	20	7	93		—	56	—	—	—	96
84	Gadar (Cadăr)	Gadar (Cadăr)	,,	6	28	48	8	34	124		—	58	—	—	—	90
86*	Schebell (Jebel)	Schebell (Jebel)	,,	97	307	372	14	64	854		—	54	—	—	—	
		Stamora	,,	34	52	46	—	17	149	1003	—	5	—	—	—	1506
87	Lichtenwald (Comeat)	Lichtenwald (Comeat)	,,	1	40	—	—	—	40		—	18	—	21	—	26
88	Sakelhatz (Săcălaz)	Sakelhatz (Săcălaz)	,,	199	98	6	—	8	311		—	64	—	—	—	409
89	Sinerseg (Sinersig)	Sinerseg (Sinersig)	,,	—	26	50	33	18	127		—	—	—	—	—	100

* fișa 85 lipsă.

Tabelul 1 (continuare)

1	2	3	4	5 a	5 b	5 c	5 d	5 e	5 f	5 g	6 a	6 b	6 c	6 d	6 e	7
90	Mahalla (Mehala)	Mahalla (Mehala)	,,	44	68	125	65	156	458		—	—	876	—	—	308
91	Moschnitza (Moşniţa)	Moschnitza (Moşniţa)	,,	6	32	55	—	38	131		—	—	25	—	—	250
92	Praestovatz (Brestovăţ)	Praestovatz (Brestovăţ)	,,	2	28	32	19	18	99		—	—	11	91	—	97
93	Labaschincz (Lăbăşinţ)	Labaschincz (Lăbăşinţ)	,,	—	10	52	2	30	116		—	—	9	—	—	189
94	Billiet (Biled)	Billiet (Biled)	To-rontal	188	64	—	—	—	252		—	—	—	6	—	350
95	Neudorf	Neudorf	Timiş	3	102	35	8	2	150		—	222	—	52	—	179
96	Babscha (Babşa)	Babscha (Babşa)	Timiş	—	19	42	13	25	99		—	—	23	—	—	
		Panjova (Paniova)	,,	—	13	20	16	1	62	161	—	—	96	—	—	116
97	Parratz (Parţa)	Parratz (Parţa)	,,	43	82	149	23	36	333		—	—	120	—	—	374
98	Beodra*	Beodra*	To-rontal	53	80	25	29	32	219		—	—	14	38	—	348
99	Idiosch (Idjos)	Idiosch (Idjos*)	,,	89	55	68	7	29	248		—	—	—	171	—	
		Bocsar (Bočar)	,,	39	58	35	3	17	152	400	—	—	—	200	—	649
100	Bardan Pardani*	Bardan Pardani*	,,	137	29	14	6	7	193		—	30	—	99	—	1124
101	Ianova	Ianova														
		Bencsec	Timiş	30	67	91	35	56	279		—	105	—	150	—	
		(Bencec)	,,	12	49	62	17	13	153	432	—	29	—	38	—	494

* Iugoslavia

Tabelul 1 (continuare)

Nr. fişie de inventar.	Domeniul sau moşia	Satul	Comitatul	Numărul lotturilor ţărăneşti (sesii sau părţi de sesie)						Industrialele supuşilor iugăre						Teren scutit de dări iugăre
				1/1	1/2	1/4	1/8	case fără lot	total pt. sate	total pe domeniu	livezi	culturi de şofran	livezi sau şofran	vie	culturi tutun	
						5							6			7
1	2	3	4	a	b	c	d	e	f	g	a	b	c	d	e	
102	Ittebe (Itebej)*	Ittebe (Utebej)*	To-	273	35	12	—	37	357		—	228	—	144	—	
		Szt. Iurath*	rontal	,,48	65	52	—	17	182		—	53	—	24	—	
		Gross Torrak (Veliki Torac)*	,,	69	92	46	—	24	231		—	54	—	—	—	
		Klein Torrak (Mali Torac)	,,	80	50	38	—	19	187	957	—	106	—	—	—	
103	Boeba (Beba)	Boeba (Beba)	,,	26	66	26	6	21	145		—	—	—	27	—	
		Oroslamos (Oroslam)*	,,	47	52	31	38	39	207		—	—	—	218	—	
		Valkan (Valcani) Tabakgartner	,,	54	137	54	33	19	297		—	—	—	—	—	
		Boeba (Cultura tutun Beba)	,,	—	—	—	—	8	8		—	—	—	—	—	
		Tabakgartner Alt Oroslamos (Cultura tutun Oroslane)	,,	—	—	—	—	41	41	698	—	—	—	—	—	4543
104	Gisdia (Coşari)	Gizdia (Coşari)	Timiş	15	46	61	19	33	174		—	250	—	19	—	300
105	Theesch (Teş)	Theesch (Teş)	,,	2	19	36	26	11	94		—	28	—	—	—	215

* Ingoslavia

Tabelul 1 (continuare)

1	2	3	4	5 a	5 b	5 c	5 d	5 e	5 f	5 g	6 a	6 b	6 c	6 d	6 e	7
106	Buchberg (Sintar)	Buchberg (Sintar)	,,	—	31	—	—	—	31		—	16	—	15	—	28
107	Saderllak (Zădăreni)	Saderllak (Zădăreni)	,,	106	6	3	—	1	116		—	650	—	61	—	125
108	Neuhof (Bogda)	Neuhof (Bogda)	,,	—	29	1	—	—	30		—	16	—	14	—	33
109	Guveşdia (Cuvesdia)	Guveşdia (Cuvesdia)	,,	60	65	93	23	47	288		—	63	—	15	—	352
110	Remette (Remetea Mare)	Remette (Remetea Mare)	,,	32	52	22	—	57	163		—	—	6	—	—	
		Pukovatz (Bucovăţ)	,,	9	54	18	—	48	129	292	—	—	28	—	—	279
111	Kallatscha (Călacea)	Kallatscha (Călacea)	,,	85	55	10	1	21	172		—	—	3	—	—	
		Monostur (Mănăştur)	,,	118	79	16	1	17	231	403	—	—	20	—	—	484
112	Ohaba (Ohaba-Forgaci)	Ohaba (Ohaba Forgaci)	,,	2	39	70	14	183	308		—	—	—	—	—	143
113	Pasosch (Bazoş)	Pazosch (Bazoş)	,,	7	56	69	7	30	169		—	—	38	—	—	190

Tabelul 1 (continuare)

Nr. fişei de inventar.	Domeniul sau moşia	Satul	Comitatul	Numărul loturilor ţărăneşti (sesii sau părţi de sesie)							Industrialele supuşilor iugăre					Teren scutit de dări iugăre
				1/1	1/2	1/4	1/8	case fără lot	total pt. sate	totale pe domeniu	livezi	culturi de şofran	livezi sau şofran	vie	culturi tutun	
1	2	3	4	a	b	c	d	e	f	g	a	b	c	d	e	7
114	Busad (Buzad)	Busad (Buzad)	,,	7	11	41	29	8	96		—	—	88	12	—	197
115	Charlottenburg (Şarlota)	Charlottenburg (Şarlota)	,,	—	31	—	—	—	31		—	—	47	13	—	32
116	Wisma (Vizma)	Wisma (Vizma)	Timiş	—	2	44	59	11	116		—	—	151	—	—	192
117	Kubobara (Crivobara)	Kubobara (Crivobara)	,,	1	10	14	25	15	65		—	—	76	—	—	196
118	Medvesch (Urseni)	Medvesch (Urseni)	,,	9	23	40	—	23	95		—	—	—	—	—	72
119	Hissiasch (Hisiaş)	Hissiasch (Hisiaş)	,,	4	16	34	32	22	108		—	—	39	—	—	149
120	Foenn (Foeni)	Foenn (Foeni)	Torontal	43	72	60	6	22	203		—	—	83	—	—	832
121	Sannad (Canad)*	Sannad (Canad)*	,,	94	27	23	6	8	158		—	30	—	110	—	434
124+	Sekasch (Secaş)	Sekasch (Secaş)	Timiş	1	6	47	38	19	118		—	—	58	—	—	240

* Iugoslavia
\+ fişele 122, 123 predii fără gospodării

Tabelul 1 (continuare)

1	2	3	4	5 a	5 b	5 c	5 d	5 e	5 f	5 g	6 a	6 b	6 c	6 d	6 e	7
125	Perexov (Beregsău)	Perexov (Beregsău)	,,	113	114	45	12	39	323		—	—	343	—	—	916
126	Ivanda	Ivanda	To-rontal	41	37	15	13	17	123		—	68	—	—	—	460
127	Gulves (Giulvăz)	Gulves (Giulvăz)	,,	36	49	32	—	19	136		—	—	—	—	—	228
128	Giroda (Ghiroda)	Giroda (Ghiroda)	Timiș	12	33	23	—	25	93		—	—	298	—	—	117
129	Muran (Murani)	Muran (Murani)	,,	65	89	39	—	39	232			—	66	—	—	189
130	Szöregk (Szöreg)**	Szöregk (Szöreg)** Sct. Ivan	To-rontal	14	90	58	19	35	216				—	120	—	
		(Ujszentivan)**	,,	9	30	15	1	4	59				—	37	—	
		Gyala*	,,	79	55	3	5	20	162	437	—	—	—	104	—	1047
131	Alt Beschenova (Dudeștii Vechi)	Alt Beschenova (Dudeștii Vechi)	,,	100	160	68	12	39	379		—	—	—	217	—	2788

** Ungaria

Nr. fișei de inventar	Domeniul sau Moșia	Satul	Comitatul	Suprafața alodiului					
				iugăre					
				Rezervat	Pădure	Total sau jumătate arabil	Mlaștinos	Total alodiu moșie	Total alodiu domeniu
1	2	3	4	a	b	5 c	d	e	f
1	Neu Arad (Aradu Nou)	Neu Arad (Aradul Nou)	Timiș	994	—	349	—	1343	
		Klein Sct. Miklos (Sînnicolaul Mic)	,,	457	—	825	—	1282	
		Segenthau (Șagul German)	,,	217	—	355	—	572	
		Kreütz Städten (Cruceni)	,,	173	—	425	—	598	2795
2	Lieget (Pădureni)	Lieget (Pădureni)	,,	323	3288	—	658	4269	
3	Lippa (Lipova)	Lippa (Lipova)	,,	200	5419	2096	144	7859	
4	Wiesenheid (Tisa Nouă)	Wiesenheid (Tisa Nouă)	,,	77	—	215	—	292	
5	Schöndorf (Frumușeni)	Schöndorf (Frumușeni)	,,	—	442	584	52	1078	
		Kanak*	Toron-tal	415	691	2539	1512	5157	
6	Kanak*	Sarcsia (Sarca*)	,,	753	70	785	121	1729	
		Schurian (Surian)*	,,	—	255	—	572	827	
		Csavosch (Grănicerii)	,,	—	—	561	426	987	8700
7	Elemir*	Elemir*	,,	—	—	3054	2046	5100	
		Arradaz (Aradac)*	,,	395	,,	1186	7116	8697	
		St. Mihay* (prediu)	,,	—	—	3044	—	3044	16841
		Velikigay (Veliki Gaj)*	Timiș	510	16	3492	—	4018	
8	Velikigay (Veliki-Gaj)*	Maligay (Gaiul Mic)	,,	160	—	627	92	879	
		Ternjan (prediu)	,,	—	—	1243	—	1243	
		Ballad (prediu)	,,	—	—	1972	—	1972	8112
9	Mercydorf (Carani)	Mercydorf (Carani)	,,	—	240	6	—	246	
		Schadan (Cornești)	,,	759	175	1002	—	1936	2182
10	Giszedeu (Chizătău)	Giszedeu (Chizătău)	Timiș	272	142	20	40	474	
		Sussanovez (Șanovița)	,,	—	1817	1505	95	3417	3891

* Iugoslavia

Nr. fişei de inventar	Domeniul sau Moşia	Satul	Comitatul	Suprafaţa alodiului — iugăre: Rezervat	Pădure	Total sau jumătate arabil	Mlăştinos	Total alodiu moşie	Total alodiu domeniu
1	2	3	4	a	b	5 c	d	e	f
11	Iarmata (Giarmata)	Iarmata (Giarmata)	,,	—	2832	395	—	3227	
12	Brukenau (Pişchia)	Brukenau (Pişchia)	,,	488	1745	107	10	2350	
		Neüsina (Neuzina)*	Toron-	—	—	1920	1994	3914	
		Modosch (Modos)*	tal	—	—	1851	1417	3268	
		Secşan (Secanj)*	,,	—	—	381	24	405	
13	Neüsina (Neuzina)*	Boka*	,,	—	406	7133	232	7771	
		Topolovaţ* (prediu)	,,	—	—	4522	—	4522	
		Oregy* (prediu)	,,	—	—	4493	—	4493	
		Alt-Lecz* (prediu)	,,	—	—	4187	—	4187	
		Schuplai* (prediu)	,,	—	—	2594	—	2594	
		Neu Lecz* (prediu)	,,	—	—	3853	—	3853	35007
		Blumenthal (Maşloc)	Timiş	129	—	377	—	506	
14	Blumenthal (Maşloc)	Fibisch (Fibiş)	,,	510	600	477	148	1735	
		Konigshof (Remetea Mică)	,,	—	—	295	—	295	
		Greifenthal (dispărut)	,,	145	—	88	—	233	2769
		Deska (Deszk)**	Toron-	—	182	662	6233	7077	
15	Deska (Deszk)**	Clarafalva**	tal	446	—	—	—	446	
		Rablec	,,	38	—	—	—	38	7561
16	Unipp (Unip)	Unipp (Unip)	Timiş	206	1097	972	83	2358	
		Ikloda (Icloda)	,,	347	—	579	—	926	
		Uliuk (Uliuc)	,,	208	—	492	—	700	3984
		Freydorf (Freidorf)	,,	—	—	10	—	10	
17	Freydorf (Freidorf)	Sct. Mihay (Sîmmihaiul Român)	,,	462	—	10	4171	2643	
		Utvin	,,	170	—	92	361	623	
		— Silasch (Silaş) prediu	,,	—	—	5155	—	5155	10431
18	Kettföl	Kettföl (Gelu)	,,	432	—	1942	—	2374	
19	Kneeş (Satchinez)	Knees (Satchinez)	,,	592	—	116	243	951	
		Barrathaz (Bărăteaz)	,,	263	—	10	145	418	1369

* Iugoslavia
** Ungaria

Nr. fişei de inventar	Domeniul sau Moşia	Satul	Comitatul	Suprafaţa alodiului iugăre: Rezervat	Pădure	Total sau jumătate arabil	Mlăştinos	Total alodiu moşie	Total alodiu domeniu
1	2	3	4	a	b	5 c	d	e	f
20	Toppolovez (Topolovăţ)	Gross Topolovez (Topolovăţul Mare)	Timiş	568	—	154	—	722	
		Klein Topolovez (Topolovăţul Mic)	,,	—	310	68	—	378	1100
21	Iktar (Ictar)	Iktar (Ictar)	,,	331	—	284	—	615	
		Budinz (Budinţ)	,,	563	390	344	—	1297	1912
22	Gyurok (Giroc)	Gyurok (Giroc)	,,	118	1631	10	—	1759	
		Kishofda (Chişoda)	,,	199	367	7	—	573	2332
		Clari (Clari Vi)	,,	—	—	12	1475	1487	
23	Clari (Clari Vi)	Gecza (Checea)	,,	—	—	1682	4438	6120	
		Hettin — prediu	—	—	—	6033	—	6033	13640
24	Rekasch (Recaş)	Rekasch (Recaş)	,,	422	4559	548	141	5670	
		Iesvin (Izvin)	,,	481	663	889	—	2033	7703
25	Canischa (Kanjiza)*	Canischa (Kanijza)*	Toron-tal	—	—	2263	7099	9362	
26	Nemeth (Beregsăul Mic)	Nemeth (Beregsăul Mic)	,,	348	—	861	319	1528	
27	Petromau	Petroman	Timiş	495	—	529	532	1556	
		Uibecs (Peciul Nou)	Toron-tal	—	200	76	86	362	
28	Uibecs (Peciul Nou)	Diniasch (Diniaş)	,,	—	163	10	1630	1803	
		Csepsa (Cebza)	,,	—	—	14	1968	1986	
		St. Marton (Sînmartinul Sîrbesc)	,,	—	—	1356	—	1356	
		Macedonia	,,	—	580	—	2472	3052	
		Parraer Waldung (Parţa pădure)	,,	—	800	—	—	800	9355
		Etska (Ecka)*	,,	—	—	1859	—	1859	
		Klek*	,,	—	—	3365	—	3365	
29	Etschka (Ecka)*	Iankaid*	,,	—	—	1747	297	2044	
		Despotovacz* (prediu)	,,	—	—	6135	—	6135	
		Martinicza* (prediu)	,,	—	—	1180	9729	10909	24312

* Iugoslavia

Nr. fişei de inventar	Domeniul sau Moşia	Satul	Comitatul	Suprafaţa alodiului iugăre: Rezervat	Pădure	Total sau jumătate arabil	Mlăştinos	Total alodiu moşie	Total alodiu domeniu
1	2	3	4	a	b	c	d	e	f
30	Turkisch Sakosh (Sacoşul turcesc)	Turkisch Sakosh Sacoşul Turcesc	Timiş	705	—	965	278	1948	
31	Dubokinados (Nadăş)	Dubokinados (Nadăş)	,,	90	3010	240	—	3340	
33+	Szombor (Zombor)**	Szombor (Zombor)**	Toron-tal	—	1756	2027	2719	6502	
		Ladany**		15	—	—	—	15	
		Dedensek**	,,	7	—	—	—	7	6524
34	Detta (Deta)	Detta (Deta)	Timiş	268	—	349	—	617	
		Oppatiza (Opatiţa)	,,	106	646	882	47	1681	
		Birda	,,	—	—	2388	28	2416	4714
35	Denta	Denta	,,	—	824	2442	93	3359	
	Waliapay								
36	Waliapay (Valeapai)	(Valeapai)	,,	385	—	4	117	506	
		Waliamare (Valea Mare)	,,	120	—	621	—	741	
		Duleo (Duleu)	,,	431	207	193	—	831	2078
		Hatzfeld							
37	Hatzfeld (Jimbolia)	(Jimbolia)	Toron-tal	—	—	3	1632	1635	
		Csernya*		209	—	10	3160	3379	
		Positova (prediu)	,,	—	—	2337	4239	7576	
		Cseszterek (prediu)	,,	—	—	963	898	1861	14451
		Gross Ietscha							
38	Ietscha (Iecea)	(Iecea Mare)	,,	—	7	—	—	7	
		Klein Ietscha (Iecea Mică)	,,	—	10	—	—	10	
		Mali Dovin prediu	,,	—	1838	—	—	1838	1855
		Marienfeld (Teremia Mare)	,,	—	—	678	—	678	
39	Marienfeld (Teremia Mare)	Albrechtsflor (Teremia Mică)	,,	—	—	271	—	271	
		Comlosch (Comloş)	,,	—	—	5219	—	5219	
		Visesda (Visejdia) prediu	,,	—	—	4902	—	4902	11070

\+ fişa 32 lipsă
* Iugoslavia
** Ungaria

Nr. fișei de inventar	Domeniul sau Moșia	Satul	Comitatul	Suprafața alodiului iugăre: Rezervat	Pădure	Total sau jumătate arabil	Mlaștinos	Total alodiu moșie	Total alodiu domeniu
1	2	3	4	a	b	5 c	d	e	f
40	Raizisch Sct Peter (Sîmpetru Mare)	Raizisch Set Peter (Sîmpetru Mare)	,,	,,	543	1313	—	1856	—
		Saravolla (Saravale)	,,	—	441	529	407	1377	
		Egrisch (Igriș)	,,	—	1109	9	50	1168	
		Lovrin	,,	598	—	3654	—	4252	8653
41	Sct. Andrasch (Sînandrei)	Sct. Andrasch (Sînandrei)	Timiș	—	—	1623	—	1623	
		Czernetyhaz (Cerneteaz)	,,	967	566	1198	—	2731	4354
42	Dragoiest (Drăgoiești)	Dragoiești (Drăgoiești)	,,	280	234	1251	—	1765	
		Fikatar (Ficătari)	,,	324	—	245	—	569	2334
43	Sct. Hubert*	Sct. Hubert*	Toron-	184	—	4	—	188	
		Souttour*	tal	118	—	4	—	122	
		Charleville*	,,	149	—	4	—	153	
		Heufeld*	,,	18	—	11	245	274	
		Mastort*	,,	39	—	10	540	589	
		Ostern (Comloșul Mic)	,,	150	—	2667	—	2817	4143
44	Gottlob	Gottlob	Toron-	—	—	—	—	—	—
		Triebswetter (Tomnatec)	tal	227	—	—	—	227	
		Dugașella (Nerău)	,,	867	—	3	—	870	
		Visesda (Vizejdia) prediu	,,	—	—	1000	—	1000	2097
45	Deutsch Sct. Peter (Sîmpetrul german)	Deutsch Sct. Peter (Sîmpetrul german)	Timiș	—	3018	10	60	3088	
		Fonlok (Felnac)	,,	631	922	2898	21	4472	
		Secusith (Secusigiu)	,,	347	1164	47	134	1692	
		Nagifalu (Satu Mare)	,,	484	—	50	100	634	9886
46	Vukova (Vucova)	Vukova (Vucova)	Toron-	192	—	2405	—	2597	
		Blashova (Blajova)	tal	35	385	712	—	1132	3729

* Iugoslavia

Nr. fişei de inventar	Domeniul sau Moşia	Satul	Comitatul	Suprafaţa alodiului iugăre					
				Rezervat	Pădure	Total sau jumătate arabil	Măştinos	Total alodiu moşie	Total alodiu domeniu
1	2	3	4	a	b	5 c	d	e	f
47	Kövörösch (Chevereş)	Kövörösch (Chevereş)	Timiş	1092	1859	159	170	3280	
		Sîrbova	,,	129	1930	23	30	2112	5392
48	Thodier (Toager)	Thodier (Toager)	Toron-	—	549	569	144	1262	
		Gaad (Gad)	tal	—	523	822	—	1345	2607
49	Guttenbrun (Zăbrani)	Guttenbrun (Zăbrani)	Timiş	—	—	930	77	1007	
		Alliusch) (Alioş)	,,	1106	1472	110	12	2700	3707
	Csakova	Csakova (Ciacova)	,,	93	—	116	354	563	
50	(Ciacova)	Neu Voitek (Voiteg)	,,	330	—	3921	—	4251	4814
	Gross Sct.	Gross Sct. Miklos (Sînnicolaul Mare)	Toron- tal	—	418	2585	1097	4100	
51	Miklos (Sînnicolaul Mare)	Csanad (Cenad)	,,	—	5254	597	829	6680	
		Tabakgärtner (Cultură de tutun)	,,	—	—	—	—	—	
		Borgan (prediu)	,,	—	—	5028	—	5028	15808
		Dolvadia (Livezile)	,,	—	—	2387	—	2387	
52	Dolvadia (Livezile)	Gyur (Giera)	,,	—	261	2107	—	2368	4755
53	Becsei (Becejo)*	Becsei (Becejo)*	,,	—	—	2135	8658	10793	
		Arracz (pădure)	,,	—	—	—	—	—	10793
		Periamosch (Periam)	Timiş	—	919	4	—	923	
54	Periamosch (Periam)	Variasch (Variaş)	,,	983	—	1363	—	2346	
		Besak (Pesac)	Toron-	227	—	—	—	227	
		Bakacz (prediu)	tal	—	—	7845	—	7845	11341
55	Rudna	Rudna	—	—	—	—	—	—	—
56	Csoka (Csoka)*	Csoka (Coka)*	Toron-	414	—	2003	4234	6651	
		Czernabara*	tal	—	—	628	1010	1638	8289
		Banlok (Banloc)	,,	396	—	1480	438	2314	
		Ofsenicza (Ofşeniţa)	,,	222	—	422	—	644	
57	Banlok (Banloc)	Dollatz (Dolaţ)	,,	142	1976	344	—	2462	
		Socka (Soca)	,,	123	1180	973	111	2387	
		Bartosch (Partoş)	,,	220	—	1409	47	1676	
		Rareusch (prediu)	,,	—	—	5497	—	5497	14980
		Kralovetz (Cralovăţ)	Timiş	—	571	770	—	1341	
58	Kralovetz (Cralovăţ)	Lucaretz (Lucareţ)	,,	40	556	700	116	1412	2753

* Iugoslavia

Nr. fişei de inventar	Domeniu sau Moşie	Satul	Comitatul	Suprafaţa alodiului iugăre: Rezervat	Pădure	Total sau jumătate arabil	Măştinos	Total alodiu moşie	Total alodiu domeniu
1	2	3	4	a	b	c	d	e	f
59	Stanzova (Stanciova)	Stanzova (Stanciova)	,,	200	1960	2335	—	4495	
		Herniakova (Herneacova)	,,	400	2630	170	—	3200	7695
60	Bellinz (Belinţ)	Bellinz (Belinţ)	,,	438	—	230	252	920	
61	Bobda	Bobda	,,	101	—	10	616	728	
		Cscheney (Cenei)	,,	235	—	10	3366	3611	
		Gertianosch (Cărpiniş)	,,	736	—	10	—	746	5085
62	Teutsch Beschenova (Dudeştii Noi)	Teutsch Beschenova (Dudeştii Noi)	,,	—	—	148	—	148	
		Klein Beiskerek (Becicherecul Mic)	,,	—	—	173	—	173	321
63	Gekesch (Checheş)	Gekesch (Checheş)	,,	50	556	570	—	1176	
64	Folia	Folia	,,	593	—	1665	—	2058	
65	Schippet (Şipet)	Schippet (Şipet)	,,	1022	3591	2313	—	6226	
66	Hittiasch (Hitiaş)	Hittiasch (Hitiaş)	,,	256	—	4	156	416	
		Racovicza (Racoviţa)	,,	186	—	4	267	457	873
67	Berin (Berini)	Berin (Berini)	,,	136	633	—	—	769	
		Cserna (Cerna)	,,	255	1021	417	—	1438	2207
68	Dubos (Duboz)	Dubos (Duboz)	,,	99	3166	23	—	3288	
		Isgar (Izgar)	,,	800	1083	1010	—	2893	6181
69	Syllasch (Silagiu)	Syllasch (Silagiu)	,,	908	2752	23	—	3683	
		Buziasch (Buziaş)	,,	354	—	216	—	570	4253
70	Theiss Sct. Miklos (Sveti Nikola)*	Theiss Sct. Miklos (Sveti Nikola)*	Toron-tal	—	—	2356	6063	8419	
71	Keppet (Căpăt)	Keppet (Căpăt)	Timiş	321	3726	53	—	4100	

* Iugoslavia

Nr. fişei de inventar	Domeniul sau Moşia	Satul	Comitatu	Suprafaţa alodiului iugăre					
				Rezervat	Pădure	Total sau jumătate arabil	Mlăştinos	Total alodiu moşie	Total alodiu domeniu
1	2	3	4	a	b	5 c	d	e	f
72	Fiskut (Fiscut)	Fiskut (Fiscut)		845	—	285	—	1130	
73	Engelsbrun (Fîntînele)	Engelsbrun (Fîntînele)	,,	202	—	269	—	471	
74	Obad	Obad	,,	533	—	—	319	852	
75	Gylad (Ghilad)	Gylad (Ghilad)	,,	1042	731	24	383	2180	
76	Petrovasella (Petrovaselo)	Petrovasella (Petrovaselo)	,,	183	903	217	—	1303	
77	Dragoschina (Dragşina)	Dragoschina (Dragşina)	,,	596	1645	123	—	2364	
78	Feritthkaz (Friiteaz)	Feritthkaz (Firiteaz)	,,	755	—	1782	63	2520	
79	Secşan (Seceani)	Secşan (Seceani)	,,	472	493	1680	330	2975	
80	Altringen	Altringen	,,	—	—	268	—	268	
81	Schosdia (Şosdea)	Schosdia (Şosdea)	,,	501	4246	1021	—	5768	
82	Sct. Georg (Sîngeorge)	Sct. Georg (Sîngeorge)	,,	89	184	840	43	1156	
83	Hodosch (Hodoş)	Hodosch (Hodoş)	,,	—	1808	254	—	2062	
84	Gadar (Cadăr)	Gadar (Cadăr)	,,	212	4960	453	28	5653	
86+	Schebell (Jebel)	Schebell (Jebel)	,,	466	—	139	666	1271	
		Stamora	,,	242	—	898	—	1140	2411
87	Lichtenwald (Comeat)	Lichtenwald (Comeat)	,,	—	—	408	—	408	
88	Sinerseg (Sinersig)	Sinerseg (Sinersig)	,,	462	—	1223	20	1705	
89	Sakelhatz (Săcălaz)	Sakelhatz (Săcălaz)	,,	—	931	16	—	947	
90	Mahalla (Mehala)	Mahalla (Mehala)	,,	489	1307	—	—	1796	
91	Moschnitza (Moşniţa)	Moschnitza (Moşniţa)	,,	96	3181	807	117	4201	

+ fişa 85 lipseşte
* Iugoslavia

Nr. fișei de inventar	Domeniul sau Moșia	Satul	Comitatul	Suprafața alodiului iugăre: Rezervat	Pădure	Total sau jumătate arabil	Măștinos	Total alodiu moșie	Total alodiu domeniu
1	2	3	4	a	b	5 c	d	e	f
92	Praestovatz (Brestovăț)	Praestovatz (Brestovăț)	,,	113	942	413	—	1468	
93	Labaschincz (Lăbășinț)	Labaschincz (Lăbășinț)	,,	210	4277	614	—	5101	
94	Billiet (Biled)	Billiet (Biled)	Toron-	—	151	100	176	427	
		Pascul (prediu)	tal	—	500	—	—	500	927
95	Neudorf	Neudorf	Timiș	—	88	427	—	515	
96	Babscha (Babșa)	Babscha (Babșa)	,,	—	1937	16	39	1992	
		Panjova (Paniova)	,,	16	1498	760	57	2331	4323
97	Parratz (Parța)	Parratz (Parța)	Timiș	1827	349	—	—	2176	
98	Beodra*	Beodra*	Toron-	—	—	641	3915	4556	
		Thomasfalva și Novasella (pred.u)	tal ,,	—	—	3614	—	3614	8170
		Id osch (Idjos)*	,,	—	—	—	2001	2001	
99	Id osch (Idjos)*	Bocsar (Bocar)*	,,	—	—	1817	175	1992	3993
		Bardan (Pardani)*	,,	—	—	1565	—	1565	
100	Bardan (Pardani)*	Bianlak (prediu)	,,	—	—	4118	—	4118	
		Boldur (prediu)	,,	—	—	13194	—	13194	18877
		Ianova	Timiș	323	4405	353	—	5081	
101	Ianova	Bencsec (Bencec)	,,	679	1209	917	—	2805	7886
		Ittebe (Itebej)*	Toron-	—	—	1549	1052	12073	
		Szt. Iurath*	tal	—	—	3651	951	4602	
102	Ittebe (Itebej)*	Gross Torak (Veliki Torak)*	,,	—	—	1380	—	1380	
		Klein Torak* (Mali Torak)*	,,	—	—	—	1094	1094	
		Kenteresch* (prediu)	,,	—	—	12902	—	12902	
		Neu Vide*	,,	—	—	2692	—	2692	34743

* Iugoslavia

Nr. fişei de inventar	Domeniul sau Moşia	Satul	Comitatul	Suprafaţa alodiului iugăre					
				Rezervat	Pădure	Total sau jumătate arabil	Mlăştinos	Total alodiu moşie	Total alodiu domeniu
1	2	3	4	a	b	5 c	d	e	f
		Boeba (Beba)	,,	—	—	474	4503	4977	
		Oroslamos (Oroslam)*	,,	—	—	1565	10059	11624	
		Valkan (Valcani)	,,	—	—	1659	2327	3986	
103	Boeba (Beba)	Tabakgartner Boeba Cultura tutun Beba	,,	—	—	109	128	237	
		Tabakg. Alt Oroslamos Cult. tutun Oroslam*	,,	—	—	533	618	1151	
		Koscokat (Cociohat) prediu	,,	—	—	3684	—	3684	
		Kerestur (Chereştur) prediu	,,	—	—	4011	—	4011	29670
104	Gisdia (Coşari)	Gisdia (Coşari)	Timiş	517	2341	482	105	3445	
105	Theesch (Teş)	Theesch (Teş)	,,	102	336	208	—	646	
106	Buchberg (Sintar)	Buchberg (Sintar)	,,	—	—	287	—	287	
107	Sardellak (Zădăreni)	Sardellak (Zădăreni)	,,	300	—	10	—	310	
108	Neuhof (Bogda)	Neuhof (Bogda)	,,	—	—	284	—	284	
109	Guvesdia (Cuvesdia)	Guvesdia (Cuvesdia)	,,	—	2089	1898	—	3981	
110	Remette (Remetea Mare)	Remette (Remetea Mare)	,,	795	—	380	342	1517	
		Pukovatz (Bucovăţ)	,,	565	2448	10	300	3323	4840
111	Kallatscha (Călacea)	Kallatscha (Călacea)	Timiş	1357	213	1813	70	3453	
		Monoştur (Mănăştur)	,,	492	—	1425	—	1917	5370
112	Ohaba (Ohaba Forgaci)	Ohaba (Ohaba Forgaci)	,,	—	—	379	22	401	
113	Pazosch (Bazoş)	Pazosch (Bazoş)	,,	661	5404	—	381	6446	

* Iugoslavia

Nr. fişei de inventar	Domeniul sau Moşia	Satul	Comitatul	Suprafaţa alodiului iugăre: Rezervat	Pădure	Total sau jumătate arabil	Măştinos	Total alodiu moşie	Total alodiu domeniu
1	2	3	4	b		5 c	d	e	f
114	Busad (Buzad)	Busad (Buzad)	,,	300	3568	113	—	3981	
115	Charlottenburg (Şarlota)	Charlottenburgh (Şarlota)	,,	—	—	408	—	408	
116	Kubobara (Crivobara)	Kubobara (Crivobara)	,,	212	—	537	—	749	
117	Wisma (Vizma)	Wisma (Vizma)	,,	136	—	1027	108	1271	
118	Medvesch (Urseni)	Medvesch (Urseni)	,,	385	2471	15	—	2866	
119	Hissiasch (Hisiaş)	Hissiasch (Hisiaş)	,,	361	3495	2046	15	5917	
120	Foenn (Foeni)	Foenn (Foeni)	Toron-tal	—	—	893	2386	3279	
121	Sannad (Canad)*	Sannad (Canad)*	,,	—	—	263	2308	2571	
122	Torda* şi Devetak prediu	Torda* şi Devetak prediu	,,	—	—	4604	3945	8549	
123	Sajan* (prediu)	Sajan* prediu	,,	—	—	4400	317	4717	
124	Sekasch (Secaş)	Sekasch (Secaş)	Timiş	530	1267	620	—	2417	
125	Perekov (Beregsău)	Perekov (Beregsău)	,,	—	—	638	666	1304	
126	Ivanda	Ivanda	Toron-tal	288	—	1514	1162	2964	
127	Gulves (Giulvăz)	Gulves (Giulvăz)	,,	237	—	180	1220	1637	
128	Giroda (Ghiroda)	Giroda (Ghiroda)	Timiş	108	—	1010	477	1595	
129	Muran (Murani)	Muran (Murani)	,, ,,	394	580	417	—	1391	
130	Szöregk (Szöreg)**	Szöregk (Szoreg)**	Toron-tal	—	—	99	7303	7402	
		Sct. Ivan (Ujszentivan)**	,,	—	—	262	3397	3659	
		Gyala*	,,	—	—	142	5978	6120	17181
131	Alt Beschenova (Dudeştii Vechi)	Alt Beschenova Dudeştii Vechi)	,, ,,	—	55	2428	1795	4278	
		Cervena Media prediu	,,	—	—	3160	—	3160	7438

* Iugoslavia
** Ungaria

redusă în suprafața alodiului astfel că nu modifică raporturile între pămîntul urbarial și alodiu pe total inventariat sau pe comitate.

Raportînd între ele suprafețele alodiilor și cea a loturilor țărănești se constată o depășire în favoarea loturilor țărănești.

Suprafața totală și compoziția domeniilor, moșiilor și prediilor inventariate reiese din tabelul următor:

Suprafața totală	Alodiul sau rezerva eudală		Loturile țărănești		Suprafața cerealieră a rezervei		Suprafața cerealieră a loturilor		Suprafața terenului scutit
iugăre	iugăre	%	iugăre	%	iugăre	%	iugăre	%	iugăre
1501527	656495	46,16	765731	53,84	290352	20,41	444549	31,26	79301

Suprafața loturilor țărănești este cu 109 236 iugăre mai mare decît cea a rezervei feudale reprezentînd 53,84% din suprafața productivă totală a domeniilor, moșiilor și prediilor, față de 46,16 cît reprezintă alodiul (rezerva). Depășirea este și mai mare la suprafața cerealieră (pămîntul arător) și anume cu 154 197 iugăre; în timp ce suprafața cerealieră a loturilor reprezintă 31,26% din totalul productiv, cea a alodiului numai 20,41%.

Referindu-ne la suprafața cerealieră este de menționat că depășirea cu 154 197 iugăre a suprafeței cerealiere a alodiului trebuie să fie considerată ca minimă deoarece în inventar sînt înregistrate, în aceiași rubrică, pămîntul total sau jumătate cultivabil fără vreo delimitare între aceste două categorii, astfel că în stabilirea raportului de mai sus s-a considerat întreaga suprafață drept cultivabilă. Această apreciere a fost determinată și de alte motive între care menționăm: existența unei întinderi mlăștinoase de 172 269 iugăre reprezentînd 12,11% din suprafața productivă, întindere pe care nu este exclus să fi existat unele părți potrivite pentru cultura cerealelor. În localitățile în care alodiul cuprinde și o întinsă suprafață mlăștinoasă, loturile țărănești cuprindeau — desigur în mai mică măsură — și teren mlăștinos, deși în inventar nu se face această mențiune, loturile fiind înregistrate numeric, după mărimea lor. Dintre numeroasele cazuri de acest fel menționăm unele în tabelul de mai jos:

Localitatea	Supra ața mlăștinoasă	Suprafața loturilor	Localitatea	Suprafața mlăștinoasă	Suprafața loturilor
	iugăre	iugăre		iugăre	iugăre
Sînmihaiul Rom	4171	4875	Beba	4503	4755
Deszk**	6223	2131	Paniova	2331	674
Checea	4438	4090	Sveti Nikola*	6063	5559
Kanjiza*	7099	3597	Cenei	3366	2915
Macedonia	2472	4095	Szöreg**	7402	3349
Oroslam*	10 059	3577	Foeni	3279	3953

* Iugoslavia
** Ungaria

În 9 din cele 12 cazuri menționate în tabel suprafața mlăștinoasă este mai întinsă decît cea a loturilor și aceasta este situația în multe alte cazuri. Inventarierea fiind făcută în vederea vînzării, Curtea nu avea interes să menționeze teren mlăștinos și la loturi deoarece dijma din cereale constituia un însemnat venit pentru stăpînul domeniului.

Apreciind 50% din suprafața cerealieră a rezervei pe jumătate cultivabilă (72 588 iugăre) aceasta este mai redusă reprezentînd 16,01% din suprafața productivă ceea ce înseamnă că suprafața cerealieră a loturilor este de două ori mai mare decît cea a rezervei (31,26% față de 16,01%) situație — credem — departe de realitate. Motivele amintite anterior ne determină a considera întreaga suprafață cerealieră drept cultivabilă, raportul între cele două categorii stabilite anterior (31,26% față de 20,41%) reprezentînd, cu aproximație, situația reală.

Suprafața, compoziția și raportul între suprafața alodiului și a pămîntului urbarial, între suprafața cerealieră a alodiului și cea a loturilor de pe cele 128 de domenii, moșii și predii, reiese din tabelul următor:

Nr. fișei	Domeniul, moșia sau prediul	Comitatul	Suprafața totală	Suprafața terenului scutit	Suprafața rezervei	Suprafața loturilor	Suprafața cerealieră a rezervei		Suprafața cerealieră a loturilor	
			iugăre	iugăre	iugăre	iugăre	iugăre	%	iugăre	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Domeniul Aradul Nou	Timiș	15640	88	3795	11757	1954	12	6672	42
2	Moșia Pădureni	,,	9468	303	4269	4895	—	—	2535	29
3	,, Lipova	,,	14479	1061	7859	5556	2096	15	2391	17
4	,, Tisa Nouă	,,	2495	80	292	2123	215	9	1224	50
5	,, Frumușeni	,,	5410	210	1078	4121	584	11	2310	44
6	Domeniul Kanak*	Torontal	14604	544	8700	5359	3885	27	3120	22
7	,, Elemir*	,,	27876	926	16841	10109	7284	27	6213	23
8	,, Veliki Gaj*	Timiș	13445	595	8112	4737	7334	57	2757	21
9	,, Carani	,,	10643	281	2182	8180	1008	9	4935	48
10	,, Chizătău	,,	7226	214	3891	3119	1525	21	1413	20
11	Moșia Giarmata	,,	9862	357	3227	6277	395	4	3654	38
12	,, Pișchia	,,	6873	219	2350	3304	107	1	1824	27
13	Domeniul Neuzina*	Torontal	58915	2336	35007	21570	30832	54	13356	23
14	,, Mașloc	Timiș	12418	392	2769	9256	1236	10	5427	45
15	,, Deszk**	Torontal	9923	194	7561	2168	662	6	1143	11
16	,, Unip	Timiș	10990	709	3984	6297	2043	20	3342	32
17	,, Freidorf	,,	22770	1209	10431	11129	5267	24	6498	30
18	Moșia Gelu	,,	7911	189	2374	5348	1942	25	2336	30
19	Domeniul Satchinez	,,	13543	721	1369	11353	126	1	5760	44
20	,, Topolovăț	,,	3363	257	1100	2005	222	7	936	30
21	,, Ictar	,,	4949	336	1912	2700	628	13	1248	26
22	,, Giroc	,,	8808	212	2332	6264	17	—	3498	40
23	,, Clari Vi	Torontal	21996	867	13640	7487	7727	36	4494	21
24	,, Recaș	Timiș	15825	672	7703	7448	1436	9	4083	26
25	Moșia Kanjiza*	Torontal	13543	583	9362	3597	2263	17	2157	16
26	,, Beregsăul Mic	,,	4574	512	1528	2498	861	21	1485	36

* Iugoslavia ** Ungaria

Nr. fişei	Domeniul, moşia sau prediul	Comitatul	Suprafaţa totală	Suprafaţa terenului scutit	Suprafaţa rezervei	Suprafaţa loturilor	Suprafaţa cerealieră a rezervei		Suprafaţa cerealieră a loturilor	
			iugăre	iugăre	iugăre	iugăre	iugăre	%	iugăre	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
27	,, Petroman	Timiş	6785	265	1556	4964	529	8	2535	38
28	Domeniul Peciul Nou	Torontal	31981	2508	9355	20116	1456	5	11907	40
29	,, Ecka*	,,	31023	894	23612	6515	13585	45	3570	11
30	Moşia Sacoşul Turcesc	Timiş	7004	388	1948	4667	965	14	2571	38
31	,, Nadăş+	,,	4619	222	3340	1057	240	5	532	12
32	Domeniul Zombor**	Torontal	9269	1315	6524	1455	2027	25	687	8
34	Domeniul Deta	Timiş	11854	425	4714	6713	3619	31	3882	34
35	Moşia Denta	,,	11266	498	3359	7408	2442	22	4188	38
36	Domeniul Valeapai	,,	8972	742	2078	6152	818	9	2955	35
37	,, Jimbolia	Torontal	34080	2190	14451	17438	3312	10	11038	34
38	,, Iecea	,,	11345	—	1855	9490	—	—	5988	52
39	,, Teremia Mare	,,	26311	1348	11072	13891	11072	44	8502	33
40	,, Sînpetru	,,	41205	5933	8653	26618	5505	15	16170	45
41	,, Sînandrei	Timiş	17811	774	4354	12683	2821	16	7521	44
42	,, Drăgoieşti	,,	4853	207	2334	2312	1496	32	967	20
43	,, St. Hubert*	Torontal	18496	419	4143	13933	2700	15	8922	49
44	,, Gottlob	,,	16683	591	2097	13995	1003	6	8856	55
45	,, Sînpentru German	Timiş	31909	1948	9886	20074	3005	10	12309	41
46	,, Vucova	Torontal	7658	301	3729	3627	3116	42	2007	27
47	,, Chevereş	Timiş	11927	430	5392	6105	182	1	3456	30
48	,, Toager	Torontal	8461	1035	2607	4819	1391	18	2817	37
49	,, Zăbrani	Timiş	16508	476	3707	12324	1040	6	7035	44
50	,, Ciacova	,,	15259	793	4814	9651	4037	28	5406	37
51	,, Sînnicolaul Mare	Torontal	46712	6921	15808	23981	8210	20	13839	34
52	,, Livezile	,,	10885	626	4755	5504	4494	44	3201	31
53	Moşia Becejo*	,,	16245	247	10793[1]	5205	2135	13	3054	19
54	Domeniul Periam	,,	34022	909	11341	21772	9202	27	13830	41
56	,, Coka*	,,	7317	458	8289	5221	2631	38	2877	41
57	,, Banloc	,,	26682	1217	14980	10483	10124	39	5877	23
58	,, Cralovăţ	,,	4405	157	2753	1494	1470	34	720	17
59	,, Stanciova	,,	10970	235	7695	3039	2505	23	1545	14
60	Moşia Belinţ	Timiş	3930	186	920	2824	230	6	1263	33
61	Domeniul Bobda	,,	13450	1961	5085	6411	30	—	3891	33
62	,, Dudeştii Noi	,,	14082	1205	321	12556	321	2	8028	62
63	Moşia Checheş	,,	1903	156	1176	571	570	32	273	15
64	,, Folia	,,	4711	252	2058	2401	1665	37	1401	31
65	,, Şipet	,,	11882	236	6226	5420	2313	19	3075	26
66	Domeniul Hitiaş	,,	5252	327	873	4051	8	—	2175	44
67	,, Berini	,,	8054	375	2207	5471	417	5	3018	39
68	,, Duboz	,,	10484	1004	6186	3293	1032	10	1605	16

+ Lipseşte fişa 32
* Iugoslavia
[1] Lipseşte suprafaţa pădurii

Nr. fișei	Domeniul, moșia sau prediul	Comitatul	Suprafața totală	Suprafața terenului scutit	Suprafața rezervei	Suprafața loturilor	Suprafața cerealieră a rezervei		Suprafața cerealieră a loturilor	
			iugăre	iugăre	iugăre	iugăre	iugăre	%	iugăre	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
69	,, Silagiu	,,	13158	393	4253	8512	239	2	4941	38
70	Moșia Sveti Nikola*	Torontal	14912	933	8419	5559	2356	17	3453	26
71	,, Căpăt	Timiș	5629	191	4100	1338	53	1	660	12
72	,, Fiscut	,,	4055	171	1130	2754	285	7	1531	39
73	,, Fîntînele	,,	2841	51	471	2318	269	9	1341	48
74	,, Obad	,,	3872	153	852	2867	—	—	1543	41
75	,, Ghilad	,,	16134	1218	2180	12736	24	—	7291	49
76	,, Petrovaselo	,,	3334	112	1303	1919	217	6	1068	33
77	,, Dragșina	,,	4405	296	2364	1744	123	3	888	21
78	,, Firiteaz	,,	6002	236	2520	3246	1702	29	1842	32
79	,, Seceani	,,	8565	293	2975	5297	1679	20	3174	38
80	,, Altringen	,,	967	32	268	667	268	28	384	41
81	,, Soșdea	,,	9432	191	5768	3473	1021	11	1905	20
82	,, Sîngeorge	,,	2248	36	1156	1055	840	37	507	22
83	,, Hodoș	,,	3263	96	2062	1105	254	8	516	16
84	,, Cadăr+	,,	7275	90	5653	1532	453	6	912	12
86	Domeniul Jebel	,,	21929	1506	2410	18013	1036	5	10002	48
87	Moșia Comeat	,,	1311	26	408	877	408	31	504	39
88	,, Săcălaz	,,	10863	409	947	9507	16	—	5988	57
89	,, Sinersig	,,	3283	100	1705	1478	1223	38	711	22
90	,, Mehala	,,	7461	308	1796	5357	—	—	2817	39
91	,, Moșnița	,,	6099	250	4201	1647	807	13	858	14
92	,, Brestovăț	,,	2813	97	1468	1248	413	15	633	23
94	,, Lăbășinț	,,	6398	189	5101	1108	614	9	504	8
94	,, Biled	Torontal	9577	350	927	8300	100	1	5280	57
95	,, Naidorf	Timiș	3467	179	515	2773	427	11	1530	46
96	Domeniul Babșa	,,	6187	116	3323	1748	760	12	843	13
97	Moșia Parța	,,	8020	374	2176	5470	—	—	2979	39
98	Domeniul Beodra*	Torontal	12748	348	8170	4230	4255	34	2469	20
99	,, Idjos*	,,	12586	649	3993	7944	1817	15	5176	43
100	,, Pardani*	,,	25944	1124	18877	5942	18877	76	3738	15
101	,, Ianova	Timiș	14844	494	7886	6464	1270	8	3474	24
102	,, Itebej*	Torontal	59237	—	34743	24493	22174	36	15072	25
103	,, Beba	,,	46456	4543	29670	12241	12023	29	7005	16
104	Moșia Coșari	Timiș	6170	300	3445	2425	482	8	1365	23
105	,, Teș	,,	2021	215	646	1160	208	11	570	31
106	,, Sintar	,,	966	28	287	651	287	30	372	31
107	,, Zădăreni	,,	4523	125	310	4088	10	—	2634	59
108	Moșia Bogda	Timiș	939	33	284	622	284	31	354	39
109	,, Cuvești	,,	9358	352	3981	5025	1898	21	2847	31
110	Domeniul Remetea Mare	,,	9303	279	4840	4183	390	4	2496	27
111	,, Calacea	,,	16572	484	5370	10717	3238	20	6642	41
112	Moșia Ohaba-Forgaci	,,	2642	143	401	2098	379	15	978	39

* Iugoslavia + Lipsește fișa 85

Nr. fişei	Domeniul, moşia sau prediul	Comitatul	Suprafaţa totală	Suprafaţa terenului scutit	Suprafaţa rezervei	Suprafaţa loturilor	Suprafaţa cerealieră a rezervei		Suprafaţa cerealieră a loturilor	
			iugăre	iugăre	iugăre	iugăre	iugăre	%	iugăre	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
113	,, Bazoş	,,	9054	190	6446	2418	—	—	1275	13
114	,, Buzad	,,	5441	197	3981	1263	113	2	633	12
115	,, Şarlota	,,	1091	32	408	651	408	38	362	34
116	,, Vizma	,,	2560	192	1271	1097	1027	43	465	19
117	,, Crivobara	,,	1589	196	749	644	537	38	303	21
118	,, Urseni	,,	4297	72	2866	1359	15	—	732	17
119	,, Hisiaş	,,	7271	149	5917	1204	2046	28	588	8
120	,, Foeni	Torontal	8065	832	3279	3953	893	12	2274	31
121	,, Canad*	,,	7406	434	2571	4400	263	3	2736	39
122	Pred. Torda şi Devetak*	,,	8549	—	8549	—	4604	53	—	—
123	Pred. Sajan*	,,	4717	—	4717	—	4400	92	—	—
124	Moşia Secaş	Timiş	3754	240	2417	1097	620	17	462	13
125	,, Beregsău	,,	9515	916	1304	7295	638	7	4386	51
126	,, Ivanda	Torontal	6034	460	2964	2610	1514	27	1557	28
127	,, Giulvăz	,,	4662	228	1637	2796	180	4	1644	37
128	,, Ghiroda	Timiş	2873	117	1595	1161	1010	37	822	29
129	,, Murani	,,	6401	189	1391	4820	417	6	2862	46
130	Domeniul Szöreg**	Torontal	26926	1047	17181	8696	501	2	5079	19
131	,, Dudeştii Vechi	,,	18306	2788	7438	8079	5588	36	4764	30

* Iugoslavia
** Ungaria

După cum reiese, în 74 de cazuri suprafaţa totală a loturilor este mai mare decît cea a rezervei, iar în 52 invers. Depăşiri mai mari se constată la loturi: de circa 39 de ori pe domeniul Dudeştii Noi, de 13 ori pe moşia Zădăreni după care urmează o depăşire între 10—7 ori în 5 cazuri (Săcălaz, Biled, Satchinez, Tisa Nouă, Jebel), între 6—4 ori în 8 cazuri şi de circa 3 ori în 11 cazuri. Depăşiri mai mari de către rezervă se constată: de circa 5 ori pe moşiile Lăbăşinţ şi Hisiaş, de 4 ori pe domeniile Ečka*, Zombor** şi pe moşia Cadăr şi de 3 ori domeniile Pordani* şi Deszk**.

Ponderea suprafeţei cerealiere a loturilor este mai mare pe 94 domenii şi moşii, iar cea a rezervei pe 32; în 13 cazuri ponderea rezervei e insignifiantă (sub 1%) sau lipseşte (Bazoş, Parţa, Mehala, Obad, Iecea, Pădureni). Suprafaţa cerealieră pe unele rezerve e mică, ceea ce face ca cea a loturilor să fie deosebit de mare în comparaţie cu aceasta aşa, pe 9 domenii şi moşii suprafaţa cerealieră a loturilor este între 57 şi

* Iugoslavia
** Ungaria

10 ori mai mare decît a rezervei, pe 11 între 9 şi 7, pe 15 între 6 şi 4 ori.

Din tabelele de mai sus rezultă că suprafaţa rezervei feudale (alodiului) şi mai ales a suprafeţei cerealiere a acestuia este mai mică decît cea a loturilor (pămîntului urbarial). Materialul documentar cercetat nu oferă posibilitatea estimării producţiei pe iugăr sau global pe suprafaţa loturilor sau pe cea a rezervei, aşa că nu s-a putut stabili raportul între producţia totală a rezervei şi a celei provenită din dijme, problemă de mare importanţă în cunoaşterea procesului de antrenare a domeniilor şi moşiilor spre producţia de cereale marfă.

AUREL ŢINTĂ

LA STRUCTURE DE QUELQUES DOMAINES ET PROPRIÉTÉS FONCIÈRES DU BANAT VERS L'ANNÉE 1780

(Résumé)

Faisant l'analyse de l'inventaire dressé à l'occasion de la vente, vers l'année 1780, d'une propriété foncière du Banat, l'auteur présente des données concernant la terre urbariale et allodiale de 61 domaines, 65 propriétés foncières et 2 *praedia* situés dans les comitats de Timiş et de Torontal. On met en lumière la situation de la terre urbariale, l'étendue des tenures et des foyers paysans (par domaines et propriétés foncières), la composition des terres allodiales. On établit la proportion de la terre urbariale et celle des terres allodiales dans l'ensemble de la terre productive des domaines, des propriétés foncières et des *praedia*. On arrive à la conclusion qu'en général le poids de la terre allodiale est dépassé de beaucoup par celui de la terre urbariale, ce qui temoigne du rôle des tenures paysannes dans la production domaniale.

UN PROIECT PRUSIAN DIN 1856 PRIVITOR LA ORGANIZAREA CONSTITUȚIONALĂ A PRINCIPATELOR ROMÂNE

Redeschiderea marii „crize orientale" la mijlocul veacului trecut, prin izbucnirea războiului Crimeii, a adus, după cum se știe, în discuția diplomației europene, întrunită la Viena, în primăvara anului 1855, chestiunea poziției Principatelor Române în dreptul internațional. Între cele „patru puncte" preliminare ale păcii, cuprinse în memorandul englez din 16/28 decembrie 1854, considerate drept „quatre article de foi *du credo diplomatique européen*"[1], înlăturarea protectoratului țarist asupra Principatelor Dunărene și instituirea garanției colective a marilor puteri europene figura ca cel dintîi și cel mai important punct al dezbaterilor începute la 3/15 martie 1855, la Viena[2].

După cum foarte bine s-a remarcat,[3] prin cele „patru puncte" (protectoratul european asupra Principatelor, libertatea navigației pe Dunăre, revizuirea tratatului din 1841 cu privire la strîmtori, renunțarea Rusiei la protecția oficială a supușilor creștini de rit oriental din Imperiul otoman) — „problema Principatelor s-a impus la ordinea zilei ca problemă europeană".

Este de la sine înțeles că înlocuirea protectoratului exclusiv rusesc asupra Principatelor Române cu garanția colectivă a celor șapte puteri europene impunea și schimbarea organizării lor interne de pînă atunci. În acest context se înscrie propunerea plenipotențiarului Franței, baronul de Bourqueney, din 26 martie/7 aprilie, 1855[4], de creare a unui stat unitar român, prin unirea Moldovei cu Țara Românească, sustras oricărei influențe exclusive și constituind o barieră naturală în fața încercărilor de amenințare a integrității Imperiului otoman. Baronul de Bourqueney a adăugat însă că dezbaterea propunerii se cuvine a fi făcută numai cu consimțămîntul Porții[5], poziție la care s-a raliat reprezentantul Angliei, Russel, care a subliniat că inițiativa propunerilor aparține Turciei[6]. Or, atitudinea acesteia era clar exprimată în instrucțiunile trimise pleni-

[1] L. Thouvenel, *Pages de l'histoire du second empire d'après les papiers de M. Thouvenel*, Paris, 1903, p. 9.

[2] D. A. Sturza și C. Colescu Vartic, *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, II, București, 1900, p. 616, 620.

[3] Dan Berindei, *Constituirea statului național român în context european*, în *Cuza Vodă. In memoriam*, Iași, 1973, p. 119.

[4] *Acte și documente*... II, p. 642.

[5] *Ibidem*, III, p. 638.

[6] *Ibidem*, p. 638—639.

potențiarului ei la Viena, Aarifi Effendi: respingerea Unirii și transferarea dezbaterilor asupra reorganizării interne a Principatelor la Constantinopol[7]. A fost și concluzia Conferinței de la Viena, ale cărei lucrări au fost suspendate în iunie 1855, fără a se putea ajunge la un acord deplin. La propunerea Angliei, chestiunea reorganizării Principatelor avea să fie discutată într-o viitoare reuniune diplomatică, care urma să aibă loc la Constantinopol, pentru pregătirea Congresului de pace de la Paris (1856).

În adevăr, viitorul statut politic internațional al Principatelor Române a făcut obiectul conferinței speciale de la Constantinopol a ambasadorilor marilor puteri europene, Protocolul Conferinței, încheiat la 30 ianuarie/11 februarie 1856, prevedea: anularea Regulamentelor Organice și înlocuirea lor cu o lege fundamentală elaborată de o comisie moldo-valahă la Constantinopol de acord cu un comisar otoman; Țara Românească și Moldova, socotite parte integrantă a Imperiului otoman, păstrau fiecare, ca și în trecut, o administrație separată și independentă sub suzeranitatea Sultanului. Domnitorii urmau să fie aleși pe viață. Pînă la alegerea noilor Domnitori se va institui o căimăcămie. Domnitorii aveau dreptul să numească și să destituie pe miniștri. Aceștia reprezentau Adunării bugetul anual al statului și dădeau socoteală de cheltuielile efectuate. Adunarea legislativă urma să fie astfel alcătuită, încît să reprezinte interesele tuturor claselor societății și să controleze în mod eficace actele administrației. De asemenea, ea vota legile relative la organizarea armatei, la organizarea administrativă, la finanțe, la justiție, la instrucția publică, la bunurile statului și la cele mănăstirești. Legile votate de Adunarea legislativă erau puse în aplicare, după ce erau sancționate și promulgate de domn.

Puterea juridică era separată de puterea executivă.

Domnitorul guverna împreună cu cele mai marcante notabilități constituite într-un Senat.

Se proclama egalitatea tuturor în fața legii.

Se menține separarea Moldovei de Țara Românească[8].

După cum pe bună dreptate s-a afirmat[9], Conferința de la Constantinopol n-a înlesnit rezolvarea chestiunii române, ci mai mult a îngreuiat-o. Protocolul din 30 ianuarie/11 februarie 1856, rezultatul hibrid al compromisurilor la care a ajuns diplomația turcă, austriacă, franceză și engleză, a nemulțumit toate părțile și, în primul rînd, pe români.

Români au luat deschis atitudine împotriva hotărîrilor Conferinței, care încălcau flagrant autonomia lor. Este bine cunoscut protestul domnitorului Moldovei, Grigore Al. Ghica, înaintat în două memorii, din 28 februarie și 8 martie 1856[10], Congresului de la Paris, în care era rostită deschis și cu curaj dorința unanimă a românilor de a uni Moldova cu Țara Românească și se criticau aspru încercările abuzive ale Porții de a

---

[7] N. Corivan, *Renseignements sur la conférence de Vienne (1855)*, în „Revue historique de sud-est européen", no. 1—3, 1931, p. 5.

[8] *Acte și documente...*, II, p. 917—920.

[9] L. Boicu, *Austria și Principatele Române în vremea războiului Crimeii (1853—1856)*, București, 1972, p. 357.

[10] *Acte și documente...*, II, p. 966—994.

asimila Principatele Române restului Imperiului, considerîndu-le „parte integrantă" a Imperiului otoman.

Și în Țara Românească, domnitorul Barbu Știrbei a analizat cu spirit de discernămînt protocolul Conferinței, relevîndu-i contradicțiile și criticînd intențiile Porții „de a îngropa autonomia Principatelor"[11].

Era evident că protocolul Conferinței de la Constantinopol nu putea servi ca bază dezbaterilor Congresului de la Paris și, de altfel, era depășit de evenimente. Franța se apropiase între timp de Rusia, iar atitudinea Angliei evoluase de la susținerea dreptului de suzeranitate absolută a Porții (Palmerston) la formula suzeranității nominale (Clarendon). De aceea, Congresul de pace, care s-a întrunit, la 13/25 februarie 1856, la Paris, a luat ca bază a dezbaterilor proiectul de preliminarii, semnat la 20 ianuarie/1 februarie 1856, la Viena.

Se știe că problema reorganizării Principatelor a fost discutată în ședința Congresului din 28 februarie/12 martie 1856[12], cînd Aali pașa a scos în evidență faptul că încetarea oricărui protectorat particular includea și protectoratul colectiv și a cerut ca intervenția puterilor să fie limitată la o simplă garanție. S-a căzut de acord ca toate planurile de organizare viitoare a Principatelor Române să fie comunicate unei comisii alcătuite în sînul Congresului, care urma să se limiteze în a propune principiile viitoarei organizări politice și administrative a Principatelor, lăsînd unei alte comisii grija elaborării detaliilor. Ultima comisie trebuia să se întrunească imediat după încheierea păcii[13].

Prima comisie, alcătuită din Buol, Bourqueney și Aali pașa, a făcut cunoscute Congresului concluziile ei în ședința din 12/24 martie 1856: încheierea păcii să nu fie subordonată actului privitor la organizarea viitoare a principatelor, să se ia măsuri pentru a se cunoaște voința populației din cele două Principate în privința viitorului statut politic, să se respecte drepturile puterii suzerane, precum și cele ale puterilor garante. Plecînd de la aceste trei principii, comisia a propus trimiterea imediată la București a delegaților, care trebuiau să se întrunească cu un comisar otoman. Pentru a cunoaște dorințele moldovenilor și ale muntenilor se propunea să fie convocate Divanuri ad-hoc la București și Iași. Comisia europeană, care va lua în considerdație dorințele populației exprimate prin Divanuri, va face propuneri de revizuire a statutelor și Regulamentelor în vigoare, pe care le va înainta unei viitoare Conferințe a puterilor contractante la Paris. Aceasta, pe baza lucrărilor comisiei europene, va încheia o convenție, iar Sultanul va promulga un hatișerif, care va fixa organizarea definitivă a Principatelor[14].

Luînd ca bază aceste dispoziții, tratatul de la Paris, semnat la 18/30 martie 1856, a prevăzut, prin articolul XXII, că: Moldova și Țara Românească vor rămîne sub suzeranitatea Porții, beneficiind însă și de garanția puterilor semnatare. Se stabilea că niciuna dintre puteri nu va exercita vreo protecție exclusivă și nu va avea loc nici o ingerință în treburile interne ale Principatelor. Ca urmare, prin articolul XXIII, Poar-

[11] *Ibidem*, p. 963—964.
[12] *Ibidem*, p. 1005.
[13] *Ibidem*.
[14] *Ibidem*, p. 1020.

ta se angaja să respecte administraţia independentă şi naţională a celor două Principate, deplina libertate a cultului, comerţului şi navigaţiei. Legile şi statutele în vigoare urmau să fie revizuite. Pentru a se stabili un acord deplin cu privire la această revizuire, o comisie specială se va întruni, neîntîrziat, cu un comisar turc, la Bucureşti, comisie care va întreprinde cercetări cu privire la situaţia actuală din Moldova şi Ţara Românească şi va face propuneri pentru bazele viitoarei lor organizări.

Prin articolul XXIV, sultanul se angaja să convoace imediat în fiecare Principat un Divan ad-hoc, alcătuit din reprezentanţii „intereselor tuturor claselor societăţii" care vor exprima dorinţele ţării.

Articolul XXV prevedea că, luînd în consideraţie aceste dorinţe şi pe baza propriilor sale cercetări, comisia va alcătui un raport cu privire la viitorul statut al Principatelor, pe care-l va înainta Conferinţei marilor puteri de la Paris. Înţelegerea finală între puterile contractante şi puterea suzerană va fi consacrată printr-o convenţie care va stabili organizarea definitivă a Principatelor, aflate de la această dată înainte sub garanţia puterilor semnatare[15]. Acest statut inclus apoi într-un hatişerif avea să înlocuiască vechiul statut în vigoare pînă atunci.

Aşadar, Congresul n-a dat românilor un nou statut de organizare internă, nici n-a creat România, un nou stat autonom, „practic independent", cum greşit au afirmat unii istorici străini[16], ci a prevăzut doar măsuri menite să constate dorinţele ţării şi să propună bazele viitoarei ei organizări.

După ce tratatul de la Paris a fost cunoscut, au apărut numeroase memorii, conţinînd planuri de reforme, proiecte de înnoire constituţională, semnate de personalităţi politice româneşti, de consuli şi diplomaţi străini, de delegaţii marilor puteri europene în comisia europeană de la Bucureşti.

Printre acestea se înscrie şi puţin cunoscutul proiect de constituţie, inedit, din 15 aprilie 1856 al consulului general prusian în Principate, cu reşedinţa la Bucureşti, baronul Meusebach, care face obiectul studiului nostru.

După cunoştinţa noastră, literatura juridică şi istorică de specialitate nu-l menţionează nicăieri. De altminteri, nu dispunem decît de puţine studii speciale consacrate proiectelor de constituţie din acea epocă. Printre acestea, se cuvine a aminti analiza aprofundată a proiectelor de reorganizare constituţională a Moldovei întocmite de prinţul Nicolae Suţu în anii 1855—1856, datorată prof. Constantin C. Angelescu[17] şi studiul pertinent al proiectului din 1857 al lui Mihail Sturdza semnat de prof. Vasile Maciu[18]. Menţionăm şi proicetul de constituţie al lui Barbu Ştir-

---

[15] *Ibidem*, p. 1082.

[16] J. B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours. Vie politique et relations internationales*, Paris, 1964, p. 114.

[17] C. Angelescu, *Proiecte privitoare la reorganizarea constituţională a Moldovei întocmite de Nicolae Suţu în 1855—1856*, în *Economistul Nicolae Suţu*, 1974, p. 95—131.

[18] Vasile Maciu, *Un proiect din 1857 al lui Mihail Sturdza pentru organizarea Principatelor Române*, în „Studii. Revistă de istorie", 19, 1966, nr. 1, p. 59—91.

bei, tot din anul 1857, publicat de N. Iorga în *Corespondența lui Știrbei-Vodă*, vol. I. *Corespondența politică*, București, 1904, p. 323—333, fără vreun studiu preliminar[19].

Înainte de a intra în analiza propriu-zisă a proiectului lui Meusebach, cîteva observații relative la personalitatea autorului nu sînt lipsite de interes.

Opiniile contemporanilor lui Meusebach sînt, în general contradictorii. Factorii responsabili ai politicii orientale austriece, aflați în capitala Imperiului otoman, considerau că Meusebach își datora postul de consul general la București numai faptului că era „un luptător" contra Austriei[20]. Apreciere revelatorie pentru rivalitățile continentale austro-prusiene continuate și în Principatele Române. În adevăr, Meusebach a fost sufletul tuturor acțiunilor antiaustriece. El a făcut opoziție sistematică tuturor proiectelor austriece: de concesiuni de căi ferate în Țara Românească, de înființare de institute de credit, de reformă a armatei ș.a.[21].

Consulul general austriac la București, Mihanovich, însărcinat de însuși ministrul poliției de la Viena, Kempen, să se intereseze cu privire la activitatea antihabsburgică a baronului prusian, l-a caracterizat ca bețiv, petrecăreț și cartofor[22]. Ceea ce ne interesează pe noi, în primul rînd, nu este atît omul cu scăderile sale, cît sprijinitorul fervent al cauzei unioniste care a fost Meusebach.

După cum însă just s-a observat[23], ar fi greșit să ne imaginăm că prusienii, făcînd opoziție intereselor austriecilor în Principate, aveau în vedere, în primul rînd, interesele românilor. Meusebach însuși se amesteca în probleme interne, încălcînd atribuțiile sale și autonomia țării, al cărei apărător se pretindea a fi. Astfel, după informațiile lui Coronini[24], baronul prusian, alături de consulul englez Colquhoun, s-a amestecat în probleme ca: proiecte de construcție de căi ferate, înființarea unei societăți pe acțiuni în Moldova, construirea unei mori cu vapori ș.a., străduindu-se să favorizeze interesele sale personale.

Chiar dacă acțiunile antiaustriece ale lui Meusebach n-au fost total dezinteresate, ele au slujit și au coincis în acel moment istoric cu lupta românilor pentru unitate națională.

Ceea ce ne interesează în cel mai înalt grad la Meusebach este experiența sa și cunoașterea aprofundată, directă, ca urmare a unei șederi de mai mulți ani în țară, a situației din Principate, într-un moment hotărîtor pentru viitorul lor politic. Ne-o confirmă mărturia unui călător francez prin Țara Românească, la mijlocul veacului trecut, Pigeory, în

[19] N. Iorga, *Corespondența lui Știrbei Vodă*, I, *Corespondență politică*, București, 1904, p. 323—333.

[20] Ion I. Nistor, *Corespondența lui Coronini din Principate. Acte și rapoarte din iunie 1854 — martie 1857*, Cernăuți, 1938, p. 1025.

[21] *Ibidem*, p. 1015—1016, 1022—1023. Vezi și L. Boicu, *op. cit.*, p. 247, 295, 299, 409.

[22] L. Boicu, *op. cit.* p. 247.

[23] *Ibidem.*

[24] Ion I. Nistor, *op. cit.*, p. 973—974, 1015—1016, 1022—1023.

jurnalul său de călătorie prin țările dunărene[25]. Relatarea lui Pigeory, care-l cunoștea personal pe originalul baron, cuprinde informații favorabile despre diplomatul prusian, atenuînd umbrele și duritățile din portretul consulului austriac. Călătorul francez l-a caracterizat pe Meusebach ca pe un „tînăr și excelent nobil, care unește manierele franceze cu acea bonomie germană, ce nu răpește nimic spiritului" și care — informație demnă de reținut —! — „pare a cunoaște Muntenia ca Prusia"[26].

Diplomatul prusian însuși vorbește în corespondența sa cu Berlinul despre „l'expérience et la connaissance intime de ce pays et de ces institutions", care-l autorizează să propună o serie de măsuri menite să ducă la o mai bună organizare politică a Principatelor Române. Este exact ceea ce și face în amplul memoriu adresat din București, la 15 aprilie 1856[27], primului ministru al guvernului prusian, baronul Otto von Manteuffel, memoriu în anexa căruia se află și proiectul pentru organizarea constituțională a Principatelor Române de care ne ocupăm. Intenția evidentă a autorului era de a pregăti Berlinul pentru lucrarea de prefacere a societății românești preconizată de tratatul de la Paris. Acesta, după cum se știe, nu a soluționat „problema românească", ci a însemnat numai „tergiversarea unei veritabile soluții", după justa apreciere a consulului general prusian.

Că Meusebach avea în vedere în primul rînd interesele Prusiei în planul său de reorganizare a Principatelor o spune deschis chiar el în memoriul citat: „Le but du resumé des observations que j'ai l'honneur de soumettre à Votre Excellence ne peut donc être autre que de faire ressortir les intérêts que la Prusse pourrait avoir au développement de détails de la nouvelle organisation de ces pays, réglée déjà à ce qu'il paraît, en principe, sans la coopération de la Prusse"[28]. Este o referire la faptul că Prusia n-a fost invitată decît în ultimul moment să participe la lucrările Congresului de pace de la Paris (1856).

Asemenea diplomatului prusian Richthofen, fost consul general în Principate, între anii 1846—1848, Meusebach sesizează substratul economic al interesului german pentru țările de la Dunărea de Jos. El a ieșit pregnant în evidență în anul de foamete ce a bîntuit Europa, în 1847, cînd Moldova și Țara Românească au furnizat Europei cereale în valoare de 15 milioane taleri. Importanța lor ca grînar al Europei nu putea și nu trebuia să fie neglijată de statele germane, care erau și printre primele furnizoare de produse industriale pentru bogatele dar lipsitele de industrii țări dintre Carpați și Dunăre. Aproape jumătate din produsele industriale desfăcute pe piața românească, arată Meusebach, proveneau, la acea dată, din statele germane. Era, deci, în interesul asigurării și extinderii pieței de desfacere a industriei germane ca Germania

[25] M. Pigeory, *Les pèlerins d'Orient, lettres artistiques et historiques sur un voyage dans les provinces danubiannes, la Turquie, la Syrie et la Palestine*, în „Revue des Beaux Arta", Paris, 1854.

[26] N. Iorga, *Istoria Românilor prin călători*, ed. a II-a, București, 1928—1929, II, p. 283.

[27] Arh. St. București, Microfilme R. D. Germană, rola 21, cadrele 507—515 apud Deutsches Zentralarchiv Merseburg, A. A. Z. B., nr. 720, f. 316—326.

[28] Ibidem, cadrul 508.

industrială să nu rămînă indiferentă față de viitorul statut politic al țărilor române situate pe artera principală de comerț care leagă Apusul de Răsărit. Era aceasta — remarca cu finețe Meusebach — o chestiune de care atîrna însăși liniștea Europei, dînd dovadă de a fi înțeles importanța europeană a „problemei românești".

Care erau soluțiile propuse de diplomatul prusian?

În primul rînd, Meusebach considera că sursa răului politic consista în sistemul *Hospodaratului* (Domnia pămînteană). În baza Regulamentului Organic puterea executivă era încredințată unui domn sau principe ales. Devenit domn prin antagonismul ambițiilor și concurența familiilor rivale, el se afla în luptă neîncetată cu Adunarea națională, în care n-a trebuit să întrunească decît o majoritate relativă pentru a fi ales. După cum prea bine caracteriza Meusebach sistemul de guvernămînt din Principate, introdus prin Regulamentul Organic, „le chef du gouvernement, vis-à-vis de cette Assemblée n'est pas assez fort pour faire a lui seul le bien; l'Assemblée, de son côté, est trop faible pour empêcher le chef de l'Etat de faire le mal"[29].

La aceasta se adăugau și ingerințele mereu crescînde ale puterii protectoare în afacerile interne ale țării, manevrînd cele două elemente ale sistemului de guvernămînt, după nevoie: „selon le besoin (elle) se servait aujourd'hui de l'Assemblée contre le Prince, le lendemain du Prince contre l'Assemblée"[30].

Sistemul constituțional al Regulamentului Organic eșuînd, se impunerea de la sine o nouă organizare politică și administrativă a țării. Singura soluție capabilă „să salveze aceste țări de o ruină completă" era, după opinia lui Meusebach, desființarea sistemului domniei pămîntene *(Hospodarul)* și instituirea unei dinastii străine ereditare. Că Meusebach avea permanent în vedere interesele germane o dovedește cu prisosință propunerea sa ca la cîrma viitorului stat român, reorganizat după propriile sale concepții politice, să fie adus un principe german. Diplomatul prusian se gîndea la prințul Augustenburg, duce la Schleswig — Holstein sau la fratele său, prințul de Noer[31]. Operațiunea sa era motivată prin compensația pe care însuși regele Prusiei, Frederic Wilhelm al IV-lea, voia s-o acorde devotatului principe Augustenburg, care-și pierduse din spirit de sacrificiu dreptul legitim de succesiune la tronul Danemarcei. Meusebach opina pentru un principe străin deoarece acesta era deasupra fracțiunilor rivale, care nu rîvneau la scaunul domnesc decît pentru o mai grabnică îmbogățire.

Propunînd ca soluție prințul străin ereditar, de origine germană, Meusebach înțelegea o participare directă și fermă a Prusiei la rezolvarea „problemei românești". În concepția sa politică, care era un amestec de idei politice monarho-aristocratice cu principii ale liberalismului burghez, dinastia străină era indisolubil legată de un sistem constituțional reprezentativ, menit să sprijine guvernarea monarhului străin. În acest scop, Meusebach a redactat un proiect de constituție, alcătuit din 16 ar-

[29] Ibidem, cadrul 509.
[30] Ibidem.
[31] Ibidem, cadrul 513.

ticole și 2 dispoziții tranzitorii, intitulat: *Bases fondamentales pour la constitution du Grand-Duché de Valachie et de Moldavie*[32]. După cum o spune și titlul, nu este vorba, de fapt, de o constituție, ci de propuneri pentru organizarea constituțională a Principatelor Române. Meusebach n-a avut în vedere regimul parlamentar, de tip clasic, ca în Anglia sau în Belgia. Sistemul său constituțional n-a fost deci cel parlamentar, ci acela al monarhiei din Prusia.

Sînt interesante motivele pe care Meusebach a întemeiat propunerile sale de reorganizare constituționoală a Principatelor Române. Europa, arăta diplomatul prusian, era interesată să vadă odată pentru totdeauna tăiat „nodul gordian" în Principatele Române, care avea să dăinuiască atîta timp cît ele vor oscila între slăbiciunea organizării lor interne și diverse influențe din partea puterilor care le rîvneau. Singurul mijloc radical de soluționare îl vedea într-o constituție și o dinastie străină. Combinațiile diplomatice recente, ca protocolul Conferinței de la Constantinopol, din 11 februarie 1856, așa după cum pe bună dreptate remarca Meusebach, „nu îndepărtează pericolul recidivării conflictelor orientale", ci doar „compromit în modul cel mai grav interesele acestor țări"[33]. Precizăm că prin compromiterea intereselor Principatelor, consulul prusian înțelegea păstrarea neștirbită a autonomiei acestora, așa după cum rezulta din capitulațiile lor cu Poarta. Aceste capitulații le invocă și atunci cînd sugerează Cabinetului de la Berlin să se opună cu toată fermitatea oricărei micșorări a drepturilor garantate Principatelor prin tratatele încheiate cu Poarta otomană.

Pentru momentul istoric în care Meusebach gîndea și scria despre viitoarea organizare politică a țărilor dintre Dunăre și Carpați, evidențiind autonomia lor internă de care s-au bucurat în virtutea vechilor lor capitulații cu Poarta, reafirmarea drepturilor cîștigate din vechime echivala cu o pledoarie pentru independență și unitate națională. De fapt, Unirea celor două Principate era în concepția sa corolarul firesc al schimbării radicale preconizate: „L'Union des deux Principautés, reclamée par leur intérêts homogènes et déjà admise en principe par le Règlement Organique même, serait le complément nécessaire de ce changement radical de la situation politique des Principautés"[34].

Prezentarea poziției marilor puteri față de problema Unirii, așa după cum s-a reflectat în dezbaterile Conferinței de la Viena, din primăvara anului 1855, ocazionează diplomatului prusian o serie de observații politice ce se cuvin a fi comunicate. Propusă de Franța, în acea Conferință, ideea Unirii a fost împărtășită de reprezentanții celorlalte state, cu excepția puterii suzerane și a Austriei, care se temea de pericolul contagierii supușilor români din Transilvania, aflați sub sceptrul imperial, de dorința unirii cu cei 4 milioane de frați uniți într-un singur stat. Austria se opunea Unirii, după părerea lui Meusebach, fiindcă ea intenționa să acapareze Principatele, intenție manifestată cu ocazia ocupației lor militare.

---

[32] Ibidem, cadrele 515—517.
[33] Ibidem, cadrul 515.
[34] Ibidem, cadrul 511.

În ce privește Rusia, arăta diplomatul prusian, ea nu putea fi potrivnică Unirii pe care ea însăși a propus-o în două epoci istorice diferite. În noua conjunctură politică internațională, Rusia va fi cu atît mai mult favorabilă Unirii cu cît vedea în aceasta mijlocul de a răpi Austriei rivale moștenirea unei influențe și a unei ambiții, de care ea însăși fusese deposedată.

Din punctul de vedere al Prusiei — ceea ce diplomatul nu uită să sublinieze cu orice prilej — Unirea prezintă un interes deosebit. În eventualitatea unei noi complicări a problemei orientale, cînd Austria rivală putea deveni aliata Rusiei, Prusia nu putea să rămînă indiferentă și să nu ia parte activă la conflict. Acestei simple explicații dată de Meusebach, trebuie să-i adăugăm și motivul real al anticipării unei participări active a Prusiei la rezolvarea „problemei românești". Corespondența inedită a primului ministru prusian, baronul Otto von Manteuffel, cu baronul Emil von Richthofen, delegatul Prusiei în comisia europeană de la București, pune cu claritate în lumină adevăratele obiective ale politicii orientale ale Cabinetului de la Berlin: un principe german, monarh ereditar la cîrma viitoarelor Principate Unite[35]. Soluția fusese avansată de însuși Meusebach în memoriul citat, în care, după cum am mai arătat, propusese ca principe pe prințul Augustenburg, duce de Schleswig-Holstein sau pe fratele său, prințul de Noer.

După trecerea în revistă a poziției marilor puteri, cu sublinierea interesului particular al Prusiei și al interesului general al tuturor cabinetelor europene de a vedea odată tranșată „chestiunea românească", Meusebach atacă chestiunea statutului juridic al Principatelor în raporturile lor cu Poarta, în legătură cu poziția de vasal a unui prinț dintr-o familie suverană europeană față de Poartă. Meusebach combătea argumentul invocat de unii că nici un prinț dintr-o casă domnitoare europeană n-ar fi acceptat să devină vasalul Porții prin teza caracterului formal al suzeranității otomane asupra Principatelor Române. Pe bună dreptate el scria: „Mais quand on réintégrerait les deux Principautés réunies dans la plénitude de leur indépendence, d'après les anciennes capitulations, cette vassalité reprendrait son caractère de „feudum oblatum", qui ne serait marqué que par le paiement du tribut"[36]. Pentru mai multă greutate, citează exemplul unui principe dintr-o casă suverană europeană, care a acceptat coroana Curlandei, care, scrie Meusebach, „qui n'était ni moins dépendente ni moins vassale que la Valachie et la Moldavie le sont en principe et d'après leurs droits „ab antiquo"[37].

Reținem recunoașterea de către Meusebach a vechilor capitulații încheiate de domnitorii români cu Poarta ca bază a raporturilor româno-otomane, în care suzeranitatea Porții era formală, reducîndu-se la plata

[35] Vezi Stela Mărieș, *Die preussische Diplomatie und die Vereinigung der Rumänischen Fürstentümer. Bemerkungen aufgrund unveröffentlichter Deutscher Unterlagen*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A. D. Xenopol»", Iași XVIII, 1981, p. 35—67.

[36] Arh. St. București, Microfilme R. D. Germană, Rola 21, cadrul 513.

[37] Ibidem.

tributului, fără să știrbească cu nimic autonomia lor internă, de care s-au bucurat întotdeauna.

În încheiere se cuvine să subliniem ascuțimea observațiilor, seriozitatea analizei, cunoașterea temeinică a situației politice interne și internaționale a Principatelor Române, ca urmare a unei șederi de mai mulți ani în aceste țări, străduința de a propune măsuri menite să asigure stabilitatea politică a țărilor din spațiul carpato-dunărean. Chiar dacă soluțiile preconizate n-au fost adecvate și nici dezinteresate, nu se poate nega însă meritul diplomatului prusian de a fi trezit interesul Cabinetului de la Berlin pentru viitorul politic al Principatelor Române și, în primul rînd, pentru marea cauză a Unirii.

Nu pot fi trecute sub tăcere nici unele inadvertențe strecurate în memoriul lui Meusebach, ca, de pildă, afirmația eronată că: „rasa română din Austria este prin esență agricolă și ca atare mai puțin accesibilă la molipsirea de emoții politice". („La race roumaine, en Autriche, est essentiellement agricole et comme telle, moins accessible à la contagion des émotions politiques".)[38].

Memoriul era, de fapt, așa după cum afirma consulul însuși, un rezumat al observațiilor cuprinse în numeroasele sale rapoarte anterioare adresate Berlinului cu privire la viitorul statut politic al Principatelor Române. În același timp, era o expunere de principii și o justificare a propunerilor avansate în proiectul de constituție.

Concepția social-politică și juridică reflectată în reglementările propuse era tipic prusiană. El propunea o monarhie constituțională după sistemul atunci în vigoare în statele germane. Principatele Române urmau să formeze, prin unire, un „mare ducat al Valahiei și Moldovei" (termenul de ducat este specific german). Forma de guvernămînt preconizată era: monarhia ereditară, cu drept de succesiune pe linie masculină pentru primul născut. Primul prinț ereditar născut în țară trebuia să îmbrățișeze religia ortodoxă (art. 1 și 2). Șeful statului, Marele Duce, era ales dintr-o familie princiară a uneia din cele cinci mari puteri europene. „Marele Ducat al Moldovei și Valahiei" rămînea sub suzeranitatea Porții, căreia îi plătea anual tributul cuvenit, ca și în trecut. Drepturile cîștigate în virtutea vechilor capitulații încheiate de Principate cu Poarta și garantate prin tratatele dintre Rusia și Turcia erau recunoscute ca valabile și pentru marele ducat. Acesta era plasat sub garanția celor cinci puteri europene, care recunoșteau în mod expres și pentru totdeauna neutralitatea sa (art. 7, 8, 9). Noul stat era independent în tot ceea ce privește legislația și administrația sa.

Pe lîngă Marele Duce, șeful puterii executive, avea să funcționeze o Adunare generală cu vot consultativ, care reprezenta diferitele clase ale societății. Adunarea Generală avea să fie alcătuită din 124 membri, și anume: 15 din rîndul țăranilor, 15 din rîndul moșierilor, 30 reprezentanți ai orașelor, 30 reprezentanți ai marilor proprietari funciari, 4 membrii din rîndul magistraților aleși de cele două Înalte Curți, 2 Mitropoliți, 5 episcopi ai bisericii ortodoxe, episcopul catolic din București.

[38] Ibidem, cadrul 512.
* Așa se exprimă Meusebach.

șeful bisericii evanghelice, 8 reprezentanți ai negustorilor din principalele orașe: București, Iași, Brăila și Galați, 22 membrii aleși din rîndul „capacităților" țării (11 din Țara Românească și 11 din Moldova). Mandatul membrilor Adunării era de 6 ani. Adunarea trebuia să fie convocată la doi ani, în mod regulat. Marele Duce putea să convoace și o Adunare Extraordinară. Care erau atribuțiile Adunării generale? Nici o lege privitoare la proprietate, libertatea personală și impozite nu putea fi pusă în aplicare fără avizul Adunării generale. În atribuțiile Adunării generale intrau: dezbaterea bugetului, avizarea proiectelor de legi, care-i vor fi prezentate, verificarea conturilor și dreptul de petiționare. Nici o schimbare nu se putea face în alcătuirea Adunării generale și a atribuțiilor sale fără avizul Adunării, care va fi dat prin vot separat de diferitele stări sociale. În cazul cînd una din stările reprezentate în Adunare considera că, într-un proiect de lege, interesele ei nu erau în acord cu cele ale celorlalte stări, ea putea cere ca dezbaterea generală din Adunare să fie urmată de o dezbatere separată pe stări, care-și dădeau votul cu majoritatea întrunită în fiecare stare.

Articolul 11 prevedea că supușii străini rezidenți în țară vor fi supuși legilor țării. Indigenatul se obținea printr-un brevet de naturalizare eliberat de Consiliul de miniștrii.

Articolul 13 dispunea desființarea rangurilor boierești și formarea unei aristocrații, învestită cu drepturi politice, din rîndul nobilimii ereditare și numai pe linie masculină pentru primul născut. Această aristocrație, bazată pe marea proprietate funciară și beneficiara drepturilor politice în stat, va fi creată de Marele Duce prin numiri care vor avea în primul rînd în vedere vechea nobilime a țării, care a sprijinit cu devotat patriotism progresul țării.

Articolele 14 și 15 proclamau egalitatea tuturor în fața legii, atît în dreptul civil cît și în dreptul penal, și desființarea oricărei scutiri de impozite pentru clase sau indivizi.

În justiție se prevedea inamovibilitatea judecătorilor, care puteau fi destituiți numai prin sentințe judiciare. De asemenea se prevedea numirea funcționarilor administrativi pe viață, care puteau fi destituiți numai prin decizia unei curți disciplinare.

Proiectul era urmat de două dispoziții tranzitorii. Acestea din urmă menținеau în vigoare Regulamentele Organice pînă la publicarea noilor legi, valabile în egală măsură pentru ambele provincii ale Marelui Ducat. În caz de urgență, Marele Duce putea să modifice Regulamentele prin legi provizorii, care aveau să fie supuse votului consultativ al Adunării. Pentru bunul mers al administrației și al magistraturii, o lege disciplinară va reglementa îndatoririle funcționarilor publici. Ea va intra în vigoare imediat după constituirea guvernului Marelui Duce.

Alte dispoziții, ca, de pildă: libertatea navigației pe Dunăre, libertatea diferitelor culte creștine (garantată de cele cinci puteri europene), taxele de import și de export, pînă la intrarea în vigoare a tratatelor speciale între Marele Ducat și puterile străine, nu trebuiau să depășească 5% *ad valorem*, încheiau proiectul de constituție cercetat.

După cum se vede din sumara expunere a conținutului proiectului, nu era vorba de o constituție propriu-zisă și nici de un regim parla-

mentar propriu-zis. Proiectul se baza pe principiul separației puterilor în stat și pe alte principii burgheze ca: desființarea privilegiilor feudale, egalitatea în fața legii, dar instituia un regim monarho-aristocratic, în care Marele Duce avea puteri foarte întinse, iar Adunarea legislativă numai un drept de vot consultativ. Ea nu era o adevărată reprezentanță a națiunii, ci o Adunare legiuitoare fără inițiativa legilor, și care-și dădea numai avizul cu privire la proiectele de legi ce-i erau prezentate. Nu se preciza cine avea inițiativa acestor proiecte de legi.

Un interes aparte îl prezintă articolul 11 din proiect, care prevedea că supușii străini domiciliați în Principate aveau să fie supuși legilor țării. Toate celelalte privilegii speciale dobîndite de sudiți prin tratatele încheiate de puterile europene cu Poarta urmau să fie abolite, cu excepția dreptului supușilor austrieci de a-și purta turmele de oi la pășunat în provinciile limitrofe Imperiului habsburgic. Propunerea trebuie luată în seamă cu atît mai mult cu cît venea de la un consul. Motivația o găsim în memoriul citat: Meusebach era de părere că nu era nici un pericol să se renunțe la jurisdicția consulară, cu o condiție: în cazul introducerii unei dinastii străine europene care să garanteze dezvoltarea administrației în direcția civilizației occidentale. Cît timp însă va dăinui Domnia pămînteană, el nu opina pentru renunțarea la drepturile speciale de jurisdicție ale consulilor străini asupra supușilor lor, care vor fi expuși arbitrariului și bunului plac al administrației pămîntene. Era vădit o exagerare. Meusebach supraestima, în același timp, virtuțile dinastiei străine.

Nu putem ignora părerea unui alt diplomat prusian din acea epocă cu privire la prințul străin ereditar la cîrma Principatelor Unite. Este vorba de Emil von Richthofen, care, în calitatea sa de delegat al Prusiei în comisia europeană de la București, a întreprins pe durata lucrărilor comisiei un studiu aprofundat al realităților politice, sociale și economice românești, pe care l-a expus într-un memoriu confidențial, din 13/25 aprilie 1858[39], adresat premierului prusian Otto von Manteuffel, ca o completare a raportului general alcătuit de comisarii europeni, semnat la 1/13 aprilie 1858 și adresat Congresului de la Paris.

Pornind de la aceeași premiză ca și consulul general Meusebach, că stabilitatea puterii executive, de care este strîns legată ideea Unirii, nu poate veni de la sistemul domnitorilor *(Hospodarii)* numiți de Poartă cu asentimentul puterii protectoare, sistem care a pierdut orice prestigiu moral și este condamnat unanim de țară, Richthofen ajungea însă la altă concluzie. El nu opina pentru un principe străin ereditar, ca Meusebach, ci propunea un guvern reprezentativ pe lîngă un principe pămîntean. Delegatul Prusiei dovedea astfel a fi înțeles corect, și mai bine decît Meusebach nevoile reale ale poporului român. E drept că Divanurile Ad-hoc au cerut prinț străin ereditar. Era o formulă impusă din motive de oportunitate politică, la care poporul român a renunțat la momentul potrivit.

Incontestabil, proiectul de constituție al lui Meusebach preconiza și reforme cu caracter progresist, ca: desființarea privilegiilor feudale,

[39] *Acte și documente...*, IX, București, 1901, p. 27—42.

egalitatea tuturor în fața legii, atît în dreptul civil cît și în dreptul penal, egalitatea tuturor la plata impozitelor, desființarea jurisdicției consulare, ș.a.

Proiectul are însă și unele neclarități. Nu preciza atribuțiile puterii executive și ale puterii legiuitoare și raporturile dintre ele. Adunarea generală preconizată nu era o adevărată Cameră, fiind lipsită de inițiativa legilor, drept care în mod normal, într-un sistem constituțional, ar fi trebuit să-l aibă. De asemenea, era menționat un Consiliu de miniștri, dar nu se pomenea nimic despre raporturile lui față de Adunarea legislativă și față de puterea executivă. Nu știm dacă Principele (Marele Duce) guverna cu concursul miniștrilor, ca un monarh constituțional, sau avea prerogative foarte întinse, ca un monarh absolut. Toate aceste incertitudini, voite sau nevoite, crează confuzii în privința sistemului de guvernămînt preconizat prin proiectul diplomatului prusian.

Comparat cu alte proiecte de constituție din acea epocă — ne referim, în primul rînd, la cel redactat de prințul Nicolae Suțu, care a fost cel mai avansat și care a fost luat în considerație de autorii Convenției de la Paris, din 7/19 august 1858[40] — proiectul consulului Meusebach nu este la aceeași înălțime și nu prevede ca acesta regimul parlamentar în Principatele Române.

Nu cunoaștem soarta acestui proiect. Este de presupus că demersul lui Meusebach n-a rămas fără urmări la Berlin. Factorii de conducere din guvernul prusian și însuși regele Frederic Wilhelm al IV-lea erau cîștigați de ideea prințului străin, de origine germană, la cîrma viitorului stat unitar român. Exista, incontestabil, un interes la Berlin și celelalte state germane pentru soarta Principatelor Române, interes legat de soarta comerțului german pe Dunăre, care era asigurat prin crearea unui stat național — bariera în calea tendințelor expansioniste ale imperiilor rivale vecine. În acest context, planul preconizat de Meusebach nu putea decît să fie bine primit și, eventual, folosit la stabilirea poziției Prusiei, cu prilejul lucrărilor comisiei europene de la București.

Un lucru este însă demn de semnalat: Berlinul a reținut candidatul propus de consulul general Meusebach la cîrma viitorului stat unitar român. Ne-o dovedește presa europeană a acelei epoci. De pildă, la 23 aprilie 1856[41], ziarul „L'Indépendance Belge" făcea cunoscut că Prusia este sprijinitoarea consecventă a Unirii și că premierul Manteuffel a făcut chiar un demers direct pe lîngă Marele Vizir, Aali Pașa, în acest sens, susținînd că: „l'idée de la réunion était particulièrement patronée par le roi de Prusse et que le Sultan en y accédant ferait une chose qui lui serait personnellement agréable". Ziarul indica în continuare și motivul atitudinii prounioniste a regelui Frederic Wilhelm al IV-lea: „Le candidat de la Prusse pour le nouvel Etat qu'elle veut appeller à l'existance politique est le jeune duc d'Augustenbourg, celui même qui été exclu de la succesion à la monarchie danoise à cause de la part que la maison d'Augustenbourg a prise aux événements des duchés de Schles-

[40] C. Angelescu, *op. cit.*, p. 127—128.

[41] Gh. Platon, *Lupta românilor pentru unitate națională*, Iași, 1979, p. 105, după „L'Indépendence Belge", no. 114, le 23 avril 1856.

wig et de Holstein en 1848. Le roi de Prusse passe pour ne pas avoir été étranger à l'attitude prise à cette époque par la maison d'Augustenbourg et il voudrait lui offrir un dédommagement et une compensation pour la courone de Danemark qu'elle a perdue à cause de son dévouement aux vues de la Prusse"[42].

În concluzie, cu toate limitele proiectului de constituție de care ne-am ocupat, nu se poate refuza autorului său meritul de a fi pus, desigur interesat, întreaga sa străduință în sprijinul cauzei unioniste și de a fi trezit și menținut prin diversele memorii și proiecte interesul crescînd al factorilor de conducere de la Berlin pentru viitorul politic al Principatelor Române, în momentul istoric decisiv al construirii statului național unitar român.

STELA MĂRIEȘ

ANEXĂ

Bucharest, le 15 Avril 1856. Meusebach, consul général de la Prusse dans les Principatés Roumaines, à Son Excellence Mr. le Baron de Manteuffel, Président du Conseil des Ministres, Ministre des Affaires Étrsngères de la Prusse.

. . . . . .

Bases fondamentales pour la constitution du Grand — Duché de Valachie et de Moldavie.

1 — Le Grand Duché de Valachie et de Moldavie forme une monarchie héréditaire d'après la primogéniture dans la souche mâle.

2 — Le premier prince héréditaire né dans le pays sera élévé dans la religion grecque (orthodoxe).

3 — Il y aura une réprésentation des différents états de la population avec vote consultatif.

4 — L'Assemblée générale se composera de 124 membres, à savoir: de 15 membres de l'état des paysans, de 15 membres de l'état des moschiers (sic), 30 réprésentants des villes, 30 réprésentants des grands proprietaires fonciers, de 4 membres de la magistrature élus par les deux hautes cours, des deux métropolitains, des 5 evêques de l'église orthodoxe, de l'éveque catholique de Bucharest, du superintendant de l'église évangélique, de 8 réprésentants des négociants des villes de Bucharest, Iassi, Braila et Galatz et de 22 membres que le Grand-Duc choisira parmi les capacités du pays, 11 de la Valachie et 11 de la Moldavie.

5 — Le mandat des membres de l'Assemblée générale dure six ans.

6 — L'Assemblée est convoquée régulièrement tous les deux ans. Le Grand Duc peut convoquer une Assemblée extraordinaire.

---

[42] *Ibidem.*

7 — Nulle loi qui regarde la proprieté, la liberté des personnes ou les impôts ne peut être faite sans entendre préalablement l' avis de l'Assemblée générale.

8 — L'Assemblée débattera le budget, examinera et donnera la décharge des comptes, donnera son avis sur les projets de loi qui lui seront soumis et aura le droit de pétition.

9 — Dans le cas où un des états des paysans, des moschiers (sic), des représentants des villes, ou des grandes propriétaires fonciers, trouverait dans un projet de loi ses intérêts particuliers, en opposition avec les interêts des autres états, il pourra demander la „itio in partis", de sorte que la déliberation générale sera suivie d'une déliberation déparée des différents états, qui donneront leur votes d'après la majorité dans chacun des états.

10 — Aucun changement dans la composition de l'Assemblé générale ou de ses attributions ne peut être fait, sans entendre l'avis de l'Assemblée qui sera donné par votes séparés d'après les differénts états.

11 — Les étrangers séjournants dans le pays sont soumis aux lois du pays.

12 — L'indigénat sera acquis par un brevêt de naturalisation délivré par le Conseil des ministres.

13 — Les titres honorifiques donnant des rangs de boyard sont abolis. Une noblesse héréditaire seulement dans la primogéniture de la souche mâle, fondée sur la grande proprieté foncière, constituée en majorats, sera crée par le Grand-Duc, pour pourvoir à la formation d'une aristocratie à investir de droits politiques. Ces nominations mettront principalement en avant les anciennes familles du pays, qui en même temps auront coopéré avec un patriotisme dévoué à la nouvelle ére du pays. Aucune nomination à la noblesse héréditaire ne peut avoir lieu avant six ans, à partir de la constitution du Grand-Duché

14 — Il ne sera plus admis d'exemption ou de libération d'impôts pour des classes ou des individus.

15 — Il y aura égalité devant la loi, aussi bien quant au droit civil que quant au droit pénal.

16 — L'inamovibilité des juges, destituables que par sentence judiciaire, la nomination des employés administratits à vie, destituables que par sentence d'une cour disciplinaire, seront adoptées comme principe fondamental, dès que les circonstances le permettront.

Dispositions transitoires.

17 — Les dispositions des Règlements organiques pour la Moldavie et la Valachie resteront en vigueur, jusqu'à la publication des nouvelles lois, qui seront appliquées également aux deux provinces du Grand-Duché.

18 — Si avant la convocation de la première Assemblée générale un besoin urgent nécessiterait des modifications aux Règlements, le Grand-Duc y pourvoira par des lois provisoires qui seront soumises ensuite au vote consultatif de l'Assemblée.

Pour garantir la marche de l'administration et de la magistrature, une loi disciplinaire et pénale qui règle les devoirs des employés publics, sera donnée immédiatement après la constitution du Gouvernement du Grand Duché.

Bases à arrêter pour constituer les provinces danubiennes.

1 — Les Principautés de Valachie et de Moldavie sont réunis dans un Grand Duché de Valachie et de Moldavie.

2 — La forme du gouvernement est la monarchie héréditaire d'après la promogéniture dans la souche mâle.

3 — Le Grand-Duc est choisi par les cinq grandes puissances parmi les dynasties princières de l'Europe. En ces d'extinction de la souche mâle de la dynastie, les ninq puissances choisiront une autre dynastie.

4 — Le Grand Duc de Valachie et de Moldavie, acceptant le trône dans un autre pays, sera regardé comme ayant renoncé à celui du Grand Duché.

5 — Le premier prince héréditaire né dans le Grand Duché doit être élevé dans la religion grecque.

6 — Le Grand Duché reste sous la suzeraineté de la Sublime Porte en reconnaissance de laquelle un tribut annuel de . . . . . .* ducats sera payé comme par le passé.

7 — Les droits acquis aux Principautés par les anciennes capitulations avec la Sublime Porte et garantis par les traités entre la Russie et la Sublime Porte sont expressement reconnus par la Sublime Porte comme acquis au Grand Duché actuellement constitué.

8 — Le Grand Duché est placé sous la garantie des cinq puissances.

9 — Les cinq puissances reconnaissent expressement et pour toujours la neutralité du Grand-Duché.

10 — Le Grand Duché est indépendant dans sa législation et son administration.

11 — Les droits d'exportation et d'importation, jusqu'à la conclusion de traités spéciaux du Grand Duché avec des puissances étrangères, ne pourront pas surpasser 5% *ad valorem.*

12 — Tous les droits et privilèges acquis aux sujets étrangers par les traités antécédents des puissances respectives avec la Sublime Porte sont abolis, sauf le droit de pâturage des provinces limitrophes de l'Autriche, se fondant sur un titre spécial.

13 — La navigation du Danube est libre. Le gouvernement du Grand-Duché ne pourra jamais introduire des impôts sur la navigation sous quel titre que ce soit.

14 — La liberté des differents cultes chrétiens et les droits égaux de leur confesseurs est garantie par les cinq puissances.

Arhivele Statului București, Microfilme R. D. Germană, Rola 21, cadrele 507—515, apud Deutsches Zentralarchiv Merseburg, A.A.Z.B., nr. 720, filele 316—326.

---

* Loc lipsă în text.

UN PROJET PRUSSIEN DE 1856 SUR L'ORGANISATION CONSTITUTIONNELLE DES PRINCIPAUTÉS ROUMAINES

(Résumé)

L'article fournit de nouvelles donnés sur l'assisstance accordée par la diplomatie prussienne, représentée par le Baron de Meusebach, à la cause de l'Union de la Moldavie avec le Pays Roumain, en vue de la création d'un Etat roumain autonome, conduit par une dynastie héréditaire étrangère, ayant une constitution d'après le modèle allemand et se trouvant sous la garantie collective des grandes puissances européennes. L'État roumain constitué par le suite de l'Union aurait dû se nommer „Le Grand Duché de la Moldavie et du Pays Roumain". Se contentant avec la suzeraineté nominale et le payement du tribut, la Porte n'aurait en aucun cas le droit de se mêler dans les affaires internes de cet Etat. Le projet du Baron de Meusebach, de même que celui d'Emil von Richtofen, diffèrent á certains égards, ont favorablement influencé la position du Premier ministre Otto von Manteuffel et celle du roi Frederik Wilhelm IV sur la question de l'Union des Principautés Roumaines.

UN PROJET PRUSSIEN DE 1856 SUR L'ORGANISATION CONSTITUTIONNELLE DES PRINCIPAUTÉS ROUMAINES

(Résumé)

L'article fournit de nouvelles données sur l'assistance accordée par la diplomatie prussienne, représentée par le Baron de Meusebach, à la cause de l'Union de la Moldavie avec le Pays Roumain, en vue de la création d'un État roumain autonome, conduit par une dynastie héréditaire étrangère, ayant une constitution d'après le modèle allemand et se trouvant sous la garantie collective des grandes puissances européennes. L'État roumain constitué par la suite de l'Union aurait dû se nommer „le Grand Duché de la Moldavie et du Pays Roumain". Se contentant avec la suzeraineté nominale et le paiement du tribut, la Porte n'aurait en aucun cas le droit de se mêler dans les affaires internes de cet État. Le projet du Baron de Meusebach, de même que celui d'Émil von Richthofen, différent à certains égards, ont favorablement influencé la position du Premier ministre Otto von Manteuffel et celle du roi Frederik Wilhelm IV sur la question de l'Union des Principautés Roumaines.

ACTIVITATEA ROMÂNIEI LA SOCIETATEA NAȚIUNILOR ÎN PROBLEMA OCROTIRII MINORITĂȚILOR NAȚIONALE (1919—1935)

Acționînd în principal pentru organizarea și menținerea păcii, pentru democratizarea și creșterea rolului Societății Națiunilor, pentru aplicarea și respectarea principiilor și prevederilor statutului acesteia România a colaborat și în diverse alte domenii de activitate, fie datorită obligațiilor pe care și le-a asumat prin unele tratate speciale, ca în cazul ocrotirii minorităților, fie ca urmare a adeziunii sale la diverse organisme ale forumului de la Geneva.

Responsabilitatea pe care și-a asumat-o Societatea Națiunilor în problema ocrotirii minorităților a fost una dintre cele mai dificile și mai delicate obligații[1]; ea a avut pentru statele în cauză, ca și pentru destinele păcii, consecințe extrem de importante și numeroase[2].

La Versailles, în primul proiect al statutului Societății Națiunilor, în art. 21, s-a înscris principiul ocrotirii minorităților ca o obligație generală, egală și valabilă pentru toate statele. Dar, la protestul delegației britanice, cum că prevederea ar leza suveranitatea Angliei, Wilson a sugerat înscrierea acestei clauze numai pentru „noile state", create sau întregite pe ruinele imperiilor habsburgic, țarist și otoman[3]. Delegația română la Versailles, ca trimișii altor state mici și mijlocii vizate, nu făceau parte din Comisia specială, care se ocupa cu această chestiune. Ionel I. C. Brătianu a aflat în mod vag despre cauzele privitoare la minorități, în a doua jumătate a lunii martie 1919 și apoi la 29 mai, cînd i-a fost prezentat în rezumat textul tratatului de pace cu Austria. Protestînd împotriva hotărîrilor pe care marile puteri le luau în mod arbitrar, fără consultarea aliaților mici și mijlocii, șeful delegației noastre arăta: „noi nu participăm la o conferință, ci sîntem aduși înaintea unui tribunal, ca învinuiți"[4]. Brătianu a cerut insistent ca tratatul de pace cu Austria să fie adus integral la cunoștința statelor interesate. La 30 mai 1919 președintele conferinței de pace, G. Clemenceau a admis aceasta.

---

[1] Société des Nations (în continuare, S.D.N.), *La protection des minorités*, Genève, 1931, p. 7.

[2] M. Iacobescu, *Aspecte privind ocrotirea minorităților de către Societatea Națiunilor și implicațiile acestui fapt*, în *Lucrări științifice*, II, Suceava, 1971, p. 255—263.

[3] R. Meitani, *Istoria politică a raporturilor dintre state (1856—1930)*, București, 1943, p. 261—265; G. Sofronie, *Principiul naționalităților în dreptul internațional public*, București, 1929, p. 301.

[4] „Monitorul oficial", partea a III-a, *Dezbaterile Adunării Deputaților*, ședința din 17 decembrie 1919, p. 168.

Comentînd faptul, „Le Temps" arăta că fără intervenţia fermă a delegaţiei române clauzele impuse Poloniei, Cehoslovaciei, Iugoslaviei şi României nu ar fi fost cunoscute decît verbal şi într-un mod sumar[5]. Sesizînd just că prevederile înscrise în tratat cu privire la ocrotirea minorităţilor erau numai un pretext care să permită amestecul marilor puteri în viaţa economică şi politică a României şi considerînd că România a venit la conferinţa de pace ca stat independent şi nu poate să plece de aici cu suveranitatea lezată, delegaţia română a respins aceste clauze, precizînd că: 1) legislaţia română postbelică asigură egalitatea tuturor cetăţenilor ţării, indiferent de rasă, religie sau limbă; 2) România, ca stat suveran şi independent, nu poate admite altor guverne să se ocupe cu rezolvarea problemelor ei naţionale; 3) totuşi, România este gata să admită clauzele referitoare la ocrotirea minorităţilor, în condiţiile în care toate statele membre ale Societăţii Naţiunilor, indiferent de mărimea şi puterea lor, le-ar admite[6].

Delegaţia română, susţinînd cu fermitate acceptarea principiului egalităţii statelor, a încercat să formeze un front comun cu delegaţiile Iugoslaviei, Poloniei, Cehoslovaciei şi Greciei, pentru a se opune clauzelor ce le fuseseră impuse inegal şi unilateral[7]. România a propus o reformulare a clauzelor, dar ea nu a fost acceptată[8]. Marile puteri au invocat dreptul lor de intervenţie în afacerile statelor mici şi mijlocii, în problema ocrotirii minorităţilor, ca o condiţie a recunoaşterii teritoriilor şi noilor frontiere ale acestor state şi ca o acţiune de prevenire, chipurile, a unor „elemente de dezordine"[9].

Cum, la 2 iunie 1919, textul tratatului cu Austria a putut fi cunoscut, delegaţia română a protestat împotriva clauzelor politice şi economice inserate sub pretextul ocrotirii minorităţilor; la 5 iunie, într-o scrisoare către Wilson se arată motivele pentru care România nu acceptă condiţiile într-o astfel de formulare, iar la 2 iulie în semn de protest a părăsit conferinţa de pace[10], înmînînd Consiliului Suprem un impresionant memoriu, referitor la contribuţia României la ducerea războiului, sacrificiile îndurate şi nedreptatea tratamentului ce i se aplica[11]. Delegaţia română părăsea conferinţa, relevînd că prevederile impuse lezau independenţa şi suveranitatea ţării şi hotărîrile fuseseră luate „fără noi şi împotriva noastră"[12].

Gestul României a avut un puternic ecou în rîndurile cercurilor politice din ţările aliate. Ziarele „La démocratie nouvelle", „Le petit Parisien", „Le Temps", „Le Figaro" relevau că, prin atitudinea de la

[5] „Democraţia", 6, VI, 1919, p. 341.
[6] „Monitorul oficial", *loc. cit.*, p. 174.
[7] Ibidem, p. 168.
[8] „Democraţia", 9, IX, 1919, p. 565.
[9] N. Titulescu, *Documente diplomatice*, 1967, p. 284.
[10] „Democraţia", 6, VI, 1919, p. 344; R. Meitani, *op. cit.*, p. 265—266; C. Kiriţescu, *Istoria războiului pentru întregirea României (1916—1919)*, vol. III, ed. a II-a, p. 524.
[11] Arh. St., Bucureşti, *fond Casa regală, Ferdinand*, d. 36/1919, p. 1—46.
[12] E. Bold, *Unele probleme privind participarea delegaţiei române la Conferinţa păcii (1919—1920)*, în „Analele şt. Univ. «Al. I. Cuza»", Iaşi", seria istorie, t. XIV, 1968, p. 41.

Versailles față de România ar putea fi primejduite relațiile româno-franceze și pacea în întreaga Europă Centrală și că unii membri ai Consiliului Suprem simțiseră „o plăcere în a trata ca vasale statele mici, hotărînd de soarta lor, fără ele"[13]. Revista „Democrația" relevă că prin prevederile impuse în problema minorităților, marile puteri aliate voiseră în realitate ca bogățiile țării să treacă sub controlul lor[14].

Marile puteri aliate au trimis în România pe Sir George Clark, pentru a începe să convingă guvernul român să admită clauzele, așa cum erau formulate[15]. Dar, guvernul Brătianu a demisionat, refuzînd să semneze tratatul, iar cabinetul Văitoianu, de asemenea[16]. Consiliul Suprem a inițiat fără rezultat, negocieri între ministrul român la Paris, Victor Antonescu și secretarul afacerilor externe al Franței, Berthelot[17]. De la tratative, Consiliul de la Versailles a trecut la presiuni și amenințări, *[guvernul]*, român fiind somat prin 12 ultimatumuri să semneze tratatul cu Austria[18]. Abia la sfîrșitul lui 1919, după ce Polonia, Iugoslavia și Cehoslovacia cedaseră, guvernul Vaida Voievod, obținînd ușoare modificări în textul inițial, a semnat tratatul la 5 decembrie 1919, iar la 9 decembrie un tratat special asupra minorităților, pus apoi sub garanția Societății Națiunilor[20].

Tratatul special asupra minorităților, încheiat între România și principalele puteri aliate, prevedea[21]: egalitatea minorităților cu populația majoritară românească în fața legilor, în ocuparea funcțiilor, practicarea profesiilor, folosirea limbii materne, exercitarea nestingherită a credinței religioase, precum și dreptul cetățenilor de altă origine etnică de a opta pentru cetățenie în statele conaționale. Art. 12 prevedea dreptul marilor puteri de a veghea la respectarea acestor clauze, de a interveni în favoarea minorităților, de a chema, în caz de nevoie, statul român în fața unor instanțe internaționale. Art. 14—17 obligau România „să acepte pe teritoriul român, inclusiv apele sale teritoriale, libertate de tranzit persoanelor, mărfurilor, navelor, trăsurilor și curierilor poștali, tranzitînd dinspre sau înspre oricare dintre statele aliate sau asociate și să le acorde în ceea ce privește înlesnirile, sarcinile, restricțiile sau orice alte materii, un tratament cel puțin atît de favorabil ca persoanelor, mărfurilor, navelor, trăsurilor, vagoanelor și curierilor poștali ai României". Aceleași înlesniri trebuiau asigurate și în serviciile poștale, telegrafice sau telefonice.

Poziția majorității cercurilor și grupărilor politice din România față de conținutul acestor clauze și modul cum era conceput sistemul internațional de ocrotire a fost vădit ostilă. Nu era contestată necesitatea

---

[13] „Democrația", 7, VII, 1919, p. 413.
[14] Ibidem, 6, VI, 1919, p. 343.
[15] R. Meitani, *op. cit.*, p. 230—231.
[16] N. Iorga, *Istoria românilor*, X, 1939, p. 429.
[17] R. Meitani, *op. cit.*, p. 269.
[18] E. Bold, *op. cit.*, p. 41.
[19] *Petit manuel de la Société des Nations*, Genève, 1938, p. 213.
[20] Arh. M.A.E., *fond Societatea Națiunilor*, vol. 85, d. *Procedura în materie de protecție a minorităților*, nepaginat.
[21] Vezi textul tratatului la N. Dașcovici, *Interesele și drepturile României în texte de drept internațional public*, Iași, 1936, p. 112—120.

ocrotirii minorităților, ci felul în care, sub acest pretext, marile puteri aliate și asociate își arogau dreptul de amestec în treburile interne ale țării și pretindeau ca recompensă pentru acest amestec și importante înlesniri economice și financiare. „Noi — declara Ionel I. C. Brătianu, în ședința Parlamentului din 17 decembrie 1919 — sîntem pentru o viață independentă a statului" și „nu putem să primim în relațiile dintre stat și cetățenii săi controlul vreunui alt stat". Făcînd aluzie la precizarea lui Wilson că admiterea acestor clauze economice și financiare era condiția recunoașterii noilor frontiere și a independenței acestor state, Brătianu constata cu sarcasm: „dacă se contestă independența, care a fost recunoscută și în formă și în fapt timp de 40 de ani (în 1878, n.n.), atunci este mai firesc să se restabilească suzeranitatea sultanului, decît a vreunui președinte de republică". O intervenție din afară, ar fi putut duce la destrămarea statului: împărțiți cetățenii unui stat — declară Brătianu în două cete: unii, care își găsesc tot sprijinul și tot ajutorul în statul lor, ceilalți care, pe lîngă statul lor, își găsesc un sprijin superior în state din afară; ce se obține? O viață de zîzanie și de animozitate"[22]. În plus, unele articole erau confuz formulate, putînd da naștere la interpretări contradictorii, arbitrare, fluctuante. Art. 12, de pildă, preciza că intervenția din afară se va face „la orice infracțiune sau primejdie de infracțiune", dar nu se definea noțiunea de „infracțiune"; se mai stipula că marile puteri urmau să adopte „măsurile ce vor părea mai potrivite", dar după ce criterii și în folosul cui se luau aceste măsuri, al statului, sau al minorităților? Cum putea statul român să accepte să se prezinte în fața unor instanțe internaționale, fără a ști în ce condiții, și ce anume drepturi legitime îi vor fi contestate? Astfel de întrebări, foarte numeroase, au fost formulate cu prilejul dezbaterilor din Senat, cu prilejul dezbaterilor pentru ratificarea documentului[23]. Comparate cu clauzele impuse în 1878, la sugestia lui Bismark, prevederile din 1919 erau apreciate „un regres inexplicabil și ciudat"[24], regres asemenea capitulațiilor[25]. Mai ales clauzele economice pretinse de marile puteri erau apreciate de liberali drept o „sinucidere" economică: „ce deosebire există între statul care este lovit de atari dispoziții și ori și care altă colonie îndepărtată din Africa", se întreabă șeful partidului liberal. Vaida Voievod aprecia tratatul „o abdicare de la suveranitate" și motivînd totuși semnarea lui, preciza „fiindcă nimeni nu voia să se arunce în prăpastie (adică să semneze tratatul n.n.), m-am aruncat eu, ca să găsesc acolo, în fund, pe aliații noștri cei mari"[26]. Maniu, care nici nu admitea tratatul, nici nu-l respingea, propusese angajarea unor convorbiri cu reprezentantul Angliei la București[27]. Mihail Popovici și Ion Lapedatu s-au declarat pentru neadmiterea tratatului[28], iar Virgil Madgearu

[22] „Monitorul oficial", *loc. cit.*, p. 173.
[23] Arh. St. București, *fond Președinția Consiliului de Miniștri*, d. 126/1920, f. 6—8.
[24] Ibidem.
[25] „Monitorul oficial", *loc. cit.*, p. 173—174.
[26] Ibidem, 15 decembrie 1919, p. 156 și nr. 19, p. 230.
[27] N. Iorga, *Memorii*, vol. II, p. 274, 276, 280 și *Istoria românilor*, X, 1939, p. 430.
[28] N. Iorga, *Memorii*, II, p. 227.

vedea aceasta ca o expresie a dependenței României de marile puteri aliate și asociate[29]. Cerînd extinderea principiului ocrotirii minorităților în toate statele, numeroși deputați arătau că și Franța ar fi trebuit să accepte astfel de clauze pentru minoritățile din Alsacia și Lorena, iar guvernul britanic pentru irlandezi. Existau oare state fără minorități, se întrebau senatorii români; cum puteau fi justificate aceste tratate numai pentru unele state mici și mijlocii?[30]

Reacția complexă și puternică, aproape unanim ostilă mai ales față de clauzele economice și financiare pretinse de marile puteri, apare și mai justificată dacă se au în vedere inegalitatea și imprecizia conținutului din tratatele speciale-referitoare la minorități — și conflictele ivite ulterior la Geneva, datorită defecțiunilor sistemului internațional de ocrotire.

Sistemul internațional pentru ocrotirea minorităților sub egida Societății națiunilor a fost elaborat încet, anevoie și inegal. Acest sistem cuprindea următoarele instrumente diplomatice: 1) tratate ale minorităților, semnate de marile puteri aliate și asociate cu Polonia, la 28 iunie 1919, cu Iugoslavia și Cehoslovacia la 10 septembrie 1919, cu România la 9 decembrie 1919 și cu Grecia la 10 august 1920; 2) clauze speciale inserate în tratatele de pace cu Austria, Bulgaria, Ungaria și Turcia; 3) Declarații făcute în fața Consiliului Societății Națiunilor, de Finlanda, și Albania, în 1921, de Lituania în 1922, de Letonia și Estonia în 1923; 4) Convenția germano-polonă, din 1923, relativă la Silezia Superioară; 5) Convenția între pricipalele puteri aliate și Lituania, din 1924, pentru teritoriul Memel[31]. Deși cuprindea numeroase elemente comune[32], conținutul acestora nu era identic, nici ca sferă de extindere, nici ca volum de obligații. Poloniei, de pildă, i-au fost impuse clauze mai dure; României prevederi atît pentru noile teritorii unite în 1918, cît și pentru vechiul regat; Iugoslaviei — numai pentru teritoriile unite la Serbia în 1918.

Elementul cel mai grav al acestor documente diplomatice era transformarea chestiunii minoritare într-o problemă internațională, mereu vulnerabilă din cauza contradicțiilor dintre marile puteri, din cauza modificării permanente a raportului de forță pe plan mondial, din cauza oficializării dreptului de intervenție a statelor membre ale Societății Națiunilor — și mai ales al statelor conaționale cu minoritățile — în treburile interne ale statelor semnatare, sub pretextul ocrotirii minorităților.

Sistemul procedural internațional de ocrotire a fost, inițial, formulat în termeni foarte vagi, datorită și noutății acestei probleme, — la început prin scrisoarea lui G. Clemenceau din 24 iunie 1919 către Paderewski, reprezentantul Poloniei, la care s-au făcut completări și explicații prin raportul Tittoni, în octombrie 1920, apoi prin numeroase alte acte diplomatice, în 1921, 1923, 1925, 1929, încît, dîndu-se prea multe „norme" procedurale, nu le mai cunoștea și respecta nimeni, mai ales că

[29] „Monitorul oficial", *loc. cit.*, 18, XII, 1919, p. 207—209.
[30] Arh. St., București, *loc. cit.*, p. 15, 26—37.
[31] *Petit manuel...*, p. 213—214.
[32] Constînd în drepturile fundamentale ale minorităților.

unele state erau interesate să agite în permanență problema minorităților, să facă din aceasta un pretext al revizuirii frontierelor. La început, sesizările și plîngerile în legătură cu încălcarea drepturilor minorităților erau rezervate membrilor din Consiliul Societății Națiunilor, apoi și statelor membre, iar mai tîrziu s-a ajuns ca orice grup minoritar și chiar orice persoană particulară aparținînd minorităților să poată face plîngeri la Geneva. Cercetarea, „infracțiunii" se făcea inițial de către un comitet de trei, numit ad-hoc; cu timpul s-a instituit un organism special și permanent, care și-a lărgit mereu atribuțiile, căpătînd servicii de presă, de anchetare, de statistică, de documentare[33]. Condițiile privind legalitatea plîngerilor, modul de examinare au fost precizate abia după ce Geneva era asaltată de o avalanșă de sesizări, fie din partea minorităților, fie a statelor conaționale. În mai puțin de 10 ani s-au adunat la Geneva peste 350 de conflicte în problema minoritară, printre care: conflictul polono-lituanian, procesul optanților maghiari din România și Cehoslovacia, diferendele cu populația minoritară evreiască din Ungaria, Polonia, România etc.[34].

Pentru România, implicațiile negative ale sistemului internațional de ocrotire a minorităților au fost complexe și de lungă durată — ducînd în ultima instanță, ca urmare a amestecului statelor conaționale și revanșarde, la amputarea unor teritorii naționale și la angrenarea României în cel de al doilea război mondial.

După desăvîrșirea unității sale naționale, România avea în total 16,5 milioane de locuitori, din care 74% români și 26% minoritari — 8,4% unguri și secui, 5% evrei, 4,3% sași și șvabi, 3,3% ruteni și ruși, 1,5% bulgari, 1% turci și 2,5% de alte naționalități[35].

Ca urmare a dominației străine exercitate pînă la 1918, *burghezia și nobilimea minoritară* aveau o situație materială și culturală cu mult mai prosperă decît a populației românești majoritare. Românii din Transilvania, în proporție de 62,5% din totalul populației, locuiau în marea lor majoritate la sate și numai 5% în orașe, în timp ce maghiarii trăiau mai ales la orașe și într-un număr redus la sate[36]. În 1920, din 40 de orașe transilvănene, românii formau majoritatea în 11, maghiarii în 22, sașii și secuii în 6, iar evreii în 1. De asemenea, din 61.178 de locuitori ocupați în întreprinderile industriale transilvănene, doar 15.207 erau români[37], iar din 21.000 de comercianți doar circa 3.000 erau români[38]. În 1914 erau în Transilvania 14.014 școli maghiare și 2.180 școli românești, iar din totalul absolvenților a 8 clase, 84,5% erau maghiari și 4% români, restul de alte naționalități, în timp ce în învățămîntul superior, proporția românilor era și mai mică[39]. Burghezia maghiară stăpînea circa 2.000 de întreprinderi industriale importante, iar cea românească doar 371 (și acestea,

[33] Arh. M.A.E., *loc. cit.*, d. *Procedura* . . ., nepaginat.
[34] S.D.N., *op. cit.*, p. 26—36 și *Petit manuel* . . ., p. 170—188.
[35] Iuliu Maniu, *Problema minorităților*, în vol. *Politica externă a României*, f.a. p. 228 și *Problema de politică externă a României*, București, 1971, p. 25—26.
[36] „Democrația", nr. 1, II, 1919, p. 43—44.
[37] *Politica externă a României* f.a., p. 283—284.
[38] Iuliu Maniu, *op. cit.*, p. 229.
[39] Arh. M.A.E., *loc. cit.*, nepaginat.

în general, mai modeste); maghiarii aveau 17 ziare principale, românii — numai 3, deși formau marea majoritate a populației. Autorii plîngerilor înaintate la Geneva, folosind de cele mai multe ori ca argument tocmai situația privilegiată deținută pînă la război de clasele exploatatoare ale minorităților, motivau că nu pot trăi în cadrul unor state „mai puțin civilizate, mai puțin culte"[40].

Guvernele române din perioada interbelică, preocupate să asigure „o viață frățească, pe un temei de reală egalitate", au rezolvat, în limitele regimului burghez, problema națională, printr-un șir de reforme — electorală, agrară, fiscală etc. — și s-au preocupat să creeze, în spiritul hotărîrilor adunării naționale de la 1 decembrie 1918, de la Alba Iulia, cadrul juridic, social-politic, economic și cultural corespunzător[41]. Statutul naționalităților, constituția din 1923, legislația școlară (legile din 1924 și 1935), legea cultelor (1928) asigurau aplicarea, respectarea și garantarea drepturilor și libertăților pentru minorități, într-un spirit cu mult mai larg decît preconiza tratatul minorităților, garantat de Societatea Națiunilor. Cercurile politice românești apreciau că „Bucureștiul este mai aproape decît Geneva" și problema națională trebuie rezolvată fără nici un amestec din afară[42]. Măsurile întreprinse de statul român în problema națională s-au oglindit pozitiv într-o mai echitabilă repartiție a bunurilor materiale și a instituțiilor culturale decît pînă la război, într-o mai largă accesibilitate a tuturor cetățenilor la viața politică, economică și culturală. Astfel, au primit pămînt prin reforma agrară 82.640 de țărani minoritari, adică 33% din totalul celor împroprietăriți, deși minoritățile reprezentau 26% din totalul populației. Între 1922—1929 sindicatul băncilor maghiare din Transilvania și-a sporit capitalul de la 175 la 625 milioane lei. În 1925 în organele administrativ-juridice din Transilvania erau 473 români și 165 maghiari — în timp ce în deceniul anterior unirii din 1918 fuseseră 902 maghiari și doar 36 de români[43]. Populația minoritară avea în anii stabilizării 317 reviste și ziare în limba maghiară, 182 germane, 14 rutene și ruse, 2 polone, 1 sîrbă, 1 cehă etc. A fost reașezat pe principii mai juste învățămîntul de toate gradele în limba maternă[44].

Paralele cu măsurile întreprinse în interior pentru crearea cadrului corespunzător egalității tuturor cetățenilor, indiferent de origine etnică, religie sau limbă, statul român a acționat și pe plan extern, pentru reglementarea unor probleme ale minorității românești din statele vecine. Astfel, printr-o înțelegere cu Grecia s-a reglementat problema școlilor românești din Macedonia[45]. După răscoala românilor din Banatul sîrbesc, din aprilie 1921 s-au purtat tratative româno-iugoslave, între 1923—1927, încheindu-se acorduri, prin care cele două state își asumau obligații reciproce pentru ocrotirea cetățenilor minoritari — sîrbi (din România) și români (din Iugoslavia)[46]. Circa 14—15.000 de familii româ-

[40] „Țara noastră", nr. 38/1928, p. 1180 și Iuliu Maniu, *op. cit.*, p. 229.
[41] Arh. St., București, *loc. cit.*, p. 205.
[42] „Democrația", nr. 4/IV, 1929, p. 25—34.
[43] Arh. M.A.E., *loc. cit.*, nepaginat.
[44] Ibidem.
[45] Arh. St. București, *loc. cit.*, p. 231.
[46] „Țara noastră", nr. 23/3, VI, 1928, nr. 24/10, VI, 1928 și nr. 40/30, IX, 1928.

nești din Valea Timocului, din Macedonia și din Banatul sîrbesc au fost aduse, pînă în 1925 în țară, fiind înpămîntenite și împroprietărite[47]. În 1930, 1931 și 1932 s-au încheiat noi înțelegeri româno-bulgare și româno-grecești în problema ocrotirii reciproce a minorităților[48]. Toate aceste acțiuni reprezentau un real progres față de etapa istorică antebelică.

Dar, nemulțumite de pierderea pozițiilor economice și politice privilegiate, deținute în cadrul imperiilor habsburgic și țarist, numeroase elemente ale claselor exploatatoare maghiare, evreești, bulgare și ruse au făcut uz de dreptul internațional oferit de Societatea Națiunilor, plîngîndu-se la Geneva, împotriva statului român. Substratul de clasă al revendicărilor și pretențiilor formulate în aceste plîngeri consta în cererea expresă, adresată Societății Națiunilor, de numeroși nobili maghiari, moșieri ruși sau patroni evrei din Transilvania, Banat, Bucovina și Basarabia (care, opunîndu-se fie reformei agrare, fie acțiunilor de naționalizare întreprinse de statul român în primii ani de după război, invocau tratatul minorităților), de a li se lăsa proprietățile și pozițiile integrale, cum le aveau pînă în 1918. Vîrfurile marii burghezii minoritare nu voiau să renunțe la poziția lor economică și financiară. Clerul înalt, din noile teritorii — clerul catolic sau protestant — nu voia să cedeze pămînturile și privilegiile deținute în fostul imperiu habsburgic. Cînd, de pildă, prin reforma agrară au fost reduse considerabil proprietățile funciare ale bisericilor catolice, calvine, luterane sau unitariene, vîrfurile clerului minoritar au încercat să-și mențină luxul, fastul, supunîndu-i pe credincioșii de rînd la dări și impozite sau acuzînd statul român de încălcarea tratatului minorităților și căutînd „înțelegere" și ajutor la cercurile politice din străinătate. Uneori, acțiunile ostile statului român, organizate în exterior de clasele privilegiate minoritare au fost indirect încurajate și de către unele grupări politice românești, aflate în opoziție; împotriva liberalilor atotputernici, partidul poporului a făcut cartel cu partidul burgheziei maghiare, în 1924, prin pactul de la Ciucea, iar în 1926 partidul național al lui Maniu, înainte de a fuziona cu țărăniștii, a încheiat înțelegerea de la Oradea cu reprezentanții partidelor burgheze minoritare. În 1929 partidele burgheze ale minorităților au format, în timpul alegerilor parlamentare un singur bloc, declarîndu-se „în opoziție perpetuă față de guvernul de la București"[49].

Conflictele României la Geneva în problema ocrotirii minorităților au fost numeroase, uneori de lungă durată — și, oficial, Societatea Națiunilor a dat cîștig de cauză statului român, deși statele revizioniste s-au străduit să întrețină nemulțumirile minorităților pentru a transforma această problemă într-un pretext al modificării frontierelor. Iată o statistică a conflictelor României la Geneva[50]:

Aceste plîngeri aparțineau în principal unor foști proprietari sau funcționari ai vechiului regim imperial habsburgic, care contestau legalitatea reformelor românești postbelice.

---

[47] „Monitorul oficial", nr. 49, ședința din 27 aprilie, 1934, p. 21.
[48] Arh. St., București, *loc. cit.*, p. 289.
[49] M. Iacobescu, *op. cit.*, p. 259—262.
[50] Arh. M.A.E., *loc. cit.*, d. *Statistica plîngerilor minorităților (1920—1940)*, nepaginat.

Anul curent	Nr. total al plîngerilor	Cărei minorități îi aparține				
		unguri	bulgari	evrei	ruși	alte minor.
1923	1	1	—	—	—	—
1924	2	1	—	—	1	—
1925	5	3	—	—	1	1
1927	4	1	1	1	1	—
1928	4	1	2	—	1	—
1932	7	4	2	—	1	—

Plîngerile adresate Genevei s-au dezvoltat pe făgașul luptei economice și politice dintre burghezia românească și burghezia minorităților, dar menținerea, dezvoltarea și amplificarea nemulțumirilor claselor privilegiate minoritare s-a făcut mai ales datorită politicii revizionist-revanșarde a statelor conaționale.

Astfel, în Ungaria hortistă, optanții, mari proprietari sau funcționari maghiari din Transilvania și Banat, care deveniseră cetățeni ai statului vecin, au găsit un teren propice luptei lor pentru încercarea de a-și păstra vechile privilegii. În zilele premergătoare semnării tratatului de la Trianon, la Budapesta lua ființă „Liga pentru integritatea Ungariei", care la sfîrșitul anului 1920 dispunea de 18 cercuri în provincie, 34 de emisari în străinătate și stabilea legături cu 18 mari cotidiene străine; ea acționa sub lozinca „revizuirea tratatului de la Trianon" și își propunea să cîștige în acest scop sprijinul unor importante cercuri politice din străinătate[51]. La scurt timp își făcea apariția și „Societatea ungurilor care se deșteaptă", organizație de dreapta, ultrareacționară, apropiată ca scop de fasciile italiene și nazismul german; ea proclama lupta pentru „deșteptarea conștiinței de rasă" și „integritatea Ungariei", reunind, în 1921, peste două milioane de membri în 255 de organizații, pe lîngă care activau grupuri militariste de șoc. În raportul de activitate pe anul 1920 se aprecia de către conducerea acesteia că „cel mai mare succes în străinătate îl are în Italia, unde a ajuns la o colaborare intimă cu fasciștii"[52].

Revizionismul hortist a fost stimulat și din afară. Într-o vreme în care liberalii de la noi, preluînd puterea, opuneau o dîrză rezistență penetrației capitalurilor străine, cercurile nobiliare maghiare deschideau larg porțile trusturilor din Europa occidentală și reușeau să creieze la adresa României „o atmosferă întreagă de intrigi", iar Comisia interaliată de la Budapesta deschidea un registru de plîngeri contra statului român, încurajînd agitațiile optanților, care se vor adresa imediat și forului de la Geneva[53].

Stabilind legături cu emigranții maghiari, organizațiile revizioniste din Ungaria încercau să acrediteze ideea că marile dificultăți economico-financiare, prin care trece țara se datorează „mutilării" săvîrșite pe seama

[51] Arh. St. București, *fond Președinția Consiliului de Miniștri*, d. 9/1921, f. 469—472.

[52] Ibidem, *fond Casa regală, Ferdinand*, d. 17/1921, f. 5—9.

[53] Ibidem, d. 53/1919, f. 2.

Ungariei la Versailles; în acest scop, profitînd de refuzul Senatului S.U.A. de a ratifica Pactul Societății Națiunilor și tratatele de la Versailles emigranții unguri au strîns în toamna anului 1920 peste 100.000 de semnături pe un memoriu, în care cereau guvernului american să nu aprobe tratatul de la Trianon. În 1921 bisericile unitariene ale minorităților maghiare din Transilvania cereau și obțineau preoți misionari din S.U.A., care înaintea sosirii lor în România se opreau la Budapesta, luînd legătura cu organizațiile revizioniste[54].

Cercurile revizioniste din Ungaria — care au transformat problema ocrotirii minorităților într-un izvor principal al propagandei lor în străinătate — au fost stimulate în activitatea lor și de faptul că, în iunie 1921, la Washington lua ființă — în afara Societății Națiunilor și sfidînd existența ei — un organism special, Comitetul pentru drepturile minorităților, care, sub influența grupurilor naționaliste emigrante, adresa în 1921 o notă de protest către suveranul și guvernul României, notă în care se afirma că „în teritoriile alipite României situația minorităților este nu numai încurcată, dar chiar nenorocită", criticîndu-se reforma agrară și mai ales acțiunea prin care statul român confiscase proprietățile bisericilor și școlilor confesionale. Redactată într-un limbaj jignitor și incompatibil cu existența României ca stat independent, această notă conținea și nouă propuneri adresate statului român[55]. Activitatea acestui comitet explică și vizita întreprinsă de contele Appony la Washington, în 1923, cînd reprezentantul Ungariei organiza aici un adevărat turneu de propagandă[56].

Luînd poziție față de atitudinea S.U.A. în această problemă, reprezentantul român la Washington arăta că „chestiunea minorităților nu poate fi rezolvată, atîta vreme cît ungurii, cu sau fără temei, găsesc sprijin în străinătate"; el arăta că dificultățile prin care trecea Ungaria nu se datorau „mutilării" ei la Versailles, ci propriei sale politici: „ce măsuri au luat guvernele Ungariei pentru îmbunătățirea situației economice și politice, ce reformă agrară s-a votat în parlamentul maghiar și în ce măsură ia parte acest popor la votul său, la viața politică a țării?" se întreba ministrul român: „Ungaria — conchidea el — este singura țară din acest colț a lumii, care menține și acum sistemul feudal al marii proprietăți, lăsînd poporul maghiar în situația deplorabilă în care se găsea înainte de război"[57].

Propaganda revizionistă maghiară a cîștigat teren și în Germania — unde, îndată după război, s-a creat, la Berlin, un institut maghiar, care edita reviste, broșuri, cărți diverse[58].

Și unele cercuri politice conservatoare, din Marea Britanie au fost cîștigate de timpuriu de partea revizionismului maghiar. Clerul catolic al minorității maghiare din Transilvania înainta în 1923 memorii unor

---

[54] A. Gociman, *România și revizionismul maghiar*, ed. a II-a, 1934, p. 104—105.
[55] Arh. St. București, *fond Președinția Consiliului de Miniștri*, d. 9/1921, f. 327—336.
[56] A. Gociman, *op. cit.*, p. 105.
[57] Arh. St. București, *fond Casa regală, Ferdinand*, d. 26/1925, p. 17—19.
[58] Ibidem, *fondul Ministerul Propagandei Naționale, V, Informații*, d. 14/1927—1934; „Cuvîntul", 28, III, 1926.

episcopi influienți din Anglia, pentru „marile nedreptăți" cauzate proprietăților bisericești, iar lordul Rothermer, unul dintre cei mai influenți magnați ai presei britanice îi sfătuia pe unguri să adune cît mai mult „material documentar" și să-l trimită la Geneva, împărtășind ideea organizațiilor maghiare revizioniste că prin pacea semnată la Trianon, Ungariei „i-au fost tăiate toate legăturile și izvoarele ei economice"[59].

În cadrul propagandei sale revizioniste, Ungaria hortistă a fost susținută în permanență și de Italia fascistă[60].

Încurajată direct sau indirect de diverse cercuri politice străine, Ungaria a agitat mereu problema minorităților, încercînd să facă din această chestiune un pretext pentru revizuirea tratatelor la Geneva, la Congresele asociațiilor naționale pentru Societatea Națiunilor de la Roma (1920), Geneva (1921), Praga (1922), Viena (1923)[61] sau la congresul feminist de la Dublin și la congresul interparlamentar de la Otawa (1926)[62]. În 1929, cu ajutorul unor politicieni conservatori englezi, cercurile revizioniste maghiare elaborau un vast program de acțiune, preconizînd înființarea a șase secții de propagandă pentru Europa și S.U.A., vizînd între altele și o strînsă colaboroare cu Germania în sensul revizuirii tratatului de la Versailles[63].

Dar, din 1926, după intrarea Germaniei în Societatea Națiunilor reprezentanții acesteia la Geneva devin principalii diriguitori ai agitațiilor în problema minorităților — vizînd transformarea minorităților într-o coloană a V-a, într-un avanpost al politicii expansive germane[64]. Scopul politicii germane era limpede afirmat de către un reprezentant al guvernului, în 1927, la o consfătuire de presă, la Strasbourg: „politica noastră externă se reazămă pe o pace aparentă și se bazează în primul rînd pe forța minorităților noastre în corpul statelor limitrofe. Directivele noastre principale constau în a forma, cu ajutorul minorităților germane, bazinuri de fermentație, în statele vecine și a le menține în continuă efervescență" și astfel: „de a pregăti terenul și de a înlătura orice rezistență pentru cazul unei viitoare invaziuni"[65]. În acest, scop organizația „Verein für Ausland Deutschtum" primea de la stat o subvenție de 30 milioane mărci, pentru a face propagandă în rîndul minorităților germane din Silezia polonă, Tirolul italian și în rîndul sașilor din Transilvania[66]. Germania desfășura, deasemenea, o intensă propagandă în rîndul minorităților germane din Cehoslovacia, Polonia, Ungaria, Iugoslavia, pentru transformarea acestor grupuri etnice într-un element de sprijin pentru pregătirea și asigurarea hegemoniei Germaniei în Europa[67].

Ca urmare a acestor acțiuni, pînă la începutul crizei economice din 1929—1933 aveau loc patru congrese internaționale ale minorităților. În

---

[59] A. Gociman, *op. cit.*, p. 26 și 48.
[60] *Ibidem*, p. 73.
[61] E. Pangrati, *Asociația română pentru Societatea Națiunilor*, în vol. *Politica externă a României*, f.a., p. 335.
[62] „Democrația", 5, V, 1927, p. 41—42.
[63] „Universul", 16, VIII, 1929, p. 9.
[64] *La V-e Colonne Allemande en Pologne*, 1960, Poznan-Warszawa, p. 8.
[65] „Democrația", 5, V, 1927, p. 41—42.
[66] Ibidem.
[67] *La V-e Colonne Allemande en Pologne...*, p. 8.

1928, de pildă, la cel de-al patrulea congres, ținut la Geneva, la care participau delegați reprezentînd 40 de milioane de minoritari din 17 state europene, se adopta o rezoluție în care se critica activitatea Societății Națiunilor, se exprima neîncrederea în hotărîrile acestui forum și se insera concluzia că pacea lumii nu va fi asigurată pînă cînd nu vor fi satisfăcute integral pretențiile minorităților[68].

În acest context, plîngeriile adresate de minorități Societății Națiunilor spre rezolvare, întemeiate sau, de cele mai multe ori, total nefondate, au reprezentat un fel de cal troian pentru statele revizioniste. Iar cînd nazismul a venit la putere, în 1933, a găsit deja terenul pregătit, și în acest domeniu, de o bogată activitate, pe care a preluat-o și amplificat-o.

În cazul României, conflictele sale la Geneva, pe tema ocrotirii minorităților au fost pe de o parte expresia nemulțumirilor pe care burghezia și moșierimea acestora o resimțeau în lupta inegală cu burghezia și moșierimea română, pentru păstrarea de către primele a situației avute în cadrul fostului imperiu habsburgic, iar pe de altă parte rezultatul influenței exercitate de mișcarea revizionistă.

Eforturile României la Geneva au urmărit: contracararea mișcării revizioniste, aplanarea conflictelor în problema ocrotirii minorităților în spiritul normelor și principiilor înscrise în tratatele în vigoare, limitarea treptată și lichidarea posibilităților de intervenție a statelor conaționale în afacerile interne ale statelor cu minorități și crearea unui climat de conlucrare, lealitate și încredere reciprocă între minorități și statele în care acestea locuiesc.

Plîngerile și reclamațiile înaintate de minorități la Geneva contra României aveau motivații foarte diferite: contestarea valabilității reformei agrare sau a naționalizării unor întreprinderi, înlăturarea unor demnitari ai vechiului regim din funcție, abuzuri ale administrației românești etc. Uneori sesizările aparțineau unor grupuri sau organizații străine, conaționale, care, pentru a dobîndi noi concesii în viața economică a țării, invocau unele manifestări ostile și izolate ale unor organizații naționalist șovine ale burgheziei românești contra claselor avute ale minoritarilor. Este elocvent conflictul cu Comitetul delegațiilor evreiești din Paris — care, în decembrie 1926 a informat Societatea Națiunilor despre „excesele antisemite" din România, despre intențiile statului român „de a exclude" evreii din viața economică a țării despre „îndepărtarea forțată a studenților evrei din facultăți" etc.[69]. Răspunzînd acestor acuzații, în aprilie 1927, guvernul român explica instanțelor de la Geneva că este vorba de unele acțiuni antisemite izolate și ilegale, care nu au nimic de-a face cu politica statului român; evreii din România — se arăta în notă — reprezintă aproape 5% din totalul populației țării și dețin peste 30% din comerțul ei, fiind puternic infiltrați și în finanțele României, ceea ce nu poate însemna „o excludere" a lor din viața economică. De asemenea, numărul studenților evrei în centrele universitare din București, Cluj, Iași, Cernăuți și Chișinău, raportat la ponderea popu-

[68] „Țara noastră", nr. 38/16, IX, 1928, p. 1197.
[69] Ibidem, IX, nr. 31/29, VIII, 1928, p. 900—902.

lației evreiești în ansamblul populației noastre, depășește de cîteva zeci de ori numărul studenților români — ponderea studenților evrei fiind foarte mare la facultățile de drept și medicină. Fără a nega unele manifestări antisemite, guvernul român arăta că autorii acestora au fost pedepsiți prin lege — și anexa copia documentelor care confirmau acest lucru. Relevînd că memoriul însemna o calomniere a realităților din România, guvernul insera și constatările făcute la fața locului de Erick Colban, directorul Secției minorităților de la Geneva, care vizitase țara în noiembrie 1926[70]. Societatea Națiunilor a dat cîștig de cauză statului român, dar, ca și în cazul altor diferende similare, conflictul a degenerat în numeroase atacuri în diferite publicații străine, din partea comunităților evreiești din diverse state — cu care ocazii s-au repus în circulație idei calomnioase la adresa istoriei poporului român, contestîndu-se vechimea și continuitatea pe teritoriul său legitim, precum și veridicitatea argumentelor prezentate de guvernul român[71]. Demascînd aceste „aberațiuni hilare" răspîndite la adresa poporului român, revista „Parlamentul românesc" arăta că autorii articolelor, care fac din nou apel la teoria imigraționistă, nu sînt de fapt apărătoriii minorității evreiești din România, ci ai vîrfurilor burgheziei comerciale și financiare evreiești, mînate de „pofta de parvenire"[72]. Conflictul de la Geneva a determinat și alte implicații: cînd în 1928 se negocia un împrumut în S.U.A., mai mulți magnați financiari americani, evrei de origine, au cerut în parlament și presă să i se refuze României cererea, pe motiv că „s-a făcut vinovată de excese și atrocități împotriva populației sale minoritare", iar unii deputați s-au grăbit chiar să ceară ruperea relațiilor diplomatice cu statul român. Guvernul român a trimis la Washington, prin intermediul ambasadei noastre, o bogată documentație, în care, după ce demonstra inexactitatea acestor acuzații, stăruia în acordarea împrumutului solicitat, arătînd că beneficiari vor fi și elementele burgheziei evreiești minoritare, întrucît „comerțul românesc este în mare parte în mîinile evreilor"[73].

În 1933 s-au plîns la Geneva, după aproape 10 ani de reclamații către instanțele românești din țară, cîțiva mari proprietari ruși, armeni, evrei, polonі și greci, din Basarabia. Ei se declarau nemulțumiți de reforma agrară din 1921, acuzînd statul român că le-a confiscat „la un preț derizoriu" peste 160.000 de ha. pădure „violînd" astfel prevederile privitoare la „ocrotirea minorităților"[74]. La 28 septembrie 1933, guvernul român, respingînd argumentele marilor proprietari, arăta că reforma din acest teritoriu, parte integrantă a reformei agrare din întreaga țară, s-a înfăptuit în aceleași condiții și pentru proprietarii români și pentru proprietarii minoritari, în interesul ordinii sociale, fără nici un fel de discri-

[70] S.D.N. *Minorités en Roumanie. Petition du Comité des délégations Juives*, Genève, 9 mai 1927, p. 1—4 și 5—32.

[71] „Țara noastră", IX, nr. 31/29, VIII, 1928, p. 900—903.

[72] „Parlamentul românesc", 31, XII, 1933, p. 4—6.

[73] Arh. St. București, *fond Președinția Consiliului de Miniștri*, d. 17/1928, p. 94—96.

[74] Arh. M.A.E., *fond Societatea Națiunilor*, vol. 9, d. Reclamația proprietarilor basarabeni, 24 iunie 1933.

minare de ordin național[75]. Consiliul Societății Națiunilor și-a însușit concluziile formulate de guvernul român, considerînd conflictul închis. Dar și de această dată, presa străină de diferite orientări, a preluat și amplificat acest caz, răstălmăcind plîngerile marilor proprietari, cum că întreg „poporul" din acest teritoriu a fost adus de statul român „în situația de martir" și că este vorba nu de marii proprietari, ci de „politica de opresiune a minorităților"[76].

Capitolul cel mai bogat în reclamații la Geneva, pentru România, aparține însă nobilimii și burgheziei maghiare, din Transilvania și Banat. Aceste plîngeri și reclamații pot fi sintetizate în următoarele categorii: 1) procesele optanților; 2) procesele coloniștilor maghiari din Transilvania și Banat; 3) procesele cu unii membri ai familiei de Habsburg și 4) reclamații diverse.

Analiza oricît de sumară a acestor conflicte relevă că a fost vorba nu de o încălcare de către statul român a drepturilor cuvenite minorităților, ci de încercarea elementelor claselor avute ale minorității maghiare de a-și păstra neatinse, fie în cadrul statului român, fie în noul stat în care au optat să devină cetățeni, vechile privilegii și toate proprietățile deținute în fostul imperiu habsburgic, ceea ce, în noile condiții istorice postbelice, era o imposibilitate.

Procesele optanților[77]. În virtutea tratatelor de pace încheiate de România cu Austria și Ungaria, precum și a art. 3, din tratatul minorităților, minoritarii din Transilvania, Banat și Bucovina puteau să devină, într-un anumit interval de timp, pe baza propriilor lor opțiuni, cetățeni ai Austriei sau ai Ungariei, urmînd să-și transfere în statele respective valoarea bunurilor posedate în România. Cei care au fugit din aceste teritorii sau care nu s-au încadrat în termenii prevăzuți de tratate pentru a-și declara opțiunea, sau membrii familiei de Habsburg, nu se puteau prevala de dreptul optanților. Statul român s-a aflat la Geneva în conflict cu două categorii de optanți, care — trebuie s-o precizăm de la început — în mod neîntemeiat au invocat dreptul optanților: 1) funcționari ai vechiului regim imperial, austro-ungar și 2) mari proprietari agricoli.

Conflictul cu funcționarii optanți. După ratificarea tratatului de la Trianon, cu Ungaria, la 23 iulie 1921, circa 3000 de foști funcționari maghiari și austrieci din Transilvania, Banat și Bucovina care fuseseră eliberați din funcție la 18 decembrie 1918 pentru că refuzaseră să depună jurămînt de credință față de statul român, contestînd legitimitatea hotărîrilor Adunării Naționale de la 1 decembrie 1918, de la Alba Iulia, s-au plîns la Geneva că au fost „reduși la mizerie" și n evoiți să opteze pentru a deveni cetățeni ai Ungariei. Ei arătau că între 18 decembrie 1918 și 23 iulie 1921 se aflau încă legați prin jurămînt de credință față de Curtea din Viena și ca urmare statul român era în situația de „sim-

[75] Ibidem, d. *Observations du guvernement roumain*, 28 septembrie, 1933.

[76] I. M. Copanschi, I. A. Levit, *Sovetsco-Rumînskie otnoșenie 1929—1934*, Moskva, 1971 (lb. rusă), p. 138—139; vezi și Arh. St. București, *fond Ministerul Propagandei Naționale, V, Informații*, d. 14/1927—1934, p. 70.

[77] Pînă acum istoriografia noastră s-a referit numai la optanții mari proprietari agricoli (vezi de pildă I. M. Oprea, *Nicolae Titulescu*, 1967, p. 141—152).

plu ocupant" al noilor teritorii și, deci, România era obligată să le plătească, în lei aur, lefurile pe timp de 2 ani și 7 luni[78]. Reclamanții apreciau Adunarea Națională de la Alba Iulia drept „o simplă manifestare revoluționară" și cereau, odată cu plata lefurilor, anularea tuturor obligațiilor fiscale sau de orice altă natură, impuse de statul român înaintea ratificării tratatului de la Trianon. Dacă ar fi cîștigat acest proces, acești foști funcționari ar fi obligat statul român la plata unor sume bănești fabuloase. A fost nevoie de o activitate diplomatică intensă și complexă pentru a respinge pseudoargumentele reclamanților. În această acțiune, statul român a recurs și la serviciile unor juriști străini din mai multe țări europene. S-au publicat broșuri în diferite limbi. S-au făcut demersuri pe lîngă guvernele statelor membre ale Societății Națiunilor, demonstrîndu-se că: 1) suveranitatea României asupra Transilvaniei a început, în mod legal, la 1 decembrie 1918, pentru că hotărîrile Adunării de la Alba Iulia au avut un caracter plebiscitar, de masă; 2) funcționarii imperiali din noile teritorii nu se mai aflau la 1 decembrie 1918 în stare de jurămînt de credință față de Curtea din Viena, pentru că, în timpul războiului, la sfîrșit, Carol al IV-lea de Habsburg dezlegase public toate popoarele din subordine de jurămîntul de credință; 3) concedierea funcționarilor imperiali nu reprezintă un act de lichidare a averilor lor, pentru ca ei să poată invoca art. 250 din tratat, ci decurge din suveranitatea statului român și constituie „domeniul rezervat", conform art. 15, din același tratat[79]. După ce procesul cu funcționarii imperiali s-a judecat și la Paris, la Tribunalul de arbitraj, în decembrie 1926, teza românească a triumfat și diferendul a fost închis oficial în 1930, la Conferința de la Haga[80].

Conflictul cu proprietarii optanți[81] are ca punct de plecare nota de protest trimisă României de către guvernul maghiar în 1920, prin care se arăta că reforma agrară, ce era la această dată abia în pregătire, contravenea art. 250 din Tratatul de la Trianon, care se semna. Intervenția Ungariei s-a făcut sub presiunea nobililor ce emigraseră din Transilvania în timpul războiului. În 1921, Ungaria a reluat problema, adresîndu-se la început tribunalelor românești, de la care solicita „salvarea proprietăților a circa 500 de nobili maghiari" optanți care ar urma să-și transfere în Ungaria valoarea „integrală" a moșiilor posedate în Transilvania și Banat. Neprimind satisfacție, guvernul maghiar s-a adresat, în aprilie 1921 reprezentanților marilor puteri de la Budapesta și Societății Națiunilor, apoi Conferinței ambasadorilor și în mod insistent forurilor de la Geneva. Guvernul român și-a precizat poziția la Geneva, în aprilie 1921 arătînd că: reforma agrară din România este un act de politică internă a statului român, pregătit încă din preajma războiului, realizat în mod unitar și în aceleași condiții pe întreg teritoriul țării, fără nici un fel de deosebiri de tratament pentru proprietarii români sau

[78] Arh. M.A.E., *loc. cit.*, vol. 249, Societatea Națiunilor și chestiunea optanților unguri, d. 9, p. 1—2.

[79] Ibidem, p. 2 și d. 16, p. 5.

[80] *Nicolae Titulescu. Documente diplomatice*, 1967, p. 322—327; „Politica", 25, I, 1927.

[81] Vezi cu unele deosebiri și I. M. Oprea, *op. cit.*, p. 141—152.

ai minorităților[82]. Problema proprietarilor optanți s-a dezbătut în aprilie 1923 la Geneva apoi la Bruxelles, unde în luna mai 1923, în fața delegatului Societății Națiunilor, partea maghiară și-a însușit punctul de vedere al României, considerînd procesul închis. Hotărîrea a fost întărită și prin rezoluția din 5 iulie 1923 a Consiliului Societății[83].

Sfidînd însă hotărîrea de la Geneva și Bruxelles, nesocotind rezoluția Consiliului, Ungaria și-a dezavuat trimișii care acceptaseră închiderea conflictului și a cerut redeschiderea problemei, numind ca apărător al optanților pe contele Apponyi. Chestiunea intră astfel într-o nouă fază, în care între Titulescu, reprezentantul României și Apponyi, al Ungariei, se desfășoară un duel diplomatic de mari proporții. Partea maghiară susține, în principal, că România a înfăptuit „cea mai radicală reformă agrară, acolo unde nevoia nu o cerea", efectuînd „o adevărată confiscare" a moșiilor, încălcînd astfel art. 250 din Tratatul de la Trianon. Titulescu explică reforma din România ca un eveniment adînc înfipt în realitățile istorice ale țării, generată de răscoalele țărănești din 1907 și prin care s-a urmărit „nu operă de colonizare națională" cum susțin maghiarii, ci „de consolidare socială"; că reforma a fost un act de politică internă, realizată uniform și în vechiul regat și în noile teritorii unite în 1918 și că ar fi cu totul nelogic să li se plătească nobililor maghiari, foști cetățeni ai țării, mai mult decît proprietarilor români expropriați în aceleași condiții, prin aceeași lege[84].

În septembrie 1927, diferendul este din nou declarat închis întocmai ca în 1923, în favoarea României[85]. Dar, în martie 1928, sub pretextul că e vorba de o chestiune de natură juridică și nu politică[86], Ungaria redeschide conflictul, Consiliul Societății, avîndu-l ca președinte pe Stresemann și ca raportor pe A. Chamberlain[87], acceptă propunerea Ungariei. Comentînd aceste jocuri periculoase și politice de compromis acceptată la Geneva, contele de Saint-Aulaire relata că era la mijloc „vițelul de aur": Chamberlain voia să pedepsească România, care negocia unele tranzacții financiare cu Franța și nu cu Anglia[88]. Faptul este dintre cele mai semnificative, ilustînd modul în care, din pretextul ocrotirii minorităților se făcea un mijloc de șantaj, al marilor puteri care-și disputau întîietatea pentru obținerea unor avantaje financiare în economia țării. Cine ar fi putut întrezări însă atunci gravitatea acestor jocuri, consecințele viitoare? Trebuind să se apere, guvernul român a tipărit peste 200 de studii referitoare la problema optanților, unele dintre acestea fiind scrise de către cei mai eminenți juriști ai vremii, care au pledat pentru recunoașterea dreptului indiscutabil al României de-a extinde exproprierea proprietăților imobiliare și asupra teritoriilor unite după

---

[82] S.D.N. *Minorités d'origine hongroise*, Genève, 20 mai 1921, p. 1—15 și N. Titulescu, *La réforme agraire en Roumanie...*, Paris, 1924, p. 10—11.

[83] Arh. M.A.E., *loc. cit.*, d. 16, p. 10.

[84] *Nicolae Titulescu. Documente diplomatice*, p. 106—107; *Discursuri*, p. 275—276.

[85] Arh. St. București, *fond Casa regală*, vol. III, *Societatea Națiunilor*, d. 1/1919—1929, p. 40.

[86] „Universul", 11, VI, 1928.

[87] Arh. St. București, *loc. cit.*, p. 51.

[88] Comte de Saint-Aulaire, *Paroles franco-roumaines*. Bucarest, 1930, p. 78—79.

război. Astfel, s-au pronunțat în favoarea punctului de vedere susținut de România juristul Millerand, fost președinte al Republicii franceze și jurist-consultul Alejandro Alvarez, dimpreună cu mulți alții[89]. Pentru lichidarea acestui diferend, guvernul român a numit un comitet special, din care, pe lîngă Titulescu, mai făceau parte N. Petrescu-Comnen, Mircea Djuvara, Al. Nasta. Tratativele au fost purtate în 1928—1929, la Bruxelles, Geneva, San Remo și Viena, pe baza formulei Titulescu: surplusurile admise, ca despăgubire pentru optanți, să fie încasate din reparațiile datorate de Ungaria României. Dar, în aprilie 1929, Ungaria refuza și această nouă ofertă a României — care era un compromis, în defavoarea statului român, care accepta o despăgubire suplimentară pentru proprietarii optanți — și astfel, tratativele româno-maghiare de la Viena erau întrerupte[90]. Poziția Ungariei era încurajată fie de către Germania, fie de către unele cercuri politice din Marea Britanie fapt ce explică stăruința ei, în ciuda hotărîrilor defavorabile luate la Geneva față de punctul de vedere al guvernului maghiar[91]. Condamnînd atitudinea de sfidare a normelor și principiilor, ca și a rezoluțiilor adoptate la Geneva, de către statul maghiar, Titulescu releva în cercurile diplomatice europene că: nu este vorba „de un simplu diferend, ci de ceva mai grav, de întreaga națiune română răscolită de tentativa Ungariei de a se servi în aparență de interesele a două-trei sute de supuși unguri, pentru a stabili jurisdicția că România nu este independentă, că are să sufere și azi și mîine și întotdeauna regimul capitulațiilor, căci, cum ar putea fi socotit altfel regimul preferențial cerut de unguri?"[92]. Atitudinea refractară a Ungariei s-a datorat și faptului că tocmai în acești ani în fruntea guvernului de la Budapesta s-a aflat un fost optant, contele Bethlen[93].

Cum la Geneva, odată, cu procesele optanților români aveau loc conflicte diplomatice similare între Ungaria și Cehoslovacia și între Ungaria și Iugoslavia (Cehoslovacia, de pildă, era în conflict cu circa 100 de proprietari maghiari optanți, în frunte cu contele Hadik)[94], delegația română a făcut front comun și în acest diferend, cu delegațiile cehoslovacă, iugoslavă, polonă, reușind să închidă acest îndelungat proces la Conferința de la Haga (august 1929—ianuarie 1930) prin crearea fondurilor A și B, alimentate din reparațiile maghiare. Hotărîrile Conferinței de la Haga — care inserau și triumful punctului de vedere al României — erau întărite printr-un acord, încheiat la Paris, în februarie-aprilie 1930[95].

Procesele României la Geneva cu coloniștii unguri începeau la 2 martie 1925, cînd avocatul J. Tornya din Ciacova, Banat, în numele coloniștilor maghiari aduși în Transilvania și Banat după 1885, se plîn-

[89] „Politica", 15 XII, 1926; „Universul", 7 IX, 1928.
[90] „Universul", 15, III, 1929 și 15, IV, 1929.
[91] „Universul", 8, VI, 1929, p. 9.
[92] Arh. St. București, *fond Societatea Națiunilor*, d. 1/1919—1929, p. 56.
[93] „Societatea de mîine", nr. 11/iunie 1930, p. 214.
[94] Arh. St. București, *loc. cit.*, d. 86, p. 1—9.
[95] Ibidem, *fond Președinția Consiliului de Miniștri*, d. 126/1920, p. 260—269; *fond Societatea Națiunilor*, d. 10/1930, p. 221—222; „Societatea de mîine", nr. 11/iunie 1930, p. 152.

gea Consiliului printr-un memoriu, că statul român nu a aplicat corect legea reformei agrare și că coloniștii au fost socotiți cetățeni „de a doua categorie", ale căror interese vin, chipurile „după cele ale persoanelor de rasă română"[96]. Situația acestora era diferită de a optanților. Sub pretextul că nu își achitaseră obligațiile față de stat, administrația maghiară de pînă la 1918 nu-i declaraseră proprietari deplini. Statul român, intrînd în posesia noilor teritorii, după 1918, i-a făcut proprietari, dar le-a redus posesiunile, aflate pînă atunci numai cu drept de folosință în seama lor, pînă la limita loturilor tip ale țăranilor români, împroprietăriți în zona respectivă[97].

Consiliul de la Geneva a examinat memoriul coloniștilor în sesiunile din iunie și septembrie 1926. Titulescu a explicat, din partea guvernului român că nu au fost expropriate sau confiscate alte teritorii aflate în folosința coloniștilor decît acele care depășeau lotul tip de împroprietărire. Deși argumentele României au fost socotite întemeiate, Consiliul, manifestînd și de această dată o atitudine de compromis, sugera delegației române să acorde coloniștilor o compensație suplimentară de 700.000 franci aur, care urmau să se ia din suma datorată de Ungaria, ca reparații[98].

Procesele României cu unii membri ai Casei de Habsburg. Arhiducii Frederik și Iosif de Habsburg posedaseră pămînturi în Transilvania și Banat, moșii care, conform art. 191, din Tratatul de la Trianon, au fost confiscate integral de statul român, fără nici o îndemnizație. Optînd pentru a deveni cetățeni ai Ungariei, aceștia au invocat calitatea lor de optanți și s-au plîns la Geneva că statul român a violat art. 250 din același tratat. Plîngerea nu avea nici un temei legal, pentru că tratatul prevedea confiscarea integrală a pămînturilor familiei de Habsburg și membri aceștia nu puteau fi considerați în același timp și optanți. Dar, la Geneva, reprezentanții Angliei, Franței și Italiei — pentru a da satisfacție Ungariei, în economia căreia aveau plasate importante capitaluri — au admis discutarea problemei. Pentru România lucrurile erau clare: moșiile fuseseră confiscate conform art. 191 din tratatul cu Ungaria, prevedere semnată atunci și de reprezentanții statelor care acum obligau statul român să revadă problema. Plîngerile arhiducilor Frederik și Iosif au început să transforme chestiunea într-un conflict cu statul român, pe tema ocrotirii minorităților, în 1924, cînd aceștia s-au adresat Tribunalului arbitral mixt din Paris, reclamînd contravaloarea a trei moșii din județul Hunedoara. În 1926, la 28 decembrie, la Paris a avut loc un prim proces în care apărarea cauzei statului român a fost încredințată marelui jurist francez Millerand, care a fost asistat de Nicolae Titulescu. Arhiducii susțineau că moșiile în cauză nu s-ar încadra la art. 191 din Tratatul de la Trianon, pe motiv că sînt „moșii particulare"[99]. Conflictul s-a prelungit, în ciuda faptului că statul român procedase corect, pînă la Conferința de la Haga, care, — la sugestia marilor puteri aliate

[96] N. Dașcovici, *Coloniștii unguri la Societatea Națiunilor*, „Societatea de mîine", nr. 39/1925, p. 672—673.
[97] *Nicolae Titulescu. Documente diplomatice*, 1967, p. 173—176.
[98] *Ibidem*, p. 171—186.
[99] „Politica", 15, XII, 1926, și 1, I, 1927.

— hotăra ca arhiducii Frederik și Iosif să primească o anumită sumă, ca recompensă, din reparațiile depuse în contul fondului B[100]. Era vorba de un compromis, care însemna, pe lîngă altele și diminuarea ratelor cuvenite României din reparațiile Ungariei. Pentru a înțelege gravitatea situației pentru România, în cazul în care nu ar fi cîștigat aceste procese, e suficient să amintim că în 1930 valoarea reclamațiilor, adică a compensațiilor cerute statului român sub pretextul ocrotirii minorităților depășea 40 miliarde lei[101]. Numai proprietarii optanți pretindeau cel puțin 130 milioane coroane, în timp ce statul român se vedea silit de împrejurări să acepte în principiu o compensație suplimentară în valoare de maximum 100 milioane coroane[102] — care trebuiau însă achitate din reparațiile maghiare.

Alte *reclamații diverse* au în marea lor majoritate același substrat de clasă: în 1929, de pildă, mai mulți patroni maghiari din Miercurea Ciuc s-au plîns la Geneva că statul român le-a confiscat bunurile și, în virtutea „principiului ocrotirii minorităților" au cerut anularea măsurilor de confiscare. După trei ani de tratative, guvernul român, la sugestia Consiliului Națiunilor, hotăra retrocedarea bunurilor confiscate, dar, la îndemnul revizionismului din Ungaria, patronii în cauză au ridicat alte și alte pretenții, pînă în preajma celui de-al doilea război mondial[103]. În 1926 nu s-a înregistrat nici o plîngere. În 1930: o reclamație relativă la expropierea unui minoritar secui, rezolvată favorabil de statul român în același an; de asemenea, un grup de parlamentari ai minorității maghiare din Transilvania au cerut modificarea condițiilor de admitere a elevilor aparținînd minorităților la unele școli. În 1931 s-au înregistrat la Geneva patru reclamații la adresa statului român: prima aparținînd patronilor din Miercurea Ciuc, a doua partidului maghiar din Transilvania cu privire la manualele școlare (clasată în 1932, la Geneva, ca nefondată), o a treia, din partea aceluiași partid, despre o pretinsă „zonă culturală" în care s-ar pune unele restricții profesorilor aparținînd minorităților (clasată de Consiliu ca fiind fără temei) și o a patra cu un conținut similar, clasată în noiembrie 1931. În 1932 7 petiții prin care se solicitau pensie pentru invaliditate de război; în 1933 o plîngere împotriva suspendării unui ziar minoritar și trei sesizări privind retragerea naționalității unor persoane. Dar, deși a fost vorba, în general, de probleme singulare, izolate, pentru rezolvarea cărora statul român a manifestat o înțelegere corespunzătoare, delegația Ungariei la Geneva s-a dedat la atacuri permanente la adresa României, sub pretextul nerespectării drepturilor minorităților[104].

Pe lîngă aspectele decurgînd din necesitatea rezolvării acestor litigii, delegația română la Geneva s-a preocupat în mod constant de zădărnicirea tendințelor de revizuire a sistemului procedural de ocrotire, tendință manifestată de statele conaționale și revizionist-revanșarde în-

[100] N. Titulescu, *op. cit.*, p. 325—326.
[101] Arh. St., București, *loc. cit.*, p. d. 126/1920, p. 261.
[102] „Universul", 6, IV, 1929, p. 13.
[103] Arh. M.A.E., *loc. cit.*, vol. 85, nepaginat.
[104] Arh. St., București, *fond Casa regală, Societatea Națiunilor*, d. 3/1932, f. 1932, p. 38—40.

că de la intrarea lor în forumul de la Geneva. Astfel, încă din 1922, unele state neutre, precum și Canada și Anglia, au încercat să impună modificarea sistemului de procedură privitor la ocrotirea minorităților prin intermediul Societății Națiunilor, în sensul de a se crea în acest scop unele organe de control, de anchetă și de arbitraj sau propunerea numirii unui funcționar permanent, însărcinat cu această problemă. Față de această tentativă, în numele statelor care acceptaseră tratatele speciale privind ocrotirea minorităților sub egida Genevei, Estonia a susținut ideea că principiul ocrotirii minorităților prin intermediul Societății Națiunilor să fie extins pentru toate statele membre, iar la propunerea expresă a României și Cehoslovaciei, Poloniei, Iugoslaviei s-a impus o rezoluție care sublinia că minoritățile au obligația „să fie leale, recunoscînd legile statului și lucrînd pentru prosperitatea lui", ceea ce era în spiritul menținerii păciii nu al creării unor permanente agitații pe tema minorităților. Prezent la reuniunile ce aveau loc la Geneva în toamna anului 1922 și asistînd la inserarea în rezoluția finală a unor propuneri ale României, Sextil Pușcariu nota: „am trecut cu bine peste cea mai spinoasă chestiune pentru noi", înțelegînd că era vorba de un prim succes împotriva unei tendințe pe care statele interesate o vor transforma într-o principală pîrghie a mișcării revizioniste[105].

În 1925, continuînd seria unor mai vechi încercări pe această temă contele Apponyi, reprezentantul Ungariei, cerea modificarea procedurii de sesizare a Genevei în problemele minoritare, propunînd ca orice biserică, instituție culturală sau economică și orice organizație politică a minorităților să poată face plîngeri la Societatea Națiunilor. El mai cerea în același timp crearea unei Comisii internaționale permanente a minorităților și introducerea arbitrajului obligatoriu în această problemă la Curtea de Justiție de la Haga[106]. Propunerile erau reluate de Ungaria și la Congresul Uniunii Interparlamentare din 1926, unde, Germania susținea și ea instituirea unei Comisii permanente a minorităților, în afara secției minorităților, existentă deja[107]. Mica Înțelegere, în frunte cu România precum și Polonia, Grecia s-au opus acestor propuneri, arătînd că principiul ocrotirii presupune conlucrarea minorităților cu statul în care locuiesc, nu crearea unor organisme în afară, la care să găsească sprijin împotriva statului respectiv. În raportul adoptat de Consiliu, la începutul anului 1926, se arăta — întocmai cum formulase delegatul României — că „pare irecuzabil că, aceia, care au conceput acest sistem de protecție s-ar fi gîndit să creeze, în cuprinsul unor anumite state o masă de locuitori, care să se considere în mod perpetuu străini de organismul general al națiunii; ci, dimpotrivă, ei voiau să pregătească încetul cu încetul condițiile necesare pentru stabilirea unei depline egalități naționale"[108]. Dar în pofida acestei rezoluții realiste, propuneri în direcția revizuirii și lărgirii cadrului internațional al sistemului procedural de ocrotire au fost făcute în același sens de delegația Germaniei,

[105] Sextil Pușcariu, *Memorii*, București, 1978, p. 577—604.
[106] S.D.N. *La protection des minorités*, Genève, 1931, p. 15.
[107] „Democrația", nr. 3/1927, p. 42.
[108] S.D.N. *Journal officiel*, février, 1926, p. 142.

prin vot Schubert[109]. În iulie, 1928, la cea de-a XII-a adunare generală a Uniunii Internaționale pentru Societatea Națiunilor, a fost redeschisă controversa pe această temă, reprezentantul Angliei, Dickinson, a propus numirea unei Comisii internaționale de anchetă, care să verifice la fața locului, în țările cu minorități, modul cum sînt aplicate prevederile tratatelor și să propună modificări în legislația existentă, pentru o protecție cît „mai deplină". Germania a susținut din nou crearea unei comisii internaționale permanente, deși exista o secție la Geneva. După lungi dezbateri, cu sprijinul țărilor mici și mijlocii interesate, s-a adoptat propunerea României (cu o singură abținere, cea a Italiei), concretizată într-o moțiune care prevedea: obligativitatea minorităților de a observa în mod leal datoriile ce le au față de statul în care trăiesc, obligația acestor state de a respecta întocmai tratatele în vigoare și găsirea instrumentelor diplomatice corespunzătoare ca principiul ocrotirii minorităților să fie chiar de la această dată o lege internațională pentru toate statele. Se mai preciza că reclamațiile vor fi examinate de Consiliu, care la nevoie va putea institui o comisie[110]. Dar, în același an, la Conferința interparlamentară de la Berlin, discuțiile pe aceeași temă au fost reluate: Ungaria, împreună cu un grup de țări nordice, a propus ca minoritățile care trăiesc în grupuri compacte să-și creeze organizații autonome. Propunerea a fost respinsă de delegația română, condusă de Vespasian V. Pella[111].

În 1929 atacurile statelor revizioniste în direcția modificării sistemului internațional de ocrotire s-au întețit. La ședința Consiliului Societății Națiunilor de la Madrid, din martie 1929, la propunerea reprezentantului Germaniei problema ocrotirii minorităților a fost din nou înscrisă pe ordinea de zi. Stresemann a cerut ca plîngerile venite de la minorități să fie analizate în Consiliu și aduse la cunoștința statului vizat, iar Consiliul să întocmească un raport anual asupra conflictelor minoritare și să-l dea publicității; el a mai propus lărgirea comitetului pentru minorități, la Geneva, crearea unei comisii speciale de studiu în acest domeniu, efectuarea unor anchete în statele cu minorități și dreptul minorităților de a avea reprezentanți la Geneva, lărgindu-se, în același timp posibilitățile lor de intervenție, precum și a posibilității ca fiecare stat membru al Societății să poată interveni în sprijinul minorităților[112]. Propunerile au fost susținute și de trimisul Canadei, care a insistat asupra dreptului de intervenție al statelor interesate în protecția minorităților[113]. În numele statelor semnatare a tratatelor speciale privind ocrotirea minorităților, între care Polonia, Iugoslavia, Cehoslovacia, Grecia, delegatul României, Nicolae Titulescu a replicat cu fermitate că „nici o modificare a procedurii actual folosite nu ar fi posibilă, dacă n-ar fi acceptată de aceste state", care, arăta în continuare delegatul român, au fost odată tratate inegal cînd li s-au impus aceste obli-

[109] „Democrația", nr. 3/1927, p. 54—58 și G. Tabouis, *20 de ani de tensiune diplomatică*, 1965, p. 62.
[110] „Universul", 9, VII, 1928, p. 7.
[111] „Universul", 1, IX, 1928, p. 1.
[112] Arh. M.A.E. *loc. cit.*, vol. 85.
[113] „Universul", 7, 8, 9, 24/1929.

gații, pe care marile puteri nu le-au acceptat. Titulescu mai releva că organizarea unor anchete și publicarea lor ar duce la menținerea unor permanente neînțelegeri între statele cu minorități și statele interesate în revizuiri teritoriale, în numele principiului minorităților[114]. În timp ce reprezentanții Micii Înțelegeri, întruniți în Conferința de la Belgrad au reafirmat această poziție, în timp ce din partea Franței A. Briand a făcut la Geneva declarația că „drepturile minorităților nu trebuie să servească de agitațiuni împotriva guvernelor" subliniind că „în intenția celor care au creat altădată acest for (Societatea Națiunilor, n.n.) și această protecție pentru minorități, a fost ca ele să formeze o parte puternică și adînc implîntată în rîndurile națiunilor cu care conlocuiesc, iar nu un fel de stat în stat, transformîndu-se într-un element dușmănos statului în care trăiesc", în timp ce și din partea Angliei prin Chamberlain s-a făcut precizarea că minoritățile „trebuie să-și armonizeze interesele lor cu idealul majorităților, deoarece, altfel, pacea lumii este tulburată"[115]. Comisia instituită de Consiliu pentru a studia și analiza diferite propuneri, publica, în iunie 1929, concluziile sale în „Journal de Genève", arătînd că din numeroasele propuneri de revizuirea sistemului procedural a fost acceptată aceea privind publicarea plîngerilor și informarea permanentă a secretariatului în legătură cu rezolvarea litigiilor în materie de minorități. Comentînd informația, marile cotidiene din România subliniau că prin aceasta se crea „un permanent prilej de agitație internațională, de campanii susținute, exagerate și de cele mai multe ori calomnioase"[116].

Admiterea fie și parțială a acestor propuneri de revizuire a sistemului procedural, îndeosebi datorită atitudinii conciliatoare a Marii Britanii[117], a determinat Mica Înțelegere, Polonia și Grecia să dea un nou protest public, manifestîndu-și primele semne de a refuza colaborarea cu Societatea Națiunilor în acest domeniu. Faptul era cu atît mai justificat cu cît, în toamna aceluiași an, 1929, s-a votat la Geneva o rezoluție, prin care minoritățile puteau oficial stabili legături cu statele conaționale, pentru a fi ajutate, chipurile, pe tărîm cultural. În același timp, reprezentantul Germaniei prezenta la Geneva o hartă, pe care avea însemnat cu roșu teritoriile locuite de minoritatea germană în diferite țări ale Europei[118]. Așadar, planul acelei „Germanii Mari", visate de naziști, se contura limpede la Geneva. De altfel, serviciul de spionaj al armatei germane avea creată deja o secție a minorităților și sabotajelor[119].

În timp ce agresiunea japoneză în Manciuria se extindea și statul agresor rămînea nepedepsit, în vreme ce conferința dezarmării da faliment și nazismul ajuns la putere încălca succesiv prevederile tratatelor,

[114] Arh. St., București, *fond Casa regală, Carol II*, d. 130/1931, p. 50—51 și d. 85/1932, p. 100.
[115] „Universul", 9, III, 1929.
[116] Ibidem, 3, VIII, 1929.
[117] Arh. St., București, *loc. cit.*, d. 85/1932, p. 99—101.
[118] G. Tabouis, *op. cit.*, p. 67.
[119] J. Kokosica, *Amiralul Canaris*, București, 1970, p. 58.

Geneva era asaltată de o avalanșă mereu crescîndă de reclamații și conflicte în problema minorităților. Întrezărind consecințele transformării principiului ocrotirii în mijloc de șantaj al revizionismului, Titulescu informa guvernul român încă din 1932 că Societatea Națiunilor nu mai este capabilă în materie de ocrotirea minorităților să aducă servicii utile României și că statul trebuie să ia măsurile corespunzătoare în acest sens[120].

În 1934, Polonia era prima care, printr-o declarație oficială, anunța suspendarea oricărei colaborări cu Geneva, în problema controlului internațional, sub pretextul ocrotirii minorităților. Examinînd modul în care era denaturat la Geneva sensul inițial al procedurii și scopul intervențiilor din afară, statele din Mica Înțelegere au procedat și ele, în 1935, la ruperea legăturilor cu instituțiile geneveze în materie de ocrotirea minorităților.

*
* *

Experiența încercată la Geneva în acest domeniu releva că, prin transferarea prerogativelor privind ocrotirea minorităților, din domeniul național, din ansamblul atribuțiilor firești ale statului, în domeniul politicii internaționale, sub controlul marilor puteri, s-a săvîrșit o gravă eroare cu numeroase consecințe: s-a pus sub semnul neîncrederii capacitatea unor state mici și mijlocii, nou renăscute sau reîntregite ca state libere și independente, de a-și rezolva ele însile problema națională; s-a oferit elementelor privilegiate ale acestor minorități, burgheziei și nobilimii care avuseseră o situație foarte prosperă și un rol politic predominant în cadrul imperiilor prăbușite să încerce oficial, invocînd principiile proclamate în tratatele speciale ale minorităților și cadru internațional creat să-și păstreze poziția din trecut, refuzînd să colaboreze cu statele pe teritoriul cărora locuiau. Este greu de înțeles atitudinea contradictorie a marilor puteri aliate și asociate, învingătoare în război, care, pe de o parte recunoșteau frontierele acestor state, iar pe de altă parte le răpeau un atribut inalienabil al politicii lor interne: dreptul de a rezolva singure problema națională. Statele învinse, conaționale cu minoritățile din teritoriile pe care le pierduseră, s-au folosit de instituția de la Geneva și de conjunctura internațională pentru ca, sub masca intervenției lor în scopul ocrotirii minorităților, să pregătească, prin propagandă și agitații, acțiunea de revizuire a frontierelor. În acțiunea lor, statele revizioniste au fost ajutate, direct sau indirect, de mecanismul defectuos al funcționării Societății Națiunilor, de poziția instabilă și conciliatoare a fostelor puteri învingătoare, de contradicțiile franco-engleze îndeosebi etc.

Refuzînd în 1935 să se mai supună controlului Societății Națiunilor în materie de ocrotirea minorităților, mai ales datorită amestecului

[120] Arh. St. București, *loc. cit.*, p. 102.

arbitrar şi insistent al statelor revizioniste în această problemă, România se elibera de o practică internaţională pe care istoria avea s-o infirme şi pe care o acceptase doar sub imperiul presiunilor şi ameninţărilor marilor puteri, împotriva voinţei sale.

MIHAI IACOBESCU

RUMÄNIENS WIRKEN FÜR DEN MINDERHEITENSCHUTZ INNERHALB DES VÖLKERBUNDS (1919—1935)

(Zusammenfassung)

Der Verfasser wendet sich einem wenig behandelten Thema der heutigen rumänischen Geschichtsschreibung zu: dem Wirken Rumäniens beim Völkerbund, für den Minderheitenschutz. Er zeigt, wie die aus dem Ersten Weltkrieg als Sieger hervorgegangenen Grossmächte ein internationales System des Minderheitenschutzes ausgearbeitet haben, das den kleinen und mittleren Staaten Ost- und Südosteuropas, auch Rumänien aufgezwungen worden ist. Er unterstreicht, dass die Grossmächte damit versucht haben, in diesen Ländern ökonomische, finanzielle und kommerzielle Vorteile zu erzielen.

Es werden kurz die diplomatischen Aktionen untersucht, die zum Minderheitenschutz in den Sukzessionsstaten (den aus den Trümmern des Habsburger- und Osmanischen Reiches hervorgegangenen Staaten) beitragen sollten. Dabei werden dergelegt: die Rolle, die Rumänien in Versailles und Genf in der Zeitspanne 1919—1935 gespielt hat; die zahlreichen Komplikationen, die das genannte internationale System verursacht hat; die Klasseninteressen, die sich hinter den Beschwerden verbergen, die Vertreter der magyarischen Minderheit, insbesondere des Bourgeoisie und des Adels, vor dem Völkerbund vorgebracht haben.

Es wird hervorgehoben, dass sich vor allem jene Staaten um den Minderheitenschutz bemüht haben, die für die Revision des Versailler Systems eintraten und in den Nachfolgestaaten auf Nationalitäten hinweisen konnten, denen sie sich ethnisch verpflichtet fühlten. Die Interessen Deutschlands und Ungarns zielten auf die Abänderung des in Genf formulierten internationalen Schutzsystems, da sie die Frage des Minderheitenschutzes zu einem Vorwand der Revanche- und Revisionspolitik verwandeln wollten.

In der Abhandlung wird aufgezeigt, welche Stellung Rumänien in Genf im Rechtsstreit mit magyarischen Oppositionsmitgliedern — die während der Kaiserzeit, also bis 1918, Grossgrundbesitzer und Beamte gewesen sind und aus Siebenbürgen oder dem Banat stammten — eingenommen hat. Erwähnt wird auch der Prozess gegen einige Grossgrundbesitzer aus Bessarabien und gegen einige Mitglieder der Familie der Habsburger. Auch die Tätigkeit der von Nicolae Titulescu geleiteten rumänischen Delegation wird gewürdigt; sie zielte auf die Eindämmung des Revisionismus, der den Minderheitenschutz für Agitationen missbrauchte, die der Vorbereitung des Zweiten Weltkriegs dienen sollten.

Die Unfähigkeit des Völkerbunds, diese Frage im Sinne der Nichtgefährdung des Friedens und der Konsolidierung der Nationalstaaten zu lösen, sowie die widerrechtliche Einmischung der Revisionsstaaten in die inneren Angelegenheiten einiger Länder, veranlassten im Jahre 1933 Polen und 1935 Rumänien, die Tschechoslowakei und Jugoslawien, ihre Mitarbeit in Genf in der Frage des Minderheitenschutzes einzustellen, in der Überzeugung, dass er ausschliesslich eine Angelegenheit der Nationalstaaten sei.

STATELE UNITE ALE AMERICII ȘI CRIZA RENANĂ (MARTIE 1936)

În ziua de 7 martie 1936, la orele 12, trupe germane au trecut Rinul și au pătruns în zona renană demilitarizată. Astfel s-a născut criza renană căci acțiunea era contrară literei Tratatului de pace de la Versailles precum și spiritului Acordurilor de la Locarno. De la bun început observatorii străini au putut constata minuțioasa pregătire a operației militare[1]. În baza informațiilor adunate din mai multe surse, atașatul militar al S.U.A. la Berlin consemna executarea operației de către unități ale Grupului de armate 2 (Gruppenkommando 2), așadar din regiunile militare (Wehrkreis), ale Corpurilor de armată V, VI și IX. Acestea din urmă erau situate la limita zonei demilitarizate, în partea opusă Belgiei, Luxemburgului, Franței și unei părți din Olanda. Așa cum sublinia atașatul militar american, ocuparea Renaniei demilitarizate s-a realizat prin prelungirea peste Rin a teritoriului celor trei corpuri de armată menționate. Forțele de intervenție erau evaluate, în aceeași sursă, după cum urmează: 19 batalioane de infanterie, 39 baterii de artilerie de cîmp și trupele auxiliare afectate celor aproape patru divizii cît reprezenta de fapt corpul expeditionar. Acestuia i s-a adăugat forța celor 20 batalioane de poliție militară, aflate în zona renană încă de la retragerea trupelor aliate (în 1929) și care la sfîrșitul lui 1935 au fost înglobate de facto în Wehrmacht. Ca urmare, trupele terestre participante la ocuparea zonei renane au avut tăria a 39 batalioane de infanterie. Acoperirea aeriană a fost asigurată de două „Gruppe" din aviația de vînătoare. Au fost înregistrate și cîteva baterii de artilerie antiaeriană care, în structura forțelor armate germane, făceau parte din Luftwaffe[2]. Totalul efectivelor a fost evaluat la 50.000 oameni[3].

Operațiunea militară care a dus la ocuparea zonei demilitarizate, sublinia atașatul militar american la Berlin, prezenta cîteva trăsături

---

[1] Vezi ordinele militare respective în: International Military Tribunal. *Trial of the Major War Criminals. Proceedings and Documents*, 34, Washington, 1949, p. 779—782.

[2] National Archives of the U.S.A., Washington, D.C. (mai departe National Archives), War Department file, record group 165, Office of Chief of Staff, Military Intelligence Division (mai departe citat doar M.I.D.) report no. 14580, March 14,1936, from Military Attache (M.A.) Berlin, major T. Smith, f. 2—6 (cota 2016—1176/16).

[3] Ibidem, State Department file, record group 59, American Embassy, Berlin, March 10, 1936, report no. 68, f. 2, Dodd (cota 862. 20/1113).

specifice. Astfel, în pofida grijii de a da întregii acțiuni caracterul unei ceremonii, a intrării simbolice într-o provincie germană, ocuparea Renaniei s-a realizat după toate regulile unei campanii militare[4].

În optica atașatului militar al Statelor Unite în Germania, acțiunea militară a Germaniei în Renania în martie 1936 s-a caracterizat prin: 1) secretul pregătirilor, așa încît deși așteptată în sine, acțiunea militară a surprins prin momentul ales; 2) crearea unei bariere aeriană și de apărare antiaeriană la podurile de peste Rin, ca primă acțiune ce a precedat întreaga operație; 3) instituirea unor forțe de acoperire de-a lungul întregii frontiere franco-belgiene, pentru asigurarea operației principale; 4) eșalonarea diverselor unități participante de maniera ce indica decizia de a accepta lupta dacă aceasta se declanșa; 5) din punctul de vedere al comandei, s-a realizat extinderea spre vest a zonelor de cuprindere a Corpurilor de armată VI, IX și V (în ordinea dislocării, de la nord-vest spre sud-est). Integral încheiată la 15 martie 1936, ocuparea a făcut ca toate unitățile militare din Renania să intre sub comanda unică a generalului Ritter von Leeb, comandantul Grupului 2 armate[5].

Reocuparea zonei renane a fost mai de mult hotărîtă, dar decizia asupra momentului concret de acțiune a revenit lui Hitler. Pe de altă parte, comanda Wehrmachtului a insistat să aibă loc o adevărată operațiune militară și nu acel gest simbolic preconizat de Ministerul de externe. Hitler, afirma atașatul militar american, a făcut pasul preconizat deoarece a apreciat că situația europeană era favorabilă „... pentru distrugerea integrală a ultimului vestigiu al Tratatului de la Versailles". Pe de altă parte, liderii militari germani apreciau că o situație defensivă consolidată în Vest era precondiția necesară a declanșării unei politici active în Centrul și Estul Europei. Cercurile militare naziste, informa observatorul citat, considerau că Franța va reacționa cu armele, războiul putînd izbucni la 24—48 ore de la anunțarea acțiunii[6].

Acesta este evenimentul în sine, cu analiza și interpretarea dată de diplomația Statelor Unite, și care constituie tema studiului nostru. Poziția S.U.A. față de criza renană nu a constituit obiectul nici unui studiu special, în pofida numărului mare de lucrări consacrate ocupării Renaniei. O parte din rezultatele cercetărilor pe această temă au fost consemnate într-un studiu semnat de Eliza Campus[7]. Cîteva completări ni se par necesare. Astfel, se cere a fi menționat numărul mare de studii speciale, dintre care unele publicate chiar în epocă. Se remarcă din total cele semnate de R. A. Parker, M. Braubach, W. F. Knapp, E. Robertson

[4] Ibidem, M.I.D., report no. 14580, citat, f. 2.

[5] Ibidem, report no. 14573, March 9, 1936, from M.A. Berlin, T. Smith, f. 1—4, (cota 2016—1176/14); Ibidem, report no 14575, March 10, 1936, from M.A. Berlin, T. Smith, f. 1—2 (cota 2016—1176/15).

[6] Ibidem, report no. 14580, citat, f. 1.

[7] E. Campus, *Ocuparea zonei demilitarizate a României de către naziști (7 martie 1936) în unele lucrări din istoriografia contemporană*, în „Revista de istorie", 1977, nr. 7, p. 1343—1354.

și D. C. Watt[8]. Documente privind implicațiile internaționale ale crizei au fost publicate chiar în anul 1936 de către guvernele interesate[9].

Pe de altă parte criza renană se constituie ca un capitol distinct în mai toate lucrările de istorie universală generală, a perioadei interbelice sau numai a unei etape din aceasta din urmă. Iată doar cîteva mențiuni și în acest sens, mai ales din rîndul lucrărilor mai puțin cunoscute și utilizate. Pe prim plan se situează chiar monografiile speciale ale anului 1936. Din această categorie fac parte lucrările semnate de A. J. Toynbee, A. Eurich, E. C. Wilson, ediția 1936 a seriei franceze *L'année politique et économique* precum și volumul privind 1936 din *Encyclopedia of World's Great Events*[10].

Din categoria lucrărilor privind istoria secolului XX sau a perioadei interbelice citäm pe cele aparținînd lui Philip Guedala, P. Rain, Jean Mantigny, Herman Grame, A. J. Kopanth sau A. C. Rudhart[11]. Desigur că ocuparea zonei renane nu poate lipsi din lucrările privind politica externă nazistă. Dintre numeroasele lucrări pe această temă le menționăm doar pe cele scrise de E. M. Robertson, Gerhard Weinberg și Axel Kuhn, pe care le considerăm ca reprezentative[12]. Pentru cunoașterea atmosferei din cercurile conducătoare naziste memoriile lui Ribbentrop sînt utile[13].

Mențiunile bibliografice de mai sus, foarte selective, dau totuși o imagine a importanței deosebite, pe deplin justificată, acordată de istorici problemei. În acest sens ni se pare sugestiv faptul că și în lucră-

---

[8] M. Braubach, *Der Einmarsch deutscher Truppen in die entmilitarisierte zone am Rhein in Marz 1936: Ein Beitrag zur Vorgeschichte des Zweiten Weltkrieges*, Köln, 1956, 148 p.; R.A. Parker, *The First Capitulation: Rhineland Crisis of 1936*, în „World Politics", April 8, 1936, p. 355—373; W. F. Knapp, *The Rhineland Crisis of March 1936*, în *The Decline of the Third Republic*, London, 1959, p. 67—85; E. M. Robertson, *Zur Wiederbesetzung des Rheinlands*, 1936, în „Vierteljahreschefte für Zeitgeschichte", 1962, nr. 2, p. 178—205; D. C. Watt, *German Plans for the Reoccupation of the Rhineland. A Note*, în „Journal of Contemporary History", 1966, no. 1, 193—199.

[9] *Germany and Rhineland. A record of the Proceedings of Three Meetings held at Chatham House on March 18 th, March 25 th and April 2 nd 1936*, London, 1936, 72 p.; R. Mennevée, *Recueil de documents diplomatiques et politiques sur la dénonciation de l'Accord de Locarno par l Allemagne et la réoccupation militaire de la Rhenanie demilitarisée*, Paris, 1936, 184 p.

[10] A. J. Toynbee, *Survey of International Affairs, 1936*, London, 1937, p. 352—383; A. Eurich, E. C. Wilson, *In 1936*, New York, 1937, p. 245—276; *L'année politique et économique, 1936*, XI, avril, 1936, fasc. 1, p. 30—55; D. S. Halacy, Jr., *Encyclopedia of the World's Great Events. 1936. The Picture Story of an Unforgettable Year*, Rochelle, 1963, p. 78— 96.

[11] Philip Guedalla, *The Hundreath Year*, New York, 1939, p. 123—152; P. Rain, *L'Europe de Versailles, 1919--1939*, Paris, 1945, p. 282—285; Jean Martigny, *Le complot contre la paix, 1935—1939*, Paris, 1966, p. 23—50; Herman Graml, *Europa zwischen den Kriegen*, Munchen, 1969, p. 309—338; A. T. Kopanth, *Diplomatike istoria Europe, 1919—1955*, II, Tessaloniki, 1971, p. 156—185; A. C. Rudhard, *Twentieth Century Europe*, Philadelphia, 1975, p. 512—514.

[12] E. M. Robertson, *Hitler's Pre-war Policy and Military Plans, 1933—1939*, New York, 1967, p. 66—81; Gerhard Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany. Diplomatic Revolution in Europe, 1933—1936*, Chicago, 1970, cap. X; Axel Kuhn, *Hitlers aussenpolitisches Programm, 1919—1939*, Stuttgart, 1970, p. 178—186.

[13] *The Ribbentrop Memoirs*, London, 1954, p. 52—62.

rile privind istoria secolului XX, în care sînt expuse doar tendințele și faptele majore, criza renană este menționată.

Să mai precizăm și stadiul investigării atitudinii Statelor Unite față de criza renană. Trebuie subliniat din nou faptul că nu există încă nici un studiu special pe această temă. Apoi trebuie subliniat că mențiunile, de întindere și valoare diferită, din diverse lucrări generale, sînt bazate exclusiv pe materiale edite. Cu aceste accentuări, indicăm cîteva din lucrările de politică externă sau chiar din cele privind relațiile Statelor Unite cu Germania, aparținînd lui: W. H. Shepardson și W. O. Scroggs, Ch. C. Tansil, Julius W. Pratt, Alton Frye, Robert A. Divine, Charles A. Beard, S. Adler, A. A. Offner, H. J. Schroder sau Richard Ovendale[14]. Pe de altă parte, cîteva din documentele diplomatice americane, selectate, au fost incluse în volumul I privind anul 1936 din seria *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers.* Este utilă și consultarea lucrării ambasadorului american în exercițiu în 1936 la Berlin, W. E. Dodd[15].

În ce ne privește intenționăm a prezenta tabloul complet și complex al poziției Statelor Unite față de criza renană. Aceasta este relevată de documentele de arhivă, în marea lor majoritate inedite. Este vorba atît de documente din Arhiva Departamentului de stat, nepublicate în volumul mai sus indicat, cît și de documente militare, aparținînd Ministerului de război sau celui al Marinei. Toate acestea se află conservate la Arhivele Naționale din Washington. Pe de altă parte dorim a analiza poziția Statelor Unite în toată complexitatea ei. Acesta ar reieși, în opinia noastră, din: reacția oficială propriu-zisă cît și din analiza evenimentului în sine, cu toate implicațiile lui, făcută de oficialii americani. În acest sens, primul paragraf al studiului nostru include tocmai imaginea americană asupra acțiunii de ocupare a zonei renane. După ce vom preciza reacția oficială, publică, vom insista asupra opticii americane privind reacția diverselor state europene, direct interesate, cît și asupra efectelor crizei renane așa cum au fost apreciate de diplomații americani. În acest sens vom încerca a distinge și efectele

[14] W. H. Shepardson, W. O. Scroggs, *The United States in World Affairs, 1936*, New York, 1937, p. 182—187; Ch. C. Tansil, *Back Door to War. The Roosevelt Foreing Policy, 1933—1941*, Chicago, 1952, p. 340—341; Julius W. Pratt, *Cordell Hull, 1933—141*, în *The American Secretaires of State and their Diplomacy*, XII, p. 212—215; Alton Frye, *Nazi Germany and the American Hemisphere*, New Haven, 1967, p. 88—92; Robert A. Divine, *The Illusion of Neutrality. F. D. Roosevelt and the Struggle over Arms Embargo*, Chicago, 1968, p. 122—123; Charles A. Beard, *American Foreign Policy in the Making, 1932—1940. A Study in Responsabilities*, second edition, New York, 1968, p. 131—135; S. Adler, *The Uncertain Giant, 1921—1941. American Foreign Policy between the Wars*, London, 1969, p. 216—217; A. A. Offner, *American Appeasement: United States Foreign Policy and Germany, 1933—1938*, Chicago, 1969, p. 140—147; H. J. Scroder, *Dentschland und die Vereinigten Staaten, 1933—1939*, Wiesbaden, 1970, p. 212; Richie Ovendale, *Appeasement and the English Speaking World, 1936—1939*, Cardiff, 1975, p. 16—18.

[15] *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers*, 1936, Washington, 1953; W. E. Dodd, *Ambassador Dodd's Diary, 1933—1938*, London, New York, 1941, p. 330—340.

reale asupra politicii Statelor Unite, efecte ce constituie substanța poziției americane în criza renană.

La prima vedere poziția oficială a administrației Roosevelt față de reocuparea zonei renane demilitarizate a fost cît se poate de simplă. În fapt, prin însăși atenția cu care evenimentul a fost analizat și efectele sale evaluate, trăgîndu-se învățăminte și luîndu-se măsuri importante, se vădește complexitatea reacției de fapt a guvernului american. Acesta a tras concluzii în legătură cu cursul evenimentelor europene și, cel mai important fapt, a luat măsuri de adaptare la noua conjunctură. Aparenta contradicție între poziția oficială publică și reacția oficială de fapt se datora puternicului curent izolaționist ce-și avea citadela în Congres. Criza renană a arătat însă administrației Roosevelt necesitatea depășirii liniei izolaționiste și pregătirea Statelor Unite pentru conflictul general ce se anunța inevitabil.

Așa cum este bine știut, Senatul S.U.A. a refuzat a ratifica Tratatul de la Versailles[16]. Ca urmare, Statele Unite au fost în situația de a încheia un tratat de pace separat cu Germania. După ezitări, a fost semnat la 25 august 1921 documentul respectiv. El consemna încetarea stării de război între cele două părți și prelua, fără nici o modificare, o mare parte din articolele Tratatului de la Versailles (părțile V, VI, VIII, IX, XII, XIV, și XV). Cum motivul principal al refuzului de ratificare de către Senat a fost aderarea la Societatea Națiunilor, evident că omisiunile începeau chiar cu statutul respectivei organizații internaționale[17].

Analizînd conținutul Tratatului de la Versailles, Oficiul juridic din Departamentul de stat distingea trei categorii de prevederi ce puteau interesa Statele Unite: clauze de un interes indirect, direct sau general. Clauzele militare, inclusiv cele privind crearea zonei demilitarizate în Renania, erau incluse de experți în categoria celor de interes general[18].

De aici și reacția neutră a administrației Roosevelt la prima violare deschisă a prevederilor militare ale tratatului de pace: reintroducerea serviciului militar obligatoriu în Germania, la 16 martie 1935. Ilustrativ pentru poziția Statelor Unite a fost declarația șefului executivului la o conferință de presă din 20 martie 1935. Roosevelt a afirmat că nu are comentarii speciale pe marginea evenimentului. El a declarat: „Cred că ne putem limita la menținerea adecvată a principiilor generale a bunei vecinătăți (good neighbour policy) și la speranța că principiul american enunțat va fi extins la Europa și va deveni tot mai efectiv, contribuind la soluționarea pacifică a diferendelor și . . . ca o componentă necesară, la reducerea armamentelor. Nu cred că se poate

[16] Vezi: D. F. Fleming, *The Treaty Veto of the American Senate*, New York, 1972, 325 p.; R. S. Baker, *Woodrow Wilson and World Settlement*, I—III, Gloucester, 1963; United States, 66th Congress, 1st session. Senate. Document 51: *Treaty of Peace with Germany*, Washington, 1919, 537 p.; Henry Cabot Lodge, *The Senate and the League of Nations*, New York, 1925, p. 178—225.

[17] *Treaty between the United States and Germany Restoring Friendly Relations*, Washington, 1922, 38 p.

[18] National Archives, State Department file, Department of State, Office of the solicitor, Memorandum on the Treaty of Versailles, May 24, 1924, indescifrabil (indesc.), f. 15—19 (cota 711.62/119).

spune ceva mai mult în acest moment."[19] Nu s-a spus însă altceva mai mult nici mai tîrziu.

Declarația a fost foarte formală. Ea a fost făcut mai mult pentru a pune capăt într-un fel speculațiilor presei americane pe marginea atitudinii posibile a administrației. Unele ziare au menționat chiar anumite presiuni care s-ar fi exercitat asupra președintelui pentru a acționa ferm față de violarea tratatului[20].

Într-o întrevedere cu șeful Direcției pentru afacerile vest-europene, P. Moffat, din Departamentul de stat, ministrul plenipotențiar al României în Statele Unite s-a interesat de reacția oficială față de reintroducerea serviciului militar obligatoriu în Germania. Diplomatul român a întrebat dacă guvernul american nu va trimite la Berlin o notă de protest căci prin actul din 16 martie 1935 a fost violat și Tratatul de pace din 25 august 1921. Moffat a răspuns că Departamentul de stat nu este încă decis asupra necesității unei asemenea note. Comentînd decizia germană, diplomatul român afirma că Germania nu va putea fi oprită din drumul pe care în mod evident a pornit-o decît printr-un front comun anglo-francez. Ori acesta era inexistent[21].

Expectativa administrației a fost susținută în martie 1935 și de către unii juriști. Astfel, examinînd prevederile Tratatului de la Versailles și ale celui din august 1921 W. Pavenstedt aprecia că decizia germană din martie 1935 nu constituia o violare a celor două documente menționate[22].

O cale similară a urmat atitudinea S.U.A. și în criza renană. Solicitat asupra opiniei Departamentului de stat de către președintele Roosevelt, secretarul de stat Hull afirma că acțiunea germană nu contravenea tratatului de pace separat din 1921. Ca urmare sugera ca Statele Unite să nu protesteze diplomatic[23]. Mai explicită a fost declarația subsecretarului de stat W. Phillips. Acesta i-a comunicat ambasadorului Turciei la Washington că America nu putea risca a fi implicată într-o problemă pur europeană, de genul celei renane, printr-o luare de poziție oficială[24].

Această atitudine se încadra perfect în spiritul politicii externe izolaționiste impusă de cercurile conservatoare din Congres și sprijinită de multe grupe de presiune ale societății americane. În pofida convingerilor sale personale, președintele Roosevelt a fost nevoit a afirma în declarații publice continuitatea politicii izolaționiste. Astfel, în Platforma electorală a Partidului democrat pentru alegerile prezidențiale din noiembrie 1936 se afirma: „În relațiile externe cu alte națiuni, guvernul

[19] *Franklin D. Roosevelt and Foreign Affairs*, edited by Edgar B. Nixon, II, Cambridge, Mass., 1969, p. 447—448.

[20] *Ibidem*, p. 449.

[21] National Archives, State Department file, Department of State, Division of Western European Affairs, Memorandum, April 19, 1935, P. Moffat (cota 862.20/956).

[22] Edmund W. Pavenstedt, *German Rearmement and the United States Treaty Rights*, în „Yale Law Journal", XLIV, April 1935, no. 6, p. 996—1024.

[23] *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1936*, I, p. 218, Memorandum, Hull to Roosevelt, March 9, 1936.

[24] *Ibidem*, p. 244—245, State Department, Memorandum, March 14, 1936, W. Phillips.

va continua a aplica politica bunei vecinătăți. Noi reafirmăm opoziția la război ca un instrument de politică națională și declarăm că disputele dintre națiuni trebuiesc soluționate prin mijloace pacifice. Vom continua să observăm o neutralitate reală în disputele altora; să fim pregătiți a rezista cu hotărîre oricărei agresiuni împotriva noastră; să conlucrăm pentru pace . . .; să evităm a fi atrași, prin angajamente politice, împrumuturi internaționale sau comerț particular în orice război care poate izbucni în orice loc."[25]

Comparativ cu etapele anterioare, izolaționismul din timpul primei administrații Roosevelt s-a caracterizat prin adoptarea legilor speciale pentru neutralitate. Încă de la sfîrșitul lunii august 1935, în condițiile războiului iminent între Italia și Etiopia, a fost adoptată legea neutralității ce instituia embargoul armamentelor și a materialelor de război. În adresa către Congres, din 3 ianuarie 1936, Roosevelt evidenția creșterea stării de tensiune și a focarelor de război în lume ca urmare a ascensiunii regimurilor totalitare. În consecință, sublinia șeful executivului american, Statele Unite au adoptat o politică clară de neutralitate ,vizibilă la două nivele: „. . . față de orice națiune sau față de toate națiunile angajate în războaie care nu interesează direct pe americani". Mai întîi, S.U.A. refuză a încuraja continuarea războaielor prin interzicerea exportului de arme, muniții sau materiale militare. Apoi, se urmărea descurajarea utilizării de către națiunile beligerante a acelor produse americane apte de a facilita continuarea conflictelor prin menținerea exporturilor la nivelul din timp de pace[26].

Evoluția războiului italo-etiopian precum și agravarea tensiunii în Europa prin politica de reînarmare a Germaniei mai ales, au determinat administrația Roosevelt să acționeze pentru prelungirea termenului de aplicare a legii neutralității din 31 august 1935. Deși nu în forma dorită de Casa Albă, respectiv cu o mărire a autorității președintelui în materie, Congresul a adoptat rezoluția de prelungire. Roosevelt a semnat actul respectiv la 29 februarie 1936. În acest fel neutralitatea Statelor Unite era extinsă pînă la 1 mai 1937. Ca urmare, nici un guvern beligerant nu putea face împrumuturi sau cumpăra cantități mari de produse, materii prime sau materiale de război, nemaivorbind de embargoul armamentelor, fără aprobarea puterii executive, desigur de pe piața americană[27].

Este cît se poate de semnificativ faptul că prelungirea neutralității s-a făcut chiar în ajunul crizei renane, pe fundalul încordării atmosferei europene. În același timp, sesizînd exact cursul evenimentelor, administrația Roosevelt a decis mărirea bugetelor militare. Amploarea acestei măriri trezește îngrijorarea asociațiilor pacifiste americane. Astfel, prin directorul său Walter van Kirk, Conferința națională pentru pace, unul din puternicile grupe de presiune ale vieții politice americane, se adresa în acest sens președintelui Roosevelt la 3 martie 1936. Apelul Confe-

[25] *Franklin D. Roosevelt and Foreign Affairs*, III, p. 336—337, From the 1936 Democratic Party Platform, June 25, 1936.

[26] *Ibidem*, p. 155, Roosevelt to the Congress, January 3, 1936.

[27] *Ibidem*, p. 221—222, Statement by Roosevelt on Signing House Joint Resolution 491, February 29, 1936.

rinței era semnat de 450 „cetățeni americani proeminenți" care manifestau îngrijorare pentru volumul bugetului militar și naval. Semnatarii protestau împotriva oricărei creșteri a fondurilor pentru înarmare. Ori bugetul forțelor armate americane a crescut de la 533,6 milioare dolari în 1935 la 937,8 milioane în 1936. La suma din urmă se adăugau alte 200 milioane pentru salarii și construcții militare. Ca urmare, bugetul militar real pentru 1936 a ajuns la ceva mai mult de un bilion dolari. Prin aceasta cheltuielile militare din 1936 urmau a se ridica la nivelul anului 1865 cînd, datorită războiului civil, S.U.A. a avut cel mai mare buget militar din istoria sa[28].

Semnatarii Apelului considerau că nu există rațiuni pentru acest buget fără precedent pentru timp de pace. Cheltuielile militare „... erau integral contrare politicii externe exprimate prin Pactul Briand-Kellogg și prin repetatele declarații ale președintelui privind relațiile noastre cu alte națiuni. Cerem ca politica noastră de apărare națională să fie pusă în acord cu scopurile declarate ale Statelor Unite de a acționa ca „bun vecin", ca cheltuielile noastre militare și navale să fie limitate la nivelul necesar apărării pămîntului nostru..."[29].

Roosevelt a mai primit numeroase scrisori pe această temă de la diverse asociații sau particulari. Răspunzînd unei scrisori expediate de un preot din Pennsylvania, șeful executivului american sublinia că administrația aflată la putere nu urmărea proiecte de agresiune ci căuta doar a asigura un nivel al forțelor armate care să-i garanteze menținerea păcii cu toate națiunile. Apărarea față de o eventuală agresiune era o preocupare majoră. Bugetul militar în sine nu era chiar atît de mare pe cît se părea. Sume mari erau alocate unor scopuri auxiliare. Astfel, Marina avea alocate pentru 1936 nu mai puțin de 174 milioane de dolari pentru amenajarea unor căi de navigație, porturi etc. Iar din fondurile Armatei 25 milioane erau destinate măririi efectivelor trupei și a cadeților de la Academia militară, pregătirii ofițerilor de rezervă etc.[30].

Indicațiile de mai sus sînt sugestive pentru ilustrarea învățămintelor reale trase de administrația Roosevelt din evoluția evenimentelor europene în cadrul cărora criza renană ocupa în acea etapă locul central. De altfel aveau loc mutații și în mentalitatea cetățenilor americani. Doar astfel ne putem explica de ce numai după cîteva luni, în august 1936, Roosevelt declara într-un discurs public că izolaționismul se reducea deja la „... încercarea de a ne izola de război"[31]. Dar, așa cum este bine știut și această etapă va fi depășită în anii ce vor urma declanșării conflagrației.

Anticiparea evoluției evenimentelor a fost posibilă mai ales în baza unei corecte informări și analize a situației de către serviciul extern al Departamentului de stat. Cum Roosevelt avea relații personale cu mulți

[28] *Ibidem*, p. 230—232, An Appeal to the President and Congress of the United States, National Peace Conference, New York, March 3, 1936.

[29] *Ibidem*, p. 232.

[30] *Ibidem*, p. 271—272, Roosevelt to the reverend M. Stevenson, First Presbyterian Church, Ellwood City, Penn., Washington, March 21, 1936.

[31] *Ibidem*, p. 380, Speech by Roosevelt, Chautauqua, New York, August 14, 1936.

dintre șefii misiunilor diplomatice americane din capitalele marilor state europene, aceștia îl informau direct asupra cursului evenimentelor. După cum afirmam anterior, momentul în sine al ocupării Renaniei a fost o surpriză. Dar acțiunea era așteptată de către toți observatorii atenți ai scenei politice germane.

Așa de pildă, atașatul militar al S.U.A. la Berlin considera că reocuparea zonei demilitarizate nu era decît un pas din veriga de decizii care, în intențiile liderilor naziști, aveau menirea de a duce la consolidarea poziției internaționale a Reichului. În acest sens, criza renană se succeda logic reintroducerii serviciului militar obligatoriu și, ca urmare, era de așteptat[32].

De altfel, cu toate eforturile pentru menținerea secretului, zvonuri privind iminența unei acțiuni în Renania au circulat în Berlin chiar în preziua aplicării deciziei. Și anterior s-a vorbit pe această temă. Insistența unor asemenea discuții a făcut ca însărcinatul cu afaceri al Germaniei la Paris să declare oficial că guvernul său nu are nici o intenție în ce privește Renania[33]. Faptele au dezmințit însă afirmația diplomatului german.

O altă coordonată a crizei renane a fost reînarmarea masivă a celui de al Treilea Reich. Oficiile diplomatice americane informau mereu Departamentul de stat asupra amplorii programului german de înarmare care era cît se poate de vizibil. Ambasadorul S.U.A. la Berlin anunța încă de la sfîrșitul lunii ianuarie 1936 că cele 12 corpuri de armată înființate în martie 1935 existau deja în fapt. Efectivele Wehrmachtului erau evaluate la circa 600.000 soldați. Iar forțele aeriene (Luftwaffe) aveau la aceeași dată în jur de 1.500 aparate de luptă și 75.000 oameni. Conjunctura internațională încordată favoriza amplificarea înarmării. În condițiile date, afirma ambasadorul american, Hitler se pregătea pentru un nou pas înainte în aplicarea programului său[34]. Politica germană de reînarmare a îngrijorat în cel mai înalt grad statele vecine. Acestea se văd nevoite a lua măsuri preventive. Olanda de exemplu era preocupată de acest fapt. Ca urmare, adoptă un buget militar sporit și intensifică eforturile pentru întărirea fortificațiilor la frontiera cu Reichul[35].

Evident, de cel mai mare interes era cunoașterea atitudinii Franței. Într-o discuție cu ministrul de externe francez, Flandin, ambasadorul american la Paris este informat de îngrijorarea reală a cabinetului față de amploarea reînarmării germane. Flandin a precizat că deține informații privind mărirea efectivelor poliției militarizate din Renania. Tot-

---

[32] National Archives, M.I.D., report no. 14593, March 20, 1936, from M. A. Berlin, T. Smith, f. 1—4, subject: The Political-Military Factor of the Rhineland Occupation (cota 2657-B-591/145).

[33] *Ibidem*, State Department file, American Embassy, Paris, January 22, 1936, telegram no. 55, Strauss, 1 f. (cota 862.20/1097).

[34] Ibidem, American Embassy, Berlin, January 29, 1936, report no. 29, Dodd (cota 862.20/3575).

[35] *Franklin D. Roosevelt and Foreign Affairs*, vol. III, p. 216—219, Grenville T. Emmet, Minister to Netherlands, to Roosevelt, The Hague, February 26, 1936.

odată el menționa înregistrarea apropierii Roma—Berlin, apropiere ce putea avea consecințe nefaste pentru Europa[36].

În fața pericolului evident, Franța a încercat a-și consolida sistemul de alianțe ce avea menirea de a încercui Reichul. Aceste eforturi ale diplomației franceze erau urmărite cu interes și de la Atena. Ministrul Statelor Unite în Grecia sublinia: „Pericolul german pentru pacea Europei era așa de mare pe fondul raporturilor anglo-italiene deja critice, încît la Atena se estima că Franța putea recurge la presiuni puternice pentru a face sistemul său de protecție prin încercuire cît mai complet posibil."[37]

Reînarmarea germană ca și încălcarea flagrantă a Acordurilor de la Locarno erau fapte grave, concrete, analizate ca atare de către Departamentul de stat. În consecință acesta a interpretat declarațiile Berlinului cît și ofertele sale de negociere, de după 7 martie 1936 ca simple încercări de conciliere, cu caracter demagogic. Iar discursurile lui Hitler, de la 7 martie la Berlin și 13 martie la München, ce dezvoltau tema: Germania dorește a contribui la pacea lumii, au subliniat menționata concluzie[38].

Interesul real al Statelor Unite pentru criza renană s-a manifestat și prin urmărirea atentă a reacției diverselor state, a marilor puteri europene în primul rînd.

Strauss, ambasadorul S.U.A. la Paris, aprecia că națiunea franceză a primit ocuparea zonei demilitarizate cu calm. Cercurile politice de la Paris au analizat situația lucid. Presa evidenția că nu era de așteptat nici un ajutor din partea Marii Britanii. Erau foarte puțini francezi care vorbeau despre sancțiuni. Mai mult chiar, era criticată de către mulți atitudinea intransigentă a primului ministru care nu intenționa a negocia cu Germania[39]. În pofida declarației radiodifuzate a premierului, din 8 martie, Franța nu a acționat deloc[40]. Deși era vorba de o violare evidentă a tratatelor, Franța era handicapată militar. Măsurile de forță, singurele care l-ar fi putut opri pe Hitler, nu se puteau lua. Aceasta

---

[36] National Archives, State Department file, American Embassy, Paris, February 1, 1936, report no. 86, Strauss, f. 1—5 (cota 765.84/3605).

[37] *Franklin D. Roosevelt and Foreign Affairs*, III, p. 225—226, Lincoln Mac Veagh, Minister to Greece, to Roosevelt, Athens, February 29, 1936.

[38] National Archives, State Department file, American Embassy, Berlin, March 7, 1936, telegram no. 60, Dodd, 1. f. (cota 751.62/347); Ibidem, March 8, 1936, telegram no. 61, Dodd, 4 f. (cota 765.84/2901); Ibidem, American Embassy, Viena, March 17, 1936, report no. 730, Messersmith, f. 1—2 (cota 862.00/1116).

[39] *Ibidem*, American Embassy, Paris, March 9, 1936, telegram no. 177, Strauss 4 f. (cota 751.62/348); pentru analiza comentariilor presei franceze vezi: Ibidem, Navy Department file, record group 38, Office of Naval Intelligence (mai departe doar O.N.I.), serial no. W. D. 1673, Paris, March 16, 1936, 28 f. (cota C-10-M/15653/C).

[40] Între altele, vezi: D. L. Hoggan, *Die französische Aussenpolitik von 1934* bis 1939, Tübingen 1963, p. 146—164; Maria Ormos, *Franciaország és a keleti Biztonság, 1931—1936*, Budapest, 1969, p. 395—419; F. Grimm, *Frankreich. Berichte, 1934 bis 1944*, Bodman, 1972, p. 37—58; Hans W. Gtazke ed., *European Diplomacy between Two Wars, 1919—1939*, Chicago, 1972, p. 172—192 (J. C. Cairns); *World War Two. Roots and Causes*, ed. by K. Eunbank, D. C. Heath, Lexington, 1975, p. 78—88 (J. B. Duroselle); A. P. Tardieu, *La note de semaine, 1936, Paris*, 1937, p. 154—158; G. Bonnet, *Quai d'Orsay*, Isle of Man, 1965, p. 132—143.

deoarece, așa cum sublinia și atașatul militar american la Paris, situația militară a Franței era mult mai rea decît se putea crede[41].

La sfîrșitul lui martie 1936 A. Leger, secretarul-general al Ministerului de externe, exprima în fața ambasadorului american regretul că Franța nu a mobilizat imediat după declanșarea crizei renane[42]. Laval însă, în mai 1936, i-a declarat aceluiași diplomat că Hitler a avut în vedere posibilitatea mobilizării franceze, dar cum aceasta însemna război, nici un francez nu a dorit-o. „Hitler nu ar fi dat înapoi, a declarat Laval, așa încît mobilizarea ar fi dus la o conflagrație europeană."[43]

În baza investigării surselor directe, istoriografia problemei confirmă exactitatea direcțiilor principale ale analizei diplomației americane asupra atitudinii Franței. Afirmația este de altfel valabilă și pentru celelalte exemple ale consemnării reacției diverselor state. În această situație se află și evaluarea raporturilor anglo-franceze în momentul crizei.

Aflat în trecere prin Paris, ambasadorul american la Moscova, Bullit, ajungea la concluzia că oficialii dar și opinia publică franceză erau ostili față de Anglia. Criza renană apărea astfel ca un nou moment de încordare în raporturile anglo-franceze[44]. Cercetătorii problemei au evidențiat schimbarea situației din timpul războiului italo-etiopian, neterminat de altfel. Acesta din urmă, ca urmare a atitudinii evazive a Franței a avut mai ales caracterul unei confruntări italo-engleze[45]. Ori, în timpul crizei renane opinia publică britanică a considerat decizia germană ca fiind justă, deoarece a dus la restabilirea suveranității asupra unei părți din teritoriul național[46].

Această concepție a fost clar exprimată de presa engleză[47]. Totuși, fiind semnatară a Acordurilor de la Locarno, Anglia a fost nevoită a adopta o poziție oficială corespunzătoare. Ea a inițiat convocarea unei conferințe a celor cinci state semnatare a menționatelor acorduri. Dar, așa după cum era de așteptat, Germania a adoptat o poziție evazivă. Chiar și pentru englezi, eșecul conferinței puterilor locarniene a fost

---

[41] National Archives, State Department file, American Embassy, Paris, March 7, 1936, telegram no. 168, Strauss, 6 f. (cota 751.62/345); Ibidem, O.N.I., report no. 221, Paris, March 23, 1936, A. T. Beauregard Naval Attache (N.A.) 2 f. (cota C-9-B/18889).

[42] Ibidem, American Embassy, Paris, March 25, 1936, telegram no. 251, Strauss, f. 1—5 (cota 751.62/435).

[43] *Franklin D. Roosevelt and Foreign Affairs*, III, p. 303, J. I. Strauss, Ambasador to France, to Roosevelt, Paris, May 15, 1936.

[44] National Archives State Departament file, Memorandum, Paris, Aray 21, 1936, W. C. Bullit, to State Secretary, 3 f. (cota 862.20/1119).

[45] Vezi de pildă: D. Ph. Waley, *British Public Opinion and the Abyssinian War, 1935—1936*, London, 1975, 176 p.; F. D. Laurens, *France and the Italo-Ethiopian Crisis, 1935—1936*, Paris, 1967, 432 p.

[46] R. Albrecht-Carrie, *Britain and France. Adaptations to a Changing Contest of Power*, New York, 1970, p. 480—482; Neville Waites ed., *Troubled Neighbours. France-British Relations in the XX Century*, London, 1971, p. 158—169 (M. Baumont).

[47] National Archives, O.N.I., Naval Attache reports, London, April 1, 1936, no. 519, indesc., 3 f. (cota C-10-M/16099-A); Ibidem, London, April 24, 1936, no. 484, f. s., 10 f. (cota C-10-M/16099).

evident în toamna anului 1936[48]. În fapt, atitudinea britanică față de criza renană a fost o evidentă manifestare a politicii de conciliere ce începuse a se consolida[49].

Long, ambasadorul american la Roma consemna că cercurile politice italiene apreciau existența unui proces de transformare în întreaga Europă. Renania și Etiopia nu erau „... decît două simple cărți din pachet, dar care sînt niște axe în jurul cărora are loc mișcarea"[50]. Italia fascistă a primit favorabil ocuparea Renaniei, chiar dacă era și ea semnatară a Acordurilor de la Locarno. Această atitudine a fost determinată de interese imediate: criza renană a distras atenția cercurilor politice și a opiniei publice internaționale de la războiul etiopian[51].

Oarecum în afara temei propuse, dorim a prezenta la paragraful privind reacția Italiei la criza renană, așa cum a fost ea înregistrată de diplomația americană, și cîteva documente italiene inedite. Este vorba de cîteva din sintezele Ministerului de Externe italian privind situația diverselor state ale lumii în anul 1936. Aceste documente, capturate de trupele americane în anii celui de-al doilea război mondial și apoi restituite Italiei, se află în copie și la Arhivele Naționale din Washington. Desigur că menționatele sinteze pentru 1936 înglobează și referiri la criza renană.

Diplomația italiană aprecia că ocuparea Renaniei a fost pentru Franța una din marile probleme de politică externă ale anului respectiv. La aceasta se adăuga războiul italo-etiopian, intrat în faza finală, ratificarea Pactului cu U.R.S.S. ca și declanșarea războiului civil din Spania[52]. În optica italiană, în martie 1936 Franța era complet izolată diplomatic. Italia era angajată în Africa și, ca urmare, nu putea decît să mențină rezervele absolute față de criza renană. Anglia, aproape integral acaparată de războiul italo-etiopian și discuțiile corespunzătoare

[48] Ibidem, State Department file, American Embassy, Berlin, October 17, 1936, report no. 305, Dodd, f. 1—3 (cota 862.20/1134).

[49] Pentru atitudinea engleză față de criza renană vezi cu titlu de exemplu: *Foreign Affairs in Parliament*, II, London, 1936, series no. 9—21; L. V. Pozdeeva, *Anglija i remilitarizacja Germaniji, 1933—1936*, Mockva, 1956, p. 208—252; Margaret George, *The Warsped Vision. British Foreign Policy, 1933—1939*, Pittsburg, 1965, p. 74—92; O. Hauser, *England und das Dritte Reich*, I, Stuttgart, 1972, p. 191—240.

[50] National Archives, State Department file, American Embassy, Rome, March 13, 1936, Long, f. 1—4 (cota 740.00/43).

[51] Pentru poziția Italiei se poate consulta: *Il Reich denunzia il Trattato di Locarno*, în „Annali del Fascismo", VI, 1936, no. 3, p. 69—90; *Ibidem*, no. 4, p. 4, p. 94—105; Luigi Villari, *Italian Foreign Policy under Mussolini* New York, 1956, p. 164—167; Luigi Salvatorelli e Giovanni Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista*, Torino, 1962, p. 840—842; Enzo Santarelli, *Storia del movimento e del regime fascista*, II, Roma, 1967, p. 223—226; Fulvio d'Amoja, *La politica estera dell'Impero. Storia della politica estera fascista dalla conquista dell 'Etiopia alla partecipazione al secondo conflitto mondiale*, 2 ed., Padova, 1967, p. 90—93; M. H. H. Macartney, *Italy's Foreign and Colonial Policy, 1914—1937*, New York, 1972, p. 160—164; F. Marzari, C. J. Lawe, *Italian Foreign Policy, 1870—1940*, London, 1975, p. 278—280; Franco Catalano, *L'Italia verso la seconda guerra mondiale, 1936—1940*, Milano, 1976, p. 23—24; M. Magistrati, *Il prologo del drama. Berlino 1934—1937*, Milano, 1971, p. 105—107.

[52] National Archives, Captured Italian Documents, Microcopy T-586, roll 1291, Ministero degli Affari Esteri, Quaderno no. 25, Francia, 1936, p. 13.

de la Geneva, era aproape indiferentă la situația din Vestul european. Pe de altă parte, se afirma în documentul menționat, Hitler nu a provocat o surpriză în Franța. Cu toate acestea singura măsură militară a fost suspendarea permisiilor și completarea unor unități dislocate pe linia Maginot. Orice acțiune politică sau militară franceză era anticipat paralizată de criza politică și economică internă[53]. În esență, analiza de mai sus era cît se poate de exactă.

Țările de jos au primit „perfect calm" criza renană pentru că era așteptată[54]. În Iugoslavia criza a generat însă o profundă emoție și îngrijorare. Diplomația italiană considera că ocuparea Renaniei a accentuat divergențele Belgradului cu partenerii din Mica Înțelegere, pe fondul discutării atitudinii comune[55]. Pentru Turcia evenimentul nu a fost neașteptat dar a survenit brusc pe fondul conjuncturii internaționale încordate. În sfîrșit, iată și interpretarea italiană a reacției Statelor Unite ale Americii. În sinteza privind situația S.U.A. în 1936 se afirma că situația internațională complexă a generat noi argumente opiniei publice americane pentru menținerea în izolaționism. Preocuparea internă majoră pentru alegerile prezidențiale a facilitat respectiva tendință. Reînarmarea Germaniei și criza renană au fost evenimente care au determinat „a posteori" Statele Unite să consolideze legea neutralității. Aceasta permitea americanilor să mențină distanța de situația internațională ce devenea tot mai periculoasă. Hull a făcut o declarație cu caracter general, fără nici o referire directă la Germania, în care se deplîngea violarea tratatelor Internaționale. Gestul a fost pur platonic[56].

Revenim cu noi mențiuni la optica diplomației Statelor Unite asupra reacției internaționale față de criza renană. Prin oficiosul „Osservatore Romano" din 16 martie 1936, Vaticanul blama indirect acțiunea germană susținînd necesitatea respectării tratatelor. Iar Papa Pius XI, același care în 1923 a criticat ocuparea Ruhrului, i-a declarat ambasadorului francez că ar fi fost de dorit ca în criza renană Parisul să reacționeze militar[57]. Și primul ministru al Belgiei considera, la sfîrșitul lui martie 1936, că Franța a făcut o mare greșală nemobilizînd forțele sale armate[58].

Atașatul militar american la Belgrad și București informa Washingtonul că Mica Înțelegere analiza posibilitatea luării unei atitudini conforme cu spiritul securității colective[59]. Nicolae Titulescu, într-o convorbire cu ministrul S.U.A. la Geneva, aprecia că ocuparea zonei demilitarizate a agravat în chip periculos situația internațională[60]. Știrea

[53] Ibidem, p. 16.

[54] Ibidem, roll 1289, Ministero degli Affari Esteri. Quaderno no. 47. Paesi Bassi, 1936, p. 7.

[55] Ibidem, Quaderno no. 35, Jugoslavia, 1936, p. 13—14.

[56] Ibidem, Quaderno no. 64, Turchia, 1936, p. 28; Ibidem, roll 1290, Quaderno no. 60, Stati Uniti. Situazione politica nel 1936, p. 14.

[57] Ibidem, O.N.I., Naval Attache reports, Rome, March, 20, 1936, report no. 1600, f. s., 6 f. (cota C-10-M/16099/C).

[58] Ibidem, Bruxelles, April 1, 1936, report no. 38, f. s., 4 f. (cota C-9-C/2233).

[59] Ibidem, M.I.D., Belgrade, March 16, 1936, report no. 4006, M. A. major F. L. Whitely, 2 f. (cota C-10-K/21264).

[60] National Archives, State Department file, American Legation, Geneve, April 15, 1936, report no. 1658, Gilbert, 3 f. (cota 765.84/4170).

acțiunii germane a fost primită cu îngrijorare la Praga. Aceasta a văzut astfel o nouă manifestare a creșterii pericolului de război[61].

În perspectiva istoriei s-a vădit că ocuparea Renaniei demilitarizate a avut efecte negative asupra vitalității Micii Înțelegeri. Aliații au putut constata că Franța nu reacționa nici măcar în situații grave care o priveau direct. Specialiștii subliniază că după criza renană fiecare din cele trei state aliate a tras concluziile logice și a încercat soluții proprii[62]. Așa stînd lucrurile ne întrebăm dacă criza renană nu poate fi considerată ca marcînd sfîrșitul virtual al Micii Înțelegeri.

Aceleași efecte negative ale crizei renane au fost înregistrate și în ce privește cealaltă alianță multilaterală din zonă, respectiv Antanta Balcanică. În optica ministrului S.U.A. la Atena încălcarea tratatelor de la Versailles și Locarno a dus și la complicarea situației din Balcani. Turcia a cerut imediat permisiunea de a refortifica Dardanelele. Bulgaria a intensificat revendicările revizioniste. Iar în politica externă a Greciei s-a pus din nou în discuție problema Pactului balcanic. Fără participarea la Înțelegerea Balcanică, Grecia era vulnerabilă la frontiera sa nordică dar și în Egee. Cum însă cercurile politice elene constată ascensiunea fascismului în Europa ca un fapt evident, ele au luat în discuție „dezertarea" din alianță ca un element ce ar putea fi eventual pozitiv apreciat de Italia[63].

Diplomatul american constata că opinia publică din Grecia vedea în Italia pericolul cel mare pentru țară și nu în Germania. Incidentul din insula Corfu, deși vechi de mai bine de un deceniu, nu fusese uitat. Pe de altă parte, victoria italiană în Etiopia nu mai putea fi contestată. Chiar dacă flota engleză era în Mediterană, forțele aeriene italiene constituiau o amenințare prea vie pentru ca grecii să nu o ia în seamă. Pentru moment la Atena nu se credea că Mussolini avea planuri concrete de viitor, dar ambițiile sale imperiale erau nelimitate. Abia apoi urma temerea față de un conflict în Europa centrală unde „focurile de artificii" vor izbucni cu siguranță deîndată ce Germania va fi gata. Criza renană demonstra că momentul respectiv nu era prea îndepărtat[64].

Statele scandinave au decis de la bun început a nu participa la eventualele sancțiuni anti-germane pe motiv că nu erau semnatare ale Acordurilor de la Locarno. Experiența, negativă pentru structurile economice naționale în urma aplicării sancțiunilor în timpul războiului italo-etiopian, a fost factorul determinant pentru atitudinea din timpul crizei renane[65].

---

[61] Ibidem, O.N.I., copie raport, American Embassy, Prague, April 17, 1936, report no. 431, J. Butler Wright, 14 f. (cota C-9-F/21555/B).

[62] E. Campus, *Mica Înțelegere*, București, 1968, p. 234—240; N. Iordache, *La Petite Entente et l'Europe*, Genève, 1977, p. 262—267; M. Vanku, *Mica înțelegere și politica externă a Iugoslaviei, 1920—1938*, București, 1979, p. 147—154.

[63] *Franklin D. Roosevelt and Foreign Affairs*, III, p. 286—288, Lincoln Mac Veagh, Minister to Greece, to Roosevelt, Athens, April 30, 1936.

[64] *Ibidem*, p. 322—323, Lincoln Mac Veagh, Minister to Greece, to Roosevelt, Athens, June 13, 1936.

[65] *Ibidem*, p. 261, Anthony J. Drexell Jr., Minister to Norway to Roosevelt, Oslo, March 18, 1936.

Considerăm că cele cîteva exemple prezentate ilustrează atenția cu care diplomația americană a urmărit și analizat reacția diverselor state la criza renană. În mai toate cazurile observațiile au fost realiste, evidențiind esența rațiunilor care au determinat poziția respectivă. Cu același realism au fost evaluate și efectele imediate sau de perspectivă ale crizei renane.

Ambasadorul Statelor Unite ale Americii la Roma, Long, aprecia că ocuparea Renaniei a generat o criză profundă ce va putea fi depășită doar cu greutate. Începea o nouă etapă de tensiune în relațiile europene, ceea mai acută de la război încoace. Ca urmare, considera Long, proiectul lui Roosevelt de a chema în Statele Unite cîțiva șefi de misiuni diplomatice ale S.U.A. pentru a participa la campania electorală nu era indicat a fi realizat[66]. Ministrul plenipotențiar al S.U.A. la Oslo credea că începea o etapă de mari discuții pentru menținerea păcii. Englezii în special aveau un program menit se pare a fundamenta un fel de „New Deal" politic în Europa. Germania era vizată a fi antrenată la realizarea proiectului. Obiectivul imediat al planului englez era reducerea tensiunii existente și sugerarea unui nou punct locarnian bazat pe existența unor forțe militare internaționale în Renania[67].

Iată și situația europeană generată de criza renană în optica ambasadorului american la Varșovia. Deși cuprinsă de panică, Franța mergea pe o linie fermă. Conștientă de nepregătirea pentru război, Anglia era decisă a realiza un compromis oarecare. La aceasta conlucrau resentimentele antifranceze ca urmare a atitudinii Parisului în problema războiului italo-etiopian. Principiul violării tratatelor nu părea a mai avea valoare, afirma J. Cudahy, ambasadorul american la Varșovia. El consemna: „Săptămîna trecută (prima a lunii martie, n.a.) a demonstrat foarte clar că acest principiu s-a devalorizat în relațiile europene și că Societatea Națiunilor și acțiunea colectivă sînt iluzorii. Doar un miracol poate preveni declanșarea unui război în Europa". Pentru moment conflictul ar putea fi evitat doar dacă Hitler era îndepărtat de la putere. Oricum, „... un război în Europa este tot atît de sigur ca și răsăritul soarelui". Certitudinea conflictului, considera ambasadorul american, trebuia recunoscută și acceptată ca un fapt stabilit. Ca urmare Statele Unite trebuiau să tragă învățămintele necesare[68].

Pentru W. Dodd, șeful misiunii americane la Berlin, criza renană a marcat în primul rînd declinul Franței. Pactul franco-sovietic, în fapt, nu valora nimic. Aliații din Balcani erau izolați și, în consecință, erau decișii a ameliora raporturile cu Berlinul și Roma. Chiar și Anglia părea a intra în declin, probabil urmînd calea Olandei după 1713. În schimb regimul lui Hitler s-a consolidat. „Dacă Germania menține pacea încă trei ani, estima Dodd, ea poate zdrobi întreaga Europă într-un război". Cu potențialul militar și uman de care dispunea, Reichul poate ușor

---

[66] *Ibidem*, p. 254—255, Breckinridge Long, Ambasador to Italy, to Roosevelt, Rome, March 13, 1936.

[67] *Ibidem*, p. 262—263, A. J. Drexell Biddle, Jr., Minister to Norway, to Roosevelt, Oslo, March 18, 1936.

[68] *Ibidem*, p. 267—268, John Cudahy, Ambasador to Poland, to Roosevelt, Warsaw, March 20, 1936.

domina Europa. Japonia tindea a obține hegemonia în Extremul Orient iar S.U.A. asupra celor două Americi. Situația era deci foarte gravă. „Dacă oasele lui Woodrow Wilson nu se răsucesc în mormîntul de la Catedrală, considera foarte plastic Dood, atunci niciodată oasele nu se vor răsuci în morminte". Era regretabil faptul că Roosevelt nu putea face nimic pentru că congresmanii „văd în izolaționism paradisul de mîine"[69].

Membrii serviciului diplomatic american au evidențiat ca un efect important al crizei renane și consolidarea regimului nazist.[70] Trecînd în revistă evoluția politicii externe naziste de la preluarea puterii (1933) și pînă în 1936, atașatul militar american la Berlin a văzut în ocuparea zonei renane primul mare succes de politică internă și externă a lui Hitler[71].

Experții militari americani au considerat, dată fiind atmosfera încordată, a evalua și posibilitățile reale ale celor doi potențiali combatanți. Chiar și la începutul lunii aprilie 1936 atașatul militar american în Germania nu excludea posibilitatea declanșării unui război franco-german. Prin soluționarea ei, criza renană, reală și adîncă va decide cine va domina organizarea politică a Europei în următorii ani: Germania sau Franța? În martie 1936 s-a evidențiat valoarea geografică și strategică a Poloniei. Neutralitatea acesteia în acel moment împiedica acordarea asistenței militare sovietice Franței. Pe de altă parte, era clar că doar Cehoslovacia prin potențial și poziție geografică putea fi de un real sprijin armatelor franceze. De aici și concluzia pentru generalii germani de a anihila în primul rînd Cehoslovacia. Atitudinea Belgiei era calificată ca neclară, în pofida alianței cu Franța. Cu toate acestea declanșarea conflictului în acel moment ar defavoriza Germania, considera autorul raportului citat. Efectivele erau încă insuficiente iar dotarea tehnică necompletă. Aceste carențe erau, pe de altă parte, compensate parțial de moralul ridicat al soldaților germani, care ar fi luptat pe teritoriul național, de calitatea superioară a armatei germane în bloc ca și de ritmul foarte viu al reînarmării. Concluzia maiorului T. Smith era că Franța nu va defila la Mainz și Köln dacă va decide ocuparea Renaniei în acel moment. Fără sprijinul Belgiei, Cehoslovaciei și Poloniei, trupele franceze puteau fi ușor oprite. Iar stoparea ofensivei inițiale putea duce la un contraatac „cert și teribil"[72].

În baza informațiilor provenind din diverse surse, și atașatul naval american la Londra și-a format o imagine a efectelor crizei renane. El constata mai întîi identitatea de metode de politică externă a Italiei și Germaniei. Mai apoi sublinia slăbirea prestigiului Franței ca și a poziției de ansamblu a Micii Înțelegeri. Doar Marea Britanie privea po-

[69] *Ibidem*, p. 278—279, William E. Dodd, Ambasador to Germany, to Roosevelt, Berlin, April 1, 1936.

[70] National Archives, State Department file, American Embassy, Berlin, March 23, 1936, report, Ralph C. Busser, 51 f. (cota 862.00/3586).

[71] Ibidem, M.I.D., report no. 14692, from M. A. Berlin, May 7, 1936, T. Smith, f. 4 (cota 2657-B-787/2).

[72] Ibidem, report no. 14609, March 28, 1936, from M. A. Berlin, T. Smith, f. 1 (cota 2016—1192/2).

zitiv acțiunea germană în virtutea politicii sale de conciliere. Londra a văzut în ocuparea Renaniei, estima atașatul naval american, o acțiune de întărire a poziției internaționale a Reichului, acțiune pe care o accepta[73].

Gravitatea situației europene născută din criza renană a determinat Departamentul de stat a elabora, la jumătatea lunii aprilie 1936, un buletin informativ, de sinteză, privind raporturile franco-germano-italiene în acel moment. Documentul era destinat a sugera șefilor oficiilor externe diplomatice ale S.U.A. tabloul de ansamblu al conjuncturii. Perspectiva istorică era oferită de reconstituirea principalelor direcții ale politicii externe a celor trei state de la terminarea primului război mondial și pînă în 1936. În acest context criza renană era prezentată ca semnificînd denunțarea unilaterală integrală a clauzelor militare ale Tratatului de la Versailles. Orice contra-acțiune eficace era paralizată de războiul etiopian și de situația politică internă dificilă a Franței. În document se sublinia că ocuparea Renaniei a demonstrat: că sancțiunile nu previn în mod necesar un război; că acțiunea colectivă nu are în mod obligatoriu un efect de detentă; că interesele vitale ale statelor determină aproape în exclusivitate politica externă a acestora; în consecință, acordurile internaționale care nu mai corespund cu interesele concrete din momentul dat sînt eludate[74].

Pentru ambasadorul american la Viena, Messersmith, situația Europei în vara anului 1936 era similară din mai multe puncte de vedere cu cea din 1914. De aici și analiza comparativă în cele două momente, ce evidențiază elemente comune multiple. În ce privește Germania autorul memorandumului evidențiia potențialul militar și economic sporit în 1936 față de 1914 precum și moralul ridicat[75].

Și privită de la Geneva situația europeană apărea ca foarte încordată. Într-o scrisoare personală către Roosevelt, Arthur Sweester, director în Secretariatul Societății Națiunilor preciza că atmosfera din Europa era, după criza renană, cea mai rea pe care a cunoscut-o de la război încoace. Confruntarea dintre stalele democratice și cele fasciste apărea pe zi ce trece tot mai evidentă și inevitabilă. Italia, Germania și Japonia, în pofida situației lor economice dificile, constituiau un pericol pentru pacea lumii. Situația internațională, considera Sweester, era atît de dificilă „... încît probabil nu ni se va părea indezirabil a reevalua gîndirea noastră generală"[76].

Aflat la Paris în vara anului 1936, istoricul american Emil Ludwig îi comunica președintelui Roosevelt, impresiile sale personale despre conjunctura europeană. Autorul scrisorii aprecia, „rece și logic", că războiul era aproape, urmînd a izbucni în cel mult unul-doi ani. Avea loc o

---

[73] Ibidem, O.N.I., Naval Attache reports, no. R-234, from N. A. London, April 14, 1936, B. Dutton, 3 f. (C-9-E/21555-A).

[74] Nationall Archives, State Department file, Department of State, Information Bulletin series no. 108, France, Germany, Italy in their inter-relationship in Western Europe, April 14, 1936, f. s., 16 f. (cota 740.00/44).

[75] Ibidem, American Embassy, Vienne, September 10, 1936, Memorandum, Messersmith, 34 f. (cota 740.00/60).

[76] *Franklin D. Roosevelt and Foreign Affairs*, vol. III, p. 246—348, Arthur Sweester, Director, The Secretariat, League of Nations, to Roosevelt, New York, July 6, 1936.

regrupare a statelor. Italia, Franța și Anglia se decepționau reciproc, iar Germania îi dezamăgea pe toți în bloc. Uniunea Sovietică acționa cu speranța că sistemul socialist va ieși învingător din confruntarea ce era atît de aproape. Mica Înțelegere se baza pe doi oameni, Benes și Titulescu, „doi dintre cei mai inteligenți europeni". În România regele, slab dar reacționar, era forțat doar de prestigiul european al ministrului său de externe a-l menține pe acesta în guvern. Căderea lui Titulescu, inevitabilă, va orienta ca urmare și România spre Berlin. Spiritele europene luminate consideră că în războiul ce se apropia America nu va putea rămîne neutră căci ideea unei victorii germane nu era de acceptat. Ca urmare, se contura o nouă posibilitate pentru manifestarea influenței Statelor Unite în lume[77].

Așa cum a reieșit din prezentarea documentelor de mai sus, diplomația americană a urmărit și analizat realist conjunctura generată de ocuparea Renaniei. Concluzia a fost că Europa mergea spre declanșarea unui război a cărui izbucnire era estimată a avea loc într-un interval de unul pînă la trei ani. Data din urmă s-a dovedit a fi cea reală. Oficialii americani au apreciat că ocuparea Renaniei evidențiia și nivelul atins de forțele armate germane ca și ritmul intens al înarmării Reichului. Acest aspect constituia o temă de maxim interes pentru toți observatorii străini aflați în Germania.

Am mai făcut referiri la problema reînarmării germane văzută de diplomația americană. Iată cîteva date suplimentare. Atașatul militar american la Berlin, într-un raport datat 18 martie 1936, trecea în revistă aspecte ale reînarmării germane înregistrate în anul care trecuse. Se aprecia că în timpul crizei renane deja 50% din industria germană lucra pentru înarmare. Trecînd în revistă efectivele, dotarea, organizarea și apreciind valoarea ridicată a materialului uman și a tehnicii, maiorul Smith considera că Germania nu era totuși complet gata de război. Situația urma a se schimba însă radical în următorii 2—3 ani[78]. Ca și în evaluările din alte surse, și aceasta s-a dovedit a fi destul de exactă.

Și alți diplomați americani indicau posibilitatea izbucnirii unui război, din inițiativa germană, abia peste cîțiva ani. Astfel, ministru Statelor Unite la Oslo îl informa pe Roosevelt că cercurile de afaceri din industria de armament a Norvegiei considerau, în baza contractelor de armament încheiate cu cel de al Treilea Reich, că acesta va fi gata de război doar peste doi ani. Vînzările de materiale explozive a crescut în mod cu totul spectaculos. Volumul lor, reprezentat grafic într-o anexă a raportului, indicînd curba vînzărilor de nitroglicerină din anii 1889—1936, evidențiia criza din relațiile internaționale și punea în relief apropierea unui nou conflict[79].

Conjunctura generală de criză europeană nu putea să nu aibă efecte, directe sau indirecte, și asupra Statelor Unite ale Americii în

---

[77] *Ibidem*, p. 384—388, Emil Ludwig to Roosevelt, Paris, 15.08.36.

[78] National Archives, O.N.I., copie, report no. 31, from M. A. Berlin, March 18, 1936, f. s., 8 f. (cota C-10-C/17365/A); Ibidem, M.I.D., report no. 14937, from M. A. Berlin, October 26, 1936, T. Smith, 7 f. (cota 2657-B-787/4).

[79] *Franklin D. Roosevelt and Foreign Affairs*, III, p. 296—298, Anthony J. Drexell Biddle Jr., Minister to Norway, to Roosevelt, Oslo, May 7, 36.

ciuda izolaționismului. Dealtfel cîteva documente analizate au menționat unele aspecte ale problemei. Cele mai importante vor fi prezentate în paragraful de față. Acuitatea crizei europene l-a determinat pe Roosevelt a trimite pe Samuel R. Fuller Jr., ca trimis personal, într-o misiune de investigare și sondaj în Europa. Fuller, a avut în lunile martie-aprilie 1936 discuții cu o serie de oameni politici și șefi de state din Europa occidentală, mai precis din Anglia, Franța, Germania și Olanda. El a fost primit în audiență de regele Eduard al VIII-lea și de către Hitler, la 3 respectiv 1 aprilie 1936.

În urma acestei călătorii Fuller a ajuns la următoarele concluzii: 1) în viitorul apropiat nu va izbucni un război în Europa; 2) totuși, Statele Unite trebuiau să evite a se angaja în problemele europene; 3) războiul era inevitabil însă peste unul-doi ani; 4) menținerea păcii era favorabilă intereselor americane, celor economice în primul rînd; 5) prin ocuparea Renaniei, Hitler a dobîndit o mare popularitate pe plan intern; 6) liderul nazist avea deplină încredere doar în politica de înarmare, indiferent de prețul plătit[80].

Tensiunea din Europa putea afecta mai ales interesele economice americane pentru simplul motiv că izolaționismul a împiedicat contractarea oricărui angajament politic. De aici o a doua călătorie oficială pe bătrînul continent, cea a lui Chester C. Davis, membru al Biroului guvernatorilor sistemului federal de stocuri. Acesta a făcut un lung turneu în Anglia, Olanda, Germania, Suedia, Danemarca, Cehoslovacia, Austria, Ungaria, Italia și Franța între 30 martie—21 mai 1936. Cu această ocazie Chester a constatat că toate statele vizitate evoluînd sub teroarea declanșării unui război, tindeau a crea stocuri de alimente și materii prime pentru crearea unei economii autarhice. Comerțul exterior era în toate cazurile, sub controlul strict al statului care încerca a impune acorduri bilaterale și nu a aplica un regim general valabil tuturor partenerilor. De aici și declinul exportului american de produse agrare în Europa, în contextul diminuării volumului total al schimbului de mărfuri între S.U.A. și țările europene. Sistemul economic american nu permitea însă impunerea unor restricții comerciale similare. Ca urmare, situația politică europeană afecta deja negativ mai ales agricultura americană structurată pe exportul masiv de produse agrare[81].

Un alt efect direct al crizei renane asupra Statelor Unite a fost creșterea masivă a emigrației evreilor germani. Așa cum am precizat deja, criza renană a consolidat intern regimul nazist. De aici și pericolul vizibil al intensificării acțiunilor antisemite cu reversul lor logic: mărirea numărului evreilor germani ce doreau a emigra în S.U.A. În legătură cu procedura imigrării acestora diversele asociații ale evreilor americani au intervenit pe lîngă diverși politicieni americani cu funcții în aparatul de stat. Aceștia, la rîndul lor, s-au adresat administrației sau chiar președintelui. Răspunzînd unei scrisori pe această temă din partea guver-

[80] *Ibidem*, p. 291—294, Samuel R. Fuller Jr., to Roosevelt, New York, May 1, 1936.

[81] *Ibidem*, p. 359—364, Chester C. Davis, Board of Governors, Federal Reserve System, to Roosevelt, Washington, August 3, 1936.

natorului Herbert H. Lehman din Albany, Roosevelt sublinia că numărul mare de cereri de imigrare a determinat Departamentul de stat a mări oficiile consulare din Germania. Consulatul din Stuttgart, de pildă, a primit doi funcționari suplimentari ce se ocupau special de imigrarea evreilor. Pe de altă parte, programul oficiilor de imigrare s-a mărit, de la o zi săptămînal la toate zilele lucrătoare ale săptămînii. De asemenea, s-a simplificat procedura: s-a renunțat la avizul unui reprezentant al Serviciului medical și la acela al unui inspector de imigrare care funcționa simultan la Viena și Berlin, de unde și mari întîrzieri. Totuși, pentru ca S.U.A. să nu primească noi cetățeni neproductivi, care să constituie o povară pentru serviciile publice, solicitanții trebuiau să facă dovada scrisă că vor fi sprijiniți material de rude sau chiar de cunoștințe deja cetățeni americani. Chiar și în aceste condiții numărul evreilor germani emigrați în America a crescut foarte mult în 1936 comparativ cu anii anteriori[82].

Pentru ambasadorul Dodd cel puțin, tensiunea generată de criza renană avea și un alt efect: evidențiia necesitatea cîștigării campaniei prezidențiale de către Roosevelt, singurul om politic american realist, democrat convins și în măsură a asigura echilibrul vieții politice interne. Pentru Dodd, în conjunctura internațională dată campania prezidențială din 1936 era cea mai importantă de după Războiul civil[83].

Am analizat din mai multe unghiuri poziția Statelor Unite ale Americii față de criza renană. La prima vedere reacția a fost pasivă, de eludare a oricărui angajament într-o situație de maximă importanță pentru viitorul omenirii. Această aparență a fost generată de luarea în considerare a forței curentului izolaționist. În realitate atitudinea Statelor Unite a fost complexă. Prin agenții săi diplomatici civili sau militari, S.U.A. a urmărit cu cea mai mare atenție criza renană. Originile, desfășurarea și implicațiile internaționale sau interne ale acesteia au fost analizate la mai multe nivele. Mai mult chiar. Au fost adoptate măsuri speciale. Turneele trimisului personal al președintelui ca și ale expertului economic în mai multe state europene în martie-mai 1936 relevă caracteristica menționată.

Se poate afirma că diplomația americană a evaluat corect și multilateral efectele ocupării Renaniei. Ca urmare administrația Roosevelt a putut adopta o serie de măsuri. Dacă acestea au fost totuși limitate, aceasta se datora doar politicii izolaționiste susținută de Congres. Măsura cea mai importantă a fost aceea de mărire a bugetului militar al S.U.A. În 1936 acesta a atins, așa cum se menționa într-un document citat, cel mai mare nivel din timp de pace de după Războiul civil. Iminența declanșării unui nou război, la fel de certă ca și răsăritul soarelui, pentru a reaminti comparația plastică a ambasadorului american la Varșovia, a fost recepționată ca atare de către guvernul american.

Într-o sinteză a Oficiului naval de informații al S.U.A. se afirma: „Credem că 7 martie 1936 poate fi cu certitudine definit a fi începutul

[82] *Ibidem*, p. 341—343, Roosevelt to Governor Herbert H. Lehmnan of New York, Albany, Washington, July 2, 1936.

[83] *Ibidem*, p. 408, W. E. Dodd, Ambasador to Germany, to R. Walton More, Assistant Secretary of State, Berlin, August 31, 1936.

perioadei antebelice așa după cum numirea lui Hitler ca șef al guvernului a fost anterior calificată ca fiind sfîrșitul perioadei postbelice. Decis a dobîndi hegemonia în Europa, se afirma în același document, Hitler a adoptat decizia logică de restabilire a suveranității asupra întregului teritoriu național[84].

Chiar și în ianuarie 1938, pentru atașatul militar al S.U.A. la Berlin remilitarizarea Renaniei „... apărea în retrospectivă ca cel mai important eveniment din Europa de după semnarea Tratatului de la Versailles". Renașterea Germaniei ca mare putere europeană, realizată de regimul nazist, s-a datorat în bună parte înlăturării clauzelor militare ale Tratatului de la Versailles. Între aceste clauze un loc bine determinat a fost ocupat de cele privind demilitarizarea Renaniei. În acest fel militarizarea Renaniei a fost un element important în consolidarea politicii externe germane[85].

Într-un sens foarte larg, criza renană a fost pentru diplomația americană un nou test al verificării realismului și exactității informațiilor culese pe diverse canale. Ambasadorul Dodd cunoștea la 1 aprilie 1936 linia generală a discuțiilor oficialilor germani pentru luarea deciziei în cauză. Într-un raport către președintele Roosevelt diplomatul preciza: imediat ce planul Laval-Hoare de împărțire a Etiopiei a fost cunoscut, Berlinul a considerat că Londra și Parisul nu aveau nici o intenție de a merge pe linia aplicării principiilor securității colective. Chiar în ziua de 1 ianuarie 1936 a avut loc o conferință a conducerii Wehrmachtului. Cu acest prilej, în unanimitate generalii prezenți au votat împotriva ocupării zonei renane, și a ajutării naziștilor austrieci. Au urmat alte cîteva reuniuni pînă la începutul lui martie 1936. La 6 martie orice opoziție a încetat. Hitler a luat direct legătura cu Mussolini. El cunoștea linia Foreign Office-ului de criticare a pactului franco-sovietic. Liderul nazist a apreciat că momentul era foarte potrivit pentru acțiunea de mult timp proiectată și că Franța nu va reacționa militar[86]. Dealtfel, calculele lui Hitler au fost confirmate de evenimentele care au urmat. Aceasta va avea urmări importante pentru psihologia liderului nazist ca și pentru raporturile acestuia cu generalii din comanda Wehrmachtului.

Concluzia finală a studiului nostru accentuează atitudinea complexă a Statelor Unite față de criza renană. Evenimentul a fost urmărit, analizat și evaluat atent și corect. Președintele Roosevelt a fost personal informat de evoluția situației, chiar dacă aceasta nu s-a întîmplat doar în timpul evenimentului dat. Apreciind lucid conjunctura, șeful executivului american a inițiat o serie de măsuri menite a pregăti Statele Unite pentru situația ce se contura cu destulă precizie.

Se poate afirma că pentru S.U.A. criza renană reprezintă un moment de cotitură căci nerealismul și inoportunitatea politicii izolaționiste cu interesele americane au fost pregnant evidențiate. Așa cum su-

---

[84] National Archives, O.N.I. Memorandum for the Director, Washington, May 4, 1936, p. 1, indesc. (cota C-10-M/16099).

[85] Ibidem, M.I.D., report no. 15690, from M. A. Berlin, January 25, 1938, T. Smith, f. 1 (cota 2657-B-787/12).

[86] *Franklin D. Roosevelt and Foreign Affairs*, III, p. 277, William E. Dodd, Ambasador to Germany, to Roosevelt, Berlin, April 1, 1936.

blinia Sweester, ocuparea Renaniei a reliefat necesitatea reevaluării concepției americane despre participarea la viața internațională. După martie 1936, și în special în urma alegerilor prezidențiale din noiembrie 1936, Roosevelt a adoptat și aplicat un program de pregătire a opiniei publice americane pentru renunțarea treptată la izolaționism. În opinia noastră aceasta este semnificația profundă, istorică, a crizei renane pentru politica Statelor Unite ale Americii.

NICOLAE DASCĂLU

DIE VEREINIGTEN STAATEN VON AMERIKA UND DIE RHEINKRISE (MÄRZ 1936)

(Zusammenfassung)

Der Verfasser anlysiert verschiedene Aspekte der Haltung der USA gegenüber der Besetzung des entmilitarisierten Rheinlandes im März 1936: Die offizielle Reaktion, die amerikanische Optik über die Reaktionen verschiedener europäischer Staaten, das Urteil Amerikas über die Folgen dieser Unternehmung, die eigentlichen Auswirkungen auf die Politik der USA. Es wird die Schlussfolgerung gezogen, dass die Rheinkrise auch für die USA einen Wendepunkt bedeutet, da diese prägnant aufzeigte, wie ungünstig sich der Isolationismus auf die amerikanischen Interessen ausgewirkt hat; sie hat zu einer Uberprüfung der Auffassungen über die Teilnahme am internationalen Leben geführt.

Nach dem März 1936 und vor allem nach den Präsidentschaftswahlen im November 1936 hat Roosevelt ein Programm zur Vorbereitung der öffentlichen Meinung in den Vereinigten Staaten auf einen stufenweisen Verzicht auf den Isolationismus angenommen und durchgeführt.

MISCELLANEA

MAGISTRUL IOAN BULKESCHER, CONDUCĂTOR AL RĂSCOALEI DE LA BOBÎLNA

În monografia sa despre Răscoala de la Bobîlna, profesorul Ștefan Pascu, punînd problema căpeteniei răzvrătiților, constată că: „Organizatorul, conducătorul tactic și ideologic al mișcării trebuia să fi fost o persoană cu o pregătire și orizonturi mai largi, care să cunoască principiile tactice și strategice de luptă ale husiților. El trebuia să fi avut o oarecare înțelegere despre felul cum trebuie concretizate raporturile dintre iobagi și nobili pe viitor". O astfel de persoană, afirmă autorul, „cu greu putea fi găsită printre țăranii iobagi sau liberi sau printre micii nobili chiar". De aceea atrage atenția asupra lui Ioan, fiul magistrului Iacob din Cluj, care „a putut juca rolul de organizator și tactician al răscoalei"[1].

Cine a fost acest *Johannes, filius magistri Jacobi in Cluswar capitaneus* sau *Johannes Mester de Cluswar capitaneus*, menționat în cele două înțelegeri încheiate între răsculați și nobili în anul 1437 ?[2]

Indicația că este fiul magistrului Iacob ne conduce spre una din personalitățile de frunte ale vieții social-politice clujene de la începutul secolului al XV-lea: Jakob Bulkescher, magistru al artelor libere și, probabil timp de 12 ani (1403—1415), jurat al orașului. Originar — ne-o spune numele — din satul de iobagi Bălcaciu, Bulkescher a studiat la Viena în anii 1392—1397, fiind înscris în matricolele Universității sub numele „Jacob de Septemcastris"[3]. A obținut titlul de magistru al artelor libere și a activat apoi ca profesor („magister regens"), ținînd în anii 1398—1399 cursuri de științe naturale: „Libri physicorum" și „De coelo et mundo"[4]. La Viena, Jakob Bulkescher este martorul frămîntărilor social-politice care încep în 1396 și asigură în cele din urmă meșteșugarilor accesul în magistratul dominat pînă atunci de „Erbbürgeri", un patriciat de tip mai degrabă feudal. Întors la Cluj după 16 ianuarie 1400 — cînd este menționat pentru ultima oară la Viena — Bulkescher joacă un rol important în cadrul mișcării politice și sociale care a dus în 1403 la înlocuirea „neamurilor" de comiți de la conducerea orașului cu un

[1] Ștefan Pascu, *Bobîlna*, ed. a II-a revăzută și completată, București, 1963, p. 85—86.

[2] Textul lor original publicat de Demény Lajos, *Az 1437—38—as bábolnai népi felkelés*, București, 1960, p. 259—273; traducerea lor în: Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 159—178.

[3] Tonk, S., *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, București, 1979, p. 242.

[4] J. Aschbach, *Geschichte der Wiener Universität*, I, Wien, 1865, p. 166.

patriciat nou, format din meşteşugari şi negustori înstăriţi, mişcare ocazionată de răzvrătirea ardelenilor împotriva regelui Sigismund, cînd comiţii s-au alăturat nemulţumiţilor, iar reprezentanţii noului patriciat au luptat alături de puterea centrală[5]. În acele „vremuri frămîntate" de care vorbeşte un document, Bulkescher şi tovarăşii săi au suferit mult datorită credinţei păstrate regelui, fiindu-le confiscate bunurile, unii fiind chiar condamnaţi şi închişi[6]. Se pare că alţii, printre care Jacob Bulkescher, Nicolae Mün şi Christian Baumann au fost alungaţi din oraş, întemeind o „fraternitas exulum" menţionată în 1408[7]. După înfrîngerea răzvrătirii ardelene, Bulkescher, Mün şi ceilalţi membrii ai „fraternităţii exilaţilor" se instalează în magistratura oraşului şi obţin de la rege în anii 1404—1405 o serie de privilegii care sînt de importanţă covîrşitoare pentru dezvoltarea ulterioară a oraşului[8]. Jakob Bulkescher se realizează şi din punct de vedere material: în 1407 cumpără o casă în centrul oraşului, în 1423 vinde una din cele două case pe care le posedă în piaţa centrală a Clujului pentru suma de 190 florini[9]. În conflictul neîncetat al clujenilor cu nobilimea din împrejurimi, Jacob Bulkescher ia partea orăşenilor. În anii 1414—1415 se foloseşte de bunele relaţii cu curtea regală pentru a obţine decizii favorabile Clujului în pricinile sale cu nobilii de Feiurdeni şi Zimbor precum şi cu abatele de Cluj-Mănăştur[10].

Această luptă pentru apărarea intereselor orăşenimii împotriva feudalităţii laice şi bisericeşti va fi continuată, pe alt plan, de fiul său Ioan. Prima ştire despre acesta o datorăm tot matricolelor Universităţii din Viena care îl menţionează în 1428 pe *Johannes Wolkescher de Chlausenburga* în calitate de student al artelor libere[11]. Aici şi-a dobîndit nu numai cunoştinţe temeinice şi — probabil — titlul de magistru; el a venit în contact şi cu ideile husitismului care au jucat un rol în izbucnirea şi desfăşurarea strategico-tactică a răscoalei de la Bobîlna. Presupunem că notiţa din 1428 — din păcate singura despre Ioan Bulkescher în matricolele vieneze — se referă doar la ultimul său an de studii. Căci tot în 1428 este menţionat pentru prima oară în documentele Clujului un magistru Ioan ca notar al oraşului[12], notar care, după părerea noastră, este identic cu căpetenia răsculaţilor din 1437—1438. În 1428 magistrul Ioan obţine, împreună cu doi juraţi din Cluj, adeverirea unui act al regelui Sigismund din 1419 prin care clujenii sînt scutiţi de plata vămii de la Oşorhei (azi Dumbrava), vamă pe care — semnificativ — clujenii fideli regelui (conduşi de Jakob Bulkescher) o atacaseră şi

[5] Konrad G. Gündisch, *Siebenbürgen und der Aufruhr von 1403 gegen Sigismund von Luxemburg*, în „Revue Roumaine d'histoire", XV, nr. 3, p. 417—418.

[6] *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (se va cita: *Ub.*), III, Sibiu, 1902, p. 347.

[7] *Ibidem*, p. 447.

[8] S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producţia şi schimbul de mărfuri*, Bucureşti, 1958, p. 25; *Istoria Clujului*, sub redacţia acad. prof. Ştefan Pascu, Cluj, 1974, p. 92.

[9] *Ub.*, III, p. 432—433; *Ub.*, I, Sibiu, 1892, p. 377—378 (cu data greşită: 1323).

[10] *Ub.*, III, p. 632—633, 634—635, 640—641.

[11] Tonk S., *op. cit.*, p. 253—54.

[12] *Ub.*, IV, Sibiu, 1937, p. 347.

distruseră în timpul răzvrătirii din 1403[13]. Împreună cu Iacob Mün (Mynscin), fiul altui membru al „fraternității exilaților" din 1403, notarul Ioan (numit într-un document și „Johannes Literatus, notarius") apare în 1429 ca apărător hotărît al intereselor clujenilor împotriva abuzurilor abatelui Anton din Cluj-Mănăștur, care a omorît un „quendam pauperem" din oraș, a perceput pe nedrept dijma vinului, a dorit și dorește pentru abație părți din hotarul orașului etc.[14]. Asupra abatelui și a conventului din Cluj-Mănăștur se vor îndrepta la un moment dat atacurile răsculaților din 1437—1438: mănăstirea este devastată iar diacul Blasiu, dat pe mîna clujenilor, este ucis[15]. În sfîrșit, în 1436 magistrul Ioan, în dubla calitate de jurat și notar al orașului, protestează în fața regelui împotriva vămilor nedrepte, pretinse clujenilor de către nobilii de Losoncz la Bonțida și Huedin[16]. Este de remarcat că Dezideriu de Losoncz va fi conducătorul oștirii nobiliare care îi înfrînge pe răsculați sub zidurile Clujului.

Faptul că acest notar Ioan este identic cu unul din conducătorii răscoalei din 1437—1438, este dovedit și de două însemnări inedite, emise după înfrîngerea răscoalei: 1. Notița conventului din Cluj-Mănăștur pe versoul actului emis de voievodul Dezideriu de Losoncz la 15 noiembrie 1438 — prin care clujenii sînt chemați în judecată la plîngerea nobililor din Transilvania —, din care reiese că chemarea s-a făcut „în lipsa unor asemenea persoane ca Iacob Mewn, magistrul Ioan și Petru Greb"[17]. 2. Fragmentul unei audieri de martori (redat în anexă) făcută, credem, în anul 1441, din care reiese clar că magistrul Ioan, fost notar al orașului, a luat parte la răscoala de la Bobîlna. Magistrul Ioan, refugiat acum la Sibiu, refuză să se prezinte la judecată la Cluj în fața voievozilor Nicolae de Uileac și Iancu de Hunedoara și a magistratului orașului Cluj. În „vremea tulburărilor perverșilor țărani", fostul notar n-a strîns dările datorate regelui și nici cele destinate întreținerii fortificațiilor orașului, iar după înfrîngerea răscoalei a fugit de la Cluj cu documente, privilegii, registre și alte bunuri ale orașului.

Este evident că magistrul Ioan, notarul Clujului în anii 1428—1436 este identic cu magistrul Ioan, fiul lui Iacob, unul din conducătorii răscoalei de la Bobîlna, iar acesta cu Ioan, fiul lui Jakob Bulkescher, magistru al artelor libere și personalitate de frunte a vieții social-politice clujene din primele decenii ale sec. al XV-lea. Una din căpeteniile răscoalei de la Bobîlna a făcut deci parte din conducerea orașului Cluj, a

---

[13] J. Kemény, *Diplomatarium Transsilvanicum. Appendix*, 4, p. 155. (Manuscris la Filiala Cluj-Napoca a Bibliotecii Academiei R.S.R.).

[14] Cf. doc. din 2 nov. 1429 (Makkai L., *Kiadatlan oklevelek Kolozsvár középkori történetéhez*, Cluj, 1947, p. 18—20), 3 nov. 1429 (*Ub.*, IV, p. 389—392), 19 nov. 1429 (Makkai L., *op. cit.*, p. 20—21).

[15] Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 141.

[16] *Ub.*, IV, p. 603—604.

[17] Textul documentului la Makkai L., *op. cit.*, p. 22. Însemnarea de pe verso, după fotocopia actului păstrat la Arh. Naț. Magh., Dl. 29 075: „Citatio fuit facta feria secunda (*secunda* — scris deasupra cuvintelor *in dominica*, tăiate de aceeași mînă), proxima ante festum beate Elyzabeth regine in comitatu de Colos. Homo wayvodalis magister Nicolaus, filius Martini, de Zeke dicti; noster frater cantor Ladislaus. Demptis talis personis Jacobo Mewn, magistro Johanne et Petro Greb

reprezentat patriciatul meşteşugăresc şi comercial care s-a impus la începutul secolului al XV-lea în magistratul orăşenesc şi nu — sau nu numai — sărăcimea orăşenească. Constatarea este cît se poate de logică, dacă ne gîndim pe de o parte la faptul că răsculaţii au reuşit să intre fără a întîmpina vreo rezistenţă într-un oraş, care începînd cu anul 1405 a fost întărit cu ziduri puternice, pe de alta, la faptul că întreg oraşul a fost pedepsit, după înăbuşirea răscoalei, cu pierderea tuturor privilegiilor[18], alături de judele orăşenesc fiind instalat şi un jude numit de voievod în persoana lui Sebastian Olaz[19]. Colaborarea tuturor păturilor sociale din oraş, inclusiv a patriciatului, se datorează desigur conflictelor interminabile cu nobilimea din împrejurimi (nobilii de Dragu, Zimbor şi Feiurdeni), cu episcopul Transilvaniei şi cu abaţia din Cluj-Mănăştur, conflicte care vizau integritatea hotarelor oraşului, autonomia sa juridică şi chiar libertatea lui (episcopul Transilvaniei ceruse în 1429 transcrierea actului, prin care Carol Robert îl donase în 1313 Clujul[20]), abuzuri şi samavolnicii ale feudalilor laici şi bisericeşti, şi chiar calitatea Clujului ca centru al producţiei de mărfuri (prin interdicţia pronunţată în 1430 de nobilimea din jur ca nici un ţăran să nu mai poată vinde mărfurile sale în oraş)[21]. Că un clujean a avut o influenţă în coordonarea acţiunilor răsculaţilor din zona Clujului o dovedesc şi atacurile asupra posesiunilor unor duşmani de decenii ai oraşului, atacarea moşiei Feiurdeni ai nobililor de Báthory, distrugerea cetăţii Fetei a episcopiei Transilvaniei, ocuparea abaţiei din Cluj-Mănăştur şi altele.

Familia Bulkescher revine după un timp în oraş; în 1461 este atestat un Jacob Polkyscher ca cetăţean al Clujului, la începutul secolului XVI, un Andrei Bulkescher devine chiar jude al oraşului. Este una din familiile de patricieni, care timp de decenii a jucat un rol important în viaţa oraşului, iar prin magistrul Ioan Bulkescher a jucat un rol deosebit în marea mişcare populară din Transilvania anilor 1437—1438.

KONRAD G. GÜNDISCH

ANEXĂ

<1441 martie 7 — 1444>. Declaraţia magistratului din Cluj cu privire la pricina sa cu magistrul Ioan, fostul notar al oraşului.

Arhiva Naţională Maghiară, Dl. 29 404. Fotocopie la Institutul de istorie şi arheologie Cluj-Napoca / 1441—1444.

---

[18] *Ub.*, V, Bucureşti, 1975, p. 148. Oraşul va reprimi privilegiile abia în 1444.
[19] *Ibidem*, p. 17—18.
[20] *Ub.*, IV, p. 378—379.
[21] Arh. St. Cluj-Napoca, Privilegii, Div. I/7 (actul din 13 mai 1430). Despre conflictele Clujului cu feudalitatea învecinată cf. Şt. Pascu, *op. cit.*, p. 141—142; Demény L., *op. cit.*, p. 37—42; S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 26.

Fragmentul unei audieri de martori în faţa conventului din Cluj-Mănăştur (?), hîrtie. Documentul este deteriorat datorită unor pete de umezeală*.

Datarea s-a făcut după anii în care au funcţionat voievozii Nicolae de Uileac şi Iancu de Hunedoara precum şi vicevoievodul Nicolae de Ocna Sibiului, cf. Fr. Pall, *Cronologia documentelor privind Transilvania (sec. XI—XV)*, în *Documente privind istoria României, Introducere*, vol. I, Bucureşti, 1956, p. 504.

Ex parte conventus Georgius prior.

Ad proposita magistri Johannis respondemus eo modo, ut semper et omni tempore regali maiestati aut waywode ipsius pro tempore constitutis fideles in omnibus ipsorum mandatis obedientes extitimus et imperpetuum in eisdem permanere intendimus, propter quod eundem magistrum Johannem, alias notarium nostrum, nunc vero concivem civitatis Cibiniensis, libere abire permisimus nec umquam detinuimus, sed presentate fuerunt nobis littere regales necnon Johannis de Hwnyad waywode querimoniales, quomodo nos eundem magistrum Johannem abire permitteremus. Tamen idem magister Johannes, cum requirebat[1] litteris suis mediantibus, ut iudicium et iustitiam impendere deberemus ex parte civitatis Cluswar; nos vero, consilio maturo tractato, diffinivimus cum iudicibus waywodarum Nicolai de Wylak et Johannis de Hwniad, ut feria sexta proxima coram nobis comparere deberent cum iuribus et comprobationibus, nos vero iudicium et iustitiam faceremus ut tenemur. Ipse vero magister Johannes allegabat eo modo, ut coram nobis ac iudicibus ac waywodarum hic in civitate Cluswar constitutis iudicio astare nollet, sed ante iudicem sibi deputatum, Nicolaum, vicewaywodam, de Wyzakna. Nos vero, cives de Cluswar, proponere[2] haberemus contra eundem magistrum Johannem, condam notarium nostrum, ut bona nostra, arma, privilegia, iura civitatis, pecunie, taxe ac registra ac alia bona eidem tradita[3] non[4] a nobis licentia capta, a civitate Cluswar recessit et sic nobis rationem et satisfactionem non fecit, de quibus omnibus iudicium et iustitiam requirimus.

Item a tempore disturbii perversorum rusticorum ullum censum regalem nec collectas pro munitione civitatis et fortalitiorum et aliis custodiis et fossatis eiusdem nec etiam exercitualia iuvamina medio tempore fecisset, attamen proventus domus sue ac aliarum hereditatum suarum percepisset et perciperet de presenti, in preiudicium dicte civitatis regalis et dampnum non modicum.

Cives petunt paria.

<*Pe verso, de altă mînă contemporană:*> Par littere fassionalis magistri Johannis.

---

* Asupra documentului ne-a atras atenţia colegul Dani Ioan cu care s-a făcut şi o colaţionare a textului transcris după fotocopia păstrată la Institutul de istorie şi arheologie Cluj-Napoca. Îi mulţumim şi pe această cale pentru sprijinul acordat. Documentul fiind destul de ilizibil datorită petelor de umezeală, am apelat la cercetătorii Kenéz Viktor şi Érszegi Géza de la Budapesta, care au confruntat transcrierea noastră cu originalul. Le mulţumim pentru bunăvoinţa şi competenţa dovedită.

[1] Scris deasupra cuvîntului *procurabat*, tăiat de aceeaşi mînă.

[2] Urmează *haberemus*, tăiat de aceeaşi mînă.

[3] Scris deasupra cuvintelor *erga eum haberentur*, tăiate de aceeaşi mînă. Fraza, în continuare, este neclară; probabil au fost omise cîteva cuvinte de către scrib.

[4] Scris deasupra cuvîntului *ut*, tăiat de aceeaşi mînă.

STATUTUL BRESLEI BLĂNARILOR DIN ORĂȘTIE (1589)

La sfîrșitul secolului trecut a fost publicat în revista „Hunyadmegyei Régészeti Társulat Évkönyve", statutul breslei blănarilor din Orăștie, datat cu anul 1589[1]. El era scris în limba maghiară și conținea 23 de puncte. Acesta se consideră a fi cel mai vechi act păstrat din fondul de documente al Orăștiei[2], atît de greu încercat de vicisitudinile vremii și din cadrul căruia se mai conservă doar o mică parte la Arhivele Statului din Cluj-Napoca[3]. Cercetarea fondului respectiv ne-a prilejuit revelații plăcute cu privire la amintitul statut; alături de cel tipărit — care s-a dovedit a fi o copie de la sfîrșitul secolului al XVII-lea sau din prima jumătate a celui următor — se afla originalul în limba latină. Acesta, folosit în literatura istorică[4] dar nepublicat pînă astăzi, se compune din 22 de articole și prezintă anumite neconcordanțe de text în raport cu traducerea maghiară. Modificările au survenit, în special, în legătură cu taxele percepute de breaslă cu diferite ocazii și în scopul de a face precizări față de unele reglementări. Astfel, fiul unui meșter era dator pentru deprinderea meșteșugului să depună în lada breslei suma de 64 de denari, pe cîtă vreme în varianta maghiară, suma se ridica la cifra de 1 florin și 64 de denari. Aceeași situație se întîlnea și în cazul văduvelor meșterilor decedați. Tot la acest punct al statutului se specifică, dacă un meșter sau soția acestuia intenționează să păstreze meseria fiului lor, vor datora breslei 1 florin, taxă ce este omisă din originalul latin. În același text nu apar și alte amenzi similare preconizate pentru meșterii certăreți sau pentru cei care nu participă la înmormîntarea unui membru al corporației.

Alte completări se aduc în copia maghiară la punctele insuficient de clare, precum învățarea meșteșugului în locurile unde nu există breaslă sau cine beneficiază de dreptul de a lucra pentru persoane din afara breslei.

---

[1] Sóos Antal, *Hunyadmegyei czéhdiplomák*, în „Hunyadmegyei Régészeti Társulat Evkönyve", IV, 1888, p. 100—107.

[2] Kosáry Domokos, *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*, I, Budapesta, 1970, p. 580.

[3] Arh. St. Cluj, *Fondul Orăștie* și din *Fondul Bresle — Breasla blănarilor din Orăștie*.

[4] Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 283.

Despre ucenici

Tinerii care doreau să devină blănari trebuiau să îndeplinească mai multe condiții: să fie născuți din căsătorii legitime și să aparțină națiunilor privilegiate din Transilvania. Deși statutul nu făcea nici o precizare în acest sens, la învățarea meseriei se admiteau numai băieți.

Odată îndeplinite prevederile de mai sus, tînărul trebuia să depună suma de 4 florini și 64 de denari, drept plată a anilor de studii. Meșterul la care urma să slujească îl supunea pe viitorul ucenic la o probă de cel mult două săptămîni, după care se încheiau formalitățile de angajare. Orice încălcare a hotărîrilor stipulate atrăgea după sine amenzi de 1 florin.

Fiii meșterilor beneficiau de mai multe înlesniri: plăteau taxe mai mici (64 denari) și puteau deveni calfe după numai trei ani de studiu.

Ucenicul nu își putea părăsi meșterul pînă ce nu termina anii de învățătură, fapt care oferea prilej pentru comiterea multor abuzuri și umiliri din partea stăpînilor. Potrivit punctului 5 al statutului, toți membrii breslei aveau dreptul să depună plîngeri împotriva cuiva, în fața adunării, ba chiar se preconizau amenzi mari împotriva celora care ar încerca să împiedice pe cineva să își prezinte nemulțumirile. În fapt, puțini dintre ucenici îndrăzneau să își reclame stăpînii.

În cele mai frecvente cazuri, ucenicii părăseau casa meșterului atunci cînd nu mai suportau regimul de viață respectiv. Dacă nu reveneau în decurs de patru săptămîni, iar după un anumit timp dorea să reînvețe meseria, plata amenzii era de un florin. Statutul nu menționa dacă tînărul trebuia să își reia anii de ucenicie, în situația în care se întorcea în breaslă.

Dacă meșterul deceda înainte ca învățăcelul să își împlinească cei patru ani, starostele breslei ceda ucenicul altui stăpîn pînă la terminarea duratei de studiu.

Articolele nu precizau durata zilei de lucru, faptul fiind lăsat la discreția meșterului.

Un ucenic care și-a însușit meseria de blănar într-o localitate unde nu exista o asemenea corporație, nu putea fi admis în cadrul breslei pînă nu depunea suma prescrisă oricărui tînăr, fără a se face referiri și la cei patru ani de studiu pe care era dator să îi lucreze.

La terminarea anilor de ucenicie, meșterul elibera un certificat despre învățarea meșteșugului, pe baza căruia tînărul se putea angaja ca și calfă în Orăștie sau în altă parte.

Despre calfe

Situația calfelor este destul de vag conturată în prezentul statut. Odată cu terminarea uceniciei, tinerii se puteau angaja la un meșter, pentru ca în decurs de un an să își satisfacă lucrarea de măiestrie. Alții își făceau anii de călătorie.

La primirea în casa sa, meşterul era obligat să pretindă scrisoarea de eliberare, ca dovadă a deprinderii meseriei de la un meşter breslaş. În cazul că ucenicul nu putea prezenta actul, trebuia să plece în altă parte în decurs de trei zile.

Calfelor le era interzisă căsătoria înainte de terminarea lucrării de măiestrie, în caz contrar fiind aspru amendaţi.

Durata zilei de muncă nu a fost precizată nici pentru calfe, aceasta fiind lăsată la latitudinea fiecărui meşter, în funcţie de comenzi. Apare în schimb consemnată retribuţia calfelor, anume de un florin pentru şase săptămîni. Nimeni nu avea voie să plătească mai mult, sub ameninţarea unei pedepse din partea breslei.

Despre meşteri

Cele mai multe puncte din statut se referă la meşteri. Aceştia erau foste calfe sau persoane din afara breslei care depuneau în faţa adunării suma de 7 florini şi 64 de denari, sau cel puţin 1 florin şi 64 de denari, iar restul în cursul anilor. Dacă însă, după o anumită perioadă, nu mai intenţiona să plătească, era oprit în practicarea meseriei şi i se luau calfele şi ucenicii.

Unui meşter îi era permis să ţină un singur ucenic, dar dacă acesta îl părăsea, stăpînul era îndrituit să ceară starostelui, după scurgerea celor patru săptămîni, altul.

Membrii familiei meşterului erau consideraţi ca făcînd parte din breaslă. Astfel, văduva sau copiii meşterului decedat puteau să continue practicarea meseriei încă o jumătate de an după depunerea taxei de 1 florin şi 64 de denari. Aceştia aveau de asemenea dreptul să părăsească oricînd corporaţia.

Statutul prevedea mai multe obligaţii pe seama meşterilor. Ei trebuiau să dea dovadă de disciplină şi să se supună hotărîrilor breslei. Nu aveau voie să mintă sau să se certe, iar în caz de vătămare corporală, cel vinovat era deferit justiţiei. Meşterilor le era interzis să ia calfa sau ucenicul altui meşter şi să îşi desfacă marfa în două locuri, concomitent. În ambele cazuri, pedeapsa era de cîte 1 florin. Erau penalizaţi şi acei meşteri care încercau să vîndă piei în mod direct sau prin intermediul altora. Din piaţa oraşului sau din satele înconjurătoare se puteau achiziţiona cel mult 150 de piei de oaie pe an, statutul precizînd şi felul acestora.

Membrii breslei aveau obligaţia să se ajute în caz de nevoie. Dacă un meşter cumpăra piei peste valoarea de 1 florin, iar alţii îi cereau o parte, cel în cauză trebuia să le cedeze. Aceeaşi solidaritate se constată şi în cazul morţii unuia dintre membrii breslei, cînd toţi aveau obligativitatea de a participa la funerarii.

Meşterilor le era strict interzis să îşi desfăşoare activitatea în locuri unde nu existau bresle, să prelucreze piei unor persoane străine de branşă sau să cumpere piei de la henteleri. Ei puteau avea o gospodărie proprie, iar animalele lor să pască pe păşunea oraşului. Un punct din reglementarea breslei preciza că aveau libertatea să achiziţioneze sau să vîndă vite în orice cantitate.

Pentru menținerea meșteșugului, fiecare blănar era obligat să depună anual cîte un florin în lada breslei.

Ultimul punct din statut prevedea ca actului întocmit să nu i se adauge alte articole fără prealabila aprobare a Universității săsești. Cei care încălcau hotărîrea adoptată erau pasibili de o amendă foarte mare de circa 20 de florini.

Modificări ulterioare vor mai surveni, desigur cu asentimentul conducerii de la Sibiu, dovadă fiind astfel statutul publicat la sfîrșitul secolului trecut.

ANTON E. DÖRNER

ANEXĂ

NOS IOANES BAIER MAGISTER CIVIVM, ET ALBERTVS HVET, IVDEX REGIVS. Ciuitatis Cibiniensis: Andreas Heggies Magister Ciuium, et Ioannes Eisemberger Iudex Regius ciuitatis Segesuariensis: Valentinus aurifaber Loco Iudicis et Sebastianus Sompolius Iuratus Notarius ciuitatis Brassowiensis: Michael Mészáros Magister Ciuium, et Philippus Ehrnestus Iudex regius ciuitatis Bistriciensis: Ioanes Klein loco iudicis Regÿ: et Martinus Bekh iuratus, ciuitatis Sabesiensis: Stephanus Reiner iudex Regius, cum iurato uno Sedis Schenk: Thomas Lues Iudex regius et Lucas Gassner Iudex Sedis Szerdahelyensis: Mathias Literatus Iudex regius et Thomas Godner Magister Ciuium Sedis Keohalom, Ambrosius Fridenreich Iudex regius et Adamus Femig iudex Sedis Vyegihaz ac Benedictus Kalmar iudex Sedis, cum iurato uno Sedis Szaszwariensis: a tota scilicet uniuersitate Saxonum Transylwaniensis damus pro memoria, Quod nos cum ad intercessionem prudentum et Circumspectorum uniuersorum Magistrorum Czechae Pellionum Ciuitatis Cibiniensis tum ad debitam instantiam prudentum et Circumspectorum Stephani Szeoch: Iurati ciuis Michaelis Chiki Matthiae Meggiesi et Valentini Kelneki Conciuium cppidi Szaszwariensis: tam suis propriÿs quam reliquorum Vnniversorum Magistrorum Czechae Pellionum in oppido Szaszwaros commorantes: nominibus et in personis nobis propterea factam annimus et concessimus a modo in posterum in dicto oppido Szaszwaros liberam Checham Pellionum instituendi et habendi more aliarum liberarum Ciuitatum et oppidorum huius Regni Transylwaniae. Quo autem normam habeant secundum quam dicti Pelliones oppidi Szaszwaros Czecham suam instituere et sese accomodare Artificiumque suum exercere possint et valeant praescripsimus ipsis infrascriptos Articulos quibus communiter vniuersae Czechae Pellionum aliarum liberarum ciuitatum et Oppidorum huius Regni Transylwaniae: utuntur et fruuntur quos ipsis inuiolabiliter seruandos praesentium Tenore aedidimus quosque ipsi Pelliones quoque dicti Oppidi Szaszwaros a nobis libenter acceptarunt, cum compromissione, quod secundum eos viuere et Artificium suum exercere atque eosdem Articulos comprehensis et exprssis. Quorum Articulorum Tenoris est. 1. Nemo debet in hanc Czecham acceptari, nisi sit probus, honestus et legitime natus, siue sit Magister, sive famulus exercitatus seu Tyro, neque sit Valachus. Et Tyro debet ad Artificium tradi et inseri secundam Consuetudinem Czechae ac in Czecham deponere fl. 4 dj. 64 absque omni dilatione, debetque seruire annis 4: Verum Magister habeat dies 14 ipsum experiendi

et non vlterius. Qui hoc non facit mulctatur in Czecham fl. 1. Si vero Magistri filjus alicuius apud alium Tyrocinium suum discit non dat plus in Czecham quam dj. 64 et debet discere tribus Annis. Quod si vero Tyroni alicuius Magister suus morietur antequam Annos Tyrocinÿ sui expleuerit et tradatur alius Magister ut ita addiscat Artificium ac Annos Tyrocinÿ sui expleat. 2. Quicunque famulus Magisterium suum ostendere et scindere velit, debet admitti secundum consuetudinem Czechae. Postquam vero id ostenderid sufficiens est, et quilibet debet pro scissione apud Magistrum unum toto Anno Laborare, et si quispiam famulorum sese desponsauerit vel coniugio tradiderit, antequam Magisterium suum ostendat mulctatur in Czecham irremissibiliter fl. 4. 3. Quicunque vult creari Magister accesem Czecham incorporari, deponat in Czecham fl. 7 dj. 64. Ac prima vice penes incorporationem debet deponere ad minimum fl. 1 dj. 64 residuum vero cum Tempore. Quodsi vero quis ad ididoneus esset et tamen id facere renuerit suspendatur ab officio, et adimantur ipsi Tyrones et famuli exercitati, donec cum Magistris conuenerit, et quam primum cum ÿsdem concordauerit, sit illud verbis factis seu pecunÿs liberum sit ei famulum exercitatum et Tyronem secundum consuetudinem Artificÿ suscipere. Verum nullus Magistrorum debet plures alere, quam Tyronem unum, neque etiam alium Tyronem suscipere debet, donec unus 4 Annos integros expleat et si quispiam Tyronum a suo Magistro discesserit, et intra 4 Septimanas domum non redierit, absque vlla suficienti causa ac postea denuo ad Artificium redire vult convincitur in Czecham promulcata fl. vnum. 4. Vxor Filius seu Filia Magistrium alicuius habent integram Czeham et non plus dant quam fl. vnum dj. 64 et quicumque Magister vel Magistra filÿs suis Czecham praeconseruare vult debet singulis Annis in Czecham deponere vnam litram cerae. Qui hoc non facit, non tamen propterea filÿ debent amittere Czecham verum postmodum cum in Czecham redire cupiunt debent ea omnia vna vice persolvere; Qui autem Czeham intermittere vult, liber esto. 5. Quicunque Magister Magistris Czechae non obedirit in vniuersis negotÿs legitimis Czecham concernentibus secundum morem et consuetudinem Artificij, quoties toties mulctatur in libra vna cerae. Et quicunque Magistrorum alium mendarij arguit vel male obloquitur conuincitur in libra una cerae. Verum sangvinem plagas et vim nemo iudicare debet absque praescitu et voluntate Judicij sub poena vnius marcae Argenti. Nihil omnius quoque prohibitum esse debet necesitatem suam honesto Senatui significandi et de ea conguaerendi; Qui hoc prohibet mulctatur in Senatum vna Marca Argenti. 6. Si quispiam Magistrorum moritur et reliquit apud vxorem quaedam elaboranda, liberum sit vxori relictae spacio vnius Medij Annj cum famulo et Tyrone vno laborare, ac quicquid interea Temporis Czechan conceruit contribuere debit. 7. Si quispiam Artificium dedicerit in loco vbi nulla Czechae seruatur, ille non promoueatur donec deposuerit mulctam veluti alius Tyro quispiam. 8. Nemo Magistrorum ab alienet ab alio familiam eius, tam in Ciuitatibus quam Oppidis vbi Czecha seruatur, qui hoc facit conuincitur in medio Centenario cerae et fl. 1. Neque etiam quisquam Magistrorum res suas in duobus locis vendere exponere debet sub poena fl. 1. 9. Nullo Magistrorum cum famulo exercitato vel alio quopiam extra Czecham in consortium laborare debet, sub poena vnius Centenarij cerae. 10. Nulla Pellis vendatur extra Ciuitatem vel Oppidum, sive sit elaborata sive non, sub poena amissionis Pellium venditarem Praecij et si quispiam Magistrorum elaboratas vel inelaboratas res medio Valachi, seu alterius extranei alicuius in foro dimendi faceret, conuincitur in precio rerum venditarum. 11. Si quispiam Magistrorum Pelles in foro emerit infra valorem fl. 1 seruet eos pro seipso, quantum vero exciperat

florenum vnum, si interuenerit vnus vel pluros Magistri ac partem petierint, debet illis dare partem. Debet etiam prohibitum esse Alutarijs ne emant vllam pellem agninam in foro liberum tamen sit eis Centum et Quinquaginta pelles agninas adornare pro Czecha sua pro toto Anno vno, et non plures sub Amissione pellium adornatarum vendereas pelles qua lana carent liberum sit eis emere vt sunt pelles Caprinae et tonsae. 12. Si quispiam Magistrorum Mastrucas praeparatas in nundinis erint ac eas posteam Lobio vulgo zyn vocato vendere exponeret, conuincitur singulis vicibus in floreno uno. 13. Si quispiam famulorum exercitatorum forte pecuniam leuaret a Magistrorum seu domino suo ac sese ad certum aliquod tempus ad laborandum addixisset cum nullus Magistrorum suscipere et seruare debet, nisi id fiat cum voluntate eius Magistrorum se obligauit ideoque etiam nullus magistrorum aliquem vltra triduum seruare debet, qui antea alteri cuipiam Magistrorum laborauit. Sed interreget Magistrum illum prius qualiter seruus ille ab eo discesserit. Qui hoc non facit, conuincitur in Czecham in quatuor libris cerae; Nullus etiam Magistrorum vlli famulo plus soluat quam singulis sex septimanis fl. 1. Cui hoc transgraditur conuincitur in Czecham in Medio Centenario cerae. 14. Vnusquisque Magistrorum teneatur funus sequi secundum Consuetudinem Czechae, sub poena vnius quadrantis librae cerae. 15. Nulla etiam lege astringatur emptio seu venditio operarum in Czecha verum vnusquisque conueniat cum hominibus quomodo cunque potest, absque omni obligatione Czechae. 16. Nemini etiam sit prohibitum pelles coemendi in oppidis et circuitu ipsorum tam Nundinarum quam alio Tempore veluti hactenus quoque obseruatum est, quod vnicuique liberum fuit pelles coemendi et adornandi, absque vlla prohibitione Judicum vel fratrum Czechae. 17. Si quispiam contrahos Articulos egerit, tam in Ciuitatibus quam etiam Oppidis vbi Czecha seruatur ei familia detrahatur, ita vt non liceat familiae ipsi laborare siue sint famuli exercitati siue Tyrones tam diu donec Magistri illi nobiscum conueniant in mulcta. 18. Non licet cuiusque Magistro extra Czecham constituo crudas vel fermas pelles elaborare sub amissione Czechae. 19. Cum Tyro quispiam annos Tyrocinij suj expleuerit, tenetur Magister eius ipsi literas Testimoniales super expletione Tyrocinij eius cedere neque etiam vllum famulum exercitatum absque literis solui discessus dimittat. Quod si vero quispiam famulorum exercitatorum aut Tyronum alicunde aduenerit et nullas Testimoniales secum adduxerit qualiter discessum parauerit a domino suo ille non promoueatur ad laborandum sub poena recognitionis Magistrorum prouincialium. 20. Non etiam sit licitum cuiqunque Magistrorum ab Henteleris elaboratas aut inelaboratas pelles aut cutes fermas emendi, sub poena amissionis pellium emptarum. 21. Teneatur etiam Czecha Pellionum in oppido Szaszwaros commorans singulis Annis pro conseruatione Arcis Szaszwarosensis ibidem fl. unum deponere. 22. Nullum aliud Statutum constituatur in Czecha absque praescitu et voluntate honorabilis Senatus Totius Vniuersitatis Saxonum, sub poena florenorum viginti, eidem vniuersitati prudentis et hi sunt Articuli quos praedictae Czehae Pellionum in praefato Oppido Szaszwaros commorantium inuiolabiliter obseruandos per praesentes aedidimus in quorum firmitatem perpetuam praesentes literas nostras Sigillo Autentico nostre Minori Provinciali sub appresso consignauimus et corroborauimus. Datun Cibinij in Congregatione nostra generali die Tertia Mensis Maij. Anno Domini Millesimo Quingentesimo Octogesimo Nono.

Michael Han de Kysselek
Notarius prouincialis Dominorum Saxonum
Transilvaniensis

DESPRE *CLACĂ* ÎN TRANSILVANIA

Prima mențiune documentară cunoscută a termenului pare să dateze din anul 1617 (iunie 3), cînd Radu Voievod întărește lui Nădăbaico, fost mare vornic, mai multe curături „pe care le-a curățit toate din făgetul întreg, cu oamenii săi și cu țiganii săi și cu năimiții săi, *cu clăci*", în hotarul satului Sucmezeu și în vecinătățile acestuia (probabil în jud. Bacău)[1]. O mențiune următoare a termenului, care privește, de această dată Țara Românească, datează din 1619, cînd Ion sulgerul închină satul Corzi (jud. Mehedinți) mănăstirii Tismana cu condiția „să nu-i asuprească cu lucrul, numai să-și de-a datul și *să clăcuiască* cum *vor clăcui* și alți vecini pre la alți boieri[1a]".

În Țara Românească și Moldova termenul, se știe, definește o parte a obligațiilor în muncă pe care *rumânii, vecinii*, apoi *clăcașii*, o prestează stăpînului de pămînt pe moșia căruia trăiesc (ceea ce în Transilvania se numește *slujbă, robotă*).

În Transilvania termenul, prin extensiunea sensului arătat, a ajuns să însemne, așa cum l-au înregistrat anchetele etnografice și folclorice moderne: „Muncă gratuită de bună voie, răsplătită numai cu mîncare bună, seara cu petrecere cu lăutari și joc, făcută de săteni și sătence, uneori la sărbători mai mici sau în lungile nopți de iarnă, spre a ajuta pe preot, dascăl sau alt om de seamă din sat, ori spre a se ajuta unul pe altul la lucrările cîmpului (arat, prășit, secerat, treerat, cosit, strînsul fînului, cărat, desfăcutul păpușoiului etc.), la clădiri, lucrări femeiești (tors, țesut etc.) ș.a." (D.L.R.)

În cele ce urmează notăm unele atestări documentare noi ale termenului *clacă* în Transilvania[2], pentru a desprinde mai exact sensurile sale în împrejurări istorice concrete și, cele mai multe, în contextul limbii române.

---

[1] *Documente privind istoria României*, Veacul XVII, A. Moldova, IV, București, 1956, p. 178.

[1a] P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, 1964, p. 263—264.

[2] Date numeroase și concludente, culese din documente de limbă maghiară, pentru a ilustra istoria cuvîntului în această limbă, la Szabó T. Attila, *Szótörténeti észrevételek a kaláka* (<R. *clacă*) *kölcsönszó életéhez*, în „Nyelv- és irodalomtudomanyi közlemények", VI, 1962, nr. 1, p. 69—84.

[1] Din tocmelile sinodului bisericii românești ținut sub mitropolitul Dositei în 4 iulie 1627:

„Dositei vlădica de Bălgrad cu tot săborul nostru izvodit-am zilele ceale mari de peste an, carele nime să nu cuteze a lucra șie nici *în clacă*, că cine va lucra să fie de gloabă 6 florinți, iară popa, de nu va spune sărbătoarea, birșag 12 florinți"[3].

[2] Din jalba protopopului Vasilie din Mocod (jud. Bistrița-Năsăud) către bistrițeni, din 19 mai 1682, în urma unui sinod mic ținut la Năsăud:

„deci preuții vidicului (= districtului Bistrița) s-au jeluit că nici o simbrie de la sate n-au, cum au rînduit țara și vlădica Sava, de toată casa 10 bani de casă și o mierță de grîu și *clacă* [...] deci noi ne jeluim Măriilor Voastre că s-au făgăduit *să dea clacă* și la dzile pieliceale de miel, la Singeordzu și la Rusalii, ce nu dau nemică"[4].

[3] Din circulara mitropolitului Varlaam din 27 iunie 1688, referitoare la tocmelile sinodului ținut la Alba Iulia:

„sămbrie se-i die popilor rumânești din toată țara Ardealului, în toate satele rumânești, tot omul o claie de grîu și una de ovăs, *o zi de coasă și alta de secere* pînă în sară [...]"[5].

[4] Din tocmelile sinodului din 14 septembrie 1700:

„12. Care sat nu va da popii de o casă o claie de grîu și o fierdilă de ovesu și *două zile de lucru* acela sat să fie fără popă"[6].

[5] În deliberatul capitanatului și scaunului de judecată superior al districtului și orașului Făgăraș, din 23 iunie 1734, se menționează, pe lîngă veniturile stolare îngăduite clerului, și obligația fiecărui cap de familie de a da preotului cîte o felderă de ovăs, *un secerător* și cîte *o femeie la tors* într-o noapte întreagă[7].

[6] O conscripție din anul 1758 a domeniului Făgăraș înscrie la obligațiile credincioșilor față de preoții lor, pe lîngă veniturile stolare, cîte *o zi de clacă* de fiecare casă în următoarele sate: Dridif, Hurez, Ileni, Mîndra, Mărgineni, Pojorta, Rîușor, Săsciori și Șercăița[8].

[7] Din raportul protopopului de Sad din 27 ianuarie 1759 la conscripția lui Petru Pavel Aron, referitor la preotul din Nucet (jud. Sibiu):

„Puțin obiceaiu de simbrie *a lucra un om într-o zi* popii au avut, [dar] acum să țin oamenii nice aceia a da"[9].

[8] Din circulara contelui Antoniu Iancovici către episcopul ortodox al bisericii românești din Banat din 10 noiembrie 1783, prin care se poruncește, pe baza rînduielilor mai înalte, „chesaricești și crăești", să se oprească sărbătorile nerecunoscute oficial:

„întru cari zile norodul a acii legi din deșarta lor credință și știință cea proastă lor a lucra nu îndrăznesc, temîndu-se ca nu cumva ostenealele lor, de piiatră sau de altă păliciune a văzduhului a nu o împu-

[3] T. Cipariu, *Acte și fragmente*, Blaș, 1855, p. 154.
[4] Hurmuzaki—Iorga, XV/2, p. 1380.
[5] Cipariu, *op. cit.*, p. 264.
[6] I. Micu Moldovanu, *Acte sinodale*, II, Blaj, 1872, p. 121.
[7] A. Bunea, *Episcopul Ioan Inocențiu Klein*, Blaj, 1900, p. 141—142.
[8] Șt. Meteș, *Viața bisericească a românilor din Țara Oltului*, Sibiu, 1930, passim.
[9] Arh. St. Cluj-Napoca, Fd. Blaj, col. doc. rom., nr. 282.

ţina [...] iară la alţii pentru cei bogaţi [= stăpîni de pămînt şi pentru popi şi pentru chineji"] lucrători pentru sângură darea mâncării, supt numele acesta *Clacă*, fere de nici o îndoială lucră"[10].

[9] Dispoziţia de mai sus a fost reluată în circulara către cler din 26 noiembrie 1783 a episcopului Vichentie Popovici:

„Nr. 3. Copiia. Poruncă pentru praznice, ca să nu lucre niminea în zile de praznic cu *clacă*"[11].

[10] Din declaraţiile ţăranilor la conscripţia urbarială din anul 1785:

„dă toată gazda într-un an *o zi de clacă (klaka)* la vremea secerii" (Feisa, jud. Alba); „dăm *o zi de clacă* la secere care s-o început de vreo 14 ani" (Tătîrlaua, jud. Alba); „Pintru birău satului, pintru boari, pintru văcari, pintru purcari, cînd îi sortaş, dăm pentru tăţ *o zi de clacă;* cînd secerăm ne dau pe clăi şi merjem mai două zile pînă umplem 4 clăi; cînd sînt jumătăţuri, pe jumătate *clăcuim* (Iclănzel, jud. Mureş); „toată gazda cîte *2 zile de clacă* fac cu palma la secerat" (Vîdacutu Român, jud. Harghita); „Acum încă dăm la domni în tot anul *clacă (unam Klakam)* pintru pădure, că ducem de acolo lemne uscate la Zelah de vindem" (Moigrad, jud. Sălaj)[12];

[11] Circulara către cler a episcopului Iosif Ioanovici Şacabent din 10 aprilie 1787:

„Copiia. Înalta rezoluţie ca *clăcile* numai în vreme de vară, în zilele praznicelor celor dezlegate slobod este a să face" (vezi *Anexa*).

[12] O conscripţie din anul 1788 a domeniului Făgăraş înscrie la obligaţiile credincioşilor din Sevestreni şi Toderiţa faţă de preoţii lor, pe lîngă veniturile stolare, cîte *o zi de clacă*[13].

[13] Cererea din 16/28 decembrie 1810 adresată de Nicolae Panovici şi Bratul Baiul, protopopi ai Braşovului, către magistratul oraşului, prin care îi solicită să interzică şezătorile şi *clăcile* şi alte adunături de noaptea, căci cu prilejul acesta se strică căsătoriile şi se face îngreunare la mulţi săraci, cărora dacă nu merg în clacă li se trimite lucrul acasă[14].

[14] Comentariul lui Petru Maior (1813) pe marginea dispoziţiilor sinodului din 1627 (vezi mai sus nr. 1) referitoare la clacă:

„Însă *a lucra în clacă*, adecă a lucra pe sama altora fără de plată în unele sărbători ca acestea, nici odată n-am pomenit să ţină românii păcat. Pentru aceea întru aceste sărbători bucuroşi ajută cu lucrul mîinilor sale pre cei neputincioşi, dară mai de multe ori lucră pe sama celor bogaţi şi putearnici. Drept aceea aceştia pentru ca să capete de la săraci lucru fără plată cu viclenie ţin partea sărbătorilor celor ce nu sînt sărbători"[15].

---

[10] Al. Rusu, *Condicile de circulări bisericeşti din secolele XVIII—XIX, un bogat izvor pentru cercetători*, în „RA", III, 1960, nr. 2, p. 195.

[11] *Protocol de porunci*, aflat în xerox la Institutul de istorie şi arheologie Cluj-Napoca.

[12] Arh. Naţ. Magh., Arh. Gub. Trans., *In Politicis*.

[13] Şt. Meteş, *op. cit.*, p. 108 şi 113.

[14] *Catalogul documentelor româneşti din Arhivele Statului Braşov*, II, Bucureşti, 1975, p. 326, nr. 1754.

[15] Apud Cipariu, *op. cit.*, p. 154.

[15] Din declarațiile țăranilor la conscripția urbarială din anii 1819/1920:

„la Baronul Iosika Ianos slujbașii s-au ușurat, numai cîte 2 zile de rînd de slujbă în săptămînă [fac] și cînd lipsa de lucru îi mai mare, atunci și pe a treilea zi mergem la slujbă, dar numai *de clacă* și pe astă zi capătă oamenii mîncare și cînd și cînd și beutură" (Brănișca, jud. Hunedoara); „de rînd pe o moșie întreagă 4 zile facem în săptămînă [...] fără ziua muierească au copilărească [...] și fără *clacă de secere,* dar zilele acestea nici nu se pot socoti în zi întreagă pentru că la acestea tot mai cu seamă la prînzul rumânesc mergem" (Densuș, jud. Hunedoara); „Facem fără de slujbă bărbătească cîte o zi de slujbă muierească, la secere și la cărătură cîte *o zi de clacă,* care pentru aceea gîndim că le facem ca să răscumpărăm dijma" (Fărcădinu de Sus, jud. Hunedoara); „În *vremea clăcilor* acestora ni se dă mîncare de la curte" (Călvasăr, jud. Sibiu); „Pentru birău satului din poruncă împărătească, toată gazda face *o zi de clacă cu trupu* la domnul al cui iobag e birăul satului" (Berivoii Mari, jud. Brașov); „lîngă slujbă [fac] *o zi de clacă* pentru birău satului [cînd] capătă doi țipăi" (Cuciulata, jud. Brașov); „Peste slujbele acestea de peste săptămînă [...] fac în tot anul trei *clăci* de trei zile cu palma în vie și la secerătură; într-această muncă capătă tot omul 3 țipăi și 1 ponter de vinars pe zi" (Cricău, jud. Alba); „toată gazda în tot anul face 3 zile cu palma *cu nume de clacă* și atunci dintre *clăcanii* aceștia tot omul capătă 3 țipăi pe zi și cîte un ponter de vinars" (Tibru, jud. Alba); „tot satul pentru slujba birăului sătesc la domnul său plinește *o clacă cu pălmășia,* aceia stă încît toți sătenii la lucru de vară face o zi cu palmele" (Buduș, jud. Bistrița-Năsăud); „Pentru birăul cel sătesc am plătit pînă acum 9 cr., de cîțiva ani toată gazda dă 2 mierțe de prune (Dobricel, jud. Bistrița-Năsăud); „Pentru birăul care ne dă Baronu și care ține moșie, tot satu care-i sub bota satului *clăcuiesc* o zi pe vară cu secerea și în ziua aceea trebuie să tăiem 3 clăi de grîu; de pe birăul alte slujbe în anul acela nu ia. *Clăcuim* încă pentru tot felul de păstori, pentru ciurdar, pentru vițelar, pentru porcar, o zi de vară, în care sîntem terteuzi să tăiem 3 clăi de grîu pe cum o rămas obiceiul ăla din bătrîni" (Dragu, jud. Sălaj)[16].

[16] „Povățuitoriul tinerimii", Buda, 1826, p. 103:

„Pentru *clacă.* [...] Taică! dar ce e aceia *clacă.* Iar tatăl seu i-au respuns așa: Fiiul mieu! Cînd noi în oare care zile nu cutezăm a lucra la lucrul nostru, atuncea mergem de lucrăm altora, nu pre bani, ci numai pre mîncare și pre beutură și aceia să numește *clacă.* Spre aceasta au răspuns pruncul. O, Taică! dacă dumneata pentru casa noastră cea săracă și pentru noi ai dumitale prunci, nu cutezi a lucra, dar cum cutezi a lucra unui grec? mi-e să pare tot una a fi, sau de seceră omul holda sa, sau a altuia, și lui dumnezeu gîndesc că e mai plăcut de va lucra cineva casei sale cei sărace decît a lucra altuia, carele are cu ce plăti. Dar încă e destul ca să aibi dumneata singur ce mînca și ce bea, iară noi să flămînzim; căci și pre noi ești datoriu să ne hrănești.

[16] Arh. Naț. Magh., Arh. Gub. Trans., *In Politicis.*

Auzind tatăl că vorbește pruncul așa de înțelept au plecat către holda sa la lucru, iar de *clacă* s-au părăsit și nu atuncea numai, ci nici odată mai mult la *clacă* nu au mers și au fost mai îndestulat"[17].

*

Să încercăm din datele de mai sus unele observații de ordin istoric. Să observăm întîi că primele mențiuni documentare despre clacă, din prima jumătate a sec. al XVII-lea, nu asociază explicații ale noțiunii, se referă la aceasta ca la ceva bine cunoscut, termenul avînd, desigur, un înțeles clar și foarte comun. De altfel, acest înțeles nici una din atestările documentare arătate pînă în prima jumătate a sec. al XIX-lea, ca de altfel pînă astăzi, nu contrariază cu nimic sensul termenului. Dimpotrivă, îl întăresc, îi dezvăluie conținutul sub numeroasele sale aspecte (cine o primește, cine o face, cînd se face și cît timp ține, în ce constă etc.).

O primă categorie de clăci o constituie *claca pentru cler*. Ea este o parte din *simbria* preotului, care mai cuprinde sume de bani sau venituri în natură (grîu, ovăs), pe lîngă veniturile stolare formate și acestea din taxe bănești, încasate la botez, cununii, îngropăciuni etc. și daruri în natură (carne, colaci, fuioare de cînepă).

Ea trebuie să fie foarte veche, din începuturile organizării parohiale ale bisericii. La 1627, cînd apare menționată pentru prima dată, se interzice claca în sărbătorile mari, ceea ce ar putea sugera că se ajunsese să se facă abuz de această muncă gratuită.

Claca pentru cler apare reglementată, la 1688 la o zi de coasă și alta de secere, la 1700 două zile de lucru, în Țara Făgărașului, la 1734 un secerător și o femeie la tors o noapte întreagă, la 1758 în multe sate, tot acolo, cîte o zi de clacă de fiecare casă, la 1788 tot așa. Această clacă în Transilvania este generală. Extensiunea ei se explică prin poziția tolerată a bisericii românești de aci, al cărui cler n-a beneficiat decît tîrziu, din timpul Mariei Terezia, și numai parțial, de dotările oficiale, limitate și acestea la clerul unit. De această clacă beneficiază clerul ambelor biserici românești, și ortodox și unit. Reglementată la început la două zile, una de coasă, alta de secere, deci la muncile agricole principale, la care se putea asocia și o zi de clacă la tors, ea este în scădere în sec. al XVIII-lea, cînd o înregistrăm doar la o zi. Această scădere poate fi explicată pe seama dotării clerului, dar, poate, mai mult, pe seama sporirii obligațiilor în muncă ale supușilor către stăpînii de pămînt, inclusiv a clăcilor pe care le au de făcut și către aceștia.

O a doua categorie o formează *clăcile pentru stăpînii de pămînt*. Aceste clăci trebuie să se fi răspîndit începînd cu prima jumătate a sec. al XVII-lea. Prima atestare a clăcii pentru stăpîn datează din anul 1649, din regiunea Chioarului, în localitățile Dobric și Dobricel (azi jud. Bis-

[17] Textul reproduce identic aceeași povestioară din *Bucoavna* apărută la Sibiu în 1788. Cf. O. Ghibu, *Din istoria literaturii didacticii românești* (ed. Octav Păun), București, 1975, p. 98.

trița-Năsăud) și Curtuiușu Dejului (azi jud. Cluj)[18]. Forma termenului, *kláka*, identică fonetic cu cea românească, arată un împrumut recent, destul de apropiat în timp, ca să nu se fi putut asimila și transforma în forma adaptată limbii maghiare, de *kaláka*, cum apare din primii ani ai sec. al XVIII-lea[19].

Claca pentru stăpînii de pămînt s-a extins, desigur, pe măsura sporirii nevoilor de muncă iobăgească pe domeniul feudal, proces care ia o amploare deosebită tocmai începînd cu secolul al XVII-lea.

Mențiunile documentare din sec. al XVIII-lea și din prima jumătate a sec. al XIX-lea ne-o arată generalizată. Mai mult, ea ne apare ca un adaos al slujbei iobăgești săptămînale integrată deci în regimul obligațiilor iobăgești, ca a treia, sau a patra zi de slujbă, de obicei în timpul campaniilor agricole cu caracter de urgență: la secerat, la cărat, la lucrul viei, „cînd lipsa de lucru îi mai mare", spun textele. Numai că în ziua de clacă iobagii muncesc cu mîncarea și băutura stăpînului.

Apropierea clăcii de slujba iobăgească o indică și atributele sale. Și claca e, ca și slujba, cu palmele sau cu atelaj; se poate socoti, ca și slujba, în funcție de întinderea sesiei iobăgești: cei cu jumătate de sesie fac și claca pe jumătate, cei cu sesia întreagă fac o clacă întreagă. La secerat se stabilește și pentru clacă, ca și pentru slujbă, un cuantum de trei sau patru clăi. Cînd e de patru clăi, claca, din clacă de o zi, cît fusese inițial, devine practic clacă de două zile, căci într-o singură zi nu se pot face patru clăi. E aceeași practică întîlnită și la perceperea slujbei iobăgești. Integrată regimului de servituți, claca apare ca o răscumpărare a altor obligații. Un text ne indică dijma. Ar putea răscumpăra și alte obligații. Răscumpără sigur o serie de înlesniri pe care stăpînul le face supușilor. Sau mai exact, suplinește toate pierderile de slujbă iobăgească, dintr-un motiv sau altul. Suplinește slujba iobăgească a judelui sătesc, de care acesta e scutit. *Claca pentru birău* e generală și textele evocă chiar o dispoziție împărătească în acest sens. Supliniri asemănătoare apar pentru boari, văcari, vițelari, porcari sau alți păstori sătești. Se face clacă pentru folosirea podului, a taurului, pentru lemnele tăiate din pădurea domnească etc. Tendința e, după cîte se vede, de a transforma în clacă orice înlesnire acordată supușilor.

Ca și slujba, claca se ia pe unitate iobăgească, un om de gospodărie iobăgească, bărbații la muncile bărbătești, femeile la muncile femeiești, de obicei la tors. Claca pentru stăpîn nu mai apare strict legată de zilele de sărbătoare. Ea se cere în funcție de nevoile gospodăriei domeniale. E mai aproape de slujba iobăgească, ca o obligație feudală, decît de munca benevolă, de într-ajutorare. A devenit un „ajutor" acordat stăpînului în condițiile impuse de acesta. Ea sporește în medie cu trei zile pe an obligațiile în muncă ale iobagilor.

Ar mai fi de adăugat că și în ce privește claca, ca și în privința altor obligații feudale, autoritatea de stat intervine cu reglementările sale. Reglementările, din care le-am reprodus pe cele referitoare la Banat,

---

[18] Szabo T. Attila, *op. cit.*, p. 70.
[19] *Ibidem.*
* Din același *Protocol de porunci*, citat la nota 11.

vin să limiteze clăcile numai la zilele de sărbătoare recunoscute oficial, pentru a lăsa supușilor o mai mare disponibilitate de muncă în interesul gospodăriei proprii. Aceasta e, de altfel, și ideea cuprinsă în anecdotica moralizatoare a literaturii didactice oficiale a epocii.

Alături de cele două categorii principale de clăci amintite, mențiunile documentare consemnate mai sus se referă și la *claca pentru dregători (pentru chineji* în Banat), și *claca pentru cei neputincioși,* ca o formă obștească de întrajutorare. Doar această ultimă categorie mai păstrează sensul inițial exact al termenului, așa cum, pe bună dreptate a remarcat și comentariul lui Petru Maior.

Oprim aici observațiile noastre, pentru că aspectele legate de locul clăcii ca eveniment în viața rurală, în comunitatea satului, la care mențiunile documentare de interes istoric fac totuși unele referiri, s-ar cuveni tratate în contextul mai larg al mărturiilor etnografice și folclorice, pentru a pătrunde mai adînc în domeniul obiceiurilor, mentalităților și sensibilităților colective, sarcină ce depășește obiectul lucrării de față.

AUREL RĂDUȚIU

ANEXA

Bine Încuvințate Protoprezbitere, cucernicilor parohialnicilor preoți, mie iubiț!

Înalta Slăvitul Hungurescul al păzitorilor de loc Sfat dela Exțălența Sa Domnului Arhiere Episcopul și Mitrupolităl nostru a să înștiința au voit oare de prăznuesc bine creștinii de a noastră blagocestenie praznicele cele așezate cătră prăznuire și oare acelea praznice care sînt cu înalta rezoluție dezlegate în lene și întru nebăgare de samă de lucrurile casălor sale rumânii în chip de clacă, iară sîrbii mobe, la alții în zadar a petrece de nu cumva au obicinuit, de cari Excelențiia Sa Domnul Arhi Episcop cînd au trimis înștiințarea sa precum la rumâni clăcile iară /la/ sîrbi mobele numai în vremea de vară, cînd rodurile și sămănăturile sînt coapte, și atuncea în zilele praznicelor celor dezlegate să țîn, iară nu în praznicile cele așezate de prăznuit acește clăci și mobe mai mult pămîntești au acei le fac care sînt gazde bune și au multe roduri. Iară nu sînt așa stare ca să poată hrana sa și alte roduri a le strînge nici destul lucrători nu pot căpăta și așa temîndu-să de vreme ra pre oamenii cei săraci îi strînge și tot lucrul său de la cîmp de grabă îl săvîrșește, pentru care lucru și ajutorință bine să hrănesc și să adapă la cel ce au lucrat; așa dară de la Înaltă Slăvitul Hungurescul al păzitorilor de loc Sfat supt 20 fevruarie acestui an 1787 Nr. 6744 au urmat înalta rezoluție și mie de la Exțelenția Sa în scris mi s-au trimis cu putere a căreia mobele sau clăcile de tot nu să opresc ci să opresc a ținea întru aceia vreme gostile cele mari și... care cînd să fac atuncea oamenii lucru casei sale întru sărăcie să aduc; pentru aceea aceasta înaltă rănduială bine încuviințării voastre înștințîndu-i vă poruncesc ca voi aceia preoțimi de supt mîna voastră iară preoții norodului pentru îndireptare și ditorința țînerii în bisărică să le publicăruiți și să le spuneți că mobele sau clăcile, afară de praznicile cele așezate de prăznuit, în alte zile

iaste slobod a le face, numai de mare cheltuială și de gostile preste măsură datori sînt a să păzi, iară în ce chip acesta veț publicărui, de aciia mie în înștiințare a-m trimite să vă grăbiț.

Rămîn al bine încuviințării voastre de bine voitori,

Iosif Ioanovici Sacabent episcop

În Verșeț, 10 aprilie 1787.

O PIESĂ NECUNOSCUTĂ DE ARGINTĂRIE DE LA MATEI BASARAB

Pentru cunoașterea aprofundată și în întregime a evoluției artistice românești, o importanță remarcabilă o prezintă obiectele aflate în colecțiile muzeelor străine, publicate sau inedite, numeroase dintre acestea identificate pe baza inscripțiilor ce le poartă, alteori pe baza unor argumente stilistice.

Cu decenii în urmă Ioan Bogdan, Nicolae Iorga, Marcu Beza, Teodor Bodogae, au semnalat în diverse publicații o parte din lucrările de artă sau obiectele de interes istoric conservate în colecțiile unor muzee din străinătate[1].

Contribuții însemnate au fost aduse și în ultimul timp prin semnalarea unor opere de artă românească din străinătate[2]. Asemenea cercetări întreprinse în colecții muzeale străine nu pot fi realizate decît prin studii minuțioase și competente, ce uneori solicită un timp mai îndelungat, și care nu o dată au dus la rezultate dintre cele mai interesante și mai fructuoase.

---

[1] I. Bogdan, *Cîteva manuscripte slavo-române din Biblioteca imperială de la Viena*, în *AAR*, seria II, tom. XI, 1889, p. 1—29; idem, *Două steaguri ale lui Ștefan cel Mare din Muntele Athos*, în *AAR*, seria II, tom. XXIV, 1904, p. 90—95; Nicolae Iorga, *Les Arts mineurs en Roumanie*, I—II, București, 1934; idem, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre* în *AAR* seria II, tom. XXXVI, 1913, p. 447—517; idem, *Steagul lui Mihnea Vodă Radul în Muzeul istoric din Belgrad*, în *AAR*, seria II, tom. XXXVI, 1913, p. 529—540; M. Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, București, 1935; T. Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din sfîntul Munte Athos*, Sibiu, 1940.

[2] Cercetările făcute de Corina Nicolescu în numeroasele muzee și colecții din străinătate au fost concretizate în numeroase articole, dintre care citãm doar cîteva: *Lucrări de artă românească în colecțiile străine*, în *Revista muzeelor*, VI, 1969, nr. 6, p. 523—526 (despre icoane românești în colecții din Elveția); idem, *Lucrări de artă românească în Muzeul de icoane de la Recklinghausen (R.F.G.)*, în *Revista muzeelor*, VII, 1970, nr. 1, p. 42—46; idem, *Două lucrări de argintărie din Transilvania aflate în colecții străine*, în *Revista muzeelor*, VII, 1970, nr. 3, p. 235—237; idem, *Lucrări de artă românească în colecțiile străine: O broderie moldovenească din sec. XVI-lea în Muzeul „Victoria și Albert" din Londra*, în *Revista muzeelor*, VII, 1970, nr. 5, p. 423—424; idem, *Opere de artă românească aflate în colecții străine: Epitaful de la Ioan Movilă*, în *Revista muzeelor*, VIII, 1971, nr. 5, p. 425—428; la care se mai adaugă contribuțiile altor cercetători: Carmen Ghica, *Vel Logofătul Ioan Tăutu. Cea mai veche miniatură a unui dregător*, în *Studii și Cercetări de istoria artei*, tom. 15, 1968, nr. 1, p. 114—117; (despre un manuscris moldovenesc din Muzeul din Muncaci); A. Xingopoulos, *Portraits inédits de deux voïvodes valaques*, în *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, II, București, 1975, p. 647—649; C. Rezachevici, *Un Tetraevanghel necunoscut aparținînd familiei dinspre mamă a lui Ștefan cel Mare*, în *SMIM*, VIII, 1975, p. 161—183.

Cu prilejul unei călătorii de studii făcute în Ungaria în anul 1977, vizitînd colecția muzeală a Bisericii Mathias din Cetatea Budei, nu mică ne-a fost surprinderea ca alături de numeroase piese de argintărie, ce par să aparțină meșterilor orfevrari transilvăneni, să întîlnim și un discos avînd o inscripție în limba slavonă[3]. Din lectura inscripției, făcută la fața locului, rezulta că obiectul datează din anul 1650 și reprezintă o donație a voievodului Matei Basarab, domnul Țării Românești, ctitoriei sale Mănăstirea Dobromirna din Vrancea. Prin bunăvoința colegului dr. Ernő Marossi de la Institutul de istoria artei din Budapesta am primit fotografia discosului, astfel că în prezent acest inedit obiect poate vedea lumina tiparului[4].

Pe discosul de argint, în două cercuri concentrice, marginale se află următoarea inscripție scrisă în slavonă (Fig. 1.).

În traducere:

„† Acest discos împreună cu sveazda (steluța) l-a făcut Io Matei Voievod Basarab și Doamna sa Elena. Și l-a așezat în Mănăstirea Dobromirna din Vrancea. În anul 7158 (1650)"

Este bine cunoscut conflictul armat ce a existat între Țara Românească și Moldova în timpul domniilor lui Matei Basarab și a lui Vasile Lupu, conflict ce a durat timp de mai mulți ani. În anul 1644 domnul Moldovei se împacă cu domnul Țării Românești și ca simbol al înțelegerii și păcii, cei doi principi vor ridica fiecare cîte o ctitorie în țara vecinului. Astfel, Vasile Lupu, împăcat temporar cu Matei Basarab, va ridica în 1645 la Tîrgoviște monumentala biserică Stelea, despre care Paul de Alep scria opt ani mai tîrziu că „biserica e măreață și înaltă avînd două elegante turle"[5]. La rîndul său Matei Basarab, domnul Țării Românești, a ridicat în ținutul Vrancei din sudul Moldovei, Mănăstirea Soveja, denumită și Mănăstirea Dobromira (sau Dobromirna), adică mănăstirea „Bunei păci"[6]. Prin ctitoriile ridicate de cei doi domni se consfințea în mod simbolic împăcarea lor, care din păcate nu avea să fie de lungă durată, „spre paguba celor două țări surori"[7].

---

[3] Piese de argintărie de factură ortodoxă se păstrează în mai multe colecții muzeale din Ungaria dintre care le amintim pe cele din Budapesta — Muzeul de artă decorativă (Iparművészeti Múzeum), Muzeul Național de Istorie (Történeti Múzeum), Muzeul de artă populară (Néprajzi Múzeum), Colecția de artă religioasă rusă (Orosz Právoszláv Egyházgyüjtemény), Colecția Episcopiei sîrbe din Szentendre (Budai Szerb Püspökség), Muzeul bisericesc din Strigoniu (Keresztény Múzeum, Esztergom). Vezi pentru unele probleme privind arta postbizantină din Ungaria articolul lui Jenö Darkó, *A magyarországi metabizánci müvészet stilusproblémai*, în *Művészet*, XVI, 1975, nr. 11, p. 40—43.

[4] Mulțumesc colegului dr. Marossi Ernő de la Institutul de istoria artei din Budapesta pentru amabilitatea cu care mi-a pus la dispoziție fotografia discosului.

[5] Vezi *Călătoria lui Paul de Alep*, în *Călători străini despre țările române*, VI, București, 1976, p. 107.

[6] N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, I, București, 1928, p. 286—287; G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, p. 152—154; Pentru bibliografia exhaustivă a monumentului precum și documentelor păstrate în arhive vezi N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 773—775.

[7] N. Stoicescu, C. Moisescu, *Tîrgoviștea și monumentele sale*, București, 1976, p. 235.

Inscripția discosului din 1650.

2 Fotografia discosului din 1650 aflat la Biserica Mathias din Budapesta.

Mai puțin bine conservată decît ctitoria domnului moldovean din Tîrgoviște, biserica Mănăstirii Soveja mai păstrează pisania, cuprinzînd stema Țării Românești, așezată deasupra portalului de tradiție gotică dintre pridvor și naos: „*Cu ajutorul lui Dumnezeu, cu porunca și cheltuiala preapăcătosului robul lui Dumnezeu Io Matei Basarab Domn și Voievod a toată Țara Românească (și a) soției noastre, Doamna Elena, s-a ridicat acest dumnezeiesc hram al Nașterii Domnului Dumnezeul și Mîntuitorul nostru Isus Hristos, peste hotarul țării noastre, și pe un loc vrîncean al Moldovei; ziditu-s-a cu bunăvoia și cu aplecarea spre vrerea noastră a preaiubitului frate al nostru Domnul Moldovei Io Vasile Voievod, în anul de la facerea lumii 7153 (1645)*“[8].

Desigur domnul Țării Românești a înzestrat ctitoria sa vrînceană cu numeroase odoare, probabil o împodobise și cu pictură murală și icoane, așa cum făcuse și „*preaiubitul frate*“ Vasile Lupu cu biserica Stelea din cetatea de scaun muntenească[9].

Din numeroasele danii pe care le-a făcut Matei Basarab mănăstirii Dobromirna, în prezent este cunoscută doar o Evanghelie ferecată în scoarțe de argint, dăruită la doi ani după zidirea bisericii, în 1647. Conservată în patrimoniul Muzeului de artă al R. S. România, ferecătura de argint îmbracă o Evanghelie tipărită la Vilno în anul 1644. În partea de jos a coperților de argint aurit o inscripție în limba română menționează că „... *această sv(ă)ntă evanghelie făcutu-o-au Io M(atei Bă) sărabu Voevo(d) și cu do(am)năsa Elena și cu (fiii lor?)... la Mănăstirea dumnealui, la Vrancea, (un)de iaste hramu Nașterii lui H(risto)s; leat 715 (5 ianuarie 18)*“[10].

Grija ctitorului pentru mănăstirea ridicată pe pămîntul țării surori a continuat să fie mereu vie și în anii următori. Discosul de argint, păstrat în colecția budapestană, este o dovadă în acest sens, inscripția confirmînd că în anul 1650, domnul Țării Românești, Matei Basarab, făcea noi danii Mănăstirii Dobromirna, căreia îi dăruise chiar și moșii[11].

Aceeași grijă de ocrotitor al artei și culturii din toate ținuturile locuite de români îl îndemnau pe vrednicul voievod de la sudul Carpaților să ridice ctitorii în Transilvania, ori să le înzestreze pe cele mai vechi cu tipărituri și odoare[12].

MARIUS PORUMB

[8] N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, București, 1905, p. 24—25.

[9] C. Moisescu, *Tîrgoviște. Monumente istorice și de artă*, București, 1979, p. 149 și urm. În epoca lui Matei Basarab școlile de zugrăvie cunosc o amplă dezvoltare, ceea ce ne face să presupunem că și ctitoria sa moldoveană a beneficiat de un decor realizat de pictori munteni. Pentru evoluția picturii murale în această epocă vezi Cornelia Pillat, *Pictura murală în epoca lui Matei Basarab*, București, 1980.

[10] *Inscripțiile medievale ale României*, I, București, 1965, p. 633, nr. 889.

[11] Mănăstirea Drobromirna primește ca moșie satul Soveja. Cf. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 775.

[12] A. Gîlea, *O ctitorie transilvăneană a lui Matei Basarab din anul 1653*, în *Mitropolia Ardealului*, 1958, nr. 1—2; Carmen Petrișor, *Crucea de argint din Galda de Sus, donație a lui Matei Basarab*, în *Îndrumător pastoral, II*, Alba Iulia, 1978, p. 103—104.

MANUSCRISE DE CARTE ROMÂNEASCĂ VECHE DIN NORDUL TRANSILVANIEI (1700—1835)

Pe teritoriul românesc au circulat inițial, prin misionari călugări și preoți din sudul Dunării, manuscrise liturgice latine și grecești, pentru ca de la pragul secolelor IX—X, odată cu traducerea primelor cărți sfinte în slava veche și în condițiile complexe ale adoptării de români a liturgiei slave să se impună treptat manuscrisele slavone. În biserica noastră acestea au persistat aproape în exclusivitate pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea și prima jumătate a celui următor, de cînd probabil datează primele traduceri românești[1] sporite ulterior prin noi titluri multiplicate prin copii manuscrise și, de la mijlocul secolului al XVI-lea, prin tipar. Fenomenul a avut drept consecințe afirmarea în cultura scrisă a limbii române și impunerea treptată a acesteia în oficierea serviciului liturgic. Concomitent a crescut numărul cărților românești manuscrise și tipărite, înregistrîndu-se pe la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea biruința deplină și definitivă a liturghiei în limba română. Prin acest succes, secolul al XVIII-lea marchează pentru biserica și literatura noastră religioasă adevărata epocă a manuscriselor și tipăriturilor românești.

Din datele care se cunosc privitoare la răspîndirea manuscriselor slave și românești în secolele XVI—XIX se desprind aceleași caracteristici esențiale ale fenomenului pentru întreg teritoriul locuit de români. Transilvania de nord oferă cercetării scrierii și răspîndirii manuscriselor slave și românești aceleași trăsături comune la care s-au asociat de-a lungul vremii, după cum era firesc, anumite particularități specifice de timp și loc.

Interesul pentru cartea manuscrisă s-a născut și a fost întreținut secole la rînd de necesitatea procurării acesteia pentru oficierea slujbei bisericești și, nu rareori, pentru simpla plăcere a lecturii. De la mijlocul secolului al XIX-lea, de cînd tiparnițele românești au reușit să satisfacă trebuințele întregii vieți culturale, bisericești și laice, cărțile manuscrise au înregistrat ritmurile unei accentuate pierderi și distrugeri. Manuscrisele de carte religioasă, pierzîndu-și rostul în oficierea serviciului litur-

[1] Reluîndu-se cu ani în urmă problema primelor texte traduse în limba română, s-a constatat că răspunsurile date diferitelor întrebări pe care textele rotacizante le ridică sînt departe de a fi încheiate; cf. I. Gheție, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, p. 30—97.

gic, au fost aruncate și uitate prin ungherele bicericilor, lăsate pradă cariilor și umezelii adesea pînă la distrugerea completă. Succesiunile parohiale însoțite de inventarierea bunurilor bisericești puteau, în unele cazuri, să ofere manuscriselor șansa redescoperirii prin simpla catagrafiere. Asemenea izvoare documentare, inventare bisericești întocmite în secolul trecut și la începutul celui prezent, valorifică și studiul de față pentru a aduce în actualitate știri privitoare la un număr de 30 de manuscrise vechi românești din bisericile părților de nord ale Transilvaniei.

Parcurgerea unui număr de 254 de inventare bisericești alcătuite pentru 224 de biserici răspîndite în 221 de localități din actualele județe Bistrița-Năsăud, Maramureș, Satu Mare, Sălaj și parțial din Bihor și Cluj ne-a oferit date prețioase despre răspîndirea unui număr de peste 3 000 de tipărituri bisericești și 30 de manuscrise vechi. Aceste inventare au fost întocmite între anii 1855—1874 și 1907—1918, adăugîndu-li-se alte trei din anul 1942 pentru Lăpuș și Romuli[2]. Din totalul de 254 de inventare amintite doar 34 înregistrează exemplare de carte manuscrisă în 27 de localități.

În legătură cu problema acestor manuscrise, pentru o analiză mai complexă a informațiilor oferite de inventare, vom recurge la analogii bazate pe datele publicate din inventare similare întocmite la 1857 pentru 78 de localități din vicariatul Hațegului[3]. De asemenea vom folosi lucrările bine cunoscute ale lui Nicolae Iorga, Ioan Bîrlea, Dariu Pop, Gabriel Strempel și alte contribuții privitoare la copierea și răspîndirea manuscriselor și a tipăriturilor bisericești în localitățile inventariate.

Registrul alfabetic pe localități al manuscriselor din cele 34 de inventare se prezintă astfel:

I. ALEUȘ, jud. Sălaj, 1 martie 1914. *Carte de rugăciuni*, „scrisă cu mîna", caractere chirilice și „veche". Este probabil un *Molitvelnic*, inventarul consemnînd alte două, tipărite în chirilice și legate, fără precizarea locului și a datei tipăririi; *Minei*, „scris cu mîna", caractere chirilice, legat și „bun", adică utilizabil în oficierea slujbei religioase. Inventarul nu consemnează o tipăritură similară, adică un *Minei*, *Antologhion* sau *Minologhion* (Arhivele Statului Cluj, Fond Episcopia greco-catolică Cluj-Gherla, Doc. nr. 8748/1914. În continuare, deoarece întreg materialul provine din același fond arhivistic, precizăm în paranteze doar numărul și anul documentului. Elementul cronologic care succede județului reprezintă data la care a fost intocmit inventarul).

II. ALUNIȘ, jud. Cluj, 8 iulie 1872. *Prasnicar*, „scris cu mîna", caractere chirilice. Este un *Minei* sau *Antologhion*, inventarul neînregistrînd o carte tipărită similară (3338/1872). Manuscrisul a fost semnalat

[2] Cartea din aceste inventare a fost prelucrată sub forma unor registre alfabetice pe localități și județe de A. Andea și Susana Andea: *Date despre cartea românească veche din județul Satu Mare*, în „Satu Mare. Studii și comunicări", V—VI (1981—1982); *Date despre cartea românească veche din județul Sălaj*, în „Acta Musei Porolissensis", VI (1982); *Date despre cartea românească veche din județele Cluj și Bistrița-Năsăud*, în „Acta Musei Napocensis", XIX (1982) și *Date despre cartea românească veche din județul Maramureș*, în „Acta Musei Napocensis", XX (1983).

[3] F. Dudaș, *Cărți vechi românești din Țara Hațegului în lumina catalogului lui Ștefan Moldovan (1857)*, în „Banatica", V (1979), p. 485—510.

în biserica din Aluniș (fost Chicediu) în anul 1936 sub numele de *Minei*, reținîndu-se cu acest prilej doar însemnarea ieromonahului Ioanichie de pe una din scoarțele cărții[4]. Asupra manuscrisului Gheorghe Mânzat a revenit în 1940 cu o descriere mai amplă, prezentîndu-l ca un manuscris voluminos, cu inițiale colorate și scris îngrijit de un anume Petre Dascălul, care se numea pe sine „fiul străinătății", desenîndu-și portretul din peniță pe ultima filă. Lipsind elementul de datare, a fost considerat ca probabil de la începutul secolului al XVIII-lea, însemnarea de la sfîrșit, scrisă cu slove rotunjite și caligrafie îngrijită, consemnînd împrejurările în care a fost realizat manuscrisul. Însemnarea este următoarea: „Această carte a făcut-o Kirilă din Ciubanca, ca în sf. biserică să fie pomenită la toate s. Liturghii și părinții D-sale și am făcut-o eu mult păcătosul rob al lui D-zeu Petru Dascălul jupînului Chirilă și părinților D-sale Nuțului. Vița și sămînța lui să fie pomenită în veci și cine a prins în mînă această sf. carte să-l îndemne Duhul Sfînt a pomeni și a ruga pe Dumnezeu milostivul. Sfinte biserici și pravoslavnici preoți și dieci, cari va îndemna Dumnezeu la lucrul sf. biserici, să pomeniți pe Aki, robii lui D-zeu Nuțu și feciorii și părinții. Pomenirea lor să fie în veci și pînă în veci și întru împărăția Sa. Și cine o va fura, să fie anatemă"[5]. Pe scoarțele *Mineiului* se găsește o altă însemnare despre o datorie de 4 florinți, sub care este indicat anul 1782 urmat de nota: „Scris-am eu păcătosul Ioanichie ieromonahul, cînd am fost popă la Ciubanca de Sus"[6].

Din datele însemnărilor rezultă că manuscrisul a rămas în biserica din Ciubanca de Sus, pentru care a fost scris, cel puțin pînă în anul 1782, ulterior, la o dată neprecizabilă, dar nu mai tîrziu de 8 iulie 1872, ajungînd în împrejurări necunoscute la biserica din Aluniș.

III. ARDAN, jud. Bistrița-Năsăud, 2 septembrie 1867. *Cazanie*, „scrisă cu mîna", caractere chirilice, „veche", estimată valoric la 1 fl., la fel cu *Provedaniile* lui Petru Maior (Buda, 1809) și cu alte cărți liturgice vechi, excepție făcînd *Strastnicul* socotit în valoare de 2 fl. Drept carte similară, inventarul consemnează predicile lui Ioan Bob numite *Cartea deșertăciunilor*, aceeași cu *Cartea de învățături creștinești, despre deșertăciunea lumii și datoria omului în fiește stat din Ss. Scripturi culease*, I—III, Blaj, 1805—1806 (2757/1867).

IV. ARIEȘU DE PĂDURE, jud. Maramureș, 31 ianuarie 1859. *Cazanie*, „bătrînă, veche, necetivere, scrisă cu manu valiahi", biserica fiind lipsită de altă cazanie, cu toate că deținea o frumoasă zestre de cărți tipărite la Tîrgoviște, București, Blaj, Buda și Sibiu (3328/1859).

V. BADON, jud. Sălaj, 2 mai 1858. *Evhologhion*, „scris cu mîna", in quarto, coexistent cu un *Evhologhion* sau *Molitvelnic* de București din 1764. Inventarul mai consemnează, alături de *Cazania* de Bălgrad (1699), de *Propovedaniile* lui Samuil Micu (1784), de alte tipărituri de Blaj și un

---

[4] Gh. Mânzat, *Vechile mănăstiri din ținutul Someșului*, în „Cultura creștină", XVI (1936), nr. 10, p. 585—586.

[5] Idem, *Inscripții și însemnări de pe bisericile și cărțile liturghice vechi din Someș*, în „Tribuna Ardealului", I (1940), nr. 1, p. 6.

[6] *Ibidem*.

Octoih, „scris cu mîna", in quarto, biserica neavînd un altul tipărit (1934/1858).

VI. BERCHEZOAIA, jud. Maramureș, 24 decembrie 1858. *Prasnicar*, „scris cu mîna" și „fără an", înregistrat împreună cu un exemplar din *Minologhionul* de Blaj din 1751, cu alte tipărituri de Blaj și București (Diverse 2/1858). Manuscrisul este foarte probabil anterior procurării tipăriturii similare din 1751.

VII. FIRIZA, jud. Maramureș, 1857. *Liturghier*, manuscris, inventariat împreună cu două exemplare tipărite din aceeași carte, un *Liturghier* „vechi" și un alt *Liturghier* „mai bun" (1318/1857). Un alt inventar, din 21 martie 1858, consemnează un *Liturghier*, manuscris, și alte două tipărite, unul „vechi, fără titulă", altul de Blaj din 1807 (1394/1858).

VIII. GHIOLȚ, jud. Cluj, 19 aprilie 1908. *Minei*, „vechi și defectuos, scris cu mîna cu litere cirile" (4181/1915). De la această biserică avem și alte două inventare mai vechi, unul din 19 aprilie 1908 care înregistrează printre cărțile liturgice, fără nici o precizare, un *Minei* (4912/1908) și un altul din 14 februarie 1915 care de asemenea consemnează la modul general un *Minei* (5215/1913). Exemplarul este același în cele trei inventare, dar la 1908 și 1913 alcătuitorul inventarelor nu s-a străduit, cu cîteva excepții, să înregistreze caracterul tipărit sau manuscris al cărților, după cum nici locul și data imprimării acestora.

IX. GÎRBOU, jud. Sălaj, 23 iunie 1867. *Penticostar*, „scris cu mîna", inventariat împreună cu mai multe tipărituri de Blaj, dintre care *Liturghierul* tipărit în 1756 sub episcopul Petru Pavel Aron, lipsind dintre cărțile de cult *Strastnicul* (1704/1867).

Din Gîrbou a ajuns în colecția de manuscrise a Academiei Române un *Miscelaneu teologic: Liturghier și Strastnic*, „scris de popa Vasiliia moldovanul, și zugraf, în sat în Gîrbou. (Le(a)t 7229", în cele două însemnări ale manuscrisului corespondentul văleatului fiind dat anul 1718, lunile octombrie și noiembrie. Scrierea manuscrisului imită tiparul, titlurile și inițialele fiind în roșu iar frontispiciile colorate, filele avînd numerotație originală. Legătura veche în piele[7].

Din confruntarea datelor inventarului din 1867 și ale manuscrisului misceleanu din 1718 pare să rezulte că după procurarea *Liturghierului* de Blaj din 1751, *Liturghierul* manuscris, la o dată neprecizabilă, dar anterioară celeia de 23 iunie 1867, a fost înstrăinat din Gîrbou, biserica rămînînd fără *Strastnic*, folosindu-se probabil de unul personal al preotului.

X. HOROATU CRASNEI, jud. Sălaj, 6 iulie 1857. *Prasnicar*, „scris cu mîna la 1738", in folio, legat în piele, la fel cu celelalte 14 cărți ale bisericii. Manuscrisul este inventariat împreună cu *Mineiul* de Blaj din 1838, cu *Cazania* de Rîmnic din 1748 și cu alte tipărituri de Blaj, București și Sibiu (1377/1857).

XI. JICHIȘU DE JOS, jud. Cluj, 3 martie 1872. *Prasnicar*, „vechi, scris cu chirile", din inventar lipsind vreo tipăritură similară (613/1872). Inventarul mai nou, din 19 decembrie 1911, îl înregistrează simplu

[7] G. Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, I, București 1959, p. 266.

Prasnicar, fără alte precizări, fiind și de această dată singura carte care cuprindea slujbele religioase ale sfinților de peste an (960/1912).

Manuscrisul a fost semnalat în anul 1940, descris sumar și reproduse însemnările. Este în limba română, scris de popa Filip din Cozla, pe cînd se afla în Cristolțu Mare din Sălaj. Manuscrisul se prezenta legat în scoarțe de lemn, pe una din acestea fiind scrisă de Miron diacul din Solomon o poezie dedicată „mălaiului", care la acea dată avea preț bun, permițînd „vigănirea boreselor". Poezia pare a fi scrisă curînd după mijlocul secolului al XVIII-lea, într-un an de foamete, cînd porumbul disprețuit de nobilime ajunsese la loc de cinste. Manuscrisul conținea mai multe însemnări pe care le reproducem după Gheorghe Mânzat[8]. Astfel sub textul rînduielii zilei lui Simeon Stîlpnicul se consemna: „Scris-am eu popa Filip din Cristolțu Mare a. 1763", însemnare urmată de alte două din anul 1764. Prima dintre acestea înscrie pe „Robul lui D-zeu Petre din Pintic", iar a doua aduce precizarea: „Scris-am acest Mineiu popa Filip, cînd am șezut în Cristolțul Mare, deci cineva pe dînsul să nu-l hulească, ci să îndrepteze cu duhul blîndețelor. Anul D-lui 1764 iulie 25 zile". Pe o altă filă, același preot copist însemna: „Scris-am această carte eu popa Filip din vidicul Chioarului, anume din Cozla, cînd am lăcuit în Cristolțul Mare, anul Domnului 1767 luna cireșar 15".

XII. JICHIȘU DE SUS, jud. Cluj, 19 februarie 1911. *Minei*, „vechi, scurtat și scris", consemnat împreună cu o *Evanghelie* de Iași, cu binecunoscuta *Cazanie* a lui Varlaam și cu alte titluri dintre care reținem un *Octoih mare* și un *Octoih mic*, „legat în fire" (3508/1911), unul putînd fi *Octoihul* manuscris semnalat în 1940 de Gheorghe Mânzat ca existent în biserica satului, fiind scris de popa Nechita din Igriția la 1810. Nu sînt date nici un fel de precizări în legătură cu eventualele însemnări, cu formatul, legătura, grafia și cerneala folosită[9].

XIII. MANIC, jud. Bistrița-Năsăud, 20 septembrie 1914. *Phisicae auditor 1835*, posibilă copie manuscrisă a cursului de fizică teoretică și experimentală a profesorului Nicolae Marcu de la Liceul episcopal din Blaj. Dintre cărțile acestei biserici am aminti un exemplar din *Cazania* lui Varlaam dăruit de Aron Grama (124/1915).

XIV. NĂNEȘTI, jud. Maramureș, 16 ianuarie 1867. *Apostol*, „scris", estimat valoric la 2 fl., în timp ce *Apostolul*, tipărit și „legat în piele roșie", de fapt ediția de Blaj din 1767, era socotit în valoare de 5 fl. (266/1867). Manuscrisul a fost semnalat în 1909, trecînd drept „foarte frumos" și reproducîndu-i-se următoarea însemnare: „Și am scris eu, robul lui Dumnezeu și mult păcătosul întru toate popa Vasile Moldovanul, dascălul obișnoel(nic). De la zidire 7200 [sic], de la H(risto)s 1700"[10].

XV. NUȘFALĂU, jud. Sălaj, 5 octombrie 1914. *Minologhion*, scris cu chirilice de popa Gavrilă la 1733, „bun", adică utilizabil în oficierea slujbei bisericești. Din inventar lipsește vreo tipăritură similară, deși biserica avea o bogată zestre de cărți tipărite la București, Rîmnic și Blaj (8748/1914).

[8] Apud Gh. Mânzat, *op. cit.*, nr. 2, p. 3.

[9] *Ibidem.*

[10] Apud I. Bîrlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909, p. 139.

XVI. PETENIA, jud. Sălaj, 6 iulie 1857. *Minei mare*, „scris pentru prasnice, legat în mape, nu se știe data", înregistrat împreună cu *Cazania* lui Varlaam, cu *Propovedaniile* lui Samuil Micu (1784), cu alte tipărituri de Blaj și Rîmnic. Inventarul nu consemnează o altă carte similară, adică un *Minei* sau *Antologhion* (1377/1857).

XVII. PLEȘCA, jud. Sălaj, 6 iulie 1857. Biserica celor 170 de suflete înzestrată cu 9 tipărituri de București și Blaj, la care se adăuga un *Prasnicar* manuscris, „fără dată, in folio și legat în piele" (1377/1857).

XVIII. RAGLA, jud. Bistrița-Năsăud, 1909. *Cazanie* din 1788, „scrisă cu mîna", inventariată împreună cu *Propovedaniile* lui Petru Maior (Buda, 1809), cu cele 12 volume ale scrierii religioase *Viețile Sfinților* apărute la Neamț între 1807—1830 și cu alte tipărituri din Moldova și Transilvania (9984/1909). Inventarul mai nou, din 27 iunie 1915, înregistrează manuscrisul fără precizarea datei (6174/1915).

Copistul acestui manuscris a fost probabil dascălul Samoil din Ragla, care la 24 mai 1777 termina de scris un *Prăsnicar sau Floarea cuvintelor* parese pentru preotul din Cușma[11].

XIX. SATULUNG, jud. Maramureș, 27 ianuarie 1859. *Minei*, manuscris, consemnat împreună cu *Minologhionul* de Blaj din 1838 și un *Octoih*, tot manuscris, coexistent la biserică cu *Octoihul* tipărite la Blaj în anul 1770 (Diverse 2/1858).

XX. SĂCĂLAIA, jud. Cluj, 3 iunie 1913. *Prasnicar*, „scris la 1823 cu chirilice", inventariat împreună cu *Minei* de Blaj, tipărit cu chirilice, probabil cel de la 1838, din moment ce biserica ducea lipsă de o asemenea carte copiată anterior numai cu un deceniu și jumătate (9510/1913).

XXI. SĂPÎIA, jud. Maramureș, 24 decembrie 1858. *Apostol*, manuscris, înregistrat împreună cu *Molitvelnicul* de Bălgrad (1689), cu *Evanghelia* de București din 1750 și cu alte tipărituri de Blaj (Diverse 2/1858).

XXII. SUB CETATE, jud. Sălaj, 3 februarie 1916. *Strastric*, manuscris, inventariat cu un altul tipărit la Blaj în 1773, cu o *Cazanie* de București (1732) și cu mai multe tipărituri de Blaj (6474/1916).

XXIII. ȘIGĂU, jud. Cluj, 24 februarie 1911. *Minei*, „scris și scurtat", consemnat fără vreo tipăritură similară, împreună cu un *Octoih* de Tîrgoviște (1712) și cu alte titluri de Blaj sau cu elementele de localizare și datare neprecizate (3508/1911).

XXIV. VALCĂU DE SUS, jud. Sălaj, 22 noiembrie 1916. *Cazanier* manuscris din 1732, înregistrat împreună cu *Cazania* de București din același an și cu alte tipărituri de Blaj și Sibiu (4705/1917).

XXV. VALEA CHIOARULUI, jud. Maramureș, septembrie 1857. *Minologhion*, manuscris, fără an, in folio, inventariat împreună cu alte 13 cărți tipărite, dintre care amintim *Alfavita sufletească* (Sibiu, 1803), *Biblia* lui Samuil Micu, *Predicele* lui Petru Maior (Buda, 1810—1811), și mai multe tipărituri de București și Blaj (Diverse 2/1858). Inventarul din februarie 1859 este identic, cu excepția consemnării în plus a unui exem-

[11] M. Popa, *Manuscrise românești în bibliotecile budapestane*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca", XXIII (1980), p. 469.

plar din *Evanghelia* de Blaj (1776), împrumutat între timp de la sătenii din Bercheșoaia (Diverse 2/1858). Mai tîrziu, la 17 mai 1912, cînd s-a întocmit un nou inventar al cărților bisericii, în rîndul acestora a fost trecut și un *Minei,* fără alte precizări (6429/1912).

XXVI. VALEA PORCULUI, jud. Maramureș, 1867. *Minei,* „scris cu mîna, defectuos", estimat valoric la 1 fl., în timp ce un alt *Minei* „vechi, legat" era socotit la 8 fl., cea mai ridicată sumă a tuturor celor 13 cărți ale bisericii (133/1867). În anul 1909, Ioan Bîrlea consemna între tipăriturile bisericii din Valea Porcului și un *Minologhion* de Blaj din anul 1781[12].

XXVII. VIIȘOARA, jud. Bihor, 1857. *Minei,* „scris cu mîna, nu se știe de cine", înregistrat împreună cu *Cazania* de Bălgrad (1699), cu *Evanghelia* de Rîmnic (1746), cu *Liturghierul* și *Molitvelnicul* (1706) ieșite din aceeași tiparniță și cu alte tipărituri de București, Blaj și Sibiu (1388/1857).

Dacă se compară cele 30 de manuscrise cu numărul celor 224 de biserici din cele 221 de localități ne apare evidentă disproporția, dar trebuie avut în vedere că numărul relativ mic al manuscriselor, în raport cu existentul posibil din trecut, depinde în mare parte de natura și caracteristicile inventarelor ca surse de informații. Astfel din existentul de manuscrise într-o localitate la data întocmirii inventarului acesta înregistrează doar cartea manuscrisă proprietate a bisericii, rămînînd pe dinafară manuscrisele preoților, ale cantorilor și ale unor enoriași. Manuscrisele proprietate a bisericii și implicit a comunităților sătești au prezentat în trecut o stabilitate mult mai mare decît cele aflate în proprietatea personală. Acestea din urmă s-au putut păstra generații la rînd în aceleași familii, dar frecvent, în anumite împrejurări, ajung să fie vîndute unor persoane particulare sau dăruite bisericilor, constituind pentru acestea una din modalitățile de îmbogățire a zestrei de carte tipărită și manuscrisă.

Inventarele bisericești fiind de regulă întocmite cu prilejul vizitelor canonice și a succesiunilor parohiale, în ultimul caz, căruia îi aparțin aproape în totalitate cele 254 de inventare, noul preot, necunoscînd bine zestrea de cărți a bisericii încredințate sau pur și simplu ignorînd manuscrisele, putea să le excludă din catagrafiere. Pentru Maramureș avem cazurile verificabile ale manuscriselor bisericilor din Borșa și Ieud. Astfel din cele patru manuscrise consemnate în 1909 de Ioan Bîrlea la biserica „din Jos" (de lemn) din Borșa, inventarul acestei biserici din 24 ianuarie 1860 nu înregistrează nici unul (Diverse 1860). Cu toate acestea *Evanghelia românească* manuscrisă, cumpărată și dăruită bisericii în 1696, *Octoihul slavon* al lui Ștefan diacul din Moldova, cumpărat pentru aceeași biserică la 7 mai 1631, și *Triodul slavon,* dăruit bisericii la 9 decembrie 1680, existente la 1909 în lăcașul pentru care au fost cumpărate[13], este în afara oricărei îndoieli că au existat și la 1860, fiind însă ignorate. La fel pentru biserica „din Sus", zidită după inventar la 1723, din cele trei mamanuscrise consemnate de Bîrlea, preotul Vasile Mihalca, la 24 ianuarie

[12] *Op. cit.,* p. 201.
[13] *Ibidem,* p. 29—33.

1860, nu înscria nici unul (Diverse 1860). Dar este sigur că *Octoihul slavon*, cumpărat și dăruit bisericii la anul 1673, și *Cazania slavonă*, copiată în 1653 de Grigorie Striischi și Ioan diacul din Nancova și oferită la 8 noiembrie 1654 (de fapt 1655) aceleiași biserici, găsindu-se la 1909 în lăcașul pentru care au fost cumpărate[14], s-au aflat tot aici și în anul 1860, deși preotul a consemnat numai trei *Octoihuri* tipărite la Rîmnic (1750), Blaj (1760) și Buda (1846) și *Cazania* lui Varlaam (Diverse 1860). La biserica „din Șes" a Ieudului, *Evanghelia slavonă*, copiată în 1695—1696 de diacul Ian, și *Liturghierul slavon*, cu însemnare fără element de datare, ambele manuscrise lipsite de precizarea împrejurărilor în care au ajuns la Ieud, înscrise de Bîrlea la 1909[15], nu mai figurau în inventarul bisericii din 22 aprilie 1917 (4861/1917) fie din cauza pierderii între timp a acestor manuscrise, fie din aceea a ignorării lor din partea preotului care a întocmit inventarul.

O altă problemă pe care o ridică inventarele bisericești este aceea a exactității sau a conștiinciozității consemnării tuturor elementelor bibliografice de bază ale cărților și manuscriselor. De regulă, prin inventarierea cărților preotul reține titlul, locul și anul tipăririi acestora, aducînd uneori elemente suplimentare de descriere, cum ar fi starea de conservare, formatul, legătura, prețul și caracterele chirilice sau latine de imprimare. În multe cazuri inventarele nu înregistrează decît titlul cărții tipărite sau manuscrise, eventual și alte elemente secundare, eludîndu-se atît locul, cît și anul tipăririi sau scrierii. Faptul s-ar explica prin finalitatea înregistrării cărților, aceea de a avea o evidență relativ simplă și de a informa forul episcopal despre existentul de cărți necesare oficierii serviciului liturgic. Interesa conținutul în sine al cărții, faptul că era *Evanghelie*, *Liturghier*, *Cazanie* etc., și mai puțin datele căutate azi de cercetătorul tipăriturilor și manuscriselor vechi. În plus, inventarele noastre datînd din a doua jumătate a secolului trecut și de la începutul secolului nostru, la întocmirea lor preoții aveau în față cărți și manuscrise cu un înalt grad de uzură, cu filele de la început și sfîrșit lipsă, tot atîtea elemente care făceau dificilă lectura corectă a datelor, dacă nu uneori o excludeau parțial sau cu desăvîrșire. Nu trebuie să uităm, mai ales în cazul manuscriselor, că multe erau nesemnate și nedatate adăugîndu-se la greutățile semnalate și pierderea de către preoți și cantori a deprinderii cititului cu slove și a interpretării cifrice a acestora. Astfel înțelegem de ce, din cele 30 de manuscrise, doar unul singur, *Minologhionul* din Nușfalău, are precizat numele copistului, popa Gavrilă, și anul scrierii, 1733. Alte 5 manuscrise sînt inventariate cu menționarea anului scrierii: două *Cazanii*, una de la Ragla din 1788, alta de la Valcău de Sus din 1732; două *Prasnicare*, unul de la Horoatu Crasnei din 1738, altul de la Săcălaia din 1823 și un manuscris școlar, *Phisicae auditor* din 1835 de la Manic. Restul de 24 de manuscrise au precizat doar titlul în funcție de conținut: 2 exemplare din *Apostol* (Nănești și Săpîia), 2 din *Cazanie* (Ardan și Arieșu de Pădure), 2 din *Evhologhion (Molitvelnic)* sau *Carte de rugăciuni* (Aleuș și Badon), unul din *Liturghier* (Firiza), 13 din *Minei*

[14] *Ibidem*, p. 40—43.
[15] *Ibidem*, p. 125—126.

(Minologhion) sau *Prasnicar* (Aleuș, Aluniș, Berchezoaia, Ghiolț, Jichișu de Jos, Jichișu de Sus, Petenia, Plești, Satulung, Șigău, Valea Chioarului, Valea Porcului și Viișoara), 2 din *Octoih* (Badon și Satulung) și cîte unul din *Penticostar* (Gîrbou) și *Strastnic* (Sub Cetate). Dintre aceste 24 de manuscrise, consemnate doar cu numele sau titlul, pentru un număr de 3, pe baza bibliografiei publicate despre ele, se poate preciza atît numele copistului, cît și data scrierii.

Despre *Apostolul* din Nănești se știe că a fost scris la 1700 de popa Vasile Moldovanul[16], despre *Prasnicarul* din Aluniș se cunoaște că este rezultatul ostenelii lui Petre Dascălul de la începutul secolului al XVIII-lea[17] iar din însemnările *Prasnicarului* din Jichișu de Jos aflăm că a fost copiat între 1763—1767 de popa Filip din Cozla[18].

În privința datării celorlalte 21 de manuscrise, inventarele ne oferă cîteva elemente cu caracter general și special care permit fixarea în timp cu probabilitate și aproximație a scrierii lor. Cuprinzînd texte de cult în limba română și cunoscîndu-se dinamica tipăriturlor cu acest conținut, care de pe la mijlocul secolului trecut satisfăceau pe deplin trebuințele serviciului bisericesc și s-au impus în vînzare prin ieftinătatea lor, manuscrisele în cauză dacă nu sînt mai vechi, aparțin cel mult primei jumătăți a secolului al XIX-lea. Că nu sînt mai noi rezultă atît din data inventarierii lor, nu mai puțin de 15 între anii 1857—1872, cît și din determinativele de „vechi", „defectuos", „bătrîn" și „cu chirilice" care le însoțesc. Aceste determinative corelate cu vechimea și coexistența la aceeași biserică a unor tipărituri cu conținut identic permit datarea în timp a manuscriselor cu deosebire în secolul al XVIII-lea fără a se exclude posibilitatea unei vechimi mai mari sau mai reduse.

Cît despre *Cazania* de la Ardan, socotită drept „veche la 1867, și despre cea de la Arieșu de Pădure, caracterizată la 1859 de „bătrînă, veche, necetivere", avem motive să le considerăm din secolul al XVIII-lea. La fel *Liturghierul* de la Firiza, inventariat la 1857 împreună cu alte două *Liturghiere* tipărite, unul la Blaj în 1807 și altul mai „vechi", credem că aparține aceleiași perioade, procurarea unui *Liturghier* manuscris, în condițiile existenței unor exemplare tipărite, fiind puțin probabilă. Aceeași vechime se pare că au avut-o și *Prasnicarele* din Berchezoaia și Jichișu Jos, exemplarul din prima localitate coexistînd la 1858 cu *Minologhionul* de Blaj (1751) iar din a doua, fiind socotit la 1872 drept „vechi". Pentru Valea Porcului din Maramureș, *Mineiul* „defectuos" și prețuit în 1867 la 1 fl., comparat cu *Minologhionul* de Blaj (1781) estimat în același inventar la 8 fl., trădează o vechime care poate ușor coborî spre începutul secolului al XVIII-lea. *Octoihul* de la Satulung inventariat, la 1859, împreună cu unul tipărit la Blaj în 1770 și *Strastnicul* din Sub Cetate înregistrat, la 1916, împreună cu un altul tipărit la Blaj în 1773 pot aparține aceluiași secol.

Dintre copiștii celor 30 de manuscrise, inventarele dezvăluie doar numele lui popa Gavrilă care, în 1733, a scris *Minologhionul* păstrat la

[16] *Ibidem*, p. 139.
[17] Gh. Mânzat, *op. cit.*, nr. 1, p. 6.
[18] *Ibidem*, nr. 2, p. 3.

Nușfalău, localitate din părțile Sălajului. Știrile sumare oferite de inventar nu ne permit să cunoaștem mai îndeaproape viața și activitatea acestui copist, de origine socială modestă, simplu preot. De asemenea nu putem ști dacă la 1733 popa Gavrilă era preot în Nușfalău și a realizat manuscrisul pentru propria-i biserică sau a scris *Minologhionul (Minei)* ca străin de sat și plătit de o persoană sau de întreaga comunitate. Nu este exclus ca manuscrisul să fi ajuns, la o dată ulterioară, în posesia bisericii din Nușfalău prin cumpărare sau donare în împrejurări necunoscute. Conținînd un text de cult și fiind scris la o dată cînd asemenea manuscrise imitau grafic slova tipărită, a modelului, este posibil ca *Minologhionul* popii Gavrilă să fi prezentat aceleași caracteristici grafice.

Ca un fapt nu lipsit de sugestii privitoare la acest manuscris, reproducem un fragment din scrisoarea preotului G. V. Sima adresată, în 1943, gazetei *Tribuna Ardealului:* „Mai posed în biblioteca mea și o carte scrisă cu mîna de Popa Gavrilă, la anul 1733, — *Minologhion* sau *Mineiu* — care-i decopiat așa de bine, imitînd literele tipărite, că abia se poate distinge, că-i scris cu mîna, confirmînd cele scrise de dvs. despre acest artist al scrisului. Are pe unele pagini și însemnări marginale și s-ar putea să vă fie de oarecare folos, descifrîndu-le"[19]. Preotul G. V. Sima considera pe autorul manuscrisului său drept același cu Popa Gavrilă din „Sintealic"[20].

Despre activitatea și opera manuscrisă a celorlalți trei copiști cunoscuți nu atît din inventare, cît din bibliografia publicată, putem spune ceva mai mult. Astfel, despre autorul *Apostolului* manuscris din Nănești aflăm din propria-i însemnare, de la 1700, că era „popa Vasile Moldovanul, dascălul obișnoelnic", adică un străin din Moldova care se îndeletnicea în Maramureș cu dăscălia și, evident, cu copiatul cărților. Stăpînea cu pricepere meșteșugul scrisului, realizînd la Nănești un „manuscript foarte frumos"[21].

Asemănarea numelui acestui preot copist cu acela al lui „popa Vasilia moldovanul și zugraf, în sat în Gîrbou", care termina de scris aici, la 27 noiembrie 1718, un *Liturghier* și un *Strastnic*, a sugerat identitatea posibilă a celor doi copiști[22], dată fiind și apropierea în timp a activității lor în cele două sate.

Însemnările *Prasnicarului* din Aluniș ne-au transmis un alt nume de copist, pe acela al dascălului Petre, care se numea pe sine „fiul străinătății" și activa, pe la începutul secolului al XVIII-lea, în satul Ciubanca, plătit de jupînul Chirilă și de părintele său Nuțu. Localitatea în care a ostenit un timp Petre Dascălul, așezată spre Sălaj, la nord-vest de Gherla, aparținea unei zone frecventate mai cu seamă de copiștii moldoveni. Numele de Petre al acestui dascăl poposit la Ciubanca nu se în-

[19] Apud Fl. Mureșanu, *Contribuții prețioase*, în „Tribuna Ardealului", IV (1943), nr. 830, p. 2.

[20] Pentru activitatea acestui copist vezi Fl. Mureșanu, *Copii după Cazania lui Varlaam*, în „Tribuna Ardealului", IV (1943), nr. 813, p. 2; idem, *Cazania lui Varlaam 1643—1943. Prezentare în imagini*, Cluj, 1944, p. 194—197.

[21] I. Bîrlea, *op. cit.*, p. 139.

[22] M. Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI—XVIII*, Sibiu, 1968, p. 119—120.

tîlnește în rîndul copiștilor din Moldova cunoscuți prin activitatea lor în Transilvania. Numele pare a fi mai de grabă din vest sau din alte părți, cu un asemenea nume și dintr-un timp apropiat fiindu-ne cunoscut copistul Petre Dascălul din Șcheii Brașovului (1675)[23] și Petre Dascălul din Țara Românească (1717)[24]. Petre Dascălul din Ciubanca poseda, pe lîngă meșteșugul scrisului, și iscusința desenului, pe ultima filă a manuscrisului lăsîndu-ne portretul desenat din peniță[25].

Spre deosebire de copiștii din Nănești și Aluniș, popa Filip din Cozla, care semnează *Mineiul* din Jichișu de Jos, a fost un cărturar din partea locului, născut, după propria-i mărturisire, la Cozla și ajuns pe la 1763 în Cristolțul Mare, unde, pe lîngă slujba altarului, găsise răgazul necesar copierii de cărți. Din această viață împărțită între grijile altarului și desfătarea cărților s-a născut manuscrisul *Mineiului*. Copiat pe un răstimp îndelungat, între 1763 și 15 cireșar 1767, manuscrisul probabil a fost nu numai transcris, ci și lucrat artistic, peregrinarea sa dovedind prețuirea de care s-a bucurat[26].

În afară de aceste patru manuscrise a căror copiști ne sînt cunoscuți cu certitudine, manuscrisul *Cazaniei* din 1788 de la Ragla poate fi adus în discuție pentru stabilirea probabilă a autorului. Cunoscîndu-se activitatea de copist a dascălului Samoil din Ragla, care la 24 mai 1777 termina de scris un *Prasnicar sau Floarea cuvintelor*, parese pentru preotul din Cușma[27], este admisibilă cu temei posibilitatea de a fi scris, la puțin timp, *Cazania* bisericii în strana căreia cînta.

Sub raportul provenienței geografice copiștii celor 5 manuscrise își au obîrșii diferite, anume popa Gavrilă, popa Filip și dascălul Samoil din Transilvania, popa Vasile din Moldova, iar dascălul Petre neprecizabilă, din afara Transilvaniei. Social aparțin preoțimii de rînd și dăscălimii de strană, fiind preoți fără rang și dascăli fără școli în satele lor, dar obișnuiți cu traiul pribegiei în căutarea unui cîștig.

Manuscrisele datate, în număr de 9, se înscriu în răstimpul 1700—1835 iar cele nedatate, în număr de 21, aparțin cu probabilitate secolului al XVIII-lea și primei jumătăți a secolului al XIX-lea. Cu o singură excepție, aceea a manuscrisului școlar *Phisicae auditor* (1835), toate sînt scrise în limba română și probabil cu slove, dată fiind vechimea lor și conținutul de cărți de cult. Judecînd după ceea ce cunoaștem privitor la manuscrise similare[28], putem considera că au fost scrise pe hîrtie, folosindu-se cerneala obișnuită pentru text și, în unele cazuri chinovarul pentru titluri, inițiale și indicațiunile de tipic. Prin întrebunțarea lor nu puteau avea decît forma de codice, adică de carte, iar grafia celor mai multe, pentru că se foloseau în oficierea slujbelor religioase, imita probabil tiparul, punîndu-se astfel la îndemîna preoților un text ușor de citit și cu un aspect grafic atrăgător.

---

[23] Fl. Dudaș, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, Timișoara, 1979, p. 218 și 224—225.
[24] G. Ștrempel, *op. cit.*, p. 176—177.
[25] Gh. Mânzat, *op. cit.*, nr. 1, p. 6.
[26] *Ibidem*, nr. 2, p. 3.
[27] M. Popa, *op. cit.*
[28] G. Ștrempel, *op. cit.*, p. VIII—XI.

După conținut cele 30 de manuscrise se prezintă astfel: un singur manuscris școlar de fizică și 21 de manuscrise bisericești, dintre care 2 *Apostoliere*, 4 *Cazanii*, 2 *Evhologhioane*, 1 *Liturghier*, 8 *Mineie*, 2 *Minologhioane*, 2 *Octoihuri*, 1 *Penticostar*, 6 *Prasnicare* și un *Strastnic*. Dintre aceste titluri se pot reuni cele ale *Mineiului*, *Minologhionului* și *Prasnicarului*, întrucît toate trei desemnează aceeași carte bisericească a slujbei sărbătorilor și a sfinților de peste an, denumirea de *Minei*, *Minologhion*, *Prasnicar* sau *Antologhion* întrebuințîndu-se după obișnuința și preferința fiecărui preot. În general numele sub care sînt consemnate în inventare manuscrisele, ca și cărțile de altfel, nu ridică probleme, fiind cele obișnuite în satele transilvănene. Pentru cazul manuscriselor noastre ar putea ridica semne de întrebare doar *Cartea de rugăciuni* de la Aleuș pe care am considerat-o *Evhologhion (Molitvelnic)*, nume sub care apar de regulă „Rugăciunierele" din inventare, dar trebuie avut în vedere că, pe lîngă cîntări, puteau cuprinde un anumit număr de rugăciuni și *Ceasloavele* sau *Triodurile*.

Comparînd proporțiile dintre titlurile manuscrise cu cele dintre titlurile tipărite consemnate în cele 254 de inventare rezultă similitudinea lor, preferința pentru *Mineie (Prasnicare)* și *Cazanii* însemnînd preferința pentru cărțile moralizatoare ale vieților de sfinți și pentru cărțile de învățături sau tîlcuiri din *Evanghelii*. Preferința exprimă, în privința raportului dintre tradiție și inovație în societatea românească, spiritul nou al epocii căreia aparțin manuscrisele și tipărturile, prețuirea cărții moralizatoare și de învățătură, efortul preoților de realizare a unei opere de edificare morală și gustul acestora și al credincioșilor pentru cartea explicativă. Tendința exprima filozofic, tot mai pregnant, noua atitudine de acceptare a adevărului revelat doar în măsura în care era explicat. Și cum treptat, pe nesimțite și nemărturisit, pildelor morale de sorginte biblică și patristică din *Cazanii* li se asociază prin *Propovedaniile* manuscrise[29] și tipărite (ale lui Samuil Micu și Petru Maior), prin noile *Predici* (*Conciones* manuscrise ale lui Samuil Micu și *Prediche*, respectiv *Didahii* de Petru Maior) pilde din viața obișnuită, din înțelepciunea filozofilor păgîni (Seneca, spre exemplu) și din istoria profană[30] inovația și semnificația procesualității în sine nu pot fi puse la îndoială. Ele se înscriu și țin de spiritul luminilor, contribuind, e adevărat cu mijloace proprii și în forme specifice, la realizarea finalităților acestora, în special al omului nou, dominat de înalte valori morale și obișnuit să accepte adevărurile nu prin simpla lor crezare, ci prin persuasiunea și evidența oferite de explicație, explicație care la rîndu-i se resimte de pe urma acțiunii spiritului laic și raționalizator al vremii. Nu trebuie uitat că în se-

[29] Avem în vedere, printre altele, exemplarele consemnate în Hațeg la Valea Lupului (din 1676) și la Hățăgel (din 1693—1701), cf. Fl. Dudaș, *Cărți vechi românești din Țara Hațegului în lumina catalogului lui Ștefan Moldovan (1857)*, loc. cit., p. 499—501. Autorul înregistrează, prin intermediul *Catalogului*, un număr de 25 de manuscrise răspîndite în 22 de localități din fostul vicariat al Hațegului.

[30] Vezi și A. Andea, *Cîteva date despre răspîndirea operei lui Samuil Micu și Petru Maior în Transilvania*, în „Studia Universitatis Babeș—Bolyai", Historia, XXVIII (1983), p. 40—41.

colul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea un număr însemnat de preoți frecventează școli înalte, învățînd pe lîngă teologie și filozofie (wolffiană și kantiană), pe lîngă dreptul canonic și cel natural, pe lîngă istoria sacră și cea profană, pe lîngă exegeza Bibliei și învățătura fizicii, aceasta din urmă ilustrată, în cazul nostru, de manuscrisul *Phisicae auditor* din 1835 de la Manic. Fără îndoială numărul redus din inventare al manuscriselor și cărților tipărite de acest fel se explică prin natura însăși a inventarelor care nu înregistrează cărțile personale ale preoților, ci pe cele ale bisericilor care erau înainte de toate cărți de cult. Că preoții nu se mărgineau la lectura acestora, că bibliotecile lor se compuneau din cărți cu un conținut mult mai variat o dovedesc mai cu seamă manuscrisele miscelanee ajunse pînă la noi, dintre care amintim pe cel scris la 1778 de popa Nichifor din Bulgarii Sălajului cuprinzînd, printre altele, *Avestița*, *Archirie* și *Anadan*, *Rețete* și *Versuri*[31]. De altfel, scrierile cu conținut laic se pot întîlni și pe filele albe ale manuscriselor cu text de slujbă, cum este cazul poeziei dedicate „mălaiului", scrisă de Miron diacul din Solomon pe una din scoarțele *Mineiului* din Jichișu de Jos[32].

În altă ordine de idei, cărțile în discuție, *Cazaniile* și *Prasnicarele*, spre deosebire de cele canonice *(Evanghelie, Liturghier, Apostol)* îngăduiau preotului sau diacului la copierea lor o anumită libertate față de textul modelului care putea fi „scurtat", așa cum și-au îngăduit s-o facă copiștii *Mineielor* din Șigău și Jichișu de Sus. Această apropriere cu mai puțin respect față de integritatea modelului folosit evidențiază o anumită doză de libertate în lectură, fie aceasta chiar a cărților sfinte, și un marcant spirit practic de adaptare a duratei slujbei la împrejurările timpului așa cum o cerea, în multe privințe, și politica religioasă a despotismului luminat. Din nou, ne aflăm în fața unor atitudini mentale mai puțin tradiționale, a unor tendințe novatoare din cultura noastră religioasă. Firește, procesul a fost mult mai complex, constituit dintr-un păienjeniș de întrepătrunderi convergente însă spre aceeași dominantă a progresului, a modernizării societății.

În încheiere, considerăm că studiul de față, aducînd în atenția cercetării cele 30 de manuscrise, dintre care 27 semnalate pentru prima dată, oferă celor interesați atît nume noi de copiști, cît și exemplare necunoscute de manuscrise care întregesc peisajul cultural al Transilvaniei secolului al XVIII-lea și a primei jumătăți a secolului următor. Manuscrisele se adaugă altor contribuții, mai vechi și mai noi, de semnalare și descriere a cărții scrise cu mîna din stranele și altarele bisericilor Transilvaniei de nord. Cele 30 de manuscrise, cu excepția celor deja semnalate de la Nănești, Jichișu de Jos și Aluniș, se alătură celor înregistrate de Nicolae Iorga,[33], Ioan Bîrlea[34], Dariu Pop[35], Titus Roșu[36], Gheorghe

[31] G. Ștrempel, *op. cit.*, p. 180.
[32] Gh. Mânzat, *op. cit.*
[33] *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, II, București, 1906.
[34] *Op. cit.*
[35] *Mărturii strămoșești. Note paleografice pe margini de cărți bisericești sătmărene*, Satu Mare, 1938.
[36] *Insemnări și inscripții bihorene*, I, Beiuș, 1941.

Mânzat[37], Florea Mureşanu[38], Gabriel Strempel[39], Florian Dudaş[40], Doru Radosav[41] şi de diverse alte studii. Datele pe care ni le pun la îndemînă aceste manuscrise, fie ele chiar fragmentare, dovedesc cu pregnanţă că ele reprezintă nu numai copii ale modelelor tipărite sau manuscrise, ci şi ale mediului cultural şi social în care au trăit copiştii şi beneficiarii ostenelii acestora. Manuscrisele confirmă constatarea mai veche că actul de cultură este în acelaşi timp un act social, imaginea fidelă şi subtilizată totodată a spiritului timpului, adică a felului de a gîndi şi a acţiona al societăţii care l-a creat şi l-a utilizat.

AVRAM ANDEA

[37] *Op. cit.*
[38] *Op. cit.*
[39] *Op. cit.; Catalogul manuscriselor româneşti. B. A. R. 1—1600,* Bucureşti, 1978.
[40] *Op. cit.*
[41] *Copii manuscrise ale „Cazaniei" lui Varlaam — 1643 în nord-vestul Transilvaniei,* în „Studia Universitatis Babeş—Bolyai", Historia, XXV (1980), fasc. 2, p. 15—21.

NICULA IUON AL HORII, FIUL LUI HOREA*

În vreme ce pe platoul „La Furci" din Alba Iulia, Horea, căpetenia țăranilor ridicați pentru dreptatea și libertatea poporului iobăgit, plătea în cumplitul supliciu încercarea temerară de a schimba vechile rînduieli, fiul său mai mare, Iuon, zăcea închis în temnița din cetatea aceluiași oraș.

Pentru a-l feri de urgia urmăritorilor și pentru a asigura continuarea acțiunii, Horea, crezîndu-l în libertate, lăsa să se înțeleagă prin testamentul său dictat în ultimele clipe ale vieții că acest fiu al său nu era decît un copilandru de 14 ani. Rangul de căpitan pe care Iuon fiul lui Horea îl avea în oastea țărănească, învestirea cu puteri depline și cu atribuții egale celor ale lui Cloșca și Crișan, prezența sa neîntreruptă și deciziile luate în momentele hotărîtoare ale răscoalei, dovedesc însă că el era o căpetenie pe deplin matură. Cu toate acestea figura lui este pînă azi prea puțin cunoscută.

Se știa pînă acum[1] că Iuon, fiul lui Horea, în vîrstă de 19 ani, a participat la răscoală numărîndu-se între căpeteniile acesteia; ceata de vreo 500 de oameni ce i s-a încredințat după cucerirea Abrudului de către răsculați, a condus-o cu îndrăzneală și pricepere prin Corna, ocolind Zlatna, peste munți, pe la Negrileasa și apoi pe valea Ampoiului pînă la Cricău, unde s-a întîlnit, conform planului anterior stabilit, cu cetele lui Cloșca, urmînd să atace Galda. În drumul lui, țăranii înarmați conduși de Horea cel tînăr săvîrșesc acte de justiție socială atacînd curțile nobililor din Ampoița, Ighiel, Ighiu, Țelna, Bucerdea Vinoasă, Craiva și Cricău. Curajul și priceperea l-au impus de pe acum pe tînărul conducător țărănimii răsculate, care i-a prestat chiar jurămînt. Se mai cunoaște de asemenea rolul său în tratativele cu vice-colonelul Schultz, cînd la Tibru, alături de Cloșca, l-a trimis în locul său pe Ursu Uibaru[2]

---

* Comunicarea prezentată la sesiunea științifică organizată cu prilejul aniversării a 50 de ani de la înființarea Arhivelor Statului Cluj, în dec. 1970.

[1] N. Densușianu, *Revoluțiunea lui Horia în Transilvania și Ungaria, 1784—1785*, București, 1884; I. Lupaș: *Răscoala țăranilor din Transilvania la anul 1784*, Cluj, 1934; T. Popa: *Documente privitoare la trecutul românilor din vechiul scaun al Mureșului*, I, Tg. Mureș (1926); Șt. Pascu: *Cel mai tînăr căpitan al lui Horia: Ion Nicola Ursu*, în „România nouă" V (1937), nr. 188 din 14 oct., p. 3—4; D. Prodan: *Răscoala lui Horia în comitatele Cluj și Turda*, București, 1938; I. Fruma: *Horia, procesul și martiriul său*, Sibiu, 1947; I. Bratu: *Ion Horea*, în „Lucrări științifice" Seria C., Oradea, 1969 p. 337—346.

[2] N. Densușianu; *op. cit.*, p. 267; Șt. Pascu: *op. cit.*; I. Bratu: *op. cit.*, p. 340.

pentru a evita o cursă. După semnarea armistițiului se știe despre încercarea de a fi prins la Mogoș, despre scrisoarea sa de protest împotriva acestui fapt pe care a trimis-o Oficiului superior minier din Zlatna[3], și mai ales despre rolul important jucat în luptele din a doua parte a răscoalei, cînd avea conducerea principală a oastei răsculaților din zona Mogoș-Ponor-Rîmeți. Iuon fiul lui Horea figura printre căpeteniile pe capul cărora se instituise premiu. După reprimarea răscoalei, literatura de specialitate mai consemnează, disparat, știrea condamnării sale de către comitatul Alba la un an închisoare și apoi deportarea sa, împreună cu soția, în Banat. Nu se cunoștea nimic concret despre anii dinainte, și nici despre cei de după răscoală. Chiar și pentru precizarea rolului pe care fiul lui Horea l-a avut în timpul răscoalei, informația este însă redusă și mult prea fragmentară.

Documente inedite furnizate de cercetarea bogatului fond al arhivei Tezaurariatului minier, păstrate în Arhivele Statului din Cluj — neutilizat de N. Densușianu istoriograful răscoalei — precum și alte cîteva informații culese din Sibiu, Tg. Mureș și Viena, ne permit azi să conturăm o imagine mai clară a personalității acestui tînăr căpitan de răsculați.

În primul rînd documentele ne permit o precizare în privința numelui său. În acest sens consacrarea numelui de *Ion Horea* se pare a nu fi cea mai indicată, întrucît documentar l-am întîlnit o singură dată, cu adaosul că e fiul lui Horea Ursu: *Hora Iuon, Sohn des Hora Ursz.* Majoritatea documentelor (opt la număr îi transcriu numele *Nicula Iuon,* specificîndu-se întotdeauna și calitatea lui de fiu al lui Horea sau numai această calitate: *Nicula Iuon Sohn des Hora,* sau ... *des Rebellen Hora,* resp. *Sohn des justificirten Nicula Ursz oder Horia* (în limba latină: *Nicula Iuon alias Hora Filium quippe justificati Nyikula Ursz aeque Hora).* El însuși începe o scrisoare așa: *Eu ficioru Horii Nicula Urs* și o semnează: *Eu Nicula Urs,* nume pe care îl mai întîlnim în alte trei documente. Adeseori nici nu i se scrie numele, ci numai calitatea de fiu al lui Horea: *filius autem Hora, Hora fia, Der Sohn von Hore;* așa îl numește și un țăran din Bochia (Hunedoara), care-i cunoștea faptele chiar din timpul răscoalei: *Der Sohn von Hore.* În documentele germane este numit adeseori *tînărul Horea (der junge Hora,* sau *der jüngere Horea)* spre a-l deosebi de *bătrînul Horea (der alte Hora).*

De remarcat că în patru documente numele e scris românește: *Nicula Iuon a Horii.* Faptul că în textele latine și germane apar astfel, chiar în transcriere românească, e o dovadă că oficialii încearcă să reproducă numele așa cum l-au auzit de la populația românească, de aceea optăm pentru acest nume: *Nicula Iuon a Horii.*

Prima mențiune documentară despre Nicula Iuon a Horii, cunoscută pînă acum, se referea la momentul culminant al răscoalei, cînd el era în fruntea unei importante cete de răsculați. Dar un document din arhiva Tezaurariatului minier îi atestă prezența alături de tatăl său, Horea, și de alți fruntași răzvrătiți, încă din 1782, urmăriți din perioada inciden-

[3] N. Densușianu: *op. cit.,* p. 299; publicată integral de I. Bratu: *op. cit.,* p. 342—343.

tului de la Cîmpeni. Putem astfel preciza timpul și împrejurările în care el s-a format, căci între zecile de țărani care au trebuit să ia drumul codrilor pentru a scăpa de urmărirea autorităților după acest incident, și între cei ce cutreierau satele din munți pentru a agita spiritele nemulțumite, este și fiul cel mare al lui Horea: *filius item Horae*[4]. Mulți tineri de seama lui se pare să fi fost înflăcărați de ideea răzbunării pe calea armelor împotriva oprimatorilor încă din această perioadă. Între aceștia pare să fi fost și fiul lui Crișan prins mai tîrziu, și trimis la Zlatna împreună cu tatăl său sub o puternică pază militară[5]. Admirînd curajul și avîntul lui Nicula Iuon a Horii, și al altora din familia Todea cu care erau mereu împreună, Nicula Dumac, fratele lui Horea, nu se putea stăpîni să nu exclame: „Dacă aș avea către 40 de astfel de tineri bătăioși, aș cuteza să mă duc pînă la Zlatna ca să atac pe unii"[6].

Iuon a Horii s-a format prin participarea la frămîntări alături de tatăl său Horea, chiar din anii anteriori răscoalei[7], avînd rol important și în pregătirea ei, după cum dovedește și știrea — cunoscută dar neutilizată — că chiar și Luca, fratele său mai mic cu trei ani, fusese antrenat în asemenea acțiuni[8].

Alte informații documentare îl relevă pe tînărul Horea ca emisar de încredere al tatălui său și ca secretar al acestuia[9]. În această calitate el ia contact direct cu viitoarele căpetenii ale răscoalei ce se pregătea, participă la sfatul lor, se inițiază în toate tainele și planurile lor, încît numirea lui ca al patrulea căpitan în ierarhia răscoalei a fost o consecință firească a unei temeinice pregătiri prealabile. Astfel, în clipa declanșării marii vîlvătăi, Nicula Iuon a Horii, deși în vîrstă de numai 19 ani, apare ca un tînăr maturizat în frămîntările sociale ale ultimilor ani, cu o anumită experiență și chiar prestigiu între săteni, inițiat în toate problemele și hotărît să lupte cu ei pînă la capăt.

Documentele din arhiva amintită reliefează și mai pregnant rolul lui Iuon a Horii în timpul desfășurării răscoalei, înainte și după armistițiul din 11 noiembrie de la Tibru.

---

[4] Raportul lui Alexiul Incze, șpanul domeniului superior al Zlatnei către Administrația minelor, din 10 iulie 1784. — Arh. Stat. Cluj, Tezaurariatul minier (în continuare notat M.T.), doc. f.n. ad. nr. 1055/1784 (originalul), și o copie în Ober-Berg-Amt (notat în continuare O.B.A.), nr. 915/1784. — Anexa I.

[5] Maiorul Pükler raportează despre prinderea lui Crișan: „... mîine îl voi trimite la Zlatna cu o escortă de 50 de soldați și 10 husari sub comanda locot. Neustädter. Totodată voi trimite la Zlatna și pe *fiul lui Crișan, care e prins și dînsul*" (subl. n.), N. Densușianu, *op. cit.*, p. 423.

[6] *„si haberem similes adhuc 40 praecitatis verberatoribus pares juvenes usque Zalathnam ad expilandos quoslibet descendere praesumerem"* (subl. în orig.). — Anexa I. — Al. Neamțu *(Din antecedentele răscoalei lui Horea,* în „Anuarul Inst. de ist. Cluj, IX, 1966, p. 236), nu semnalează prezența fiului lui Horea între tinerii la care se referă Dumac Nicula.

[7] Șt. Pascu, *op. cit.*

[8] „Horja két fiával az elöl jároja". Tr. Popa: *op. cit.*, anexa LXII, p. 92.

[9] *Nicula Iuon Hori ... hic fuit patris sui Horae tabellarius;* în *Consignatio tumultuantium in regno fiscalibus Dominiis Montanis interceptorum,* înaintată de Joseph Podivinski, provisor, în 4 martie 1785. Bibl. Teleki, Tg. Mureș, mss. 136, miscel., p. 194—5, Anexa III.

Tot timpul răscoalei, el este conducător de trupe cu rang de căpitan. Priceperea și curajul cu care și-a condus oamenii la luptă în drumul pe valea Ampoiului spre Galda, devastînd curțile nobililor și mobilizînd sătenii din Ampoița, Ighiel, Ighiu, Țelna, Bucerdea Vinoasă, Craiva și Cricău, îi relevă meritele deosebite alături de ceilalți conducători principali ai răscoalei. Nu fără motiv Oficiul superior al minelor din Zlatna, într-o adresă oficială, îi atribuia de pe acum calificativul de *Hauptrebelle* (răsulat princcipal)[10]. Horea însuși vorbește la un moment dat în fața noilor căpitani, despre ceata aflată sub *„conducerea viteză a fiului său"* (subl. n.)[11]. Iar calitățile dovedite în această primă parte a răscoalei îi duc faima pînă departe; unul din țăranii iobagi din satul Bochia, (Iosif Soha Nistor), anchetat de autorități, dovedește că-i auzise de nume și de vitejia și îndrăzneala cu care a înfruntat pe asupritori, amenințînd că în scurtă vreme va preface Zlatna în praf și pulbere *(in Staub und Asche machen wird)*[12]. Un astfel de conducător e urmat cu încredere de țăranii din satele prin care trece; ei i se alătură, îi prestează jurămînt, îl apără și-l salvează din mîinile husarilor și a judelui din Mogoș. Chiar dacă afirmația lui Cloșca la întîlnirea de la Tibru cu colonelul Schultz „că peste trupa aceasta căpitanul mai mare este Iuon Horea fiul lui Ursu Horea, iar dînsul este căpitanul al doilea"[13] trebuie privită cu oarecare rezervă, este însă sigur că Nicula Iuon a Horii s-a și impus ca al patrulea căpitan din tabăra răsculaților[14].

Informațiile privind acțiunile cetelor de sub conducerea tînărului fiu al lui Horea în a doua etapă a răscoalei confirmă acest lucru. La reînceperea ofensivei, dintre cele patru trupe repartizate pentru a acoperi munții Abrudului, gruparea condusă de Iuon a Horii avea, credem, misiunea cea mai dificilă. Acționînd în zona satelor Mogoș-Ponor-Rîmeți, trebuia să asigure paza intrării în munți în fața numeroaselor trupe imperiale ce veneau din spre Alba Iulia. Conștient de greutatea misiunii, tînărul căpitan și-a dispus oamenii în așa fel, ca ei să folosească avantajul terenului muntos și al pădurilor. Documentele amintesc și ele ingeniozitatea curselor pregătite inamicului. La Rîmeți și Negrileasa, pînă la Buceș și Vulcan, copacii sînt tăiați și răsturnați în drum, iar la Mogoș în pădure, trei linii de apărare formate din copaci tăiați și alții tăiați de trei sferturi, sau drumuri înguste barate cu frînghii mascate[15] împiedică înaintarea urmăritorilor. În spatele acestor linii de apărare își dispune oamenii înarmați (la Negrileasa 300 de țărani)[16]. Drumurile de

[10] Adresa la care e atașată copia răspunsului trimis de căpitanul Richard lui Iuon a Horii. M.T., nr. 1287/1784, și O.B.A. nr. 1553/1784.

[11] Tr. Popa, *op. cit.*, anexa LXIII, p. 104.

[12] Arh. Stat. Cluj, Fond Horea, II, nr. 50. — Anexa II.

[13] N. Densușianu: *op. cit.*, p. 259.

[14] Ierarhia căpeteniilor răscoalei, consemnată după spusele răsculaților de subprefectul Efraim Enyedi (17 febr. 1784) era: „1. Horia alias Nicula Urs, 2. Cloșca Iuon din Cărpiniș, 3. Jurj ⟨Crișan⟩ tot din Cărpiniș. 4. tînărul și zdravănul fiu al lui Nicula Urs . . .". Tr. Popa: *op. cit.*, p. 100.

[15] Căpitanul de cavalerie Multz raportează (în 30 nov.) că lîngă Rîmeți, unde terenul e stîncos, pietros și așa de îngust încît abia poate trece un cal, „im Wald ware über den Weeg ein dünner Spagat gezogen, welcher vielleicht als Schlag-baum dienen solte . . .". Arh. Stat. Cluj, Fond Horea II, nr. 79/1784.

[16] N. Densușianu: *op. cit.*, p. 376—380.

acces erau păzite, patrulele de husari fiind adeseori capturate sau nimicite. Astfel, la 29 noiembrie 1784, un grup de nouă husari din regimentul Toscana a fost pus pe fugă la Mogoș, iar la Ponor, în aceiași zi, țăranii înarmați capturează o patrulă de husari, pe care cer să-i schimbe cu un număr egal de răsculați prinși[17]. Buna organizare explică și victoriile mai mărunte precum și aceea împotriva trupelor vice-colonelului Schultz (din 29 octombrie) care voia să ocupe Ponorul și Rîmeții; dreptatea cauzei lor insuflase răsculaților combativitate, dîrzenie și hotărîre. Probst raporta superiorilor săi la 28 noiembrie că țăranii sînt decișI să reziste pînă la capăt, căci spun ei, mai bine să moară în munți de arme, decît la Alba Iulia prin judecată[18].

În toate aceste momente, tînărul Horea este conducătorul și sufletul cetelor sale. Chiar și în intervalul dintre cele două faze ale răscoalei, în timpul armistițiului de opt zile, nici el nu-și părăsește trupele, dar nici oamenii săi nu se împrăștie pe la casele lor. Numai în Mogoș avea în jurul său 250 de răsculați, cînd încercarea de pacificare prin intermediul preotului care le citește patenta provoacă riposta dîrzului căpitan. Prețuirea și popularitatea tînărului conducător între răsculați determină cu siguranță sfatul căpitanilor, la care participă și Cloșca și Crișan, să nu riște trimiterea viteazului fiu al lui Horea la tratativele de la Tibru, preferînd substituirea lui cu Ursu Uibaru[19].

Personalitatea lui Iuon a Horii era bine cunoscută și autorităților. Dar în momentul în care avusese loc atacul celor trei husari asupra sa la Mogoș, atac soldat doar cu pierderea calului și a harnașamentului, aceștia nu știură pe cine atacă, așa cum rezultă dintr-un raport al Oficiului superior al minelor către Tezaurariat, datat din 16 noiembrie 1784, aflat atît în arhiva clujeană cît și la Hofkammer Archiv din Viena[20]. Abia peste două zile își dau seama de valoarea prăzii ce le-a scăpat, după ce primiseră, ca un ultimatum, îndrăzneața scrisoare semnată de „Eu Nicula Urs ficioru Horii", prin care acesta protestează împotriva încălcării „păcii din șesu Gălzii" revendicîndu-și „calul cu sălămînturile"[21]. Considerînd o reală primejdie prezența acestui „zdravăn fiu al lui Horea" în mijlocul răsculaților, Oficiul superior minier din Zlatna propune încă în aceeași zi Tezaurariatului instituirea unui premiu pe capul conducătorilor principali ai răscoalei, între care figura și fiul lui Horea, precum și severe represalii, pînă la decimare și distrugerea parțială a satelor care i-ar ascunde[22].

Rolul de conducător alături de Horea și de ceilalți căpitani principali și în această a doua fază a răscoalei, spiritul de inițiativă și promptitudinea hotărîrilor luate de Iuon a Horii, sînt remarcate și consemnate

---

[17] Arh. Stat. Cluj, M. T. nr. 1333/1784, O.B.A. nr. 1626/1784 și fond Horea, II, nr. 72.

[18] *Ibidem*, fond Horea, II, nr. 62.

[19] N. Densușianu: *op. cit.*, p. 267; Șt. Pascu: *op. cit.*; I. Bratu: *op. cit.*, p. 340.

[20] Arh. Stat. Cluj, O.B.A. nr. 1549/16 nov. 1784; M. T. nr. 1283/1784; orig. la Viena la Hofkammerarchiv.

[21] Arh. Stat. Cluj, O.B.A. nr. 1553/1784. La acest raport al Oficiului superior minier din Zlatna, din 18 nov. 1784, trimis Tezaurariatului, este anexată scrisoarea lui Iuon a Horii, în copie bilingvă (română cu litere chirilice, și latină).

[22] Arh. Stat. Cluj, O.B.A. nr. 1553/1784.

în actele autorităților, ca de exemplu nota Guberniului din Sibiu trimisă în 20 noiembrie 1784 Comandamentului general al armatei, prin care cere urgent sporirea efectivelor militare în aceste părți, deoarece *„faimosul Horea și mult întreprinzătorul său fiu și cu ceilalți conspiratori principali"* *(der berüchtigte Hora mit seinem viel unternehmenden Sohn und den übrigen Hauptverschworenen)* ⟨subl. n.⟩ fac pregătiri intense în munți și încep să extindă mișcările spre apus îndemnînd din nou la răscoală pe crișeni[23].

Înfrîngerea răscoalei țărănești prin masarea unor puternice forțe militare ale împăratului, l-a găsit pe Iuon a Horii între sutele de moți care au refuzat să se predea. Mult timp după prinderea lui Horea — întîmplată după cum se știe în 27 decembrie 1784 — ei se adăpostesc împreună cu soțiile *(una cum uxoribus)* în codrii ocrotitori ai munților. Circulau din loc în loc, în cete mici spre a nu fi prinși, și își păstrau armele pentru reluarea luptei în primăvara viitoare[24]. Dintre cei mulți cuprinși în listele oficiale întocmite de șpanul domeniului superior al Zlatnei, Alexiu Incze, aflăm că tînărul Horea se afla între căpitanii mai însemnați: frații tatălui său (Nicula Petru și Dumac), ruda lor apropiată Cârstea Nicula, bătrînul căpitan Ursu Joldeș, Tulia Flora și alții. În total, numai din patru sate (Cîmpeni, Bistra, Arieșul Mare și Mic) erau fugari în păduri 153 de țărani cu soțiile lor[25]. Cu prudență și înfruntînd eroic lipsurile și intemperiile unei ierni deosebit de aspre, Iuon a Horii și tovarășii săi de pribegie se feresc cu greu din fața celor ce-i urmăreau „ca și cîinii de vînătoare după urmele" lăsate pe zăpadă — cum raportează pădurarul Antoniu Meltzer din Abrud cînd anunță prinderea lui Horea[26].

Cinci săptămîni mai tîrziu, e prins și tînărul căpitan Iuon a Horii — în ziua de 6 februarie 1785[27] — la o săptămînă după Crișan și fiul acestuia Iuon[28]. Judecat de comitatul Alba împreună cu alți conducători ai răscoalei, Iuon a Horii e condamnat la un an închisoare[29], și întemnițat în cetatea Alba Iuliei. Dîrzenia și combativitatea nu-l părăsesc nici acum; spiritul lui de dreptate și sentimentele filiale adînc răscolite la cutremurătoarea veste despre supliciul și moartea tragică a căpeteniilor principale ale răscoalei l-au îndîrjit și mai mult și l-au hotărît, pe el și pe alți întemnițați, la un act de disperată îndrăzneală. Sfredelind cu migală zidul gros al cazematei, 30 de condamnați[30], tineri și de

---

[23] Arh. Stat. Cluj, M.T. nr. 1287/1784.

[24] O listă în Bibl. Teleki din Tg. Mureș, mss. 136, p. 111—116; un exemplar și la Hofkammerarchiv din Viena.

[25] *Ibidem.*

[26] O copie a raportului lui Meltzer, datat 1 ianuarie 1785, Abrud, se află și la Arhivele Statului din Cluj, M.T. nr. 84/1785.

[27] Anexa III.

[28] Vezi nota 5.

[29] Ținînd seama de rolul său important în răscoală, explicația dată de N. Densușianu pentru pedeapsa ușoară, comparativ cu cele 36 sentințe capitale date de același for de judecată, prin: „considerare pentru moartea severă la care a fost supus tatăl său" *(op. cit.,* p. 486) ni se pare discutabilă.

[30] Cifra menționată în documente variază: 30 (Guberniul către Tezaurariat), 31 (Nota generalului Fabris către Tezaurariat), 35 (Guberniul către Magistratul din Cluj); considerăm reală cifra de 30.

vîrstă înaintată[31], reușesc, în ziua de 6 august 1785[32], să se strecoare prin șanțul cetății[33] de unde iau calea codrilor, iar opt dintre ei pornesc spre Criș. Faptul e consemnat în literatura răscoalei[34], dar nu se cunoștea numele lor și nu se știa pînă acum că unul dintre cei fugiți din închisoare erau îndrăznețul fiu al lui Horea. De asemenea lista în care sînt consemnate numele a 20 de evadați din Alba Iulia a rămas nepublicată pînă acum[35]. Sînt nume cunoscute, de oameni cu rol de răspundere și conducere în răscoală, consăteni cu Horea sau din comunele apropiate. Aproape toți figurează în lista condamnaților la pedeapsa capitală prin sentința dată de comitatul Alba, cu mențiunea culpei respective[36]. În arhiva Tezaurariatului minier se păstrează 20 de documente inedite (datînd între 10 august—1 noiembrie 1785) din care aflăm și alte amănunte și întregesc lista celor 20 cu încă zece nume[37]. În aceste documente figurează și numele curajosului *fiu al lui Horea, Iuon Ursu*"[38] — fapt semnalat acum pentru întîia dată.

Panica provocată de știrea că un număr atît de mare dintre răsculații cei mai de seamă au scăpat din închisoare și teama că ei se vor întîlni cu cei rămași în libertate[39], subliniază importanța lor binecunoscută. Cazul e discutat și în repetate ședințe ale Camerei aulice ungaro-transilvane din Viena. Cancelarul Palffy cere ca ei să fie căutați cu atenție *(sorgsam aufgesucht ... sollen)* ca să-și ispășească pedeapsa[40]. Se intervine și la Consiliul aulic de război, să nu slăbească paza militară și efectivele militare din Transilvania, pentru ca nu cumva să dea prilej la noi tulburări; iar Comandamentul militar din Transilvania să colaboreze cu Guberniul, luînd măsuri pentru menținerea ordinei și a liniștei[41]. Măsurile drastice n-ar fi făcut decît să învolbureze și mai mult spiritele. Totuși se trimit liste cu numele celor fugiți din temniță și se ordonă comitatelor și orașelor să-i prindă. În cele din urmă, în urma unei rezoluții notată de împăratul Iosif al II-lea pe un raport al Camerei aulice ungaro-transilvane din 15 sept. 1785[42], se promite libertatea — pe cauțiune — celor ce se reîntorc la gospodăriile lor, și — după experiența răscoalei — se apelează la intervenția preoților pentru readucerea lor.

---

[31] Între ei bătrînul căpitan de 70 de ani, Ursu Joldeș din Albac.

[32] Nu sfîrșit de iunie (Densușianu, *op. cit.*, p. 487).

[33] Între documentele cercetate nu am găsit scrisoarea de „rămas bun" *(Urlaubsschrift)* lăsată de răsculați în temniță.

[34] Densușianu: *op. cit.*; D. Prodan: *op. cit.*, p. 115 nota; I. Kovacs: *Agitații țărănești din munții Apuseni după răscoala lui Horea, oglindite în documentele arhivei comitatului Turda*, în „Studii și cercetări științifice", Cluj, V (1954), p. 7.

[35] Anexa IV.

[36] N. Densușianu: *op. cit.*, p. 481—486.

[37] Morar Țințaru din Cîmpeni, Ursu Joldeș din Arieșul Mare, Popa Constantin din Criscior, *Iuon a Horii* și Todor Lazar din Arieșul Mare, Avram Dehelian din Sohodol, Gligore Zefle, Surdu Todor și Iacob Chirilă din Arieșul Mare, și Iuon, sau Onu Surdu din Musca, fugit prin hornul închisorii împreună cu Morar Țințaru.

[38] Anexa VII.

[39] Arh. Stat. Cluj, doc. ad. nr. 1135/10 aug. 1785.

[40] Arh. Stat. Cluj, M.T. nr. 1271/1785.

[41] Arh. Stat. Cluj, ad nr. 1221/1785.

[42] Anexa VIII.

Iuon a Horii, prudent şi neîncrezător în promisiunile stăpînirii, rămîne ascuns. Abia după ce un mare număr dintre cei fugiţi din temniţă odată cu el au fost readuşi la casele lor[43], între care cunoscuţii răsculaţi Ursu Joldeş căpitan, Popa Constantin din Crişcior, Ion Jarai din Sîngeorzul Trascăului sau Morar Ţinţaru — cel evadat prin hornul închisorii împreună cu Onu Surdu din Musca — se reîntoarce, între ultimii, şi el în ziua de 13 septembrie 1785[44]. Iuon a Horii a fost readus şi predat colonelului Kray de către Iosif Adamovici protopopul din Abrud. Pentru acest „merit" precum şi pentru faptul de a fi readus pe zece dintre cei evadaţi din Alba Iulia, acesta este răsplătit a doua zi de Camera aulică cu 100 de galbeni, în urma unei dispoziţii personale a împăratului[45].

Maturizat în focul răscoalei şi călit în împrejurările deosebit de grele care au urmat, atunci cînd îi mai lipseau doar cîteva luni pentru a fi eliberat pe cale legală, Iuon a Horii, mai combativ şi mai dîrz ca oricînd, s-a expus pericolului şi riscurilor unei evadări, pentru a putea definitiva, împreună cu răsculaţii liberi, planurile făurite între zidurile temniţei din cetate. În consfătuirile lor tainice continuate acum în ascunzătorile munţilor, Iuon a Horii cu celelalte rude, căpitani şi colaboratori apropiaţi şi de încredere ai lui Horea, pun la cale continuarea luptei pentru eliberarea poporului asuprit, aşteptînd cu nerăbdare sosirea primăverii. Trimiterea, nu de mult, la Viena, a unei delegaţii conduse de Petru Nicola, fratele lui Horea care-l însoţise în ultima călătorie la împăratul în primăvara anului 1784, în ajunul răscoalei, şi prin cuvintele incendiare rostite în diferite localităţi de el, şi mai recent de alţii, ca de exemplu Iuon Bostan din Ofenbaia, provoacă panică şi alarmează autorităţile. Focul mocnit, ameninţător, le-a determinat să facă promisiunile conciliante în urma cărora se reîntorc în sate refugiaţii din păduri, aceştia cunoscînd — după experienţa iernii trecute — avantajul oferit de sat pentru pregătirea acţiunilor viitoare.

Iuon a Horii singurul dintre cei patru căpitani rămas în viaţă, personifica în ochii autorităţilor primejdia principală, de aceea s-a încercat scoaterea lui din sat şi izolarea de tovarăşii săi de luptă. Propunerea a făcut-o comisarul regesc Brukenthal la cîteva zile abia după întoarcerea lui acasă. Brukenthal cere în scris, autorităţilor din Zlatna, ca „pe fiul lui Horea, Iuon Urs, să-l strămute la Zlatna, nesilit" *(ungezwungen ansiedlen möge)*, pentru a nu agita spiritele. Discuţiile au durat o lună, şi s-au soldat, cum era de aşteptat, cu refuzul hotărît a lui Iuon a Horii, care „nu s-a lăsat nici decum" convins să se stabilească la Zlatna[46]. În realitate nici oficialii din Zlatna nu erau bucuroşi să-şi ia răspunderea supravegherii dîrzului şi întreprinzătorului căpitan.

În noile împrejurări create prin reprimarea răscoalei, Iuon a Horii şi ceilalţi colaboratori ai lui Horea aveau de dus o luptă grea şi îndîrjită. Dar acum nu mai aveau de înfruntat în cete compacte în luptă deschisă, armata imperială organizată. De astă dată adversarul le

[43] Anexa VI.

[44] Raportul oficiului superior minier din Zlatna către Guberniu, din 14 sept. 1785. Arh. Stat. Cluj, M.T. nr. 1280/1785.

[45] Arh. Stat. Cluj, M.T. ad nr. 1431/1785.

[46] Anexa IX.

cunoștea toate posibilitățile de a se întruni și de a se ascunde, le cunoștea înrudirile și prietenii, mișcîndu-se pe propriul lor teren cu aceeași siguranță: erau vechii juzi ai satelor, oameni de încredere ai stăpînirii, fugiți în timpul răscoalei cu averile atunci cînd Horea i-a chemat în fața lui „să dea socoteală că mult au tras și despuiat", iar acum erau repuși în vechile funcții.

Unul dintre cei mai înverșunați împotriva răsculaților. și îndeosebi împotriva lui Horea și a fiului său, era judele din Arieșul Mare, Macavei Bota. Rolul nefast pe care l-a avut timp de 15 ani în viața moților acest sinistru și odios personaj este puțin cunoscut, deși îl întîlnim în toate momentele hotărîtoare ale răscoalei. Se știe că prin denunțul său,[47] în urma unui conflict personal, a determinat trimiterea unei „comisii mixte" care să cerceteze evaziunile fiscale practicate în dauna fiscului, „smulgînd prin trădarea lui din mîinile țărănimii una din armele ei cele mai eficace"[48] În timpul răscoalei a fost om de încredere al autorităților, emisar și spion. Ultima știre datează din timpul răscoalei, cînd fuge cu averea strînsă ca jude.

Zeci de documente, necunoscute pînă acum, păstrate în arhiva Tezaurariatului minier consemnează faptele lui Bota Macavei: încă înainte de răscoală el determina autoritățile să-l urmărească pe Horea și pe soții acestuia, care înaintaseră plîngeri împotriva lui[49]. În timpul răscoalei întocmește liste cu răsculații care trebuiau urmăriți și nu numai o dată a încasat sume pentru denunțarea sau prinderea unor răsculați importanți. El reapare imediat după înăbușirea răscoalei, călăuzind pe drumuri ascunse, din Abrud pînă la Albac și îndărăt, ocolind Cîmpenii, compania de soldați care l-au prins pe Horea[50]. Acaparator, fără milă față de necazurile celor mulți, pentru portretul său moral e ilustrativ doar exemplu: după iarna cumplită, de foamete, din 1787, cînd oamenii își amăgeau foamea mîncînd „pîine" făcută dintr-un amestec de coajă de copac măcinată amestecată cu pămînt — fapt notat în documente din arhiva citată — hambarele lui Macavei Bota erau pline cu grîu, pe care el îl vindea autorităților (o dată 211 de măsuri) ca să-l distribuie pentru semănat locuitorilor din satele administrate de Bota (Săcătura, Albac, Scărișoara, Neagra, Certej, Sohodol).

Prezența, în libertate, a îndrăznețului și viteazului fiu al lui Horea, scăpat din închisoare, constituia pentru el o permanentă și înspăimîntătoare amenințare. Știa și presimțea că actele de justiție socială ale răsculaților nu se vor opri la sancționarea judelui Vasile Goia aruncat de pe o stîncă în prăpastie încă în timpul răscoalei, sau a lui Bur Sim (executat recent cu întreaga sa familie) și a altora asemenea lor. De aceea va urmări cu îndîrjire și tenacitate pe tînărul căpitan, cu toate că împăratul poruncise iertarea tuturor celor evadați din închisoarea Alba Iuliei.

[47] Anexa XIV.

[48] Toth Zoltán; *Mișcările țărănești din Munții Apuseni pînă la 1848*, Budapesta, 1951, ed. rom. București, 1951, p. 106.

[49] Horea (Nicula Urs) e unul dintre cei 10 semnatari de pe o plîngere a satului Arieșul Mare (din 22 oct. 1783) împotriva lui Macavei Bota, numit jude abia de un an, învinuit de cele mai mari nelegiuiri, și chiar de crime, cu exemplificări concrete.

[50] Arh. Stat. Cluj, M.T. nr. 84/1785.

Prilejul se iveşte curînd. Cînd zece foşti răsculaţi aduşi cu forţa de juzii săteşti urmau să fie deportaţi în Banat cu un convoi întîrziat, Macavei Bota mai aduce, la începutul lunii martie 1786, pe „încă cinci alţii" cerînd să-i transporte alături de ceilalţi pentru ca să scape comunitatea de ei[51], cu toate că deportările fuseseră sistate. Unul dintre cei cinci era *„Nicula Iuon a Horie"*[52]. Comisarul Brukenthal se grăbeşte să dispună transportarea lor, însă armata refuză categoric, cei cinci nefigurînd în listele celor pe care aveau ordin să-i escorteze în Banat. Discuţiile între autorităţi durează trei săptămîni încheiate în care timp intervine însuşi Guberniul pe lîngă Comandamentul general să predea pe cei „cinci răufăcători" şi să-i ducă în Banat[53]. În 12 aprilie Guberniul din Sibiu anunţă Tezaurariatul că s-a aprobat deportarea lui Iuon a Horii şi a celorlalţi patru, şi că ei au fost predaţi locot. major Rogossky. Acesta a primit ordin ca împreună cu un caporal şi 4 soldaţi să-i escorteze imediat împreună cu familiile lor, cu vitele şi toată averea la Alba Iulia şi să-i predea Comandamentului cetăţii care urma să ia măsuri pentru transportarea lor mai departe, în Banat[54].

Revoltat de nedreptatea şi procedeul ilegal care-l împiedica să continue lupta, Iuon a Horii pune la cale o nouă evadare, de astă dată mai greu realizabilă, aflîndu-se în locuri necunoscute lui şi departe de munţii ocrotitori. Din documentele cercetate nu rezultă cînd şi cum şi-a pus planul în aplicare. Cert este că nu a rămas mult timp în Banat, de unde fuge împreună cu soţia sa, peste cîteva luni. Adrese şi rapoarte din vara aceluiaşi an se referă la alţi foşti răsculaţi şi locuitori din domeniul Zlatnei, strămutaţi în Banat şi repartizaţi la regimentul Ilir în ţinutul Panciovei, fugiţi apoi de acolo *(revertirte)* şi adăpostiţi în munţii de unde plecaseră. Dar munţii şi pădurea nu mai oferă adăpost sigur îndrăzneţului căpitan, hărţuit pas cu pas de acelaşi jude răzbunător şi temător pentru propria-i viaţă, care cunoştea toate ascunzătorile. Îi lipsea şi concursul oamenilor de încredere, rude şi prieteni, deportaţi acum în Banat[55]. Cu tot curajul şi îndrăzneala care-l caracterizau, Iuon a Horii e prins din nou în cele din urmă împreună cu soţia sa, în părţile Albacului, în luna decembrie 1786[56], cînd se împlineau doi ani de la prinderea lui Horea. Cel care a organizat capturarea lor a fost şi acum acelaşi

[51] Arh. Stat. Cluj, nr. 473/1786 (cu anexe), 527, 714/1786. Documentele, inedite, precizează că *juzii*, nu comuna, l-au predat pe fiul lui Horea împreună cu alţi patru, cerînd să fie deportaţi: „... die Richter noch andere 5 dergleichen, unter denen zu übersiedlen anbefohlenen Missethätern nicht specificirten Unterthanen eingebracht, und von ihnen entledigt zu werden gebothen hätten. 1. Plesa Tulya Flora e Nagy Aranyos, Plesa Tulya Szav e Nagy Aranyos, 3. *Nicula Iuon a Horie* (subl. n.) e Nagy Aranyos, 4. Csora Kirille e Kis Arynyos, 5. Sefle Dod e Kis Aranyos."

[52] Numele e scris aşa, atît în versiunea germană cît şi în cea latină.

[53] Brukenthal către Tesaurariat, Arh. Stat. Cluj, M.T. nr. 527 din 28 martie 1786.

[54] Arh. Stat. Cluj, M.T. nr. 772/1786.

[55] În lista răsculaţilor deportaţi în Banat publicată de Densuşianu *(op. cit.* p. 504) figurează 12 nume de răsculaţi care evadaseră din Alba Iulia.

[56] *Nicula Iuon Sohn des Hora samt Weib, in dem Albaker Bezirk gefangen.* Anexa XI.

jude, Macavei Bota[57], care-şi aştepta din nou, cu nerăbdare, răsplata *(taglia)* pentru prinderea lor[58]. Provizoriu au fost închişi în arestul Cămării din Zlatna, unde sînt ţinuţi multă vreme[59], deoarece Comandamentul cetăţii Alba Iulia ezita să-i primească[60], fără ordin special de la Comandamentul suprem[61], cu toate că intervenise în acest sens şi comisarul Kemény[62]. Insistenţele depuse de autorităţi pentru întemniţarea îndrăzneţului fiu al lui Horea în cetatea Alba Iuliei, mult mai sigură decît arestul Cămării din Zlatna, dovedesc cît era considerat de primejdios chiar şi la doi ani după reprimarea răscoalei, şi teama că ar fi în stare să mobilizeze din nou poporul primejduind liniştea greu restabilită. În documentele cercetate nu se precizează rezultatul acestor demersuri. Ultimele ştiri despre Iuon a Horii se opresc aici. Documente din anii următori, şi mai tîrzii, se mai referă adeseori la cîte un Nicula Iuon, dar nu avem certitudinea că e fiul lui Horea, ştiut fiind că mulţi purtau acest nume[63].

Se poate că a fost trimis din nou în Banat, la Panciova, cum s-a întîmplat cu alţi deportaţi fugiţi de acolo în anul următor (1788) de teama războiului. Dar după încetarea primejdiei de război, aceştia, consideraţi acum grăniceri, au fost retrimişi în Banat.

Cunoscînd însă toate acţiunile lui de pînă acum, putem presupune că „mult întreprinzătorul" fiu al lui Horea — cum a fost denumit încă în timpul răscoalei, — a reuşit să-şi recîştige libertatea şi să lupte alături de numeroasele cete de răsculaţi ce cutreierau munţii, uneori cu nume schimbat. Nu e exclus să fi luat parte — poate chiar iniţiativa — la sancţionarea judelui Macavei Bota, act de dreptate socială îndepli-

---

[57] Arh. Stat. Cluj, M.T. 2291 din 11 dec., 13 dec. 1786.

[58] La 10 zile după ce a denunţat şi pe alţi consăteni, (foşti răsculaţi importanţi) ca „malevoles fures", şi-a primit însă şi el pedeapsa meritată, în noaptea de 21 mai, pe la orele 10, a fost atacat de o ceată numeroasă (de 60 „si non plures", „Quod uti narabant no. 150 sint") de oameni înarmaţi cu flinte, pistoale şi lănci, maltratat cumplit şi jefuit de o sumă enormă (1800 fl. „propriam pecuniam" — alt document, tot din arhiva citată dă cifra de 2271 fl., atunci cînd o pereche de boi mijlocii costa 44 fl.). Panica şi alarma provocată de sancţionarea judelui Macavei Bota rezultă din numeroase documente: în răstimp de numai două zile, 20 de piese se referă la cazul Macavei Bota. Sînt adrese, apeluri disperate după ajutor militar, rapoarte, provenind de la persoane izolate, de la autorităţi locale sau superioare, civile sau militare, adresate autorităţilor locale administrative şi miniere, Comandamentului general din Sibiu sau chiar Camerei aulice. Cu toate măsurile represive şi de urmărire, cei ce l-au atacat nu se sfiesc să se laude în public cu fapta lor, cum au făcut-o unii, în satul Crişcior, la abia o săptămînă după aceea. Ei rămîn nedumeriţi şi contrariaţi aflînd în anul următor că Bota a supravieţuit, deşi cu infirmităţi mai mult decît grave, cum constată celebrul medic André Etienne în certificatul medical redactat în acel an; Anexa X, XII.

[59] Anexa XIII.

[60] Arh. Stat. Cluj, nr. 168 din 15 ianuarie 1787.

[61] Arh. Stat. Cluj, M.T. nr. 2291/1786.

[62] Arh. Stat. Cluj, nr. 50/1787.

[63] Un Iuon Nicula a găsit şi a predat autorităţilor scrisorile lui Horea ascunse de Cârstea Nicula. La Deva era închis un „Nicula Iuon din Valea Bradului"; între cei 30 de răsculaţi din Arieşul Mare ascunşi prin păduri după răscoală erau: Nicula Iuon, Nicula Iuon lui Ilie şi Nicula Iuon a Horii; la trei zile după „Nicula Iuon Hori", e prins şi „Nicula Iuon Deák" (Diacul) tot din Arieşul Mare.

nit de o ceată numeroasă[64] de oameni, unii tovarăşi de luptă şi de pribegie ai lui Iuon a Horii[65].

Acţiunile certe menţionate în cele de faţă credem că reliefează pregnant figura curajosului căpitan Iuon a Horii, fiul căpeteniei răscoalei ţăranilor din 1784. Materialele de arhivă adaugă noi şi preţioase informaţii la datele cunoscute pînă acum pentru conturarea imaginii unuia dintre principalii conducători ai marii vîlvătăi ţărăneşti din Transilvania de la sfîrşitul veacului al XVIII-lea. Tînăr robust, pe deplin maturizat la 20 de ani, isteţ, curajos, cu un suflet însetat de dreptate, fiul şi colaboratorul lui Horea, căruia ţăranii îi spuneau Iuon a Horii, prezenta însuşiri care îl făceau apt să devină conducător al iobagilor din sînul cărora s-a ridicat şi care l-a înconjurat şi urmat ca pe o căpetenie vrednică şi pricepută. Dîrzenia şi curajul l-au impus în ierarhia căpeteniilor principale ale răscoalei ca al patrulea mare căpitan, în conştiinţa ţărănimii chiar egalul lui Cloşca şi Crişan.

Nicula Iuon a Horii este însă doar *unul* dintre nenumăraţii tineri, a căror vitejie şi curaj a fost sporit de elanul propriu vîrstei lor. Figura sa ne aminteşte generaţia paşoptistă din sînul căreia tineri ca Iancu, Papiu, Vlăduţ, abia trecuţi de 20 de ani, au condus o întreagă revoluţie.

ILEANA BOZAC

ANEXE

I

Cîmpeni, 10 iulie 1784.

Alexius Intze şpanul domeniului de sus al Zlatnei, despre locuitorii din Arieşul Mare urmăriţi după „tumultul" de la Cîmpeni, fără a putea fi prinşi. Între aceştia: *Horea* cu fraţii *şi fiul său* precum şi alte rude apropiate, Dumitru Todea cu fiul, nepoţii, şi alţii. E îngrijorat de pregătirile pe care le fac şi de atitudinea dîrză cu care înfruntă legea şi pe reprezentanţii oficialităţilor, instigînd poporul la nesupunere.

7216. 1784.

Inclite Cae⟨sar⟩eo Regie Provisoratus Fisco Montane!

In complementum gratiosorum Excelsi Regii in montanis, et monetariis Thesaurarialis Consilii, Medio Inclyti Regii provisoratus dd° 7ma presentis mensis Julii exaratorum, et 9ma ejusdem humillime perceptorum ordinum qvibus mediantibus demissae nonnullorum Nagy Aranyasiensium incolarum preces communicabantur, humillime in sequentibus respondendum habeo, et qvidem posteaqvam

[64] Vezi nota 60.

[65] Unul dintre cei ce l-au atacat pe Macavei Bota era consăteanul lui Iuon a Horii, Pleşa Tulia Flora, refugiat în păduri după reprimarea răscoalei, apoi deportat în Banat odată cu Iuon a Horii, predaţi autorităţilor de Bota. Arh. Stat. Cluj, nr. 437/1786.

in anno proximis evoluto circa finem mensis 7bris, nonnulli Nagy Aranyasiensium signanter circuli Albak incolarum utpote Nikula Kirsta, Triff Szimion, famosi illius seductoris Hora consocii, qvi a tempore Itae commissionis in ao. 1783 diebus mensis Februarii isthic Topanfalvae celebratae in continuo quidem profugio existunt, sed defacto etiam populum praesertim circuli Albak, variis suis, et diversis mendaciis seducunt, praeterea Togya Todor hic, et memoratus Nikula Kirsta praesenti qvoqve memoriali illati, nominibus, et in personis totius communitatis Nagy Aranyas variis mendaciis effabricatas instantias contra tunc temporis iudices Bota Makavej, et Onyetz Iuon porrexissent, subsequenter vero in mense Xbri anni praeteriti tam nonnulli quaerulantium nominanter supprascriptus Togya Todor, jam sententiati Togya Buta Dumitru filius, qvi vestigia sui parentis jam etiam sufficienter seqvitur, hujusqve Butae duo nepotes, germani suis fratris Togya Nekita filii, *filius* item *Horae,* (subl. n.) qvi famulum apud qverulantem non Todor, sed Togya Petru aeqve nepotem praecitati Togya Dumitru (siqvidem Togya Andrej hujus Petru genitor, in autumno proxime praeterito ob certa crimina, uti etiam inqvisitoria contra ipsum porrectae indigitare poterunt, interceptus, et Zalathnam deductus, in ipsis carceribus e vivis decessit) praeterea Togya Sandru, et Nikula Dumak jam a longo tempore famosus in profugio existens fur, frater supprascripti Horae, qvi Nikula Dumak in ipso verberationis actu taliter inclamare non reformidavit, *si haberem similes ad huc 40 praecitatis verberatoribus pares juvenes, usqve Zalathnam ad expilandos qvoslibet descendere praesummerem* (subl. în orig.) contra collectorem qvanti contributionalis Onyetz Iuon in popina fisco-dominali ibidem in circulo Albak *La Gura Arezi* existentem insurrexissent, eundemqve veluti latrones, nisi fuga sibi consuluisset pro certo occidissent, tandem vero contra et adversus gorniconem fisco dominalem Togya Gyorgy ibidem in popina existentem insurgentes eundem ad mortem usque dedolassent, hoc ipsum inclamante unico verberatore Togya Sandru, nisi mihi . . . . dederis 3 marianos te occidam, ascultando, an adhuc humi prostratus respiret. Tum ego judiciibus dictae possessionis N⟨agy⟩ Aranyos Bogya Petru dominali, et Bota Makavej comitatensi strictissime, et sub gravi animadversione demandavi, ut praecitatos Horae consocios populi seductores Nicula Kirszta, Trif Szimion et Togya Todor, non absimiliter, et collectoris persecutores, gorniconis vero ad instar latronum dedolatores interciperent, hi, ut facilius eos intercipere possent, alterius qverulantis Nicula Ilie filio praemium etiam in uno aureo praenumerarunt, ut eosdem ubinam latitarent proderet, et gornicones manduceret, qvi etiam judices, non latrones, et expilatores, uti exponitur, sed iuratos servitores, tam Nagy Aranyasienses, qvam vero Topanfalvenses incirca 30, cum hujati carcerum custode Onul nominato ad id deputatos (siqvidem hujus circuli Albak signanter qvi in loco Arada resident, contra qvemvis servitorem seu gorniconem, qvi pro interceptione cujuspiam malefactoris eo mittebatur adversus illum insurgere, et interceptum nisi plures fuisset violenter etiam ab eis accipere consvevissent) expedivissent, hi maleferiati, et plures alii contra ipsos partim insurgentes, partim vero conductus p⟨rovi⟩di Nikula Ilie qverulantis filius, sed falsus denunciator, eisdem ut se abinde subducerent notificando re infecta redire coacti sunt, anteqvam vero abinde redivissent uti iidem referunt eosdem non expilarunt, sed taliter illusi in remunerationem sui fatigii in qvo negotio in tam rigida hieme in mense Februario tres dies integros insumpserunt a parentibus praedictatorum verberatorum, furum, et populi seductorum non nulla supelectilia, qvarum etiam plurima (praeter valorem octo florenorum qvae pro sui fatigii remuneratione in seqvestro collocarunt) restituta sunt, qvi etiam

singuli usqve in hodiernum in profugio existentes me nunqvam pro impendenda satisfactionem reqvisiverunt, qvoniam tam meum conspectum, qvam vero consortium reliqvorum, praeter eos qvi in praecitato loco Arada habitant, fugiunt qvidem, sed hos etiam variis suis mendaciis, et falsis promissionibus lactantes parte ab una, parte vero ab alia clementissimas excelsarum instantiarum aures similibus instantiis incessanter fatigantes, nisi sedati fuerint plures etiam adhuc disseminabunt inter populum zizanias, de praetensis vero 72 Rflorenis hac occasione uti qverulose exponitur per servitores, non vero latrones subductis usqve in hodiernum plane nihil audivi, sed potius non Todor, sed Togya Petru qverulans in profugio existens prioribus annis agebat collectorem qvanti contributionalis, ubi notabili summa convictus, et damnificatus, qvam summan cum parente suo, et avunculo Buta Dumitru una cum Hora, qvi apud ipsos inqvartiris abat partim opulantes, partem vero in ejusdem Horae, et Buta Dumitru expensas, et itinerarias divagationes expendens jam modo per miseros servitores vellet sibi rebonificari, qvi tamen Togya Petru si ad me venerit, qvod minime credo, facta judiciali revisione si servitores nocentes deprehensi extiterint, studebo eidem satisfactionem impendere. Falsum est ultro illud etiam qvod praetensi damnificati cotum statim, vel ex post etiam intercepti fuissent, ac eo falsius est eosdem hodiedum detineri cum actu qvoqve in profugio existant, qvibus ita se habitis humillime eidem I⟨clit⟩to Provisoratui insto, me coram excelsis instantiis pro excusato habendum, triginta servitores ab of⟨ici⟩o expeditos pro latronibus haud declarandos repraesentari, ac pro publicae ac violentae aggressionis dicienda veritate, ac coram I⟨ncli⟩to Foro Dominali fienda qverulantium, et insinuit aggressorum prosecutione inqvisitionem peragendam ordinari. Sign. Topanfalvae die 10ª Julÿ 1784

Alexius Intze m. p.
Spanus Dominii Supp. Zalathnae.

Arh. Stat. Cluj, M.T. doc f.n. în fasc. nr 1055/1784. O copie în O.B.A. nr. 915/1784, avînd notat pe verso: praes. 15ta July 1784 Circa qverelas Nagyaranyasiensi incoloarum Togya Petru et sociorum demissa informatio.

II

⟨1784, înainte de înăbuşirea răscoalei⟩

Depoziţia lui Iosif Soha Nistor, iobag din Bochia (Hunedoara), pare destul de bine informat asupra răscoalei lui Horea, care e în centrul acţiunilor, numeşte pe Cloşca „Rittmeister" ⟨căpitan de cavalerie?⟩, mobilizează poporul, şi e secondat de oameni de pe Crişul Negru. Nistor pare foarte impresionat de incidentul cu calul luat de la fiul lui Horea *(der Sohn von Hore)* în timp ce conducea cetele răsculate pe Ampoi, pe la Ighiu. Aminteşte întîmplarea în două rînduri: ca una din condiţiile puse de Horea oraşului Deva, şi ca o ameninţare că dacă nu va fi restituit, Zlatna va fi „prefăcută în praf şi pulbere".

Iosif Soha Nistor mein Unterthan aus Bokie wurde examinirt und erklärte sich wie hier folget.

ad 1mo Dass der Hore ein Mann von mitler Statur und Tik/?/ seÿe, mit weissen Haar und Bard. 7 Sprachen kündig, der Zeit seines Lebens mit solchen

Schlechtigkeiten umgangen, und sich niemahlen ehrlich und rechtschaffen angeführet hat.

2do Dass sich der Horre mit etlichen seinen Cameraden jezt in Tresco befindet, und aldorten ein Stillstand von 10 Tägen haldet, bis der Befehl von Hof zurük Kommt.

3tio Dass *der Sohn von Hore* ⟨subl. n.⟩ ober Igyie gefanget seÿe worden, von da aber durchgegangen, da er sein Pferd und Kalpag da gelassen (welches sich jetzt in Zalathna befindet) so schrieb der alte Hore unsern Leuthen, dass, wo Sie ihm das Pferdt und Kalpag von sein Sohn nicht auf Tresco zurük schiken werden, er das Zalathna in kurzer Zeit zu Staub und Aschen machen wird.

4o Dass der Hore gesagt hätte, dass er nicht ruhen wird, bis die Ungarn alle aus dem Lande hinaus getrieben sind, und solte es gleich 7 Jahr tauern, und nachdem wird er ihrer Vorgesezter, und König seÿn. Diesen Befehl gab der alte Hore denen 8 Wallachen aus Bokie als: den Ruszi Iuan Amarinÿi, Ruszi Iosif Amar. Ruszi Avraham Amar. Ruszi Ionas Amar. Ruszi Moiszi alui Szimedri, *Sellier* Petro und Thoma mit Zunahmen unbekannt, und den Irimie, dass sie die Ungarn alle aus dem Lande verjagen sollen.

2to Dass der Hore mit 100 Köpf auf Kuretye gekommen, und von den Richter ein Quartier verlangt, da er aber von Richter der mit andern beschäftiget war, keins bekommen, da ging er zu einen andern Bauern, der ihn gleich ein Quartier und Nacht Mahl gegeben; unter der Zeit da der Hore gegessen, gieng der Gornÿik des Orths zu denen Szolga Biró, und meldete ihnen, dass der Hore samt denen übrigen aldorten seÿe. Der Hore aber merkte solches, und da er gegessen gieng er in ein anderes Hauss zu schlafen. Unter der Zeit kamen die 2 Szolga Biro mit Soldaten um den Hore zu fangen. Sie bakten den Bauern an, und er wolte es nicht bestehen wo der Hore hingekommen seÿe, da wurde ein Geschreÿ, und der Hore ist erwacht, wiedersetzte sich denen 2 Szolga Biró, und erschiess sie beÿde. Von da ging der Hore auf Krisnyegre, und hat die Dorfer alle geschworen, dass sie mit ihm nach Carlsburg gehen sollen, um das Gewör heraus zu nehmen, womit sie die Ungarn alle umbringen, und aus dem Land hinaus jagen.

6to Den Kloska Iuan aus Csernyicza machte der Hore zu einen Ritt meister, und schikte *sein Sohn* ⟨subl. n.⟩ mit ihn und die gantze Banda beÿ Amboj herum. Von Krisnyegre theilte der Hore die Leüthe in 7 Theil, die Fratucz schikte er mit 4 Theil gegen Haczeg, und jenseits des Maross blieben 3 Theil. Der alte Hore aber ist beÿ Kimpeny, Ponor, Mogos, Remecz hinauf, und ertheilte den Befehl, dass sie ale beÿ Galgye und Enyed zusamtrefen sollen.

7mo Nach Galgye, Igyie, Enyed, Sz⟨as⟩varos, Deva sollen sie nicht gehen, bis er selbsten zu ihnen komt, und sollen diese Städten die Ungarn nicht heraus geben, so werden sie alle verbrennen.

8vo Die Helfte von Krisnyegre ohne Gewehr schikte der Hore zu Hauss, die mit Gewöhr aber behielt er beÿ sich. Die Gewöhr, welche sie geraubt haben schikte er nach Hauss, da aber die Houssarn auf sie feuerten, so gab ihnen der alte Hore den Befehl, dass sie alle Gewöhr abhohlen, und zu ihm bringen sollen, damit sie sich auch wehren können, wo es den Anfang machen wird.

9no Einer von Raubern kam voraus mit ein Brief von Krisnyegre, und befahl denen Dörfern als Ringyegen, Bozes, Mada, Bokie und Csip, dass sich alle mit Gewöhr versehen sollen, der kein gewöhr hat solte sich ein Spiess machen

lassen, von welchen schon in Bozes viele fertig sind. Der Rittmeister Kloska Iuon hat Sie alle in Seszugelza erwart.

10mo Schikte der Hore ein wallachischen Popa mit ein Brief nach Zalathna, dass er sich mit den Devaer H. Commendanten vergliechen mit der Condition, dass ihm *seines Sohns* Pferd, und Kalpag zurük schiken, solte es nicht geschehen, so wird er aufs neue anfangen, und den Frieden Schluss verdörben.

11mo Von Kimpeny beÿ Aries hinauf über das Gebürg ist bis Tresco der Fartweg.

12mo Die erste Mordthat ware zu Brad, wo er von Ribiczaer etliche umgebracht in Zarander Comitat, die übrige Edl-Leuthe haben sie theils umgebracht, theils aber verjagd, unter Abrud Banya in Czernyicza hat er ein Wall. Popa umbgebracht, weil er mit der Stadt gehalten. Die Edl-Leuths Häuser in Abrud Banya haben einige verbrent, ausgeplündert, wie hier gethan.

13mo fangen die Wallachen ihre eigene Wein ausschenken pr. 10 xr. die Maass, aus welchen zu vernehmen ist, dass sie kein Bestand haben.

14mo Arbeÿthen sie sehr stark daran, wie sie des Pulwers Magazin bekommen könten beÿ Carlsburg.

(fără dată, fără semnătură)

Arh. Stat. Cluj Fond Horea II, nr. 50

III

Zlatna, 4 martie 1785

Administratorul cameral Podivinski înaintează lista unor căpitani şi colaboratori apropiaţi ai lui Horea — între care şi fiul său „*Nicula Iuon a Horii*" — capturaţi între 31 dec. 1784 şi 20 febr. 1785 în domeniul fiscal al Zlatnei

Consignatio

tumultuantium in Regio-Fiscalibus Dominiis Montanis interceptorum

Nrus	Dies interceptionis	Nomina	Locus solita et residentiae	Declaratio facinorum in extractu e legitime confectis inqvisitorio-relatoriis, et Facti Speciebus eruta.
1	2	3	4	5
1	17.II 1785	Alb Vaszilie	Lupşa	Tempore tumultus fuit cum caeteris praedo, et Horae Capitaneus, post publicationem vero gratiae, hic ibiqve divagabatur, adeoqve interceptus.
2	19.II	Many Pásk	Muska	Hic ex militia exterminatus, post publicationem amnistiae, et gra⟨ti⟩ae armatus in sylvis degebat, unde est interceptus.
3	18^{a}	David Petru	d^{to}	Hic cum tumultuantibus et rebellib⟨u - que⟩ praedocinatus est, neqve post publicationem amnistiae domi se continuit, verum in sylvis latitando armatus incedebat, unde interceptus est.
4	20^{a}	Burjan Andrej	d^{o}	In tumultuatione praedo, post gra⟨ti⟩ae publicationem armatus in diversis locis degebat, postmodum interceptus.

1	2	3	4	5
5	20ª	Ignat Demian	dº	Cum rebellibus, et tumultuantibus expila tor, hic quoqve armatis manibus latitans post gra⟨ti⟩ae publicationem, est interceptus.
6	18ª	Szurd Dumitru	dº	Pariter non pridem ad carceres adductus ob varia sua facinora, qvoniam post amnistiae publicationem, hic ibiqve praedocinia exercuit.
7	dto	Vesza alias Dehelyán Avram	Topanfalva	Antea fur famosus, domor⟨um⟩expilator, in moderno tumultu alter coriphaeorum, incendiarius, praedo ac homicida, post publicationem gra⟨ti⟩ae militari brachio interceptus, indigitantibus documentis fiscalibus.
8	dto	Vesza alias Dehelyan Petru	ut qva A et B dto	Antea circumscriptus malefactor, carcerum violans, cum tumultuantibus praedo, coriphaeorum alter, homicida, indigitante benignem examinem providi Onyits Onya, ac documentis fisci, pariter militari brachio interceptus.
9	28ª Januarii ⟨1785⟩	Ojda Csika Petru	Bistra	Indigitantibus documentis, antea fur, in moderno tumultu praedo, sacrilegus, ut et plebis ad tumultus exercendos incentor.
10	2ª febr.	Sefle Gligor vel Stefan	dto	A longo tempore lanocinans in moderno tumultu cassae auri cambsoratus Topanfalvensis expilans, post interceptionis alterum gorniconem sclopeto trajecit.
11	28ª January	Beringye Todor	Topanfalva	Aliquot ante hac annis Horae intim⟨us⟩ consiliarius, fur, in tumultu moderno Szohodoliensium capitaneus per *Horam** constitutus, author, et instigator seditionum, post gra⟨ti⟩am in Bleseny armatus captus.
12	2. Febr.	Morar Czintzar Iuon	dto	Subinferentibus documentis fiscalibus fur, antesignamus, in tumultu moderno alter praedo, sacrilegus, postmodum in montibus totus armatus interceptus.
13	11ª Januarij	Bók Pavel	Kis Aranyos	Aliquot retroactis annis erat plebis seductor, sinistrarum informa⟨ti⟩onum tabellarius, Horjae consiliarius, é primariis in solutione Regii quanti plebis dehortator in moderno tumultu capitaneus K⟨is⟩ Aranyasi⟨ensis⟩ minis igne, et ac populum ad quaevis mala impellens.
14	22 dto	Lázár Thodor a Ignetóji	N⟨agy⟩ Aranyas	Diu exercens latrocinia, in moderno tumultu capitaneus, ac praedo, ubique locorum armatus post amnestiae publicationem etiam visus, ac armatus interceptus.

1	2	3	4	5
15	12 Febr.	Soldes Urszul	d^to	Perhibentibus documentis fiscalibus, hic seditiosus Horae capitaneus erat, tumultuantium, ac rebellium instigator, conractor domorum, ac cum caeteris depopulator, qui armatis manibus solebat incedere.
16	9^a d^o	Nicula Juon Déák	d^to	Hic a primordio Horae Secretarius, tempore tumultuationis cum caeteris praedo, templi N⟨agy⟩ Aranyasiensis violator, ac Horae hospitator, perhibentibus pariter documentis fisci.
17	6^a d^o	Nicula Juon Hori	d^to	Hic fuit patris suis Horae tabellarius, tempore tumultus praedo, ac domorum expilator, armatus in tumultuatione, ac praedociniis cum ceteris coriphaeis praesens, visus, pertinentibus documentis fiscalibus.
18	31 Decembr. 1784	Szurd On	Muska	Hic fuit is, qui plurimis illicitis vivendi modis vixit, ast tempore rebellionis rusticanae ductoratum agebat; antesignanus coriphaeorum, iteratas in Veres Patak irruptiones faciens, continuo minatus Veres Patakiensibus, igne crematuros, tempore interceptionis inventi sunt globi plumbei, quae omnia patent ex Facti Speciae, sub authentia Provisoratui Regio extradata, et missa.

Praesentem Consignationem, ex legitime confectis pro parte fisci regii inqvisitorio-relatariis extractive per huiatum Cae⟨sar⟩eo Regiorum fisco-montanorum dominiorum regios, nobiles Andream Bardocz, et Joannem Fikker concinnatam transsumpsit, et sub authentia oficii extraverit. Zalathnae, Die 4^a Martij 1785.

L.S.

Josephus Podivinszkij m.p.
Provisor Cameralis.

Tg. Mureș, Bibl Teleki, „Acta tumultus Horiae", Miscell Ms 136, f 188, 197, și un exemplar identic la f 194–195.

IV

Sibiu, 13 august 1785

Guberniul din Sibiu anunță Magistratul din Cluj despre evadarea a 35 de răsculați din închisoarea cetății Alba Iulia în ziua de 7 ⟨real 6⟩ august 1785, și trimite autorităților provinciale o listă cu 20 de nume.

6328

Sacra Caesareo Regiae Apostolicae Majestatis aducis Austriae M. Principatis Transilvaniae et Siculorum Comitis D. D. Nri clementem nomine, Magistratui Claudiopolitano intimandum.

Tumultuantibus captivis, qui in fortalitio Albo-Carolinensi detinebantur, sub 7a praesentis numero 35 elapsis; interea etiam donec personalis eorum descriptio haberi posset, specificationem de nominibus, cognominibus et loco originis concinnatam, in adjecto communicandam DVestris duxit R. Gubernium, unaque commitendum: ut eos insui premio sedulo perquiri, et si invenientur intercipi curent. E Regio M. Principatus Transilvaniae Gubernio. Cibinii die 13a aug. 1785.

B. de Brukenthal m.p.

David Szekelly m.p.
Stephanus Koszta m.p.

(Pe verso).

Aug. sub 19a aug. A. *1785*

Triginta quinque malefactorum e carceribus
A. Carolinensibus profugorum specificatio
communicati.

L.S.

(Adresa):

6328. Magistratui Claudiopolitano, consignandum
ex offo *Urg.* *Claudiopoli*

Arh. Stat. Cluj, arh. oraș Cluj, doc. f.n. din 13 aug. 1785.

IV. A

Lista nominală a 20 dintre evadații din Alba Iulia trimisă de Guberniu autorităților provinciale.

6328 1785.

Specificatio profugorum

Lupas Mihaile ex Kejnel
Adam Petru ex N. Almás
Rotya v. Tortza Dregoj ex Karna
Muntyan Iuon ex Borberese
Szeseian Iuonel ex dd°.

Frantz Szimion ex Pyerinanya
Benkutz Ilie ex dd°
Popa Iuo Krisenutz ex Bisztra
David Avram ex Kis Aranyos
Pyires Vaszilie ex Abrudfalva
Iàrai János Junior ex Th. Sz. Gyorgÿ
Togya Iakab ex N. Aranyos
Toma Gligor ex Kis Aranyos
Gollya Petru ex N. Aranyos
Iszpasz Stefan ex Lupsa
Iszpasz Iuon ex dd°
Dienes Nutz ex Bisztra
Thodor Mihaile ex N. Aranyos
Prutza Matyej ex Lupsa
Zach Iakob ex N. Aranyos.

V

Viena, 29 august 1785

Notă a Camerei aulice ungaro-transilvane către Camera aulică a monetăriei și minelor* cu privire la prinderea răsculaților evadați din temnița din Alba Iulia: să fie căutați cu atenție și obligați să-și ispășească pedeapsa „atît din considerente de dreptate cît și din cauza împrejurărilor politice".

Copia.

Nota!

Auf die von einer Löblichen k. k. Hof Kammer in Münz und Bergweesen mittels Nota von 20ten Aug. a.c. auf den eingelangten Bericht des Siebenbürgischen Thesaurariats anher mitgetheilten freundschaftlichen Anzeige wegen Entweichung 30 sentenzionirter Tumultuanten aus der Festung Karlsburg und den bedenklichen Reden eines Offenbanyer Herrschafts Unterthans Boztan Iuon, so wie auch wegen Zusammenrottung einigen Rauber Gesindels, hat man die Ehre Derselben hiemit zu erwiedern. Man finde diesorts der Gerechtigkeit sowohl, als auch denen politischen Umständen angemessen zu seyn, dass diese aus den Arresten entwichene, bereits sentenzionirte Missethäter, unter welchen sich vermuthlich auch solche befinden därften, die durch Allerhöchsten Spruch ihr Endurtheil erhalten haben, anwiederum sorgsam aufgesuchet, und zu Erstreckung der ihnen andictirten Strafen verhalten werden sollen.

Man hat dahero nicht gesäümet diesen Umstand sowohl, als auch die übrigen erst angeführten Anzeigen, unter einem dem löblichen k. k. Hofkriegsrath nebst Mittheilung der in Sachen anher communicirten Acten Stücken, zu ersuchen, womit selber das Siebenburgische General Commando zum Einverständniss mit dem dortländigen Gubernio erwiesen, und die Vorkehrungen treffen möge, da-

mit nicht etwa aus der Zurükziehung der in denen dortigen Gegenden verfolgten Miliz, ein oder anderer Ubelgesinnter sich Muth und Gelegenheit zu neüen Aufwieglungen nehmen möge. Übrigens zweifelt man keines weges, dass das Siebenbürgische Gubernium einverständlich mit dem General Commando, denen dieser Vorfall bekannt seÿn muss, bereits wegen Einbringung deren entwichenen Arrestanten das erforderliche schon werde fürgekehret haben, worüber selbes unter einem die abermalige Weisung erhält, es erübriget also nichts anders, als dass auch eine Löbliche k. Kammer in Münz und Bergweesen an die Behörde die nöthige Weisung in Ansehung dieses lezteren Punkts ergehen zu lassen belieben wolle.

praes. den 3ten Sept. 1785.

Wien den 29ten Aug. 1785
Carl Gr. Palffy m.p.

An Eine löbl. k. k. Hofkammer in Münz und Bergweesen.

Arh. Stat. Cluj, M.T. nr. 1271/1785.

VI

Zlatna, 31 august 1785

Oficiul superior al minelor din Zlatna anunţă că 10 dintre răsculaţii evadaţi din Alba Iulia s-au reîntors (-nume-) şi măsurile luate în privinţa lor.

Copia

P. P.

Nachdem der Herr Obriste und Cordons Commendant v. Kray die aus der Festung entkommene Sententionirten durch die ansehnlicheren Poppen zu ihrer gutwilligen Selbststellung, als durch welche allein sie sich einer lediglich von Seiner Maiestät abhangenden allerhöchsten Begnadigung würdig machen würden anermahnen lassen, so sind unterm 20 curr. die ersten Iszpas Stephan, und Iszpas Iuon von Lupsa, dann Morar Czinsarfon von Topanfalva anher zu obbelobten Herrn Obristen erschienen, von selben sogleich Bericht an Behörde erstattet, sie selbstgestellten aber unter einsweiliger Verpflegung von Provisorat gegen künftige Vergüttung des Provincialis ohne Fesseln in leichter Verwahrung behalten worden.

Dto et praes. 28. diess ist die in copailicher Abschrift nebengehende Weisung des H. Gubernialraths und Comissarii R⟨egii⟩ diesem Oberbergamt zugekommen, und ohngesaümt b⟨revi⟩ m⟨anu⟩ sowohl dem H. Obristen als dem Herrschafts Provisorate communiciret, somit auch durch beide denen 3. selbst erschienenen der Inhalt derselben ohnverweilt bekannt gemacht worden. Nebst deme nun zwar unterm gestrigen dto für die obigen Lupsaer Iszpas Iuon, und Stephan sich einige

Bürgen mittls einer Zuschrift des Popa Iuon aus Szasza Lupsi an den H. Obristen haben bekannt geben lassen, und ihnen die persönliche Erscheinung zu gesützmässiger Verfassung des Bürgbriefes in Beyseyn eines Officiers coram Provisoratu in dupplo rückbedeutet worden, somit man ihrer Ankerkunft ehestens entgegen siehet, so solle man im weiteren Verfolg die berichtliche und schleinigste Anzeige beyrücken, dass eben heute 7. derley entkommene sententionirte namentlich der Popa Constandin von Krystyor, Soldes Ursz von N⟨agy⟩ Aranyos, Tomus Gligor, und Goja Petru a Triff von K⟨iss⟩ Aranyos zugleich mit Bürgen, ferner aber noch Körös Vaszie von Abrudfalva, Iaszai Ianos von Thoroczko Szentgyorgy, welcher die in dem Karlsburger Arrest hinterlassene Urlaubsschrift verfasset hat, nebst dem Weibe des zu Hause krank erliegenden David Abraham von Topanfalva, letztere ohne Bürgen durch den Abrudbanyaer Prothopoppen Iosif Adamovich dem H. Obristen und Cordons Commendanten gestellet, von Hochdenselben aber in Bezug auf die Vorangezohene von dem H. Commissarius R⟨egius⟩ erflossene weisung an d⟨a⟩s Oberbergamt zu Veranlassung der nöthigen überwiesen worden seyen.

Man hat somit nach vorläufiger Einverständniss mit dem H. Obristen dem Herrschafts Provisorate aufgetragen über die obbenanten 4. welche mit zureichenden Caventen versehen sind, die Bürgbriefe verordneter massen per Regios Dominii in duplo verfassen, und in Gegenwart des Abrudbanyaer Protopopen, dann des Löblichen Gyulaischen Regiments Oberlieut ⟨enants⟩ Rogovszki in ihrer Muttersprache vorlesen, sonach aber unter einer begreiflichen Ermahnung, wie sie sich zu verhalten haben, dieselbe frey nach Hause zu entlassen, die ohne Bürgen erschienene werden einsweilen noch im leichten Arest behalten.

Man ist der Zuversicht, dass um so mehr nach deren Zurükkehre all übrige sich gleichfalls freywillig stellen werden, als der obberührte Abrudbanyaer Protopop Adamovich zusaget, dass vielleicht schon Morgen einige erscheinen würden.

Zalatna den 31. August 1785.

In Abwesenheit des H. Oberbergmeisters in Hermanstadt
Joh. Nep. Em. Vill kk Oberamtsassessor

Johan Freyher v. Zwenkau
Actuarius.

⟨Pe verso⟩.

Praes. den 2ten 7ber 1785.
Orig. sub N° 1236 angeschlossen worden.

Arh. Stat. Cluj, M.T. nr. 1221/1785.

VII

Zlatna, 24 septembrie 1785.

Administrația superioară a minelor, din Zlatna, anunță că trei dintre răsculații fugiți din închisoarea Alba Iuliei, între care și *Iuon Ursu fiul lui Horea*, au fost readuși acasă de către protopopul Iosif Adamovici, iar alții trei au fost lăsați acasă pe cauțiune.

Copia

P. P.

Unter gestrigen hat abermalen der sich verdienstlich machende Abrudbanyer disunirte Archidiaconus Josiff Adamovich dreye von denen *aus Karlsburg entflohenen sententionirten*, nämlichen *den Sohn des Hora, Juon Ursz*, ⟨subl. n⟩ den Lazar Todor von N⟨agy⟩ Aranyos, dann den Dehelyan Avram von Szuhodol als freywillig rukkenhrende dem H⟨errn⟩ Obristen und Cordons Comendanten v. Kray mit der Nachricht gestellet, dass gleichwie er Hofnung hätte, ehester Tägen wiederum einige zu überbringen, also einer dieser Sententionirten Namens David Avram zu Kis-Aranyos in voriger Woche verstorben wäre.

Dagegen wurden sub eodem, zu folge der von dem H⟨errn⟩ Commissarius R⟨egius⟩ erhaltenen Weisung, von hier die vermög letzt erstatteten Bericht neulich sich gesltellten Seffle Gligorie von Bisztra, Szurd Todor von Muszka, und Kirilla Jacob von N⟨agy⟩ Aranyos nach vorgebrachten Bürgen, unter den vorgeschriebenen Maassregeln nach Haus entlassen.

Zalatna den 14 7^{br} 1785.

In Abwesenheit des H. Oberbergmeisters zu Nagyag
Joh. Nep. Emanuel Vill
k.k. Oberbergmeister

Jos. Freyh. v. Zwenkau
Actuar.

Arh. Stat. Cluj, M.T. nr. 1280/1785

VIII

Viena, 15 septembrie 1785

Împăratul Iosif al II-lea decide — în răspunsul dat Camerei Aulice ungaro-Transilvane — ca și răsculații evadați din Alba Iulia care vor fi readuși cu forța, să fie iertați și să nu mai fie urmăriți, la fel cu cei ce se reîntorc de bunăvoie.

Copia

Unter dem Vorsitz
Des V. Kanzlers Graf v. Palffy
Im Beysein
Des V. Kanzlers Gr. v. Banffy
Der Hofräthe
Grafen v. Eszterhazy
Horvath
Neuhold

Iszdenczy
Nagy
Schultety
Donath Ref.
Brunsvik
Paszthory
Mokos.

Euer Maÿestät!

Eben als man im Begrife war, den von dem Siebenbürgischen Gouverneur Baron v. Brukenthal eingelegten Bericht, samt beiliegenden Schreiben des Administratoris des Hunyad mit Zarand vereinigten Comitats in Betref jener Maasregeln, so selber mit dem dortländigen General Commando wegen Einbringung der von Karlsburg entwichenen Gefangenen verabredet hat, Euer Mayestät aller unterthänigst vorzulegen, langte ein alerhöchstes Hand Billet herab: vermög welchem allerhöchst dieselben anzubefehlen geruhen, dass da Euer Mayestät durch das Siebenbürgische General Commmando die Anzeige geschehen wäre, dass von den aus dem Gefängniss zu Karlsburg entwichenen 31 Arrestanten, nich bereits 10 derselben freiwillig unter Anhoffung, dass sie von weiterer Strafe losgezählet werden würden, gestellet haben, dem Commissarium v. Brukenthal alsogleich aufgetragen werden solle, dass er gehörig bekannt machen lasse, wienach Ihrer Maÿestät denjenigen der entwichenen Arrestanten, welche sich freiwillig stellen, und sich künftighin eines ruhigen Betragens, und besseren Lebenswandel bestreben zu wollen, ernstlich verheissen würden, die gegen sie verhängte Strafe in Rucksicht ihrer so lange erlittenen Arrestes nachsehen wollen. Zugleich solle auch dem Abrudbanyer Protopopen, der sich zu Stellung der 10 bereits gemeldeten Arrestanten werkthätig und eifrigst verwendet hat, aus der Provincial Cassa 100 als eine Belohnung angewiesen, und gleich baar ausgezahlet werden.

In Befolgung dieser allerhöchsten Entschlüssung ergehet bereits unter heutigen dato das Erforderliche so wohl an den Commisarium v. Brukenthal, als an das Gubernium, nur muss man die allerhöchsten Verhaltungs Befehl⟨e⟩, um nicht etwann wider Euer Maÿestät allergnädigste Gesinnungen anzustossen, sich erbitten, wie man sich nemlich in Betref derjenigen, welche sich nicht freiwillig stellen, sondern mit Gewalt eingebracht werden würde, zu benehmen habe, und ob selbe nach der Meinung des Gouverneurs sowohl, als des Commissarii zu Erstreckung ihrer Arrestzeit, da sie ihre Vergehungen durch ein neueres Verschulden ofenbar gehauft haben, verhalten werden sollen? Welches man auch dies treugehorsamsten Ortes allerunterthänigst um so mehr einrathen zu können glaubet, um jene, die sich freiwillig stellen würden, mit diesen nicht gleich zu halten.

Es geruhet jedoch etc.
Wien den 15 Septb. 1785

Karl Graf Palffy m.p.
Joseph v. Donath m.p.

x. ⟨Rezoluția imperială adaosă marginal⟩:

Wenn sie sich ruhig verhalten, so soll sich Meine Gnade auch auf diese erstrecken, und in diesem Falle muss ihnen nicht nachgespüret werden, viel weniger aber sind sie anzuhalten.

Joseph m.p.

⟨pe verso:⟩ praes. den 19ten Sept.
Allerunterthänigster Vortrag
der treu gehorsmasten königl.
Hungarischen-Siebenbürgischen:Hofkanzlei

Die aus der Gefängniss zu Karlsburg entwichene, und theils sich gestellt Gefangene betreffend.

Arh. Stat. Cluj, M.T., ad nr. 1431/1785.

IX

Zlatna, 17 octombrie 1785

Administrația superioară a minelor din Zlatna înștiințează pe comisarul regesc Brukenthal că *„fiul lui Horea, Iuon Urs"*, refuză să fie strămutat la Zlatna

An den Herrn Gubernial Rath,
und Königs Commissarius v. Brukenthal.

Hoch, und Wohlgebohrner
ganz besonders Hochzuverehrendester
Herr Gubernial Rath, und Commissarius Regius!

Gleichwie Euer Hoch und Wohlgebohrn vermög schriftlichen Erlasses von 19ten vorigen Monats anzubefehlen geruheten, womit getrachtet werden solle, dass der *Sohn des Horra, Iuon Ursz* ⟨subl. n.⟩ sich hierorts ungezwungen ansiedlen möge, als hat man zu dessen schuldigen Befolgung, dem unterhabenden Herrschafts Provisorat den schuldigen Befolgung, dem unterhabenden Herrschafts Provisorat den nöthigen Auftrag zwar in Sachen gemacht, welches sich aber vermög zuliegenden Anschlusses dahin ausserte, wasgestalten wie eines theils erwöhnten Iuon Ursz, welchen ein gewisser Popa in Nagyaranyos, alwo er sich friedsam aufhalten zu wollen zugesichert hat, an Cindstatt* aufzunehmen willens ist, sich keiner dingen entschlossen hätte, alhier haussässig zu nehmen**, und daher unter denen gewöhnlichen Bedingnüssen gegen Bürgschaft entlassen worden also andern Theils auch der königliche Fiscus in dem Bezirk des Markfleckens Zalathna keine derley Grundstücke innen habe, die erleutheten Iuon Ursz zur Ansiedlund, dann Beysetzung des nöthigen Unterhalts ausgezeichnet werden könten. Welchen Umstand man sonach Euer Hoch, und Wohlgeborn zum merkenden der Oberämtlichen seits in Erfüllung zu bringen gewusten hohen Commissions Verfügung, geziemend einzuberichten die Ehre hat.

Zalathna den 17ten October 1785. Vill m.p.

Arh. Stat. Cluj, OBA nr. 1593/1785.

* corect: *Kindstatt*
** corect: *machen*

X

Sibiu, 27 decembrie 1786.

Tezaurariatul din Sibiu către Oficiul militar superior din Zlatna, privitor la prinderea și întemnițarea celor „doi dezertori Zefle Dod și *Nicula Iuon*" fugiți din Banat de la regimentul iliric, precum și la plata premiului pentru cei prinși.

2291.

Obwohlen lauth des von dem k.k. Ob⟨erber⟩g Amt unterm 13ten und empfangen 17ten d.M. sub No $\frac{2542}{2498}$ anher erstatteten Berichts S⟨einer⟩ Excellenz der k. Commissarius H.G⟨ra⟩fv. Kemeny sich in der Sache an das G⟨ene⟩ral Commando verwendet hat, und hierauf sowohl wegen Einnehung *der von dem Illirischen Regiment wiederum zurückgekommenen, und durch die D⟨omi⟩nal Richter eigebrachten zween Deserteurs* Zsefle Dod und *Nicula Iuon* in die Festung Carlsburg, als auch wegen Zusicherung, und Verabfolgung der Taglia, um andurch die gleichmässige Einbringung und Zurücklieferung der übrigen Flüchtlinge desto gewisser zu erzielen, das nöthige — wie man nicht zweifelt, an das Militare verordnet worden seÿn wird, so hat man doch, weil es an der gewissen Einbringung — und Zurücklieferung dieser auf allerhöchsten Befehl zum Illirischen Regiment abgegebenen Leuthen, sehr viel daran liegt den Bericht des O⟨berber⟩g Amts dem k. Gubernio zu den etwa weiters nöthigermassenden Fürkehrungen, und vorzüglich zu dem Ende mitgetheilet, damit die zweckmässige allemahlig richtige Abreichung der Taglia für jeden schon eingebrachten, und noch weiters eingebracht werdenden Deserteur bewürket werden möchte.

Wovon man denn das k.k. Oberberg Amt auf seinen abgezohenen Bericht mit deme hiemit bescheidlich verständiget, dass das dortige Herrscafts Provisorat unter Darobhaltung des Oberberg Amts in der Sache nach der von des k. Commissarius Excellenz erhaltenen Weisung einverständlich mit den Co⟨mita⟩ts Beamten die Einbringung der übrigen Flüchtlinge gehörig besorgen, und darüber den weitern Bericht erstatten solle.

Von dem k.k. Thesarrariat in Münz und Berg Wesen.

Herrmannstadt den 27ten december 1786.

C. Gr. Teleky

Franz Ziegelmeyer m.p.

An das k.k. Oberbergamt zu Zalathna.

Arh. Stat. Cluj, M.T. 50/1787.

XI

Zlatna, 15 ianuarie 1787.

Notă a Oficiului minier superior din Zlatna către comandamentul regimentului banatic, german, cu privire la măsurile de luat în legătură cu răsculații reveniți din Banat, între care și „*Nicula Iuon fiul lui Horea împreună cu soția sa*", și plata premiului de 25 fl. fixat pe capul fiecăruia.

Nota

An Ein Löbl. k.k. Teütsch Bannatisches Ansiedlunges Regiments Commando.

Beÿ Gelegenheit als von denen nach Pantsova dann andere Bannatische Ortschaften in ihre Heÿmathen revertirten Tumultuanten ein sicherer Szefle Dod durch die Ortsrichter eingebracht, sonach weiters gewöhnlichermassen an das Karlsburger Vestungs Commando befördert worden, wurde dieser daselbst nicht übernommen, somit in den Comitats Arest nach Kalda ubersetzet.

Nebst deme der Brezester gleichförmige Revertent Rancsa Urs Krankheisthalber bisher nicht abgegeben werden konte, und in der Zwischenzeit auch dem *Nicula Iuon Sohn des Hora samt Weib in dem Albaker Bezirk gefangen, und in dem hiesigen Kameralarest eingebracht worden*[1], hat man sich an S⟨einer⟩ des königl⟨ichen⟩ Creiss Commissarius H. Gr. v. Kemenÿ Excellenz un Verfügung dieser eingebrachten, dann in ihren Heÿmathen noch forfündig seÿn sollenden Remigranten willen, hauptsächlich aber, da sie als Deserteurs anzusechen sind, woher die höchsten Orths bestimmte Taglia zu Kopf à 25 fl zu überkommen wäre? gewendet, und die hohe Weisung erhalten, dass solche von denen betreffenden Regimentern zu leisten wäre; Man giebt sich dennoch die Ehre, ein Löbl⟨iches⟩ Teütsch-Bannatisches Ansiedlungs Regiment um gefällige Ausserung dahin anzugehen, ob auf die bereits eingebrachten, und nach letzterer Verfügung eines hierländigen Königl⟨ichen⟩ General Ober Commando den Karlsburger Vestunges Commando eben abgegeben werden: dem sowohl, als die noch ehest einzubringen haftenden worüber man seiner Zeit die individuelle Consignation zukommend machen wird die bestehende Taglia zugeführet werden wolle? um zu desto unfehlbahrerer Einbringung dieser Leüthen, auf die zu beschleinigen beliebsame Zusage, die Taglia Beträge mit sicherheit auf Rechnung des betreffenden Löbl⟨ichen⟩ B⟨erga⟩mts einsweilen aus der unterhabenden Provisorats Cassa an die Einbringer auszahlen lassen zu können.

Zalatna den 15ten Jenner 1787.

Expediatur Vill m.p.

Arh. Stat. Cluj, nr. 50.83/1787

XII

Zlatna, 15 ianuarie 1787.

Oficiul superior minier din Zlatna anunță autoritățile în subordine că s-a intervenit pentru întemnițarea în cetatea Alba Iuliei a celor doi „dezertori ilirici prinși: Zefle Dod și *Nicula Iuon*", precum și pentru plata premiului; întreabă ce s-a întîmplat cu cel de al treilea dezertor prins de judele Bota Macavei, și cere să fie căutați și prinși și alții.

An das k. Herrschafts Provisorat.

Obschon sich Sr des k. Commissairs H. Gr⟨af⟩ v. Kemenÿ Excellenz um Einnehmung der eingebrachten Illirischen Deserteurs Szefle Dod, und *Nicula Iuon* in die Vestung Karlsburg verwendet hätten, so haben noch Ein hochlöbl⟨iches⟩

1. sublin n.

Th⟨esaurari⟩at um Verfügung, der allemahl richtigen Abreichung der Taglia, auch ein k. Gubernium angegangen; Es hat somit das Herrschafts Provisorat einverständlich mit den Comitats Beamten um die Einbringung der noch übrigen derley im Dominio befündlichen Deserteurs sich thätig zu verwenden, und wird im weitheren von demselben die schleinige, und standhafte Auskunft abgesichert, warumen, da der jüngst allhier gewesene Richter Botta Makavej angezeiget hätte, einen 3ten dieser Deserteuren abermahlen schon bereits vor einer Woche eingefangen worden zu seÿn, dieser noch zur zeit nicht herabgeliefert worden seÿe. Von dem k.k. Oberbergamt. Zalatna den 15 Jenner 1787.

Expediatur Vill.

Arh. Stat. Cluj, M.T. 50.83/1787

XIII

Zlatna, 15 ianuarie 1787.

Administrația superioară a minelor din Zlatna întreabă comandamentul cetății Alba Iulia dacă poate trimite acolo pe *Nicula Iuon fiul lui Horea* — fugit din Banat de la regimentul ilir — aflat „încă de mai multă vreme în arestul cameral din Zlatna" împreună cu soția sa.

An Ein Löbl. k.k. Karlsburger Vestungs Commando

Nota

Auf die von Seiten dieses Oberbergamts baÿ S⟨einer⟩ des königl⟨ichen⟩ H.⟨errn⟩ Commissairs Grafens v. Kemeny Excellenz gemachte Anfrage: was mit dem schon längere Zeit in dem hiesigen Kameralarrest aufbewahrten Illirischen Deserteur *Nicula Iuon, Sohn des Rebellen Hora**, dann anderen noch zu bekommen hoffenden seinesgleichen Revertenten zu veranlassen seÿe? hätten hochgedacht S⟨r⟩ Excellenz in Ruckantwort anher zu erlassen geruhet, dass hoch dieselbten nicht zweÿflen, es müsse ein Löbl⟨iches⟩. Karlsburger Vestungs Commando, mit welchen sich nur von hieraus einverständlich zu halten seÿe, die diesfällige Maassregeln von einem Hochlöbl⟨ichen⟩ General-Ober-Commando bereits erhalten haben:

Gleichwie man nun von dem in Sachen schon veranlast worden seyn sollenden, versichert zu seyn wünschte; als gehet man ein Löbl⟨iches⟩ k.k. Karlsburger Vestungs Commando in freündschaft an, dero beliebsame Nachricht anher mittheilen zu wollen, ob der in frage stehende *Nicula Iuon samt dessen Eheweib**, und anderen noch bekommen hoffenden seinesgleichen Revertenten dahin ohne Anstand abgelieferet werden können.

Zalatna den 15 ten Jenner 1787.

Expediatur Vill m.p.

Arh. Stat. Cluj, O.B.A. nr. 83/1787

* subl. n.

XIV

(Zlatna, înainte de 24 februarie 1782)

Denunțul lui Macavei Bota înaintat Guberniului și transmis de acesta Oficiului superior al minelor din Zlatna, privitor la evaziunile fiscale din domeniul de sus al Zlatnei, în care sînt 14 mori și 8 joagăre al căror impozit îl încasează șpanul și judele la fel cu darea plătită de numeroși „oameni liberi și înstăriți" pe care îi cunoaște de 5 ani de cînd e gornic în aceste părți. Insinuează că, verbal, va mai dezvălui și alte fraude foarte păgubitoare pentru fisc.

579
Copia

Ihro Hoch Gräfliche Excellentz
Hoch und Wohlgeborner Graf Guberner und Herr Herr
Wie auch ein Hochlöbliches Gubernium!
Gnädig Hochgebiethendeste Grafen und Herrn Herrn.

Ihro Hoch Gäflichen Excellentz einem Hochlöblichen Gubernio bin ich unterthanigst verbunden in tiefster Submission zu entdecken und an Tag zu legen, wie dass ich in Rou Mare und Gydra beÿde Dörfer in Abrak Banÿer District liegend 5 Jahrè lang als Kornik in Diensten gestanden unter dieser Zeit aber unterschiedliche Stücke eingesehen mit was vor List nicht nur allein das Quantum Contributionis sondern auch andere Einkünfte welche von rechtswegen unserer Aller Gnädigsten Maj(estä)t zustünden, von dem dasigen Spann und Richter aber verschlungen worden.

Es befinden sich in dem Obenbenanten Abrak Banyer Gebürge zwey Dörfer welche ziemlich gross, aber sehr gestreuet auf dem Gebürge liegen dass eine heisset Rou Mare hat 7ben Kirchen das andere heisset Gjidra hat 4 Kirchen in diesen beiden Dörfern befinden sich 153 Haussvierthen freye wohlhabende Leute welche wegen der Zerstreuung so leicht nicht können erforschet werden in Ansehung dessen von dem dasigen Span und Richter auch vertuschet werden damit selbige nicht in die Contributions Tabellen einkommen mögten, doch aber nachgehends die Contribution denenselben austreiben und unter sich austheilen mit solcher List also dass Contributions Quantum schwächen und unserer Allergnädigsten Maj(estä)t entziehen, hinter welchen Betrug auch die Herrn Confrontatores wegen der Zerstreüung und entlegenen Orten nicht kommen können ja auch so leicht dieselben keiner antreffen wird welchem dieselbe Revier unbekant ist da ich aber als Kornik unter oberbemelten 5 Jahren von diesen Leuthen die Contribution habe auftreiben helfen als sind mir dieselben wohlbekannt und bin im Stande Sie alle von Haus zu Haus zu zeigen nur dass ich einen guten Securs an der Handt hätte nebst diesen befinden sich annoch in Rou Mare 14 Frucht Mühlen, und 8 Saag Mühlen welche gleichfals dem Spann und Richter contribuiren, ja auch die übrige Contribuenten welche sich in der Tabelle befinden nicht das 3te Theil von ihrer Haabschaft ansagen geschweige noch das viele Vieh welches verleugnet wird. Uber dieses aber bin bereit so fern das Glück haben kann persönlich vor einem Hoch Löbl. Gubernio zu erscheinen noch eines von ihren Practicken zu entdecken, durch welches wenigstens jährlich Rfl. 1000 unserer Allergnädigsten May(estä)t entzogen

und von dem Spann und Richter verschlungen wird. Dieses alles habe meinem vorgesetzten Herrn Officiers vorerst gemeldet so wohl Tittl. Herrn Oberstleuthenant als auch meinem Herrn Hauptman, auf Hoch derer Gutsachten und Rath, denn dieses alles einem Hochlöbl. Gubernio entdecken wollen, welches zwar wohl schon längstens zu thun willens gewesen, es hat mich aber bis anhero der Spann aus ermeldeten Oertern abgehalten mit diesem Versprechen, dass woferne ich verschweigen würde was ich wüste, so wolte er mich von dem Militar Leben befreyen und über das noch mit Rfl. 100 beschenken, da ich aber solche an Ihro Allergnädigsten May⟨estä⟩t begehende Untreu nicht länger verbergen können noch wollen, als habe solche so wohl Ihro Excellentz als auch einem Hoch Löbl. Gubernio in tiefster Submission entdecken und an Tag geben wollen ja wenn ich Glück haben kann der perschönlichen Gegenwart, Alles dieses noch klärliger zu entdecken auch mein Leben zum Pfande setze wofon ich alle diese Puncten nicht darthun oder wahrmachen könte lebe also der besten Hoffnung hiedurch in keine Ungnade zu fallen, sondern vielmehr zu klärliger Endeckung dero Hohe Befehle in aller Hochachtung auch weiter erwartent

Erstrebe
Ihro Hoch Gräfligen Excellentz
Eines Hochlöbl. Gubernii

Untergebendster
Botha Makave Gemeiner von Titt. Herr Hauptman Hus⟨saren⟩ Conpagnie den Hochlöbl. General Graf Frantz Gjulaischen Infanterie Regiment.

Arh. Stat. Cluj, M.T. ad nr. 135/1772.

OBIECTE CU VALOARE DE PATRIMONIU ÎNTR-UN INVENTAR DE LA BLAJ DIN 1781*

Legea ocrotirii patrimoniului cultural național al Republicii Socialiste România evidențiază importanța acestui patrimoniu „în cadrul avuției materiale și spirituale a societății noastre, precum și în activitatea generală de lărgire a orizontului de cunoaștere și de formare a conștiinței socialiste a poporului". Aceeași lege pune la ordinea zilei „identificarea, evidența, păstrarea, conservarea, valorificarea științifică" și „intrarea în circuit public a tuturor bunurilor care alcătuiesc patrimoniul cultural național[1].

Printre orașele din Transilvania, care au posedat și posedă însemnate vestigii ale culturii și civilizației, realizate în spațiul românesc ori în afara lui, un loc aparte îl ocupă și Blajul.

Situat la confluența Tîrnavelor, acest focar de iradiere al spiritualității românești este binecunoscut datorită școlilor, bibliotecilor, arhivelor și monumentelor sale. Leagăn al Școlii ardelene — mișcarea ideologică și culturală cu caracter iluminist, pusă în slujba idealurilor de eliberare națională și socială a românilor din Transilvania —, și centru tipografic însemnat, Blajul a îndeplinit, de asemenea, un rol pregnant în desfășurarea unor evenimente cu profunde rezonanțe în istoria patriei, dintre care se impun cele petrecute în timpul revoluției de la 1848.

La Blaj au activat eminenți cărturari și patrioți, care, pe lîngă strădania cultural-științifică și politică propriu-zisă, au depus un zel neprecupețit în colectarea și conservarea unor mărturii cu caracter istoric, cultural, artistic și științific. Nu o dată, asemenea bunuri au fost făcute cunoscute public, recurgîndu-se la metode riguroase de cercetare. Respectivii cărturari erau convinși că asemenea piese constituiau argumente grăitoare pentru istoria neamului românesc în dovedirea originii, vechimii, unității și continuității sale în spațiul carpato-danubiano-pontic. De altfel, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se preconiza ca muzeul, înființat pe lîngă liceul din Blaj, să devină cu timpul un adevărat muzeu național[2].

---

* Comunicare susținută la Sesiunea științifică a Muzeului de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca, 27—29 mai 1981.

[1] *Legea Nr. 63/1974*, p. 4.

[2] Pentru arhiva blăjeană, cf. A. Răduțiu, *Cîteva mărturii contemporane despre importanța arhivei din Blaj în lupta de emancipare națională a românilor din Transilvania în sec. al XVIII-lea*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof.*

O dovadă în plus, în ceea ce privește preocupările învățaților blăjeni de a achiziționa și a păstra cu grijă piese de valoare sub raport cultural-artistic, o constituie și existența unui document arhivistic depistat de noi, pe care ne străduim să-l prezentăm și să-l publicăm în cele ce urmează. Documentul, aflat în posesia Arhivelor Statului Filiala județului Alba[3], este redactat în limba latină și poartă următorul titlu: *Inventarium Diversor/um/ Apparamentor/um/ Eccle/si/a/s/ticor/um/, Clenodior/umq/ue/ Ep-/isco/paliu/m/, ut et reru/m/ prophanar/um/ domesticar/um/ diversae scilicet Speciei Mobiliu/m/ ac litteraliu/m/ instrumentorum in Curie Ep/isco/pali Balasfalvensi existentiu/m/* (Inventarul diferitelor obiecte bisericești, odoare episcopale precum și al obiectelor laice de casă, adică al mobilelor de diverse feluri și al documentelor scrise, ce se află în Curtea episcopală din Blaj). Fig. 1.

Piesele, enunțate în titlu, sînt enumerate pe parcursul a trei pagini, ținîndu-se seama de locul în care erau dispuse în cadrul reședinței episcopale la data întocmirii inventarului, adică în anul 1784. Obiectele sînt înregistrate la 94 de poziții. Precizăm că poziția 80 este înregistrată de două ori. Prima cuprinde cartea „Opera Francisci Luca in folio", poziție ulterior radiată. Poziția 89 figurează, de asemenea, de două ori. Prima însumează date despre piese de mobilier și un orologiu existente în inventarele anterior redactate, care lipsesc din inventarul actual. Ulterior și această poziție a fost radiată. Apoi există patru cărți, care au fost menționate la pozițiile 76—79 și trei portrete de la poziția 80. Acestea sînt, din nou, amintite în chip inexplicabil la finele actului, mai precis în afara pozițiilor numerotate. De notat că, în dreptul unei poziții, figurează una sau mai multe piese. În total, numărul lor se ridică la 189.

Descrierea pieselor este relativ sumară. Totuși, documentul prezintă un real interes științifico-documentar, înfățișînd bunuri cu valoare deosebită, care se aflau în colecțiile episcopului greco-catolic de la Blaj, Ioan Bob, în primii ani ai păstoririi sale. Biografii episcopului, Nicolae Lupu[4] și Octavian Bârlea[5] nu au cunoscut sursa documentară în cauză. Nici revistele blăjene, apărute în secolele XIX—XX, nu o citează[6].

Cele mai multe dintre obiectele consemnate în document sînt strîns legate de desfășurarea cultului, dar nu lipsesc nici acelea cu caracter laic, după cum specifică și titlul. Majoritatea bunurilor prezintă un viu interes din punct de vedere artistic și cultural. În sfîrșit, judecate în ansamblu, acestea reprezentau și un mijloc de tezaurizare, pe care cu siguranță fruntașii bisericii l-au avut în vedere în permanență.

Ștefan Pascu, Cluj, 1974, p. 345—351. Date despre preocupări muzeografice la Blaj: A. Chețeanu, *Istoria naturală și muzeul de la școlile din Blaj*, Blaj, 1902; Șt. Manciulea, *Muzeul Blajului*, Blaj, 1940; C. Tatai-Baltă, *Timotei Cipariu, precursor al muzeografiei românești din Transilvania*, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 367—371.

[3] Arh. St., Filiala județului Alba. Fondul Mitropolia română unită Blaj, doc. neinv. 1784, pachet 15, nr. 29, f. /1/ r — /2/ v.

[4] *Episcopul Ioan Bob*, Blaj, 1944 (colecția „Oamenii Blajului" — 3 —).

[5] *Ex historia romena: Ioannes Bob episcopus Fogarasiensis (1783—1830)*, Frankfurt/Main, f. a.

[6] Ne referim, îndeosebi, la *Archivu pentru filologia și istoria*, *Cultura creștină* și *Blajul*.

Prima grupă de bunuri (pozițiile 1—75) o formează odoarele: obiecte de cult și veșminte întrebuințate în cadrul serviciului religios. Dintre acestea menționăm următoarele: *Anulus adamantinus, et zaphyre adornatus* (inel diamantin, împodobit cu safir); *Crux ex puro Auro Reliqviis Sacris repleta* (cruce din aur curat, umplută cu sf. moaște); *Crux alia pectoralis e 6. topasiis constans* (o altă cruce de piept, constînd din 6 topaze); *Torques Aurea Cum Numismate Aurea in quo effigies Leopoldi Imperatoris visit/ur/* (colier de aur cu monedă de aur pe care se distinge chipul împăratului Leopold); *Crux Argentea major rubinis minoribus et smaragdis adornata cum catena argentea deaurata* (cruce mai mare de argint, împodobită cu rubine mai mici și smaragde, cu lanț de argint aurit); *Crux Argentea rotunda sive engolpiu/m/ cum catena argentea inaurat/a/* (cruce rotundă de argint sau engolpion, cu lanț de argint aurit); *Turibulu/m/ Majus Argenteu/m/ deauratu/m/* (Cădelniță mai mare de argint aurit); *Calix argenteus 102 rubinis exornatus in quo via crucis depicta visitur cum patinula et stellula in theca nigra* (potir de argint împodobit cu 102 rubine, pe care se vede pictat drumul crucii, cu disc și steluță, în cutie neagră); *Tricherion argenteum majus cum cruce deaurata argentea* (tricher — sfeșnic cu trei brațe — mai mare de argint, cu cruce de argint aurit); *Duo candelabra cum superadditis per pir defunctum Ep/isco/pum Rednic Tricherion et Dicherion* (două candelabre, adăugîndu-li-se de către adormitul în Domnul episcopul Rednic un tricher și un dicher — sfeșnic cu două brațe —); *Pedum argenteum deauratum* (toiag de argint aurit); *Mitra nigra ex bysso unionibus exornata* (mitră neagră din catifea, împodobită cu mărgăritare); *Stola nodulis Argenteis majorib/us/ 5. minoribus// 9. labore frigio elaborata* (Stola cu 5 nasturi de argint mai mari, 9 mai mici, brodată cu fir de aur); *Subgenulae seu Bedernissa Unionib/us/ distincta.* (bederniță împodobită cu mărgăritare); *Saceus sericeus rubri coloris floribus Aureis distinctus cum 12. nodalis arg/enteis/ deauratis* (sacos de mătase de culoare roșie, împodobit cu flori de aur, cu 12 nasturi de argint aurit); *Palliu/m/ Ep/isco/pale rubru/m/ novu/m/* (mantis episcopală roșie, nouă); *Sticharion album novu/m/* (stihar alb nou); *Homophorion Ep/isco/pale Sericeu/m/ cum 4 nodis arg/enteis/ deauratis* (omofor episcopesc de mătase cu 4 nasturi de argint aurițI) (Vezi *Anexa*).

A doua grupă de bunuri este alcătuită din cîteva cărți (pozițiile 76—80). Sînt lucrări de cult sau cu caracter religios, de pildă *Biblia S/acra/, in folio valach/ica/* (Sf. Biblie românească, *in folio*) (desigur, *Biblia*, București, 1688) și *S/ancti/ Bas/ilii/ M/agni/ opera omnia in fol/io/ 1 tom/us/* (Opere complete ale Sf. Vasile cel Mare, 1 vol., *in folio*). Una singură dintre cărți, *Corpus Iuris Hung/arici/ in fol/io/ 1 tom/us/* (Colecția legilor maghiare 1 vol. *in folio*), are conținut laic (Vezi *Anexa*). Fig 2.

A treia grupă, și ultima de fapt, cuprinde obiectele aflate în încăperile episcopale (pozițiile 80—94): tablouri, mobile, perdele și covoare. Dintre acestea interesante ni se par portretele împăraților și împărăteselor: Carol, Iosif, Elisabeta și Maria Tereza, cît și ale episcopilor: Atanasie, Inochentie Micu și Petru Pavel Aron[7].

[7] Cîteva portrete sînt enumerate și de J. Benkő, *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia Mediterranea*, II, Vindobonae, Jos. nob. de Kurtzböck, M. DCC LXXVIII, p. 585.

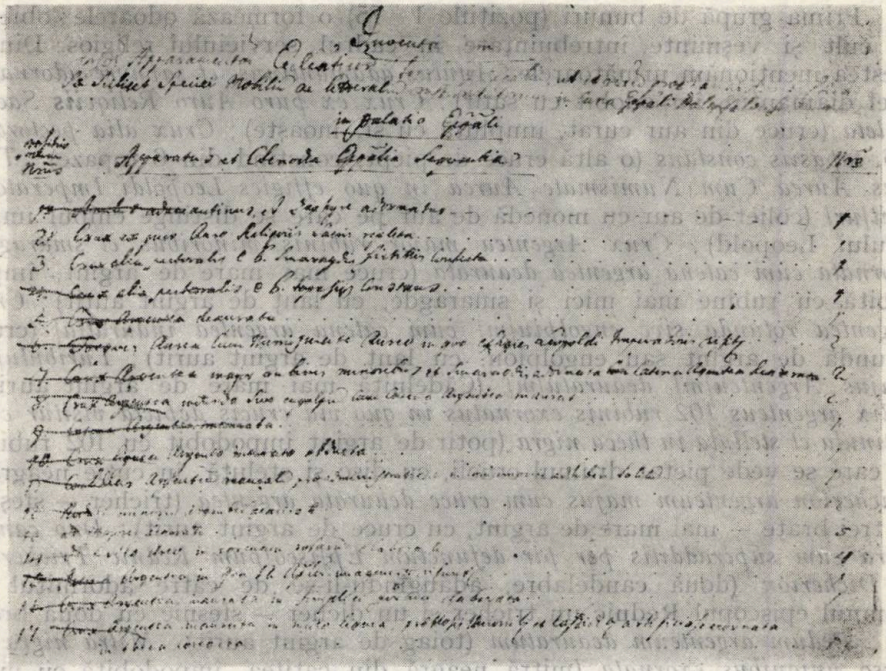

Fig. 1

Chiar dacă celelalte piese nu par a avea o deosebită importanță artistică sau istorică, totuși ele contribuie la conturarea unei imagini asupra modului în care era dotat castelul episcopal de la Blaj în acea epocă. Trecerea în revistă a pieselor descrise în inventarul de la 1784 dovedește, după opinia noastră, existența în patrimoniul episcopiei unite a unor importante bunuri cultural-artistice. Însemnătatea acestei surse documentare, pînă acum inedită, sporește considerabil, dacă ținem seama de raritatea unor asemenea informații.

Cărturarii și reprezentanții bisericii, aflați în vremea aceea în fruntea maselor, au înțeles că poporul român va putea să se emancipeze și să-și dobîndească locul, ce pe drept îl merita, în rîndul națiunilor privilegiate, numai dacă va urca cît mai sus treptele culturii și civilizației. Aceștia erau convinși, de asemenea, că forța unui popor consta în întărirea bazei sale economice, financiare. De aceea, acumularea unor bunuri, cum sînt cele consemnate în inventarul de față, alături de altele asemănătoare, constituiau, indiscutabil, mijloace sigure și viabile, dar bineînțeles nu singurele, spre realizarea deziderateloi respective.

Pe lîngă obiectele de artă de certă valoare și semnificație, considerăm oportună punerea în discuție a două dintre cărțile aflate în posesia episcopului de la Blaj. Cea dintîi este *Biblia S/acra/, in fol/io/, valach/ica/* (Sf. Biblie românească, *in folio*), desigur *Biblia* tipărită la București în anul 1688. Existența impozantei cărți la Blaj nu ne surprinde, deoarece, după cum se știe, a circulat intens în spațiul românesc. Ea vine

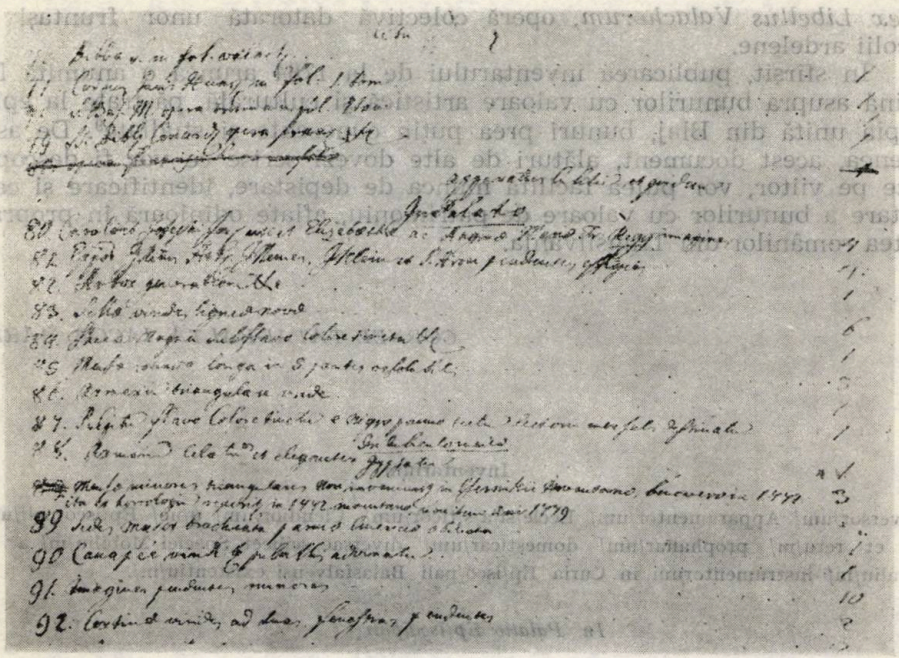

Fig. 2

doar să confirme, încă o dată (și pentru a cîta oară?), faptul că tipăriturile românești vechi, creații spirituale ale neamului nostru, în genere, s-au bucurat de o vie apreciere și răspîndire pe întreg teritoriul locuit de români[8], și chiar în afara lui, în ciuda granițelor politice vremelnice care-i separau, a deosebirilor confesionale și a atîtor altor opreliști. Nu întîmplător, corifeul Școlii ardelene, Samuil Micu a făcut uz la traducerea *Bibliei* și de *Biblia* de la București, care va vedea lumina tiparului la Blaj, în anul 1795, cînd păstorea același episcop, Ioan Bob. Prezența celei de a doua cărți, *Corpus Iuris Hung/arici/ in fol/io/ 1 tom/us/* (Colecția legilor maghiare, 1 vol., *in folio*), în imediata apropiere a episcopului nu ne surprinde nici ea. Episcopul, persoană oficială în stat, este firesc să fi avut la îndemînă legile principatului. Dar avem convingerea că legile respective nu au rămas literă moartă pe biroul de lucru al arhiereului, ci au fost studiate, cu răbdare și temeinicie, nu de dragul „națiunilor" privilegiate și asupritoare, ci pentru a se putea formula, la nevoie, contraargumentele necesare în salvgardarea existenței „națiunii" române atît de oropsite. Și nu este întîmplător nici faptul că episcopul Ioan Bob împreună cu episcopul ortodox Gherasim Adamovici vor înainta împăratului Leopold al II-lea, în anul 1791, memoriul intitulat *Sup-*

[8] Cf., de pildă: N. Neaga, *Biblia de la București. 270 de ani de la tipărirea ei*, în *Mitropolia Ardealului*, IV, 1—2, 1929, p. 33—41; V. Cândea, *Semnificația politică a unui act de cultură feudală*, în *Studii. Revistă de istorie*, 16, 3, 1963, p. 651—671.

plex Libellus Valachorum, operă colectivă datorată unor fruntaşi ai Şcolii ardelene.

În sfîrşit, publicarea inventarului de la 1784 aruncă o anumită lumină asupra bunurilor cu valoare artistică şi culturală, păstrate la episcopia unită din Blaj, bunuri prea puţin cunoscute şi studiate[9]. De asemenea, acest document, alături de alte dovezi scrise ce vor fi descoperite pe viitor, vor putea facilita munca de depistare, identificare şi cercetare a bunurilor cu valoare de patrimoniu, aflate odinioară în proprietatea românilor din Transilvania.

CORNEL TATAI-BALTĂ, IACOB MÂRZA

Inventarium

Diversor/um/ Apparamentor/um/ Eccle/si/a/s/ticor/um/, Clendior/um/ q/ue/ Ep/isco/pali/um/, ut et reru/m/ prophanar/um/ domesticar/um/ diversae scilicet Speciei Mobiliu/m/ ac litteraliu/m/ instrumentorum in Curia Ep/isco/pali Balasfalvensi existentiu/m/.

In Palatio Ep/isco/pali

positionum N/ume/rus	*Apparatus et Clenodia Ep/isco/palia Sequentia*	*N/ume/ro*
1.	Anulus adamantinus, et zaphyre adornatus	1
2.	Crux ex puro Auro Reliqviis Sacris repleta	1
3.	Crux alia pectoralis e 6. Smaragdis fictitiis confecta	1
4.	Crux alia pectoralis e 6. topasiis constans	1
5.	Crux Argentea deaurata	1
6.	Torques Aurea Cum Numismate Aureo in quo effigies Leopoldi Imperatoris vitit/ur/	2
7.	Crux Argentea major rubinis minoribus et smaragdis adornata cum catena argentea deaurata	2
8.	Crux Argentea rotunda sive engolpiu/m/ cum catena argentea inaurat/a/	2
9.	Catena Argentea inaurata	1
10.	Crux lignea Argento inaurato obducta	1
11.	Cochlear Argenteu/m/ inauratu/m/ pro administratione S/anctae/ Com-/m/unionis adhiberi Solitu/m/	1

[9] De exemplu, piese de argintărie de proveniență blăjeană nu figurează în catalogul C. Nicolescu, *Argintăria laică şi religioasă în ţările române (sec. XIV—XIX)*, Bucureşti, 1968.

Obiecte similare cu cele din inventarul blăjean din 1784 sînt detectabile şi în alte materiale documentare de epocă. Ne gîndim, de pildă, la testamentele episcopilor Gr. Maior şi I. Bob (T. Cipariu, *Acte şi fragmente latine româneşti*, Blaj, M DCCC LV, p. 32—55) şi la inventarele mănăstirii Silivaşului din anii 1810, 1829 (I. Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Haţegului*, Lugoj, 1913, p. 379—382).

12.	Noduli minores Argentei deaurati	22
13.	D/ett/o Majores deaurati	5
14.	D/ett/o e filo a[u]reo in formam rosaru/m/ elaborati	5
15.	Patina Argentea inqua 12. Ap/osto/lor/um/ imagines visunt/ur/	1
16.	Crux Argentea inaurata in Simplici forma elaborata	1
17.	Crux Argentea inaurata in medio lignea, praetiosis Unionib/us/ et lapidib/us/ artificiose exornata in theca Coreacea	1
18.	Crux Argentea Major deaurata claviculis in Cochleam striatis et variis praeciosis lapillis capitatis ac cruci fixi D/omi/ni et 12 Apostolor /um/ effigiebus adornata	1
19.	Scatula cum cera alba Romana Agnus Dei	1
20.	Pelvis Argentea cum cantharo Argenteo Auro illusa	2
21.	Vasariu/m/ seu Orbiculus Argenteus infulam sustinens	1
22.	Turibulu/m/ Majus Argenteu/m/ deauratu/m/	1
23.	Turibulum minus Argenteu/m/	1
24.	Calix Argenteus inauratus cum patinula pariter Argentea inaurata, cultello et cochleari ac Stellula in theca Choreacea rubra	5
25.	Calix argenteus 102 rubinis exornatus in quo via crucis depicta visitur cum patinula et Stellula in theca nigra	3
26.	Tricherion argenteum majus cum cruce deaurata argentea	1
27.	Duo candelabra cum superadditis per pie defunctum Ep/sico/pum Rednic Tricherion et Dicherion	2
28.	Pedum Argenteum deauratum	1
29.	Pedum Aereum	1
30.	Mitra Nigra ex bysso unionibus exornata	1
31.	Tyara Mitrata cum cruce argentea acu phrigia picta	1
32.	Strophia purificatoria ad pedum pertinentia	1
33.	Palliu/m/ Ep/isco/p/a/le Sericeu/m/ caerulei coloris	1
34.	Pulvinelii Sericei	1
35.	Sticharion album	2
36.	Cingulus Sericeus albus et lacer	1
37.	Cingulus Sericeus varii coloris	1
38.	Stola nodulis Argenteis majorib/us/ 5. minorib/us/ 9. labore frigio elaborata	15
39.	d/et/to Stola sericea trita rubra	1
40.	Stola alba ex Damasco operis frigii cum nodulis Argenteis deauratis /.../ 14	1
41.	Omophorion Ep/isco/pale ex Serico albo	1
42.	Omophorion Sericeu/m/ Ar/chi/Ep/isco/pale album	1
43.	Subgenuale seu Bedernissa Unionib/us/ distincta	1
44.	Subgenuale ex materia sericea alba	1
45.	Saceus sericeus rubri coloris floribus Aureis distinctus cum 12. nodulis arg/enteis/ deauratis	1
46.	Saceus albus subrubri Coloris floribus Aureis limeinae exornatus	1
47.	Saceus rubri Coloris aureus et albis sericeis florib/us/ distinctus	1
48.	Saceus rubri Coloris sericeus acu frigia elaboratus 18. Nodulis majorib/us/ arg/enteis/ et effig/ie/	1
49.	Manicae ex rubra bysso cum cruce ex fimbriis aureis	2

50. d/ett/o ex rubra bysso uniob/us/ dinstinctae cum strophio pastorali 2
51. Aer albus sericeus florib/us/ aureis illusus cum duob/us/ ejusdem qualitatis calicis t/e/gminib/us/ 3
52. Libelli manuscripti pro consecratione sacerdotu/m/ inservientes . . 2
53. Patinula et Ampulla stannea pro ablutione manus celebrantis deservientes 2
54. Reliquiae S/ancti/ Greg/orii/ Nisaeni in theca argent/ea/ 1
55. Scapulare partim aureo partim argenteo filo confectu/m/ 1
56. Reliqviae S/anctis/es/imi Mart/yris/ in scatulis papiraceis sub sigillo 2
57. Vera effigies D/omini/ N/ostri/ Je/su/ C/hristi/ 1
58. Nodulus ex cupro deauratus baculo applicabilis 1
59. Circulus argenteus ad eundem usum 1
60. Duplex imago lignea in unu/m/ versibilis 1
61. Sigillu/m/ Ep/isco/pale 1
apparatus Ep/isco/palis per pie def/unctum/ Ep/isco/p/um/ Rednik procuratu/m/ . . . . .
62. Dicerion majus Argenteu/m/ cum cruce deaurata 1
63. Tyara cum cruce arg/entea/ deaurata acu frigea elaborata 1
64. Palliu/m/ violacei coloris cum 4. Ev. et cappa 1
65. Palliu/m/ Ep/sico/pale rubru/m/ novu/m/ unu/m/ 1
66. Sticharion album novu/m/ 1
67. Stola florib/us/ argenteis et sericeis cum peniculamentis 1
68. Palliu/m/ sericeu/m/ nigru/m/ 1
69. Palliu/m/ e pilis camellor/um/ 1
70. Homophorion Ep/isco/pale Sericeu/m/ cum 4 nodis arg/enteis/ deauratis 1
71. Bedelnitza florib/us/ argenteis elaborata 1
72. Reverenda nigra sericea cum nodulis rubris sericeis 1
73. Saceus sericeus ab intus rubens argenteis florib/us/ illusus 1
74. Manica sericea ex argenteo stanno censuta 1
75. Aer sericeus flavi coloris cum florib/us/ argenteis et doub/us/ calicis operculis 3

Libri Ep/isco/pales

76. Biblia S/acra/ in fol/io/ valach/ica/ 1
77. Corpus Juris Hung/arici/ in fol/io/ 1 tom/us/ 1
78. S/ancti/ Bas/ilii/ M/agni/ opera omnia in fol/io/ 1 tom/us/ 1
79. S/anctis/s/imae/ Bibl/iae/ concord/antia/ opera franc/?/ 1
80. Opera Francisci Luca in folio 1

Apparatus cubi/cu/lu/m/ et quidem

In Palatio

80. Caroli et Josephi Im/perator/um/ uti et Elizabethae ac Aug/ustissi/mae/ Mariae T/he/r/esiae Reg/inae/q/ue/ imagines 4
81. Ep/isco/por/um/ G/raeca/ Ritus Ath/anasii/ I. Nemes, J/oannis/ Klein et P/etri/ Aron pendentes effigies 4

82.	Arbor generation/um/	1
83.	Sellae virides ligneae novae	6
84.	Theca magna subflavo colore tincta	1
85.	Mensa rotunda longa in 5. partes resolubilis	5
86.	Armariu/m/ triangulare viride	1
87.	Pulpitu/m/ flavo colore tinctu/m/ e nigro panno tectu/m/ lectioni mensuali destinatu/m/	1

In cubiculo medio

88.	Armariu/m/ celatu/m/ et eleganter gypsatu/m/	1
89.	Mensae minores triangulares non inveniunt/ur/ in Csernikii Inventario bene vero in 1772	3
	ita et horologiu/m/ reperit/ur/ in 1772. inventario, non item An/n/i 1779	
89.	Sedes major brachista panno cinericeo obducta	1
90.	Canapée viridib/us/ pulvillis adornatu/m/	1
91.	Imagines pendentes minores	10
92.	Cortinae virides ad duas fenestras pendentes	2
93.	Tapetes tyrolenses	2
94.	Tapetes ex rudi panno	2

Biblia
Corpus Juris Hun/garici/
S/ancti/ Basilii opera om/ni/ a
S/ancti/ssimae/ Bibliae Concorda/n/tia

Imag/i/nes

Caroli,
Josephi
Elisabethae
F/2/ v : 1784 Specificatio clenodioru/m/ ep/isco/palium

Arhivele statului Filiala jud Alba Fondul Mitropolia română unită Blaj, doc neinv , 1784, pachet 15, nr 29, f (1 r – (2)v.

82. Arbor generation/um/ 1
83. Sellae virides ligneae novae 6
84. Theca magna subflavo colore tincta 4
85. Mensa rotunda longa in 5. partes resolubilis 5
86. Armariu/m/ triangulare viride 1
87. Pulpitu/m/ flavo colore tinctu/m/ e nigro panno tectu/m/ lectioni mensuali destinatu/m/ 1

In cubiculo medio

88. Armariu/m/ celatu/m/ et eleganter gypsatu/m/ 1
89. Mensae minores triangulares non inveniunt/ur/ in Csernikii Inventario bene vero in 1772 3
ita et horologiu/m/ reperit/ur/ in 1772. inventario, non item An/n/i 1779 . . . . . .
89. Sedes major brachista panno cinericeo obducta 1
90. Canapée viridib/us/ pulvillis adornatu/m/ 4
91. Imagines pendentes minores 10
92. Cortinae virides ad duas fenestras pendentes 2
93. Tapetes tyrolenses 2
94. Tapetes ex rudi panno 2

Biblia
Corpus Juris Hun/garici/
S/ancti/ Basilii opera om/ni/ a
S/ancti/ssimae/ Bibliae Concorda/n/tia

Imag/i/nes

Caroli,
Josephi
Elisabethae
F/2/ v : 1784 Specificatio clenodioru/m/ ep/isco/palium

Arhivele statului Filiala jud. Alba. Fondul Mitropolia română unită Blaj, doc. neinv., 1784, pachet 15, nr. 29, f. (1 r – 2)v.

UN MEMORIU AL GENERALULUI LÜDERS PRIVITOR LA ROMÂNII DIN TRANSILVANIA ÎN REVOLUȚIA DE LA 1848—1849

Imperiul habsburgic cunoscut în istorie ca închisoare a popoarelor a fost în timpul revoluției din 1848—1849 pe punctul de a se prăbuși, dar „mîna criminală a țarului Nicolae" l-a salvat, cum releva atît de plastic democratul revoluționar Herțen[1].

În uriașul efort de a înăbuși pîrjolul revoluționar, imperiul austriac și cel rus și-au dat mîna. La cererea habsburgilor se pune în mișcare o puternică armată rusă de intervenție condusă de prințul feldmareșal Ioan Feodorovici Paschievici.

Transilvania, însîngerată de un conflict nedorit de români care-și apărau prin revoluție propria lor ființă națională, a devenit teatrul de operațiuni al generalului Alexandr Nicolaevici Lüders, comandantul corpului V de armată. Astfel, în vara anului 1849, trupele țariste comandate de Lüders mărșăluiau prin trecătorile Predeal și Bran invadînd Transilvania cu 26.000 de soldați și 56 de tunuri. Întreaga forță destinată a ocupa Transilvania, împreună cu trupele austriece se cifra la peste 47.000 de soldați și 131 de tunuri[2]. Comandanții trupelor ungare erau hotărîți să se împotrivească, dar în fața unui inamic superior, soarta bătăliilor nu se prevedea a fi favorabilă, iar generalul Bem, condus mai mult de îndrăzneală decît de rațiune, se aruncă disperat în lupte, ajungînd să nu mai pună nici un preț pe viața oamenilor săi, ceea ce a și dus la nemulțumiri în sînul armatei comandate de el.

Românii, pe care Bem ar fi vrut să-i aibă alături, rezistau semeț în munții lor, în timp ce tratativele de împăcare cu maghiarii la stăruințele lui N. Bălcescu, deși păreau să evolueze spre binele celor două popoare, au fost curmate brusc din cauza rapidei desfășurări a evenimentelor. În 3 august 1849, Avram Iancu dădu acel răspuns scurt, demn, prudent și generos, anunțîndu-l pe Kossuth L. că nu mai poate continua tratativele de pace cu „frații unguri, fiind împrejurările foarte critice"[3]. Totuși, el a hotărît să rămînă neutru în timpul luptelor ce se vor da între unguri și ruși, spre a-și dovedi sentimentele frățești pe care le nutrește față de poporul maghiar.

---

[1] *„Din istoria Transilvaniei"*, II, București, 1961, p. 130.

[2] G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani din urmă*, II, Sibiu, 1890, p. 586.

[3] S. Dragomir, *Avram Iancu*, ed. a II-a, București, 1968, p. 265—266.

Dacă guvernatorul Ungariei, Kossuth, ar fi recunoscut din timp drepturile legitime ale românilor ardeleni, ar fi adus trupelor sale un contingent de peste două sute de mii de luptători din Transilvania și Banat, în contra cărora intervenția lui Paschievici și Lüders ar fi fost fără nici un efect. Faptul este confirmat chiar de Lüders însuși, după mărturiile diplomatului francez Poujade: „De la început, unirea lor [a românilor — n.ns. G.N.] cu ungurii ar fi dat, probabil, un alt curs revoluției. Fără proviziile pe care le-am găsit în Principate și fără Iancu, șeful românilor transilvăneni, *n-aș fi putut reuși*“[4]. Greșala a costat; istoria fiind neiertătoare și-a urmat cursul implacabil.

Românii luptau așadar, în tabăra în care n-ar fi dorit să se afle, și acum, în loc de disprețul nobilimii ajunsă la cîrma revoluției maghiare, ei se bucurau de considerația generalului Lüders, ba și mai mult, de simpatia lui. Alexandr Nicolaevici, aprecia în mod deosebit mai ales figura de erou a lui Avram Iancu. De altfel, la intrarea în Transilvania, el declara categoric că: „numai un general a aflat în țară, pe Iancu“[5], numindu-l și „sufletul mișcării românești“ avînd încredere nețărmurită a națiunii ce vedea în persoana sa pe eroul și ocrotitorul ei[6].

Gazeta românească *Bucovina*, ce apărea pe atunci, consemna și ea laudele aduse de generalul Lüders lui Iancu, Axente, Balint și altor comandanți români[7].

Considerăm absolut necesară examinarea atitudinii generalului rus față de români, pentru a înțelege și mai bine conținutul și sensul memoriului său pe care-l socotim de o importanță deosebită pentru istoriografia românească.

Pînă în momentul de față, existența documentului n-a fost decît menționată în filele unui volum de memorii ale diplomatului francez Poujade[8]. Mențiunea constînd într-un scurt rezumat a fost preluată și publicată mai întîi de N. Bănescu[9] și apoi de N. Iorga[10]. *Textul integral* al documentului, raportul generalului rus Lüders, nu era însă cunoscut pînă acum. Îl publicăm aci, în anexă, specificînd că deși poartă titlul oficial de raport, el are caracterul unui *memoriu* și îl vom analiza ca atare.

Raportul-memoriu este semnat de generalul Lüders, fiind o copie contemporană a documentului original, tradusă în limba franceză, aflător în arhivele vieneze, purtînd data de 3 august 1849 stil vechi, respectiv 15 august stil nou. Documentul este emis în Orăștie și e adresat generalului rus contele Vladimir Teodorovici Adlerberg, pentru a fi

[4] N. Bănescu, *Avram Iancu și generalul Lüders*, în „*Gazeta Transilvaniei*“, LXXXIII, nr. 75 din 14 aprile 1920, p. 6.

[5] Șt. Pascu, *Istoria românilor din Dacia Superioară*, *Schița tomului III de Al. Papiu Ilarian*, Sibiu, 1943, p. 134.

[6] S. Dragomir, *op. cit.*, p. 341.

[7] *Bucovina*, Cernăuți, nr. 28 din 2 sept. 1849, p. 158.

[8] Poujade, *Chrétiens et Turcs*, Paris, 1859, p. 304—305.

[9] N. Bănescu, *op. cit.*

[10] N. Iorga, *Ceva nou despre Avram Iancu*, în *Transilvania*, Sibiu, 1922, p. 583.

înaintat țarului Nicolae[11]. Conținutul lui, conceput de generalul Lüders, dovedește că acesta a fost nu numai un militar capabil, ci și un abil și fin observator politic. Memoriul se referă în esență la cauza pentru care luptă românii transilvăneni. Descrie, pe scurt, istoria, locul și importanța românilor în cadrul Transilvaniei, intervenind hotărît în favoarea lor. Obiectivitatea generalului țarist ce slujea o cauză nedreaptă este impresionantă și documentul constituie un paradox al istoriei, cum paradoxal este și faptul, petrecut cam tot în acea vreme zbuciumată a sfîrșitului de revoluție, că N. Bălcescu a scăpat de urmărirea trupelor imperiale cu ajutorul galbenilor pe care generalul Lüders i-a dăruit lui Avram Iancu[12]. Dar la urma urmei lupta românilor pentru recunoașterea existenței politice a națiunii lor, putea fi utilă Rusiei mai tîrziu, gîndea încă de pe atunci diplomația țaristă. Iar românii a căror revendicări naționale fuseseră refuzate de cercurile conducătoare maghiare, prinși în clește de austrieci, mai maleabili, și de trupele rusești, erau nevoiți, după cum explica N. Bălcescu, să pună problema existenței naționale mai presus de aceea a libertății, deoarece: „Pînă cînd un popor nu va exista ca nație, n-are ce face cu libertatea“[13]. Grăitoare în acest sens este impresionanta scrisoare a lui Buteanu către maiorul Csutak[14].

Valoarea majoră a documentului de față în contextul unui număr apreciabil de documente privind revoluția de la 1848 din Transilvania, constă însă în aceea că este o mărturie contemporană evenimentelor, emanată de la un for care nu aparține direct taberelor implicate în lupte (austrieci, maghiari, români), ci executa doar o intervenție pasageră în treburile interne ale imperiului austriac, infirmînd explicit odată mai mult acele teorii care susțin că românii au fost „unealta oarbă a camarilei“ imperiale. Nedreapta și tendențioasa aserțiune făcută în scopuri politice oprimatoare, și atunci și mai tîrziu, rămîne astfel o afirmație goală, lipsită total de o bază istorică reală.

Memoriul, aci publicat, vine să arate cu cea mai mare claritate și fără putință de tăgadă, *pentru ce* au luptat românii alături de imperiali. Românilor nu le păsa în fond de imperiul habsburgic și nu luptau din fidelitate față de împărat, dorința lor cea mai ardentă fiind afirmarea propriei națiuni, cucerirea drepturilor lor legitime. Pentru a le obține ei trebuiau să ridice armele și să-și facă *un nume*, care să le permită să-și impună revendicările și să nu mai fie priviți ca cel mai oropsit popor din imperiu și meritînd a fi nesocotit.

Fără a fi învinuiți de „trădare“ față de casa habsburgică, românii nu-și puteau permite în epocă o atît de clară explicare a situației lor, cum o face Lüders, presupunem de bună credință, numai că, din nefericire, documentul se întoarce mai apoi împotriva lor, acesta atașîndu-se

[11] Xerografia documentului se află în Arhiva Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca, a colectivului de editare a documentelor revoluției de la 1848—1849 din Transilvania sub numărul: Xerox, nr. 23.908—23.913. Originalul se află la Haus- und Hof Archiv Wien, Fond. P.A. X/Russland, Karton 28. Intervention in Siebenbürgen II, Teil.

[12] I. Ghica, *Amintiri din pribegia după 1848*, București, 1890, p. 415.

[13] *Ibidem*, p. 246.

[14] *Ibidem*, p. 325.

celor privind tratativele „compromițătoare" cu ungurii și din intervenție în favoarea românilor se transformă în dovadă împotriva loialității lor atunci cînd aliatul perfid, Austria, și-a reexaminat poziția față de români.

Așadar, politicienilor și istoricilor maghiari le venea mult prea lesne să-i acuze pe românii transilvăneni, așa cum spuneam mai sus, de a fi „unealtă oarbă" a camarilei imperiale.

Documentul reprezintă un nou și important argument care vine în sprijinul istoriografiei noastre marxiste marcînd poziția ei justă față de revoluția românilor din Transilvania.

Demn de remarcat mai este și faptul că memoriul la care ne referim, oferă acum și posibilitatea corectării unor afirmații pe care istoricul Silviu Dragomir le face în cunoscuta sa monografie *Avram Iancu* tocmai din lipsa unor informații aflate, după cum se va vedea, în documentul de față.

*

Mulțumit de colaborarea militară cu românii, generalul Lüders, în toamna anului 1849, aduce la cunoștința țarului Nicolae situația acestora, demonstrînd că gîndește nu numai ca un militar ce avea nevoie de aliați, ci și ca un om ce a înțeles efectiv temeiuri adînci, nepricepute la înalta curte vieneză și necunoscute la curtea de la Petersburg.

Acest lucru reiese clar din introducerea istorică a memoriului în care generalul face o minuțioasă și profundă digresiune asupra istoriei Transilvaniei, vorbind despre secui, maghiari, germani și, în sfîrșit, pe larg, despre români care reprezintă „clasa cea mai numeroasă" și care „privați de toate drepturile civile, oprimați, în întregime descurajați", nu se bucură — cum constată el — „nici de protecția guvernului austriac, nici de aceea a nobilimii maghiare".

În ultimul timp, arată Lüders, în momentul în care, din toate părțile, toți se precipită cu atîta furie la cucerirea drepturilor politice, de asemenea, românii au încercat să ceară guvernului austriac, să le și acorde cîteva dintre drepturile civile. Dar rezultatul înșelînd pînă în această zi așteptările lor, ei încep să fie nemulțumiți.

În corespondența colonelului maghiar Stein, capturată la Sebeș s-au găsit, printre altele, și două îndemnuri pe care Kossuth i le adresa acestuia, angajîndu-l să ia toate măsurile posibile în scopul de a întreprinde o apropriere față de români. În respectivele scrisori Kossuth deplînge că împrejurările l-au obligat să acționeze împotriva lor; este gata, zice el, să uite totul pentru a-i atașa pe români atît cît este posibil la cauza maghiarilor. În sfîrșit, Kossuth promite românilor toate acele drepturi civile de care guvernul austriac i-a lăsat privați pînă acum, și care, după propria lor mărturisire, ei, românii, nu mai speră să le mai obțină de la austrieci; ori, în mod sigur, nu există nici o îndoială, că această ultimă condiție ar avea o imensă influență asupra fidelității și devotamentului românilor către guvernul lor legitim (în speță către împăratul Austriei).

Relatînd despre întîlnirile sale cu prefecții și tribunii români, generalul continuă: „Avînd ocazia de a vedea în aceste ultime zile pe partizanii români Axente și pe preotul St. Ioan[15], care au acționat sub ordinele lui Iancu, am putut remarca — subliniază Lüders — că românii sînt nemulțumiți. Ei se așteaptă la mult și vor suporta greu o nedreptate. Ei știu că iarna trecută s-a format la Sibiu un comitet care avea ca scop să le acorde drepturi egale cu cele ale altor cetățeni; ei știu de asemenea că acest comitet n-a avut nici un rezultat".

Urmează apoi precizarea atît de prețioasă pentru noi: „*Partizanii lor [ai românilor — n.n. G.N.] erau animați în acțiunea contra ungurilor, mai puțin de spiritul de fidelitate către guvernul austriac decît de dorința de a-și face un nume, de a ridica naționalitatea română și de a cuceri dreptul de a cere și de a obține pentru concetățenii lor drepturile civile de care ei sînt privați*" [sb.n. G.N.].

Finalul are rezonanța unui avertisment: „În consecință, totul mă face să cred că guvernul austriac nu trebuie să conteze multă vreme pe colaborarea și devotamentul românilor dacă el nu se grăbește să proclame pentru ei egalitatea drepturilor cu toate celelalte neamuri din Transilvania.

Această considerație îmi pare atît de gravă în momentul actual — încheie generalul rus — încît am crezut de datoria mea să o comunic excelenței voastre pentru a o supune prin intermediul dv. d-le conte, înaltei aprecieri a maiestății sale împăratului, în cazul în care d-voastră a-ți aprecia că este cazul". Semnează generalul Lüders.

*

Ceea ce l-a îndemnat pe generalul rus să intervină la țar, în favoarea românilor au fost, fără îndoială, constatările sale directe de pe cîmpul de luptă, unde a văzut cu ochii săi eroismul românilor, care, cu mijloace mai mult decît modeste au ținut în șah o armată bine organizată, instruită și echipată. Tot atunci a luat la cunoștință, personal, și de nedreptățile la care erau supuși românii.

O impresie puternică e cert că i-a făcut-o lui Lüders întîlnirea cu prefecții Axente, Balint și cu Nicolae Bălășescu, care, în scrisoarea sa din Sibiu, 8 august 1849, îl convoca și pe Iancu la o astfel de întîlnire la Alba Iulia, cu generalul Lüders, care urma să-i facă daruri și să-i dea cele de lipsă[16]. Întîlnirea cu Bălășescu, autorul menționatei scrisori, reiese că a fost cordială și utilă.

Tot pe atunci, rezultă că au mai avut loc astfel de întîlniri ale lui Lüders cu comandanții români, la Sibiu, Alba Iulia și Orăștie.

Memoriul este scris după bătălia de la Sebeș, unde insurgenții maghiari au înregistrat o înfrîngere. A doua zi, în 13 august 1849, Lüders merge la Alba Iulia unde a lăudat purtarea garnizoanei în timpul asediului și nu a uitat a se informa și asupra ținutei românilor „a cere in-

[15] Ortografiat greșit. Este vorba de Simion Balint. Vezi: Ion I. Nistor, *Decorarea lui Avram Iancu și a camarazilor săi*, București, 1931, p. 14—15.

[16] I. Lupaș, *Avram Iancu*, Cluj, 1924, p. 55.

formațiuni și adrese de ale prefecților și tribunilor" pentru a fi decorați[17]. După care, generalul rămîne cu corpul său de oaste între Orăștie și podul de pe Strei așteptînd știri despre operațiunile armatelor din Ungaria[18]. Acum găsește el răgazul să aștearnă pe hîrtie, dens și concis, militărește, intervenția sa către țar. Și dacă el găsește timp, între grijile unei campanii militare deloc ușoară, să vină în ajutorul românilor, înseamnă că situația era într-adevăr gravă, așa cum de altfel, a și calificat-o.

Se pare că pe general l-a șocat nu numai nemulțumirea românilor împotriva austriecilor lîngă care luptau strîngînd din dinți, ci și sărăcia lor în materie de hrană, echipament și armament. Este semnificativă în acest sens și conversația lui Lüders cu tribunii români care după bătălia de la Sebeș se aflau în Orăștie. Printre ei era și Clemente Aiudeanu, adjutantul lui Iancu. Lüders îi întreabă: „— Ce salar ați avut sub durata războiului de la guvernul din Viena?

— Nimic, răspunseră tribunii, părinții noștri ne-au susținut.

— Imposibil! zicea Lüders, căruia i se părea lucrul de necrezut"[19].

Se pare că aici la Orăștie generalul Lüders a avut mai mult răgaz să se întrețină cu românii asupra dorințelor lor și să le promită ajutor. Același ajutor îl solicită românii și prin adresa de mulțumire a prefecților Iancu și Axente menționată ca „memoriu" de S. Dragomir. Cota documentului este notată greșit în ambele ediții ale monografiei *Avram Iancu*[20] și de fapt acest „memoriu" al conducătorilor legiunilor române este cum am spus mai sus, o „Adresă de omagiu din partea românilor ardeleni către generalul Lüders"[21]. Însă fără îndoială, „Adresa" are un tîlc deosebit; ea exprimă speranța românilor că vor fi egal îndreptățiți cu celelalte națiuni și prin intermediul lui Lüders invocă înalta intervenție a țarului în favorul națiunii române și a drepturilor ei[22]. Rugămintea românilor, Lüders o și îndeplinise deja prin înaintarea memoriului său din 15 august 1849, ceea ce înseamnă că problema fusese discutată serios și solicitată insistent nu numai în adresa de omagiu către Lüders, ci și mai înainte în timpul întîlnirilor generalului cu prefecții.

Atmosfera dintre români și imperiali devine tot mai încordată, cum reiese atît din corespondența lui N. Bălășescu, care vorbește despre cei ce încearcă să-i discrediteze pe români, cît și din scrisoarea colonelului Dorsner care căuta dovezi în aceeași direcție. Cu alte cuvinte, imperialii căutau acte compromițătoare pentru români față de ei, și nu satisfacerea revendicărilor acestora. Într-o astfel de situație, românii, în mod logic, se adresează către cine îi ascultă; iată încă unul din rosturile cordialelor întîlniri de la Sibiu, Alba Iulia și Orăștie, dintre fruntașii românilor și

---

[17] G. Barițiu, *op. cit.*, II, p. 611.

[18] *Ibidem.*

[19] Iosif Șterca Șuluțiu, *Partea a VI-a din Memoriul lui...*, Sibiu, 1899, p. 273.

[20] La p. 297 din monografia sa, S. Dragomir indică documentul ca aflîndu-se la B.A.R.S.R., mss. 1016, p. 224—226, dar la această cotă se află scrisoarea lui Ioan V. Rusu către G. Barițiu datată Sibiu, 5 iunie 1866.

[21] Cota corectă este: B.A.R.S.R., mss. mss. 1061, f. 224—225; cf. I. Bianu și G. Nicolaiasa, *Catalogul manuscriptelor românești*, t. III, Craiova, 1931, p. 460.

[22] S. Dragomir, *op. cit.*, p. 297.

Lüders. Pe aceeași linie se înscrie și delegația celor doi tribuni ai lui Iancu, Dionisie Darabant și Deac, care se duc la Oradea, pentru a prezenta omagiile românilor generalului rus prințul Paschievici, încartiruit în clădirea episcopală a înaltului prelat greco-catolic Erdeli. Comandantul rus îi întîmpină cu multă amabilitate, manifestîndu-și mulțumirea pentru primirea care i s-a făcut, exprimînd în același timp cele mai bune speranțe. Rămîne însă nefondată afirmația că cei doi tribuni i-ar fi prezentat lui Paschievici vreun „memoriu", cum se spune în nota de la pagina 297 a monografiei *Avram Iancu*, chiar dacă se dă ca sursă Iosif Șuluțiu[23]. În realitate, textul lui Șuluțiu *nu pomenește deloc* despre așa ceva, iar indicația bibliografică nu este nici ea precisă[24]. Afirmația ar putea fi privită, cel mult ca o supoziție personală a autorului monografiei. Deci „memoriul" despre care se spune că a fost prezentat la Oradea, pare să fie, după toate probabilitățile, confundat cu acea „Adresă de mulțumire" către Lüders, înfățișată acestuia, la cîteva zile (în 18 august 1849 sau puțin mai tîrziu) după ce generalul rus și-a scris propriul său raport-memoriu. În consecință, nu există nici-o dovadă că „Adresa de mulțumire" către Lüders considerată de S. Dragomir „memoriu" ar fi ajuns la țar. Nici nu era cazul[25]. Este însă cert că documentul elaborat de Lüders în favoarea românilor a ajuns în mîna țarului Nicolae, fapt pentru care există confirmarea istoricului francez Poujade[26].

Prin urmare, „memoriul" la care țarul „se grăbi a răspunde că nu poate interveni direct într-o chestiune a Imperiului habsburgic, dar că, din prețuire pentru români" îl va trimite Curții imperiale din Viena, este de fapt raportul — memoriu al generalului Lüders.

O explicație complementară, care nu anulează cu nimic aprecierile curajului și setei de drepturi și dreptate a românilor, este că atitudinea plină de interes și simpatie a generalilor ruși manifestată față de românii ardeleni nu exclude presupunerea că aceasta putea fi dictată și de vreun gînd ascuns al diplomației țariste care, prin întărirea naționalității române în coasta imperiului habsburgic, spera să poată trage în viitor foloase pentru politica ei de expansiune. Să nu uităm că, respectiva diplomație, privind lucrurile în ansamblu, își dădea perfect de bine seama încotro se îndreptau evenimentele, motiv pentru care Nesselrode, declara pe față Turciei și Austriei că românii „ar voi să restatornicească un regat Daco-Român din Valachia, Moldova, Bucovina, Transilvania și Besarabia" ceea ce ar da un rău exemplu statelor învecinate și ar pricinui căderea Turciei[27]. Dar, în jocul ei de culise, aceeași Rusie țaristă oferea românilor un *regat al României* pînă la Tisa, sub *protectoratul ei* și sub un *vicerege rus;* se adeverea astfel părerea lui I. Maiorescu, exprimată în scrisoarea sa din 9 septembrie 1848 către A. G. Golescu, că scopul

[23] Idem, *op. cit.*, p. 297, în nota 1.

[24] Este indicat: „Șuluțiu S. Iosif, *Memoriul lui Iosif Sterca Șuluțiu de Cărpenișiu*, Sibiu, 1879—1899, III, p. 273, or textul respectiv se află la același autor în *Partea a VI-a Din memoriul lui Iosif Șterca Șuluțiu de Cărpenișiu*, Sibiu, 1899, p. 273.

[25] S. Dragomir, *op. cit.*, p. 298.

[26] Poujade, *op. cit.*, loc. cit.

[27] *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente*, IV, București, 1903, p. 336.

respectivei manevre politice era ca în acest fel Rusia țaristă „să ne apuce și să ne împreune apoi cu croații, ca să vină la Marea Adriatică"[28].

*

Acest raport-memoriu vine să clarifice și o altă confuzie, și anume, aceea cu privire la scrisorile capturate ce conțin tardiva tentativă de împăcare maghiaro-română.

S. Dragomir constată în aceeași monografie dedicată Craiului munților, că versiunea scrisorii lui Bălășescu „diferă întrucîtva de expunerea oficialității ruse, dar concordă cu ceea ce știe colonelul Dorsner, comisarul austriac de pe lîngă statul major al generalului Lüders: că scrisoarea lui Bem s-a găsit asupra unui ofițer căzut înainte de 1 august. Deci ea nu a fost capturată în bătălia de la Sebeș"[29], și în consecință, crede că așa cum e reprodus de Dorsner, conținutul scrisorii este „evident denaturat".

De fapt, e vorba de scrisori deosebite. Scrisoarea menționată de Bălășescu și Dorsner a fost capturată, într-adevăr, înainte de 1 august 1849 și este a lui *Bem* către *Stein*, dar scrisoarea menționată de raportul oficialității ruse, citat pe larg de S. Dragomir, a fost capturată în timpul sau imediat după bătălia de la Sebeș (12—13 august 1849) și este a lui *Kossuth* către *Stein*. Așadar conținutul scrisorii relatate de Dorsner, cu toată reaua lui credință față de români, este corect relatat (el însuși este uimit de conținutul ei!), iar raportul-memoriu a lui Lüders de fapt vine să completeze expunerea oficialității ruse, precizînd că la Sebeș s-au capturat *două scrisori* ale lui Kossuth, analizîndu-le mult mai amănunțit conținutul și arătînd că acestea erau îndemnuri sau ordine către colonelul Stein, care-i punea în vedere să ia toate măsurile posibile în scop de a realiza o apropiere față de români. Din păcate, pentru români și maghiari, intențiile de ultimă oră ale lui Kossuth nu au avut cînd să se mai realizeze, iar ceea ce a urmat în politica habsburgilor față de români a dovedit că aceștia n-au luat în seamă avertismentul lui Lüders, deoarece salvîndu-și tronul, colaborarea românilor nu mai era necesară pentru ei.

Valoarea istorică a scrisorilor amintite, rămîne doar cea de intenție, o mînă întinsă prea tîrziu, gest simbolic din care conducătorii politici de moment, maghiari și români, nu mai puteau trage nici-un folos, cel mult învățăminte.

În legătură cu scrisoarea lui N. Bălășescu se mai impune să facem și constatarea că acesta a avut perfectă dreptate atunci cînd a consemnat în 8 august 1849 că rușii (spre deosebire de Dorsner) nu acordă nici o crezare scrisorii capturate de la maghiari înainte de 1 august, pe care, natural, ei o cunoșteau. Aceasta reiese clar din memoriul lui Lüders, care nici măcar nu o menționează. El acordă, însă, după cum am văzut, o mare importanță celor două scrisori ale lui Kossuth către Stein.

---

[28] *Ibidem*, p. 277.
[29] S. Dragomir, *op. cit.*, p. 292.

Trebuie să subliniem totodată că precizările și limpezirile pe care ni le-am permis a le aduce în lumina documentului pe care-l publicăm și care nu-i era cunoscut istoricului S. Dragomir, *nu impietează cu nimic* asupra meritelor unanim recunoscute și incontestabile ale monografiei *Avram Iancu*, model al genului și carte de căpătîi pentru cunoașterea evenimentelor din timpul revoluției de la 1848—1849 din Transilvania.

*

Ce s-a întîmplat mai departe cu memoriul aflăm de la același diplomat francez care l-a și semnalat. Contele Adlerberg a găsit demn de interes pentru țar memoriul lui Lüders pe care i-l înaintează. Țarul Nicolae îi răspunde generalului Lüders că el n-ar putea interveni într-o asemenea chestiune, dar că memoriul său l-a trimis curții de la Viena[30], ceea ce fără îndoială este exact, deoarece acolo a și fost găsit.

Efectul său în epocă, în lipsă de date certe, nu-l putem decît bănui. Din capul locului, cum de altfel am arătat, autoritățile habsburgice n-au ținut seama de sugestiile generalului Lüders. Din contră, documentul se pare că a fost privit ca un amestec în treburile interne ale Austriei de către un aliat impus de împrejurări, dar deloc iubit, devenind mai apoi chiar un denunț împotriva românilor, și adăugîndu-se acelor documente căutate de colonelul Dorsner, pentru a dovedi lipsa de loialitate a românilor.

Oricum, el a contribuit în mod neîndoielnic la intensificarea atmosferei de neîncredere față de români întreținută mai tîrziu și de acuzațiile și mașinațiunile săsești[31].

Asociind gesturilor amicale față de români ale generalului Lüders, acela al remunerării unor prefecți și tribuni[32], ca și propunerea pentru decorare de către țar a unui număr de comandanți români, și în fine, acest memoriu ce cuprinde solicitarea unor drepturi civile pentru români, atestă considerația și respectul de care s-au bucurat românii în ochii lui, deși ultimul gest, memoriul, rămîne fără efect, sau se va întoarce chiar împotriva lor. Cît privește decorațiile solicitate de Lüders pentru români, acestea vor veni exact la momentul oportun, salvînd realmente pe mulți de la închisoare și poate chiar de la execuții.

Totodată sîntem convinși de faptul că acest document a făcut parte dintre acele acte prezidențiale ale lui Kossuth, privind fazele tratativelor sale cu Iancu și care au fost puse în secret la dispoziția împăratului. Taina lor se pare că n-a fost cunoscută nici de ministrul-președinte Schwarzenberg și ele l-au determinat pe Francisc Iosif să micșoreze atît de drastic gradul decorațiilor acordate, volens nolens, pînă la urmă și de către el[33]. Desigur, la această explicație se adaugă și invidia

[30] N. Bănescu, *op. cit.*, loc. cit.
[31] I. Nistor, *op. cit.*, p. 15.
[32] *Bucovina*, nr. 39 din 18/30 nov. 1849, p. 241. Cf. Ioan cavaler de Puşcariu, *Notițe despre întîmplările contemporane*, Sibiu, 1913, p. 30—31. Cf. și *Românul* din 17 sept. 1872, p. 2.
[33] S. Dragomir, *op. cit.*, p. 309.

împăratului și a celor din jurul său pentru faptele de arme ale unor comandanți români[34].

Raportul-memoriu înfățișat îl considerăm edificator, după cum am mai spus, prin faptul că el atestă exact ceea ce abia în anii din urmă istoriografia noastră marxistă a demonstrat cu plenitudine: *românii au luptat alături de austrieci nu din fidelitate față de împărat, ci pentru propriile lor drepturi naționale.* Această interpretare ignorată sau uitată în trecut din motive ușor de imaginat, corespunde pe deplin cu adevărul istoric. Generalul Lüders, deși străin, fiind de bună credință, l-a recunoscut ca pe un adevăr simplu, dar hotărîtor.

Cu tot eșecul său, memoriul este fără îndoială un remarcabil document istoric pe care l-am considerat demn de a fi publicat cu atît mai mult cu cît el înlătură și unele erori și confuzii din istoriografia noastră.

GELU NEAMȚU

ANEXĂ

Traduction d'un Office du Général Lüders au Comte Adlerberg, en date de Szászwaros [Orăștie] le 3 Août 1849 v.s. [15 août n.st.].

La Transylvanie est habitée par trois peuples, qui diffèrent complètement d'origine, sous le rapport de la langue qu'ils parlent, comme de l'esprit qui les anime. Ce sont: les Hongrois, les Allemands (Saxons) et les Valaques. Les Szeklers, quoiqu'établis dans le pays avant les Hongrois, appartiennent néanmoins à la même race et ne diffèrent presqu'en rien de ces derniers. Les trois peuples jouissent aussi de privilèges distincts. Il serait assez juste de dire que les Hongrois constituent la race dominante; ils sont les nobles, les propriétaires terriens, et occupent les plus hautes dignités civiles et surtout militaires dans le pays. Les Allemands en sont, pour la plupart les bourgeois et les fermiers. Les Valaques, qui composent les deux tiers de la population sont les paysans.

Les Hongrois, race guerrière, après avoir conquis les habitants primitifs du pays, ancêtres des Valaques de nos jours, s'approprièrent dès-lors, comme il est naturel, tous les droits civils.

Les Allemands, descendan[t]s des anciens colons germains, qui se sont transportés en Transylvanie encore au Moyen Âge, ont par leur nature laborieuse, leur caractère paisible et les droits dont ils jouissent, une grande affinité avec nos colons allemands. Ils sont fortement protégés par les Autrichiens et n'aiment pas les Hongrois, sans pourtant avoir pris aucune part à la dernière guerre.

Viennent enfin les Valaques, la classe la plus nombreuse; descendan[t] d'un peuple conquis par la force des armes, privés de tous droits civils, opprimés,

[34] Șt. Pascu, *Avram Iancu*, București, 1972, p. 201.

entièrement découragés, ils ne jouissent de la protection ni du Gouv[ernemen]t Autrichien, ni des Hongrois. Ils détestent ces derniers et ont agi contr'eux toutes les fois qu'ils l'ont pu; ceux-ci, de leur côté, les en ont toujours creullement puni.

Dans ces derniers temps cependant, et au moment où de tous côtés on se précipitait avec tant de fureur à la conquête des droits politiques, les Valaques aussi tentèrent de demander au Gou[vernemen]t Autrichien qu'il leur concédat quelques-uns des droits civils. Le résultat ayant jusqu'à ce jour trompé leur attente, ils commencent à être méconten[t]s. Dans la correspondance du Colonel hongrois Stein, saisie dans l'affaire sous Mühlenbach [correct: Mühlbach — n.n.] on a trouvé entr'autres, des exhortations que Kossuth lui adressait en l'engageant de prendre toutes les mesures possibles afin d'amener un rapprochement avec les Valaques. Kossuth déplore dans ses lettres, que les circonstances l'aient obligé d'agir contr'eux; il est prêt, dit-il, à tout oublier pour les attacher autant que possible à la cause des Hongrois; il leur promet enfin tous ces droits civils dont le Gouv[ernemen]t Autrichien les a laissés privés jusqu'ici, et que, de leur propre aveu, ils désespèrent d'en obtenir. Or, il n'y a certainement aucun doute que cette dernière condition aurait une immense influence sur la fidélité et le dévouement des Valaques à leur Gouv[ernemen]t légitime.

Ayant eu l'occasion de voir ces jours derniers les partisans Valaques Acxence (Axenti) et le Père St. Jean [sic.!], qui ont agi sous les ordres de Janko, j'ai pu remarquer que les Valaques sont méconten[t]s. Ils s'attendent à beaucoup et supporteront difficilement une injustice. Ils savent que l'hiver dernier, il avait été formé à Hermanstadt un comité qui avait pour but de leur accorder des droits égaux à ceux des autres citoyens; ils savent aussi que ce comité n'a eu aucun résultat. Leurs partisans étaient animés dans leur action contre les Hongrois, moins par l'esprit de fidélité au Gouv[ernemen]t Autrichien que par le désir de se faire un nom, de relever la nationalité valaque, et d'acquérir le droit de demander et d'obtenir pour leurs concitoyens les droits civils dont ils sont privés.

Par conséquent tout me porte à croire que le Gouv[ernemen]t Autrichien ne doit pas compter à la longue sur la coopération et le dévouement des Valaques, s'il ne se hâte pas de proclamer pour eux l'égalité des droits avec toutes les autres races de la Transylvanie.

Cette considération me parait si grave dans le moment actuel que j'ai cru de mon devoir d'en parler à V.E.: et de la soumettre par votre organe, Mr le C[om]te, dans le cas où Vous le jugiez convenable à la haute appréciation de S.M. l'Empereur.

Signé: Lüders.

O LUCRARE ISTORICĂ INEDITĂ A LUI ALEXANDRU ȘTERCA-ȘULUȚIU

Autorul lucrării istorice asupra căreia stăruim în cele de față nu e altul decît Alexandru Șterca-Șuluțiu, personalitate politico-bisericească și culturală de prim rang din istoria românilor ardeleni de la mijlocul veacului trecut.

Născut în 1794 la Abrud, în inima Munților Apuseni, din părinți „români nobili" și într-o familie din care s-au ridicat mai multe personalități politice și culturale românești, Alexandru Șterca-Șuluțiu urmează școala primară în orășelul natal, gimnaziul din Zlatna (1806—1810), după care trece la școlile din Blaj (1810—1814), decisive pentru desăvîrșirea formației sale. Preot și protopop la Bistra, lîngă Cîmpeni (1814—1836), vicar foraneu al Silvaniei (1836—1850), în care perioadă participă la luptele politice din 1842 și la Adunarea națională de la Blaj din mai 1848, episcop și apoi mitropolit unit la Blaj pînă la moartea sa, survenită în 1867, Al. Șterca-Șuluțiu ia parte la principalele acțiuni politice românești din deceniile 6—7 ale secolului trecut[1]. Participant la dieta românească de la Sibiu din 1863—1864, susținător al școlilor românești din Transilvania, Șuluțiu este mai puțin cunoscut ca istoric[2]. Lucrările sale cu caracter istoric, înregistrate ca fiind în manuscris în testamentul său (redactat în 1866), sînt lăsate bibliotecii seminarului din Blaj spre liberă consultare, exprimîndu-și destul de vag și condiționat dorința ca „apoi, cu timpul mai favoritoriu pentru edițiunea cărților, dacă se vor afla demne, să se și tipărească"[3].

Cu excepția unor fragmente din cea mai importantă lucrare a sa, *Istoria Horii și a poporului românesc din Munții Apuseni ai Ardealului*, elaboratele istoriografice ale cărturarului blăjean se află și astăzi în manuscris în fondurile Blajului. Considerațiile pe care le facem asupra unuia dintre textele manuscrise ale sale, și care are caracter polemic, intitulat *Adevărata cauză a trecerii armenilor din Moldova în Transil-*

---

[1] C. Diaconovich, *Enciclopedia română*, III, Sibiu, 1904, p. 1041—1042; Al. Lupeanu-Melin, *Mitropolitul Alexandru Șterca-Șuluțiu (1794—1867). Viața și faptele lui*. Ms. în Biblioteca Academiei R. S. România, Filiala Cluj-Napoca, fond Blaj, nr. 392/I, 39 f.; II, f. 40—71.

[2] P. Teodor, *Avram Iancu în memorialistică*, Cluj-Napoca, 1972, p. 19. A fost inclus în *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, p. 303.

[3] Testamentul publicat de G. Barițiu, *Părți alese din Istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă*, III, Sibiu, 1891, p. 462—466.

vania[4], text pe care îl dăm în anexă, ar putea incita la continuarea eforturilor în această direcție, eforturi deschise de preocuparea de a insera în corpusul de izvoare referitoare la răscoala din 1784 importanta *Istorie a Horii*, cea dintîi lucrare monografică mai amplă din istoriografia română referitoare la răscoala lui Horea.

Manuscrisul acestei lucrări are 6 foi (12 pagini) și este semnat *Ardeleanul*. Elaborarea ei, după cum precizează însăși autorul, a fost determinată de publicarea unui articol intitulat *Az Erdélyi Örmények multya* (Trecutul armenilor din Transilvania) în periodicul bisericesc maghiar „Religio" (nr. 30, 31 din 18, 21 aprilie 1860).

Răspunsul lui A. Șterca-Șuluțiu la afirmațiile nedocumentate ale autorului articolului menționat se bazează pe o informație istorică mai largă, fiind citate concluziile unor istorici mai vechi și mai noi, români și străini, din care rezultă condițiile prielnice de care s-au bucurat și toleranța religioasă în care s-a desfășurat viața grupului de armeni care s-au așezat în Moldova. Trecerea lor din Moldova în Transilvania își găsește explicația în împrejurările complexe ale anului 1672, prilejuite de mișcarea socială împotriva domnului Duca Vodă, la care au luat parte și unii dintre fruntașii armenilor, de expediția otomană peste Moldova în vederea asedierii cetății Camenița.

Păstrînd limitele unei polemici principiale, așa cum o făcuse și în 1847, cînd elaborase un răspuns la o recenzie ce fusese publicată asupra lucrării lui Kővári L., *Statistica Transilvaniei*[5], Alexandru Șterca-Șuluțiu ne apare cărturarul preocupat de ceea ce se scria în istoriografia și publicistica străină referitor la națiunea și poporul din care făcea parte, răspunzînd cu argumente științifice unor false aserțiuni.

Reliefarea preocupărilor sale din domeniul istoriei va pune în lumină personalitatea omului politic și de cultură care s-a înscris, în același timp, în peisajul istoriografiei românești transilvănene de la mijlocul secolului al XIX-lea cu lucrări de certă valoare istorică.

NICOLAE EDROIU

ANEXĂ

ADEVĂRATA CAUZĂ A TRECERII ARMENILOR DIN MOLDOVA ÎN TRANSILVANIA

În bisericescul jurnal maghiar „Religio" numit, în nru 30 și 31 din 18 și 21 aprilie a.c. 860, au ieșit la lumină un articol sub titlul acesta: „Az Erdélyi Ormények multya", adeca „Trecutul armenilor din Transilvania", în care autorele, cu toate puterile prin citațiuni de documente istorice parte drepte, parte ne adevărate (1)[1] se silește a lămuri politica și religioasa lor purtare și patimi din veacu-

[4] Ms. în Biblioteca Academiei R. S. România, Filiala Cluj-Napoca, fond Blaj, nr. 324, 6 f. Orig. rom. cu latine.

[5] *Birálatnak ellenbirálata az oláh nemzet származásáról*, ms. în Biblioteca Academiei R. S. România, Filiala Cluj-Napoca, Col. Mike. Egyveleg III k., nr A 456, f. 411—440.

rile vechi, pînă la deplina lor așezare în Transilvania, și urmata aici a lor cu Roma Unire.

Nu ne pare rău că autorul, ca catolic bun, din toate puterile se silește — uneori și în contra istoriei bisericești — a arăta, că armenii de la începutul creștinismului, mai că *in continuo*, cu puține intervaluri, ar fi fost tot cei mai buni creștini, și cei mai credincioși uniți fii ai Bisericii Romei; da ne pare rău numai de aceea, că venind în sus cu sine în contrazicere, și nece cu cel mai mic cuvînt voind a pomeni, și a recunoaște, că mai de demult, după Conciliul Oecumenic de la Chalcedon, armenii toți, — și o parte mare dintră dînși și pînă astăzi — s-au ținut morțiș de Eresul lui Euthichie, iară alta, mai tîrziu, de Biserica Orientală dezbinată de cătră a Romii; după ce prin feliuri de faze, parte drepte, parte false, îi aduce pe armeni din Armenia pînă în Transilvania, și apoi aici așezîndu-i iară îi unește cu Roma, nu se sfiește Domnul Autorele articulului, fabuloasa cauză a trecerii armenilor din Moldova în Transilvania (la anul 1672) cu o neiertată, și numai cu vorbe goale răzimate calumnie, a o da publicului în următoriul tipu înainte:

„Este de însemnat, precum părinții noștri, pînă cînd au locuit în Crimea, și în Polonia, au fost uniți cu Roma, precum sînt și pînă astăzi rămașii noștri acolo ⟨1v⟩conaționaliști, iară în Moldova ajungînd sub principe și popor neunit, și fiind ⟨1v⟩ și ceialalți acolo (în Moldova) mai nainte așezați armeni de credințe neunită (sic?) și ei numai din neștiință au urmat această religiune(1)[2]. Causa principală a trecerii lor (armenilor din Moldova la Ardeal) au fost: că principele Moldovei și poporu, deși ei (armenii) ca și aceia (moldovenii) au fost de credință neunită, i-au silit spre părăsirea limbei, și a ritului armenesc, și spre primirea ritului grecesc; însă fiindcă strămbunii noștri pe acesta (ritu grecesc) a-l primi nicidecît n-au voit, au rădicat asupra lor o persecuțiune grozavă: bisericile (armenilor) le-au prădat, le-au despoiat de toate sculele cele prețioase, cărțile cele bisericești puindu-le pe grămada de lemne *(máglyára)* le-au ars, pe episcopul și preoții lor i-au aruncat în temnițe, pruncii i-au botezat a doua oară, morții li-au îngropat după ritul grecesc, mai pe urmă în contra bisericilor (armenilor) țintind tunuri le-au împușcat toate grămadă *(halomra löttek)*, cu un cuvînt, pe armeni au voit cu totul a-i dezbrăca din strămbunile lor obiceiuri, năravuri și naționalitate".

Nu-i de lipsă să apărăm în contra unei aserțiuni calumnioase, și mai cu seamă numai cu vorbele goale răzimată, naționalul caracter a românilor, cari nu numai pe nime cu goane nu s-au silit a-i retrage de la religiunea sa proprie, sau de la Unirea cu Roma, cînd din contra, din Istoria bisericească se dovedește, că togma însuși ei (românii) au fost în tot timpul cei mai aplecați această Unire a o face — precum s-au ⟨2⟩ întîmplat la anul 1204, cînd împăratul românilor și al ⟨2⟩ bulgarilor Ioanichie au făcut Unirea cu Roma sub Papa Inocentie III. Ia anul 1370, iară mai vîrtos la anul 1439 în Conciliul florentin, pe care timp togma mitropoliții din Moldova au fost cu cea mai mare rîvnă, și cei mai puternici îndemnători la S. Unire cu Roma togma și a împăratului grecesc Ioan, și a grecilor,

(1)[1]. Precum este și cela din Ezechiel Profetul C. 27 v 14, unde despre Muntele Ararat din Armenia, sau despre lăcuitorii din prejurul lui armeni, nici o pomenire nu există; că cine va îndrăzni a zice, și va fi în stare a documenta, că Casa lui Thogorme (Domus Thogorme) pomenită în locu citat de profetul Ezechiel să fie armeni, sau lăcuitori de sub muntele Armeniei Ararat?

(1)[2]. Vezi contradicțiunea: În Crimea, de unde apoi pe rînd au trecut o mulțime mare de armeni în Moldova, armenii au fost uniți cu Roma, și o parte a fraților lor, cari mai tot pe acela tempu s-au strecurat și așezat în Moldova, totuși pe aceștia deși se pretinde a fi fost Uniți cu Roma, totuși numai *pure pute* din „neștiință" le urmează religiunea neuniților armeni de mai nainte în Moldova așezați? ! Cum au putut ignora" ci că au fost — dacă au fost — Uniți cu Roma așa lesne, și așa afund, cît numai din această profundă „ignoranția" să urmeze Religiunea ne-unită a fraților săi? Miraculum!

și Damian mitropolitul Moldovei au subscris așezămintele săborului de la Florența, fiind față acolo. Așa și la anul 1699 în săborul de Bălgrad, în Transilvania, de care Unire numai după aceea unii s-au înstrăinat, după ce au văzut, că frații catolici S. Unire o folosesc numai pentru interesele sale, și se silesc a le vătăma vechile lor obiceiuri și disciplina bisericească (1)[3].

Românii moldoveni au suferit a se rădica Episcopie latină la Milcovia; mănăstiri latine la Rîmnic, la Buzău, și în alte locuri, cari pînă astăzi nevătămate există; ci voi aduce spre arătarea calumniei din articulul pomenit un istoric latin dezinteresat, pe Fasching, care în opul său „Nova Dacia" (2)[4] venirea armenilor în Moldova și cauza trecerii lor de acolo în Transilvania așa o descrie: „Cetățenii (armeni) care au fost mai rămas după surparea (prin perși și turci) patriei sale (a cetății Aniri) parte în Persia, parte în Crimea, parte în Moldavia și Polonia cu Episcopul (Antistite) său s-au așezat, făcînd cu domnii Moldaviei convențiune au fost primiți în șapte cetăți, pe cari le-au înfrumusețat cu biserici, cu mănăstiri, edificiuri, cu crescădat și arte. Iată la anul lui Hs. 1668 (3)[5] scornindu-se groaznică sedițiune între Hencul (4)[6] și Duce Vajvoda Moldovei, și eșind și turci
⟨2ᵛ⟩ la obsidiunea Kaminiecului, după ce puterea ⟨2v⟩ norocirei întru pradă, precum și fii lor în servitute s-ar fi tras, armenii vrînd a se mîntui pe sine, s-au tras la munți, unde rămînînd pînă la a tria iarnă ascunși, mai pe urmă mutîndu-și sfatul, și părăsind Moldova, și-au căutat locuință în Transilvania" (1)[7].

Aceasta întîmplare de Fasching în „Nova Dacia" scrisă, Șincai în Chronica sa (2)[8] la anul 1671 din Istoria Bălăcenească a Moldaviei, și din Sulzer (3)[9] istoric ardelenesc, mai lămurit ni-o descrie așa: „că întru aceste tempuri s-au sculat Țara Moldovei asupra lui Duca Vodă Domnului său, și scoțîndu-l cu arme din Thron și din Țară, alungatul Principe și Domn fu silit a cere ajutoriul Suzeranului Împărat al turcilor spre repunerea sa în Thron, și spre domolirea răscoalei poporului făcută asupra sa; care trimițînd spre ajutoriul și repunerea pe Thron a alungatului Vodă oștiri turcești, Domnul Vodă s-au repus în Thronul său, iară pe căpeteniile răsculaților i-au prins și i-au omorît". Sulzer zice: că răscoala aceasta asupra lui Duca Vodă s-au făcut în 29 octomvrie din anul 1671, că Basa, care l-au dus înapoi
⟨3⟩ în scaun s-au numit Kaplan Basa din Alep; că ⟨3⟩ Duca Vodă s-au înturnat în scaun la începutul anului 1672, că armenii cu Heicul (Hencul numit în „Nova Dacia") povățuitoriul lor încă au fost amestecați în răscoala aceia, și pentru aceia au trecut în Ardeal ca să nu se taie și ei dinpreună cu dioseni (rebeli așa numiți).

Din cari mai limpede ca soarele se vede, că aserțiunea authorelui articulului din *Religio*, „Az Erdélyi Örmények multya", în care cauza trecerii armenilor din Moldova în Ardeal se adscrie unei groaznice persecuțiuni a armenilor pentru Religiune și Naționalitate este o calumnie grosolană, prin care adevărată, da criminoasa și perfidioasa cauză a trecerii armenilor din Moldova în Transilvania s-ar

---

(1)[3]. Vezi *Hist. Eccl.* a lui Petru Maior tipărită în Buda, 1813, de la pagina 25 pînă la pagina 58, și iarăși de la pag. 81 pînă la pag. 102 Șincai *Chron*, la anii 1202—3, 1370—1, 1437 pînă la 1439, 1697 pînă 1699, de la 1700 pînă 1702.

(2)[4]. Pagina 26 și 27

(3)[5]. Mai jos se va arăta că această sedițiune s-au întîmplat mai tîrziu, adecă la anul 1671.

(4)[6]. Căpetenia armenilor din Moldova.

(1)[7]. Haec Patriae eversione superstites a caede cives, pars in Persiam, pars in Crimeam, pars autem in Moldaviam et Poloniam suo cum Antistite concessere, pacta subinde cum Moldaviae Dinastis Conventione, in septem recepti sunt Civitates, quas Templi, Asceteriis, Aedificii, Mercibus et Artibus nobilitarunt. Anno dein Christi 1668 immani exorta seditione Henculeum inter et Ducam Vajvodam Moldaviae, ac Turcis quoque ad absidionem Caminiccum excitis; dum vi, fortunae in praedam, juxta ac filii eorum in servitutem abstraherentur, Armeni rebus suis consultari Montana subiere, ubi in tertiam hyemem delitescentes, tandem mutato consilio et deserta Moldavia, in Transilvania sedes quaesivere.

(2)[8]. Tipărită în Iași, 1854, pag 106—107, Tom. III.

(3)[9]. Tom II, pag. 133.

sili a o astupa, și a o îmbrăca și înfrumuseța, și da publicului cetitoriu de o persecuție religioasă „scornită de Principile Moldaviei și de popor asupra armenilor", cînd din citații istorici — nu români, ci latini ardeleni Fasching și Sulzer nepărtinitori românilor — se dovedește că armenii cu povățuitoriul lor Heicu sau Hencul, uitîndu-și de facerea de bine cea mare, care Domnitorii Moldovei au arătat către armenii cei exilați din Patria sa, primindu-i cu o așa mare și iubitoare de străini ospitalitate în Moldova, și dîndu-le azil de scăpare; ei (armenii) totuși sau unit cu rebelii țărani asupra Domnului Țării, Duca Vodă și l-au scos din Thron, și l-au gonit din Țară!!!

Așadară adevărata cauză a trecerii armenilor din Moldova în Transilvania n-au fost — precum se zice în pomenitul articul — persecuțiunea pornită de Domnitoriul și poporul Moldaviei asupra lor pentru Religiune, Limbă și Națională, ci au fost frica de meritata cu tot dreptul pedeapsă, care în toată lumea și în toate regatele togma și de aceeași națională, limbă și religiune, se dictează rebelilor, și care ca să o încungiure, după zisa lui Fasching de mai de sus, armenii temîndu-se, din munți — unde scăpasă — a se mai întoarce, după cum doară unii dintre ei sfătuia fraților săi, mutîndu-și consiliul, au trecut în Transilvania. ⟨3v⟩ ⟨3v⟩
Așa dară și frica aceasta, și persecuțiunea pentru revoluțiunea făcută asupra Domnitoriului, nu le-au cauzat-o nici poporul român al Moldaviei, nici Domnitoriul Duca Vodă. Poporul nu, că cu acesta armenii erau frați de cruce în revoluțiune și în perfidie asupra Domnitoriului său. Domnitoriul încă nu, că pe acesta îl izgonise rebelii și din Thron, și din Țară, și nu avea nici o putere. Urmează dară că frica și-au făcut-o, și persecuțiunea și-au tras-o asupra sa armenii însuși, prin crimenele *laesae Majestatis, praeditionis Patriae*, și prin perfidia asupra Domnitoriului său purtată, și nu de la români, ci de la turci, cari ca izbînditori al acestia politice crime mari, veniseră spre repunerea Domnului Vodă în Thron, din care rebelii l-au fost alungat. Cari venind în Moldova cu oștiri mari spre apăsarea grozavei revoluțiuni și pedepsirea rebelilor — în care armenii era mari factori și puternici colaboratori — nu ne îndoim, și bucuros credem, că precum n-au cruțat pe românii moldoveni cei mestecați în această revoluțiune, așa nu vor fi cruțat nici pe armenii cari au luat parte la această perfidie asupra Patriei și Domnitoriului lor. Și atunci prea lesne s-au putut întîmpla, ce s-au obicinuit a se întîmpla mai în toate provinciile răsculate, deși sînt creștine, cît pe aceia rebeli cari se vor fi retras spre apărarea sa, în castele, sau în case, sau în biserici, turcii cu toată furia turcească — și oare creștinii în asemenea cazuri nu lucra așa? — le vor fi expugnat, și zdrobit și cu tunuri, și după expugnarea lor fără cruțare le vor fi și prădat de toate sculele cele prețioase și sînte, și pe cei prinși îi vor fi tras în robie, îi vor fi tăiat fără milă și fără alegere de român sau de armean. Însă ⟨4⟩
această dreaptă răsplătire a perfidiei, a prodițiunei Patriei, și a *laesae Majestatis* numai un nedrept și voitoriu de rău a românilor calumniatore o poate da de o goană religionară și națională. ⟨4⟩

Cîte popoare de diverse religiuni și naționalități n-au locuit în Moldova, între cari sînt și secui ceangăi, cari pe timpurile cînd și armenii era acolo, era în Moldova, și nici unul n-au suferit de la românii moldoveni goana pentru limba, naționalitatea și religiunea sa, cari pînă astăzi nevătămate le păstrează; și apoi să fie de a crede că singuri numai armenii să fie pătimit goane crudele pentru limba, naționalitatea și ritul său, după ce credința era una și aceeași cu a moldovenilor?!!

Ce se ține de religiunea armenilor, iarăși Fasching în „Nova Dacia", pagina 27, las să ne spună; care, după Istoria bisericească, așa zice: „Dacă te vei uita la

religiunea lor (armenilor) unii urma cea catolică, iară ceialalți se lipea de eresul lui Eutichie, care de demult este în authorii săi Eutichie Archimandridului Constantinopoliei, și Dioscor Ep⟨isco⟩pul Alexandriei afurisit în Conciliul din Chalcedon alor 630 de Episcopi".

Noi religiozitatea și statornicia în creștinism cea mare a poporului armenesc, nu voim nicidecît și nici odată a o aduce la vreo îndoială, ci bucuros o recunoaștem; însă de vom urmări, nu întru atîta istoria, cît chiar numai articolul „Az Erdélyi Örmények multya" de nu vom voi a face sila adevărului, vom debui să mărturisim, că togma și în zisul articul aflăm prea groase, innegabile și cu mîna goală palpabile urme de o politică, după care armenii cu învăpăiatul zel a religiozitatei sale, unde acesta au putut să vie în conflict cu interesele lor politice și private materiale, sau comerționale, n-au fost așa scrupuloși, ci l-au știut de minune a-l stîmpăra, și a-l acomoda și după stările împregiur a popoarelor, și a locurilor, și a intereselor politice, materiale și comerciale a lor, pe unde s-au așezat cu locuința.

Și noi numai din aceasta, în fapta vederată, politică, ne putem nouă explica,
⟨4ᵛ⟩ cum cei mai orthodocși armeni, pînă ce stete Imperiul Bizantin ⟨4ᵛ⟩ în floare, — cu care și în lucruri politice — ca vecini — și în lucruri comerțiale, și în trebi religioase avea mult a face, și de la care avea multe a spera — după ce în acest imperiu se înputernici Eresul lui Eutichie — care era și de împărații Bizanțiului încă părtinit, — se alipiră toți de Eresul lui Euthichie?

Cum, despărțindu-se Biserica Orientală de ceia Occidentală, rămaseră și armenii în neunire cu Roma?

Cum, făcînd grecii și latinii, în Conciliul florentin pace și unire, armenii — a cărora soli au sosit la Florența pe la sfîrșitul Conciliului — primiră și ei Unirea, încă cu mai multe condițiuni, și schimbări, ca grecii (1)[10], cari numai cele 4 puncte cunoscute și nici o iotă alta din avutul mai nainte Rit și disciplină a schimba, au voit a primi (2)[11].

Cum, apoi după ce s-au retras și grecii de la făcuta în Conciliul florentin Unire, s-au retras și armenii?, a cărora o mare parte pînă astăzi se țin statornicește de ea?

Cum iarăși, după ce fură izgoniți armenii din Patria lor prin Perși și prin Turci, nu pentru religiune acum, ci pentru criminoasa în politica și cearta pentru Thron a fiilor regelui Armeniei Leonca III urmată (3)[12] armenii, cari în Patria lor Armenia era Eutichieni, și Neuniți cu Roma, veniți și așezați cu locuința în Crimeia, și în Polonia, sub Imperiu catolic, se făcură, fără nici o greotate și silă — ce Historia, și autorele pomenitului articul din „Religio", de silă nu face nici
⟨5⟩ o pomenire — catolici?" ⟨5⟩

Iară cari s-au așezat în Moldova — după cum recunoaște și authorele articulului „Az Erdélyi Örmények multya", au rămas neuniți, — precum ei excusa —

---

(1)[10]. Și de aci vine puțina asimilare a Ritului, și a disciplinei armenilor cu a Bisericii Latine, iară nu de pe timpurile S. Silvestru Papa I și a S. Gregorie Iluminatorele, apostolul armenilor, pe cînd în disciplină și Rit, între Biserica occidentală și orientală sau mai nici o deschilinire, sau prea neînsemnată era.

(2)[11]. Syropulos, *Hist. Concil. Florentini*, Sect. III, cap. III in fine: *Ibidem*, cap. 16; *Ibid.* Sect. 7*a*, C.6; *Ibid.*, cap. 10*a*; *Ibid.*, Sect. 8, C.8 et 12*a*; *Ibid.*, Sect. 9, C.10*a* et Sect. 10*a*, cap. 11*a* in fine.

(3)[12]. Fasching în *Nova Dacia*, pagina 25 și 26 așa descrie întîmplarea aceasta: „Armeni a tempestate in Transilvaniam nacti sunt aditum, qua Regnum Armeniae a. Osein et Haagh Regis Armenorum Leonis III filiis, fraterno dissideo disceptum est; Haagh enim regnandi accensus cupidine, a lege adversus fratrem, Persica et Turcica implorat auxilia, suae penitus gentis et Patriae immemor, ut hi eo descedente succederent, modo ipse dum viveret solus imperaret. Malum hocce Consilium Consultari exitium attulit. Nam Persae ac Turcae postquam Haaglio solium stabilivissent, moram longiosam aversati, eo per insidias sublato, populationibus ex ferro sui securos Armenos invadunt, in juriis divexant, denique partito inter se regno, caesis potentioribus civibus finitimam urbem anni dictam eamque vastissimam Persis vicinam, de qua illis minime conveniebat, communi consilio diruunt".

numai din neștiință?!! însă cum au putut pe cale din Armenia (sau mai bine din Crimea și Polonia, de unde pe rînd apoi s-au strecurat și în Moldova) venind către Moldova uită de ce religiune s-au ținut ei?!!

Toate aceste sînt niște mari simptome, și innegabile documente, că frații noștri armeni n-au avut nici o lipsă de vreo silă de a se acomoda și cu religiunea sa, și de a-și stîmpăra zelul, după interesele sale politice, materiale și comerțiale și religionare, a dițiunilor și a locurilor, și a Domnitorilor, în a cărora provincii s-au așezat cu locuința.

Cum că armenii între români în Moldova n-au fost persecutați, ci din contra le-au mers foarte bine, și și-au agonisit acolo averi mari, cari le-au adus cu sine apoi în Transilvania, și că în Moldova întru adevăr și-au fost aflat a doua a sa Patrie sie iubită, și aceia împregiurare dovedește că familiile lor cele mai de frunte și mai avute și-au adoptat tot nume românești; precum este: Capudebou, Patrubani, Verzariu, Plăcintariu, Vicol, Kovrig, Korbu etc., cari nume cu bună siamă nu le-au primit de frică, ci de bună voie, de oare ce și după ⟨5ᵛ⟩ ce au ⟨5ᵛ⟩ trecut din Moldova în Transilvania — unde nu se pot jelui despre persecuțiuni ⟨ale românilor moldoveni, n.n.⟩ — numele românești nu numai și le-au reținut, da încă și-aici au făcut așijderea, adoptîndu-și nume maghiare — cu cari de minune se știu asimila și înfrăți, și așa și aici, ca și în Moldova, nenumărate familii armenești s-au lepădat de numele său cel armenesc, și și-au adoptat nume maghiare, și acum avem familii armenești numite Lászlofi, Bárány, Balog, Másvilági, Ötves, Csiki, Karátsony, Lengyel etc. etc. etc. Și observăm că nenumărate familii — mai cu siamă partea mai cultivată — părăsindu-și, sau multora — durere — fiindu-le doare de limba armenească și rușine, de limbă socială și înafară, și în casele sale întrebuințiază limba maghiară, pe care au introdus-o de limbă de instrucțiune nu numai în școlile lor, da au rădicat-o și pe cathedrele bisericilor lor, spre a vesti credincioșilor săi moralul evangelicesc!!

Noi nu ne-am luat de contra — ferească dumnezeu — a aduce la îndoială, sau a oppumna Istoria întoarcerii armenilor la creștinism, prin Sf. Apostoli Thadeu și Bartholomeu, iară mai ales prin S. Grigorie Iluminatorele; însă cele ce zice authorele articulului din *Religio* nro 30 a. c. pag. 278: „Din Roma au adus S. Grigore pe lîngă vrednicia Patriarchiei, care de la Papa Sylvestru I s-au dăruit lui (S. Grigorie) și următorilor lui, și obiceiurile și ritul, în cari Biserica armeană, pe lîngă toată originalitatea sa Orientală, așa tare siamănă cu a Biserică Latină", tot omul, care numai din pragul ușii au salutat Istoria bisericească, și cei de pe tempurile S. Sylvestru I Papa, nici Papa nu avea Titula de Patriarch, necum să fie dăruit această Titulă lui S. Grigorie Iluminatorele, și cel ce puțină judecată de a conbina cele mai sus aduse despre nula, sau togma puțina schimbare între ritul ⟨6⟩ și ⟨6⟩ disciplina Bisericii Occidentale și Orientale, va fi silit a le repune în șirul pielor Legende, bune pentru poporul de rînd (1)[13].

Noi avem norocire a cunoaște pe authorele ⟨6ᵛ⟩ articulului mai sus de atîtea ⟨6ᵛ⟩ ori pomenit „Az Erdélyi Örmények multya" cu piile, și lăudabilele sale pentru na-

(1)[13]. Numirea aceasta „Patriarh" mai întie au început cam pe la sfîrșitul, și nu la începutul veacului a IV-lea sau pe la anul după Hs. 305 pe timpul S.S. Sylvestru I Papa și a lui Grigorie Iluminatorele, cum vrea Authorele articulului „Az Erdélyi Örmények multya" și l-au dat acesta nu Papa Sylvestru I, nici S. Grigorie Iluminatorele, ci cu mult mai tîrziu l-au dăruit mai întîi, și mai multor Episcopi — dintre care au fost și Ottrein Episcopul din Melitina Armeniei — Conciliul II Oecumenic din Constantinopole, cam pe la anul 380 ținut; că deși Balsamon în *Tîlcui Canonului* VI a Conciliului din Niceea I pe cei trii Episcopi a Romii, a Alexandriei și a Antiochiei, îi numește „Patriarhi", totuși numirea aceasta o dă Balsamon numai după obiceiul timpului său, nu după cum se numeau aceștia pe timpul conciliului Oecumenic I din Niceea, în a căruia acte numirea de „Patriarh". nicăierea nu se află, și pe atunci și episcopii Romei, Alexandriei și a Antiochiei purta numai numele simplu de Episcop.

ţiunea şi biserica armenească intenţiuni, şi pentru aceia îl preţuim, şi îi poftim din inimă succes bun; numai la aceia îl reflectăm, ca cînd voeşte prin patimi triste istorice a dovedi statornicia către religiunea sa, şi alipirea naţiunei şi a bisericii armeneşti către S. Scaunul Apostolicescu a Romii, şi prin aceste a excita sau commisseratiune, sau simpathie, sau favoare şi protecţiune spre biserica catolică din ritul armenesc, ca S. Scaun să dăruiască armenilor din Ardeal — ce ar fi lucru prea de dorit — Episcopie de ritul lor, aceasta să o facă totdeauna numai după documente sigure istorice, fără de a cleveti, şi figura pe români înaintea publicului, şi a Bisericii Latine, sau înaintea poporului armenesc din Cathedra — din care numai adevărul, şi încă cel evangelicesc numai ar debui să se vestească — de oameni aşa fanatici, tirani, şi gonituri de alte confesiuni; cari nici authorul naţionalităţii cari locuesc între dînşii, nici armenilor, nici odată nu le-au stat în cale, nici silă nu le-au făcut, ca să nu-şi ţină legea şi confesiunea sa, sau să nu-şi poată liberi, după stările împregiur a intereselor sale, alege — după cum din cele mai sus arătate se vede — Unirea Bisericii sale cu confesiunea, şi biserica care au vrut.

Ardeleanul

Guilielmus Beveregius în *Annotatiunile* sale, la Canonul VI a Conciliului I Oecumenic din Niceea, pagina 52, în columna a 2*a*, Tom II, nu fără fundament aşa zice: „Primus itaque, ni fallax scriptor fide dignus, qui Patriarcharum Christianorum mentionem facit est Socrates Scholastiqus; qui historiae suae finem imposuit Anno secundo Olympiadis 305. Theodosio decimum septimum Consulatum gerente, hoc est anno Christi 442. Hic enim de Secundo Occumenico Concilio loquens ait: sed et Patriarchas constituerunt, Provinciarum divisione facta, Socrat., *Hist. Eccles.*, L.5, C.8 postea in Actis Concilii Chalcedonensis nomina Archiepiscopatus et Patriarha saepe occurrunt tamquam Synonima.

II Post quadringentesimum plus minus aere vulgaris Annum, nova haec Episcoporum nomenclatura (Patriarcha) introducta est; qua multi tandem Episcopi insigniti sunt. Socrates loco ante citato conplures recenset, qui a Concilio C.P. Patriarchatum sortiti sunt; Nectarium Constantinopoleos et Traciae, Helladium Ponticae Ditionis et una cum illo Gregorium Episcopatum Nissae, et Otterium Episcopum Melitinae in Armenia; Asianae Diecaeseos Amphilochium Iconii etc. etc."

Pentru rit, disciplina şi pentru patriarhatul armenilor, precum şi de care biserică s-au ţinut ei mai tare? vrednic este de a se ceti Picipios, *Die orientalische Kirche*, Wien, 1857, de la pagina 416—420

DISCUȚII

ASPECTE ALE RELAȚIEI INTERDISCIPLINARE DINTRE LINGVISTICĂ ȘI ISTORIE

La o sută de ani de la prima lucrare de gramatică comparativ-istorică (o lucrare de morfologia verbului a lui Fr. Bopp, 1816), în care se folosește pentru prima oară o metodă de cercetare proprie lingvisticii, mult discutatul *Curs de lingvistică generală* (1919) al lui Saussure a tratat limbajul ca un întreg structurat, independent de orice factor străin, ca ceva, deci, explicabil prin sine însuși. Lingvistica dobîndește astfel statut de știință; delimitarea domeniului propriu de cercetare nu trebuie, însă, să atragă și nu a atras în cele din urmă izolarea lingvisticii de celelalte științe. Pe de o parte, caracterul de fapt social al limbii, funcțiile ei în viața socială fac necesară cooperarea interdisciplinară în vederea obținerii unei imagini cuprinzătoare asupra vieții sociale și apoi asupra limbii însăși. Pe de altă parte, rezultatele remarcabile pe care lingvistica le-a înregistrat după ce ea și-a delimitat domeniul propriu de cercetare au făcut ca metodele ei să fie solicitate și folosite în diferite științe particulare. Acest „împrumut" de metode, dinspre lingvistică spre alte științe, a atins relativ recent punctul maxim odată cu încercările de interpretare a fenomenelor vieții sociale pe baza teoriei comunicării inspirată de lingvistică.

Legătura dintre lingvistică și istorie nu este, firește, de dată recentă. Însă abia la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XIX-lea, prin constituirea gramaticii comparate și apoi a lingvisticii istorice, se depășește o fază în care lingvistica, sau elemente a ceea ce numim azi lingvistică, ajută doar la înțelegerea conținutului evenimențial al textului. Metode noi de cercetare au scos la iveală o altă dimensiune a acestuia, forma, care devine acum semnificativă[1]. Limba este privită într-un fel nou, ca „fapt de civilizație; ea presupune un grup coerent din punct de vedere social, ai cărui membrii o folosesc pentru a comunica între ei; ca urmare, este inevitabil ca în chiar constituția ei să se reflecte modul propriu de gîndire și de viață al acestui grup"[2]. Analiza limbajului unui moment din viața socială a trecutului ne poate ajuta la înțelegerea „modului de viață și a gîndirii contemporane cu cei care îl folosesc"[3]. În vederea unei astfel de analize, discipline nou consti-

---

[1] A. Dupront, *Langage et Histoire*, Congrès international des sciences historiques, Moscou, 16—23 août, 1970.

[2] *Histoire et ses méthodes*, sous la direction de Charles Samaran, Encyclopédie de la Pléiade, p. 149.

[3] *Ibidem*.

tuite pe harta lingvisticii, precum sociolingvistica, psiholingvistica, semiotica, etc. își oferă astăzi mijloacele de investigație.

Se pun, în mod firesc, întrebările: răspunde lingvistica unor nevoi ale investigației istorice, încît folosirea ei de către cel care cercetează istoria să nu însemne doar transpunerea într-un alt limbaj, eventual mai tehnic, a acelorași date, fără ca volumul cunoștințelor să sporească? Satisface ea nevoile resimțite de istoric în sensul completării tehnicii citatului ilustrativ, a metodelor intuitive sau tematice prin luarea în considerare a structurii lingvistice a textului? Deslegarea acestor întrebări trebuie să plece de la premisa că folosirea limbajului, discursul în general, are o bogăție de aspecte subiacente, care trebuie pusă în lumină. De aceea, este necesar ca analiza să ajungă la „nivelul propriu al discursului, structura sa, strategia sa argumentativă, retorica sa, mecanismele enunțării prin care subiectul vorbitor intervine în discurs"[4].

Cu ce participă, așadar, lingvistica la interpretarea unui text în folosul istoriei?

O primă abordare se concentrează asupra *cuvîntului* și pornește de la premisa după care există o relație izomorfă între grupurile socio-politice și lexic. Fiecărui grup i-ar corespunde un anume vocabular, încît cuvîntul devine „indice de comportament politic". Este o abordare de felul unei lexicologii istorice ce se integrează în ceea ce numim sociolingvistică. În măsura în care nu ține seama de o importantă observație făcută în cadrul semanticii contemporane, după care sensul cuvintelor nu este inerent fiecăruia dintre cuvinte, ci depinde de fraza în care cuvintele sînt folosite, această tentativă de analiză rămîne însă deficitară. Procedeul ce constă în întocmirea de liste de cuvinte, în gruparea acestora, în calcularea frecvenței lor și, finalmente, în derivarea de concluzii cu privire la un anume fenomen istoric sau la o perioadă istorică, riscă să ducă la rezultate parțiale, dacă nu chiar artificioase. Pe de altă parte, relația dintre vocabular și grupurile social-politice nu este mecanică. S-a arătat pe drept de către unii cercetători că a privi această relație ca o relație de la cauză la efect înseamnă a-i atribui locutorului o dublă naivitate: „o naivitate lingvistică, deoarece se postulează că acest locutor este incapabil de a utiliza pe cont propriu cuvintele unui grup sau altul care nu este al său" și „o naivitate politică, pentru că se atribuie locutorului incapacitatea de a utiliza modelul de performanță al altora"[5].

Folosirea lingvisticii în cercetarea istorică aspiră astăzi la depășirea fazei analizelor unilaterale, ce pornesc de la o delimitare îngustă a punctelor de vedere din care este abordată limba, fapt pentru care serii de date importante pentru cercetătorul din domeniul istoriei sînt eliminate din discuție. O cercetare mai cuprinzătoare o propune *semantica istorică*. Din perspectiva acesteia, orice text este „purtător al unei ordini a lumii specifice lui, care se cere descifrată". Limba nu mai apare — așa cum considera lingvistica și istoria tradițională — ca simplu „mijloc", ci ea trebuie, dimpotrivă, văzută și tratată „în organicitatea ei proprie"[6]. Ana-

[4] Régine Robin, *Histoire et linguistique*, Paris, 1973, p. 92.
[5] *Ibidem*, p. 39—40.
[6] A. Dupront, *op. cit.*

lizată într-un moment al ei, în multiplele sale interdependențe și corelații, limba prezintă un sistem de „coerență unică, în care este sedimentat sensul comunicării colective într-un moment din fluxul diacronic al istoriei"[7] și, în egală măsură, un „univers mental". Cum se poate ajunge la acest sens? După exacta observație a lui Dupront, sînt necesare trei operații: „extracția" sau „abstracția", ce constă în destructurarea textului și constituirea unui ansamblu din cuvintele și noțiunile semnificative; „menținerea în situația ce le-a generat" — timpul, mediul, protagoniștii comunicării — și raportarea continuă la momentul respectiv al dezvoltării limbii (ansamblul se definește în cadrul unui context intratextual — în care cuvîntul exprimă un sens — și într-un context extratextual — care întemeiază funcționarea socială a sensului); ultima operație este „confruntarea" între obiecte de aceeași natură, ansambluri comparabile, prin care se stabilește specificul ansamblului aflat în discuție și se evidențiază alegerile de profunzime purtătoare de sens care scapă lecturii de suprafață.

Semantica istorică analizează la început istoria cuvîntului. Ea caută să identifice apariția, dispariția, fazele și continuitatea de folosire a cuvîntului pornind de la date de dicționar, de la diverse sondaje, traduceri etc. Ea adaugă apoi acestei analize diacronice o abordare sincronică a cuvîntului, care se interesează de contextul folosirii cuvîntului, de presiunile pe care acesta le exercită asupra sensului, de frecvența cuvîntului și reprezentativitatea sa în procesul de comunicare la un moment dat. Instrumentul care se folosește în analiză este „grila de lectură", în care intră cuvintele de bază, ce formează „indici ai armoniilor universului mental". Este evident că statistica ocupă un loc important în semantica istorică. Dupront specifică, însă, că în afara unei problematizări adecvate, metoda statistică nu spune nimic, că este „un obiect mort", dar că, aplicată adecvat, înregistrarea frecvenței folosirii cuvintelor limbii în funcție de diferite criterii (vîrstă, gen, nivel cultural etc.) produce rezultate remarcabile.

Fără îndoială, semantica istorică marchează un progres în aplicarea lingvisticii în istorie. Ea depășește neajunsurile unei analize de suprafață a limbajului luîndu-l în considerare în multitudinea dependențelor sale și a elementelor care l-au generat. „Disciplină de graniță", aflată în strînsă legătură cu antropologia socială, cu cercetarea lingvistică, cu studiile de istoria limbii și a vocabularului, cu filologia istorică, dialectologia, toponimia și antroponima, semantica istorică ambiționează să devină o „investigație a raporturilor sensului în trecut"[8]. În faza actuală, însă, ea rămîne marcată de unele neajunsuri, pe care cercetătorii din zilele noastre le relevă și le tematizează. Astfel, unii dintre ei observă îndreptățit faptul că cercetările de semantică istorică se concentrează încă prea mult asupra cuvîntului, în detrimentul studiului structurilor logice, a modulațiilor retorice și stilistice, a mecanismelor enunțării și a analizei rolului protagoniștilor actelor de comunicare în limbaj articulat, care, toate, afectează sensul cuvintelor și enunțurilor. Pe de altă parte, nu poate fi

[7] *Ibidem.*
[8] *Ibidem.*

respinsă observația că în semantica istorică actuală este încă predominantă tratarea statistică a datelor, fără ca aceasta să fie suficient legată, într-un mod nu numai liniar-cauzal, ci și comprehensiv, cu elementele extratextuale, cu cadrul social în care textul a fost produs. Sînt, evident, dificultăți în promovarea semanticii istorice, care se concentrează în dreptul legăturii dintre semnificația cuvintelor, enunțurilor și sensul lor, reperabilă prin distingerea și conjugarea abordării sintactice și semantice cu cea pragmatică.

Unul din pericolele abordării lingvistice a textului istoric constă în constituirea de modele teoretice exterioare fenomenului propus spre analiză și aplicarea lor în mod forțat. Pentru prevenirea unui astfel de pericol cercetările din ultimele decenii își propun să elaboreze o nouă viziune asupra limbii și a nivelelor ei pentru ca, pornind de aici, să analizeze dintr-o nouă perspectivă mecanismele funcționării limbii și sensul unui fragment dintr-o sincronie lingvistică. Rămîne în această direcție, fundamentală disocierea operată de Charles Morris între nivelele semantic sintactic și pragmatic al limbii, adoptînd ca punct de plecare al analizei fraza, care decide, cum am arătat, într-o mare măsură sensul cuvintelor care o compun. După Morris, fraza are în afara unui sens sintactic un sens semantic, reprezentat de relația ei cu starea de lucruri pe care o reprezintă, și mai are, în egală măsură, un sens pragmatic, reprezentat de relația frazelor cu cei ce le enunță și interpretează. Vorbim, în primul caz, de un „conținut reprezentativ", de un „sens inerent" frazei, numit și sens „descriptiv"; în al doilea caz, vorbim de un sens ce ține de utilizarea frazei de către vorbitori, într-un anume context, de sentimentele, de credințele participanților la actul de comunicare, sens numit „emotiv", „instrumental" sau pragmatic.

Prin Morris și continuatorii săi s-a produs o remarcabilă schimbare de accent în cercetarea limbii. Distincția saussuriană dintre limbă (langue) și vorbire (parole) rămîne, dar concentrarea analizei asupra limbii, motivată de un declarat interes pentru ceea ce este general și abstract, nu mai satisface de aici înainte. Cîștigă în mod îndreptățit teren preocuparea pentru cercetarea limbii ca act (ca praxis specific) de comunicare și, deci, ca activitate socială. Enunțul este privit acum ca ocurență particulară a frazei, iar enunțarea este înțeleasă ca acțiune de producere de enunțuri. Ansamblul acestor enunțuri și a condițiilor producerii lor, condiții relative la caracteristicile de personalitate ale celor ce comunică și la contextul comunicării lor, alcătuiește discursul. Acesta nu este, așadar, numai un ansamblu de propoziții; el este și o activitate ce cuprinde mai multe componente pe lîngă simpla producere de enunțuri.

Elementele extralingvistice sînt luate tot mai mult în seamă în studiul discursului și se poate înțelege de ce astăzi se tematizează atît de mult legătura lingvisticii cu alte discipline ce au ca obiect tocmai acest domeniu al extralingvisticului.

Pentru istorie devine de mare interes ceea ce se numește *lingvistica discursului,* care este capabilă să depășească behaviorismul și pozitivismul lingvisticii structurale[9]. O astfel de lingvistică nu mai analizează

[9] Régine Robin, *op. cit.*

textul doar pe linia sensului descriptiv, mereu același, ci și pe linia sensului adițional, pragmatic, care este imprimat de condițiile extralingvistice ale producerii textului și care reprezintă în fapt marca istoriei. Căci „fiecare epocă istorică dă practicilor sale un stil reperabil iar discursului cunoașterii sale un conținut structurat“[10].

Care sînt elementele discursului care-i definesc sensul pragmatic? Vom încerca circumscrierea celor mai importante. Este vorba, în primul rînd, de „indicatorul ilocuționar“, care se referă la tipul de act social pe care îl îndeplinește vorbitorul în mod inevitabil în actul de comunicare[11]. Acest indicator specifică actele de comunicare. Austin se referea, de pildă, la acte ca acelea de a afirma, a ordona, a acuza, a insulta, a interoga, a autoriza, a critica etc. Îndeplinind unul dintre aceste acte posibile, vorbitorul își atribuie un rol și impune un rol interlocutorului său; ambele roluri își află întemeierea într-o situație socială dată. Este vorba, în al doilea rînd, de „indicatorii atitudinali“, care reprezintă atitudinea afectivă a vorbitorului față de enunțul său. Acești indicatori au fost analizați prima dată în mod sistematic de Ch. Bally în cadrul a ceea ce el numea stilistică. Este vorba, în sfîrșit, de ceea ce este „presupus“ în actul de comunicare. Sînt cuprinse aici indicații ce țin de fondul comun de cunoștințe și credințe pe care vorbitorul și ascultătorul le împărtășesc și care se manifestă doar în parte în alegerea anumitor forme lingvistice.

Problema aplicării lingvisticii în istorie trebuie pusă, așadar, la nivelul actual al cercetărilor din lingvistică sau al celor care au avut lingvistica drept punct de plecare. Acest nivel se caracterizează, înainte de toate, prin faptul că lingvistica abordează discursul și caută să identifice sensul enunțurilor, prin metode care integrează această disciplină într-o teorie generală a societății sau cel puțin, în stadiul de astăzi, într-o antropologie socială.

DELIA FELICIA MARGA

[10] Alain Rey, în „Langue française“, septembre 1972, p. 105.
[11] J. L. Austin, *How to Do Things with Words*, Oxford University Press, 1965.

textul dar pe linia sensului descriptiv, mereu același, ci și pe linia sensului adițional, pragmatic, care este imprimat de condițiile extralingvistice ale producerii textului și care reprezintă în fapt marea istorie. Căci „fiecare epocă istorică dă practicilor sale un stil reperabil iar discursului cu-noașterii sale un conținut structurat"[10].

Care sînt elementele discursului care-i definesc sensul pragmatic? Vom încerca circumscrierea celor mai importante. Este vorba, în primul rînd, de „indicatorul ilocuționar", care se referă la tipul de act social pe care îl îndeplinește vorbitorul în mod inevitabil în actul de comunicare[11]. Acest indicator specifică actele de comunicare. Austin se referea, de pildă, la acte ca acelea de a afirma, a ordona, a avertiza, a insulta, a interoga, a autoriza, a critica etc. Îndeplinind unul dintre aceste acte posibile, vorbitorul își atribuie un rol și impune un rol interlocutorului său; ambele roluri își află întemeierea într-o situație socială dată. Este vorba, în al doilea rînd, de „indicatorii atitudinali", care reprezintă atitudinea afectivă a vorbitorului față de enunțul său. Acești indicatori au fost analizați prima dată în mod sistematic de Ch. Bally în cadrul a ceea ce el numea stilistică. Este vorba, în sfîrșit, de ceea ce este „presupus" în actul de comunicare. Sînt cuprinse aici indicații ce țin de fondul comun de cunoștințe și credințe pe care vorbitorul și ascultătorul le împărtășesc și care se manifestă doar în parte în alegerea anumitor forme lingvistice.

Problema aplicării lingvisticii în istorie trebuie pusă, așadar, la nivelul actual al cercetărilor din lingvistică sau al celor care au avut lingvistica drept punct de plecare. Acest nivel se caracterizează, înainte de toate, prin faptul că lingvistica abordează discursul și caută să identifice sensul enunțurilor, prin metode care integrează aceasta disciplină într-o teorie generală a societății sau cel puțin, în stadiul de astăzi, într-o antropologie socială.

DELIA FELICIA MAFIOA

---

[10] Alain Rey, în „Langue française", septembre 1972, p. 105.

[11] J. L. Austin, More to Do Things with Words, Oxford University Press, 1965.

OBÎRȘIA POPORULUI ROMÂN ȘI LIMBA DACO-GEȚILOR

Actualitatea permanentă și interesul excepțional la noi în țară, cu deosebire în ultimii ani, privind trecutul daco-geților și al tracilor în general apar firești și necesare în contextul larg al istoriografiei și etnologiei din sud-estul Europei, unde s-a cristalizat poporul român cu limba sa neolatină de tip „carpato-balcanic". Obiectivul principal era aici cultura și limba geto-dacilor, care oferă modalități pentru a înțelege elementul autohton și a justifica fenomenul genezei limbii române, deci a poporului român; probleme de importanță cardinală, la a căror rezolvare avea de gînd să fie o contribuție recentul volum impozant (peste 200 de pagini) realizat de Ar. Vraciu, profesor la universitatea din Iași: *Limba dacogeților* (Editura Facla, Timișoara, 1980), ca produs al unei munci de largă erudiție. Remarcabilă apare indicație despre îndelungatele eforturi („...pe linia unor preocupări mai vechi ale autorului...", p. 6), pentru o monografie de altfel elaborată în formă și stil corect (chiar elegant, agreabil), dar în același timp impregnată de un neoromantism filologic, de iluzionism și utopie ce n-au dispărut din păcate în toate compartimentele de cercetare filologic-istorică. Observînd totodată acuratețea și pedantismul în munca de publicare a textului, nu poate fi ignorat faptul că asemenea lucrare cu structură dificilă (avînd multe și grele citate cu forme variate) a fost imprimată fără erori zise „de tipar". În rest însă, cartea rămîne o stranie acumulare hipertrofiată de felurite date, tabele de nume proprii și cuvinte cu citate lungi, nu prea ușor de urmărit și de citit integral, mai ales de către cei care cunosc materia lingvistică traco-dacică și substratul lexical preroman al limbii române, deci problema etnogenezei românilor, și care cu greu vor putea să facă lectura unor repetări mecanice prelungite, monotone, pe cît de inconcludente, pe atît de obositoare.

Autorul în „monografia de față își propune: *1*) să examineze, în mod critic [!], cercetările fundamentale consacrate limbii daco-geților, contactului dintre ea și latină în procesul de formare a limbii române. *2*) Să detașeze, pe baza materialului lingvistic, trăsăturile specifice idiomului geto-dac, pentru a-i fixa, apoi, locul în cadrul familiei indo-europene. *3*) În sfîrșit, să delimiteze fondul prelatin din structura limbii române..." (p. 6). Asemenea enunțări solemne (deloc modeste) privind sarcini și obiective științifice ale autorului ieșan (care precizează semnificativ „în tratarea tuturor problemelor ne-am condus după principiile lingvisticii generale și comparativ-istorice", p. 7) ar putea să lase impre-

sia — celor ce nu citesc cartea integral sau nu cunosc concret materialul și problemele comparatisticii și tracologiei în ansamblu — că acestea ar fi fost abordate ori soluționate, cel puțin prezentate corect, cu oarecare succes și măcar parțial de către autorul monografiei din 1980; din păcate însă, speranțele în atare sens nu sînt confirmate și onorate de textul monografiei. Este deci necesară o analiză exigentă a datelor și faptelor de limbă spre a ști dacă enunțările grave și eforturile expunerii din *Limba daco-geților* (1980) sînt rezultate și realități cu achiziții valabile, utile la ceva, sau rămîn simple intenții benigne, dorințe, un *pium desiderium*.

De fapt, autorul stăpînește o bibliografie enormă: cărți, reviste, dicționare, note etc., fiind bine orientat în așa-numita „lingvistică generală" (ce prea mult navighează în generalități, unele vagi ori confuze) care nu vedem la ce bun ar putea servi în locul și cazul unde se cer lucruri concrete, precise, cum este în lexicologia și etnologia românească ori cea general tracică din cadrul larg al comparatisticii indo-europene, adică a celor două ramuri ale acestei limbi primare: *centum* și *satem* (din ultima făcînd parte și traco-dacica, illyra și albaneza); adevărat că autorul ieșean cunoaște lingvistica generală, bun poliglot, eminent slavist, cunoscător al limbilor rusă, bulgară (doctor de la universitatea din Sofia) ș.a. Dar comparatistica indo-europeană, tracologia și cu ea substratul prelatin al limbii românilor — sînt lucruri și sarcini diferite, mai complexe.

Stadiul actual al cercetării; perspective vrea să fie un „istoric" al problemei, la a cărei elucidare ar fi adus (Ar. Vr.) contribuții utile; de fapt se înșiră, fără rost, și nume de eruditi care nu au a dus nimic folositor și valabil, ca marele critic literar și filolog latinizant bucureștean O. Densusianu ș.a.; ori au făcut aserțiuni eronate, nocive cu niște „contribuții" negative; dar se omite aici un nume important în problemă: marele slavist și comparatist vienez (sloven din Lubliana) Franz (Frane) Miklosich (1813—1891), care cu admirabilă clarviziune a stabilit încă în anul 1862 valoarea și semnificația lingvistică și istoric-etnologică a elementului lexical autohton traco-dacic în limba și etnogeneza română, paralel cu factorul indo-european înrudit din albaneză. „Ion Budai-Deleanu (1760—1820) este printre primii lingviști care au admis influența substratului dacic în limba română. El considera că *dacii* și *geții* erau un neam *traco-cimmerian*" (*Limba daco-geților*, p. 15—16) apare ca ceva straniu și absurd: ardeleanul hunedorean (din Cigmău) Budai-Deleanu era un eminent om de litere și polihistor iluminist, care între altele a copiat de undeva ideea că dacii ar fi fost „traco-cimmerieni"; a-l declara însă printre „primii lingviști" (înainte de a fi existat lingvistica romanică și comparatistica indo-europeană) apare ca un gest de generozitate amabilă și patriotică, mult exagerată față de autorul „Țiganiadei", — care ar mai fi (după A. Vr.) printre cei ce „au pus problema elementelor autohtone în limba română"; poate ca idee și simplă intuiție vagă, căci în concret nu putea să știe absolut nimic despre așa-ceva. Ni se spune apoi că „totuși, Hasdeu este cel care a studiat-o în mod concret și detaliat" (p. 16). Este aici la A. Vr. evident o denaturare amabilă și benignă a realităților filologice, știut fiind că autorii menționați ante-

rior lui Hasdeu de către prof. A. Vr. sînt tocmai cei care de fapt „au studiat-o [limba română] în mod concret şi detaliat". Aserţiunea că Hasdeu ar fi „asigurat o bază ştiinţifică cercetărilor privitoare la rolul factorului etnologic în procesul de formare a limbii române" (p. 17) cam şchioapătă. Ideea cu factorul etnologic în procesul formării limbii române este justă, sănătoasă, dar marele B. P. Hasdeu n-a avut decît o intuiţie corectă şi imaginaţie bogată, viguroasă, în filologie, istoriografia şi etnologia sud-est europeană, la fel ca alţi eruditi şi vizionari pe la mijlocul şi la sfîrşitul veacului al XIX-lea (după Fr. Miklosich, L. Diefenbach etc.) despre valoarea ce revine sau a trebuit să revină „substratului" lingvistic (lexical), deci social-etnic în procesul etnogenezei româneşti. Dar procedeele şi soluţiile lui Hasdeu în etimologia românească şi comparativă rămîn în majoritate (aproape în totalitate) fără valoare (utilă, valabilă apare numai etimologia albano-românului *avull — abure*), cum a arătat mai întîi ieşeanul Al. Philippide la 1894 şi apoi alţii mai concret.

Urmează în „Limba daco-geţilor" o lungă expunere diluată asupra altor filologi-lingvişti români ca O. Densusianu, I. Valaori etc., care din lipsă de fapte şi de cunoaştere concretă a materialelor, a comparatisticii indo-europene şi a etimologiei româneşti, nu puteau — firește, căci nu aveau de unde — să aducă vreun aport util, valabil; încît nu se vede la ce ar fi de folos analiza sugerată de autorul A. Vr. a „scepticismului absolut al lui O. Densusianu în legătură cu putinţa de a cunoaşte vreodată mult mai precis aportul elementului autohton ——— (etc.)"; s-a spus că poziţia latinizantă negativistă a lui O. D. în problema „substratului" românesc a cauzat prejudicii progresului ştiinţific obiectiv. Opera filologului eminent latinist şi epigrafist sofiot Dim. Dečev (1877—1958) în tracologie a fost valoroasă cu unele contribuţii etimologice originale valabile (de ex. identificarea bazei indo-europene **tol-k-/tal-k-* în antroponimele trace *Roime-talkas, S(e)i-talkas,* la care aparţine şi slavo-românul *tîlc* etc.); dar erorile lui Dečev în etimologia tracă şi în fonetică, precum şi cele mult mai numeroase ale urmaşului său V. Georgiev (1957 şi urm.) trebuie relevate şi cunoscute de toată lumea spre a înţelege starea de confuzie vecină cu haosul ce domneşte la unii vecini şi români asupra poziţiei limbii traco-dace şi a substratului românesc, cum se vede şi în prezentarea dezordonată a foneticii la p. 22—23 a „Limbii daco-geţilor", ca şi a tot ce se citeşte mai departe la p. 24—27, cu aglomerări şi deformări de teze ce nu servesc la nimic util. Dar falsele „etimologii"? din care menţionăm numai un exemplu mai pregnant: elementul toponim tracic *-para* „sat, localitate" în compuse *(Brentopara, Gelupara* etc.) e tradus greşit prin „pîrîu, rîu" şi derivat dintr-un fictiv **bora* (p. 31), confecţie probabil a sofiotului V. Georgiev, magistrul lui A. Vr.; o formulă hibridă absolut inadmisibilă fonetic şi semantic deopotrivă, cîtă vreme există şi a fost demonstrată de noi în 1957 (*Studii şi cercetări lingvistice,* VIII, p. 167) rădăcina certă **(s)per-* cu sensul primar „pari, căpriori, construcţie (de pari), clădire" ce justifică deplin semantismul firesc al lui *-para* „localitate, sat" neavînd nimic a face etimologic cu noţiunea „vale, rîu". Dacă autorul filolog ieşean din 1980 preferă „etimologii" fictive ca cea de mai sus (trac *-para* din **bora*),

înseamnă că a rămas cu lingvistica sa „generală" străin de comparatistica indo-europeană, de tracologie și de etimologia generală.

Se începe apoi (*Limba daco-geților*, p. 31—) expunerea despre „regiunea illyrică ce este ceva mai greu de conturat decît cea daco-moesiană și tracă", înșirîndu-se iarăși cam prolix cu ample citate, păreri, teze și tabele din care nespecialistul nu se va alege cu nimic clar și precis, iar cunoscătorii competenți cu greu ar putea să afle vreo părere sau luare de poziție critică a autorului ieșean din 1980, într-o materie filologic-lingvistică ce-i este foarte puțin familiară.

Opera filologică a acad. Al. Rosetti în legătură cu substratul românesc (p. 36) se limitează la generalități și la ideea că elementele preromane ale limbii române ar fi numai cele ce există și în albaneză (ca *briu, mazăre, viezure* etc., în total vreo 70 de termeni). Urmează aprecieri asupra poziției subsemnatului cu privire la valoarea materialului lingvistic-onomastic trac în ansamblu și tîlcuirea (totală sau parțială, prin mijloace etimologice comparative). „Între lucrările mai noi consacrate tracilor se numără și cea a lui J. Wiesner (1963)" (*Limba daco-geț.* p. 43), dar la repertoriul bibliografic (p. 209), unde ar trebui să fie explicată sigla „J. Wiesner (1963)" nu se găsește acest nume de autor ce se va fi pierdut la Iași prin dosarul de fișe poate la dactilografierea monografiei din 1980; este: Joseph Wiesner, *Die Thraker. Studien zu einem versunkenen Volk des Balkanraumes* (Stuttgart, 1963, 256 pagini și planșe frumoase), carte scrisă cu mult meșteșug în stil elegant, de lectură foarte plăcută: splendide pagini de proză istoriografică; dar de prea redusă valoare și contribuții personale disparente (ale unui istoriograf al antichității clasice în general) ce a fost recenzată de noi în *Cercetări de lingvistică* (Cluj), X 1965, p. 229—235, unde au fost arătate lipsurile firești ca și unele calități formale stilistice ale cărții [din *Cerc. lingv.* X, p. 229 se pare că a copiat A. Vr. la p. 43 a cărții sale sumarul monografiei germane a lui J. Wiesner]. Tot acolo și în continuare discută multe lucrări despre istoria și cultura dacilor (ca ale arheologilor C. și H. Daicoviciu; Congresul de tracologie la București, 1976 etc.); lărgindu-și considerabil cîmpul bibliografiei sale, autorul A. Vr. ajunge să citeze pînă și „contribuții" amatoriste și extravagante, ca cele ale unui eminent medic bucureștean și pe alți diletanți în lingvistică, etimologie, etnologie. Te miri cum poate un lingvist profesor la universitate să-și pună mintea cu asemenea amatori improvizați.

Caracterele generale ale limbii daco-geților prezintă narațiuni cam diluate, obositoare, înșirări de nume și păreri din toate părțile Europei despre traci — daci — illyri ș.a., iar la p. 63 un tablou al foneticii daco-getice în raport cu cea primară indo-europeană conținînd unele erori și omisiuni (de ex. ind.-eur. *o* ar trece pentru A. Vr. în dacică la *a*, absolut fals; lipsă vreo mențiune despre oclusivele medii aspirate; acceptarea mutației consonantice ca o regulă fixă ș.a.); se pare că totuși ar fi admisă de autor teza că daco-getica era mai curînd un dialect al limbii trace.

Poziția limbii daco-geților în cadrul indo-european — iarăși generalități, frazeologie banală și toate teoriile bune-rele din veacurile XIX—XX-lea, aluzii confuzioniste la pelasgica, termila etc.; albaneza și alba-

nezii illyri, armeana, daca; la p. 86 este reluată chestiunea foneticii traco-dace, comparînd şi alte idiomuri indo-europene; la p. 91 fonetica a patru sisteme: indo-eur., dacă, tracă, frigiană; egalităţile şi echivalenţele sînt mereu echivoce, confuze: tot ce au spus şi scris toţi, iar precizări, date, concluzii ferme bazate pe fapte nu apar nicăieri; în zadar ai căuta vreun aport personal.

Elemente autohtone ale limbii române; criterii de delimitare este la fel ca precedentele: păreri, păreri, citate cu repetări monotone, obositoare, create de lipsa unui fir călăuzitor al faptelor şi criteriilor precise. Este evidentă lipsa de orientare în materie la autorul ieşean din 1980, ca şi la alţi „tracologi" improvizaţi, asupra acestei cardinale probleme a genezei şi istoriei vechi a limbii române (substratul), totodată a comunităţii social-etnice românofone; şovăiala şi confuziile sînt deci fireşti, apar pe fiecare pagină. La afirmaţia „înainte de Hasdeu pe seama influenţelor anteromane din limba noastră erau puse următoarele elemente — — —, fonetice, gramaticale, lexicale (*abur, baltă, brad* etc.)" p. 108, trebuie precizat că atare „înainte" înseamnă numele slovenului austriac Fr. Miklosich (1862) menţionat mai sus. La activitatea lui B. P. Hasdeu, A. Vr. înşiră comod cuvintele româneşti considerate traco-dace, dintre care trebuie aruncate „la coş" unele ca *ademeni (adămană)* unguresc, *aghiuţă, aidoma* grecesc, *zîrnă* slav ş.a.; faptul că la p. 110 se riscă unele aserţiuni ca: „fără îndoială, cuvinte ca *abeş* «în adevăr, zău», *abur, adămană* «dar, mită», *argea, baci* — — — *codru* — — — *stejar* etc. — — — sînt de certă origine autohtonă" arată iarăşi că autorul nu e familiarizat cu lexicografia şi etimologia românească: *adămană* (din care verb *a ademeni*) este evident din ung. *adomány* „donaţie, cadou"; *codru* e latin *quadrum* (cf. *Quadratus* > *Codratus* etc.); *stejar* e slav, termenul echivalent românesc autohton traco-dac fiind *gorun;* pentru *raţă* cf. ung. *ruca* (pronunţat *ruţă* „raţă"). După alţi autori, A. Vr. citează (p. 114) de ex. apelativul popular (ţărănesc) *traistă,* care este evident grecesc (tágistron), împins cu forţa între „autohtonele" româneşti. După Al. Philippide este reprodus apoi (*Limba daco-geţilor,* p. 117) un amplu tabel lexical româno-albanez de 211 termeni, din care nici jumătate nu sînt şi nu pot fi autohtoni preromani în limba română, fiind unii ungureşti, alţii slavi, onomatopei etc. Un „dacolog" vigilent şi competent avea datoria să intervină, în spirit critic, arătînd ce trebuie eliminat (*acolo, aghiuţă, alac, alior, găsesc, tureac* etc.); lipsa oricărei intervenţii critice arată ignorarea materialului lexical şi a etimologiei lui. Tot aşa, după Al. Rosetti, confuzia unor cuvinte autohtone cu cîteva slave, latine, greceşti, înghesuite forţat sub eticheta „comune cu albaneza", şi alte înşirări lexicale ce nu pot să aducă decît confuzie în capul cititorului neprevenit şi nici-un serviciu cercetătorului bine intenţionat. „Este în orice caz, cert că: *a arunca, creţ, custură, a dărîma, a dezmierda, razim, a răbda, a zburda* ş.a. nu pot fi deduse din limba *traco-dacilor*" (*Limba daco-geţ.* p. 141); de unde oare asemenea „certitudine" la autorul ieşean? probabil nu numai din spirit contestatar, ci şi din cauză că dînsul n-a citit vreun tratat de lingvistică indo-europeană (K. Brugmann, H. Hirt etc.), dar nici dicţionarul etimologic comparativ A. Walde — J. Pokorny (1927—1932), fiind complet străin de etimolo-

gia indo-europeană și ignorînd faptul că, de ex., cuvinte „obscure" românești *creț, dărîma, razim* au rădăcini (baze) indo-europene clare și înrudiri în greacă, albaneză, baltică, persană ș.a. (**k(e)re-t-, *der-m-, *reg'em-* etc.); fără asemenea cunoștințe de materiale și criterii precise „este cert că nimic nu poate fi dedus din limba traco-dacilor", pentru profesorul ieșean A. Vr.

De altă parte, s-ar putea ca dînsul să aibă cel puțin parțial dreptate în aprecierea că „în ansamblu, statistice lui I. I. Russu [cuvintele autohtone ale limbii române] trebuie reinterpretată, supunînd unei analize etimologice riguroase *toate cuvintele* atribuite, *de foarte multe ori*, în mod arbitrar [!] substratului anteroman din dialectele românești" (*Limba daco-geților*, p. 142); dar atare „analiză etimologică riguroasă" nu va putea să fie făcută decît de un lingvist cunoscător al comparatisticii indo-europene (în principal etimologia), cu experiență cît mai multă, cu „vechime" în specialitate. După lista noastră de cuvinte autohtone albano-române [Elemente autohtone în limba română, 1970], ne informează prof. A. Vr. „pentru continuarea discuției [de „discuții" are nevoie dînsul, nu de soluții] vom semnala în cele ce urmează, cuvintele ce apar în plus în *Tratatul* de *Istoria Limbii Române*, II", între acestea: *abeș, bară, băl (bălan, bălaș), boreasă, ciuf, ciump, ciupi, codru, colibă, fluer, hameș, mărar, spuză, țeapă* etc." (p. 144), fără să observe însă că: *băl* e slav, *hameș* unguresc, *mărar* grecesc, *spuză* latin, *țeapă* slav ș.a.m.d. „Numărul cuvintelor românești apropiate de cuvinte atestate în daco-getică sau în alte limbi vechi din această zonă depășește cu mult cifra indicată de I.I.R., ridicîndu-se la aproximativ 35 . . .", foarte bine și chiar probabil, dar cum ar putea să fie „vechi (din antichitatea romană?)" sau cît de „vechi" (?) apelative recente în limba română, ca *adămană* (verb *ademeni*, unguresc *adomány*), *băl, bălan* slave (înlocuind parțial și zonal pe romanul *albus*), *bumb* (unguresc: *gomb* „nasture"), *zîrnă* slav etc.

Din păcate, la fel de necritic, amatorist, purcede în continuare autorul ieșean în aprecierea contribuțiilor romanistului berlinez filoromân G. Reichenkron (elev al lui E. Gamillscheg), cu enorma cantitate de cuvinte „autohtone" românești fabricate de G. R., prin niște artificii și formule contorsionate fonetice și etimologice uimitoare cele mai multe, pe care profesorul ieșean le reproduce răbdător și atent în 1980, fără să observe și să releve natura aleatorie și fictivă a majorității unor asemenea confecții filologice hibride, absolut inutil a fi înșirate sau „combătute" aici (caracterul lor prevalent amatorist a fost arătat de noi *tempore illo: Studii și cercet. lingv.* XIII 1962, p. 115—117; apoi în *Cercet. lingv.* XIII 1969, p. 347—354, în legătură cu impozantul volum de filologie și fantezie-ficțiune *Das Dakische. Rekonstruiert aus dem Rumänischen* al lui G. Reichenkron). Urmează în expunerea profesorului ieșean elvețianul Johannes Hubschmied (Berna), bulgarul sofiot V. Georgiev ș.a. Cele „8 criterii de stabilire a elementelor de substrat în limba română" (*Limba daco-geț.* p. 151—153) nu pot servi la nimic util; singurul lucru pozitiv și folositor ar fi fost aici etimologiile indo-europene corecte ce le poate oferi lexicul românesc autohton; ele însă trebuie stabilite prin reconstituirea științifică și tracologică-indo-europeană; dar de

unde? În schimb se repetă unele cuvinte zise „autohtone" ca *adămană, bumb, colibă, dîmb* etc., ca și toponime evident slavo-române: *Cerna, Drencova, Garvăn, Hîrșova, Turda* ș.a., regrupate și repetate pînă la exacerbare pentru chinuitul cititor al monografiei ieșene din 1980, — fapt care (abuzînd de răbdarea celor ce s-ar apuca să citească integral cartea) nu poate decît să complice starea de haos la unii „dacologi" și românișți români ori străini; păcat de atîta trudă intelectuală, bătaie de cap, risipă de material grafic.

La „Anexe"le cărții apare un tabel de „nume proprii daco-getice" cu lacune mari și erori, lipsind de ex. antroponimul unic getic *Degistion* (la Istria în Dobrogea), localitatea *Ranisstorum* în Dacia Superior, *Thiamarcus* (Ziamarcus) rege daco-getic în Oltenia de nord-est; nimic despre etimologia acestor foarte importante elemente onomastice-lingvistice (semnificative mai ales pentru unitatea de limbă a tuturor traco-geto-dacilor). A doua „anexă" întreabă „a existat scriere în Dacia preromană"?, iar profesorul universitar ieșean comite și imprudența să citeze pe „autoarea" (din Drobeta-Turnu Severin) Viorica Mihai, *Puncte de vedere privind scrierea dacilor* (1979), ca și alți „autori" *eiusdem farinae:* la bibliografie se citează pentru probleme lingvistice un ... inginer topograf (p. 199) din București, iar apoi un ... medic din același oraș (p. 201) și alți grafomani amatori și impostori deochiați ce s-au pomenit „filologi" peste noapte. Asemenea citate și „bibliografie" nu pot să fie bune decît spre a contribui la compromiterea cărții „limba daco-geților" (1980).

După discuții de acest fel (plicticoase, obositoare, inutil a fi redate aici) din „limba daco-geților", se impune din nou întrebarea firească pentru cititori și cercetători: ce este a z i pentru noi „limba" (graiul, idiomul) daco-geților ca și a tuturor tracilor? Din păcate numai ce a rămas din ea, un mănunchiu de c r î m p e i e (cuvinte-glose, nume proprii) în scriere greacă și latină din marele organism viguros social-cultural dispărut ca atare al limbii traco-dacilor, adică resturi ce pot fi (unele integral și sigur, altele parțial și îndoielnic) tîlcuite etimologic prin mijloace comparative indo-europene în cadrul marei grupe etno-lingvistice *satem* a tracilor. Prin asemenea crîmpeie răzlețe (comparabile oarecum cu oscioarele rămase dintr-un schelet-organism al vremurilor preistorice refăcut din bucăți de către zoologi și paleontologi) se restabilesc cîteva elemente și aspecte-trăsături ale „limbii" daco-geților: fonetica (de tip zis *satem*), lexicul, derivarea, compunerea; nimic din flexiune, sintaxă etc. (în lipsă de texte ori traduceri); deci numai p o z i ț i a în ansamblul tracic și în cel mai larg indo-european. De altă parte, din tracică (pe lîngă fondul indo-european albanez) provine întreaga moștenire lexicală autohtonă preromană a limbii române, care poate fi identificat și elucidat cu ajutorul criteriilor comparative și romanistice, cum s-a arătat de noi în 1970 și 1981. În consecință, o cercetare critică și riguroasă despre „limba" (sau dialectul, graiul) daco-geților poate fi utilă, eficientă numai prin regruparea tuturor resturilor ei, glose și mai numeroase numele proprii (ce au sporit în ultimii ani, ca de ex. menționatele *Ranisstorum, Thiamarcus* ș.a.), comparate cu ale tracilor meridionali (la sud de Haemus și de Dunăre), în al căror sistem fonetic,

lexical-etimologic daco-geții se integrează pe deplin. De amintit din nou numai două exemple tipice bine cunoscute pentru caracterul *satem* al „limbii" daco-getice: *Zamolxis* zeul (personificare) a pămîntului, adică chiar *pămîntul*, în limbile slave *zemlja* „țară" ș.a., la tracii meridionali zeița *Semele* (intrată în mitologia greacă în calitatea de „mamă" a lui Dionysos), frigian *zemelô* ș.a.; capitala Daciei libere și apoi a celei romane *Sarmizegetusa* conținînd tema *-zeg-et-* cu aspirata *z* din oclusiva palatală indo-eur. *g': *g'eg(h))-* „par(i), gard, palisadă". Fonetismul este tipic și la tracii de sud (ca și la illyri, messapi), iar asemenea cazuri pot fi multiplicate (uneori cu certitudine absolută, alteori mai puțin) pentru materialul daco-getic, dar mai ales pentru cel sud-tracic (cazuri pregnante de nume ca *Diuzenus, Gaidreas, Blôstis* ș.a., cu etimologii indo-europene absolut evidente). Un studiu atent și competent a arătat și va arăta mai limpede în viitor că „limba daco-geților" este pe deplin tracică, formă zonală (dialect, grai), cum au observat anticii (Herodot, Strabo) și a dovedit comparatistica modernă din veacul al XIX-lea pînă azi. De altă parte, teza despre o „limbă daco-moesiană" (deosebită de tracica în ansamblu) este o aberație potrivnică tuturor datelor și criteriilor științifice; ea trebuie să fie aruncată la coșul de „rebuturi" filologice ale ultimelor două decenii. Fără a ține seama strict și riguros de m a t e r i a l u l lingvistic concret, bine selectat (chiar fragmentar și în aparență nesemnificativ cum ar putea să pară) ce poate fi explicat pe cale comparativă atît în limba traco-dacilor, cît și în substratul limbii române, toate eforturile și întocmirea unor lungi tabele de cuvinte cu citate textuale din majoritatea autorilor moderni rămîn simple compilații nefolositoare, dacă nu dăunătoare, fiind — cum s-a spus de multe ori — risipă de timp fizic, de energie și hîrtie.

Precum s-a relevat și poate să observe ușor oricine, cartea „Limba daco-geților, 1980" are un titlu în nepotrivire cu conținutul ei; cel mult putea să fie intitulată „contribuție la bibliografia și istoria cercetărilor asupra limbii daco-geților și a substratului românesc". Este natural și de așteptat ca cercetătorii în orice domeniu al științei să aibă dreptul (indiferent de nivelul erudiției, de competența cu puterea penetrației lor critice) de a scrie orice, oricît și oricum; scrisul e liber și din păcate se imprimă texte din cele mai dificile și uneori absurde, — căci grafomania a fost în toate vremurile frecventă. Dar aici intervine azi „filtrul" caselor editoriale care nu trebuie să uite de considerentele economice (banul public), de necesitățile științei și culturii, adică ale cititorilor. Editura timișoreană „Facla" ar fi trebuit să ceară avizul unei instituții științifice ori vreunui filolog-lingvist competent, înainte de a-și asuma riscul cu răspunderea (la îndemnul cui?) de a publica cu ușurință și promptitudine o colecție de texte necontrolate de un specialist, întitulată greșit „Limba daco-geților". Oare numita Editură nu are un consiliu științific răspunzător de publicații? sau redactorul de carte (filolog?) este în așa măsură străin de subiect, încît nu putea să observe discrepanța mare dintre titlul și conținutul lucrării? Măcar să le pună de acord, dacă nu-i era posibil să renunțe la manuscris. Era această ultimă soluție mai comodă, salvatoare atît pentru Editură, cît mai ales pentru cititori și pen-

tru mersul înainte al cercetărilor filologic-istorice — aflătoare în plin avînt — la noi în ţară.

Formula-şablon, cam artificioasă şi de circumstanţă, „Închin această carte tuturor moşilor şi strămoşilor mei, cu prilejul împlinirii a 2050 de ani de la crearea primului stat dac centralizat şi independent" (*Limba daco-geţilor,* 1980, p. 4) ar fi avut o justificare numai dacă despre graiul „moşilor şi strămoşilor" lucrarea ar fi adus un aport util, original şi valabil oricît de modest.

ION I. RUSSU

STRATEGIE SAU LIMES?

NOTE CRITICE ASUPRA LUCRĂRII LUI E. N. LUTTWAK, *The grand strategy of the Roman Empire from the first century A.D. to the third*

Lucrarea pe care o discutăm aici (a cărei primă ediție a apărut în 1976; The Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland; dar căreia nu i-am văzut decît a doua ediție, 1978) încearcă să includă sub acest titlu nu numai strategia în sine, ci întreaga istorie militară a primelor trei secole din istoria Imperiului Roman. Așa cum arată prefațatorul cărții J. F. Gilliam (p. IX), autorul (pe care îl numim prescurtat ENL) este un specialist în analize strategice și relații internaționale contemporane. El a scris cartea sa, mînat de faptul că literatura arheologică, epigrafică, numismatică îi apărea săracă, comentariile asupra izvoarelor literare nu i se păreau suficiente, foloseau noțiuni neadecvate privind strategia (p. XI). Dorința de a corecta crezul și „ignoranța" specialiștilor în istorie veche, posibilitatea (așa cum crede dînsul!) unor analogii directe între situația Imperiului Roman și cea actuală (!) l-au determinat să scrie această carte și să dea „for the Roman historians what they have not done for themselves" (spune tot J. F. Gilliam).

De la bun început am sublinia că titlul este cam pretențios în raport cu felul și nivelul la care autorul cărții a reușit să acopere ceea ce credea dînsul că reprezintă "the grand strategy". Pentru oricine istoria militară cuprinde (pentru un teritoriu dat sau o perioadă bine precizată) toate datele în legătură cu arta militară, organizarea strategică (ofensivă sau defensivă), concepția și organizarea tactică (numărul, structura și dispunerea armatei) și evenimentele militare. Chiar dacă istoricii antichității sînt ignoranți în materie de istorie militară (strategie și tactică) contemporană, există elemente teoretice pe care le-au cunoscut și le cunosc și care nu au suferit transformări ale definiției în sine din antichitate pînă azi. Strategia reprezintă numai o parte componentă a artei militare care exprimă conducerea superioară a unei acțiuni militare ofensive sau defensive prin determinarea direcțiilor principale ale atacului și care elaborează planul de repartizare și utilizare judicioasă a forțelor. Tactica reprezintă o altă componentă, indisolubil legată de prima, care presupune organizarea, pregătirea și conducerea corectă a unei lupte, știința de a determina pe o perioadă bine delimitată de timp linia de conduită a unei acțiuni militare. Lucrarea lui ENL depășește deci prin conținut simplul cadru al strategiei, cuprinzînd de fapt, sau încercînd să cuprindă, întreaga istorie militară a etapei menționate în titlu.

Aprecierea prefațatorului însă în legătură cu contribuția lui ENL la subiect este evident o exagerare, iar fraza "to my knowledge no study comparable to this book exists" aruncă o lumină puțin neplăcută asupra lui însuși. Nu am intenția și nici pretenția de a fi identificat tot ceea ce lipsește cărții lui ENL sau ce greșește autorul. Voi sublinia doar cîteva aspecte legate de: 1. mijloacele de informare; 2. probleme legate de metoda de lucru și cea de prezentare; 3. cîteva aspecte legate de concepția despre strategie și tactică; deasemenea, pe parcursul lucrării sînt probleme cu care nu sînt de acord sau care, interesîndu-mă, am observat o neconcordanță între părerile autorului și ale mele.

Pentru a putea discuta toate aceste aspecte aș dori să trec mai întîi în revistă cuprinsul și structura cărții: Foreword (p. IX—X) — o prefață semnată de J. F. Gilliam; Preface (p. XI—XII) — o introducere unde ENL expune ideile, scopul și felul în care vede dînsul problema; Introduction (p. 1—6) — partea unde încearcă să expună metoda sa de lucru prin analogie cu strategia modernă; Cap. I. The Iulio-Claudio system. Client states and Mobile army from Augustus to Nero (p. 7—50). Cap. II. From the Flavians to Severi. Scientific frontiers and preclusive defence from Vespasian to M. Aurelius. (p. 51—126). Cap. III. The defense in depth. The great crisis of the third century and the new strategies. (p. 127—190). Epilogue. The three systems: an evaluation (p. 191—194). Appendix: Power and force definitions and implications. (p. 195—200). Notes (p. 201—232). List of works cited (p. 233—246). Index (p. 247—255) cuprinzînd localități și termeni antici, localități moderne, nume de autori și personaje istorice antice.

Nu se poate contesta faptul că ENL a surprins cîteva din aspectele istoriei militare din primele trei secole. Se poate spune chiar că este prima lucrare *independentă* care se ocupă numai cu această problemă. Faptul că autorul a adunat întreaga (sau aproape întreaga — cum vom mai vedea) bibliografie, a organizat și urmărit sistematic evoluția cîtorva compartimente ale istoriei militare în evoluție cronologică, după o metodă proprie de lucru, i-a permis să stabilească cîteva trăsături interesante și importante. Însă în ciuda acestei ordini presupuse, în ciuda unor termeni proprii (unii foarte potriviți) lucrarea are un caracter confuz. Aceasta se datorează în primul rînd faptului că ENL nu este un specialist al istoriei militare din epoca clasică, că informația pe care se bazează este limitată și rău interpretată. Este livresc, într-un fel care sugerează că și-a făurit mai întîi teoria și apoi a apelat la bibliografie și pentru că nu cunoaște deloc sau aproape deloc problemele arheologiei clasice care se ocupă de istoria militară romană.

1. *Probleme legate de informația bibliografică.* Ideile principale, concepția și organizarea defensivei în epoca principatului au mai fost scrise odată. Și, am zice, au fost scrise foarte bine, cuprinzînd mai toate problemele pe care le discută (inedit!) ENL. Este vorba de lucrarea lui L. Homo, *L'Empire Romain. Le gouvernement du monde Le défense du monde. L'exploitation du monde,* Paris 1923 în care în capitolul *La défense du monde,* p. 143—179 *(l'armée);* p. 180—203 *(le système défensif)* autorul analizează splendid evoluția și transformările acestor două elemente pentru epoca principatului. L. Homo a reluat aceste idei și în alte

lucrări ale sale; vezi *Le Haut Empire* = *Histoire romaine*, III; în colecția *Histoire générale* publiée sous la direction de Gustave Glotz). În aceeași măsură este vorba de lucrarea lui F. Altheim, *Le déclin du monde antique*, Paris, 1953 (p. 224—269: défense des frontières; p. 270—311: l'armée) care studiază mai ales influența lumii din afară asupra structurilor din defensiva romană. Nici una din cele două lucrări care însumează pagini numeroase nu sînt menționate de ENL. Deficitară este și informația sa în legătură cu limesul atît ca termen militar (Th. Mommsen, *Der Begriff des Limes*, în *Westdeutsche Zeitschrift*, 13, 1894, p. 134—143 = *Historische Schriften*, II, Berlin, 1908, p. 134; vezi și nota 24 pentru p. 18 unde îl citează pe A. Piganiol *(Limes 5 Zagreb* 1961, p. 119—122) dar pe care nu l-a înțeles) cît și ca structură (drum-castre-turnuri-burguri-valuri etc.). Ar fi deajuns să dau ca exemplu în acest sens și numai planurile de fortificații de la p. 164—165: *Fig.* 3.4 pentru ca afirmația mea să fie suficientă. Planul castrului de secolul II. Fig. 3.4.1 este un exemplu cras de *nesciendi ars*. Din păcate erori de genul acesta sînt numeroase și vom mai reveni asupra lor. La acest capitol lipsa lucrărilor de referință necunoscute lui ENL este atît de mare, încît a le aminti pe toate devine inutil. Pentru teorie rămîne totuși în parte bun J. C. Mann, in *ANRW*, II/1, 1976, p. 508—533 pe care ENL l-a descoperit mai tîrziu și nu este de acord cu el. Nici noi nu sîntem în întregime de acord cu ideile lui J. C. Mann a cărui bibliografie este foarte limitată și ea. Dar sînt de amintit aici lucrări mari ca V. E. Nash-Williams, *The Roman frontier in Walles*. Second edition revised by M. G. Jarrett, Cardiff, 1969; Anne S. Robertson, *The Antonine Wall. A handbook to the Roman Wall between Forth and Clyde and a guide to its surviving remains*, Glasgow, 1979 (dar are și o ediție mai veche); J. Collingwood Bruce, *Handbook to the Roman Wall*, Newcastle upon Tyne, 1966 (ediția 12), Ch. M. Daniels, 1979 (dar are și o ediție mai veche); J. Collingwood Bruce, *Handbook to J. Collingswood Bruce's Handbook to the roman Wall*, Newcastle upon Tyne, 1978; J. E. Bogaers — C. B. Rüger, *Der Niedergermanische Limes*, Köln 1974; D. Baatz, *Der Römische Limes. Archaeologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau*. 2 ergänzte Auflage, Berlin, 1975; și altele; Nu mai vorbesc aici de monografiile unor fortificații romane din Britannia (L. Boon; Anne S. Robertson), Germania Inferior (J. E. Haalebos, H. Müller), Germania Superior (D. Baatz, H. Schönberger, S. von Schnurbein, H. Jakobi), Raetia (H. Schönberger, N. Walke, G. Ulbert), Dacia (D. Tudor, N. Gudea) etc. monografii care i-ar fi arătat cum au evoluat fortificațiile de-a-lungul unei epoci.

Aceeași deficiență de informație se manifestă și pentru epoca apărării în adîncime (caracteristică secolului IV e.n.) la care face des referire. Nu sînt amintite lucrări de bază ca: R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin, 1920; E. Anthes, *Spätrömische Kastelle und Feststädte in Rhein und Donaugebiet, în 10 BRKG*, 1917, p. 86—165; L. Váradi, *Kesőrómai hadügyek és társadalmi alapjaik*, Budapest, 1961; B. Stahlknecht, *Untersuchungen zur römischen Aussenpolitik in der Spätantike*. 306—395 n. Chr., Bonn, 1969; S. Soproni, *Der Spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, Budapest, 1978; etc.

Toate acestea au influențat într-o mare măsură atît metoda de lucru și prezentarea, cît și concepția autorului și ca atare rezultatele încercării sale.

2. *Problemele legate de metoda de lucru și prezentare.* Prima și cea mai importantă observație pe care o facem aici este spațiul de timp studiat. Din punct de vedere al istoriei Imperiului Roman primele trei secole se înscriu cu aproximație (!) în epoca Principatului. Mecanismul acestei epoci (raportul dintre stat—princeps—senat—armată), evoluția instituțiilor a fost mult studiată (și nu aș cita aici decît ultima lucrare amintită de mine pentru L. Homo). Dar epoca principatului prezintă caracteristice care nu acoperă întreg secolul al III-lea, căci cu Diocletianus se deschide o altă epocă a istoriei Imperiului Roman. Caracteristicile primei epoci, reflectate și pe tărîm militar nu sînt aceleași cu cele din epoca ce i-a succedat. ENL nu face deosebirea și acest lucru are urmări negative pentru interpretarea și împărțirea pe care o face „strategiei" imperiale. În al doilea rînd aș observa faptul că hărțile sînt foarte aproximative, pe fiecare din ele putînd fi găsite fie erori, fie lipsuri. Schemele pe care le prezintă sînt absolut teoretice și nu țin locul unor scheme, care făcute pe bază reală (vezi D. Baatz, *Römiche Limes*) ar fi însemnat ceva. Cunoștințele de arhitectură militară ale autorului lasă de dorit (ca să nu spunem că lipsesc cu totul); ideea cu bibliografia folosită grupată alfabetic este excelentă, dar nu a fost realizată perfect. Foarte multe lucrări citate nu sînt cuprinse în listă și invers, multe lucrări din listă, nu au fost folosite ca bibliografie. Este foarte interesant că participarea flotei la sistemul defensiv și rolul ei nu a fost subliniat îndeajuns; numai acest lucru explică lipsa din bibliografie a unei cărți de mare valoare ca cea a lui D. Kienast (*Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit*, Bonn, 1966).

3. *Cîteva aspecte legate de concepția despre strategie și tactică.* S-a admis și este știut că întreaga apărare a Imperiului în epoca principatului și *numai a principatului* s-a bazat pe unul și același principiu: stabilirea unor frontiere naturale, organizarea apărării pe aceste frontiere de așa manieră încît să se poată realiza în orice punct amenințat sau atacat o concentrare de forțe suficientă pentru a anihila amenințarea sau atacul. Realizarea acestei concepții s-a bazat pe relația drum—castru—sistem de pîndă trupă atît (și mai ales) longitudinal cît și în adîncime. *Instrumentul sau mai bine zis rezultatul acestei concepții defensive a fost limesul.* Prin limes se înțelege nu numai ansamblul de lucrări militare efectuate pentru a marca granițele statului și trupele care asigurau apărarea (Forni); acesta este înțelesul restrîns al termenului. Stilul de aplicare în teren al acestui mod de apărare a fost diferit în funcție de relieful granitei, mijloacele de realizare, forța inamicului. Structura și organizarea limesului au evoluat în cadrul aceleeași concepții în perioada principatului astfel: în primul secol a fost ofensiv bazat pe drumuri spre graniță; în etapa a doua s-a organizat liniar, iar în etapa a treia s-a osificat și fortificat; dar lucrările de fortificare masivă nu au fost efectuate decît acolo unde nevoia era într-adevăr reală. Susținem ipoteza că limesul a fost mai mult o linie de supraveghere decît o apărare propriu zisă. În ciuda formei defensive pe care a luat-o, el a avut în cursul secolelor II

și III e.n. un caracter preventiv rezolvînd amenințările în afara statului. Din punct de vedere strategic limesul a însemnat deci ocuparea și fortificarea unor poziții avantajoase de-a-lungul granițelor dinainte alese, gruparea forțelor tactice de-a lungul lor, asigurarea mobilității acestora prin drumuri. Stabilirea sistemului de „cordon" al limesului nu a însemnat că peste tot apărarea a fost organizată și realizată exact în același fel. Dacă în principiu și în general procesul de fortificare a afectat limesul ca graniță, iar trupele s-au concentrat tot aici, aceasta nu înseamnă că aplicarea acestei reguli nu a fost elastică. Este suficient de urmărit evoluția limesului în provinciile britanice unde granița a avansat spre Nord în trei etape, ceea ce însă nu a determinat și mutarea în ansamblu a trupelor, realizîndu-se astfel o apărare în adîncime (D. Breeze — B. Dobson, *Hadrian's Wall,* Bristol, 1978; E. Nash Williams, *The Roman Frontier in Walles);* caz similar este în Germania Superior (cf. H. Schönberger, *JRS,* 59, 1969, p. 144 sqq.), Moesia Superior (N. Gudea; S. Dušanić, în *Limes II Székesfehérvár* 1976, p. 223—236; 237—248) și Dacia (N. Gudea, în *ANRW,* II, 6, 1977, p. 851—887). Sistemul defensiv bazat pe limes (concepția defensivă) a rezistat atît timp cît atacurile barbare oricît de puternice au fost nu s-au generalizat în așa măsură încît să împieteze sistemul concentrărilor. La aceasta se adaugă și observația că limesul a rezistat atît timp cît tactica romană bazată mai ales pe infanterie a reușit să facă față. Dar acest sistem defensiv avea două vicii mari: pentru sistemul însăși: lipsa apărării în interiorul și lungimea granițelor; pentru armată: lipsa de efective și așezarea în dispozitiv. Împărații au căutat permanent să soluționeze aceste vicii, fapt care a dat o anumită elasticitate sistemului, fie prin modificările în arhitectură, densitate și forța elementelor defensivei (L. Homo), fie prin transformările permanente din armată (F. Altheim).

Deci nu cred că în acest cadru de timp poate fi vorba de trei sisteme așa cum crede ENL pentru că în toată această perioadă concepția s-a menținut aceeași, scopul s-a menținut același; numai o parte din mijloacele de realizare s-au modificat. A fost un singur sistem care a evoluat de la forme simple la complexe, trecînd prin faze în care nu s-au modificat decît mijloacele și formele de fortificare pe de-o parte și caracterul trupelor, pe de alta, ambele în strînsă interdependență.

S-a considerat și se consideră că această schemă tradițională de apărare a fost revoluționată de Gallienus. Reformele lui Gallienus nu au afectat însă concepția, ci numai modul și mijloacele de realizare; el s-a limitat la reorganizarea armatei. Nu trebuie uitat însă că Gallienus și-a aplicat reformele la o parte mică a Imperiului Roman și că armata de cavalerie creată de el a fost păstrată doar pînă la realizarea reunificării statului. *A fost o soluție de moment care nu a zdruncinat* concepția despre limes. Fortificarea granițelor pe Dunăre sub el și sub împărații illyri (E. Anthes — epoca 1), explozia de fortificare de pe granițe sub Diocletianus (E. Anthes — epoca 2) coroborată cu desființarea corpului central de cavalerie arată limpede că trăim ultimele momente ale limesului, dar că apărarea de la graniță este deja în discuție. Diocletianus și mai ales Constantinus au modificat această concepție. Autorii antici (*An. Valesianus,* 5, 21; *Zosimos,* II, 34; I. *Lydos,* IX, 3) au criticat mo-

dificarea numai pentru Constantinus, cînd apărarea în adîncime a devenit o realitate practică, afectînd în modul supărător tradiția limesului. Abia acum se poate vorbi despre o concepție nouă care a adus modificări esențiale în arhitectura militară, destinația fortificațiilor, dispunerea trupelor, organizarea unităților tactice de luptă etc.

În cadrul evoluției sistemului bazat pe limes Imperiul Roman nu a abandonat nici unul dintre sistemele sau practicile vechi. *Este adevărat că Augustus a desființat statele clientelare, dar numai pînă la limitele fixate ca graniță a statului roman.* În afara lor a continuat la o scară mai redusă, dar în aceleași forme și cu aceleași mijloace, sistemul clientelar (regatul Bosforului, micile regate pontice, Armenia, Colchida, Cappadocia, etc.).

Luate pe capitole observațiile noastre sînt următoarele: Cap. I. Ar fi fost necesară o prezentare scurtă a modului de organizare a apărării în timpul Republicii. Astfel ar fi ieșit mai clar în evidență modificările de sub Augustus. Desființarea și înglobarea statelor clientelare, politica împingerii legiunilor spre hotare, transformarea armatei în armată permanentă de profesie, toate au dus la apariția noului sistem (H. D. Meyer, *Die Aussenpolitik des Augustus und die augustäische Dichte*, în *JRS*, 53, 1963, p. 170—176). Nu trebuie pierdut din vedere că, în mare, hotarele fixate de Augustus au rămas definitive și că toate celelalte cuceriri (Britannia, Agri Decumates, Dacia, Volubilis, Mesopotamia) au reprezentat doar asigurări strategice (garanții) ale acestor granițe vechi.

I/1. *The system in outline*. (p. 12—20). Expresia "the first system of Imperial security was essentially that of the late Republic" nu este exactă; în continuare la p. 18 ENL afirmă că frontiera nu era demarcată. Cum se explică atunci că legiunile stabilite sub Augustus pe Rin, de pildă, au rămas definitiv pe locurile pe care și-au construit tabere acum? (cf. H. von Petrikovits, în *Rheinische Geschichte*, Bonn, 1978, p. 88—99), iar sub Claudius deja sistemul e complet; se afirmă că chiar sub Tiberius granița de pe Rin a căpătat fața sa definitivă. Cam aceleași lucruri le-a stabilit și B. Gerov (în *Acta Antiqua*, 15, 1—4, 1967, p. 85—105 pentru Moesia pe baza descoperirilor epigrafice și a textelor lui Florus) și A. Mócsy (*Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London, 1974, p. 43) pentru Pannonia.

Tot în această etapă a început și construirea drumurilor de-a lungul limesului (T. Pekáry, *Untersuchungen zu den römischen Reichstrassen*, Bonn, 1968, p. 10—12; 13; viae militares); se știe doar că drumul început la Carnutum ajunsese în anul 34 la Porțile de Fier ale Dunării (*CIL*, III, 1698=*ILS*, 2281). La p. 19 formularea "there was no limes in the latter sense of a fortified and guarded border" este greșită. Evoluția termenului (subliniată de Th. Mommsen, G. Forni) arată că limesul a primit sensul de graniță demarcată prin lucrări de fortificație sub Augustus. Aceasta nu înseamnă că trebuie să avem neapărat ziduri de piatră, valuri, castre cu zid. Dealtfel în întregimea sa termenul de limes apare neclar la ENL, ba am putea spune chiar că îl ocolește.

I/2. *The Client states* (p. 20—30). Menținerea sistemului clientelar și de subsidii nu trebuie privită ca rămășiță ale sistemului Republicii.

Sistemul a fost menținut acolo unde mai era necesar, dar rolul jucat de el a fost nesemnificativ. Aș mai adăuga doar că statutul de client al statului roman a suferit ușoare modificări (vezi J. Klose, *Roms Klientelrandstaaten am Rhein und an der Donau*, Breslau 1934). I/5. *The strategic deployment of forces* (p. 46—49) atinge prea puțin subiectul pentru o perioadă de 70 de ani la care se referă, și este departe de a fi înțeles complet "the strategic deployment of forces".

Cap II. Caracterizarea epocii de la Severi pînă la Gallienus nu a intrat în vederile autorului atunci cînd a prezentat în introducere trăsăturile principale ale epocii. Cred că este o lipsă. Reformele militare ale lui Sept. Severus, încercările ofensive pe anumite sectoare, epoca mare de construcții militare etc., ca și măsurile militare luate de împărații care i-au urmat nu erau lucruri de neglijat atunci cînd este vorba de strategia și tactica epocii.

II/1. *The Sistem in outline* (p. 55—60) — Nu văd utilitatea unei lungi discuții despre *castrul de marș* (p. 55—57) într-o epocă cînd acesta nu mai există. Eventual se putea vorbi aici despre castrul fix (hiberna) pe care îl avem deja atestat arheologic. Oricum datele despre castre sînt (așa cum am văzut și mai sus) simpliste, total lipsite de cunoștințe în legătură cu evoluția lor ca elemente ale strategiei. Castrul din *Fig. 3.4.1* este redat greșit: via principalis trece prin spatele principiei. Greșit este desenat și datat și castrul din *Fig. 3.4.2*. Este un desen mult corupt al castrului de la Drobeta cu interiorul din secolele II—III e.n. și incinta din secolul IV (!). Se știe doar că turnurile în formă de potcoavă au apărut numai în secolul IV e.n. (D. Tudor a demonstrat acest lucru pentru Drobeta; cf. *Drobeta*, București, 1965; *Oltenia Romană*, ediția 1978, p. 448—450); S. Soproni (în *ArchErt*, 96, 1969, p. 43) a demonstrat acest lucru pentru etapa Constantinus din Pannonia). *Fig. 3.4.3* nu este deloc „late four" ci, sigur secolul VI e.n. (!). Ba mai mult, s-a și identificat cu planul fortificației de la Dinogetia (cf. R. Vulpe — I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, București, 1968, p. 503, fig. 2). Autorul nu precizează de unde a luat planurile și pe ce își bazează datarea. Ca principiu însă mă întreb dacă ENL trebuia să fabrice castre și nu putea să prezinte cîteva catre cercetate din Britannia, Germania Inferior sau Superior. La p. 60 i-a „scăpat" valul lui Antoninus Pius din Scoția care intră în aceeași familie. Trebuia însă subliniat că ridicarea valului în Germania are trei etape (Domitianus—Taunus; A. Pius—Odenwald și Sept. Severus — în Raetia). Valul care străbate Dobrogea nu datează din perioada de care se ocupă ENL, ci este considerat mai tîrziu (cf. R. Vulpe — I. Barnea, *op. cit*). Pe harta *Map. 2.1* lipsește în schimb valul (numit la noi „transalutanus") lung de 235 km, despre care ENL pare să nu fi auzit.

II/2. *Border defense:* the tactical dimension (p. 61—80). La p. 60 formulele *open limes* și *closed limes* pentru sectoare cu sau fără val mi se par dacă nu greșite, inutile. Valurile din Taunus și Odenwald sînt prezentate ca *closed limes;* în schimb limesul dacic intracarpatic este prezentat drept *open*. Pentru oricine care a văzut cele două sectoare ale limesului Imperiului este clar că Dacia chiar și fără valuri are în toată Transilvania un aspect *closed* mult mai sigur și mai puternic decît cel asigurat de valurile mai sus amintite din Germania. La p. 66 exemplele

de turnuri de pe valul lui Hadrianus în Britannia nu sînt bune. Expresia "watch tower were usually built into the barrier element" nu este adevărată. Mult mai caracteristic este sistemul în Germania (cf. D. Baatz, *Wachttürme am Limes*, în *Limes Museum Aalen*. Kleine Schriften, nr. 15, Stuttgart, 1976), în Dacia (Șt. Ferenczi, în *Dacia* N.S. 11. 1967, p. 143—162; N. Gudea, în *Acta Musei Napocensis*, 8, 1971, p. 507—530) sau chiar Africa de Nord (J. Baradez, *Fossatum Africae*, Paris, 1949). La p. 67 "troop basing" nu vorbește nimic despre castru, evoluția arhitecturii, organizării interioare. I-aș recomanda mai ales lucrările J. E. Bogaers — C. B. Rüger și W. E. Nash-Williams, citate mai sus); se pare că ENL nu le-a prins rostul. Ele nu serveau pentru patrulare. În primul rînd ele serveau necesităților cerute de concentrarea spre un anumit punct al limesului, la compensarea imobilității infanteriei prin posibilități de deplasare rapidă. La p. 68 vorbește despre bermă la zidul și valul lui Hadrianus. Aici trebuia specificat *unde anume se află berma?* Căci pentru cine a văzut limesul lui Hadrianus este greu să-și închipuie că în fața zidului, deasupra unei rîpe adînci de 100 m, era nevoie de o bermă?!

II/3. *Border defence. The Strategic dimension* (p. 80—111). La p. 85 *Table 2.1.* În Dacia sînt numite în anul 23 două legiuni; este greu de crezut, pentru că provincia nu exista!; în anul 106 în schimb se crede că erau trei legiuni; în Moesia în anul 23 erau două legiuni, iar după anul 106 în fiecare din cele două Moesii erau cîte două și chiar trei legiuni. La p. 93 *Map. 2.4.* aș adăuga că zidul retic era din piatră și nu din pămînt ca și restul valului. La p. 97—98 *Map. 2.5.* Legio I Italica nu a stat niciodată la Oescus ci la Novae; legio V Macedonica a stat de la 106—170 la Troesmis; iar după aceea la Potaissa. La p. 97, nu știm exact unde era Tapae (se crede că corespunde Porților de Fier ale Transilvaniei); dar în mod sigur nu era "in the plain beyond Turnu Severin". La p. 97—98 hotarul de nord al Daciei este *river frontier* cu o linie de turnuri avansată "in front of the river" (n.n.), ca și sectoarele de sud-vest (Mureș); hotarul din sud-est în secolele II—III nu a fost Oltul, ci valul, deci tot *non river*. La p. 100 nu știm de unde a luat informația cu abandonarea Banatului și Munteniei; sau că "limes porolissensis formed the outher schield of the entire system of danubian defense" (p. 102—104). Dar limes porolissensis a fost cunoscut numai ca apărare a marelui complex (M. Macrea, în *Materiale*, 8, 1962, p. 433 sqq. și nu, așa cum îl prezintă ENL întreg limesul Daciei intracarpatice! La p. 101 notăm că la Ratiaria nu a fost identificat un castru de legiune. La p. 100, nota 123 calculul luat de la J. Szilágyi este greșit. Lungimea granițelor Daciei este de 100.000 m.p. = 1450 km și nu 600 km!!?. La p. 102. *Fig 2.6. The dacian conquest*, harta Daciei este complet greșită în ce privește organizarea militară și mutilată în ce privește traseul granitei. Din 90 de castre cîte se cunosc (N. Gudea, în *ANRW*, II, 6, 1977) ENL a pus ... 9; numele provinciei apare la sud de Dunăre; iar datele despre limes sînt eronate.

II/4. *The decline of the client system* (P. 111—117). Nu aș zice că este chiar declin. Peste tot acolo unde a fost necesar, în afara granițelor fixate, a fost menținut. Desigur sistemul statelor tampon a fost înlăturat,

dar sistemul de subsidii, ostateci (iazigii, carpii, costobocii, dacii liberi) a fost menținut. Știm de la Iordanes (*Getica*, XIII, 76) că Vespasianus le-a plătit subsidii dacilor; și că acestea se mai plăteau sub Domitianus; sub Traianus, regele Bosporului cimerian primește instrucțiuni de aprovizionare a armatei romane care lupta în Parthia (*IGRR*, I, 882—883); sub A. Pius intră în subsidii alanii, sub Marcus Aurelius iazigii, roxolanii, sub Commodus, vandalii și burii, sub Gordianus, carpii; sub Phillippus Arabs știm că geto-daco-carpi au atacat tocmai pentru că nu li s-au plătit subsidiile; etc.

II/5. *The army* (p. 117—125). Nu este vorba de armată. Nici de dispunerea, organizarea sau structura trupelor, transformările de compoziția tactică, etnică. Subcapitolul este mai mult un comentariu asupra unor acțiuni militare din epocă. La p. 117, nota 195 revine la calculul greșit al lungimii hotarelor Daciei cu aceleași date. La p. 121, numește așezările civile de lîngă castre „vici" ceea ce evident reprezintă o eroare, căci sînt *canabae*. La p. 123 afirmă că trupele de arcași au fost plasate numai în zona de „wall-barier". Pentru Dacia pot afirma că este o eroare; la Tibiscum, Porolissum, Micia arcașii erau în zonele deschise, fără val.

Cap. III. Este susceptibil de cele mai multe discuții și critici. În primul rînd pentru că ENL nu mai respectă limita cronologică propusă depășind de prea multe ori în timp și în probleme secolul III e.n. Epoca reformatoare a lui Gallienus și a împăraților iliri nu este analizată, drept urmare capitolul oferă surprize din punct de vedere al soluțiilor.

III/1. *The System in outline* (p. 130—145). La p. 130 131 dă două alternative ale apărării: apărarea perimetrului fortificat și apărarea în adîncime care reprezintă același lucru. La p. 128: nu cred că federalizarea barbarilor a afectat sau periclitat limesul. Mai important a fost faptul că atacurile barbare au devenit concomitente ne mai permițînd transferul trupelor de la un front la altul. Că perimetrul (= limesul) nu a fost abandonat o arată izvoarele scrise și arheologice. Gallienus după atacul asupra Germaniei și Raetiei repară fartificațiile limesului și drumurile; tot sub el Cleodamus și Athenaeus repară fortificațiile de-a-lungul Dunării de jos. Diferența între sistemul defensivei prin limes și apărarea în adîncime este foarte mare, radicală am zice, urmările trecerii la cel de al doilea sistem s-au văzut numai în secolul IV, cînd a pierit prosperitatea provinciilor de la frontiere. La p. 132—134 discută despre fortificațiile tîrzii și funcțiile lor. Lipsa lucrării lui E. Anthes sau chiar a lui H. von Petrikovits își arată urmările. Nu există încă „stronghold" în secolul III. Fortificațiile de acest tip au apărut numai în secolul IV (H. v. Petrikovits, în *JRS*, 61, 1971, p. 178 sqq.; S. Soproni, *Der Spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, Budapest, 1978); ambele prezintă cîteva fortificații de acest tip. Ideile sau cunoștințele lui ENL despre fortificațiile din timpul tetrarhiei (p. 135) sînt tot atît de false ca și cele despre castre. La p. 137 afirmă că Decius a fost în campanie în Dobrogea modernă, ceea ce e greu de crezut (!); știm doar că sigur a fost în Moesia Inferior!!

III/2. *The changing threat* (p. 145—154). Afirmațiile de la p. 153 că între 252—256 în Dacia „came the deluge", „she was submerged"

sînt exagerate. Este adevărat că între 245—248 apărarea provinciei a fost străpusă în sud-est (D. Tudor, *Oltenia romană*, ediția 1978, p. 38—39). Nu există însă nici o dovadă că Dacia Porolissensis și Apulensis au fost afectate.

III/3. *The new borders of the Empire* (p. 154—159). La p. 154—159 ENL explică retragerile „planificate" dar nu și semnificația lor strategică și tactică și mai ales urmările lor. La p. 155 afirmă că Dacia a fost ocupată de barbari după 275: care sînt? de unde are informația?

III/4. *Walled towns and hard-point defenses* (p. 159—170). Afirmația că încă sub Diocletianus a început construirea de fortificații în interior nu e bună nici adevărată. Orașele au început să se fortifice mult înainte de războaiele marcomanice în Vest și după invazia costobocă în Moesia Inferior și Dacia. Armata mobilă de cavalerie a lui Gallienus nu avea sedii fixe; nu se cunosc fortificațiile ei. Diocletianus a desființat de fapt acest corp de cavalerie împărțind unitățile pe limes. *Sacer comitatus* din epoca lui Diocletianus era deja un corp separat, armată de campanie, dar fortificațiile lui nu se cunosc. (E. Stein, în *L'Histoire du bas-Empire*, p. 73. datează acest corp abia la 297). Mărunțirea corpului, de cavalerie în unități tactice mici, divizarea legiunilor, existența formațiilor noi cu un număr mic de oameni s-a reflectat în arhitectura militară a epocii prin apariția fortificațiilor de tip *quadriburgium*. Toate *frontierele noi* au fost garnisite cu astfel de fortificații (și numai ele!): Raetia (F. Stähelin, *Der Schweitz in römischer Zeit*, Basel, 1948; J. Garbsch, *Der spätrömische Donau-Iller-Rhein Limes*, Stuttgart, 1970; în Moesia I și Dacia Ripensis (N. Gudea, în *Limes 9 Mamaia* 1973, p. 173—; P. Petrović, în *Limes 11 Székesfehérvár* 1976, p. 259); J. Atanasova, în *Limes 9 Mamaia*, 1972, p. 167); asemenea fortificații sînt atestate arheologic și epigrafic în Egiptul de sus, Arabia. Arhitectura militară a epocii tetrarhiei este foarte clară și deosebită de epocile anterioară și ulterioară. Exemplele date de ENL (p. 162—163) nu datează din această epocă: Isny datează din timpul lui Constantinus, iar Pilismarot din vremea lui Constantius II; cît despre celelalte toate datează din secolul IV sau încă se ezită asupra unor datări certe (informațiile lui ENL sînt luate dintr-o lucrare a lui Laur-Belart din 1949!); dacă ar fi consultat J. Garbsch, în *Bayerisch-Vorgeschichts Blätter* 32, 1—2, 1967, p. 51—82; și de același autor monografia *„Der Moosberg bei Murnau (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, Band 12) München, 1966, ar fi aflat cele mai recente datări și interpetări ale cercetărilor la fortificațiile din Germania Superior și Raetia. La p. 161 afirmă "the inadequacy of dating methods makes chronological distinctions difficult" ceea ce este valabil numai pentru el (ENL), căci în lumea celor care cercetează și se ocupă cu fortificațiile romane nu e cazul. Oricine aproape poate deosebi epoca castrelor din secolul III, de epoca lui Diocletianus, de epoca lui Constantinus și Valentinianus, ca să nu mai vorbim de Justinianus.

III/5. *Border troops* (p. 170—173). Fraza cu care deschide subcapitolul (p. 170) nu este chiar adevărată. Nu pe toate sectoarele limesului trupele auxiliare au fost dominante. Nu se poate afirma acest lucru pentru Germania Inferior, Pannonia Superior, Moesia Superior și Inferior. În schimb, merge pentru Germania Superior, Britania, Dacia. ENL

face aici o serie de greşeli mari şi eludează (voit sau inconştient) cîteva date istorice bine cunoscute: a. nu este prezentată transformarea legiunilor cu exemple clare; b. nu apare procesul de dispariţie a formaţiilor auxiliare; c. nu este clar procesul apariţiei şi datei unităţilor de tip nou; d. nu avem reorganizarea structurii armatei şi dispunerea ei.

III/6. *Provincial forces* (p. 173—178) discută de fapt epoca lui Constantinus. Reformele lui Diocletianus nu sînt incluse. La Dunărea de jos (p. 177) nu numai că s-au refăcut fortificaţiile vechi, dar între ele au fost construite şi altele noi.

III/7. *Central field armies* (p. 182—188). Fraza "under the Principate, all the forces of the army but for the 7 000 men of pretorian guard and Urban Cohorts were provincial, in the sens that they were ordinarily deployed for the defense of particular provinces" (p. 173) este greşită, pentru că la p. 183 autorul revine şi dă un alt tablou; greşită este şi afirmaţia că în interior nu erau rezerve. Pornind de la ideea că Principatul nu a avut armată de campanie, face o trecere în revistă a trupelor din jurul împăratului. Dar eu cred că la începutul secolului III această grupare este de cca. 25.000 oameni (nu de 7 000 cît crede ENL). Schema corpului de cavalerie mobilă a lui Gallienus nu e bună. ENL nu a sesizat că acest corp avea încă structură bazată pe sistemul vexillaţiilor (W. Seston); Ce a rămas din acest corp *in sacer comitatus* al lui Diocletianus rămîne un secret. W. Seston afirmă că *sacer comitatus* nu a fost decît o gardă personală lărgită *(Historia,* 4, 1955, 284 sqq.). Aici ar fi trebuit totuşi folosită recenzia lui H. D. M. Parker la E. Nischer (în *JRS,* 13, 1923, p. 1—55). Nu trebuie uitat că de la lucrările lui W. Seston şi D. van Berchem au trebuit să treacă peste 30 de ani în care pe anumite sectoare ale graniţei cercetările s-au obţinut rezultate care confirmă o parte din presupunerile lor, o parte le infirmă şi fac ca balanţa să se aplece spre ipotezele lui E. Nischer.

III/8. *Conclusion* (p. 188—190). Toată discuţia este valabilă numai pentru secolul IV e.n.

În *Epilogue* consideraţiile finale asupra epocii Iulio-Claudice nu mi se par potrivite şi vin oarecum în contradicţie cu cele afirmate la p. 49—50. Există o deosebire radicală între vechiul sistem defensiv (sau ofensiv) al Republicii şi sistemul inaugurat de Augustus. Iar despre sistemul apărării în adîncime, chiar dacă el a fost, în germene, gîndit şi aplicat parţial în cursul secolului III nu se poate vorbi decît mai tîrziu în ultimii ani ai lui Diocletianus şi mai ales sub Constantinus.

Închei aici observaţiile în legătură cu lucrarea lui ENL. Ca lucrare independentă (!) care abordează acest subiect atît de complex ea înseamnă în ciuda tuturor erorilor, a lipsei de literatură, un pas înainte, un imbold măcar pentru "the roman historians" care să preia ştafeta de la ENL punînd bazele unui studiu documentat, istoric care să rezolve problemele puse în discuţie. O asemenea lucrare ar avea implicaţii mari în istoria militară a epocii clasice romane.

NICOLAE GUDEA

NOTE PE MARGINEA UNUI NOU VOLUM DE DOCUMENTE PRIVIND ISTORIA SAȘILOR DIN TRANSILVANIA (1458—1473)

Așadar, bine cunoscuta și cu atîta folos utilizata colecție de documente medievale privind istoria sașilor din Transilvania, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, a ajuns la al șaselea volum (Sechster Band. 1458—1473, București, 1981, 628 p. +8 facsimile). Evenimentul se datorează activității neobosite și tenace a profesorului din Sibiu, Gustav Gündisch (autor și al volumelor IV, Sibiu, 1937 și V, București, 1975), care și-a asociat, de această dată, pentru definitivarea lucrării, un grup de colaboratori format din Herta Gündisch, Gernot Nussbächer și Konrad G. Gündisch, precum și Editurii Academiei R. S. România care a tipărit-o în bune condiții grafice, în același format *in quarto*, structură și oglindă a paginii, de mult familiare cercetătorului, din volumele precedente ale colecției.

Volumul de față cuprinde perioada care începe cu 1458, anul înscăunării lui Matia Corvin ca rege al Ungariei, cu o politică atît de activă în Transilvania, determinînd reacții specifice și în mediul săsesc, și se încheie cu 1473, dată la care procesul unificării entităților politico-administrative săsești în așa numita „Sächsische Nationsuniversität" ajunge în faza sa finală. O perioadă relativ scurtă, de 16 ani, dar foarte bogată și semnificativă, pentru istoria sașilor în special, dar nu numai, căci așa cum o ilustrează însăși informația documentară (880 de documente din care 404 publicate acum pentru prima dată), această istorie este rezultatul atîtor factori de viață politică, economică, socială și cultural-spirituală în care se armonizează sau se confruntă realitățile întregului context geografico-istoric al Transilvaniei la dimensiunile centrului și sud-estului european.

De un interes major în acest cadru apar relațiile dintre cele trei țări române bazate pe interesele comune, economice prin comerț, politice și militare prin rezistența în fața aceluiași pericol reprezentat de agresiunea Imperiului otoman. Un rol important în această rezistență a revenit, cum era și firesc, scaunelor și districtelor săsești, ilustrat din abundență în materialul volumului. Faptul a fost bine subliniat în *Introducerea* semnată de G. Gündisch, cu o îndreptățire conferită de studiile proprii care, la vremea lor, au valorificat în istoriografie informația nouă din documentele date acum luminii tiparului. Fără a eluda inerente incidente reciproce, tipice pentru structurile feudale ale epocii, se poate recunoaște ca permanentă și dominantă tendința consolidării

frontului comun de rezistență față de pericolul extern, o solidaritate politică a țărilor române, sugestiv exprimată sub semnătura, ca să luăm un exemplu, a vornicului Neagu de la curtea lui Radu, domnul Țării Românești, care, scriind din București sibienilor la 1469, adăuga sub numele său „vestris frater et amicus et vicinus" (p. 426). Că nu este vorba de o simplă formulă de stil diplomatic ne-o confirmă și alte știri. Tot el scria, de această dată brașovenilor, că „și-a trudit bătrînețele la Poartă pentru binele lor" (apud C. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV—XVII*, București, 1971, p. 23; Neag/u/, cu care îl identificăm pe *Nagh palatinus* din *Ub. (loc. cit)*, a fost vornic din 8 ianuarie 1466 pînă la 16 septembrie 1473 *(ibid.)*.

Nu vom mai zăbovi și asupra altor aspecte pe care *Introducerea* le semnalează, de altfel într-o cuprindere sintetică, care stăpînește cu precizie masiva informație a volumului. Le vom enumera doar: participarea sașilor la răzvrătirea din 1467 a transilvănenilor împotriva lui Matia Corvin, — despre care a scris o lucrare de referință K. G. Gündisch — creșterea rolului negustorilor și meșteșugarilor în viața orașelor, străduința orașelor de a dobîndi posesiuni feudale, politica fiscală și financiară a regelui, tendințele de agravare a aservirii țărănimii pe domeniile feudale, situația bisericii și a clerului etc. Pentru toate acestea, ca și pentru alte aspecte ale istoriei Transilvaniei, cercetătorul are acum posibilitatea contactului nemijlocit cu o mare parte din izvoarele diplomatice ale epocii respective, desigur în limitele tematice ale volumului. Dar chiar așa, nu poate trece neobservată, dimpotrivă, se cere semnalată informația de interes românesc, nu numai aceea care privește raporturile cu Țara Românească și Moldova, ci și aceea care privește istoria românilor din Transilvania însăși, unde, pe teritoriile administrativ-politice săsești, istoria sașilor se împletește atît de strîns cu istoria românilor.

* * *

Sînt multe documentele cuprinse în volum care îi menționează. Pe *Valachi, Wolachi* îi găsim încă în drepturi istorice de egalitate cu sașii și maghiarii. La 1464 judele regesc din Orăștie a fost ales *voluntate cum totius sedis sicut Saxonum, Hungarorum et Wolachorum* (p. 189); la 1459 dieta din Seghedin întărește ca ei să fie înregistrați în listele militare pentru a fi chemați sub arme (p. 39); la 1471 chemarea la oaste poruncită magistratului din Bistrița trebuie promulgată și *inter Wolachos in Radnawolge*, ca să se alăture armatei voievodului, bine înarmați atît călărețiî cît și pedeștrii (p. 518). În 1458, cînd regele poruncește demnitarilor și oficialilor țării să nu încalce privilegiile sașilor de a fi scutiți de obligația găzduirii, sînt indicați ca uzînd de acest drept unii dintre secui și români — *Siculorum scilicet et Wolachorum* — (p. 26). În teritoriile săsești dările trebuie să le plătească împreună cu sașii. Pentru românii din Valea Rodnei — *universi Vallachi in districtu Radna Velgje commorantes* — la 1472 regele dă o poruncă în acest sens (p. 535). Ape-

lativul etnicităţii e folosit şi pentru individualizarea persoanei: *Walachus Mastica* (p. 168) sau *Johannes Volah* (p. 370).

Numeroase sînt informaţiile care se referă la regiunile masiv româneşti ca Amlaşul şi „mărginimea" Sibiului, Făgăraşul, Haţegul, Maramureşul, Ţara Bîrsei, Valea Rodnei, la zecile de sate româneşti, din care reţinem, pentru interesul toponimiei: Budacu de Sus *(Olahbudak)*, Deal *(Daal)*, Lupşa *(possesio Wolachalis)*, Ohaba *(Wyfalw)*, Părău *(Porrwar)*, Pianu de Sus *(Olahpyen)*, Plop *(Polob)*, Poiana Sibiului *(Villa Flosawe)*, Racoviţa *(Rakovyca)* Răchita *(Rekythe)*, Răşinari *(villa Walahikalis Rosenara)*, Sălişte *(Zelesthye)* Sînduleşti *(Zynd, Zyndi)*, Sîncel *(Zanchal)*, Sînmiclăuş *(Walahzenthmyklos)*, Stupini *(Olahsolmus)*, Veneţia de Jos şi de Sus *(utraque Venecia)*.

Alte localităţi ne sînt indicate ca româneşti prin cnezii din fruntea lor: la *Kysdalya* (p. 195; asupra identificării cu *Dăişoara*, vezi mai jos) la Hîrseni: *Solomon kenezie de Hercz* (p. 494), la Tilişca: *kenesius Demetrius de Theczlin* (p. 534) sau prin obligaţia de a presta cincizecimea oilor *(proventus quiquagesimales de possessionibus Volahicalibus)*, din satele de pe domeniul capitlului din Alba Iulia (p. 13—14) sau ale lui Ioan Gereb de Vingard (p. 208). În teritoriile scaunelor săseşti, românii sînt însă scutiţi de această obligaţie. Din păcate, în lipsa originalului, volumul de faţă nu ne oferă decît un scurt regest al documentului lui Matia Corvin din 2 octombrie 1468 privind această scutire (p. 361), regest la rîndul lui alcătuit după un rezumat din sec. al XVIII-lea (1780—1790), din care cităm: *Valachi in sedibus Saxonicalibus commorantes non solvant quinquagesimam, quia decimas ecclesiis et alias taxas cum Saxonibus simul regiae Majestatis persolvunt (Contribuţiuni istorice privitoare la trecutul românilor de pe pămîntul crăiesc*, Sibiu, 1913, p. XXXIX, apud Teutsch, *Zehntrecht*, 43). O dispoziţie asemănătoare din anul 1469 a aceluiaşi rege, cunoscută şi aceasta de altfel, prin care scutirea de plata *quikuagesimei* se referă la „bulgarii" din Braşov şi Ţara Bîrsei, o avem acum publicată integral, după original (p. 408—409).

Ştiri răzleţe înregistrăm şi despre biserica românească din Transilvania. La 10 septembrie 1469 e menţionat acel Macarie *episcopus Gallicensis* (= Hălici) care, din porunca voievodului Transilvaniei către magistratul Sibiului, trebuia sprijinit să-şi poată strînge veniturile de la preoţii românilor *super presbyteros Wolachales certam taxam et proventus suos exigere habet* (p. 417—418). O altă ştire priveşte o bisericuţă românească — *capellam Wolahicam* — a iobagilor români de pe moşiile nobililor Bethlen din comitatul Hunedoara, Bretea Mureşană, Plopi şi Măceu, fărîmată cînd cu samavolniciile din toamna anului 1466 comise pe aceste moşii de oştile pornite în campania contra turcilor (p. 287).

În 1461 e amintit un loc de curte *in vico Olahwcza* din Mănăştur (Cluj) (p. 111), în 1468 sînt amintiţi românii din Feleac de lîngă Cluj (p. 334) etc.

Un loc aparte în actele săseşti privitoare la români — în special sînt vizaţi cei din districtele Făgăraş şi Amlaş — îl ocupă scrisorile regelui Matia Corvin din 1 octombrie 1468 (nr. 3651, 3652, 3653) în legătură cu drepturile de păşunat în teritoriile celor Şapte şi Două Scaune. Din inci-

dentele acestora s-a dat o confirmare de către rege a dispozițiilor stabilite de Scaune pentru a trece sub controlul lor păşunatul, preludiu juridic al tentativelor de a se instăpîni în cele două districte, dintre care, aşa cum se ştie *(vezi mai jos)*, în ce priveşte Amlaşul, vor reuşi.

* * *

Documentele cuprinse în acest volum ne îngăduie apoi unele precizări referitoare la marii demnitari ai țării, respectiv voievozii şi vicevoievozii Transilvaniei, ca să ne referim numai la cei mai importanți. Astfel, *Sebastian de Rozgony*, înscris în lista voievozilor începînd cu anul 1458, pînă în 1460 (între 1458—1460 împreună cu Ioan de Rozgony, în 1460 şi cu Nicolae de Ujlak, apoi cu Ladislau de Kanizsa (Fr. Pall, *Cronologia documentelor privind Transilvania. sec. XI—XV* în *Documente privind istoria României. Introducere*, I, p. 504—505), emite acte în calitate de voievod şi în anul 1461, în volumul de față, din iunie 23 pînă în septembrie 6 (nr. 3258, 3259, 3260 şi 3265).

Blasiu Magyar, cunoscut din lista citată ca voievod din 1473, după Ioan Pongrácz şi Nicolae Csupor de Monoszló (1468—1472, *ibid.*, p. 505), deținea funcția cel puțin din 30 noiembrie 1472, cînd regele i se adresează din Sopron (nr. 3933).

În lista vicevoievozilor *(ibid.*, p. 504—505) e de adăugat în iulie 1460 *Nicolae de Vizakna* (Ocna Sibiului) şi *Gheorghe fiul lui Rycalff de Tarkö* (nr. 3223) iar, în 2 noiembrie acelaşi an, *Sigismund de Szártvány* şi *Nicolae de Wyzakna* (nr. 3240).

* * *

Valoarea documentară a volumului constă apoi în numeroasele informații despre zeci şi zeci de localități, sate tîrguri, oraşe, din care un interes aparte îl prezintă aşezările azi dispărute. Să ne oprim deci asupra acestei ultime categorii (urmînd ordinea alfabetică a *Indicelui).*

Bernolth, 1464 (nr. 3345), lîngă Salonta, mai precis la nord de Ciumeghiu, j. Bihor, unde cătunul Barmod îi păstrează amintirea (C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II [1968], p. 301). La 1464 exista ca aşezare. Existau chiar două aşezări *Bernolth: Nagbernolt*, menționată ca atare în acelaşi an, şi *Kisbernolth, Kis Bernold*, menționat în 1483 *(ibid.)*. În care din acestea rezidă Ioan Zebeny, amintit în actul nr. 3345? *Bernolth* aci are valoare generică? se referă la amîndouă aşezările, sau numai la una din acestea? şi atunci la care? Desigur, asemenea precizări de detaliu, care au o tentă net interpretativă, nu intră obişnuit în obligațiile editorilor şi nici nu le considerăm obligatorii pentru aceştia, cu atît mai mult cu cît, din păcate, ne lipsesc o seamă de cercetări care să fi lămurit ansamblul foarte complex al toponimelor medievale în raport cu realitățile concret istorice ale habitatului uman pe care le denumesc şi care să permită asemenea precizări.

Byzere, 1458 (nr. 3128) şi 1459 (nr. 3184), lîngă Caransebeş. Prima menţiune ne trimite într-adevăr la aşezarea bănăţeană. A doua referinţă a fost însă greşit asimilată la prima. *Byzere* din actul nr. 3184, după cum arată contextul *(Lwpsa ... intra veras metas possessionem eiusdem capituli* (= Alba Iulia) *Abrwgbanya et Byzere adiacens in comitatu de Thorda existens)* este fie o localitate dispărută, lîngă Baia de Arieş, fie numele medieval al localităţii Bistra, j. Alba. C. Suciu *(op. cit.,* I, p. 81; II, p. 306), o cuprinde şi la lista localităţilor actuale şi la aceea a localităţilor dispărute. De unde rezultă — dar nu numai de aici — că *Dicţionarul* său, altfel un indispensabil instrument de orientare, nu poate fi luat ca bază statistică decît cu foarte mari precauţiuni.

Fettendorf, 1468 (nr. 3610); *Fethendorff* 1473 (nr. 3936), amintit ca predium lîngă Biertan în ambele cazuri, ceea ce arată că era deja o fostă aşezare, de acum părăsită. *Dicţionarul* lui C. Suciu nu o menţionează.

Farkasthelky, Farkasthelkyn, 1464 (nr. 3391), j. Sibiu, una şi aceeaşi localitate menţionată în sec. XV şi cu numele de *Furkasii (villa), Furkeşdorff* etc., localizată mai precis lîngă Moşna (Suciu, *op. cit.,* II, p. 329). Din documentul citat rezultă că încă înainte de 1464 aşezarea era slab populată, regele acordîndu-le, la cerere, scutire de dări pe timp de zece ani, pentru ca *eadem possessio populorum multitudine valeat decorari.*

Hopsyfen; Komlos in idiomate vero theuthonico Hopsyfen, 1462 (nr. 3296 şi 3293), *Comlos/Hopsyfen,* 1471 (nr. 3849), *Komlod/Hosyfen,* 1471 (nr. 3863), j. Braşov, sat *(villa seu possessio),* localizat cu destulă precizie undeva între castrul *Helthwen* şi tîrgul Hălchiu (nr. 3296, p. 128). Nu credem că a putut să dispară înainte de sec. al XVI-lea.

Indagaal 1467 (nr. 3560), *Indagal* 1467 (nr. 3573), amintit ca *praedium* în ambele cazuri. Ar trebui localizat lîngă Cornăţel, j. Sibiu, cf. doc. nr. 3560: *Horthobagh cum praedio Indagaal dicto in comitatu Albensi.*

Paplaka, 1428 şi 1470 (nr. 3805), localizat lîngă Grînari, j. Braşov, mai precis între Grînari şi Lovnic — *a fine inferiori ipsius villae Moha versus partem Poplaka adiacentem.*

Rude, 1468 (nr. 3662), lîngă Păţal, j. Bihor. La 1470 e prediu (cf. C. Suciu, *op. cit.,* II, p. 393).

Repafalva, 1460 (nr. 3212), *Repafalwa,* 1460 (nr. 3240), amintit ca *praedium;* la fel în 1468 (nr. 3624), localizat lîngă Şeica Mare, mai precis lîngă Petiş, j. Sibiu — *quandam possessionem ipsorum Petherfalwa et praedium Repafalva vocatas penes sese.*

Rewallya, 1473 (nr. 3936), în comitatul Solnocul Interior.

/Ringelkirch/, Lengelkerke, 1466 (nr. 3508), *Lengelkeryk,* 1470 (nr. 3776) lîngă Doştat, j. Alba.

Thyboriz, 1467 (nr. 3540), 1468 (nr. 3591), lîngă Cluj, mai precis în hotarul satului Chinteni, unde mai era atestat şi la 1652 (cf. C. Suciu, *op. cit.,* II, p. 415). O păşune a satului pînă în zilele noastre se numeşte *Tiburţ,* ungureşte *Tibórc* (Viorea Ferenţ — Codrea, *Monografia onomastică a satului Chinteni, jud. Cluj* — lucrare de diplomă, Bibl. Fac. de filologie, nr. 1506, p. 85).

Varoskeszii, 1428, 1470 (nr. 3805), *Vasaroskezy*, 1467 (nr. 3520), în j. Bihor, mai precis între Apateu și Vînători, j. Arad (cf. C. Suciu, *op. cit.*, II, p. 418).

* * *

Mai multe localități n-au fost identificate:

Karko, 1459, (p. 55) este desigur localitatea Cricău, j. Alba.

Kysdalia, 1464 (nr. 3393). La 30 iulie Matia Corvin, regele Ungariei, cere capitlului din Alba Iulia să-l pună pe Ioan Gereb de Vingard în stăpînirea districtului Făgăraș. La 12 noiembrie, cu prilejul punerii în stăpînire, au făcut întîmpinare, printre alții, Mihail de Doștat, pentru partea sa de stăpînire din Galați, cnezul Ioan de Galați în numele nobilului George Thabias, cnezul de *Kysdalia* în numele nobilului Nicolae de Ocna Sibiului pentru dreptul de stăpînire al acestuia în posesiunea cu același nume (adică Galați), pentru comunitatea din Cincu, vilicul etc. Credem că *Kysdalia* poate fi identificată cu Dăișoara, sat, comuna Ungra, j. Brașov, menționată obișnuit în documente *Longador* (*Ub.*, V, p. 170), *Landagar*, 1456 (*ibid.*, p. 382), *Longadar*, 1456 (*ibid.*, p. 531), *Langodar*, 1606 (C. Suciu, *op. cit.*, I, p. 191) și românește *Deischoara*, 1750 (ibid.) etc. *Kysdalia* la 1464 ar reprezenta astfel o mențione maghiară a numelui satului. De altfel, mai la nord e cunoscută Daia (Săsească) sau Denndorf lîngă Sighișoara (azi Daia, sat comuna Apold, j. Mureș), menționată la 1353 ca *Dalya maiori* = Daia Mare (*DRH-C-Transilvania*, X, București, 1977, p. 228), ceea ce ar însemna că și Dăișoara înscrie o mult mai veche atestare documentară, certă la 1446, și indirectă cel puțin de la 1353, decît se știa pînă acum. În stăpînirea moșiei Dăișoara (*Landagar*) Nicolae de Ocna Sibiului — cel pe care îl reprezintă cnezul său din *Kysdalia* la oprelișteа din 1464 — a intrat cel tîrziu în februarie 1453, căci în acest an (februarie 23) Ladislau, regele Ungariei, confirmă protestul spitalului Sf. Duh din Oradea împotriva ocupării posesiunii sale Dăișoara — alături de alte șapte sate — de către Nicolae de Ocna Sibiului și alții (*Ub.*, V, p. 382-383). În disputa cu călugării orădani pentru Dăișoara, Nicolae de Ocna Sibiului a avut cîștig de cauză, de vreme ce în 1456 același rege poruncește capitlului din Alba Iulia să participe la punerea nobililor de Ocna Sibiului în stăpînirea moșiilor Albești, Dăișoara și Idiciu (*ibid.*, p. 531—532).

Gersensew, 1464 (nr. 3406). În acest an la 5 noiembrie Matia Corvin cere conventului din Cluj-Mănăștur să-l pună pe Petru de Zob și pe fiii săi Mihail și Ioan în stăpînirea moșiilor: Archiud, Teaca, Pinticu, Stupini, Șieu, Pozmuș, Orheiu Bistriței, Măgurele, Bîrla, Budacu de Sus, *Gersensew*, Ragla, Șoimuș, Ardan, Sebiș, Rușior, Lunca și Simionești, din comitatele Solnocul Interior și Dăbîca. Curios este că numai cu cîteva luni înainte, la 7 aprilie, regele ceruse conventului același lucru, numai că în lista satelor care urmau să facă obiectul punerii lui Petru de Zob, castelanul de Bistrița, în stăpînirea lor, *Gersensew* și Ragla nu fuseseră trecute. Din felul în care sînt înșiruite localitățile în actul din 7 aprilie rezultă cele două structuri teritoriale în care ele se grupează: 1. satele

aparţinînd de Şieu — *in possessionem Sayo vocatam nec non villas:* — Pozmuş, Şoimuş, Bîrla, Orheiu Bistriţei, Măgurele, Simioneşti, Budacu de Sus, Ruştior, Sebiş, Ardan şi Lunca. 2. satele aparţinînd de Archiud — *in possessionem Erked vocatam et etiam villas . . . ad eandem possessionem Erked pertinentes:* — Teaca, Pinticu, Stupini (nr. 3360). *Gersensew* aparţine primului grup.

Prima menţiune documentară cunoscută a satului datează din 30 aprilie 1455, în actul prin care capitlul din Buda confirmă dania lui Ladislau de Szécsény către fiicele sale, constînd din mai multe moşii din Ungaria şi Transilvania. Între cele din Transilvania şi *Gersenfew*, formă care ni se pare mai apropiată de numele satului. (Varjú E., *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez*, I, Budapesta, 1908, p. 685). Următoarea menţiune, din 10 iulie 1455, înscrie *Gersefew* între localităţile din comitatul Dăbîca, pe care conventul din Cluj Mănăştur trebuia să le dea în stăpînirea lui Ioan de Hunedoara şi fiilor săi, din porunca lui Ladislau, regele Ungariei, adică: Şieu, *Gersefew*, Ardan, Budacu (de Sus), cele două Sebeşuri, Yardowan (!), — la C. Suciu, *op. cit.*, I, p. 43, asimilat cu Ardan — Bîrla, Orheiu Bistriţei şi Simioneşti (*Ub.*, V, p. 501). La 21 august localitatea apare menţionată la fel în raportul conventului prin care se confirma participarea sa la punerea în stăpînire poruncită de rege *(ibid)*. Recapitulînd menţiunile documentare ale localităţii avem:

Gersenfew, 1455 aprilie
Gersefew, 1455 iulie, august
Gersensew, 1464.

Pe baza acestor sumare menţiuni credem că e vorba în cazul acestei localităţi de o aşezare dispărută, situată în triunghiul Bîrla, Şieu, Ragla, sau în apropierea uneia din aceste localităţi, dacă nu cumva era doar un prediu pe care uneori actele să-l fi omis din şirul posesiunilor în contextul cărora l-am întîlnit.

Insula Bosaw, lîngă Întorsura Buzăului, j. Covasna. Toponimul n-a fost marcat cu semnul localităţilor dispărute. E o scăpare sau o prudenţă?

Se ştie că termenul *insula* are şi sensul de „casă, grup de case", dar şi sensul de „luncă", „cîmp", ca şi acela de „poiană". (cf. I. Moga, *Scrieri istorice. 1926—1946*, Cluj, 1973, p. 83). În Transilvania se cunosc mai multe localităţi ale căror nume stau în legătură cu apelativul de mai sus: *Insula Gerhardi* (= Bradu, j. Sibiu); *Insula Christiani* (= Cristian, j. Sibiu); *Sigetfew* (= Ostrov, j. Arad); *Ziget* (= Sighetu Marmaţiei); *Zygeth* (Sighetu Silvaniei, j. Sălaj), multe alte „sziget"-uri, astăzi localităţi dispărute, din care amintim *Insula* 1318 = *vicus Ziget* 1599, contopit în Oradea etc. (C. Suciu, *op. cit.*, I—II, *passim*).

Evident că în aceste toponime construite cu *insula*, apelativul îşi dezvăluie sensul de „casă, grup de case". În cazul localităţilor azi dispărute, atestate documentar ca *insula*, acestea trebuie considerate ca atare numai dacă un alt element al contextului le defineşte cu unul sau altul din atributele habitatului uman (*villa, possessio, vicus*, sau chiar *praedium* etc.), altfel o asemenea *insula* rămîne doar un „cîmp", o „luncă", o „poiană" etc. fără locuitori, chiar dacă într-un fel sau altul are o

funcționalitate economică și, în consecință, și un propriu statut juridic de proprietate. *Insula Bosaw* credem că aparține acestei ultime categorii. De altfel, contextul documentar în care apare ca și unele precizări adiacente textului nu lasă îndoieli în privința sensului pe care termenul *insula* îl are în acest toponim, acela de „cîmp", în acest caz folosit ca „livadă de fîn".

Prima atestare documentară datează din 9 decembrie 1449 (*Ub.*, V, p. 287), cînd judele și jurații din Brașov și Țara Bîrsei confirmă semnele de hotar ale Prejmerului dinspre Teliu și Budila adăugînd și aceea că obștea localității folosea și folosește din vechime *insula Busaw* pe care o stăpînesc și ca danie făcută lor de Sigismund, regele Ungariei, cu toate că, fiind regele însuși prin părțile locului, unii au revendicat-o fără succes de la rege. Zisa *Insula Busaw* se întinde, precizează actul, din partea de sub munte pînă la locul *Schwmerlingxaw*. La 10 martie 1471 Matia Corvin dăruiește ca nouă donație locuitorilor din Prejmer aceeași *insula Bosaw* aflată, spune documentul (p. 483), la hotarele din spre munți ale Țării Bîrsei. Actele care consemnau drepturile lor de proprietate asupra locului — aluzie evidentă la privilegiul obținut de la Sigismund, din 1449 — au ars și acum sînt mulți oameni dintre secui, români și „bulgari" care pasc iarba acestei „insule" cu animalele și oile lor, producîndu-le pagube. Regele poruncește în consecință comiților și vicecomiților secuilor ca și judelui regesc al scaunului Cincu să-i apere pe supușii săi din Prejmer împotriva tuturor acelora care le încalcă drepturile cu privire la aceea „insulă". De reținut și însemnarea contemporană (sec. XV) de pe *verso*-ul actului: „Scrisoare dată Prejmerului cu privire la rîtul sau „insula" Bosaw" *(pratum seu insulam). Insula Bosaw* este deci un loc de cosit, o „poiană" și nu o fostă așezare acum părăsită. Cu alte sensuri decît acela de „așezare" „sat", respectiv cu sensul de „poiană", „cîmp", „pămînt", „șes", sau simplu „pămînt" (întindere limitată de —), ca să aliniem sinonimele mai importante ale termenului, ne întîlnim și în alte cazuri, aflate de obicei în litigiu, ca și în cazul „insulei" *Bosaw*. La 1427 iulie 12 Sigismund, regele Ungariei, adjudecă Brașovului un loc revendicat și de obștea tîrgului Cristian (j. Brașov): *quandam terram seu campum et planitiem in vulgari Hungarico Polyan, in Teutonico autem Aw nuncupatam et vocatam, desuper eandem civitatem* (= Brașov) *inter alpes seu montes* (*Ub., IV*, p. 319). Brașovul și Rotbavul obțin cîștig de cauză și cu privire la un loc, de această dată, lîngă Olt, pe care îl foloseau abuziv unii nobili și secui de cealaltă parte a rîului; locul este numit *quandam insulam* (p. 318 și 357).

Revenind la *Insula Bosaw*, cea de a doua parte a numelui, adică *Bosaw*, care a devenit românește Buzău, ea pare un compus din *Bos* = boz „plantă ierboasă mare cu miros neplăcut, cu flori albe ca ale socului, cu frunza despicată și fructe negre" (DA) <magh, bozó, „loc unde crește „boz" (cf. I. Iordan, *Toponimia românească*, /București/, 1963, p. 60—61) + germ. Au/e/ „poiană", „luncă", „cîmpie", „livadă".

Chiger (lîngă Bistriţa), evident o fostă aşezare, care s-ar fi cuvenit a fi indicată ca atare, ca şi în cazurile *Fettendorf, Indagal* şi *Rependorf*. La 1459 mai 31: *terram seu praedium Chiger* (p. 57), la 1469 februarie 21: *terra Chiger* (p. 377), la 1472 iunie 25: *pratum Cyger* (p. 528).

*
* *

Materialul volumului incită şi la discutarea problemei castrelor şi cetăţilor în raport cu aşezările lîngă care s-au găsit şi cu ale căror nume se identifică în unele cazuri, în altele nu. De obicei, referinţele din dicţionarele de localităţi (vezi C. Suciu, *op. cit.*), ca şi Indicii unor volume de documente (cazul volumului de faţă) nu fac consecvent distincţiile necesare între aşezarea propriu zisă şi castrul aflat în apropiere, atunci cînd numele lor e unul şi acelaşi. Să se vadă de exemplu Gilău. Aici referinţele se înşiră la o singură poziţie (C. Suciu, *op. cit.*, I, p. 261) *Ub.*, VI, *Indice)*, în cazul Hălchiu, dimpotrivă, s-a făcut distincţia între aşezarea propriu zisă şi castrul cu acelaşi nume, ultimul fiind marcat ca o aşezare dispărută. (C. Suciu, *op. cit.*, I, p. 284; *Ub* VI, *Indice)*. Opinăm pentru o distincţie riguroasă în toate cazurile, acestea avînd nu numai o importanţă formală, ci şi una de conţinut istoric.

Între numele de castre amintite în documentele volumului se găseşte şi *Dyvglo,* 1468 octombrie 11 (p. 364): *datum in castre nostro Dyuglo);* actul e de la Ioan Pongracz, voievodul Transilvaniei. Toponimul a rămas neidentificat. Luînd ca bună transcrierea, credem că e o formă, poate coruptă, a numelui cetăţii Stremţ (j. Alba), menţionată *Gyod, Dyod* în actele volumului, dar şi *Kyod, Dyogh, Gyogh* etc., în acte mai vechi.

De altfel, urmărind itinerarul voievodului în toamna anului 1468, aflăm că în 6 septembrie era la Tîrgu Mureş (nr. 3641), în 21 septembrie, la Sibiu (nr. 3643), în 24 septembrie, la Sebeş (nr. 3644), în 11 octombrie cînd emite din castrul *Dyuglo,* putea fi la Stremţ, lîngă Sebeş, ca cel mai plauzibil loc pe un itinerar în care fiecare nouă etapă ne apropie de acest castru, care îi stătea sub ascultare şi din care emite multe alte acte.

*
* *

Aşa cum s-a arătat şi în *Introducerea* la vulom (p. XVI), documentele dezvăluie aspecte noi referitoare la constituirea şi evoluţia domeniilor feudale, proces istoric care angrenează nu numai nobilimea comitatelor ci şi oraşele. Braşovul, Sibiul, Sebeşul, Bistriţa dobîndesc posesiuni noi sau obţin confirmarea drepturilor lor mai vechi asupra stăpînirilor anterioare. De reţinut de asemenea informaţiile despre unele domenii ale cetăţilor: Cetatea de Baltă, Unguraş ş.a., şi în primul şi în al doilea caz, aducînd în lumina izvoarelor zeci de aşezări rurale. De un interes aparte sînt documentele, multe inedite, referitoare la Amlaş, stăpînit ca şi Făgăraşul, de domnii Ţării Româneşti şi, asupra căruia s-a scris atît de mult şi atît de insistent, începînd cu D. Onciul şi continuînd

cu A. Bunea, I. Minea, Al. Lapedatu, N. Iorga, P. P. Panaitescu, C. C. Giurescu, I. Moga ș.a. În cadrul acestei prezentări să menționăm doar actele referitoare la trecerea Amlașului în stăpînirea magistratului din Sibiu pentru că față de ceea ce s-a scris în această privință, actele din volumul de față aduc unele precizări noi, care ar merita să fie subliniate. De notat, astfel, documentul din 17 noiembrie 1469 (p. 427—428) prin care magistrul Grigore, notarul voievodului Transilvaniei, scria din Buda juzilor orașului Sibiu că le-a trimis scrisoarea voievodului prin care acesta poruncește să li se acorde districtele Făgăraș și Amlaș, ceea ce înseamnă că actul regal de donație fusese dat înainte de această dată. O altă mențiune indirectă despre trecerea celor două districte în stăpînirea magistratului din Sibiu printr-o danie regală poate fi desprinsă din scrisoarea lui Ioan Gereb de Vingard către cele Șapte Scaune din 28 noiembrie 1469 (p. 430—431), prin care li se cere acestora să lămurească situația „oamenilor săraci din districtele Făgăraș și Amlaș, acum cînd au fost dăruite de rege cu toate cele ce le aparțin — *Fogaras et Amlas cum eorum pertinentiis a serenissimo domino nostro rege Mathia vestras per petitiones et optata septem sedibus Saxonicalibus condonatum existit.* De abia în decembrie se perfectează punerea celor Șapte Scaune în stăpînirea posesiunilor dobîndite și aceasta nu fără unele dificultăți, după cum rezultă dintr-o scrisoare, și aceasta acum întîi publicată (p. 435—436), din 9 decembrie 1469, prin care Dominic Bethlen, vicevoievodul Transilvaniei, îi anunță pe juzii și jurații Sibiului că le va trimite un om să ia parte la punerea în stăpînire amintită.

Într-o nouă scrisoare trimisă a doua zi (p. 436) vicevoievodul îi anunță că l-a delegat în acest scop pe Ioan Bornemisza, castelanul din Cetatea de Baltă care îl va înlocui pe el (pe vicevoievod) la actul punerii în stăpînire.

În continuare nu mai avem nici o știre referitoare la desfășurarea acestei acțiuni. E de presupus că cele Șapte Scaune n-au reușit efectiv să intre în stăpînirea Amlașului înainte de octombrie 1472. În 11 august din acest an a fost necesară o *nova donatio* a regelui (p. 532—533); actul îl avem acum editat pentru prima dată după original, risipind anumite rezerve puse pe seama „felului aproximativ în care ne este pînă acum cunoscut documentul donațional" (cf. I. Moga, *op. cit.*, p. 67 și 68 nota 59). În aceeași zi regele poruncește capitlului din Alba Iulia să participe la punerea orașului Sibiu și a celor Șapte Scaune în stăpînirea Făgărașului și Amlașului (p. 533). La 22 octombrie capitlul raportează că punerea în stăpînire s-a făcut — în ce privește Amlașul — în ziua de 7 octombrie (p. 533—534). Au participat Iacob de Moșna, omul regelui, de față fiind ca „vecini și megieși" reprezentanții satelor: Apoldul de Sus, Apoldul de Jos, Ludoș, Topîrcea și Tilișca (prin cnezul Dumitru și Ioan Vonteslin). De reținut că vecinii chemați la punerea în stăpînire indică exclusiv limitele nordice și vestice ale fostului district, adică cele care au fost din vechime obiect de litigiu cu satele menționate, limitele de răsărit, din spre Săcel și Orlat, avînd o mai veche delimitare, stabilită încă din 1366, iar cele sudice neavînd obiect de reprezentare, teritoriul pertinențelor întinzîndu-se pînă la granița cu Țara Românească. De remarcat și faptul că spre deosebire de Făgăraș, Amlașul nu mai apare în

document cu determinările cunoscute din actele anterioare *(terra, provincia, territorium, districtus)*, ci numai ca *possessio*, ceea ce ar putea dezvălui intenţia emitentului de a sublinia schimbarea de drept intervenită cu prilejul scoaterii sale de sub stăpînirea domnilor Ţării Româneşti.

* * *

De o importanţă deosebită apare materialul volumului şi în privinţa lexicului în perspectiva alcătuirii cîndva a unui atît de necesar glosar al latinităţii medievale din documentele privitoare la ţările române, mai ales că influenţa limbilor vii se resimte tot mai pregnant în redactarea actelor, după cum o ilustrează şi cazul de faţă. Citäm doar exemplificativ: *canthuare vulgo themso* (1460, p. 71); *particula terrae inculta Puzthahathar vocata* (1460, p. 93); *praedium* „loc intravilan" (1463, p. 148—149); *societas sartorum vulgo calandus* (1463, p. 154); *conductores salium ... vulgariter celler vocatos* (1466, p. 264); *extirpatum*, „extirpatura", „terra extirpata" (1466, p. 248); *in terris eorum arabilibus vacantia frugum ... vulgariter Broch appellata; birsagium sive vadium vulgo Schuczung vocitatum* (1469, p. 395); *boliariis in possessione et districtu Fogaras* (1471, p. 509) etc. etc.

* * *

La un volum de muncă asemenea celei de faţă sînt inerente unele scăpări (din care probabil şi de tipar). În ansamblu însă acestea nu prejudiciază calitatea ediţiei. Notăm mai jos cîteva îndreptări: *opidum/oppidum* (nr. 3297, p. 129); de explicitat nota 1 la doc. nr. 3576; *ininiuribus/in iuribus* (nr. 3582, p. 318); *iuvenisset inrisdictionibus/invenisset iurisdictionibus* (nr. 3753, p. 425); întregirile la doc. nr. 3939 se mai puteau lărgi după doc. nr. 3582.

La Indice: *Aiud* este în j. Alba; *Amnaş*, de adăugat şi referinţa la nr. 3928; *Castrum sti Michaelis*, referinţa nr. 3720 nu corespunde; *Dăbîca* este în j. Cluj; *Gersensew*, de căutat la nr. 3406; *Heldenburg*, referinţa nr. 3563 nu corespunde; *Olahbudak* e Budacu de Sus; *Orăştie*, de trimis la 3386 nu 3385; de adăugat *Pozna*, 3247; *Răchita*, j. Alba, Rekyte nu Rehite.

La regeste (în limba română): nr. 3372: cetatea şi domeniul Cetăţii de Baltă (*Kokelburg*, p. 181), nu Unguraş; nr. 3582: se porunceşte voievozilor, nu voievodului; nr. 3707: nu Proştea ci Proştea Mare şi Proştea Mică, pentru a nu se confunda cu Proştea, azi Stejăriş. Sînt şi unele inconsecvenţe pentru numele proprii: Amlaş/Amnaş, Komlos/Komlod, Ernst/Ernust.

* * *

Din cele 880 de documente cîte cuprinde volumul marea majoritate sînt texte latine, 18 texte germane iar un act s-a rezumat după o traducere în limba română din secolul al XVIII-lea. Este privilegiul din 29

iunie 1473 acordat de Matia Corvin călugărilor de la Cozia de a putea aduce liber din Transilvania orice vor vrea pentru hrana lor și trebuințele mănăstirii (p. 551, nr. 3961). Cunoscut din ediții anterioare (ultima: DRH-B-Țara Românească, I, București, 1966, p. 240—241), actul ne oferă o „mostră" de stilionar diplomatic muntean, contemporană cu traducerile românești ale multor diplome medievale presărate în *Cronica* lui Șincai. În treacăt, menționăm că *Trorhi* din formula de adresă a actului, indicînd o localitate punct de vamă, pe care traducătorul (transcriind-o probabil greșit n-a identificat-o: „... castalonilor (sic) = castelanilor ... Trorhi și al Turnului Roșu"), lăsată sub semnul întrebării și de editorii din 1966 (p. 580), putea fi *Twrch* adică Bran, în actele slavo-române și române vechi, *Turci*.

*

* *

Depistarea materialului din zeci de fonduri de arhivă atît de dispersate ca loc de păstrare, transcrierea textelor inedite, colaționarea celor edite cu originalele, ceea ce înseamnă la rîndu-i o inițiere și îndelungă familiarizare cu bibliografia, rezolvarea altor probleme ce țin de pregătirea medievistică (cronologie, diplomatică, sigilografie ș.a.) zecile și zecile de identificări de locuri, și, în sfîrșit, confruntările cu textul în fazele tipăririi, toate acestea certifică nu numai o erudiție, astăzi atît de rară, ci și un efort mare cu semnificații etice de aleasă distincție. Căci ce sînt altceva edițiile de documente decît adevărată lucrare de „sacrificiu" pe altarul științei istorice? Din știința și munca editorului se prefigurează mai sigur și mult mai comod noi cărări ale cercetării pentru atîția alții. Puțini sînt istoricii care au această adevărată vocație de „benedictini". Profesorul Gustav Gündisch e sigur unul dintre aceștia și meritul Domniei Sale, cum o dovedește și volumul de față, sporește o dată mai mult prin asocierea la munca din laboratorul său de erudiție a unor mai tineri cercetători. Faptul ne îndreptățește să sperăm că viitoarele volume ale colecției vor cîștiga un ritm mai alert de apariție, spre finalizarea acestei monumentale colecții de documente.

AUREL RĂDUȚIU

REVOLUȚIA DIN 1821.
OPINII ÎN JURUL UNOR CONTROVERSE

În literatura istorică de specialitate, revoluția de la 1821 reprezintă unul din cele mai generoase subiecte. Generația de la 1848, pentru a-și justifica propria sa revoluție, pentru a-și limpezi năzuințele, dar și din grija de a restitui posterității una din paginile cele mai semnificative ale istoriei, a întreprins reconstituirea faptelor prin apelul la izvoare, prin prezentarea critică a acestora. Capitol important al istoriei naționale, revoluției i s-a acordat, constant, un loc predilect nu numai în sinteze; i-au fost consacrate, tot mai frecvent, lucrări de analiză a unor variate aspecte. Interesul științific, generat de importanța și de complexitatea fenomenului, situat în zona de contact dar și de impact a două orînduiri sociale, a fost sporit, nu în mai mică măsură, din nevoia constantă de definire a spiritului și a conștiinței naționale, de descifrare a specificului de dezvoltare a națiunii române; și, dat fiind caracterul militant care, întotdeauna, a caracterizat producția noastră istorică, cercetarea științifică a fost continuu impulsionată de nevoia politică de autocunoaștere, de autodefinire. Raportul strîns între cei doi factori, se știe, a făcut ca, în epoca noastră, istoria să devină o veritabilă dimensiune a vieții contemporane.

Dacă atenția acordată revoluției de la 1821 a fost mereu în creștere, pe măsura adîncirii cercetărilor, controversa pe marginea aspectelor fundamentale a îmbrăcat, adeseori, un caracter pronunțat polemic. Cercetarea istorică a zilelor noastre a făcut pași importanți pe calea cunoașterii intime a acestui epocal eveniment care, de la *răscoală populară* și, apoi, *mișcarea revoluționară*, a fost situat pe locul care-l merită, la acel de *revoluție națională*. Așa cum se știe, un rol important în acest sens i-a revenit lui Andrei Oțetea care și-a consacrat o însemnată parte a activității sale studierii aspectelor fundamentale ale revoluției. Drumul parcurs, onestitatea, dar și valoarea istoricului, pot fi apreciate prin cele două monografii: prima, publicată în 1945 *(Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă)*, în care, sprijinindu-se pe intuiție, mai ales, istoricul propune o interpretare cu totul deosebită, și cea de a doua, care a apărut în 1971 *(Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821)*, în care, pe baza unor documente noi și într-o viziune largă, renunțînd la o însemnată parte din părerile sale anterioare, realizează sinteza, într-o construcție solidă, echilibrată. Revoluția din 1821 este situată în contextul său european și balcanic, i se surprind și stabilesc legăturile care o uneau cu Eteria grecească, i se definește latura națională, antiotomană.

Firește, nu a existat și nici nu putea să existe pretenția ultimului cuvînt. Noua monografie semnată de Dan Berindei *(L'année révolutionnaire 1821 dans les Principautés Roumaines)*, apărută în 1973[1], propune unele nuanțe și face precizări de natură să întregească conturul evenimentelor. Iată însă că, nu după multă vreme, controversa în jurul unora dintre problemele esențiale este reluată. De data aceasta, centrul de greutate este mutat pe *plan intern*, contestîndu-se legăturile revoluției din 1821 cu Eteria și considerîndu-se caracterul național al acesteia ca decurgînd, exclusiv, din *orientarea ei antifanariotă*. În felul acesta, lupta antifanariotă este disociată de cea antiotomană. Noile poziții sînt susținute și apărate de G. D. Iscru (*Prelegeri de istorie modernă a României. Revoluția de la 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, apărută în 1975, la tipografia Universității din București) un harnic cercetător al documentelor vremii[2] și, mai cu seamă de Mircea T. Radu. Acesta din urmă, într-o voluminoasă lucrare *(1821. Tudor Vladimirescu și revoluția din Țara Românească*, tipărită la Craiova, în 1978), întreprinde o atentă analiză a aspectelor esențiale ale revoluției și, deși propune unele interpretări demne de a fi reținute, se pronunță ferm pentru disocierea de care s-a vorbit, în favoarea aspectului național, *antifanariot*. De asemenea, autorul actualizează aprecierea lui Marx care considera revoluția din 1821 drept o „revoluție a țăranilor"[3] și pe cea a lui N. Iorga, cu privire la intenția lui Tudor Vladimirescu de a instaura *guvernarea țării prin țărani*[4].

Discuția este departe de a se fi încheiat aici. Ea continuă în presă, în revistele literare, mai ales[5]; punctele de vedere deosebite au ieșit în relief și cu prilejul unei *dezbateri științifice* organizate în legătură cu revoluția din 1821, de către secția de istorie a Academiei de științe sociale și politice, la 11 februarie 1981*. — Departe de noi intenția de a ne angaja, într-un fel sau în altul, de o parte sau de alta. Dealtfel, spre

[1] O parte din părerile exprimate aici și-au găsit locul și în lucrarea publicată împreună cu Dan Mutașcu, intitulată *Aspecte militare ale mișcării revoluționare din 1821*, din care, în 1973, a fost scoasă cea de a doua ediție.

[2] Recent, acesta a publicat *Tudor Vladimirescu, l'homme et sa formation*, prezentare inserată în „Revue des études sud-est européennes", t. XVIII, nr. 4, 1980, p. 675—686. În momentul în care scriem aceste rînduri, o nouă monografie, consacrată de G. D. Iscru revoluției din 1821, așteaptă să vadă lumina tiparului, în editura Albatros. Vezi și *Cu privire la revoluția burgheză din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol", XVI, 1979, p. 345—358.

[3] K. Marx, *Însemnări despre români*, București, 1964, p. 168.

[4] Mircea T. Radu notează că, în momentul în care *„vechiul regim al fanarioților uniți cu nobilimea băștinașă — străin de interesele Principatelor [...] trebuia răsturnat, cînd burghezia română aflată în formare nu reprezenta o forță aptă de a înfăptui o revoluție, masele populare s-au ridicat la arme, la chemarea slugerului Tudor Vladimirescu. Acesta a constituit Adunarea Norodului și a venit cu ea la București, spre a lua, în numele ei, conducerea țării și a statornici un regim de dreptate socială și „slobozenie [...]"*. *Op. cit.*, p. 568.

[5] În acest sens, semnalăm interviul lui G. D. Iscru din revista „Flacăra", din 11 dec. 1980 și articolele lui Mircea T. Radu din „Luceafărul" (nr. 5, 7, 10, 1981). Vezi și Dan Berindei, *Revoluția românească de la 1821. Obiective externe și context internațional*, în „România literară", nr. 9, 1981.

* O sinteză a dezbaterii este inserată în „Revista de istorie" t. 34, nr. 5, 1981, p. 929—934.

deosebire de alte sectoare ale istoriei unde controversele sînt generate nu de o nouă cercetare, de o reevaluare a izvoarelor, ci pornesc dintr-o tendință excesivă de contemporaneizare, în cazul care ne interesează, părerile deosebite în privința unora din aspectele revoluției de la 1821 pornesc dintr-o nouă analiză a bazei documentare — ceea ce, în ultimă instanță, reprezintă un fapt pozitiv — de la unele date noi și, mai ales, din dorința sinceră de a contribui la progresul științei noastre istorice. Toți acei care s-au aplecat asupra revoluției de la 1821, pentru a-i descifra sensul și semnificațiile, chiar dacă nu au fost întotdeauna de acord cu interpretarea faptelor, au fost și sînt pătrunși de importanța evenimentului în mersul ascendent al istoriei noastre, precum și de valoarea politică contemporană a eforturilor lor. De aceea, independent de asprimea cu care, uneori, se poartă discuția, există conștiința limpede a utilității dialogului, necesar lărgirii orizontului de cunoaștere. Convingerea aceasta este, cu atît mai mult, împărtășită de acei care, din spirit științific și sentiment patriotic, au consacrat revoluției de la 1821 „cele mai dulci minuturi"[6] ale existenței lor.

Deși nu facem parte din categoria exegeților, ca unul care, prin natura preocupărilor, ne-am apropiat, cu interes și pasiune, de acest eveniment, situat la răscrucea istoriei, pentru a-i descifra geneza și aprecia consecințele, ne simțim *datori* să supunem discuției cîteva puncte de vedere ce vor putea sluji, poate, cercetărilor ulterioare.

În primul rînd, o spunem deschis, considerăm firească reluarea, sau, mai bine-zis, prelungirea discuției asupra revoluției de la 1821. Este, acesta, un fapt care pledează în favoarea complexității fenomenului. Revoluția s-a desfășurat, se știe, într-un context internațional dificil, pe un teren intern lipsit de stabilitate și de maturitate socială și politică. Din această cauză, ea nu și-a putut defini limpede opțiunile; nu au putut fi rostite deschis *toate* dezideratele sociale, pentru a nu compromite frontul luptei naționale și nici *toate* obiectivele politice pentru a nu prejudicia interesele proprii sau ale Puterilor angajate în zonă. Este vorba, firește, de sinteza acelor revendicări de largă circulație în epocă. Programul și tactica au fost adaptate împrejurărilor, cu o prudență, cu o cîntărire a posibilităților și cu o abilitate care uimesc și astăzi, în perspectiva contemporană. Programul, desigur — revoluția de la 1848 reprezintă o dovadă peremptorie în acest sens — nu poate să reflecte, direct și imediat, toate revendicările și năzuințele epocii, ci numai pe acele posibile de realizat într-un anumit context politic. Ca urmare a acestui fapt, multe *legături, acorduri, intenții fapte* ș.a. au fost nemărturisite, vag menționate sau declarate în timpul revoluției a cărei desfășurare — așa cum

[6] Dintr-o perspectivă care număra abia cîțiva ani, un contemporan evalua importanța revoluției de la 1821 în următorii termeni: „O anule cu leatul 1821! Tu cu adevărat, prin intrarea-ți, de ai și pricinuit Românilor amărăciune, dar deodată și deșteptare; lunile tale academii s-au închipuit pentru Români, zilele tale învățături [...] ceasurile tale dascăli [...] iar minuturile tale, ca niște sori luminători s-au înfipt în simțurile Românilor! Drept aceea, fieșcare trup care poartă într-însul suflet românesc, este dator ție să-ți hărăzească cele mai dulci minuturi ale vieții sale [...]". Apud E. Vîrtosu, *Tudor Vladimirescu, Glose, fapte și documente noi (1821)*, București, 1927, p. 5.

conducătorii o ştiau — depindea de evoluţia unei întregi serii de factori externi, independenţi de dînsa. Contemporanii, chiar cei mai atenţi dintre observatori— diplomaţi, conducători politici, corespondenţi de presă ş.a. — au fost derutaţi de desfăşurarea evenimentelor; le-au apreciat într-o manieră extrem de diversă şi de contradictorie. Recentul volum de documente externe ilustrează limpede acest lucru[7].

Discreţia pe care Tudor, taciturnul Tudor, a manifestat-o, lipsa de ostentaţie a actelor sale, izvorau şi din trăsăturile de caracter ale omului, dar, înainte de toate, reliefau conştiinţa gravelor responsabilităţi naţionale pe care şi le asumase conducătorul militar, căruia i-au revenit, apoi, atîtea responsabilităţi politice. Deci, atîta vreme cît multe din tainele evenimentului au rămas nepătrunse, încă, din cauza intereselor politice ale unora dintre Puteri, a neconsemnării lor, sau din cauza lipsei documentelor, în condiţiile în care actele oficiale au dat expresie — aşa cum, în general, se uzitează — nu tuturor faptelor, ci doar acelora care puteau sau trebuiau să fie cunoscute, este firesc ca, din această incertitudine, să se mai nască îndoieli şi discuţii. Continuarea dezbaterii, în spirit constructiv, nu prin negarea, ci prin folosirea poziţiilor cîştigate anterior, nu poate decît să fie folositoare istoriografiei.

În continuarea discuţiei noastre, dorim să ne oprim asupra unei chestiuni de ordin metodologic. În abordarea revoluţiei de la 1821, din momentul în care *Programul partidului* a considerat evenimentul drept început al epocii moderne, s-a manifestat, uneori, o manieră curioasă; astfel, de pildă — din păcate, faptul că nu este singular — sînt stabilite cauzele, în liniile lor cele mai generale — exegetul epocii moderne lasă detaliile în seama medievistului, care domneşte, încă, asupra secolului al XVIII-lea — precum şi consecinţele, într-o viziune corectă. Evenimentul însă, cel mai adesea, este tratat prin el însuşi. Importanţa şi urmările sînt stabilite, mai mult, pe baza împrejurărilor care s-au definit acum, în timpul revoluţiei. *Detaşarea* fenomenului de restul istoriei este marcată net şi de titulatura generică: *Revoluţia din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu* care, existentă în *Programul partidului,* a fost preluată şi înscrisă în fruntea multora din lucrările de referinţă[8]. În aprecierea faptelor, se impun, considerăm noi, două observaţii principale:

a) În primul rînd, revoluţia de la 1821 nu poate şi nu trebuie desprinsă din contextul istoric; ea este adînc integrată în fluxul dezvoltării istoriei, este, considerăm noi, un reflex al *procesului de creştere a societăţii;* situată la punctul de contact între două etape, la răscrucea a două orînduiri istorice, ea reprezintă puntea de legătură între două lumi. Strîns legată de perioada care a precedat-o, ea este un moment catali-

[7] Cf. *Revoluţia din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu. Documente externe,* Bucureşti, 1980, *passim.*

[8] Cf. G. D. Iscru, *Prelegeri de istorie modernă a României. Revoluţia de la 1821 condusă de Tudor Vladimirescu;* Dan Berindei, *Revoluţia de la 1821 condusă de Tudor Vladimirescu,* în „Revista de istorie", t. 33, nr. 5, 1980; Gh. Platon, *Despre programul naţional al revoluţiei de la 1821. 150 ani de la revoluţia naţională condusă de Tudor Vladimirescu,* în „Analele Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi, secţ. III-a, a, Istorie, tom. XVII, anul 1971, fasc. 1. Titulatura apare aceeaşi în compendii şi manuale.

zator, un fenomen de sinteză; preia și dă expresie tuturor acumulărilor pe care societatea le-a realizat pe drumul dezvoltării în întreaga epocă istorică anterioară, definește sarcinile generației care avea să înfăptuiască practic necesitățile pe care societatea românească le reliefase în întreg secolul anterior[9].

Forțele revoluției nu s-au declanșat spontan, în anul 1821; s-au acumulat în timp. De asemenea, programul național, strategia și tactica luptei politice s-au definit treptat. Așa cum se știe, în conformitate cu particularitățile proprii, lupta politică în secolul al XVIII-lea a situat pe primul plan statutul internațional al Principatelor[10]. Prin diverse mijloace dar, mai cu seamă, prin intermediul unor numeroase memorii și proiecte de reformă, boierii — folosind împrejurările politice create de evoluția Problemei orientale — au impus capitulațiile. Acestea, practic, devenind parte componentă a tratativelor dintre Rusia (sau Austria) și Turcia și fiind cuprinse în unele tratate și acte internaționale, au fost incluse în dreptul public internațional.

Acțiunile continuă la începutul secolului al XIX-lea. Intrarea în scenă a păturilor boierimii mici și mijlocii — de origine recentă — și apelul mai frecvent la principiile revoluției franceze, subliniază tendința de realizare a unui echilibru între recunoașterea vechilor drepturi și privilegii și restabilirea unui statut juridic internațional de largă autonomie și o democratizare sui generis a structurilor interne. Revoluția de la 1821 a modificat ierarhizarea valorilor stabilind primatul factorului intern și extinzînd sfera democratizării, de la conținutul inițial restrîns, al intereselor unei singure clase, la cel real al accepțiunii termenului, la promovarea intereselor poporului, în totalitatea lui.

Revoluția de la 1821 trebuie înțeleasă, deci, ca o continuare, în noi împrejurări și cu alte mijloace, a eforturilor anterioare.

b) În strînsă legătură cu cele notate mai sus, revoluția de la 1821 nu a fost opera unor alte forțe politice, deosebite, ci a început cel puțin, sub conducerea acelorași forțe politice naționale care, în întreaga epocă de dominare a fanarioților, dar, mai cu seamă, la sfîrșitul acesteia, în cele 84 memorii și proiecte de reformă cunoscute[11], adresate Rusiei, Austriei, Franței sau Turciei, nu au ostenit să obțină restabilirea domniilor pămîntene, restituirea raialelor și stabilirea graniței pe thalwegul Dunării, recunoașterea vechilor drepturi și privilegii sau chiar înlăturarea dominației otomane, Unirea și independența[12]. Sînt cunoscute, în egală măsură, acțiunile directe, conduse de unii boieri — i-am aminti aici pe Manolache Bogdan și Ioniță Cuza — în vederea răsturnării regimului fanariot și a dominației otomane, care întruneau adeziunea unanimă[13]. Frămîntările politice interne din primele decenii ale secolului al XIX-lea,

---

[9] Am formulat aceste idei în cuprinsul lucrării noastre *Geneza revoluției române de la 1848. Introducere în istoria modernă a României*, Iași, 1980.

[10] *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines 1769—1830*, Bucarest, 1970, p. XX.

[11] Valeriu Șotropa, *Proiectele de constituție, programele de reforme și petițiile de drepturi din țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1976, p. 30—57.

[12] *Ibidem*, p. 37 și *passim*.

[13] *Ibidem*.

așa cum, pe drept, s-a apreciat, „s-au manifestat într-un deplin acord cu revendicările din actele menționate mai sus, urmărind, prin opoziție, fie prin mișcări și conspirații, ca țel suprem imediat răsturnarea fanarioților"[14]. Nu este cazul să insistăm deoarece nimeni nu trebuie convins de adevărul acestor fapte.

Este limpede, deci, că revoluția, în condițiile specifice ale anului 1821, a reluat și concentrat aceste eforturi. Revoluția nu este și nu poate fi opera unui singur om, a lui Tudor Vladimirescu, ci a unor forțe sociale, forțe politice diriguitoare. Lui Tudor, care făcea parte dintre inițiați, dintre conducători, i-a revenit, la cererea sa, conducerea militară. Împrejurările l-au propulsat pe primul plan, în condițiile care au urmat dezavuării, mai ales, situîndu-l și în fruntea acțiunilor politice pe care, însă, le-a săvîrșit împreună cu boierii a căror colaborare a forțat-o chiar.

Situînd faptele pe acest teren, nu diminuăm, cu nimic, personalitatea eroului; dimpotrivă, credem noi, găsind adevăratele coordonate de apreciere, subliniem mai puternic valoarea contribuției sale și, totodată, reliefăm importanța revoluției care, începută de forțele politice interne, a continuat și după moartea lui Tudor Vladimirescu, prelungindu-se într-o largă acțiune pe plan politic, care a frămîntat perioada care a precedat aplicării Regulamentului organic. Complexitatea fenomenului obligă la o abordare într-o asemenea viziune, largă, de natură să-l integreze organic în cuprinsul epocii. O altă manieră atrage riscul fragmentării istoriei și ocolirea sensului dezvoltării acesteia.

În general, atunci cînd, în istoria noastră, se vorbește despre începuturile luptei naționale în Principate, se scot în relief acțiunile conduse de boieri care au avut drept obiectiv impunerea capitulațiilor, acțiunii care au crescut în intensitate și au cîștigat în adîncime pe măsura transformărilor din structura economică și socială și în raport cu evoluția relațiilor internaționale. Cînd se procedează, apoi, la abordarea revoluției din 1821, condusă, așa cum, mereu, se subliniază, de Tudor Vladimirescu, boierii, cu care Tudor este în conflict, sînt eliminați; prin sublinierea laturei sociale a revoluției, ei sînt opuși și mai mult lui Tudor, acțiunile lor reduse la reacțiile de clasă, determinate de evoluția mișcării țărănești, sociale, din interior. După înăbușirea revoluției, ciclul este reluat, boierii sînt incluși, din nou, în circuitul luptei politic naționale, prin intermediul memoriilor și al proiectelor de reformă. Revoluția, însă, practic, după asasinarea lui Tudor, înfrîntă în latura sa militară, a continuat pe plan politic și, mai cu seamă, s-a dezvoltat pe plan spiritual-ideologic, în adevărata explozie a conștiinței românești, naționale, care a dat conținut și culoare epocii care a prefațat anul 1848.

O invitație la interpretarea în sensul sugerat mai sus face și N. Bălcescu care, în conoscuta sa scriere către A. G. Golescu, din 4 martie 1850, referindu-se la revoluția de la 1848, observă că, aceasta „[...] n-a fost inventată, nici fabricată, nici de mine, nici de voi, nici de Domnul Eliade, nici de către vreun alt revoluționar. Ea nu este decît dezvoltarea acelei lucrări neîncetate, providențiale, începută în societatea noastră ca în toate celelalte societăți; de la originea sa [...]. Comitetul revoluționar

[14] *Ibidem*, p. 45.

nu a făcut revoluția; el a pus mîna pe ea, a condus-o, a dirijat-o. El a înscris în program sentimentul poporului, i-a insuflat idei revoluționare [...]"[15]. Aceleiași idei îi dădea expresie, mai tîrziu și I. Ghica, într-o scrisoare către Vasile Alecsandri, atunci cînd, făcînd apel, din nou, la N. Bălcescu, la viziunea acestuia, afirma că „deșteptarea de la 1848 nu a fost opera unui singur om, nici a unui grup sau a unui partid [...]"; ea „nu putea să fie oprită de nimeni și [...] s-ar fi făcut chiar în lipsa fiecăruia dintre acei care au sau au avut cutezanța a-i revendica paternitatea. Cugetătorul și organizatorul a fost națiunea [...]"[16]. — Firește, în 1848, condițiile au fost altele. Observațiile, însă, nu-și pierd nimic din însemnătatea și valabilitatea lor în cazul pe marginea căruia discutăm.

Legăturile revoluției din 1821 cu Eteria, cu celelalte mișcări de eliberare, faptul că alegerea momentului izbucnirii a fost legat de dificultățile cu care era confruntată Poarta — dificultăți care trebuiau sporite, amplificate — numai pot fi puse sub semnul îndoielii[17]. Oamenii politici ai timpului, așa cum ar fi ministrul de externe al Franței, de pildă, înregistrau zvonul în conformitate cu care mișcările din cuprinsul Imperiului „ar părea că țin de un plan general de eliberare"[18], sau apreciau, asemenea lui Kisselev, că sînt un rezultat „al unui plan cunoscut de mult timp, serios gîndit și care cuprinde întreaga Grecie"[19]. O asemenea legătură largă între evenimente stabilește și vicarul general din Nicopole, Luigi Buonauguri[20].

Firește, așa cum consemna și Kreuchely, mai existau persoane „care cred că Vladimirescu și prințul Ipsilanti nu acționează în comun"[21]. Supozițiile au fost numeroase și contradictorii. Amestecul Rusiei nu era, însă, pus la îndoială. Volumul de documente externe, la care facem apel, conține piese semnificative în acest sens. De asemenea, Poarta era convinsă de acest fapt; dezavuarea promptă a lui Stroganov nu a mai putut să zdruncine această convingere[22].

În împrejurările sugerate de notațiile de mai sus, orice teză cu privire la *independența* revoluției românești nu poate fi susținută. În primul rînd, o asemenea mișcare în interior, oricare i-ar fi fost justificarea,

---

[15] N. Bălcescu, *Opere*, IV, *Corespondență*, ediția C. Zane, București, 1964, p. 277—278.

[16] I. Ghica, *Opere complete*, III, Ediția T. V. Haneș, București, 1914. p. 405.

[17] Dan Berindei, *Revoluția românească de la 1821. Obiective externe și context internațional*, *loc. cit.*

[18] *Documente externe*, doc. 66/234.

[19] *Ibidem*, doc. 34/148.

[20] *Ibidem*, doc. 141/409. A se vedea studiul lui Nicolae Ciachir, *Europa între 1815—1831. Reacțiune și revoluție*, în „Revista de istorie" t. 33, 1980, nr. 12, p. 2335—2351.

[21] *Documente externe*, doc. 43/171.

[22] *Ibidem*, doc. 46/176. Fleischhackl, referindu-se la revoluția din Principate, considera că aceasta, încurajată de Pini, trebuia să creeze un pretext pentru Rusia care, în calitatea sa de putere protectoare, să ocupe Principatele și să restabilească ordinea. La București, se spune, notează diplomatul, că „ceea ce se efectuează în lumină mare la Neapole poate fi pus în aplicare aici cu mai puțină osteneală și, chipurile, din motive de îngrijorare lăudabilă". *Ibidem*, doc. 4/74. În legătură cu „convingerile" Porții, a se vedea documentele 49/186, 57/210, 100/320 (Atitudinea anterioară a lui Stroganov a întărit bănuielile cu privire la amestecul Rusiei).

ar fi reprezentat o absurditate din punct de vedere politic; ea ar fi fost lipsită de orice şansă în condiţile existenţei „Sfintei Alianţe", dominate de Rusia. Această Putere nu ar fi îngăduit nici acum, aşa cum nu a îngăduit-o niciodată, ca românii să-şi desfăşoare acţiunile, altfel, decît sub controlul ei. Memoriile lui Tudor către ţar, către împăratul Austriei, către Poartă nu pot fi înţelese altfel decît ca manevre diplomatice, realizate într-un context în cuprinsul căruia alternativele fuseseră cîntărite în toate detaliile. Tudor Vladimirescu şi, evident, ceilalţi factori responsabili ai luptei naţionale româneşti cunoşteau prea bine realităţile politice ale timpului lor pentru a nu se aventura în acţiuni riscante, fără ieşire. Niciodată, Rusia nu şi-a făcut cunoscute, deschis, planurile sale politice. Atitudinea reprezentanţilor ei puteau oferi indicii în legătură cu normele de conduită ce puteau fi adoptate. Ambiguitatea răspunsurilor date de Pini boierilor munteni şi, mai cu seamă, aprecierile contradictorii formulate asupra lui Tudor Vladimirescu — acestea au stîrnit mînia şi indignarea pe care comandantul pandurilor i le împărtăşeşte lui Pini, în cuprinsul scrisorii din 28 ianuarie/9 februarie 1821[23] — sînt cît se poate de semnificative cu privire la poziţia diplomaţiei ruse. Aceasta a făcut, din problemele balcanice, un mijloc de presiune sau de cîştig în jocul politic complicat, generat de desfăşurarea Problemei orientale.

Românii aveau experienţa limitelor şi a manierei în care se putea produce sprijinul Rusiei. Dreptul la intervenţie pe care Curtea de la Petersburg şi l-a arogat a fost folosit ori de cîte ori trebuiau efectuate presiuni asupra Porţii; interesele româneşti erau abandonate atunci cînd cele ale Rusiei nu erau în joc. De aceea, se ştie, dispoziţiile din actele de privilegii au trebuit să fie mereu repetate, reînnoite, aplicarea lor fiind direct proporţională cu disponibilităţile diplomaţiei ruse. Forţele politice româneşti au folosit, însă, aceste împrejurări deoarece ele reprezentau singura alternativă care a îngăduit, treptat, impunerea problemei orientale. Au făcut-o cu tact, răbdare şi mare tenacitate. Că politica Rusiei ţariste i-a dezamăgit pe români, că, după 1812, mai cu seamă, nimeni nu-şi mai putea îngădui nici un fel de iluzie cu privire la obiectivele acesteia sau la cele urmărite de Monarhia habsburgică, lucrurile sînt limpezi. Documentele vremii — am aminti, aici, interesantul memoriu semnat de N. Roset-Roznovanu, din preajma revoluţiei[24] — sînt semnificative cu privire la prudenţa cu care — desfăşurîndu-şi lupta naţională — românii trebuiau să navigheze între Caribda crucii şi Scylla semilunii.

Totuşi, în împrejurările care ne interesează, românii, ca şi celelalte popoare din Balcani, au trebuie să-şi sprijine, iarăşi, planurile şi acţiunile lor pe eventualitatea unui nou conflict al Rusiei cu Turcia. Aşa cum am notat, nu există altă alternativă. Politică rusă, însă, obiectivele de moment ale acesteia, nu erau cunoscute direct, ci indirect, prin intermediul Eteriei şi al agenţilor acesteia sau cei ai Rusiei. Dacă arhivele secrete ne-ar fi cunoscute s-ar limpezi, poate, multe din problemele rămase, încă, ascunse. De aceea, şi acţiunile româneşti au trebuit să fie

[23] Documentul a fost publicat în „Revista arhivelor", 1970, nr. 2, p. 594—595. Este reprodus de G. D. Iscru, în *Tudor Vladimirescu, l'homme et sa formation*, *loc. cit.*

[24] vezi *nota 10.*

reticente. Mărturisirile lui Tudor, cu privire la rolul Rusiei — care, sîntem convinși, nu pot fi puse la îndoială[25] — sînt probante în acest sens. Românii urmau, și acum o linie politică tradițională, impusă de situația și spațiul geografic, care, pe baza experienței anterioare, le impunea calcul, atenție și prudență, în condițiile în care nu se știa cu precizie cum aveau să acționeze și să evolueze necunoscutele aflate în joc. Este cert, însă, că, de data aceasta, forțele politice românești nu mai înțelegeau să lase ca soarta principatelor să fie reglementată, exclusiv, de jocul de interese dintre puterile limitrofe. Există, se pare, în desfășurarea revoluției, indicii mai sigure cu privire la tendința de a scoate problema românească din cadrul strîmt în care, încă, evolua și a o plasa mai ferm în contextul internațional. În orice caz, rezistența armată pe care urma s-o desfășoare Tudor trebuia să ducă la acest rezultat. Practic, aceasta a și fost, dealtfel, una din consecințele revoluției; firește, actul nu se datorește unei simple întîmplări.

Deci, considerăm noi, faptele se înscriu, firesc și logic, pe firul desfășurării istoriei; revoluția s-a situat pe făgașul deschis de lupta națională anterioară, pe care l-a adîncit, l-a amplificat.

Din cele consemnate mai sus se desprind, în parte, rațiunile care îndemnau la prudență. Nici Rusia, nici Turcia și nici Austria nu ar fi tolerat o acțiune răsturnătoare, cu caracter social și național, care, practic, ar fi periclitat *echilibrul* și propriile lor interese. Reacția lui Fleishhackl, cu privire la posibilitatea extinderii mișcării la românii din Transilvania, sau ale baronului Nopcea, de pildă[26], sînt semnificative în această privință. Or, forțele politice românești și Tudor, mai cu seamă, cunoșteau realitățile. Era, aceasta, una din rațiunile care nu îngăduiau ca revoluția să poată afirma deschis obiectivele sale principale. Existau, însă și alte rațiuni de ordin intern, nu mai puțin importante, cu care Tudor Vladimirescu, în calitatea sa de comandant, la care, apoi, s-au adăugat multiple alte responsabilități, a fost confruntat.

Pentru a aprecia limitele programului afișat în timpul revoluției, a explica anumite acte sau atitudini, severitatea cu care Tudor a pedepsit actele de indisciplină din rîndul armatei, tratativele cu boierii și cu turcii ș.a. trebuie să înțelegem exact condițiile deosebite în care s-a desfășurat revoluția, rolul dificil care i-a revenit conducătorului armatei revoluționare. Acesta trebuia să acționeze împotriva regimului fanariot păstrînd legăturile cu Poarta, atîta vreme cît nu era certă intervenția Rusiei și nici nu erau cunoscute intențiile acesteia; să nu reliefeze legăturile cu Eteria înainte de a fi îndeplinite obiectivele stabilite inițial; să asigure libertatea de acțiune a mișcării sale, ale cărei obiective sociale și naționale nu se confundau cu cele ale Eteriei, pentru a putea acționa

---

[25] Dan Berindei, *Revoluția românească de la 1821. Obiective externe și context internațional*, *loc. cit.* Aceasta se referă la pasajul citat de I. Fotino care reproduce declarația lui Tudor cu privire la legătura dintre ridicarea sa și politica Rusiei țariste. „Nouă, spunea Tudor, ne va ajuta rușii ca să luăm cetățile de pe pămîntul țării noastre și apoi *ne vor lăsa liberi și cu legile noastre*".

[26] *Documente externe*, doc. 7/82—83 și Hurmuzaki, Documente, serie nouă, III, p. 212, 214.

independent pe plan politic și militar. Cînd a survenit dezavurarea, Tudor a refuzat să colaboreze deschis cu Eteria, dar nu a acceptat nici oferta turcilor — făcută, chipurile, pentru a-i verifica sentimentele și credința — de a contribui la reprimarea revoluției grecești prin colaborarea cu armatele otomane. A așteptat desfășurarea evenimentelor refuzînd să accepte compromisurile și să se supună, după aprecierea sa, „pohtelor și planurilor fanarioților". S-a sprijinit pe popor, pentru ale cărui dreptăți pornise lupta, dar nu putea să îngăduie extinderea mișcărilor țărănești, dezorganizate și anarhice, care să nu mai poată fi controlate. În intenția sa, forța populară, Adunarea norodului, trebuia să reprezinte nu un instrument de distrugere, ci unul constructiv, o forță reprezentativă, pentru clădirea unei noi ordini și rînduieli, bazate pe dreptate și slobozenie. Această forță trebuia să fie organizată și dirijată; pandurii urmau să fie nucleul principal al armatei populare. Revoluția, în obiectivele sale naționale, trebuia înfăptuită prin colaborarea claselor pe platforma intereselor generale; uniunea națională și adeziunea boierilor la programul național, necesară din punct de vedere politic, nu se putea realiza decît prin temperarea și canalizarea revendicărilor sociale, prin încadrarea acestora în limite compatibile cu menținerea colaborării pe planul intereselor naționale și cu realitățile externe, internaționale. În împrejurările de atunci, transformarea revoluționară nu se putea realiza prin recurgerea la forța distrugătoare a maselor. Așa cum am mai amintit, revoluția presupune o strategie și o tactică politică, o strategie și o tactică militară, un program politic adaptat împrejurărilor interne și internaționale. În alcătuirea programului, trebuiau impuse doar sarcini compatibile cu posibilitățile de realizare, în contextul politic amintit, dominat de „Sfînta Alianță" și într-o zonă aflată sub influența și controlul celor trei mari imperii reacționare, care, fiecare, aveau de apărat mari interese în cele două Principate.

Toate aceste notații pot sugera explicații pentru multe din împrejurările din timpul revoluției care nu au primit, încă, un răspuns satisfăcător.

Dacă Tudor Vladimirescu, din rațiuni de natură tactică, a fost constrîns să facă distincție între turci și fanarioți, să lupte pentru răsturnarea regimului fanariot dar să mărturisească, totodată, adeziunea la suzeranitatea otomană, pentru a căuta să evite motivul unei intervenții militare, ni se pare absurd să considerăm, astăzi, că se poate realiza o *disociere*, că Tudor ar fi făcut voit o asemenea disociere, că revoluția în fruntea căreia a fost propulsat a avut un caracter național *antifanariot* și nu *antiotoman*.

Firește, poate nu este de ajuns să ne referim doar la adevărul cu caracter axiomatic în conformitate cu care regimul fanariot fiind expresia politică a dominației otomane, cea mai dură expresie a acesteia, orice negare a sa presupune negarea dominației înseși. Este mai puțin important ce credem noi astăzi; dacă disocierea este sau nu este posibilă. Interesează, mai mult, dacă oamenii acelui timp puteau face sau admite o asemenea disociere și dacă, practic, se putea înlocui un factor și menținut celălalt. În găsirea unui răspuns satisfăcător, nu putem re-

curge doar la distincțiile pe care Tudor, el însuși, le face mereu, în acțiunile sale politice sau militare, ci la celelalte documente ale timpului, din perioada anterioară revoluției. În cuprinsul memoriilor boierești, de pildă, nici din litera și, cu atît mai mult, din spiritul documentelor, nu se constată că forțele naționale, poporul, în întregul său, ar fi făcut o asemenea disociere. Fanarioții, cu toată independența pe care, uneori, și-au arogat-o față de Poartă, au fost, întotdeauna, asociați acesteia, considerați ca instrumente ale dominației otomane. Lupta antiotomană rămîne o constantă a istoriei românești, atîta vreme cît, sub o formă sau alta, dominația Porții s-a exercitat asupra Principatelor. Regimul fanariot nu a întrerupt această luptă; i-a conferit forme și obiective noi, necunoscute înainte, în condițiile în care domnia, administrația, regimul politic fuseseră românești. Lupta națională, antifanariotă, în formele sale multiple de manifestare, era, în fond, îndreptată împotriva Imperiului otoman ale cărui instrumente de opresiune erau fanarioții. Dealtfel, din primul moment, încă, oamenii politici n-au acordat credit deplin asigurărilor liniștitoare date de Tudor Vladimirescu. Astfel, spre exemplu, Charles Bagot, ambasadorul englez la Petersburg, subliniind deosebirea dintre mișcarea lui Tudor și cea a lui Ipsilanti, referindu-se la faptul că cel dintîi „tinde mai degrabă să ceară apărare împotriva opresiunii exercitată de domni și de alți dregători numiți de turci și aflați sub influența turcească [...] decît să tăgăduiască autoritatea Porții sau să încerce să statornicească deplina independență a țării", subliniază că „*felul în care a fost făcută cererea și atitudinea amenințătoare ce a adoptat-o face cu neputință înțelegerea întregii sale acțiuni într-o altă lumină decît aceea a unei insurecții depline și fățișe* [...]" (s.n.G.P.)[27]. Cu atît mai puțin, Poarta, atît de suspicioasă față de acțiunile Rusiei, de uneltirile acesteia, nu putea să dea crezare unor asemenea asigurări. Tudor este apreciat drept *tîlhar* și *răzvrătit*. Condiția manifestă a devotamentului față de Turcia, pe care Tudor n-a acceptat-o, însă, a fost aceea de a lupta împotriva lui Ipsilanti[28].

Disocierea reprezintă, după cît se pare, o operație savantă, de birou, săvîrșită cu scopul de a potrivi anumite fapte. În realitatea vieții, însă, ea nu se putea realiza; aceasta, pentru simplul motiv că cei care suportau exploatarea nu puteau să facă distincție între Poartă, domnitori și uneltele acestora, mai ales, atunci cînd groaznicele invazii ale pazvangiilor erau vii, încă, în memoria contemporanilor, cînd jafurile și fărădelegile adalîilor, la care se adăugaseră cele ale administrației autohtone, erau atît de apropiate în timp. Cu acest ultim prilej, Tudor Vladimirescu, el însuși martor al neputinței regimului fanariot, prădalnic și corupt, al *colaborării* dintre oamenii împărătești, veniți, chipurile, pentru a restabili ordinea, și cei domnești, care au jefuit și au schingiuit pe oameni ca în vremea tătarilor, la începutul anului 1815, rostește acele grave cuvinte care-l caracterizează pe om și pe patriot, dar care sînt sugestive și în sensul care ne interesează: „O stăpînire cu așa țară mare în mîini — constată el, cu amărăciune — și un lucru de nimic n-au putut popri, ci ne

[27] *Documente externe*, doc. 52/197.
[28] *Ibidem*, doc. 56/207.

lăsară de ne prăpădirăm și ne stinserăm de tot [...]. Eu numai cu pandurii țării, fără de nici un ostaș străin, voi face de nu să va mișca o iarbă din pămîntul țării [...]"[29].

În legătură cu *carcaterul* revoluției, A. Oțetea a subliniat, din capul locului, raportul strîns între *social și național*[30]. Am remarcat și noi dificultatea de a realiza o distincție între cei doi factori, în condițiile specifice ale epocii[31]. Considerăm necesare, aici, cîteva precizări, în condițiile în care se admite că latura națională a revoluției este o *componentă subsidiară* a laturii sociale care este dominantă[32].

De la început, trebuie precizat faptul că revoluția nu poate fi redusă la mișcarea țărănească, puternică și generală. Aceasta reprezintă *o parte*, doar, mai importantă ca amploare, mai spectaculoasă ca manifestare, a revoluției care a cuprins *toate* clasele societății, toate sectoarele acesteia supuse, deja, de multă vreme, încă, unui amplu și complex proces de transformare și înnoire[33]. Mișcarea, exprimată prin ridicarea armată și frămîntările complexe ale anului 1821, reprezintă o parte, un aspect concret al revoluției mai adînci care, demult, încă, afectase structurile economice, sociale și ideologice ale societății românești. Este, ridicarea din 1821, forma cea mai înaltă de expresie a acestei *Revoluții* totale, semn al creșterii, al dezvoltării societății românești.

Toți cercetătorii care au abordat epoca sînt de acord că exploatarea statului fanariot, sub forma impozitelor și a sarcinilor administrative, caracteristice regimului, a fost superioară exploatării feudale, aflată, cu mult, sub nivelul țărilor limitrofe și a Transilvaniei. În Țara Românească, mai cu seamă, spre deosebire de Moldova, cele 12 zile cu nart au putut fi introduse abia sub regimul Regulamentului organic. În aceste condiții, este limpede de ce planurile social și național nu puteau să fie atît de distincte; boierii erau atacați, mai mult, în calitatea lor de reprezentanți ai aparatului administrativ, ca spoliatori ai poporului pe calea dărilor și a îndatoririlor către stat, decît în aceea de stăpîni de pămînt. Nu am întreprins o analiză a tuturor documentelor; cu siguranță, însă, că o asemenea analiză ar verifica aserțiunea de mai sus.

Documentele epocii probează cît de uriașă era spolierea exercitată prin intermediul sistemului fanariot — de care beneficiau Poarta, fanarioții și, firește, reprezentanții administrației de stat, autohtoni sau greci, maniera în care, în accepțiunea comună, regimul era confundat, făcea corp comun, în sistemul de dominație al Porții.

Pornind de la această realitate, înțelegem de ce, aceluia care cercetează epoca îi apar cu mult mai precis subliniate cauzele naționale ale revoluției de la 1821 decît cele sociale, puse, deobicei, pe primul plan. Se înțelege, de asemenea, că, în epocă, se realiza o distincție între fana-

[29] *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, București, 1959, doc. 48/89, 49/90—91.

[30] A. Oțetea, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821.*

[31] Gh. Platon, *Geneza revoluției române de la 1848*, p. 56.

[32] Părerea este susținută și a fost expusă de Mircea T. Radu în cursul dezbaterii la care ne-am referit.

[33] Gh. Platon, *Geneza revoluției române de la 1848.*

rioți și boierii autohtoni, mai ales, acei care nu făceau corp comun cu regimul în cadrul administrației. De aceea, aspectul social trebuie studiat și apreciat într-o manieră cu mult mai nuanțată, în raport cu realitățile sociale, cu gravitatea și ponderea contradicțiilor dintre stăpînii de pămînt și țărani. Apelurile lui Tudor la înțelegere, la apărarea boierilor făgăduiți nu se referă, credem, numai la un grup restrîns de inițiați, ci la boierimea națională. Să nu se uite, apoi, că în armata lui Tudor boierii mici și pătura mijlocie a țăranilor liberi ocupau un loc important.

Este un fapt cert; în istoria noastră modernă, mai cu seamă, raportul între factorii social și național trebuie stabilit și analizat cu foarte multă grijă și comprehensiune. În anumite momente ale desfășurării evoluției istoriei — 1821 este unul din asemenea momente —, în care admitem că națiunea este pe punctul de a se constitui, că conștiința națională atinge, nu numai la nivelul vîrfurilor, o cotă înaltă, cînd experiența de viață istorică a poporului, cumulată în înțelepciunea și — de ce nu — în conștiința acestuia este bogată, putem admite că poporul, națiunea, se putea apropia, cu mai multă înțelegere, de realitățile politice și naționale, totodată.

Firește, invitația la o mai atentă meditație nu are în vedere, cîtuși de puțin, minimalizarea factorului social. În cuprinsul momentelor de primat, de predominare, a elementului național, contradicțiile sociale nu dispar, se estompează, doar, trec pe un al doilea plan, pentru a reapare mai tîrziu, în toată ireconciliabilitatea lor. Este limpede, însă, că, în cazul care ne interesează, nu putem reduce revoluția la răscoala țărănească; aceasta, deși a fost o formă de manifestare — cea mai puternică, nu poate fi substituită revoluției; reprezintă, doar, o parte componentă a acesteia. În cuprinsul revoluției de la 1821 sînt cuprinse *toate* complexele probleme generate de dezvoltarea largă, economică, socială, politico-ideologică din secolul care a precedat-o. Problemelor li se vor putea da un răspuns mai apropiat de realitate cu condiția efectuării unor serioase analize privind structura socială a clasei boierești, din Țara Românească, mai cu seamă, operația va ajuta la realizarea distincțiilor necesare și la identificarea, cu mai mare exactitate, a naturii contradicțiilor, la stabilirea ponderii caracterului social al revoluției. Prejudecățile contemporane nu sînt suficiente pentru clarificarea realităților sociale de la începutul secolului al XIX-lea.

În ceea ce ne privește, susținem, în continuare ideea pe care am enunțată în 1971, încă[34], potrivit căreia *programul național* al revoluției a fost formulat de către boieri în memoriile și proiectele de reformă care au urmat înfrîngerii revoluției. În cadrul discuției ce o întreprindem aici, este limpede, credem, că frămîntarea politică ce a urmat imediat revoluției nu a fost, pur și simplu, determinată, o consecință a acesteia. Este, faptul rămîne în afara oricărei discuții, credem, o continuare, o prelungire a ei. Există o *continuitate* în lupta politică — atît de natura revendicărilor, cît și în metode — care demonstrează cît de mult a contribuit revoluția la elucidarea problemelor în raport cu precizarea atitu-

[34] Idem, *Despre programul național al revoluției de la 1821*, *loc. cit.*

dinilor pe plan extern, cu clarificările sociale și politice interne. Se pot constata, limpede, două lucruri: că *programul național* afișat de Tudor Vladimirescu, din rațiuni de ordin tactic, nu a putut să dea expresie revendicărilor antiotomane ce aveau o atît de largă circulație în epocă și care-și găsiseră o atît de frecventă și completă formulare în memoriile anterioare ale boierilor. Cînd motivele reținerii au dispărut memoriile ulterioare revoluției au reluat, aplificat și prezentat programul național al acesteia. În al doilea rînd, dacă nu considerăm — așa cum ar fi firesc, dealtfel — că revoluția a fost încheiată odată cu moartea lui Tudor, dacă nu reducem forțele conducătoare ale acesteia doar la persoana lui Tudor Vladimirescu, observăm că aceeași forță politică conducătoare, boierimea, chiar aflată peste granită, nu și-a depus mandatul, ci a continuat — pe linia eforturilor anterioare — să reprezinte interesele naționale. Intenția, nemărturisită, era de a sprijini continuarea acțiunilor politice pentru interesarea Puterilor europene. Mișcările militare pe care Tudor trebuia să le desfășoare, prelungit, în mănăstirile întărite din Oltenia, trebuiau să contribuie la *internaționalizarea* problemei românești, unul din obiectivele strategice ale revoluției.

Departe de noi intenția ca, pe o cale, sau pe alta, să propunem tentativa de reabilitare a boierimii. Nimeni — istoria cu atît mai puțin — nu are nevoie de aceasta. Dorim, doar, să atragem atenția că nu trebuie să excludem nimic din istorie pentru a-i putea descifra sensul. Dacă punem accentul doar pe conflictul dintre Tudor și boieri, pe ascuțișul social al mișcărilor țărănești, pe oportunismul și lașitatea boierilor, obținem o imagine deformată, incompletă, asupra realităților timpului. Este drept, boierimea a colaborat cu Tudor Vladimirescu atîta vreme cît lucrurile păreau limpezi, intervenția Rusiei sigură. Cînd a survenit dezavuarea, chiar și boierii inițiați — mai mult sau mai puțin — în secretele Eteriei au părăsit țara și l-au lăsat pe Tudor singur, sau aproape singur, în fruntea armatei revoluționare. Să nu uităm, însă, că Tudor însuși, în momentul în care turcii se apropiau de București, a înlesnit plecarea unora dintre boieri, oferindu-le protecția armată pînă la granița Transilvaniei.

Boierii — partida națională (exista, evident, o asemenea *partidă*) — reprezentau forța politică de care țara nu se putea dispensa, care putea acționa — și care a acționat — și de peste hotare. Aceasta a și fost sensul acțiunii lui Tudor în favoarea lor. Aprecierea faptelor în această viziune, mai largă, eliminînd confuziile care se nasc din consideraea în bloc a factorilor sociali și naționali sau din suprasolicitarea caracterului social al revoluției și a conflictului intern dintre Tudor Vladimirescu și boieri, ar putea restitui revoluției semnificațiile sale reale.

Referindu-se la memoriile și la proiectele de reformă ulterioare anului 1821, considerăm utilă o ultimă observație. Prin intermediul acestor documente, boierii au continuat, au precizat și au amplificat — folosind experiența revoluționară și noile împrejurări politice — programul național formulat anterior. Spre deosebire de perioada precedentă, însă, în care tendințele democratice au fost manifestate sporadic, de mica boierime, doar în pamflete anonime, rod al unor manifestări subversive, în

majoritatea lor, acum, sub presiunea revoluției, *democratismul* devine o componentă a luptei politice și capătă o formă oficială de manifestare, în Moldova, mai cu seamă, în timpul domniei lui I. S. Sturdza, extinzîndu-și sfera de cuprindere. Programele oligarhice nu au lipsit nici acum. Tendința boierilor mari de a impune o organizare capabilă să le asigure și să le sporească privilegiile transpare evident din mai toate proiectele acestora. Regulamentul organic, însă, care a reprezentat rezultatul luptei politice anterioare, al cărei obiectiv a fost organizarea și modernizarea statului, nu a putut să dea expresie integrală tendințelor boierimii mari, cu toată victoria politică a acesteia, asigurată și de sprijinul politic și de influența Rusiei. Legiuirea care, într-o manieră *sui generis*, reprezintă *sinteza* acestei lupte politice, dă expresie tendințelor democratice — sprijinite atît de puternic de revoluție — îngăduind, în anumite limite, modernizarea structurilor administrative și progresul general al societății. Deși prevederile democratice au fost acceptate mai mult în principiu și eludate în practica aplicării Regulamentului — noua legiuire, consecință a procesului înnoitor accelerat de revoluția de la 1821, a deschis o nouă epocă în cuprinsul căreia aveau să se precizeze și să se definească obiectivele noii revoluții chemată să desăvîrșească sarcinile marii ridicări de la 1821.

Considerarea faptelor fără cezură între ele, analiza procesului istoric în desfășurarea sa neîntreruptă, într-o viziune largă, integratoare, restituie revoluției de la 1821 adevăratele sale dimensiuni.

Am considerat revoluția de la 1821 drept un fenomen românesc[35] — și nu am fost singurul[36] — nu apreciind doar ecourile (am respins, dealtfel, termenul, în problemele care ne interesează) acesteia în Moldova și în Transilvania și nici numai consecințele, importante, în egală măsură, pentru întreaga colectivitate românească[37]. Am observat că revoluția a cuprins și s-a manifestat, în mod egal, în ambele Principate. Din această cauză, a restrînge evenimentele doar la granițele Țării Românești ni se pare o eroare[38].

Din punct de vedere al statutului juridic, în întreg secolul al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, se știe, cele două Principate au făcut corp comun, au reprezentat o entitate în cuprinsul Problemei orientale, în tratativele Rusiei sau ale Austriei cu Turcia. Problemele politice privind Moldova și Țara Românească erau aceleași. Niciodată, situația lor nu a fost apreciată sau discutată separat. Cînd Tudor Vladimirescu, în apelul său la unirea eforturilor cu boierii din Moldova, spunea „ca unii ce sîntem de un neam, de o lege și sub aceeași stăpînire și ocrotiți de aceeași putere, fiind la un gînd și într-un glas să putem cîștiga deopotrivă dreptatea acestor Prințipaturi, ajutorîn-

[35] Idem, *Geneza revoluției române de la 1848*, p. 70.

[36] În același sens s-a pronunțat și Dan Berindei, cf. *L'année révolutionnaire 1821*, și *Revoluția de la 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, *loc. cit.*

[37] Gh. Platon, *Geneza revoluției române de la 1848*, p. 70.

[38] Cartea lui Mircea T. Radu este intitulată, *Tudor Vladimirescu și revoluția de la 1821 din Țara Românească*.

du-ne unii pe alții"[39], se referea și la această realitate. El avea conștiința exactă că, în obiectivele sale externe, întreprinderea la care s-a angajat nu era singulară, provincială, ci românească. Aceasta nu este o constatare pe care o desprindem numai din logica interdependențelor politice ale epocii, din aprecierea legăturilor organice existente între ramurile despărțite politic de trunchiul național, ci din realitățile cunoscute și afirmate ale acesteia. Astfel, de pildă, într-unul din memoriile sale, N. Roset-Roznoveanu, referindu-se la Moldova, în special, observă că „ceea ce se spune (despre aceasta) se aplică, în măsură egală, în consecințele sale și Țării Românești. Aceste două Principate sînt surori și soarta lor este întru totul asemănătoare"[40].

Dacă, în accepțiunea curentă și în cea a factorilor politici interni, reglementările politice nu puteau să fie decît unice, cu atît mai mult ideea este prezentă în numeroasele acțiuni în care este pusă în discuție Unirea celor două Principate; forțele politice interne se sprijineau și pe această situație juridică specială, acceptată, în relațiile internaționale, precum și pe numeroasele proiecte generate de evoluția Problemei orientale care, și ele, plecînd, de obicei, de la această realitate oferă diverse soluții în cuprinsul cărora unirea politică a celor două țări românești apare mereu formulată[41]. Și observatorii politici contemporani ai evenimentelor de la 1821 — deși, unii, sesizează distincția dintre mișcarea lui Tudor și cea a lui Ipsilanti — în concluziile politice se referă la ambele Principate[42].

Fuziunea s-a accentuat și mai puternic în urma revoluției; aceasta i-a definit mai limpede temeiurile și substanța. Dacă, la aceasta, adăugăm prelungirile în Transilvania — și peste Carpați — a ecourilor răscoalei lui Horea și a evenimentelor generate de revoluția din 1821 (în armata lui Tudor luptau mulți transilvăneni), înțelegem mai bine, poate, rolul revoluției din 1821 în cristalizarea conștiinței naționale căreia mișcarea *Supplex*-ului, „Școala ardeleană", îi dăduseră o atît de puternică expresie pe întregul teritoriu românesc. Tudor însuși, avid cititor de istorie românească, cunoștea, se pare, lucrările corifeilor transilvăneni, *Istoria pentru începuturile românilor în Dacia,* mai cu seamă[43].

În sfîrșit, o ultimă observație în legătură cu Tudor Vladimirescu. Cine parcurge documentele revoluției, actele care definesc personalitatea

[39] *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821,* vol. II, p. 33.

[40] În același loc, referindu-se vezi *nota 10,* și la raporturile Principatelor (considerate, din nou, împreună) cu Rusia, constată că „există o opinie în general acceptată, potrivit căreia Principatele Moldovei și Valahiei sînt partizane ale Rusiei. Această opinie are nevoie să fie discutată; ea este adevărată dacă această conlucrare este considerată ca o nevoie, drept o cerere de protecție, însă, dacă se apreciază drept o cerere de a trece sub dominația rusă, această părere nu este fondată". *Ibidem.*

[41] Cf. Leonid Boicu, *Geneza chestiunii române ca problemă internațională,* Iași, 1975 și Gh. Platon, *Le „problème roumain" et le „problème oriental" dans la première moitié du XIXe siècle. Interférences et implications,* în „Revue Roumaine d'Histoire", t. XVIII, 1979, nr. 2, p. 373—380.

[42] *Documente externe, passim.*

[43] În acest sens, vezi observațiile lui G. D. Iscru în *Tudor Vladimirescu, l'homme et sa formation, loc. cit.*

lui Tudor, nu poate să nu fie impresionat de forța și energia care se degajă din activitatea acestuia. În condițiile în care admitem existența înțelegerii inițiale a lui Tudor cu boierii, acceptăm, implicit și existența unui nucleu conducător al acțiunii revoluționare, al unei partide naționale din care făceau parte, așa cum se pare, indivizi aparținînd întregii ierarhii boierești.

Faptul că Tudor a fost ales, la cererea sa, pentru a începe acțiunea în Oltenia, reprezintă o dovadă certă a autorității de care se bucura în rîndurile partidei naționale, autoritatea conferită de întinsele relații care le întreține, de influența pe care o avea în Oltenia, pe care și le căpătase în decursul unei îndelungate și complexe activități, în funcțiile administrative, în relațiile comerciale sau în calitatea sa de comandant militar.

Trăsăturile caracterului, personalitatea sa au fost puternic reliefate de maniera în care a acționat în timpul desfășurării revoluției. Sarcina sa inițială, cu carcater militar, era de a începe mișcarea în Oltenia în așteptarea desfășurărilor militare și politice ulterioare. Cunoscînd contextul împrejurărilor, trebuie să admitem că misiunea sa era dintre cele mai grele. Cursul deosebit al evenimentelor, în raport cu planurile și prevederile inițiale, determinate de lipsa de aderență a sîrbilor și a bulgarilor, de slaba pregătire a eteriștilor, de modificarea strategiei acestora, la care s-a adăugat dezavuarea Rusiei, cu consecințele multiple ale actului, au făcut să se prăbușească suportul politic inițial, construit de partida națională pe baza mijloacelor tradiționale, în centrul cărora se situa sprijinirea pe Rusia țaristă. În noile condiții, firesc, prevăzînd lipsa de perspectivă a unei lupte izolate, boierii — cel puțin o însemnată parte a acestora — au abandonat partida. Tudor, însă — în aceasta constă măreția faptei sale — în fruntea armatei revoluționare, a *Adunării norodului*, a înțeles să rămînă, pînă la capăt, în serviciul poporului, de încrederea căruia s-a bucurat, al cărui *chivernisitor* s-a considerat. Și-a asumat, în întregime, aproape, responsabilitățile militare, politice și administrative, decis să apere, cu fermitate, interesele țării.

Este greu să apreciem aici — în orice caz, îndeobște, aprecierile în acest sens se fac pe baza unui material documentar redus — eficiența activității multiple a *Domnului Tudor*. Dealtfel, lucrul acesta interesează mai puțin în contextul în care discutăm. Important ni se pare faptul că, în afara calităților de comandant militar, de strateg, de administrator sau de om politic, pe care a trebuit să le desfășoare, Tudor Vladimirescu a dovedit, înainte de toate, o înaltă ținută morală, o exemplară conștiință a datoriei față de patria și de poporul cărora trebuia să le garanteze, deopotrivă, dreptatea și slobozenia și care i-au asigurat un loc statornic în memoria posterității. Istoriografia, care a înregistrat permanența imaginii lui Tudor în conștiința generațiilor, are datoria să o redea contemporaneității să creioneze personalitatea eroului nu substituind-o revoluției, ci încadrînd-o în conținutul obiectiv al acesteia.

La capătul intervenției noastre, mărturisim, din nou, că n-am avut cîtuși de puțin, intenția de a iniția o discuție cu caracter polemic, în jurul problemelor controversate legate de revoluția din 1821. Avem con-

vingerea fermă că strădania tuturor acelora care se apleacă, cu stăruință, asupra acestui complex fenomen istoric, izvorăsc atît din aderență sentimentală, cît și, nu în mai mică măsură, din respect și spirit de responsabilitate față de istoria noastră, de rosturile sale de astăzi și de totdeauna. Acestea sînt și sentimentele care ne-au călăuzit, ne-au obligat, chiar, și pe noi, să împărtășim aceste opinii.

GHEORGHE PLATON

RECENZII. NOTE BIBLIOGRAFICE

Academia Republicii Socialiste România. *Memoriile Secției de științe istorice. Seria IV, tomul IV*, 1979. București, Editura Academiei, 1981, 222 p.

Cel de al IV-lea tom al *Memoriilor Secției de științe istorice*, care apar cu o regularitate pentru care Comitetul de redacție este demn de felicitat, menține trează atenția cercurilor științifice și a opiniei publice de la noi în legătură cu activitatea științifică a Academiei Române, volumele memoriilor fiind așteptate cu tot mai mare interes.

În prima parte a tomului pe anul 1979 a *Memoriilor Secției de științe istorice* sînt publicate textele comunicărilor prezentate în ședințele publice ale Secției comunicări deschise de *Considerațiile privind continuitatea și romanizarea autohtonilor în Dacia Traiană* prezentate de D. Protase.

În continuare este publicată comunicarea lui Valentin Al. Georgescu, o evocare a *activității științifice a lui I. C. Filitti*, prilejuită de centenarul nașterii sale, insistîndu-se asupra necesității intensificării cercetărilor de istoria dreptului românesc. Olga Cicanci este autoarea comunicării privitoare la *structura etnică a companiilor comerciale din Transilvania*, cu prețioase liste în anexă privind numele și proveniența conducătorilor companiilor comerciale din Sibiu și Brașov, iar Gh. I. Ioniță autorul *contribuțiilor la cunoașterea activității P.C.R., a activității revoluționare și democratice din România în anii dictaturii regale.*

În partea a II-a, rezervată publicării de studii și articole, acad. Ștefan Pascu este prezent cu studiul *Les régiments frontaliers de Transylvanie*, iar Rodica Șoimescu cu cel referitor la *acțiuni de sprijinire a luptei pentru Independența României.*

Bogată se prezintă în acest tom al *Memoriilor* secțiunea *Documentar* (p. 111—215), în care se publică materiale referitoare la istoricul Academiei. Ele sînt semnate de Alexandru Dobre *(Unele date privind activitatea Secțiunii istorico-arheologice a Societății Academice Române. 1866—1878* și altele două referitoare la *Alexandru Ioan Cuza* ca fondator și membru donator al Academiei Române, aceste din urmă în secțiunea dedicată dicționarului academicienilor, unde este creionată și personalitatea lui *Gavril I. Munteanu)* și de Petre Florea (despre activitatea lui *Iosif Hodoș* și *Gheorghe M. Fontanin).*

La finele tomului sînt date sumarele primelor 3 tomuri ale noii serii, a IV-a, a *Memoriilor Secției de științe istorice*, apariție solicitată între periodicele științifice românești de istorie.

NICOLAE EDROIU

Világtörténet, Budapesta, 1979, Nr. 1—4; 1980, Nr. 1—4; 1981, Nr. 1—3.

Avînd un trecut estimat la ani îndelungați, în care perioadă a purtat subtitulatura de buletin de informări din literatura istorică străină, revista de istorie universală menționată mai sus prezintă modificări substanțiale în formă și fond, odată cu anul 1979, periodicitatea apariției fixîndu-se la cele patru numere anual. Axată în principal pe evidențierea unor probleme majore și actuale ale istoriei

universale, ale istoriografiei străine în general, publicația oferă de asemenea informații importante — un fel de aducere la zi în problematici — despre chestiuni vizînd dezvoltarea cercetării istoriei universale.

Paginile respective găzduiesc studii și articole ale autorilor locali care prefațează de regulă intervențiile externe datorate unor nume ale scrisului istoric european și universal, recenzii și dezbateri ample despre fenomene istorico-politice trecute și prezente, precum: explozia demografică și impactul resimțit, probleme teoretice ale revoluțiilor burgheze, trăsături ale evoluției mișcării muncitorești internaționale, dispute privind noțiunile de bază ale istoriei și științei istorice, ca și teza interpătrunderii ramurilor științelor sociale în explicitarea demersului istoric. Suita de portrete de istorici vestiți, prezentă aproape în fiecare număr de revistă, coroborată cu recenziile și însemnările de carte istorică străină înmulțite sub forma unor notițe bibliografice, cu redarea unor documente inedite și prezentarea unor memorii ale personalităților istorice străine, ca și însumarea bibliografică existentă bianual la modul retrospectiv, exceptînd aproximativ 60 de publicații istorice de pe întreg mapamondul explică necesitatea editării unei asemenea lucrări de informare științifică, apărută sub auspiciile Institutului de istorie ungar, în redactarea unui colectiv de istorici activi.

Ne propunem în cele de mai jos să executăm o minimă trecere în revistă prin materia de trei ani a revistei recenzate, tocmai în ideea ilustrării celor afirmate în partea introductivă.

Secțiunea cuprinzînd probleme teoretice și metodologice a științei istorice înglobează tratări despre chestiunile istorice ale analizei structurii sociale (1979/1), polemici despre marile chestiuni ale științei istoriografice (1979/3), în cadrul căreia cunoscutul istoric A. Hillgruber expune articolul despre „Metodologia și teoria istoriei relațiilor internaționale". Idei interesante despre cercetarea istoriei integrate, interdisciplinaritate și unitatea istoriei apar în nr. 4 din 1979, la fel ca și eseurile despre teoria istoriei științei, apărute în nr. 3 din 1980.

Evul mediu european îndeosebi, permite discutarea, la rubrica respectivă, problemei relației dintre țări și națiuni în epoca timpurie de manifestare (1979/1), ca și religia și cultura populară din aceași determinare temporală (1979/3). Literatura istorică nouă a războiului de 30 de ani, introdusă de specialistul K. Benda, facilitează redarea unor fragmente din lucrarea lui Golo Mann despre Wallenstein (1980/2). La tema dezbaterii comerțului levantin se redă studiul istoricului român Ș. Papacostea, intitulat „Caffa și Moldova în calea expansiunii otomane" (1980/1, p. 28—39). Părți întregi din excelenta carte a lui F. Braudel despre civilizația materială, economică și capitalistă între secolele 15—17, apărută la Paris în anul 1979, sub titlul de „Diviziunea timpului și spațiului în Europa" (1980/4) încheie capitolul probabil cel mai bine structurat și reprezentat din peisajul întregii reviste.

Istoria modernă și contemporană debutează cu explicarea unor preludii „teoretizate" pe segmentul francez și englez, ale revoluțiilor burgheze din Europa apuseană, dintre care se detașează studiul lui Hobsbauwn „Revoluția" (1981/2), continuă cu prezentarea problemelor italiene dintre anii 1920—1930 (1980/3), cu spicuiri din literatura războiului rece, cu documente semnificative redate în anexă despre Stalin, Roosewelt, Truman (1980/4) și se încheie cu enunțarea unor păreri vizavi de istoria familiei și analizarea structurii gospodăriei casnice, cu paralelisme trecut-prezent în diferite părți ale lumii (1979/4).

Mișcarea muncitorească internațională se designează prin colajul din nr. 2 pe 1979, în cadrul căror probleme același istoric englez Hobsbauwn tratează despre „Stagnarea în dezvoltarea mișcării muncitorești". Europei centrale și sud-estice îi este acordat un singur spațiu, cel despre cultura materială (1979/2), la fel istoriei Asiei, cu cercetarea evoluției feudale din India, China și Japonia (1981/3). Istoria popoarelor africane însă cumulează un număr întreg de periodic, anume 1981/1, atingînd probleme legate de istoria străveche și veche, apoi de secolul XIX și XX, evocînd portrete istorice și redînd o panoramă a documentelor cunoscute, de la cronici arabe anonime la rezoluția celui de-al V-lea Congres panafrican de la Manchester (1945). Trecerea în revistă a istoriei Americii Latine (1980/2) se face de la nararea existenței imperiului incașilor la revoluția mexicană și probleme actuale istoriografice.

Seria de portrete istorice însumează figura unui Fr. Palacky (1979/1) sau A. D. Xenopol, prezentat de I. Lipcsey, în nr. 4 din 1979, p. 115—132. Memoriile cuprind

fragmente din operele unor fruntași naziști, precum Frank (1979/4) și Speer (1979/3), ca și date din retrospectiva fostului cancelar vest-german K. Adenauer (1979/1).

Excelent instrument de informare științifică, realizarea istoricilor unguri se recomandă de la sine prin temeinicia și seriozitatea strădaniilor încorporate, îndemnînd la cercetarea extinsă a fenomenului istoric universal, atît în vederea asimilării rezultatelor noi, cît și a favorizării ieșirii din cadrele unei istoriografii amenințate de lipsa unui dialog fecund și propice potențării demersului istoric ales.

STELIAN MINDRUȚ

Populație și societate. III. Izvoare de demografie istorică, 204 p.; *IV. Instituții de statistică demografică*, 221 p., Lucrările colocviului internațional de demografie istorică, Cluj-Napoca, septembrie 1977. Sub redacția prof. Ștefan Pascu, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980.

După alte două volume de studii de demografie istorică, apărute în 1972 și 1977 sub aceeași redacție, a profesorului Ștefan Pascu, președintele Comisiei internaționale de demografie istorică, în 1980, în cinstea celui de al XV-lea Congres internațional de științe istorice (București, august 1980), au apărut volumele 3 și 4 ale prestigioasei colecții științifice, *Populație și societate. Studii de demografie istorică*. Acestea înmănunchează lucrările colocviului internațional de demografie istorică ținut la Cluj-Napoca în septembrie 1977, colocviu organizat de Comisia internațională de demografie istorică. În cadrul colocviului au fost dezbătute probleme dintre cele mai importante pentru progresul științei demografiei istorice: 1. Izvoarele prestatistice, cu deosebire registrele parohiale; 2. Recensămintele de populație; 3. Instituțiile specializate în numărarea populației.

În cel de al III-lea volum al colecției sînt publicate, după un cuvînt introductiv al editorului și textul cuvîntării inaugurale a academicianului Ștefan Pascu la colocviul menționat, referitoare la *Actualitatea demografiei istorice*, comunicările tratînd izvoarele de demografie istorică.

Dintre lucrările publicate în acest volum remarcăm pe cele datorate lui André LaRose, *L'enregistrement des événements démographiques par les églises: une question internationale;* Domenico Demarco, *Les sources de la démographie historique en Italie;* Claude Bruneel, *L'enregistrement des baptêmes, mariages et décès sous l'Ancien Régime, en Belgique;* Zygmunt Sułowski, *L'enregistrement des faits démographiques par les ecclésiastiques en Pologne;* Egil Johansson, *The Swedisch Church Examination Registrer and their Message;* Louis Juhász, *Les registres paroissiaux en Norvège;* Liviu Moldovan, *Înregistrarea de către biserici a botezaților, cununaților și înmormîntărilor în Țările Române în secolele XVIII—XIX;* Ecaterina Negruț, *Les dossiers paroissiaux de Moldavie et leurs importance comme source démographique;* Guy Cabourdin, *L'enregistrement paroissial en Lorraine (XVIe—XVIIIe siècles);* Eric Fügedi, *Roman Catholic parish Registers in Hungary before 1895.* În acest fel, cercetătorii prezenți la Cluj-Napoca cu prilejul colocviului, au evaluat importanța registrelor parohiale ca sursă a demografiei istorice pentru perioada prestatistică, informațiile pe care le conțin ele pentru cunoașterea evoluției populației din localitățile în care au fost ținute aceste registre.

În cel de al IV-lea volum au fost înmănunchiate textele comunicărilor prezentate în cadrul colocviului referitoare la instituții de statistică demografică. Prima parte a volumului grupează comunicările privind primele recensăminte din diferite țări, prin care se pun, de fapt, bazele statisticilor naționale: Etienne Hélin (Belgia), Maria Luiza Marcílio (Brazilia), Karl Obermann (Germania), Solvi Sogner și Ståle Dyrvik (Norvegia), Gh. Platon (România).

Partea a doua a acestui volum publică prelucrări de date referitoare la diferite recensăminte din epoca modernă, comunicări privind preocupările de publicare

a lor, prezentări a activității unor personalități care s-au ilustrat în cadrul unor recensăminte sau birouri statistice naționale. Astfel, cunoscutul demograf francez, Jacques Dupâquier tratează publicațiile statistice, József Kovácsics formarea și organizarea statisticii austro-ungare, Etienne Hélin se ocupă de Adolphe Quetelet ca organizator al recensămintelor belgiene, iar Jean Pierre Bardet de Duvillard de Durand și biroul de statistică francez la începutul secolului al XIX-lea; Stela Măries prelucrează statistica din 1824—25 referitoare la supușii străini în Moldova, iar Adriana Ghibu reconstituie structura demografică a localităților cu populație de origine germană din Dobrogea în epoca modernă. Un alt autor român, Iosif I. Adam, face considerați asupra statisticilor oficiale ale emigrărilor din Transilvania între 1899—1913.

Publicarea celor două volume în colecția românească cuprinzînd studii de demografie istorică, intitulată *Populație și societate*, denotă și faptul că preocupările românești de acest domeniu important și modern al cercetărilor istorice se găsesc într-un stadiu avansat, volumele fiind deosebit de favorabil primite și bine apreciate de participanții la cel de al XV-lea Congres internațional de științe istorice ținut la București în august 1980.

NICOLAE EDROIU

Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. Volumul XI (1356—1360). Sub redacția acad. Ștefan Pascu. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1981, 658 p.

Volumul al XI-lea al seriei *C. Transilvania* al colecției fundamentale a medievisticii românești, *Documenta Romaniae Historica*, înmănunchează documentele istorice transilvănene emise între anii 1356—1360. Colectivul de autori a întreprins o minuțioasă și îndelungată muncă de depistare și transcriere, de adnotare critică și identificări de denumiri de locuri și nume de persoane, de critică paleografică, diplomatică, sigilografică și istorică pentru a reda istoriografiei textul a 548 de documente importante pentru cunoașterea realităților transilvănene din acest scurt răstimp istoric.

Informația de natură istorică ce o conțin piesele documentare incluse în prezentul volum reflectă procese istorice importante ce se desfășurau în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, cum erau întărirea proprietății feudale prin numeroasele danii de moșii, creșterea numerică a păturii nobiliare din Transilvania, evoluția situației social-economice și politice a cnezilor și voievozilor români din Hațeg, Hunedoara, Făgăraș sau Maramureș. Tocmai în acești ani are loc „descălecarea" lui Bogdan voievodul din Maramureșul în care nu mai poate înfrunta presiunea regalității maghiare înspre teritoriile românești est-carpatice, unde se constituie statul Moldovei.

În volumul de față, în informația conținută de piesele documentare incluse se reflectă, de asemenea, rezistența românilor transilvăneni în fața prozelitismului catolic, dar și îmbrățișarea acestuia de către unii crezi și voievozi români, care numai astfel pot pătrunde în rîndurile nobilimii; apoi dezvoltarea tîrgurilor și orașelor Transilvaniei, comerțul în care se antrenează ele. Așa cum se apreciază și în *Prefață*, volumul oferă „o cunoaștere mai bună a unor probleme știute și pînă acum, o contribuție nouă cu privire la unele probleme necunoscute".

Noul volum de documente istorice medievale referitoare la Transilvania cu care este dotată istoriografia românească constituie nu numai un argument asupra seriozității muncii depuse de colectivul de autori, ci și o garanție asupra faptului că această colecție face pașii necesari înainte, pentru împlinirea obiectivelor pentru care a fost pornită. Sînt respectate principiile moderne de editare a documentelor istorice, care de altfel stau la baza noii serii a corpusului de documente medievale *Documenta Romaniae Historica*. Volumul este prevăzut, la început, cu o listă de

Prescurtări — *Bibliografie* și *Rezumatul documentelor*, tradus și în franceză, pentru orientarea mai rapidă a cercetătorului străin. La sfîrșit se dă o listă a documentelor greșit datate în edițiile vechi, indice onomastic și toponimic, indice de materii, fotocopii după piesele mai importante.

NICOLAE EDROIU

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Begründet von Franz Zimmermann. Fünfter Band 1438—1457, Nummer 2300—3098. Bearbeitet von Gustav Gündisch, Bukarest, Verlag der Akademie der Sozialistischen Republik Rumänien, 1975, LX + 639 p. + 9 planșe.

Colecțiile de documente își legitimează de la sine existența într-o istoriografie națională. Cîndva direcție istoriografică prioritară, astăzi publicarea izvoarelor este nu de puține ori considerată o preocupare marginală. În istoriografia săsească însă, interesul pentru această activitate s-a păstrat aproape nealterat iar prioritatea demersului n-a fost niciodată contestată. De la sfîrșitul veacului al XVIII-lea, cînd A. L. Schlözer a inițiat publicarea sistematică de documente relative la istoria sașilor, problema unui corpus a devenit o adevărată „obsesie". De altfel istoria istoriografiei moderne săsești se identifică cu istoria *Urkundenbuch*-ului. Dacă primele trei volume, îngrijite de F. Zimmermann au apărut în interval de un deceniu (1892—1902), volumul al IV-lea (1937) și al V-lea se situează la echidistanță. Este neîndoielnic meritul lui G. Gündisch de a fi asigurat continuitatea publicației. Întinsele sale cunoștințe în materie de izvoare, evidențiate deja prin editarea volumului al IV-lea, îl recomandau pentru continuarea prestigioasei colecții.

Introducerea (p. XI—XXV), precedată de un *Cuvînt înainte* (p. VII—X) semnat de Șt. Pascu, ambele bilingve, evidențiază locul problematicii izvoarelor în evoluția istoriografiei săsești prin cîteva informații despre istoricul publicației. Sumarele considerații privitoare la tehnica de editare nu oferă decît o imagine parțială a efortului autorului, modul ei concret de aplicare conferind volumului reprezentativitate, dacă nu chiar normativitate în practica editării documentelor medievale de la noi. Volumul cuprinde 799 de documente din perioada 1438—1457, 491 fiind redate integral iar 308 în regeste mai mult sau mai puțin detaliate sau în extrase. 365 de documente sînt inedite, 216 fiind publicate *in extenso* iar alte 70 cunoscute pînă în prezent doar în regest au fost pentru prima dată redate integral. 364 de piese au mai fost editate, fiind cuprinse în publicații greu accesibile.

Din tematica cuprinzătoare a volumului desprindem următoarele probleme:

1. Sfera economică și a raporturilor sociale beneficiază de un interes dominant firesc. O serie de documente îngăduie concluzii asupra adîncirii contradicțiilor sociale prin ofensiva nobiliară. Numeroase sînt procesele de moștenire și hotărnicire, donațiile regale către voievozii Transilvaniei sau alți nobili laici sau eclezіastici (nr. 2382, 2453, 2455, 2558, 2559, 2601, 2603, 2329, 2384). Între altele nobilii obțin dreptul de readucere a iobagilor fugiți (nr. 2569). Pe teritoriul celor Șapte Scaune autoritățile scăunale și ale Universității săsești sînt frecvent solicitate de problema reglementării raporturilor între obști și greavi. Condiția socială a românilor și raporturile lor cu sașii reiese din documentele nr. 2310, 2726, 2785, 2818, 2830, 2911, 2954, 2998, 3005, 3011, 3019, 3070. În două documente (nr. 2354 și 3011) sînt amintiți cnezi și nobili români. Alte documente oglindesc strădania orașelor de a înfrîna abuzurile vamale ale nobililor. Cîteva documente se referă la răscoala de la Bobîlna și la ecoul ei. Astfel, în documentul nr. 2300 comitele secuilor solicită ajutor împotriva răsculaților sau, într-altul, voievodul Transilvaniei Lorand Lepes reînnoiește înțelegrea de la Apatiu între națiunile politice (nr. 2302).

2. Legăturile economice și politice ale Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească sînt evidențiate de privilegiile comerciale confirmate de cancelaria regală și voievodală (nr. 2303, 2310, 2785, 2993) sau de privilegiile acordate și reînnoite de domnii români (nr. 2310, 2427, 2479, 2505, 2618, 2658, 2683, 2793, 2977, 3036, 3092,

3093). Urmărirea unor infractori sau transmiterea de informații în legătură cu mișcările turcilor, trimiterea de solii sau anihilarea unor pretendenți la tron constituie obiectul altor documente. Cîteva documente se referă la relațiile lui Vlad Dracul și Vlad Țepeș cu orașele săsești: unul cu privire la baterea de monedă la Brașov de către Vlad Dracul (nr. 2426), mai multe în legătură cu comenzile lor de armament și muniție (nr. 2522, 2766, 2838, 2910, 3040).

3. Lupta antiotomană este ilustrată cuprinzător prin numeroase informații despre acțiunile lui Iancu de Hunedoara, care cere armament brașovenilor și sibienilor (nr. 2451, 2461, 2655) sau relatează brașovenilor succesele obținute în campania din 1443—1444 (nr. 2469 și 2472). În preajma asediului Belgradului el solicită insistent ajutor militar (nr. 3025—3027). Cucerirea Constantinopolului este relatată primarului Sibiului, Oswald, de episcopul Samile al Constantinopolului, refugiat în Țara Românească (nr. 2869). În alte documente ne întîmpină date despre ecoul inițiativelor papale de cruciadă antiotomană.

4. Problematica indulgențelor și a moralității clerului acoperă cu precădere conținutul documentelor relative la viața religioasă. Pentru problema raporturilor cu papalitatea interesant este documentul din 1448 (nr. 2657) prin care Iancu de Hunedoara interzice capitlului din Sibiu să execute ordinele papale care contravin legilor țării.

Accesibilitatea informațională este ușurată de *Rezumatele în limba română a documentelor* (p. XXVII—LX). Instrumentele de lucru uzuale pentru publicațiile de documente încheie volumul: *Bibliografie* (p. 585—589), *Lista arhivelor și a fondurilor consultate* (p. 590—591), *Lista figurilor-documente* (p. 592—593), *Lista figurilor-sigilii* (p. 594—595), *Lista documentelor false* (596—597) — toate și în traducere românească și un complet *Indice de nume și localități* (p. 598—639), întocmit cu competență de Herta Gündisch.

MARIONELA WOLF

Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440—1653)*, Editura Facla, Timișoara, 1981, 217 p. + facs.

Cea de a 500-a apariție a editurii timișorene Facla este un volum de documente medievale bănățene dintre anii 1440—1653 publicate sau republicate prin grija lui Costin Feneșan. Elementul de rezistență al acestei ediții îl constituie faptul că din cele 92 de documente cuprinse în volum, 78 se publică acum pentru prima dată după originalele lor; cît privește celelalte 14 documente, de mare importanță prin informația istorică ce o conțin, textul a 8 dintre ele sînt de fapt transumpturi în 6 dintre documentele din volum, iar în cazul documentului nr. 45, o donație a lui Mihai Viteazul din 6 dec. 1959, textul s-a dat de către editor după o ediție din 1875 ce se făcuse după originalul existent atunci. Un număr de 62 de documente din volum sînt date după originalele păstrate în arhiva familiei Macskási de Tincova, despusă la Arhivele Statului din Cluj-Napoca.

Se impune încă de la început constatarea că acest volum de documente este unul selectiv și reprezentativ: selectiv deoarece a reținut acele piese documentare la care autorul a avut acces în primul rînd la original, neavînd intenția de a realiza un corpus documentar bănățean, exhaustiv, dar și în scopul reprezentării celor mai diferite categorii de documente ce ilustrează istoria Banatului (danii, diplome de înobilare, sentințe judecătorești, acte de vînzare-cumpărare, de zălogire, testamente etc.). Se mai impune, totodată, constatarea că sîntem în fața unui volum de documente realizat după toate regulile de editare a acestor categorii de izvoare istorice, de către un specialist recunoscut al tehnicii investigării și publicării de documente. Astfel, toate documentele au rezumate în lb. română (regretăm lipsa unei traduceri a acestora într-o limbă de circulație mai largă), date despre fiecare document și indicarea locului de păstrare, traducere româ-

nească a textelor (în împrejurările în care din cele 92 de documente 37 sînt în limba latină, iar 55 în limba maghiară), note de editare, indice de locuri și persoane, notă asupra ediției. Volumul însuși este prevăzut cu o *Introducere* (p. 5—19), în notele căreia se găsesc și indicațiile bibliografice referitoare la edițiile mai vechi de documente bănățene.

La finele volumului sînt date reproduceri după 13 documente dintre cele pe care el le înmănunchează.

Din documentele incluse în volum pulsează o intensă viață românească: nume de persoane și locuri românești, dar și formele de organizare, de viață politico-instituțională românească, așa cum aceasta este întîlnită pînă tîrziu, la mijlocul sec. XVII, unde se oprește cronologic publicația de față, în părțile Caransebeșului și Lugojului. Social, avem surprinse categorii de la cea iobăgească, în variantele ei locale, și pînă la cea nobiliară românească, din rîndul căreia unii dețin importantele dregătorii de ban, viceban, castelani, juzi nobiliari sau districtuali. Sînt, de asemenea, de reținut informațiile referitoare la viața economică și culturală din zonele dinspre munte ale Banatului, mai bine intrate în lumină documentară prin piesele ce se editează acum.

Volumul întocmit de Costin Feneșan asupra căruia am referit pe scurt în rîndurile de față, se înscrie în tradiția istorică de acum bogată a editării izvoarelor diplomatice referitoare la unele provincii istorice românești, prin el realizîndu-se un progres evident prin varietatea de categorii ale actului diplomatic oferită specialiștilor și publicului cititor, prin perioada cronologică avută în vedere (de peste două secole) și nu în ultimul rînd prin profesionalismul editorului.

NICOLAE EDROIU

Gheorghe I. Cantacuzino. *Cetăți medievale din Țara Românească. Secolele XIII—XVI.* București, Editura științifică și enciclopedică, 1981, 216 p. + 6 tab.

Istoriografia cetăților medievale de pe teritoriul românesc a marcat serioase progrese în ultimele decenii. Este adevărat, s-a scris mai mult despre cetățile Transilvaniei ori ale Moldovei, dar destul de puțin despre cele din Țara Românească. Iată de ce sinteza publicată de Gh. I. Cantacuzino este de natură să constituie un eveniment al castelologiei românești, constituindu-se în prima monografie critică provincială românească.

Urmîndu-l îndeaproape pe autor, îl includem în categoria arheologilor medievişti prezenți pe șantiere ca acelea de la Poenari, Turnu, Tîrgoviște, Cîmpulung. În octombrie 1977 și-a dobîndit titlul de doctor în istorie cu o teză avînd drept titlu *Cetăți și curți domnești din Țara Românească în secolele XIII—XVI.* Produsul editorial este deci un rezultat așteptat al unei acumulări tematice îndelungate. Cercetîndu-l, sîntem introduși în istoria apariției și dezvoltării fortificațiilor din Țara Românească (cap. I), ni se prezintă în detaliu principalele cetăți și curți fortificate ale intervalului cronologic ales (cap. II), ca apoi să ni se expună o generalizare și o tipologizare de fortificații, apărarea (cap. III) și modalitățile de implicare a fortificațiilor în viața politico-militară a provinciei (cap. IV).

Observațiile ce urmează sînt determinate de apropierea unora dintre fortificațiile discutate în istoria Transilvaniei, ca și de unele opinii divergente pe care le avem în legătură cu modalitatea de abordare a subiectului însuși. Cum vom vedea, ele merg adeseori pînă la detaliu, lăsînd totuși intacte, în cea mai mare parte, meritele autorului și ale cărții sale.

Cînd este vorba de a discuta izvoarele studiului este păcat a nu sublinia pe măsura realității aportul arheologiei medievale. Este la fel de nestimulator pentru orice continuare a cercetărilor a nu arăta limitele exacte ale rezultatelor obținute pînă la momentul sintezei ori a nu evalua suficient de critic calitatea unor restituiri. Mai este oare necesar să ascundem lipsa de rigoare, de dată recentă, în cercetarea și publicarea rezultatelor, la obiectivele din jurul Severinului ori întîr-

zierea inadmisibil de îndelungată a publicării celor de la Cîmpulung și Tîrgoviște? Metodologic, o cercetare comparată cu realizările asemănătoare dobîndite în *toate* provinciile românești ar fi adus completări unor aspecte insuficient cunoscute pe baza izvoarelor interne, documentar-arheologice. Cel mai des trimiterile autorului merg către Moldova, ori Transilvania reprezintă, prin numărul impresionant al fortificațiilor ei, prin soluțiile adoptate în tehnică și organizare, modelul firesc și *real* al surselor de inspirație extracarpatice. O suită de erori și lacune de informații însoțește tot ceea ce are vreo tangență cu Transilvania. În primul rînd autorul greșește plasînd la Amlaș (în text incorect Almaș!) o cetate sau castel (p. 37) stăpînit de domnii munteni (fig. 1, p. 9). Niciodată, în tot cursul evului mediu, în localitatea respectivă nu a ființat vreo fortificație. Cei care au cunoscut îndeaproape realitățile militare ale domeniului au avansat doar ipoteza folosirii cetății de la Sibiel ca o cetate a domnitorilor Țării Românești. La fel în Vurpărul din județul Sibiu nu a existat decît o mică cetate de pămînt, la sfîrșitul secolului al XIII-lea. De fapt intenția a fost aceea a se indica Vurpărul din județul Alba. Nici la Vîntul de Jos nu a funcționat o cetate în anii stăpînirii lui de Radu de la Afumați și Radu Paissie. Castelul de acolo a fost construit în întregime de către cardinalul Martinuzzi, la mijlocul veacului al XVI-lea. Pentru secolul al VI-lea, alături de Moreşti au mai fost luate în discuție cetățile de la Porumbenii Mici și Șeica Mică, fără ca să posede o datare întru-totul sigură. În legătură cu cetățile de la Slon se impune o extremă prudență în atribuirea lor. Fie că ar fi fortificații cneziale ori de apărare a unei căi de circulație, nu au nici un fel de articulare în evoluția tehnicii fortificațiilor din Țara Românească așa încît cel puțin un import de meșteri se impune a fi luat în considerare. Din capitolul cetăților cavalerilor teutoni lipsește identificarea Cruceburgului cu Teliu, asupra căreia s-au oprit de fapt ultimii cercetători ai problemei. Cetățile din jurul Severinului au și ele tangențe numeroase cu istoria Transilvaniei. După opinia noastră este destul de dificil de admis o prea mare cezură temporală între cetățile de la castrul Drobeta și cea de la Grădeț, date fiind similitudinile lor tipologice frapante. Rămîne prea exclusivă atribuirea ridicării lor doar de către o grupare politică statală. Trebuie să amintim că în Transilvania, nobilimea românească din Banat, Hațeg și Maramureș a înălțat fortificații asemănătoare, inspirate din arhitectura oficialității. În ceea ce privește Severinul remarcăm ca un fapt destul de puțin obișnuit și improbabil construirea într-un singur secol a numai puțin de patru edificii cu caracter militar (castru — faza de pămînt — fortificația banatului unguresc — cea a stăpînirii românești, p. 95). Mai notăm că pentru întreaga arhitectură de sec. XIII—XIV, a Transilvaniei, cetățile cu patru turnuri sînt rarisime. Utilizarea lor începe cu deosebire din al XV-lea veac. Cînd ne referim la Poenari, realitatea transilvană îngăduie apropierea termenului de *castrum* cu turnul existent în prima fază. În măsura în care descoperirile arheologice nu sînt suficient de ferme, datarea la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea a incintei cu mici turnuri semicirculare (p. 182) ni se pare a fi îndrăzneață. Dovezile privind folosirea artileriei în acel moment nu permit clasificarea ei în artilerie de cetate și de asediu, așa încît amenajarea proprie unor arme de foc de mai mare complexitate ar corespunde unei epoci ceva mai tîrzii. La cetatea de la Podul Dîmboviței ne-a atras atenția nonconcordanța dintre scara planului cetății și planul în sine. Zidul ar trebui să aibă 3 m sau mai mult, grosime, potrivit reprezentării grafice, în contradicție cu dimensiunea de 2 m indicată în text (p. 122). Față de planul publicat de W. Horwath în 1929, ca provenind de la G. Treiber, lipsește amplasarea cisternei, a căilor de acces și a acelui „Vorburg". În discuție trebuia introdusă și semnificația toponimicului Oratia, a cărui rădăcină vine de la maghiarul ör (= pază). Pentru sprijinirea datării cetății de la Tabula Buții la sfîrșitul secolului al XIV-lea ori chiar în veacul următor, este posibilă invocarea apropierilor cu cetatea de la Șcheia.

Sistemul de apărare a Țării Românești, în forma astăzi cunoscută și prezentată credem că trebuie privit ca unul fragmentar. Ne întrebăm dacă întregul mal oltean al Dunării a rămas în afara preocupărilor de apărare. Prezența a trei sate fortificate, către limita de sud a provinciei, pare că nu este întîmplătoare și poate nici excepțională. Eliminarea lor din strategia de apărare a statului nu este posibilă atît timp cît se cunoaște că fortificațiile nu se înălțau în alt regim decît cel domnesc, că și alte sate libere din zona submontană, puteau fi ținta unor atacuri venite

din Transilvania și deci erau potențial constructoare. Autorul nu poate delimita geografic apelul la datoria muncii la cetate afirmînd chiar că a fost o obligație generală (p. 197). Ea nu s-ar justifica numai prin numărul restrîns al cetăților comunicate.

Autorul evită consecvent să numească turnurile de la Grădeț, Drobeta și Poenari ceea ce au fost de fapt, respectiv donjoane. Indiferent dacă, constructiv, ele au o origine sud-dunăreană sau nu, funcțional rolul lor este explicabil numai prin influențe central-europene. La sud de Dunăre donjonul nu este cunoscut decît în statele greco-latine rezultate în urma cruciadei a IV-a. Este de accentuat că prezența unui castelan în fruntea armatei domnești a fost posibilă tot prin receptarea unor idei politice venite prin filieră transilvană. Se cunoaște că în epoca angevină castelanii au jucat un rol esențial în viața politică și militară a regatului maghiar și a voievodatului transilvan. Numele pîrcălabului este un import de origine germană, venit tot prin Transilvania. În prima parte a secolului al XV-lea numele de castelan și pîrcălab sînt paralele în documentele latine. Acestea sînt doar cîteva indicii care demonstrează rolul extrem de important pe care Transilvania l-a avut în conturarea și definirea unor realități militare legate de cetățile extracarpatice.

Într-un articol publicat în 1971, în „Buletinul monumentelor istorice", Gh. I. Cantacuzino ridica interesante probleme de comparatism istoric. Sincer regretăm că nu asistăm la o prelungire a ideilor conturate cu acel prilej. O prevăzătoare rezervă îl reține în paginile cărții sale, oferindu-ne o realizare liniară și clasică. Ne întrebăm cînd ne va vorbi despre intimitatea procesului de construcție a fortificațiilor, despre meșteri, transportarea materialelor, timpul de înălțare ori despre raportarea cetății la viața economică a zonei imediat înconjurătoare, de fapt despre tot ceea ce presupune subiectul ca atare.

Înțelegem că din diverse motive, editura i-a prelungit autorului publicarea cărții începînd din anul 1979. Această amînare a afectat însă bibliografia folosită. În fapt ultimele trimiteri bibliografice sînt către anul 1978 (puține la număr), demostrînd că nu avem de-a face decît cu o minimă reactualizare a tezei de doctorat susținută în 1977. A-i reproșa autorului lipsa unor lucrări de după acest an înseamnă o gratuitate fără sens. Ceea ce se mai poate aminti din literatura mai veche ar fi unele lucrări cu primordială valoare istoriografică dar și cu unele informații astăzi uitate. Nejustificată ni se pare lipsa trimiterilor către grupajele documentare realizate de către Csánki D. (*Magyarország történelmi földrajza a hunyadiak korában*, II, Budapesta, 1890, p. 14), Engel Pál (*Király hatalom és arisztokrácia a Zsigmond-korban (1387—1437)*, Budapesta, 1977, p. 158) și Milleker Bódog (*Délmagyarország középkori földrajza*, Timișoara, 1915, p. 151), Pesty Frigyes (*A szörényi bánság és szörény vármegye története*, II, Budapesta, 1878, p. 513—542). Din referințele privind cetatea de la Podul Dîmboviței am remarcat lipsa mai ales a unui articol al lui Gustav Treiber (*Die Burg bei Rucăr. Die Anlage der Burg.* în *Das Burzenland*, IV/1, Brașov, 1929, p. 56—57). Privitor la cetățile Dunării am sesizat absența literaturii istorice bulgare, foarte sensibilă la subiect mai ales prin Al. Kusev.

Dincolo de toate cele arătate ori de ceea ce s-ar mai putea completa ori contesta, lucrarea își va găsi locul meritat în istoriografia noastră. Receptarea sa ca moment al unei etape de cercetare este paralelă cu interesul pe care cititorul de istorie și-l descoperă într-un subiect de mare atracție ca acela al cetăților.

ADRIAN ANDREI RUSU

Constituirea statelor feudale românești, București, Editura Academiei, 1980, 327 p.

Publicate sub egida Institutului de Istorie „Nicolae Iorga" și Academiei de Științe Sociale și Politice, lucrarea de față (redactor coordonator N. Stoicescu) se vrea un omagiu aniversării a șase secole și jumătate de la memorabila bătălie de la Posada, care marca pentru întîia dată afirmarea națională a unui stat românesc.

Sub forma unei culegeri de studii, semnate de nume prestigioase ale medievisticii românești actuale, volumul prezintă totuși o unitate structurală remarcabilă prin tratarea unor momente esențiale ale procesului de întemeiere și consolidare a suprastructurii politice românești de sine stătătoare (tradiția daco-romană, premisele, întemeierea Țării Românești, a Moldovei, tradiția istorică asupra întemeierii și istoriografia ei, reflectarea noilor realități în vocabularul epocii, creație artistică în epoca întemeierilor).

Studiul de început analizează *Tradiția daco-romană și formarea statelor feudale românești* (Șt. Ștefănescu, p. 9—23), oprindu-se atît asupra ideii-forță a consiliului originii daco-romane și a tradiției politice perpetuate de romani de-a lungul secolelor, cît și asupra premiselor politico-demografice, teritorial economice prestatale la state feudale de sine stătătoare.

Autorul subliniază în mod deosebit rolul de idee politică—forță al tradiției descendenței daco-romane care a sporit puterea de rezistență a românilor în fața năvălitorilor migratori și a pregătit terenul reașezării vieți statale. Față de barbarii succesivi, populația romano-română din așa-numitele „romanii populare" păstra conștiința că ea reprezintă altceva, altă lume și ordine, că este depozitarea unor tradiții de civilizație așezată, care prin multiple fire o lega încă de imperiu" (p. 10).

Forța tradiției s-a manifestat și augumentat în epoca feudală prin tentative permanente de unificare pornite din toate provinciile românești.

R. Popa *(Premisele cristalizării vieții statale românești,* p. 25—39) folosește cele mai noi cîștiguri ale științei istorice românești în problema deosebit de grea a fazei prestatale a poporului român, schițînd o imagine prudentă, însă convingătoare a etapelor parcurse de societatea românească în mileniul migrațiilor în drum spre creația statală. Astfel, uniunile de obști de tipul „romaniilor populare", devenite ulterior *cnezate de vale* sau jupanate sînt înglobate prin sec. VIII—IX în formațiuni superioare, prestatale, de tipul *țărilor* sau *voievodatelor.* Totodată se constată o diferențiere socială în sens feudal prin desprinderea din cadrul obștii a unor elemente suprapuse: juzi, cnezi, voievozi, care începînd cu secolele IX—X își construiesc reședințe întărite. Autorul își susține construcția cu exemple concludente luate din istoria țărilor transilvane ale Maramureșului și Hațegului, mai familiare, dar și din alte părți ale pămîntului românesc, evidențiind unitatea, nu lipsită, desigur, de discontinuități, a dezvoltării istorice în perioada prestatală.

Conștient de dificultățile enorme și riscurile unor asemenea restituiri, în condițiile vidului documentar, R. Popa realizează o pledoarie pentru efortul pluridisciplinar — arheologia medievală în primul rînd, toponimia și onomastica, etnosociologia, antropologia, lingvistica — la deslușirea unei etape esențiale a istoriei noastre.

Într-un amplu studiu *(Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă [1241—1243] pînă la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotropirii ungare,* p. 41—95), Sergiu Iosifescu încearcă, pe baza întregului material documentar și istoriografic existent să refacă „scenariul" secolului de istorie care desparte prima atestare explicită a realităților sudcarpatice 1247 de încheierea domniei voievodului întemeietor la 1351—1352. Și reușește acest lucru într-o bună măsură, desigur în limita informației documentare, adăugînd cîștigurilor istoriografiei românești și străine de pînă acum, interesante puncte de vedere personale. Unele dintre acestea ne par totuși discutabile: traducerea expresiei latine *Lythway wayvoda* prin „voievodul din Lythua" sau „al Lythuei" (p. 48) sau apropierea dintre „pastores romanorum" de la Anonymus și amenințarea, pusă de *Cronica pictată* în gura lui Carol Robert la adresa lui Basarab „Ipse es pastor ovium mearum..." (p. 81). În anexă este reprodus un fragment aparținînd lui Henri de Sponde, episcop de Pamiers (Ariège, Franța) referitor la războiul din 1330, cu informații preluate după Bonfinius și Thuroczi, interesant pentru receptarea evenimentelor în istoriografia europeană a secolului al XVII-lea.

Nicolae Stoicescu discută într-un studiu amplu (*„Descălecat" sau întemeiere? O veche preocupare a istoriografiei românești. Legendă și adevăr istoric,* p. 97—164) istoriografia vastă a problemei începuturilor Țării Românești și dinastiei Basarabilor. Respingînd tradiția descălecatului, pe care o socotește o creație a secolului XVII-lea la curtea lui Matei Basarab, preocupat de a se legitima ca Basarab, autorul admite totuși că la baza acestei tradiții „stau tocmai aceste emigrări" (din

Transilvania — n.n.) (p. 122). 1290 — data descălecatului tradițional nu este probată convingător, ea se înscrie în epoca întemeierii, care este un proces de durată și nu poate fi opera unui singur an sau a unui singur „descălecător". Cît despre miticul Negru Vodă, sau Radu Negru, N. Stoicescu îl socotește a fi Basarab Întemeietorul, ambii termeni fiind supranume ale aceluiași personaj român. Teza pe care o reprezintă — des vehiculată de unii istorici mai noi — susține rolul determinant al procesului intern de întemeiere a Țării Românești și originii autohtone a întemeietorului. Și totuși, o tradiție a întemeierii interne și a originii autohtone a întemeietorului lipsește. Ni se pare, de asemenea, insuficientă explicația unei tradiții ca cea a „descălecatului" Țării Românești printr-o creație politico-cărturărească tardivă bazată pe simplul fenomen — permanent în evul mediu românesc (vezi D. Prodan, Șt. Meteș ș.a.) — al migrației românilor din Ardeal. Oricît de convingătoare ar fi cele mai multe ipoteze ale istoricului, clădite pe un masiv material istoriografic, sîntem de acord că ele nu rezolvă „definitiv problema", una din cele mai vechi și mai controversate ale istoriografiei noastre.

Studiul semnat de Șerban Papacostea *(Triumful luptei pentru neatîrnare: întemeierea Moldovei și consolidarea statelor feudale românești,* p. 165—193), care anunță o monografie închinată întemeierii statelor feudale românești, are ca obiectiv evoluția complexului de factori politici care s-au manifestat în spațiul estetic și sud-est-european în perioada 1335—1382, în care își manifestă independența la răsărit de Carpați statul moldovean și se consolidează poziția Țării Românești. Cadrul care a permis evoluția structurilor românești est-carpatice spre o alcătuire statală a fost restrîngerea ariei de dominație a Hoardei de Aur în fața ofensivei ungaro-poloneze după 1335, sprijinită masiv de românii din Țara Românească și Maramureș.

Autorul dovedește, de altfel, strînsa interdependență dintre procesul de constituire a statului moldovean și raporturile acestor două țări românești față de coroana ungară, analizînd în detaliu două momente concludente: translația dinastică spre Moldova a voievodului din Maramureș, țară românească evoluînd spre statul de sine stătător, și momentul 1359, al primei revolte moldovene antiangevine și al afirmării independenței politice a Țării Românești prin înființarea mitropoliei de la Argeș.

Nici perioada de apogeu a dinastiei angevine, uniunea ungaro-poloneză sub Ludovic I între 1370—1382, nu poate realiza mai mult pe plan politic și confesional: voievodatele românești de peste munți, prin forța lor proprie și beneficiind de sprijinul politic-spiritual al Bizanțului își afirmă tot mai viguros independența în ciuda unor acte de „închinare", conjuncturale și ținînd de mentalitatea epocii.

Rolul decisiv al arheologiei medievale într-o epocă de penurie documentară este probat încă o dată de contribuția Liei și Adrian Bătrîna: *Mărturii heraldice cu privire la începutul statului feudal independent Moldova* (p. 195—208).

Autorii aduc în discuție rezultatele cercetărilor din ultimii ani de la biserica domnească din Rădăuți. Elementele identificate în momentul ce „poate" fi atribuit lui Latcu permit reconstituirea însemnelor heraldice ale urmașului lui Bogdan și, pe această bază, concluzii importante: încadrarea în aria de civilizație a lumii feudale occidentale, confirmarea restaurării suzeranității angevine în intervalul 1377—1382 și inexistența unei legături dinastice masculine între Latcu și urmașul său Petru I Mușat.

Instituțiile statelor românești de-sine-stătătoare (vezi Al. Georgescu, p. 209—250) și anume acelea direct legate de pregătirea, cucerirea și apărarea independenței feudale de tip „de sine-stătător" țara, domnia, biserica, oastea cea mare, justiția, proprietatea țărănească liberă, formele de aservire a țărănimii sînt analizate de specialistul în istoria dreptului în contextul politic european și mai ales sud-est-european, dominat de modelul politic bizantin. Statele românești de sine stătătoare se integrează în ordinea politico-religioasă bizantină a vremii, în „familia de state" a imperiului constantinopolitan. Domnia românească autocrată se opune ecumenicității imperiale, o neagă pe aceasta, dar fără să părăsească „familia", element cumpănitor în respingerea asalturilor catolice ungaro-polone. Apariția domniei de sine stătătoare se înscrie în linia evoluției statale mondiale.

A. Armbruster *(Terminologia politico-geografică și etnică a țărilor române în epoca constituirilor statale,* p. 251—259) demonstrează cum denumirile politico-geografice relative la români, după o fază inițială de explozie terminologică, se restrîng treptat după constituirea statelor feudale, fiind în fond „variante cu deosebiri

formale pentru desemnarea uneia și aceleiași realități etnice" (p. 258). Oricare ar fi termenii care desemnează realitățile etno-politice și geografice de la sud și est de Carpați, ei se traduc identic: *Țara Românească* și, legat de aceasta, ni se pare esențială următoarea aserțiune „Țara este spațiul geografic locuit de români — de ceea este Românească" (p. 252)[1].

În secolul al XIV-lea, de mari împliniri pe plan politico-militar, culminînd cu întemeierea a două state de sine stătătoare, creația artistică românească înregistrează de asemenea un moment de vîrf, ilustrînd și, în același timp, servind creația politică. Analizînd realizările artistice dintre secolele IX—X și pînă către 1400, cu accent pe epoca întemeierilor (Biserica domnească Sf. Nicolae din Curtea de Argeș, Biserica domnească din Rădăuți, Cozia, ctitoriile cneziale din Transilvania etc.) V. Drăguț (*Creația artistică în epoca întemeietorilor de țară*, p. 261—324) demonstrează și pe plan artistic capacitatea de creație istorică a poporului român, realizatorul unei civilizații originale între Bizanț și Occident. Studiul este completat cu numeroase reprezentări grafice și foto (acestea într-o reproducere de calitate slabă) — auxiliar necesar al textului.

Lucrarea de față, editată sub auspiciile Institutului „Nicolae Iorga" al Academiei, deși întrucîtva scăzută de lipsa a două elemente de acurateță: un indice de materii și un rezumat adecvat într-o limbă de circulație, se constituie, prin valoarea contribuțiilor și omogenitatea remarcabilă pentru o culegere de studii, în ciuda faptului că nu aduc interpretări spectaculare, într-o chintesență la zi a istoriografiei întemeierilor românești.

IOAN DRĂGAN

Marius Porumb, *Pictura românească din Transilvania*, vol. I (sec. XIV—XVII) — *Die Rumänische Malerei in Siebenbürgen*, I. Band (14.—17. Jahrhundert), Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1981, 180 p. + 1 hartă și 117 figuri.

Lucrarea „Pictura românească din Transilvania", vol. I (sec. XIV—XVII) este una dintre cele mai valoroase sinteze de istoria artelor apărute în ultima vreme, marcînd o creație de responsabilă maturitate a cercetătorului Marius Porumb. Cartea a fost precedată și pregătită de o insistentă specializare a autorului în problemele artei medievale românești și central — sud-est europene, de o bogată serie de studii privind pictura românească transilvăneană și raporturile ei cu pictura românească în ansamblu, precum și de alte două cărți, apărute în 1968 (*Bisericile din Feleac și Vad. Două ctitorii moldovenești din Transilvania*, Ed. Meridiane, București) și 1975 (*Icoane din Maramureș — Ikonen aus der Maramureș*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca). Cea din urmă lucrare pomenită a apărut cu text bilingv româno-german, ca și lucraea de față (traducerea fiind datorată istoricului Konrad Gündisch), în vederea unei receptări adecvate și directe de către cît mai mulți specialiști și iubitori de cultură.

Cartea „Pictura românească din Transilvania" este scrisă întîi de toate din perspectiva istoricului și apoi din punctul de vedere al istoricului de artă, continuînd o tradiție de plăcută aducere aminte, inaugurată de Nicolae Iorga și continuată de Ștefan Meteș, Silviu Dragomir, Corina Nicolescu și mulți alții. Format în mediul specific al școlii istorice clujene, doctor în istorie din 1973, Marius Porumb reliefează și prin lucrarea de față calități deosebite de cercetător, ca precizîunea, echilibrul între analiză și sinteză, apelul la disciplinele auxiliare ale istoriei (epigrafia, paleografia, diplomatica etc.), precum și încadrarea fenomenului artistic transilvănean în cel general românesc.

După un *Cuvînt înainte*, în care autorul schițează istoriografia problemei și își explică metoda și concepția de lucru, derularea materialului faptic se face cro-

[1] Vezi în acest sens opiniile unui filolog, I. Coteanu, *Originile limbii române*, București, 1981, p. 60—62.

nologic și tematic: *Artă și artiști înainte de 1400, Pictura ctitoriilor cneziale, Arta românească din Transilvania în epoca lui Ștefan cel Mare, Secolul al XVI-lea: Coordonate bizantine și lumini renascentiste, Secolul al XVII-lea: Tradiții, interferențe, inovații.* Volumele doi și trei ale lucrării vor relua firul problematicii cu veacul al XVIII-lea și, respectiv, vor cuprinde un repertoriu al pictorilor (zugravilor) din Transilvania, cunoscuți pînă în prezent. În acest prim volum, autorul fixează cadrul istoric general, arătînd situația românilor transilvăneni, considerați schismatici și nerecepți din punct de vedere confesional și nealcătuitori de *natio*, din punct de vedere social-politic, în epoca voievodatului și principatului. Cu toate acestea, în carte se demonstrează că, în ciuda stăpînirii străine care a impus măsuri restrictive, românii și-au construit lăcașuri de cult pictate, între care cele mai vechi s-au păstrat în „țările" românești de margine ale Transilvaniei: Hunedoara-Hațeg, Banat, Maramureș, Zarand ș.a. Unele dintre ele sînt pomenite numai documentar, iar altele au fost evidențiate în urma săpăturilor arheologice. Cercetările ultimilor ani au pus în lumină existența în Transilvania, pînă în veacul XVI, a unei cnezimi românești puternice, cu rol de clasă feudală în formare în raport cu membrii de rînd ai obștilor, cnezime posesoare de sate, de curți, de cetăți și de lăcașuri de cult, cunoscătoare a limbii slavone reunită adesea în soboruri locale pentru rezolvarea problemelor obștii și pentru reglementarea raporturilor cu oficialitatea. Lucrarea aflată în atenție ne relevă sub formă de sinteză stadiul actual de cunoaștere a ctitoriilor cneziale, gustul pentru frumos și, uneori, chiar pentru fastuos al acestei lumi românești aflate pe drumul feudalizării. Este descrisă pictura, încadrată în modele și canoane, sînt pomeniți ctitorii cnezi și voievozi, sînt comentate inscripțiile slavone, e subliniată vremea de eflorescență a artei românești transilvane în epoca lui Iancu de Hunedoara. Raporturile cu țările românești extracarpatice reies cu precădere din studierea celei de-a doua părți a veacului al XV-lea, perioadă în care patronajul spiritual și, în unele momente, chiar politic asupra Transilvaniei era exercitat înțelept și statornic de marele voievod și ctitor Ștefan al Moldovei. Este subliniat cu îndreptățire aportul material și spiritual moldovenesc la edificarea momentelor din Feleac și Vad, influența stilului est-carpatic asupra altor opere de arhitectură și pictură din Transilvania, este reliefată circulația cărților, arta miniaturii și toată atmosfera de emulație pricinuită de moștenirea, întreținută prin filieră bizantină, a romanității răsăritene și de manifestare clară a conștiinței de neam.

Modelul bizantin, copleșitor pentru lumea ortodoxă, regenerat prin noile influențe renascentiste, va conferi veacului al XVI-lea — după cum demonstrează autorul — o personalitate artistică aparte. Transilvania, după Mohács, va dobîndi același statut politic, de teritoriu sub suzeranitate turcească, precum Țara Românească și Moldova, de aceea raporturile interromânești se vor accentua și în planul culturii.

Autorul descoperă și înfățișează în carte nume de meșteri moldoveni, zugravi de biserici și pictori de icoane din Transilvania, nume de ctitori darnici, ca domnul Petru Cercel din Țara Românească sau Mihai Viteazul, simbolul unității noastre politice medievale, devenit mai apoi simbol al unității naționale.

Veacul al XVII-lea, înfățișat în carte prin noile sale coordonate politice și culturale: reforma, intoleranță pentru ortodocși, va favoriza totuși utilizarea limbilor vorbite de popor ca limbi culte, iar tradiția bizantină va fi eludată treptat, pînă la conturarea distinctă a noului stil brîncovenesc. Slavonismul cultural, reînviat de Matei Basarab și Vasile Lupu, nu va putea îngrădi total noile sugestii umaniste. În această atmosferă generală, autorul relevă școlile de pictură semnificative, suprapunerea peste schemele tradiționale a unei cromatici înnoite ca și a unor detalii laice, ținînd de viața cotidiană. Vocația de ctitor a lui Constantin Brîncoveanu, influența școlii de pictură de la Hurez, păstrarea insistentă în Transilvania a modelelor muntenești și moldovenești într-o vreme de presiuni dinspre apus ale contrareformei catolice în finalul vreacului al XVII-lea, sînt toate acestea direcții de investigație reliefate în lucrare. Desigur, adevăratele concluzii se vor desprinde numai în finalul volumului al doilea al cărții, prin studierea aprofundată a veacului luminilor, dar de pe acum se pot formula unele aprecieri cu caracter general. Se remarcă buna compartimentare a materialului, eșalonat pe parcursul a mai mult de patru secole, precum și îmbinarea judicioasă la alcătuirea capitolelor a criteriului cronologic cu cel istorico-tematic. De pildă secolul al XVI-lea începe odată cu lupta de la Mohács (1526) și sfîrșește odată cu momentul Mihai Viteazul, iar

cel de-al XVII-lea veac se încheie odată cu domnia lui Brîncoveanu. Autorul are meritul de a fi știut să racordeze evoluția artei la marile etape ale istoriei social-politice, demonstrînd raportarea reciprocă între diferitele forme ale conștiinței sociale. Crearea cadrului istoric general, cadru în care se înscrie organic și fenomenul artistic, înfățișarea Transilvaniei ca o țară românească în evul mediu și sublinierea dependenței directe dintre prevalența etnicului și factura artisticului sînt aspecte pe care autorul a știut să le înfățișeze convingător. Caracterul nespectacular al artei românești, arhitectura din lemn, pictura icoanelor etc. au fost relevate în lucrare fără ostentație, cu simțul pentru echilibru și armonie specific spiritualității noastre. Influențele străine — elementele gotice, coordonatele bizantine, luminile renascentiste sau barocul ortodox — sînt prezente ca adaptări firești și ca preluări creatoare peste fondul artistic autohton cu personalitate precis conturată.

Lucraea beneficiază de un text german (aproape la fel de întins ca și cel românesc), prin care mesajul său poate fi integral și ușor preluat de membrii altor arii de cultură. Aparatului critic infrapaginal impecabil, i se adaugă o utilă bibliografie selectivă și un indice de localități care înlesnește substanțial consultarea lucrării. O semnificație aparte în economia lucrării, ca formă și conținut, are bogatul grupaj de ilustrații alb-negru și color, care, deși așezate la sfîrșitul textului și nu în cadrul textului, reprezintă cea mai bună cale de a urmări pe viu explicația teoretică a autorului, descrierea monumentelor, a imaginilor etc.

În sfîrșit, harta anexată lucrării este un mijloc concret de plasare la teritoriu a monumentelor de artă din Transilvania. Toate aceste împliniri ale cărții — copleșitoare în raport cu unele mici scăpări — se datorează, în parte, și condițiilor grafice deosebite oferite prin concursul de excepție al Editurii Dacia din Cluj-Napoca. De aceea, la capătul acestor cîtorva considerații putem împărtăși fără rezerve mulțumirea autorului de a fi dus la bun sfîrșit primul volum al unei asemenea anevoioase întreprinderi, fapt realizat cu preocuparea pentru adevăr a specialistului de marcă, dar și cu profesiunea de credință a celui deprins dintru început să-și iubească „neamul și acest pămînt românesc".

IOAN AUREL POP

Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană, vol. II, București, Editura politică, 1981, 347 p.

Survenind la numai cîțiva ani distanță după apariția volumului care conținînd studii privind așezarea sașilor în Transilvania, aportul acestora la evoluția urbanistică a zonei, participarea plebei săsești la răscolele iobagilor, contribuția săsească la dezvoltarea legăturilor economice dintre țările române și interferențele din domeniul tiparului în secolul al XVI-lea, marca debutul seriei de lucrări istorice dedicate cercetării unor aspecte importante vizînd istoria populației de naționalitate germană și procesul de întărire a înfrățirii ei cu națiunea română, cartea supusă atenției noastre încorporează continuitatea fenomenului la cote valorice superioare demersului anterior, atît sub raport cantitativ cît și calitativ îndeosebi. Subiectele de analiză diseminate și coroborînd fructuos metoda analitică și cea sintetică, amplitudinea epocii istorice vizualizate în analizele pertinent executate, surprinderea unor aspecte economice, social-politice și culturale din devenirea trecutului comun de luptă și muncă se constituie în imperative majore la care grupul de specialiști și cercetători au răspuns la unison prin concentrarea atenției și elaborarea unor studii cu valențe științifice deosebite.

Volumul de față se deschide cu studiul Majei Philippi despre seria de frămîntări sociale care au cuprins orașul Brașov și împrejurimile sale către sfîrșitul veacului al XVII-lea, drept consecință a ocupării Transilvaniei de către imperiali. Reinterpretînd datele răscoalei menționate de istoriografia burgheză și utilizînd documentele depistate în arhivele locale, autoarea oferă o panoramă veridică a desfă-

șurării meșteșugarilor și a plebei brașovene împotriva austriecilor, sprijinul denotat de către românii din Șchei precum și ajutorul solicitat și acordat de domnitorul Șerban Cantacuzino.

Dacă T. Nägler a analizat premisele așezării sașilor în Transilvania și aportul lor la dezvoltarea societății feudale românești, în volumul precedent și în monografia ulterior apărută, J. Wolf își propune în studiul său intitulat „Din istoria șvabilor în Banat (1717—1778)" să lumineze traiectoria colonizării populației respective în conivența numeroasei etnii românești majoritare. După trecerea în revistă a cauzelor emigrării și a situației emigrantului în țara sa de origine, se cercetează starea regiunii colonizatoare, administrația introdusă de Viena în Banat, precum și exploatarea țăranilor ori muncitorilor șvabi, truditori pe cîmp, în mine sau ateliere, supuși aceleași opresiuni din partea atotputernicilor epocii, exploatare comună care va genera o unitate de scopuri și de acțiune, validată prin tocmai raporturile cu autohtonii și mersul evenimentelor istorice ulterioare pînă la 1848.

Costin Feneșan în contribuția numită „Din istoricul Casei frăției minerilor și metalurgiștilor din Banat în secolul al XVIII-lea" subliniază trăsăturile principale ale formei de întrajutorare mutuală a minerilor și metalurgiștilor români, germani și maghiari, constituită pe baza consensului reciproc și a cotizării regulate a membrilor săi, care a luat ființă pe principii teritoriale, pe lîngă fiecare oficiu minier bănățean, în deceniul trei din veacul al XVIII-lea.

Rolul sașilor în acțiunea de transformare a economiei feudale transilvănene și dezvoltarea a celei capitaliste se evidențiază de către T. Nägler în periegheza făcută celor două laturi de bază ale economiei vremii, agricultura și industria incipientă. Autorul constată că în domeniul producției meșteșugărești, la granița secolelor XVIII și XIX, pe pămîntul crăiesc se dezvoltă un număr considerabil de întreprinderi noi, modernizate care vor concura sistemul tradițional al breslelor, vor înfrunta legislația feudală și vor constitui punctul de plecare pentru ramificarea industriei mașiniste.

Necesitatea înțelegerii și prieteniei dintre națiuni și popoare impusă de către însuși experiența revoluționară face obiectul cercetării întreprinse de prof. C. Göllner în studiul narînd despre năzuințele comune româno-maghiaro-germane pe tot parcursul revoluției de la 1848 din Transilvania. Preocupările pentru înfrățire apărute odată cu izbucnirea evenimentelor se urmăresc în traiectoria lor ascendentă și descendentă, în paralel cu decurgerea istoriei politico-sociale și înfrîngerea revoluției de către curtea vieneză. Astfel, se creionează atitudinea presei germane și a populației față de postulatele revoluționare, diferențiate după criterii sociale, patriciatul și intelectualitatea progresistă fiind situate la antipozi în privința punctului de vedere adoptat. Mișcările ample din regiunile mixte și propaganda unor personalități precum scriitorul brașovean A. Kurz ori cărturarul vizionar S. L. Roth, care fac propuneri concrete pentru modificarea statutului națiunii române, vor canaliza comprehensiunea fondului de locuitori germani vizavi de momentul Blaj și consecințele sale. Accelerarea faptelor istorice, remarcă autorul, în detrimentul rezolvării chestiunii naționale și a acordării de drepturi românimii majoritare, cazul Unirii forțate și a atrocităților deschise la adresa populației autohtone transilvane, vor impune declanșarea conflictului armat, care va diviza situarea sașilor, va reclama jertfe din partea acestora, proeminente precum S. L. Roth ori A. Kurz și îi va afla în vara anului 1849 la masa tratativelor româno-maghiare pentru stipularea unui consens privind conviețuirea frățească și în deplină libertate și egalitate.

Continuarea cooperării româno-germane minim fructificată în timpul revoluției se va analiza pentru segmentul de istorie politică desemnat de perioada guvernării „liberale". Exegetul S. Retegan periodizează momentele importante privitoare la tentativele și rezultatele dialogului dintre români și sași în epoca premergătoare instituirii Dietei de la Sibiu: opțiunea exprimată de A. Șaguna în cadrul activității senatului imperial lărgit conferința de la Alba-Iulia din februarie 1861, ca și cele două sesiuni ale Universității săsești, la care participă și delegați români și unde se tratează problema autonomiei transilvane. Dezbaterea va fi amplificată și fructificată în timpul celor două sesiuni ale Dietei sibiene (1863—1864), cu întreg cortegiul de legi și hotărîri însemnate pentru destinele popoarelor implicate, întruchipînd aspirația profundă pentru libertate națională și dreptate socială.

Politica șovină încetățenită de guvernele maghiare după instituirea dualismului în anul 1867 a contribuit la intensificarea acțiunilor protestatare a populației

românești, în alianță cu cea săsească, vizavi de legea naționalităților sau manevrele deznaționalizatoare pe tărîm cultural-școlar. Prelucrînd un bogat material de arhivă și presă, L. Popa și M. Rill zugrăvesc cîteva aspecte din bătălia purtată în comun de către români și sași pentru păstrarea ființei naționale neîntinate. În primul caz se descrie colaborarea avocatului apărării și a juriului alcătuit din meseriași sași în procesele de presă intentate lui N. Negruțiu, G. Barițiu și I. Mureșianu, între anii 1877—1879, covîrșitori pentru configurația statutului politic al României, demersul armat al acesteia fiind urmărit cu simpatie și încurajat de către populația și presa progresistă germană din Transilvania. Iar dovada concretă în direcția respectivă o constituie tocmai verdictul de nevinovăție pronunțat vizavi de publiciștii români incriminați de autoritățile austro-ungare. Opoziția comună româno-săsească împotriva legilor școlare din anii 1879—1883 se reliefează de către M. Rill tocmai prin amplitudinea mișcărilor stîrnite de jos în sus, de la nivelul masei amenințate și pînă la cei mai de seamă exponenți și apărători ai acesteia în Parlamentul de la Budapesta, unde răsună la unison glasurile de revoltă și protest unanim.

Mișcarea muncitorească din Transilvania și Banat încorporează aspecte multiple privind unitatea pregnantă a fenomenului conviețuirii, caracteristică esențială a istoriei transilvănene. I. Cicală și V. Ciobanu propun repere temeinice pentru reliefarea unității de acțiune a mișcării muncitorești pe traseul transilvan de după revoluție și pînă la unirea din 1918. Se relevă astfel generalizarea în timp și spațiu a ideii solidarității, circumscrisă formelor concrete de organizare politică, de la asociațiile de ajutor reciproc și profesionale la cele dintîi cu caracter deschis revoluționar. Autorii subliniază importanța și rolul propagandei socialiste a presei respective în epoca dată, precum și majoritatea participării comune a proletariatului transilvănean, indiferent de naționalitate, la evenimentele importante ale mișcării muncitorești în plan extins. Apariția și dezvoltarea sindicatelor, formarea organizațiilor social-democratice pentru naționalități, intensificarea bătăliei pentru emancipare politică și socială în primul deceniu al veacului XX, atitudinea față de primul război și participarea la desăvîrșirea făuririi statului național unitar român se constituie în momente descrise cu acribie de autori în reconstituirea întreprinsă pentru stadiul actual al cercetării mișcării muncitorești în ansamblul istoriei României. Prezentării separate, pe provincii, i se circumscrie și studiul executat de către W. Marin, privind aceeași temă a înfrățirii în dezvoltarea proletariatului bănățean, între aceleași delimitări temporale. Acum și aici apar anumite fenomene specifice în tratarea istoriei naționalității, datorate zonei și caracteristicilor de ordine și motivații diferite, fapt care va conferi mișcării muncitorești bănățene un rol de avangardă în evoluția mișcărilor revoluționare și democratice din România. Excerptînd cu migală periodicele muncitorești, editate în cîteva limbi și conținînd date edificatoare asupra evoluției fenomenului în cauză, autorul demonstrează în chip distins debuturile mișcării muncitorești de la sudul Transilvaniei, precum și cele dintîi acțiuni de solidarizare româno-maghiaro-germano-sîrbe. Dezvoltarea organizatorică fructificată la granița secolelor XIX—XX prin apariția primelor partide social-democrate și analizarea concepției vehiculate vizavi de rezolvarea problemei naționale vor conduce la cercetarea atitudinii din timpul primului debaclu mondial, cînd înfierarea consecventă a asupririi naționale și năzuința spre libertate deplină vor caracteriza demersul proletariatului revoluționar din Banat.

Ultimele studii din volumul prezent, aparținînd D. Nägler, A. Goția și lui Joachim Wittstock, abordează momente semnificative din desfășurarea relațiilor culturale româno-germane, și anume: contribuția editorilor sași la apariția și răspîndirea lucrărilor în limba română, începuturile cercetării și valorizării folclorului românesc transilvan de către învățați germani în veacul al XIX-lea, precum și chestiuni vizînd interpătrunderile culturale româno-săsești și șvăbești dintre anii 1800—1918. Incursiunea istoriografică întreprinsă de L. Giura pentru creionarea figurii lui S. L. Roth în conștiința românească încheie strădaniile meritorii și bine venite, prin acuratețea exprimării și concizia datelor conținute, pentru reliefarea unor crîmpeie din istoria naționalității germane și a înfrățirii ei cu națiunea română.

STELIAN MINDRUȚ

Nicolae Pauleti, *Scrieri*. Ediție îngrijită, prefață, note și glosar de Ioan Chindriș, București, Editura Minerva, 1980, 435 p.

În seria „Restitutio" a Editurii Minerva, unde se publică lucrări ale scriitorilor români care și-au adus contribuția la dezvoltarea culturii naționale (fără să reprezinte valori fundamentale), a apărut volumul *Scrieri*. Sînt adunate *Poezii originale. Folclor. Traduceri din Ovidiu*, datorate cărturarului transilvănean Nicolae Pauleti

Volumul debutează cu un binevenit studiu introductiv, semnat de editor și întinde la cercetările mai vechi ale lui I. Bianu, Al .Lupeanu-Melin, I. Mușlea, N. Comșa ș.a. și valorificînd rezultatele investigațiilor sale de arhivă (mai ales manuscrisele originale ale lui N. Pauleti, conservate la Biblioteca Academiei), o tematică variată și interesantă, relativă la viața și opera intelectualului format în climatul spiritual al Blajului prerevoluționar. Reținem, dintre problemele analizate de I. Chindriș: contribuția lui N. Pauleti în peisajul folclorului românesc din Transilvania în prima jumătate a veacului al XIX-lea, concretizată mai ales în culegerea *Cîntări și strigături românești de cari cîntă fetele și ficiorii și strigă jucînd /.../*, 1838; dimensiunile preocupărilor literare ale lui N. Pauleti în raport direct cu nivelul poeziei românești din Transilvania acelei epoci, fără să fie neglijat universul cărturăresc al Blajului în care și-a efectuat studiile tînărul versificator; activitatea literară a lui N. Pauleti (poezii originale și traduceri) la revista manuscrisă școlară *Aurora;* raporturile lui N. Pauleti cu cultura clasică greacă și latină (mai ales tălmăcirile din Ovidiu); destinul literar și metodologia sa poetică etc.

Din creația lui N. Pauleti care, prin forma de realizare artistică și prin conținutul său, îl definește ca pe un reprezentant tipic al preromantismului din Transilvania, I. Chindriș publică, după cum rezultă din *Notă asupra ediției* (pp. LXV—LXXXIII), *Poezii originale, Cuvîntări și strigături /.../* și *Traduceri din Ovidiu*. Editorul valorifică, în acest cadru, opera poetică (originală și traduceri) și folclorică a lui N. Pauleti, răspîndită în periodice și cea existentă în ms. 460—461, 462—463.

Scrierile lui N. Pauleti, restituite prin îngrijirea lui I. Chindriș, reprezintă importanță nu numai pentru poezia și folclorul românesc din Transilvania în prima jumătate a secolului trecut. Dacă parcurgem cu atenție o parte din textele incluse în volum, vom observa că multe dintre ele au o însemnătate aparte și pentru istoria învățămîntului românesc transilvănean din epocă, prin referințele directe la diferite aspecte din existența centrului școlăresc al Blajului în anii premergători revoluției pașoptiste. Din manuscrisul 460—461, am reținut poeziile *Ode la 30 ian. 1839* și *Verș. La moartea lui Ioan Pop, retor, în anul 1840, 11 ianuar*. Prima poezie cinstește un moment aniversar din existența școlilor blăjene, și anume sărbătoarea celor trei sfinți (30 ianuarie): Vasile, Grigore și Ioan. Cu acest prilej se organizau, cu concursul direct al profesorilor și elevilor, o serie de serbări. Versurile lui N. Pauleti sînt cauzate tocmai de această festivitate. A doua poezie a fost redactată în memoria lui Ioan Pop, elev în clasa de retorică a gimnaziului, decedat în timpul studiilor. *Partea a III-a Națională* din ediția de față cuprinde creații din ms. 462. Aici sînt incluse și două poezii, dedicate revistei școlare *Aurora*, moment de seamă în evoluția presei românești din Transilvania. Avem în vedere: *Aurora. Către clerul tiner d'Blas, la 1840. Prochemare și Reivirea Aurorei române*. Sînt editate trei ode din *Partea a V-a Gratulatorie*. Au fost închinate la trei personalități culturale și ecleziastice, care și-au legat o bună parte din activitatea lor de existența școlilor românești din Blaj. Avem în vedere: *În onoarea măriei-sale d. episcop Ioan Lemény, la onomastica de 1840, ian. 7; La sosirea domnului profesor doctor de teologie Iosif Pop de Ujfalău, din Universitatea Vienei, la Blaj în 1839; octobr.; La onomastica numelui d. Simion Crainic, prepozitului capitular de Blaș, 1840, febr. 3* În sfîrșit dar nu în ultimul rînd, trebuie să subliniem că, pentru preocupările literaro-cărturărești ale unor elevi de la școlile românești din Blaj, multe din rezultatele lor fiind publicate în revista *Aurora*, creația poetică a lui N. Pauleti, elaborată în perioada studiilor (1833—1841), rămîne un termen de comparație.

Cînd apreciem utilitatea ediției din scrierile semnificative ale lui N. Pauleti, realizată de I. Chindriș, trebuie să ținem seama de faptul că, prin volumul de față, se restituie în mod științific, patrimoniului nostru cultural creația poetică puțin cunoscută a unui reprezentant tipic al preromantismului românesc din Transilvania.

IACOB MÂRZA

Al. Zub, *A scrie și a face istorie (Istoriografia română postpașoptistă)*. Iași, Editura Junimea, 1981, 368 p. (Humanitas 21)

Temerarea întreprindere de a radiografia profilul istoriografic al unei epoci, calificată în istoriografia noastră ca una de tranziție de la vechiul la noul regim, complexă și deseori contradictorie, s-a validat pe deplin în ultima carte a istoricului ieșean Al. Zub. Temerară, pentru că diversitatea și complexitatea epocii se răsfrînge în varii aspecte în planul istoriografiei, care înregistrează ca un veritabil seismograf liniile de forță ale epocii, acordîndu-se sensului acesteia. Infuzia argumentului și a spiritului istoric manifestărilor politice, preponderența politicului, într-o epocă de instaurare a unui nou regim politic și național, au marcat culturalul și, în cadrul acestuia istoriografia mai mult decît se bănuia pînă acum, conferindu-i un anumit caracter, educativ și militant, dar și de superficialitate adeseori, cînd demersul istoriografic are numai o finalitate politică și nu una științifică.

Desfășurarea mișcării istoriografice românești după revoluția pașoptistă trădează o vădită continuitate metodică și de concepție cu epoca anterioară sub semnul ideologiei pașoptiste și a programului său istoriografic. Să observăm încă (P. Cornea) că unitatea pașoptismului se destramă, făcînd loc noilor curente ideologice, sub semnul cărora va evolua istoriografia spiritului critic și a pozitivismului.

În ciuda aparentei unități de metodă și concepție cercetătorul este confruntat cu marea diversitate a manifestărilor ce stau sub semnul muzei Clio, într-o polifonie în fața căreia distincția între istoriografie, istorism și spirit istoric este greu și adesea imposibil de făcut, în condițiile în care istoria pledează, angajează, delectează, informează sau educă un public, la rîndul lui divers policrom, în formare ca și gust, dar și componență. Delimitările și clasificările absolut necesare pentru ordonarea unei informații stufoase și inegale ca valoare au constituit o primă dificultate pentru Al. Zub, depășită cu erudiție și claritate printr-un excelent plan în care a structurat cartea; tendințe și orientări, deziderate și înfăptuiri, orizont teoretic și metodologic.

Cartea înregistrează cu finețe analitică și erudit comparatism progresul înregistrat față de epoca istoriografică anterioară, încorporîndu-și moștenirea iluminismului și a epocii prerevoluționare, progres ilustrat pe plan tematic, al subiectelor și domeniilor pe care le îmbrățișează istoriografia, al surselor și adaptării modelelor din istoriografia europeană, în plan teoretic și metodologic, ca urmare a avansului romantismului, în instituționalizarea istoriei știință. Fiecare dintre aceste înnoiri comportă o analiză nuanțată, raportată la nivelul de înțelegere și sensibilitatea epocii anterioare, dar ne rezumăm să le enunțăm sub semnul generic al progresului în istoriografie. Evident pot fi avansate și alte puncte de vedere în legătură cu unul sau altul dintre istoricii clasificați sau caracterizați, dar aceasta este o chestiune particulară, care nu modifică imaginea unei epoci. Rămîne un bun cîștigat pentru istoriografia noastră cartea lui Al. Zub, cu schema de tratare a epocii istoriografice și cu concluziile ei generale sau particulare, în această remarcabilă ambiție de a oferi tabloul epocii. Istoriografia postpașoptistă se oferă cu generozitate în acest sens, motiv pentru care putem să-i conferim caracterul de imagine a unei epoci din istoria românească, reconstituită cu remarcabil meșteșug de Al. Zub.

N. BOCȘAN

George Bariț și contemporanii săi, vol. V, Ediție de Ștefan Pascu, Ioan Chindriș, Gelu Neamțu, Dumitru Suciu și George Cipăianu. Coordonator: Ștefan Pascu. București, Editura Minerva, 1981, 386 p.

Inițiativa editării corespondenței Bariț, salutată și apreciată pe măsura apariției tomurilor anterioare, se validează și în cazul celui de al V-lea volum, ale cărui calități și reușite confirmă, dacă mai era cazul, utilitatea, valoarea și actualitatea acestei istorii epistolare a secolului XIX, veritabilă frescă a spiritului public românesc, reconstituită cu migală și un excelent profesionalism.

Concordant cu inițiativele înregistrate în cultura universală, care acordă un credit tot mai mare corespondenței ca izvor istoric și literar, colectivul care îngrijește seria face și în cazul volumului V un remarcabil efort filologic și istoric, oferind cititorului tezaurul epistolar a cinci personalități de marcă ale secolului XIX transilvănean — Vasile Popp, Iosif Hodoș, Dimitrie Moldovan, Ilie Măcelariu și Ioan Micu Moldovan — reprezentativi pentru epocă și viața publică românească. Noul volum din seria epistolarului barițian, ca și celelalte dealtfel, împreună cu întregul efort depus în ultimii ani de publicistica românească, remarcînd aici îndeosebi meritele editurii Minerva, la care se adaugă alte multe exemple, restaurează corespondența în drepturile ei ca sursă pentru reconstituirea trecutului, a atmosferei epocii, și a concepțiilor socio-politice, pentru înțelegerea climatului și vieții publice, dar și pentru descifrarea istoriei ideilor, a culturii în general, a vieții intelectuale sau artistice, a gîndurilor celor mai intime ale oamenilor epocii moderne. În ierarhia surselor istorice, corespondența recîștigă pentru epoca modernă, ca și pentru cea medievală (o remarca Nicolae Iorga în seria volumelor publicate: Scrisori de domni, Scrisori de boieri, Scrisori de negustori etc.) unul din primele locuri, motivînd efortul înregistrat astăzi în toate țările pentru tezaurizarea ei în repertorii care s-au impus rapid ca monumente ale culturii universale prin actualitatea, valoarea ca instrument de lucru și extraordinară bogăție de informații pe care o încorporează.

Sînt motivații pentru efortul și demersul contemporan, pe care-l înregistrăm cu satisfacție și în cultura noastră, cu deosebire pentru corpusul corespondenței Bariț, care acoperă aproape un secol de istorie, adresîndu-se unui public cititor divers și interesat, care regăsește cu satisfacție în lectura scrisorilor crîmpeie de viață din veacul trecut, nealterate de intervenții exterioare, expuse spontan, fără intenționalitate istorică, cu savoarea epocii, calități care amplifică valoarea informațională și formativă a corespondenței, plasînd-o în primul plan al ierarhiei surselor istorice de care vorbeam. Sînt tot atîtea motive care pledează pentru continuarea acestui remarcabil început, pentru consolidarea lui, cu atît mai mult cu cît aparițiile editoriale cu un atare conținut s-au bucurat de o primire excelentă din partea criticii și a cititorilor.

Volumul V al epistolariului barițian poartă cititorul de-a lungul unei întinse perioade 1837—1891, de la apusul Luminilor pînă la acel agitat fin de siècle pozitivist, cu prelungirile sale romantice, introducîndu-l în mai toate frămîntările spiritului public, de la publicistică la viața politică, intelectuală, școală sau biserică, economie și administrație, justiție și viață parlamentară, lupte naționale și represaliile împotriva acestora, viață academică și istorie literară, manuale și carte științifică, oameni, locuri, fapte, într-un amalgam lipsit aparent de o anumită ordine, cu care ne-a obișnuit îndeobște didactică, dar cu atît mai plauzibil și real, cu cît este o istorie cotidiană a societății românești, cu oamenii în dinamica faptelor zilnice, articulați la dimensiunile societății, cu gîndurile, sentimentele, ideile dar și prejudecățile, patimile sau limitele speciei. Să recunoaștem că acesta este cursul spre care evoluează istoriografia contemporană în ambiția ei de a reconstitui o istorie a oamenilor și că în acest efort corespondența acoperă un mare gol în rîndul izvoarelor istorice.

Sînt motive deci care ne îndreptățesc să salutăm reușita colectivului condus de acad. Ștefan Pascu, format din Ioan Chindriș, Gelu Neamțu, Dumitru Suciu și George Cipăianu, care ne-au oferit o carte aleasă, elaborată cu pasiune și erudiție, așa cum ne-au obișnuit și pînă acum și de la care așteptăm în continuare celelalte

tomuri ale corespondenței barițiene, nu numai ca o datorie de îndeplinit către înaintași, cît mai ales pentru utilitatea acestor instrumente indispensabile cercetărilor de istorie, istorie literară, economică, a dreptului, istoria învățămîntului, a culturii în general.

NICOLAE BOCȘAN

Roman S. Ciorogariu (1852—1936). Studii și documente., Oradea, 1981, 471 p.

Micromonografia Roman Ciorogariu, care prefațează volumul de documente privind viața și activitatea acestui remarcabil exponent al vieții naționale românești din Transilvania, prilejuiește autorilor V. Popeangă și Gh. Lițiu o incursiune amplă și pertinentă în istoria vieții naționale românești din părțile vestice, într-un moment de turnură a istoriei românilor din monarhia dualistă, marcată de criza dualismului și noul spirit, mai ofensiv și dinamic pe care-l ilustrează mișcarea națională românească.

Prezent în toate marile evenimente care au imprimat noul curs al mișcării naționale, de după 1881, Ciorogariu s-a impus ca o personalitate multilaterală, activînd cu un remarcabil profesionalism în varii domenii, de la școală, cultură, biserică, pînă la activitatea politică.

În toate aceste domenii ale vieții publice românești Roman Ciorogariu a fost angajat într-un sens constructiv, impunîndu-se ca un artizan al noii direcții în politica românească din monarhie, în viața școlară, culturală în general, în viața economică, vizînd consolidarea unității și coeziunii interne a națiunii române în fața tendințelor de deznaționalizare accentuate, vădite la început de veac.

O remarcă aparte pentru publicistul Roman Ciorogariu, autorul acelor excelente pagini din „Zile trăite", afirmat în foiletoanele politice ale „Tribunii Poporului" și ale „Tribunei" din Arad, deopotrivă educator și militant politic, ce continua tradițiile progresiste ale presei române ardelene de sorginte pașoptistă.

Interesante pagini sînt consacrate înfăptuirii unirii din 1918, rolului activ al românilor din părțile vestice la marele eveniment al istoriei noastre moderne. Activitatea lui Ciorogariu în Bihor, în toamna anului 1918, ilustrează pregnant concordanța de idei și fapte a elitei conducătoare cu masele, care a imprimat caracterul democratic și revoluționar evenimentelor ce au culminat cu Marea Unire.

Educatorul și omul de școală, constituie o altă coordonată a activității complexe pusă în slujba mișcării naționale, școala și instituțiile școlare avînd un rol deosebit în modelarea generației unirii, a educației în spirit național a maselor populare, care a făcut posibilă adeziunea unanimă a maselor la programul politico-național al elitei conducătoare. În fruntea publicațiilor și a instituțiilor școlare, Roman Ciorogariu a imprimat un spirit național și de înalt profesionalism, orientînd școala pe o direcție convergentă idealului general românesc.

În sfîrșit autorii înfățișează activitatea lui Roman Ciorogariu în cadrele bisericii, în fruntea instituțiilor bisericești, cărora le-a imprimat un curs identic cu al celorlalte domenii în care s-a manifestat.

A doua parte a lucrării este o amplă frescă a vieții publice românești din Transilvania, reflectată în documente personale sau corespondența lui Ciorogariu, purtată cu personalități de marcă ale culturii și politicii române din Transilvania sau România. Editate cu rigoare și profesionalism, cu un bogat aparat critic și științific, ediția de documente reprezintă un util instrument pentru cercetătorul istoriei moderne a Transilvaniei, căruia îi oferă un bogat și prețios material documentar.

NICOLAE BOCȘAN

Discursuri de recepție la Academia Română. Ediție îngrijită de Octav Păun și Antoaneta Tănăsescu. Prefață de Octav Păun. Documentar de Antoaneta Tănăsescu. București, Editura Albatros, 1980, 396 p.

Academia Română, întemeiată în 1866 în acea efervescență culturală și științifică ce a urmat Unirii Principatelor din 1859, de atunci și pînă astăzi forul științific cel mai înalt din țară, a adoptat curînd practica *discursurilor de recepție*. Acestea erau rostite de către noii membrii ai Academiei, într-un anume răstimp de la alegerea lor, și evocau, de regulă, activitatea predecesorului în fotoliul academic. Treptat însă, discursurile de recepție, fără a abandona creionarea personalității predecesoare, au fost canalizate înspre dezvoltarea unei teme, a unei probleme de mare importanță și de noutate din specialitatea respectivă, stabilindu-se, astfel, prețioase puncte de reper pentru cercetările viitoare.

Noua formă retorică pe care o practica Academia a constituit, în același timp, o modalitate prin care se asigura legătura între membrii acestei instituții științifice, primul contact între instituția academică și noul ei membru.

După o regretabilă întrerupere de un sfert de veac, practica ceremonialului discursurilor de recepție a fost reluată de către Academia Română în 1974, odată cu ultimele alegeri de noi membri. Rezultatele științifice comunicate cu acest prilej devin bunuri cîștigate în planul științei românești.

O istorie a Academiei Române este imperios necesar a fi scrisă pentru a fi pus în valoare rolul important pe care ea l-a avut în știința și cultura românească. Investigația în acest scop va face apel, cu siguranță, la discursurile de recepție, ca una din formele de activitate a instituției academice.

De aceea, apariția la Editura Albatros a volumului îngrijit de Octav Păun și Antoaneta Tănăsescu, *Discursuri de recepție la Academia Română*, valorifică în parte materialul rămas de pe urma acestei forme de activitate promovată de înaltul for științific. *Prefața* lui Octav Păun constituie o punere în temă, pentru ca *Documentarul* și *Lista discursurilor de recepție tipărite în publicațiile Academiei*, întocmite de Antoaneta Tănăsescu să ofere prețioase puncte de reper în legătură cu istoricul Academiei Române.

Dintre discursurile rostite sub cupola Academiei, îngrijitorii volumului au reținut textele a 24: Al. Papiu Ilarian, P. Poenaru, A. D. Xenopol, Ioan Bogdan, Duiliu Zamfirescu, N. Iorga, B. Șt. Delavrancea, V. Pârvan, O. Densușianu, S. Mehedinți, O. Goga, Alex. Lapedatu, M. Sadoveanu, D. Gusti, G. Enescu, I. Petrovici, Th. Capidan, G. Petrașcu, L. Blaga, N. Bănescu, L. Rebreanu, P. P. Negulescu, Iorgu Iordan, C. C. Giurescu. Primul dintre discursuri inclus în volum este celebru: a fost rostit de Al. Papiu Ilarian la 14 septembrie 1869, fiind cel dintîi rostit în incinta sacră a Academiei; în al doilea rînd, el trata *Viața, operele și ideile lui Gheorghe Șincai*, în felul acesta făcîndu-se legătura între activitatea istorică a *Școlii ardelene* și cea din forul academic, prin care cercetarea științifică românească era instituționalizată la nivelul întregii țări.

Din ultimele discursuri reținute în volum, cu care el se încheie de altfel, a fost preferat tot un istoric: Constantin C. Giurescu, discurs rostit la 15 februarie 1975.

Volumul are predispoziție pentru istorie (8), oameni de litere (6), lingviști și filologi (3), artiști (2), pentru discursurile rostite de specialiști în domeniile umanistice deci, lectura lor fiind atractivă și instructivă pentru categorii mai largi de cititori.

Observația noastră principală vizează însă punctarea textelor, fragmentarea discursurilor de recepție, precum și a răspunsurilor academice rostite în aceeași ședință solemnă, fapt care deranjează pe cititor și specialist deopotrivă.

Volumul rămîne o intenție lăudabilă și o contribuție la cunoașterea acestei forme de activitate a Academiei Române, instituție vrednică de a fi tratată într-o lucrare mai vastă de istorie.

NICOLAE EDROIU

Corespondența lui George Moroianu (1891—1920), vol. I. Ediție îngrijită, introducere, note și comentarii de Șerban Polverejan, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1981, 338 p.

Cu discreția cuvenită unui editor care reușește mai întotdeauna să rămînă în penumbra realizărilor sorgimentate și să reliefeze dimpotrivă valoarea întreprinderii reiterate circuitului științific, Șerban Polverejan, sîrguinciosul cercetător al istoriei moderne autohtone, cu contribuții notabile deja privind mișcarea de emancipare socială și națională la granița secolelor XIX—XX, dintre care se evidențiază cercetarea activității politice a Ligii culturale în străinătate și volumul despre Memorand, din 1973, îngrijește, introduce, notează și comentează scrisorile primite în limba română de către una din personalitățile de seamă ale curentului național românesc transilvan din perioada respectivă.

Înregistrînd la activ participări notabile și viabile la facilitarea ieșirii din anonimat a unor autori și lucrări cu renume bine consolidat în istoriografia noastră actuală, să ne referim așadar la un O. Ghibu, S. Pușcariu sau V. Braniște, autorul prezentei ediții de corespondență ne face cunoscut, cu acribie științifică și printr-un aparat critic migălos conceput, un prim set din epistolarul G. Moroianu, scrisorile adresate către acesta în română, urmînd ca cele în limbi străine să facă parte dintr-un alt volum. Fondul depistat cu ani înainte la Muzeul brașovean, fotocopiat în întregime și consultabil la filiala Bibliotecii Academiei din Cluj-Napoca se află aranjat în ordinea alfabetică a emitenților, delimitarea cronologică fiind intrinsecă fiecărui emitent în parte. Desigur că operarea prin intermediul criteriului valoric a fost determinantă în efectuarea unei selecții riguroase, la fel ca și în cazul altor volume de corespondență editate.

Ș. Polverejan trasează în introducerea cărții — considerată prea sumară vizavi de o asemenea personalitate și epocă — cîteva traiecte din viața și activitatea figurii centrale a dialogului epistolar consemnat. Născut lîngă Brașov, făcîndu-și studiile liceale în localitatea de sub Tîmpa și cele universitare de un pronunțat caracter economic în străinătate, la Anvers, Paris și Tübingen, unde va obține doctoratul în științe economice și financiare G. Moroianu se va stabili în România și va îndeplini în mod succesiv misiuni diplomatice în aparatul Ministerului de externe. Contactul permanent cu străinătatea și opinia publică internațională îi vor permite să mesajeze frecvent cauza românilor transilvăneni și justețea demersului lor pentru emancipare socială și națională, iar în final pentru făurirea statului național unitar. În 1918, de exemplu, va fi reprezentul românimii din Monarhia austro-ungară în cadrul Departamentului propagandistic de la Forreign Office, apoi consilier tehnic al delegației României la tratativele de pace de la Paris și membru în Comisia colonială și a minorităților, cu sediul la Geneva. În perioada interbelică va profesa și va fi rectorul Academiei de înalte studii comerciale și industriale, între 1926—1936, în care calitate va edita revista cunoscută, „Observatorul social-economic". Se va sfîrși din viață la Brașov, în anul 1945, lăsînd în urma sa și pentru posteritate pilde de activism militant pentru națiunea și țara sa, precum și lucrări științifice care încununează truda omului politic și calitățile alese ale profesorului universitar.

Cele 255 de scrisori provenind de la 42 de corespondenți, mulți dintre aceștia, precum Gr. T. Brătianu, S. Mehedinți, G. G. Mironescu, S. Perieteanu-Buzău, R. Rosetti, D. A. Sturdza, V. A. Urechia sau I. Ursu, oameni de seamă ai vieții politice și culturale de la București, ori figuri ale fenomenului politic românesc transilvănean, ca: A. Bârseanu, G. Bogdan-Duică, V. Goldiș, A. Lapedatu, I. Maniu, Al. Vaida-Voevod recompun și reflectă frămîntările și atitudinea eflorescentă resimțită de partidul național român din Transilvania și „Liga Culturală" pe durata de timp delimitată de pregătirea actului înaintării memoriului din 1892 și desăvîrșirea unității statale. Văzute în ansamblu, se poate afirma cu îndreptățire că totalitatea mesajelor însumează informații prețioase vizînd desfășurarea unor evenimente de ordin politico-cultural, date social-economice valoroase despre momente distincte din evoluția activismului românesc transilvan precum și fapte despre modalitatea

organizării multiple a propagandei românești în vremea celei dintîi conflagrații și în preajma deschiderii lucrărilor Congresului de pace din capitala Franței.

Debutul corespondenței schimbate între conducătorii Ligii și G. Moroianu înfățișează misiunea și calitățile asumate de cel din urmă ca și diriguitor al secțiilor din Anvers, Paris, Londra în anii însemnați ai conștientizării mentalului apusean de ceea ce se făptuia pe linia deznaționalizării forțate în Transilvania ultimului deceniu al veacului XIX. Caracterul, tonul și obiectul scrisorilor se vor modifica permanent în funcție de scurgerea anilor, de semnatari și preocupările exprimate față de G. Moroianu, ajuns consul la Londra sau atașat comercial la Viena. Opiniem totuși în considerarea mesajelor schimbate în epoca făptuirii unirii ca fiind cele mai exponențiale vizavi de evenimente și realizatorii acestora, și, probabil că tomul următor va defini în sens major adeziunea străinătății la împlinirea aspirației dintotdeauna a națiunii române.

Excelenta inițiativă a prestigioasei edituri clujene care prin colecția Testimonia oferă specialiștilor și iubitorilor muzei Clio deopotrivă momente de înaltă cultură și spiritualitate, valorizează acum și astfel un instrument de cercetare bogat și prețios de date și fapte, cu un aport viabil la mai profunda desțelenire a istoriei moderne transilvănene. Meritul realizatorului cărții rămîne incontestabil, prin tocmai rîvna depusă și selecția judicioasă întocmită, prin analizele complementare și totdeauna edificatoarea cuprinse de note, mărturii de profesionalism distins și informare permanentă, în deplin consens cu exigențele unei ediții în adevăr științifice, în adiacența indicelui cuprinzător și absolut necesar și a ilustrației, deloc neglijabile la atari execuții restitutive.

Într-un cuvînt, autorul reușește să redea în volum culoarea de epocă necesară reintegrării oamenilor și acțiunilor respective în circuitul nu totdeauna ușor de captat într-un studiu istoric, care să edifice editorul și cititorul de stringența persistării în direcția unor asemenea lucrări care să disece istoria mai depărtată sau mai apropiată pentru uzanța contemporaneității, avide de cunoașterea veridică a trecutului.

STELIAN MÎNDRUȚ

Nicolae Iorga, Discursuri parlamentare. 1907—1917, București, Editura politică, 1981, 369 p.

La mai puțin de un deceniu după publicarea însemnărilor vizînd dezbaterile Camerei deputaților din perioada interbelică, fostul reporter parlamentar Ion Constantinescu ne oferă, sub auspiciile aceleași receptive edituri, un florilegiu din cuvîntările rostite de marele savant și istoric Nicolae Iorga la tribuna parlamentară între anii 1907—1917, act de restituire facilitat și de experiența acumulată de către îngrijitorul ediției în timpul celor opt ani petrecuți în redacția „Neamului românesc" de după primul debaclu mondial. Materialul nepublicat în întregime în afara „Monitorului Oficial", excerptat după notele stenografice din care se reproduce numai esențialul, poartă pecetea experienței de istoric și a judecății speciale formată din practică, prezentînd două însușiri — după mărturisirea geniului indiscutabil al istoriografiei autohtone dintotdeauna —, anume: inspirarea din izvorul larg, impersonal, fără interese racordat la dezvoltarea țării și a neamului, apoi judecata istoricului care țintește viitorul și nu se cantonează în prezent.

În cuvîntul introductiv se reiau date și fapte culese din opere biografice sau din lucrări mai vechi ori mai recente despre personalitatea titanului gîndirii românești pentru a se fundamenta cele două coordonate ale discursurilor din epoca dată: profilul de luptător pentru cauza țărănimii, anticipat de activitatea de la „Semănătorul" și „Neamul românesc" și angajarea totală în demersul pentru făurirea statului național unitar, caracteristici care impun figura patriotului militant, cu un front de activitate social-politică conștient asumat tocmai din îmboldul epurării tarelor societății românești din primii ani ai secolului XX.

Excursul privitor la invocarea unor momente din viața și activitatea cărtura-

rului se execută la modul preambulului, creionînd pe cel care va simți plenar firea și ritmul vieții, care datorită inteligenței pătrunzătoare, a judecății deosebit de mature și a capacității de înmagazinare formidabile, coroborate cu talentul polemic în extensiune, se va implica în viața publică și politică de timpuriu tocmai prin apărarea moralei în foiletoanele de presă. Ofensiva hotărîtă va fi purtată împotriva racilelor sociale, moravurilor claselor suprapuse constituind ținta criticii juste și persistente executate în cadrul mișcării protestatare de esență moralizatoare. Aici și acum se va ralia N. Iorga climatului tot mai favorabil țărănimii la debutul veacului XX, problema agrară formînd majoritatea în excursurile teoretice realizate prin cuvîntările adresate nici presei și nici alegătorilor, ci circumscrise problemelor stringente vieții rurale. Semnificativă în acest sens rămîne atitudinea istoricului în contextul evenimentelor anului 1907, cînd abordarea stării sociale a satului românesc devine preocuparea principală pentru faptul politic, evenimentul literar și senzația de presă.

Calitățile proprii și renumele dobîndit pe plan științific asociate cu interesul stîrnit și animația ca și orator explică relativa lipsă de menajamente în angajarea la dezbaterea parlamentară, faptul amplificării argumentării în contextul în care mandatul se considera a fi o misiune, aliniată pasiunii pentru bătălia politică deschisă, iar tribuna se dovedea mai întotdeauna reduta inaccesibilă pertractorilor și celor fără o fizionomie morală și politică bine definită. După debutul înregistrat în anul 1907, cu discuția la mesajul asupra politicii generale guvernamentale, N. Iorga va puncta decisiv în alte dezbateri importante din epocă, ca: proiectul de lege privind reglementarea învoielilor agricole, cel vizînd organizarea judecătorească, apoi reînființarea Casei rurale, modificarea organizării comunale, problema Teatrului Național, chestiunea restaurării monumentelor istorice ca și cea a utilizării catedrelor unversitare ca mijloc de recompensare politică.

Întregirea națională a constituit o altă temă majoră a cuvîntărilor rostite de savantul-istoric sub cupola Parlamentului, în conivența tratării problemei agrare arzătoare. Patriot militant și exponent al conștiinței naționale, veșnic dreaptă și trează, N. Iorga propaga și reclama ieșirea României din tabăra Puterilor Centrale, în tocmai conjunctura favorizată de războaiele balcanice, și pregătirea militară pentru desăvîrșirea unificării statelor. Alegerile succesive în calitate de deputat de Prahova pînă la intrarea României în primul război mondial de partea Antantei îi vor da putința profesorului universitar să dialogheze de pe băncile parlamentare în chestiuni stringente vieții politico-sociale, economico-culturale cotidiene, de la problemele de politică externă și polemica cu Maiorescu în privința limbii utilizabile în corespondența diplomatică pînă la situația școlilor române din Macedonia și pensia de scriitor care se cuvenea văduvei marelui dramaturg I. L. Caragiale. Expectativa politico-militară dintre 1914—1916 va fi consecvent combătută de N. Iorga în paginile „Neamului românesc", în conferințele de la Văleni sau Ateneu, la „Liga culturală" sau în dezbaterile vizînd nevoile imediate ale înzestrării armatei naționale. Drama-traumă din cugetul și conștiința națiunii întregi datorată ocupației străine și refugiului se repercutează în mod firesc și asupra atitudinii și manifestărilor istoricului, care va reuși să depășească totuși starea de cădere morală și va îmbărbăta populația și oficialitățile deopotrivă, pe calea presei și a oratoriilor din Camera deputaților (vezi discursurile din 25 dec. 1916 și din mai 1917, în care elogiază vitejia oșteanului român). Recunoașterea supremă pentru întreaga activitate depusă în slujba realizării aspirației de secole a națiunii române va fi încorporată de alegerea lui N. Iorga, în dec. 1919, ca președinte al dezbaterilor parlamentului României întregite.

Ajunși la capătul excursului minimal făptuit vizavi de o atare întreprindere istorică, ținem să evidențiem cu prisosință meritele unei atari străduințe bine documentate, care îmbogățește fondul de date ale trecutului istoriei contemporane cu date noi și revelatoare, mult mai directe pentru lector prin tocmai facilitarea găsirii celor care au făurit istoria mai depărtată ori mai apropiată. Metodă uitată cu rezultate fructuoase în cercetarea istorică din alte țări, repunerea în circulație a marilor personalități și valori oratorice care au contribuit la săvîrșirea unor momente capitale din devenirea țării și poporului respectiv, culegerile de cuvîntări ori discursuri considerăm că reprezintă un cîștig însemnat pentru istorie și iubitorii acesteia.

STELIAN MINDRUȚ

Traian Ionescu-Nişcov, *Relaţii social-culturale ceho-române. Epoca modernă*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1981, 209 p.

În continuarea şi totodată extensia monumentalei corespondenţe Jan Urban Jarnik, apărută în 1980 şi însumînd schimbul de mesaje dintre savantul ceh, pasionat pe drept cuvînt de modul de viaţă şi civilizaţie românesc, şi personalităţile politice şi culturale din România care au încurajat şi sprijinit activitatea depusă pentru cunoaşterea limbii şi a culturii autohtone, slavistul exeget, cu studii vizînd relaţiile poporului român cu vecinii slavi, editorul de numeroase izvoare documentare, specialistul recunoscut în mediile istorice din ţară şi străinătate care este Tr. Ionescu-Nişcov ne oferă într-un stil plăcut şi totuşi sobru o panoramă a interferenţelor social-culturale ceho-române pentru segmentul de timp delimitat de perioada modernă. Văzînd lumina tiparului în cadrul deja prestigioasei colecţii iniţiate de către editura clujeană despre relaţiile dintre naţiunea română şi alte popoare, indiferent de scară geografică sau amplitudine istorică — franceze, americane ori cubaneze — volumul de faţă tinde să încetăţenească punţi de legătură dintre popoarele ceh şi român, care în pofida situării pe meridiane diferite şi a receptării timpurii ori tîrzii a rezultatelor spiritului european, există fortuit, indirect, imprevizibil chiar sau fără conciliabule prealabile dictate de motive politice. Caracterul sporadic, iniţial, cristalizat cu timpul şi cu extinderea legăturilor de o diversitate cuprinzătoare — corespondenţă, vizite de studii, traduceri — vor conduce la instaurarea trăiniciei şi a continuităţii în schimbul de opinii, în contextul unor împrejurări nu totdeauna marcate de o anume importanţă, cum se chiar constată de către însuşi autor în cuprinsul analizei pertinente realizate.

Culegerea prezentă de studii, reunind lucrări originale sau care au fost publicate şi apar modificate în volum, asignabilă pe deplin unui demers istoriografic reuşit vizavi de interpătrunderile ştiinţei istorice române şi cehe pe anumite probleme, se deschide în mod firesc cu creionarea unor preliminarii în situarea începuturilor colaborării româno-cehe. Periplul balnear debutînd cu Barbu Ştirbei şi Hagi Pop la începutul secolului trecut şi datorat terapeuticii apelor termale de la Karlovy-Vary îi va angaja, de exemplu, pe I. H. Rădulescu şi Gh. Asachi care vor lăsa informaţii interesante despre realităţile respective. Corespondenţa născută între publicişti şi oamenii politici către a doua jumătate a veacului „naţionalităţii", cînd K. H. Borovský îi va propune lui G. Bariţiu iniţierea unei modalităţi de trimitere reciprocă de publicaţii, sau C. A. Rosetti şi Gr. Sturdza vor intra în corespondenţă cu gînditorul-patriot, urmaşul lui Palacký, anume L. F. Rieger în chestiunea unei federalizări balcanice, va marca astfel profund cursul ulterior al mesagelor schimbate cu diferite ocazii şi în diverse probleme stringente.

Cea în care istoriografia cehă va lua poziţie, în mod direct sau indirect, faţă de teza imigraţionistă, succint dar bine trecută în revistă de autor în cele trei faze de evoluţie cercetate, angrenînd nume şi intervenţii notabile în epocă. Să notăm, deci, cronologic, argumentele vehiculate de P. Šafařik în 1844, pe cele ale savantului K. J. Jireček, în 1875, fără să omitem contribuţiile importante ale lui Jung, Urban Jarnik şi L. Pič, care prin corespondenţă sau analize la faţa locului au colaborat tacit la răspunsul elaborat ştiinţific şi obiectiv la campania de polemici declanşată de reprezentanţii istoriografiei idealiste germane şi maghiare în chestiunea originii poporului român. Filiera indirectă se susţine de către autor în situaţia unui Haşdeu, Tocilescu, Xenopol, Onciu sau Bogdan care denotă receptivitate faţă de opiniile ştiinţei istorice cehe, chiar dacă în dese cazuri nu se declară de acord cu aserţiunile cuprinse în lucrările ştiinţifice consultate.

Suita de portrete, arbitrar denumită de noi astfel, deoarece se intercalează în mod obiectiv şi cronologic între descrierile cu caracter istoriografic realizate cu aleasă competenţă de către Tr. Ionescu-Nişcov, este introdusă prin prezentarea personalităţii cărturarului K. J. Jireček, exeget al istoriei popoarelor balcanice, cel dintîi istoric străin care introduce în circuitul literaturii europene de specialitate valori ale ştiinţei istorice române. Contactele multiple şi îndelungate facilitate de corespondenţa asiduă cu Tocilescu, Nistor, Grămadă şi mai apoi cu N. Iorga şi I. Bogdan vor însuma şi consfinţi participările reale şi viabile, de ambele părţi, la

dezvoltarea analizei și cercetării faptului istoric al devenirii națiunilor din zona Balcanică.

După punctarea căutărilor întreprinse de către B. P. Hașdeu în soluționarea veridicului ori falsului conținut de „manuscrisele cehe" de la începutul secolului al XIX-lea și sublinierea activității depuse de J. Kramerius, profesorul de la Cernăuți, cunoscător al limbii și literaturii române traducător din N. Gane, autorul detaliază triada personalităților cehe care au contribuit plenar la evoluția relațiilor bilaterale în timpul celui dintîi conflict mondial. J. Urban Jarnik, abatele Zavoral și preotul J. Spachta sînt cei care întreprind acțiuni social-instructive, șezători, asistență socială, fac traduceri pentru a ajuta și ușura convalescența soldaților români răniți din lazaretele pragheze. Ecoul în presa din Transilvania și România precum și recunoștința din vreme și ulterioară se vor materializa în alegerea primilor doi ca membri ai Academiei Române și imortalizarea celui de-al treilea în inimile și conștiința celor cărora le-a mijlocit educația și existența lipsită de griji în mijlocul conflictului și a unei țări străine.

Ultimul studiu din volum, tratînd despre cercetarea mișcării husite în istoriografia română, vine în completarea demersului publicat cu ani în urmă în „Studii" vizavi de oglindirea fenomenului respectiv în analiza științei istorice străine. Se evidențiază astfel luările în contact dinainte de anul 1944 ca și rezultatele cele mai recente ale specialiștilor marxiști români: Șt. Pascu, M. Dan, Ș. Papacostea, C. C. Giurescu, L. Demény.

Aprecierile din final au menirea să sublinieze oportunitatea unei atari întreprinderi care sondînd și utilizînd în întregime bogatul material de corespondență depistat în țară și străinătate poate conferi imaginea de ansamblu a unui dialog extrem de fructuos între reprezentanții culturii și civilizației unor popoare vecine și prietene în decursul istoriei trecute și prezente.

STELIAN MINDRUȚ

Ioan Silviu Nistor, *Contribuții mureșene la Marea Unire din 1918*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1981, 279 p.

Continuînd o excelentă inițiativă, inaugurată prin publicarea actelor Consiliului Național Român din Blaj, editura clujeană Dacia oferă cititorilor, în prestigioasa colecție „Testimonia", monografia și o parte a actelor Consiliului Național Reghin, aducînd o incontestabilă contribuție la cunoașterea pe verticală a evenimentelor din toamna anului 1918. Apropierea istoricului de detaliile și particularitățile specifice în care s-a manifestat procesul revoluției burghezo-democratice românești din toamna frămîntatului an 1918, îngăduie o cunoaștere în profunzime a dimensiunilor procesualității istorice, o cercetare preliminară necesară pentru reconstituirea exactă a evenimentelor care au conlucrat la înfăptuirea unirii din 1918. Publicarea documentelor consiliilor naționale române, în curs în istoriografia noastră, prilejuiește concluzii și observații noi de natură să îmbogățească tabloul istoric cunoscut pînă acum la nivelul general, al întregului teritoriu românesc.

Cartea istoricului clujean este o contribuție prețioasă în acest sens prin noutatea informațiilor pe care le dezvăluie, metoda și concepția în care tratează un eveniment în aparență local, cu implicații însă în manifestările generale ale românilor, pentru concluziile prețioase cu care încheie demersul interpretativ. Pornind de la un bogat material documentar și de la o bună cunoaștere a cercetărilor anterioare, Ioan Silviu Nistor realizează o monografie a evenimentelor din toamna anului 1918 în ținutul Mureșului superior și în zona estică a Cîmpiei Transilvaniei, tratate dintr-o perspectivă globală, care-i permite autorului să formuleze concluzii de ordin general sau să puncteze detalii și particularități generate de aspectele concrete pe care le-a dezvoltat procesul istoric în această zonă.

Argumentînd caracterul de revoluție al evenimentelor menționate, I. S. Nistor înfățișează caracterul lor de masă, aducînd în prim planul scenei istorice personajul central — poporul. Mișcările populare au oferit o bază socială largă revoluției burghezo-democratice care în final a realizat cel mai important obiectiv național

din programul revoluției democratice românești. Într-o concordanță deplină cu elita conducătoare, ilustrînd receptarea lozincilor și programul național, factorul popor a dat greutate și soliditate, prin forța numărului și impresionanta solidaritate, inițiativei naționale, conferindu-i caracterul democratic. Fuziunea deplină pînă la identitate a celor două planuri ale procesului revoluționar, încă de la începuturile sale, constituie o trăsătură caracteristică a evenimentelor din toamna lui 1918, care a anticipat manifestarea de la 1 Decembrie, printr-o succesiune de plebiscite spontane dinspre popor, în sensul programului de autodeterminare. Este o contribuție marcantă a cărții, aplecată într-o secțiune a ei, spre descifrarea modalităților de aplicare a dreptului la autodeterminare în zona Mureșului superior.

Substanța studiului monografic o formează, însă, constituirea și activitatea C.N.R. județean, a consiliilor cercuale și comunale, exemplară prin metoda cu care a discernut dintr-un bogat material faptic, pentru spiritul critic și ordonarea materialului, într-o viziune cantitativă, dar și apreciativă. Remarcăm și demersul comparatist, în legătură cu alte zone dlin teritoriile românești, în tentativa salutară de a plasa evenimentele din zona Mureșului superior în ansamblul procesului istoric din toamna anului 1918.

Autorul pune în evidență întregul mecanism funcțional al sistemului ierarhic de consilii, legăturile cu C.N.R. central, cu consiliile cercuale și comunale, atribuțiile și activitatea cotidiană a acestora, în legătură cu problemele care confruntau Transilvania sau zona Mureșului superior după război. Cartea este, din acest punct de vedere, un excelent argument pentru capacitatea organizatorică a consiliilor naționale, pentru imensul travaliu desfășurat de întreaga națiune română în vederea preluării puterii, pentru organizarea Transilvaniei pe principii democratice. Documentele publicate și studiul introductiv care le însoțește lămuresc, cu mai multă precizie, statutul juridic al consiliilor, de organe ale puterii, deopotrivă politice și administrative, care soluționează problema puterii într-o manieră revoluționară și democratică, oferindu-se ca un argument în favoarea caracterului de revoluție burghezo-democratică. În același spirit autorul reconstituie sistemul gărzilor naționale, ierarhia și atribuțiile acestora, componența și activitatea lor. În sfîrșit, autorul reconstituie activitatea de preluare a puterii politice și administrative, măsurile și inițiativele în domeniul învățămîntului, creionînd în cîteva fraze portretele liderilor români care s-au remarcat în activitatea politică din toamna anului 1918 în zona Mureșului superior. Secțiunile finale ale cărții au fost consacrate alegerilor de delegați la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia și primirii armatei române în această regiune, completînd, într-o viziune globală, tabloul istoric al toamnei lui 1918.

O remarcă în plus pentru metoda de editare a documentelor de o mare varietate, pentru spiritul critic și selectiv, ca și pentru aparatul științific bogat și la obiect care le însoțește, trădînd deopotrivă erudiție și metodă, o bună cunoaștere a surselor și istoriei acestor locuri.

Cu cercetarea sa istoricul clujean I. S. Nistor aduce o contribuție însemnată la cunoașterea istoriei unirii din 1918 prin încadrarea detaliului și a particularului în faptul de istorie națională.

NICOLAE BOCȘAN

Gheorghe Buzatu, *România și trusturile petroliere internaționale pînă la 1929*, Iași, Editura Junimea, 1981, 272 p.

Istoria modernă și contemporană a înregistrat pînă acum o serie întreagă de „probleme", adică momente sau fenomene socio-politico-economice care au concentrat la maxim atenția unei părți din omenire ori a lumii întregi. Incontestabil, însă, de cînd tehnologia de producție a intrat în era mașinismului, chestiunea combustibilului se punea la modul imperativ. Sursele energetice deveneau necesitățile vitale ale ceea ce se numea REX MACHINA. Dar, poate, numai în ultimii zece ani comunitatea planetară a sesizat în forme alarmante, „problematizînd" pînă la

paroxism, ce loc au ocupat izvoarele de energie în mersul istoriei din ultimul secol, firește prin viziunea „crizei energetice" din zilele noastre.

Lucrarea istoricului Gheorghe Buzatu vine să ne prezinte tocmai o temă de acest fel, răspunzînd, desigur, multor întrebări, frămîntări ale interesului general și, cu deosebire ale celor preocupați de istoria veacului din urmă. Cu toate acestea, ne grăbim să adăugăm că cercetarea de față nu este un rezultat al momentului și conjuncturii, ci fructul unei perioade îndelungate de investigație, ecoul „crizei energetice" actuale permițînd o lărgire interpretativă, o nuanțare axiologică. Din mărturisirile intenționale ale autorului, dar și din conținutul cărții aflăm că s-a urmărit mai ales politica petrolieră a statului român pînă la 1929 și poziția trusturilor petroliere, iar nu simpla înfățișare a unui compartiment economic.

Netăgăduitul rang de rege al combustibililor i s-a atribuit petrolului printr-un consens dus în veacul nostru pînă la mitizare și permanentă metaforizare. Explicitarea unei atari situații ne este făcută de Gh. Buzatu printr-o sintetică și foarte consistentă înfățișare a gîndirii economice și politice mondiale, în legătură cu ascensiunea țițeiului pe terenul producției industriale, de unde a desprins lucid și sistematic angrenajul constituirii și activității marilor trusturi petroliere internaționale. Într-un asemenea cadru, capitolul *Problema mondială a petrolului la sfîrșitul secolului al XIX-lea și în primele trei decenii ale secolului al XX-lea* cuprinde un extrem de interesant expozeu despre tendințele divergente ale atotputernicelor trusturi internaționale și marilor puteri, pentru acapararea zăcămintelor de țiței de pe glob, precum și începuturile profesării unei politici petroliere proprii a statelor mici deținătoare de asemenea rezerve energetice.

Pe bună dreptate istoricul ieșean insistă asupra anilor primului război mondial, emițînd judecăți de valorizare cu valabilitate și în prelungirea perioadei postbelice. În fapt, concluziile lui Gh. Buzatu se apropie de cele ale francezului René Sédillot cînd, în *Histoire du pétrole*, se spunea despre relația între războaie și petrol că acesta din urmă nu apare în postura de vinovat principal cu ocazia primei conflagrații mondiale. Dar, în aceeași vreme, rămîne valabilă aprecierea extrasă în acele momente de Clemenceau cînd susținea că „Fiecare picătură de petrol valorează cît o picătură de sînge". De aici rezulta marea atenție ce se va acorda țițeiului la sfîrșitul războiului și în epoca următoare.

După ce situează locul petrolului în politica românească pînă la 1918, lucrarea lui Gh. Buzatu procedează la deschiderea unei problematici extrem de complexe și dificile, aceea a raportării intereselor interne și internaționale față de țițeiul din România. Dar, înainte de a ajunge la precizări clarificatoare, capitolul al treilea ne înfățișează contextul economic și politic al României după terminarea războiului, ca suport al conexiunii cu tematica următorului capitol ce cuprinde o largă descriere a modului de manifestare a intereselor marilor puteri învingătoare, a trusturilor și întregii lumi postbelice pentru petrolul românesc. Firește, nu lipsește nici prezentarea reacției guvernelor din țara noastră, fie că este vorba de participarea la Conferința păcii de la Paris, la diverse reuniuni economico-politice europene și mondiale ori prin elaborarea unor măsuri legislative de ordin intern care vizau direct chestiunea relevată.

Cu siguranță că în cugetarea autorului elementul forte al construcției lucrării este dat de perioada cînd în România se poate detecta o politică petrolieră conștient susținută, anume după primul război mondial. De aceea și bogăția de-a dreptul luxuriantă a informațiilor asupra epocii cuprinsă între 1918—1929. Cu plasticitatea și rafinamentul omului de cultură care este Gh. Buzatu, dar și ținînd cont de faptele obiective, se reliefează cele mai însemnate acte politico-legislative ale României postbelice în domeniul petrolului, selectarea lor făcîndu-se în funcție de importanța reală pentru dezvoltarea țării și contribuția adusă la susținerea progresului economico-social. Depășind stadiul unor cercetări pe aceeași temă de la noi, Gh. Buzatu analizează nu doar intențiile afișate de diferite partide și guverne, ci îndeobște realizările politicii petroliere, felul cum s-au transpus în realitate programele electorale sau de guvernămînt, utilitatea lor pentru evoluția României, rezultatele concrete obținute. Și nu doar pentru a circumscrie problematica într-un cadru internațional, ci dintr-o necesitate firească a discursului istoric, semnatarul lucrării realizează un capitol — al șaselea — extrem de dens despre reacția trusturilor internaționale și marilor puteri imperialiste față de legea mine-

lor (1924—1929), din aceasta reieşind şi statutul României în concertul relaţiilor internaţionale din deceniul al treilea.

Analizînd politica petrolieră a României, Gh. Buzatu desprinde o multitudine de soluţii şi efecte ale unei reale probleme ce preocupă, la gradul cel mai înalt, omenirea şi în zilele noastre. Din această contextură se evidenţiază, credem noi, interesul aparte cu care se lecturează lucrarea nu doar de iubitorii de istorie sau specialişti, dar şi de toţi cei preocupaţi de actualitatea imediată şi de viitor. Căci are dreptate autorul atunci cînd afirmă că istoria politicii petroliere în România, pe care a cercetat-o, înseamnă pentru multe state contemporane evidenţierea efectelor deja verificate ale unor experienţe, soluţii politico-economice. Şi concluziile ce se desprind din lucrare vin să argumenteze justeţea strategiei energetice a României contemporane, aşa cum aceasta este concepută şi aplicată de politica partidului nostru.

Dacă în conţinutul de idei şi fapte lucrarea lui Gh. Buzatu prezintă un interes atît de mare, noi considerăm că se datorează şi felului cum cartea a fost scrisă, nefiind în discuţie atît stilul — care şi el este impecabil, de o precizie şi o seriozitate demne de cele mai înalte aprecieri — cît mai ales meşteşugului de istoric care implică nu numai tehnică ştiinţifică, ci şi o demnă ţinută morală, calităţi intelectuale şi umane de excepţie, respectul pentru adevăr şi profesionalism. Trebuie remarcat faptul că luicrarea lui Gh. Buzatu se constituie într-un moment de sinteză a preocupărilor de la noi pe această temă, dar că ea nu este un produs final deoarece interesul istoriografic n-a fost atît de intens pînă în prezent, autorului revenindu-i sarcina, deloc uşoară, de-a ne prezenta relevanţe, dar şi de-a le însoţi cu argumentaţii dintre cele mai puternice, mergînd pînă la cercetarea de adîncime a fenomenului. De altminteri, dorind să contribuie la dezvoltarea istoriografiei noastre, autorul face o foarte competentă prezentare a tuturor surselor documentare şi literatura de specialitate consultate, deschizînd, deci, calea noilor cercetări care se impun, fără pretenţii de monopol istoriografic. Credem că acesta este cazul unei deosebite deontologii profesionale, pusă în slujba înaintării istoriografiei naţionale şi a culturii în România.

Este bine ştiut că o greutate de seamă în cercetarea istoriei contemporane se întîlneşte în selectarea izvoarelor şi faptelor. Gh. Buzatu, deşi a investigat surse de prima mînă — de la arhive locale şi centrale din ţară, pînă la fonduri arhivistice din străinătate —, cu toate că este deţinătorul unei informaţii impresionante, extrem de vastă, din literatura istoriografică, economică şi politologică autohtonă şi internaţională, a reuşit o selecţie critică judicioasă, fără a încărca lucrarea cu date nesemnificative, dar nici lăsînd vreo afirmaţie de evaluare neacoperită cu dovada cea mai convingătoare.

Tema şi lucrarea recenzată de noi fiind, după mărturisirea autorului, rodul unei investigaţii „de durată şi de predilecţie" (p. XIX), se impune şi prin ţinuta ştiinţifică de excepţie. Bazată pe o foarte largă şi serioasă documentare, răspunzînd unor cerinţe acute ale cercetării ştiinţifice istoriografice, cartea cuprinde şi un capitol de bibliografie care vine să argumenteze şi spusele noastre de mai sus, dar mai ales — şi credem că aceasta a fost dorinţa autorului — să incite la noi investigaţii, să le orienteze şi să contribuie colegial la elucidarea istoriei petrolului în România. Conţinînd şi un rezumat în limba franceză, cartea se încheie cu un indice general, fiind aşadar, un demn exemplu de exigenţă ştiinţifică.

VASILE PUŞCAŞ

CRONICA ACTIVITĂȚII ȘTIINȚIFICE A INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE ȘI A CATEDREI DE ISTORIE A UNIVERSITĂȚII DIN CLUJ-NAPOCA PE ANUL 1981

Pentru membrii Institutului de istorie și arheologie și ai Catedrei de istorie a Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, anul 1981 a fost unul de noi realizări în domeniul cercetării istorice. Pe baza planului integrat de cercetare științifică, activitatea Institutului și Catedrei a fost orientată înspre teme majore și prioritare în cîmpul investigației istoriografice, la unele teme fiind asigurată, în fazele primare, și participarea studenților Secției de istorie-filozofie din cadrul Universității.

Planul unic de cercetare științifică pe anul 1981 a cuprins 26 de teme, dintre care 8 teme de plan de stat (dintre care 2 teme ale Catedrei, 3 teme ale Institutului și 3 teme la care au lucrat colective comune), 14 teme de plan departamental (4 ale Catedrei, 5 ale Institutului și alte 5 rezolvate de colective comune de cercetători și cadre didactice), 4 teme fiind interne, ale unor membri ai Catedrei. Planul de cercetare științifică pe anul 1981 a fost realizat în întregime. Dintre temele mai importante investigate menționăm redactarea într-o primă formă sau pregătirea pentru tipar de către colectivele de redacție ale volumelor II, VI și XI a tratatului de Istoria României; elaborarea volumelor III, IV și V din tratatul de *Istorie universală*, (au redactat capitole C. Mureșan, S. Goldenberg, I. Kovács, A. Magyari, A. Csetri și V. Vesa); cercetarea civilizației geto-dacilor (necropola de la Fîntînele, I. H. Crișan; așezarea fortificată de la Teleac, V. Vasiliev; cetatea dacică de la Costești, H. Daicoviciu, I. Glodariu); viața urbană și rurală în epoca romană și romano-bizantină (așezarea de la Obreja, D. Protase; castrul roman de la Porolissum, N. Gudea, E. Chirilă; castrul roman de la Turda, M. Bărbulescu; castrul roman de la Gilău, D. Isac; atelierul de fierărie de la Mediaș, I. Winkler). Colective de specialiști de la institut și Catedră au întocmit noi volume din corpusurile de izvoare istorice naționale la care au fost antrenați istoricii clujeni, cum sînt: corpusul de inscripții din Dacia romană (izvoarele epigrafice și numismatice latine de la Apulum, I. Piso, D. Protase), repertoriul arheologic al Transilvaniei (județul Cluj, I. H. Crișan, E. Chirilă, I. Winkler, V. Vasiliev, M. Bărbulescu); repertoriul cetăților și fortificațiilor medievale din Transilvania (M. Rusu), repertoriul monumentelor medievale de arhitectură din Transilvania (cele din județul Sibiu, Gh. Arion, M. Benkő, M. Porumb, N. Sabău, A. Kovács, V. Marica, A. Moraru, M. Țoca, Șt. Matei); colecția *Documenta Romaniae Historica* (partea I a volumului XIV, cuprinzînd anii 1371—

1375, A. Răduțiu, S. Belu, I. Dani, V. Pervain, K. Gündisch, M. Wolff); corpusul de izvoare privind răscoala lui Horea (partea I a vol VII, cuprinzînd documente din fondul Guberniului Transilvaniei acad. Șt. Pascu, N. Edroiu, A. Magyari, L. Gyémánt, V. Wollmann, L. Täuber; corpusul de documente privind revoluția de la 1848—1849 din Transilvania (vol. VIII, L. Botezan, A. Egyed, H. Mureșan, G. Neamțu, M. Bodor, A. Csetri, Șt. Imreh); colecția de documente privind problema națională a românilor din Transilvania (vol. VI, partea I-a, S. Retegan, G. Cipăianu, D. Suciu); documente privind lupta forțelor progresiste pentru dezvoltarea social-economică și politică a României întregite (partea a II-a a vol. V, I. Cicală, Gh. Hristodol, L. Báthory, Gh. Iancu, I. Nistor). Un colectiv de cercetători a bibliografiat lucrările apărute în anii 1980—1981 pentru *Bibliografia istorică a României, vol. VI (1979—1984)* (Gh. Hristodol, M. Știrban, L. Báthory, G. Iancu, N. Bocșan, D. Marga).

Temele interne, studiate de unii membri ai Catedrei, se referă la opera istorică a lui Samuil Micu (P. Teodor); formarea și dezvoltarea arhivelor în Transilvania medievală (S. Jakó); curente în istoriografia romană antică (I. Bitay); individ și societate în epoca merovingiană (B. Daicoviciu); orașul medieval (S. Goldenberg).

La cercetarea unor teme din plan și-au adus contribuția cei mai buni studenți ai Secției de istorie-filozofie din cadrul Universității, care în timpul celor două semestre, în cursul practicii productive au lucrat la colectivele Institutului și Catedrei, pe șantierele arheologice, la Arhivele Statului, la muzeele și bibliotecile din Cluj-Napoca.

Ca rezultat al cercetărilor din anii anteriori, membri Institutului și Catedrei au publicat, în cursul anului 1981, mai multe cărți, numeroase studii, articole, recenzii, dări de seamă, articole de popularizare a istoriei. Dintre acestea menționăm volumul de *Studii dacice* apărut sub redacția prof. univ. H. Daicoviciu (Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1981, 201 p.), ampla lucrare a savantului I. I. Russu, *Etnogeneza românilor* (București, Edit. științifică și enciclopedică, 1981, 466 p.), volumul XI (1356—1360), din colecția *Documenta Historica Romaniae. C. Transilvania*, sub redacția acad. Ștefan Pascu (București, Edit. Academiei, 1981, 658 p.), lucrările de istoria artei datorate lui Marius Porumb privind *Pictura românească din Transilvania. Vol. I. (sec. XIV—XVII)* (Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1981, 180 p. + ill. + hartă), Vioricăi Guy Marica despre *Pictura germană între Gotic și Renaștere* (București, Edit. Meridiane, 1981, 295 p.) și lui Mircea Țoca, intitulată *Șase decenii de plastică românească militantă* (Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1981, 256 p.+il1.); *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania tipărite în limba română 1701—1847*, întocmit de A. Răduțiu și L. Gyémánt (București, Edit. științifică și enciclopedică, 1981, 352 p.+il1.); volumul 5 din corespondența *George Barit și contemporanii săi* (București, Edit. Minerva, 1981, 386 p.), lucrarea lui Egyed Ákos, *Falu, város, civilizáció* (București, Edit. Kriterion, 1981, 360 p.) sau cea a lui Ioan Silviu Nistor, *Contribuții mureșene la Marea Unire din 1918* (Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1981, 280 p. + pl.).

Numeroase sînt studiile și articolele publicate de istoricii clujeni în reviste de specialitate sau în poligrafii, îmbrățișînd principalele probleme ale cercetării istorice referitoare la epocile veche, medie, modernă și contemporană.

Numărul al XXIV-lea pe 1981 al *Anuarului Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca*, avînd 490 p. cuprinde un prim grupaj de studii referitoare la crearea, cu șase decenii în urmă, a Partidului Comunist Român și intensificarea mișcării muncitorești și comuniste în perioada interbelică, studii semnate de Vasile Vesa, Ion Cicală, Báthory Ludovic, Marcel Știrban, Gheorghe Iancu; Gh. Hristodol este autorul studiului privind condițiile de viață ale muncitorilor de la „Industria Sîrmei" — Cîmpia Turzii și lupta lor împotriva exploatării în perioada 1920—1940.

Cu prilejul împlinirii unui secol de la unificarea partidelor naționale românești din Transilvania, L. Maior semnează un studiu pe această temă iar acad. Ștefan Pascu pe cel referitor la *Anuarul* Institutului de istorie din Cluj-Napoca la 60 de ani de la prima apariție.

Alte studii și articole din volum tratează interferențele româno-bizantine în sec. IX—XII (acad. Ștefan Pascu), relațiile economice între est și vest în sec. XV—XVIII (S. Goldenberg), arta românească din Transilvania și legăturile ei cu Moldova lui Ștefan cel Mare (M. Porumb), situația iobăgimii transilvănene în sec. XVIII—XIX (I. Ranca, A. Egyed), despre periodicul românesc „Concordia" apărut în anii 1861—1866 (G. Neamțu), colaborarea românilor, slovacilor și croaților în perioada 1890—1900 (M. Krajčovič).

La rubrica *Miscellanea* sînt publicate note privind cultura geto-dacilor, istoria social-politică și culturală a Transilvaniei în evul mediu și la începutul epocii moderne. Volumul cuprinde, de asemenea, discuții asupra raporturilor dintre istorie și toponimie (A. Răduțiu), artei gotice în România (Gh. Arion), revoluției românești de la 1848 din Transilvania (acad. Ștefan Pascu).

Volumul pe 1981 al *Anuarului* Institutului se încheie cu recenzii și note bibliografice, cu cronica activității științifice a Institutului de istorie și arheologie și Catedrei de istorie pe anul 1980 și a importantei manifestări științifice desfășurate la București în august 1980, cel de-al XV-lea Congres internațional de științe istorice.

Cele două fascicole ale publicației Catedrei de istorie, *Studia Universitatis „Babeș-Bolyai"*, *Historia* pe anul 1981 (80+80 p.) inserează studiile și articolele privitoare la idealul comunist în mișcarea muncitorească din România în perioada 1918—1921 (V. Pușcaș), castelanii din comitatul Hunedoara în secolul al XV-lea (A. A. Rusu), politica economică a autorităților habsburgice în Transilvania la sfîrșitul sec. al XVII-lea (Magyari A.), instituțiile sătești din țările române în sec. XVIII (A. Răduțiu), activitatea artistului plastic Aurel Popp (M. Țoca), mitul lui Horea în literatura română (M. Platon), succesiunea orînduirilor sociale pe teritoriul patriei noastre (acad. Ștefan Pascu), istoriografia Re-

formei (M. Teodor), cultura românească din Banat în sec. XVIII (N. Bocșan), orientările în istoriografia română în deceniul trei al sec. XX (P. Teodor), Nicolae Iorga și istoria contemporană (V. Pușcaș).

Între lucrările științifice încununate în 13 iulie 1981 cu premiile Academiei R. S. România pe anii 1979 și 1980 se numără și patru lucrări din domeniul istoriei și arheologiei elaborate în cadrul Institutului de istorie și arheologie și Catedrei de istorie ale Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca.

Premiul „Vasile Pârvan" pe anul 1980 a fost acordat, între altele, lucrării arheologului clujean Valentin Vasiliev referitoare la *Sciții agatîrși pe teritoriul României* (Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 185 p.). Lucrarea este rodul unor investigații științifice, istorico-arheologice mai îndelungate ale autorului, materialul istoric cunoscut pînă acum fiind pentru prima dată în istoriografia noastră prezentat sistematic, alături de considerațiile istorice ale autorului făcînd din ea una de referință în literatura de specialitate.

Lucrarea istoricului Imreh István *Erdélyi hétköznapok (Ardealul cel de toate zilele. 1750—1850. Scrieri de istorie socială și economică din perioada de destrămare a feudalismului)* (București, Edit. Kriterion, 346 p.) a fost încununată cu premiul „Nicolae Bălcescu" pe anul 1979. Structurată în trei părți, volumul de studii la care istoricul clujean a lucrat cu migală aproape patru decenii, a realizat o dezbatere istorică la nivelul activității maselor țărănești, lucrătorilor din manufacturile perioadei 1750—1850, contribuind la reconstituirea mișcărilor sociale din diferite părți ale Transilvaniei premergătoare revoluției de la 1848—1849.

Cu premiul „Nicolae Iorga" pe anul 1979 au fost răsplătite strădaniile cercetătorului clujean Simion Retegan privind *Dieta românească a Transilvaniei (1863—1864)* (Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 270 p.). Lucrarea reconstituie acțiunile politice românești premergătoare dietei de la Sibiu și înfățișează o cercetare monografică a unui moment istoric care finaliza lupta de mai bine de un secol a românilor pentru recunoașterea legislativă a națiunii române din Transilvania, a limbii și confesiunilor ei. Lucrarea se înscrie între realizările mai importante ale cercetărilor de istorie modernă a patriei.

Lucrarea monografică elaborată de cercetătorul George Cipăianu asupra importantei personalități politice și cultural-științifice românești *Vincențiu Babeș (1821—1907)* (Timișoara, Edit. Facla, 236 p.) a fost încununată cu premiul „Ștefan Gheorghiu" al Academiei pe anul 1980. Personalitatea complexă a luptătorului politic Vincențiu Babeș este redată la dimensiunile ei reale și încadrată în epoca marcată de revoluția românească de la 1848—1849 din Transilvania și Banat și respectiv anii premergători marii Uniri din 1918.

PARTICIPĂRI LA MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE INTERNE

Istoricii clujeni au participat la principalele manifestări științifice organizate în țară. Între acestea se înscriu și cele organizate de Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca (Sesiune jubiliară „60 de

ani de la făurirea P.C.R." în cadrul *Zilelor Institutului;* Simpozion „175 de ani de la moartea lui Samuil Micu și 100 de ani de la moartea lui Aug. Tr. Laurian"), de Catedra de istorie a Universității (Sesiunea științifică anuală a cadrelor didactice, cercetătorilor și studenților) și Muzeul de istorie al Transilvaniei (Sesiunea anuală de comunicări științifice).

La simpozionul „Mihai Viteazul — primul domnitor al tuturor românilor" organizat de Filiala județeană Cluj-Napoca a Arhivelor Statului, care a avut loc în 21 ianuarie 1981, au prezentat comunicări: acad. Ștefan Pascu, *Unitatea țărilor române în titulatura lui Mihai Viteazul* și prof. univ. dr. Iosif Kovács, *Relațiile lui Mihai Viteazul cu secuii în lumina istoriografiei maghiare.*

La sesiunea științifică organizată de Direcția generală a Arhivelor Statului București, în ziua de 20 martie, au fost prezentate comunicările: *Informații din arhivele din R.D.G. cu privire la mișcarea muncitorească din România* (cerc. șt. dr. G. Iancu); *Documente privind mișcarea națională a românilor din Transilvania în perioada 1849—1852 din Arhivele Statului de la Budapesta* (cerc. șt. dr. G. Cipăianu).

La simpozionul Muzeului județean Caransebeș desfășurat în ziua de 21 martie 1981 au fost prezentate comunicările: *Un fragment ceramic cu chrismon de la Ulpia Traiana* (prof. dr. H. Daicoviciu), *Locuințe dacice poligonale* (cerc. șt. pr. dr. I. Glodariu), *Importurile de sigilate la Orșova* (lect. D. Isac), *Puncte de vedere privind urbanismul Ulpiei Traiana Sarmizegetusa* (cerc. șt. dr. N. Gudea, D. Alicu).

La a XV-a sesiune anuală de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1980, desfășurate la Brașov între 26—28 martie 1981 au fost prezentate comunicările: *Cetatea tracică de la Teleac* (cerc. șt. V. Vasiliev, Al. Aldea și H. Ciugudeanu), *Așezarea hallstattiană de la Chendu-Podei, jud. Mureș* (cerc. șt. V. Vasiliev și A. Zrínyi), *Cercetările și restaurările din cadrul ansamblului Sarmizegetusa Regia, jud. Hunedoara* (prof. dr. H. Daicoviciu, I. Ferenczi, E. Iaroslavschi, cerc. șt. pr. I. Glodariu, Adriana Rusu și I. Andrițoiu), *Cetatea dacică de la Cugir, jud. Alba,* (cerc. șt. pr. dr. I. H. Crișan, Fl. Medeleț), *Așezarea dacică, daco-romană și prefeudală de la Șura Mică, jud. Sibiu* (cerc. șt. pr. dr. I. Glodariu, E. Iaroslavschi, Th. Nägler, M. Rill), *Zona sacră și incinta de vest de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, jud. Hunedoara* (prof. dr. H. Daicoviciu, D. Alicu, C. Pop, lect. I. Piso), *Castrul roman de la Ilișua, jud. Bistrița-Năsăud* (conf. dr. D. Protase, G. Marinescu), *Raport preliminar în legătură cu cercetările de teren și săpăturile arheologice de pe linia înaintată de turnuri din sectorul Moigrad-Tihău, jud. Sălaj* (cerc. șt. dr. N. Gudea), *Raport preliminar privind săpăturile în castrul roman de pe Pomet (Moigrad), jud. Sălaj* (cerc. șt. dr. N. Gudea, cerc. șt. pr. E. Chirilă), *Castrul roman de la Cășei,* jud. Cluj (lect. I. Piso, lect. D. Isac, Al. Diaconescu și C. Oprean), *Săpăturile de salvare din castrul roman de la Gherla, jud. Cluj* (dr. D. Protase, R. Ardevan), *Castrul roman Gilău, jud. Cluj* (lect. D. Isac, Al. Diaconescu și C. Oprean), *Castrul roman Potaissa-Turda, jud. Cluj* (cerc. șt. M. Bărbulescu), *Săpăturile din castrul roman de la Brîncovenești, jud. Mureș* (conf. dr. D. Protase, A. Zrínyi), *Așezarea de sec. III î.e.n. — sec. XIII e.n. de la Voivodeni,*

jud. Mureș (conf. dr. D. Protase, M. Petică), *Cetatea Dăbîca, jud. Cluj* (cerc. șt. pr. dr. M. Rusu, St. Matei).

La colocviul „Continuitatea populației autohtone în spațiul carpato-dunăreano-pontic și relațiile ei cu unele populații în migrație", desfășurat la Tîrgu Mureș în zilele de 16—19 aprilie 1981 au fost prezentate următoarele comunicări: acad. prof. Ștefan Pascu, *Istoriografia problemei continuității și a procesului de etnogeneză a poporului român;* conf. dr. D. Protase, *Așezările urbane și rurale romane tîrzii din Dacia intracarpatică. Stadiul cercetărilor și probleme;* cerc. șt. dr. N. Gudea, *Fortificațiile romane tîrzii din Banat;* cerc. șt. E. Chirilă și cerc. șt. N. Gudea, *Circulația monetară din secolul IV e.n. în Banat;* cerc. șt. pr. dr. M. Rusu: *Populația romanică în secolele V—VII în zona intracarpatică;* cerc. șt. pr. dr. M. Rusu, *Pătrunderea avarilor pe teritorilor României.*

La sesiunea „Arcuri peste timp" organizată de Muzeul de istorie din Turda în 18 aprilie au prezentat comunicări: prof. dr. H. Daicoviciu, *Romanizarea Daciei: premize și realitate;* prof. dr. Camil Mureșan, *Lupta clasei muncitoare pentru formarea unui partid politic la sfîrșitul sec. XIX și începutul sec. XX;* cerc. șt. dr. Valentin Vasiliev, *Unele rezultate ale cercetărilor din așezarea traco-dacică de la Teleac;* cerc. șt. pr. dr. Ioan Glodariu, *Despre cronologia cetăților dacice;* cerc. șt. M. Bărbulescu—A. Cătinaș, *Un deceniu de cercetări arheologice în castrul roman de la Turda;* cerc. șt. pr. dr. Iudita Winkler, *Drumul roman Potaissa—Napoca;* lect. dr. Ioan Piso, *Un cavaler roman la Drobeta;* cerc. șt. pr. dr. Marius Porumb, *Vechi inscripții românești din Turda și împrejurimi;* cerc. șt. Ladislau Gyémánt, *Instituțiile orășenești din Transilvania în sec. al XVIII-lea;* cerc. șt. dr. Gheorghe Iancu, *Mărturii documentare privind solidaritatea internațională cu lupta românilor din Transilvania pentru libertate națională* (1894); cerc. șt. pr. dr. Ludovic Bathory, *Politic și economic în primul deceniu interbelic din România;* cerc. șt. Ioan Nistor, *Problema creării directoratelor ministeriale locale ca instituții administrativ-teritoriale cu profil regional* (1929—1931).

La sesiunea științifică omagială „60 de ani de la crearea Partidului Comunist Român", organizată de către Universitatea „Babeș-Bolyai" și Consiliul educației politice și al culturii socialiste în ziua de 27 aprilie 1981 au prezentat comunicări: prof. univ. dr. Kovács Iosif, *Partidul Comunist Român și politica națională;* conf. univ. dr. Vasile Vesa: *Semnificația națională și internațională a făuririi Partidului Comunist Român;* asist. univ. Vasile Pușcaș, *Ideea comunistă în România, 1918—1921.*

La Sesiunea științifică jubiliară „60 de ani de la făurirea P.C.R." și „60 de ani de la apariția *Anuarului Institutului de istorie din Cluj*", desfășurată în cadrul „Zilelor Institutului" între 15—16 mai 1981 au fost prezentate în plen comunicările: *Contextul internațional al făuririi P.C.R.* (conf. dr. V. Vesa); *Institutul și Anuarul Institutului de istorie națională la a 60-a aniversare* (acad. prof. Ștefan Pascu); *Importanța și semnificația făuririi P.C.R. — urmare a unificării forțelor politice ale muncitorimii din România întregită* (cerc. șt. pr. dr. I. Cicală); *Cercetări de istorie universală în cadrul școlii istorice clujene* (prof. dr. C. Mureșan); *Locul P.C.R. în istoria României* (cerc. șt. pr. dr. I. Chiper); *Dezvoltarea*

învățământului de istoria artei la Universitatea din Cluj (1919—1981) (cerc. șt. pr. dr. Gh. Arion).

În continuare, pe secții, au fost prezentate comunicările: *Sistemul defensiv al provinciei Moesia Inferior* (cerc. șt. dr. N. Gudea); *Piese sculpturale de bronz din castrul de la Potaissa* (cer. șt. M. Bărbulescu); *Importanța istorică a unor descoperiri arheologice din sec. V e.n. la Apahida* (cerc. șt. pr. dr. M. Rusu); *Satele dispărute în lumina toponimiei* (cerc. șt. pr. A. Răduțiu); *Concluzii ce reies din cercetarea așezărilor românești din regiunea Munților Apuseni în evul mediu* (cerc. șt. pr. S. Belu); *Contribuții la istoria medie a României pe baza noilor cercetări în arhivele din R.F.G.* (dr. Costin Feneșan); *O instituție românească în Transilvania medievală — adunările cneziale în sec. XIV—XV* (prof. I. A. Pop); *Structura socială a orașului medieval din Transilvania* (cerc. șt. K. Gündisch); *Accentuarea crizei organului central juridico-administrativ în scaunele secuiești la începutul sec. XVI* (conf. dr. A. Magyari); *O piesă inedită de argintărie, donație a lui Matei Basarab mănăstirii Dobromirna din anul 1650* (cerc. șt. pr. dr. M. Porumb); *Istoriografia clujeană despre răscoalele țărănești* (conf. dr. N. Edroiu); *Considerații privitoare la reconstituirea Daciei în proiecte politice europene din sec. XVIII* (cerc. șt. pr. dr. L. Boicu); *Cristalizarea programului politic național în cele trei țări românești în sec. XVIII* (cerc. șt. L. Gyémánt); *Revoluția din 1821. Opinii în jurul unor controverse* (prof. dr. Gh. Platon); *Unificarea instituțional-administrativă a României întregite* (cerc. șt. I. Nistor); *Considerații privind originea liberalismului din Banat* (asist. N. Bocșan); *Situația presei românești din Transilvania în timpul revoluției de la 1848* (cerc. șt. pr. dr. G. Neamțu); *Misiunea lui Al. C. Golescu la Frankfurt în august 1848* (cerc. șt. pr. dr. Gr. Ploeșteanu); *Repere demografice ale satului românesc din Transilvania la mijlocul sec. XIX* (cerc. șt. pr. dr. S. Retegan); *Începuturile organizării muncitorilor din Transilvania* (cerc. șt. pr. dr. A. Egyed); *Despre raportul intern-internațional în viața politică a României (1871—1877)* (lect. dr. M. Timofte); *Rolul băncilor românești din Transilvania în transformarea proprietății funciare* (lect. dr. V. Dobrescu); *George Barițiu — o viziune pre-romantică asupra fenomenului Renașterii* (asist. O. Mureșan); *Mișcarea muncitorească din Valea superioară a Mureșului în perioada interbelică* (cerc. șt. pr. dr. I. Chioreanu); *Instituirea puterii de stat românești în Transilvania — expresie a hotărîrii poporului român de aplicare în viață a istoricelor hotărîri de la Alba Iulia* (cerc. șt. pr. dr. Gh. Iancu); *V. Pârvan și înființarea universității din Cluj* (asist. V. Pușcaș); *Presa comunistă din perioada interbelică* (cerc. șt. N. Dascălu); *Luptele muncitorilor din industria carboniferă în perioada 1919—1921* (cerc. șt. pr. L. Báthory); *Acțiuni revoluționare ale metalurgiștilor clujeni în perioada interbelică* (cerc. șt. pr. Gh. Hristodol); *Problema agrară în politica P.C.R. în perioada interbelică* (lect. dr. M. Știrban); *Activitatea României la Societatea Națiunilor în problema ocrotirii minorităților naționale (1919—1939)* (lect. dr. M. Iacobescu); *Nicolae Titulescu și Transilvania* (cerc. șt. pr. dr. Gh. Buzatu); *T. V. Păcățian și „Astra" în perioada interbelică* (bibl. Stelian Mândruț); *Istoria contemporană a României în viziune britanică* (cerc. șt. dr. Val. Fl. Dobrinescu).

În zilele de 27—29 mai 1981 s-a ținut la Cluj-Napoca Sesiunea anuală de comunicări științifice a Muzeului de istorie al Transilvaniei în cadrul căreia au fost prezentate în plen comunicările: *Condițiile internaționale în care a luat ființă Partidul Comunist Român* (prof. dr. Iosif Kovács); *Cultură și civilizație* (acad. prof. Ștefan Pascu).

Pe secții au fost prezentate următoarele comunicări: *Considerații asupra primei vîrste a fierului în Transilvania* (cerc. șt. dr. Valentin Vasiliev), *Considerații despre cronologia emisiunilor illyriene descoperite în nord-vestul Transilvaniei* (cerc. șt. pr. Iudita Winkler), *Noi vestigii romane din Sarmizegetusa dacică* (prof. dr. Hadrian Daicoviciu), *Locul Daciei în carierele senatoriale* (lect. Ioan Piso), *Un ex voto din castrul roman de la Gherla* (lect. Dan Isac), *Observații în legătură cu inscripția „creștinată" în secolul al IV e.n. de la Cluj-Napoca* (conf. dr. Dumitru Protase), *Despre granița de nord a provinciei Moesia Prima și sectorul de nord-vest al granitei de nord a Daciei Ripensis* (cerc. șt. dr. Nicolae Gudea), *O nouă propunere de reconstituire a sanctuarului A de la Sarmizegetusa* (muzeograf Mihaela Strîmbu — cerc. șt. pr. dr. Ioan Glodariu); *Repere pentru o istorie a orașelor ardelene în sec. XVII* (cerc. șt. Konrad Gündisch), *Categoriile de țărani dependenți reflectate în actele conscripției czirakyene din 1820* (cerc. șt. pr. dr. Liviu Botezan); *Contribuții privind pictura veche românească. Pictori maramureșeni din sec. XVII—XVIII în colecțiile Muzeului județean Baia Mare* (cerc. șt. dr. Marius Porumb — muzeograf Traian Moldovan), *Continuitate și înnoire în actul istoric de făurire a Partidului Comunist Român* (cerc. șt. pr. dr. Ioan Cicală), *Aspecte din luptele muncitorilor metalurgiști din România în perioada interbelică* (lect. dr. Marcel Știrban, cerc. șt. pr. Ludovic Báthory, cerc. șt. dr. Gh. Iancu), *Castelul de la Coplean, o construcție a barocului tîrziu transilvănean* (cerc. șt. Nicolae Sabău).

La Simpozionul „175 de ani de la moartea lui Samuil Micu și 100 de ani de la moartea lui Aug. Tr. Laurian" organizat de Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca și Catedra de istorie a Universității „Babeș-Bolyai" în ziua de 20 iunie 1981 au susținut comunicări: acad. Ștefan Pascu, *Ideea de unitate a poporului român în opera și activitatea lui Samuil Micu și August Treboniu Laurian;* prof. dr. P. Teodor, *Samuil Micu, istoric iluminist;* conf. dr. L. Maior, *August Treboniu Laurian — activitatea politică.*

În 29 septembrie 1981 s-a desfășurat la Cluj-Napoca în organizarea Academiei de Științe Sociale și Politice simpozionul privind destrămarea feudalismului și începuturile capitalismului în țările române (vezi mai jos, p. 395).

La sesiunea științifică „Permanență și continuitate pe meleagurile hunedorene" desfășurată la Deva în zilele de 2—3 octombrie 1981 au fost prezentate comunicările: *Considerații asupra cronologiei turnurilor locuință din cetatea dacică de la Costești* (prof. dr. H. Daicoviciu), *Vestigii ale obștilor sătești în comitatul Hunedoara la începutul veacului al XIX-lea* (cerc. șt. pr. dr. L. Botezan), *Considerații asupra primei vîrste*

a fierului pe cursul mijlociu al Mureșului (cerc. șt. dr. V. Vasiliev), *Realități demografice ale populației rurale din comitatul Hunedoara în primele decenii de după 1848* (cerc. șt. pr. dr. S. Retegan).

La Sesiunea anuală de comunicări științifice a cadrelor didactice, cercetătorilor și studenților de la Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, ținută în zilele de 23—24 octombrie 1981 au fost prezentate comunicările: conf. dr. Dumitru Protase, *Există dovezi despre creștinismul goților din Transilvania în sec. IV?;* prof. I. A. Pop, *Deposedări și judecăți în țara Hațegului în veacul al XV-lea;* stud. Marcela Cora, *Noi contribuții la istoria traducerilor wolfiene;* prof. dr. Pompiliu Teodor, *Din istoriografia Contrareformei: o istorie a unirii religioase (1702);* stud. Maria Teodor, *Istoriografia romantică românească și reforma;* prof. I. Lumperdean, *Relația social-național în mișcarea națională din zona Năsăudului (sec. XVIII);* lect. I. Bratu, *Urbariul satului Drăgești la 1772;* stud. Valeriu Nichitean, *Dimitrie Onciul și ideea latină;* stud. A. Pop, *Academia Română și istoria Transilvaniei la sfîrșitul sec. XIX — începutul sec. XX;* cerc. Titus Furdui, *Foile volante imprimate pînă la 1830, prototip aparte al cărții românești vechi;* asist. N. Bocșan, *Murgu și Savigny;* stud. I. Cocoș, *Conceptul de națiune la Al. Mocioni;* stud. Lia Ogherlaci, *Relațiile româno-sîrbe în parlamentul din Pesta (1866—1868);* stud. Ioan Cătană, *Atitudinea socialiștilor români față de legile Apponyi;* stud. Rodica Nicula, *Politica externă a României și problema Transilvaniei reflectată în presa europeană;* stud. Maria Dicui, *Goga și politica externă a României. 1910—1914;* conf. dr. Liviu Maior, *Radicalismul în mișcarea națională a românilor din Transilvania. Tinerii „oțeliți";* asist. V. Pușcaș, *Din relațiile internaționale ale Universității clujene în perioada interbelică;* stud. Viorica Giurgiu, *Atitudinea intelectualității clujene față de atacul săvîrșit împotriva Poloniei de către Germania nazistă;* stud. Rodica Gaicici, *Despre structura proprietății în jud. Timiș (1945);* stud. Károly Imola, *Andreescu la Cluj;* cerc. șt. pr. dr. L. Botezan, *Caracterul mișcărilor țărănești din Transilvania în primăvara anului 1848;* cerc. șt. Kovács Andrei, *Considerații privind istoria fostului palat princiar de la Alba Iulia.*

La sesiunea științifică organizată la Roșia Montană în ziua de 25 octombrie 1981 au prezentat comunicări: acad. prof. Ștefan Pascu, *Roșia Montană în timpul răscoalei lui Horea și a revoluției din 1848;* prof. dr. H. Daicoviciu, *Aurul dacic;* cerc. șt. dr. Gh. Iancu, *Demersuri pentru ridicarea zonei Munților Apuseni în perioada interbelică.*

La sesiunea „Continuitate, unitate și independență în istoria poporului român" care a avut loc la Alba Iulia, în zilele de 1—2 decembrie au prezentat comunicări: acad. Ștefan Pascu, *Înțelepții de la Alba Iulia de la 1 decembrie 1918;* cerc. șt. dr. V. Vasiliev, I. Alex. Aldea, H. Ciugudean, *Rezultatele principale ale cercetărilor arheologice de la Teleac (1978—1981);* cerc. șt. pr. dr. I. Glodariu, *Sistemul defensiv al Daciei în epoca statului dac;* cerc. șt. M. Bărbulescu, *Un „pondus" din castrul Potaissa;* cerc. șt. dr. N. Gudea, *Cercetări și rezultatele lor pe limes-ul Daciei romane între anii 1969—1980;* prof. dr. H. Daicoviciu, *O stelă fune-*

rară de la Alburnus Maior; lect. D. Isac, *Semnificația inscripțiilor imperiale din castrele Daciei;* lect. I. Piso, *Senatori originari din Asia Mică în Dacia;* cerc. șt. pr. dr. L. Botezan, *Principalele caracteristici ale mișcărilor țărănești din Transilvania din primăvara anului revoluționar 1848;* cerc. șt. A. Kovács, *Considerații privind construcțiile lui Gabriel Bethlen la Alba Iulia;* cerc. șt. pr. dr. M. Porumb, *Contribuții privind pictura românească din Transilvania secolului al XVIII-lea;* cerc. șt. N. Sabău, *Turcomahia în sculptura barocă transilvăneană.*

PARTICIPĂRI LA MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE INTERNAȚIONALE

Prof. dr. Hadrian Daicoviciu, a participat în cursul lunii mai 1981 la un colocviu pe tema marilor civilizații din antichitate care s-a ținut la Milano (Italia).

Prof. dr. Hadrian Daicoviciu s-a aflat la Viena (Austria), la începutul lunii iunie 1981, cu prilejul deschiderii, în prezența șefilor statelor român și austriac, a expoziției *Dacii — descoperiri arheologice din România.*

Acad. prof. Ștefan Pascu a participat la consfătuirea reprezentanților comitetelor naționale de istorie din țările socialiste privind situația științei istorice pe plan internațional (Moscova, iunie 1981). În cadrul consfătuirii a prezentat comunicarea *„Învățămintele celui de al XV-lea Congres internațional de științe istorice pentru dezvoltarea și orientarea cercetărilor în domeniul istoriei"*, avînd mai multe intervenții în cursul dezbaterilor.

Cerc. șt. pr. dr. I. Cicală a participat la colocviul privind „Lupta popoarelor român și cehoslovac pentru desăvîrșirea statului național unitar" desfășurat la Praga (R.S.C.) între 8—15 iunie 1981, unde a prezentat comunicarea: *Mișcarea culturală, expresie a luptei poporului român pentru unitate și independență la sfîrșitul sec. XIX și începutul sec. XX.*

Prof. dr. Hadrian Daicoviciu și cerc. șt. pr. dr. I. Glodariu au însoțit expoziția *Civilizația geto-dacilor,* care s-a deschis în Polonia, la Cracovia, la mijlocul lunii iunie 1981.

Lect. Ioan Piso s-a aflat în lunile iulie—august 1981 în Elveția, ca beneficiar al unei burse acordată de Fundația Hardt, efectuînd cercetări și documentare privind organizarea Imperiului roman.

Între 8—10 septembrie 1981, conf. dr. Vasile Vesa a participat în delegația română la cel de al 3-lea colocviu româno-olandez de istorie, organizat de Universitatea din Utrecht, unde a prezentat comunicarea privind *Atitudini ale opiniei publice românești față de primul război mondial.*

În perioada 16—20 noiembrie 1981, acad. prof. Ștefan Pascu și dr. I. H. Crișan au participat la sesiunea privind *originea popoarelor din sud-estul Europei* organizată de Fundația „I. C. Drăgan" ținut la Palma de Mallorca (Spania). Acad. Ștefan Pascu a prezentat comunicarea intitulată *„Istoriografia umanistă și luministă despre originea poporu-*

lui român", iar cerc. șt. pr. dr. I. H. Crișan pe cea referitoare la „*Noi descoperiri arheologice în Transilvania. Mormîntul de la Cugir*".

Au trimis comunicări științifice, fără a participa, lect. I. P i s o la Colocviul asupra carierelor senatoriale, ținut la Roma (Italia), 14—20 mai 1981 (comunicările: *Locul Daciei în carierele senatoriale și Note epigrafice*), precum și conf. dr. C s e t r i A. la Simpozionul „Csoma de Körös" de la Velm-Viena (Austria), 13—19 septembrie 1981 (comunicarea: *Körösi Csoma Sándor's training for orientalistical studies în Transylvania).*

CĂLĂTORII DE DOCUMENTARE ÎN STRĂINĂTATE

Conf. dr. C s e t r i Alexa a efectuat, în cursul lunii august 1981, o călătorie de documentare în Ungaria și Cehoslovacia.

Conf. dr. Samuil G o l d e n b e r g a efectuat, în cursul lunii august 1981, o călătorie în Israel.

Cerc. șt. dr. Marius P o r u m b a participat la cursul „Cultura bizantină în sudul Italiei", ținut la Bari (Italia) între 8—30 septembrie 1981 și a efectuat, în octombrie, ca invitat al Institutului de studii medievale și neoelenice, o călătorie de studii în Grecia, vizitînd Athena, Salonic, Muntele Athos, Castoria.

Cerc. șt. pr. A. R ă d u ț i u a efectuat o călătorie de documentare la Budapesta (R.P.U.) în perioada 30 noiembrie — 13 decembrie, făcînd cercetări la Arhivele Statului.

Cerc. șt. pr. dr. S. R e t e g a n, între 30 noiembrie — 13 decembrie a efectuat o călătorie de documentare la Budapesta unde a făcut investigații în Arhivele Statului.

SUSȚINERI DE TEZE DE DOCTORAT

În ziua de 27 februarie 1981, la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca a avut loc susținerea publică a tezei de doctorat *Ateliere de ceramiști din Dacia romană*, înaintată de tov. Nicolae Branga.

Comisia de susținere, alcătuită din acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, președinte, prof. dr. doc. Ioan I. Russu, conducător științific, prof. dr. Andrei Bodor, cerc. șt. dr. Mircea Rusu, dr. Alexandru Suceveanu, referenți științifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Nicolae Branga.

În ziua de 6 aprilie 1981 la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca a avut loc susținerea publică a tezei de doctorat prezentată de tov. Otto Grefner, *Dezvoltarea relațiilor capitaliste în agricultura comitatului Arad în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și mișcările țărănești.*

Comisia de susținere, alcătuită din acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, președinte, prof. dr. Kovács Iosif, conducător științific, cercet. șt. dr. Ion Cicală, prof. dr. V. Gh. Ionescu, cerc. șt. dr. Gheorghe Unc, referenți științifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Otto Grefner.

În ziua de 10 iunie 1981 la Facultatea de istorie-filozofie a Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca a avut loc susținerea publică a tezei de doctorat a tov. Lu Xianhan (R. P. Chineză) intitulată: *Opinia publică românească și mișcarea revoluționară din China la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea.*

Comisia de susținere, alcătuită din prof. dr. Camil Mureșan, președinte, acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, conducător științific, prof. dr. Kovács Iosif, conf. dr. Vasile Vesa, cerc. șt. pr. dr. Gheorghe Unc, referenți științifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Lu Xianghan.

La Facultatea de istorie-filozofie a Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca a avut loc, în ziua de 11 iulie 1981, susținerea publică a tezei de doctorat prezentată de tov. Andrei Pippidi, intitulată *Ideea de „creștere și decădere" a Imperiului otoman în istoriografia occidentală din secolele XVI—XVII.*

Comisia de susținere, formată din conf. dr. Nicolae Edroiu, președinte, prof. dr. Camil Mureșan, conducător științific, prof. dr. Pompiliu Teodor, cerc. șt. pr. dr. Maria Holban, cerc. șt. pr. dr. Șerban Papacostea, referenți științifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Andrei Pippidi.

La Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca, a avut loc, în ziua de 25 iulie 1981, susținerea publică a tezei de doctorat prezentată de Báthory Ludovic, intitulată *Contribuția industriei carbonifere la dezvoltarea social-economică a României între 1919—1929.*

Comisia de susținere, alcătuită din acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, președinte, prof. dr. Bujor Surdu, conducător științific, prof. dr. Kovács Iosif, prof. dr. Vladimir Diculescu, cerc. șt. dr. Gheorghe Unc, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Báthory Ludovic.

La Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca a avut loc, în ziua de 9 noiembrie 1981, susținerea publică a tezei de doctorat prezentată de Kacsó Karol, intitulată *Necropola tumulară de la Lăpuș.*

Comisia de susținere formată din acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, președinte, prof. dr. doc. I. I. Russu, conducător științific, prof. dr. A. Bodor, cerc. șt. pr. dr. Alexandru Vulpe, cerc. șt. pr. dr. Mircea Rusu, membri, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Kacsó Karol.

NICOLAE EDROIU — SIMION RETEGAN

SIMPOZIONUL PRIVIND DESTRĂMAREA FEUDALISMULUI ŞI ÎNCEPUTURILE CAPITALISMULUI ÎN ŢĂRILE ROMÂNE

În ziua de 29 septembrie, sub egida „Institutului de istorie şi arheologie" din Cluj-Napoca, a avut loc o dezbatere consacrată perioadei de trecere de la feudalism la capitalism. La dezbatere au participat cu referate cadre didactice şi cercetători de la Bucureşti, Iaşi şi Cluj-Napoca, specialişti cunoscuţi prin preocupările lor şi colaboratori ai tratatului de *Istorie a României*. Dezbaterea a fost înscrisă în planul de activitate al „Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice", fiind considerată necesară elaborării tratatului de *Istorie a României*.

În prezenţa unei asistenţe numeroase, tov. acad. dr. doc. Ştefan Pascu a deschis dezbaterea evocînd istoricul problemei în istoriografia română, reamintind totodată cîteva principii metodologice. În acest cadru s-a subliniat consensul existent în istoriografie despre existenţa unei perioade de tranziţie de la feudalitate la capitalism. În continuare s-a insistat asupra aspectului teoretic al discuţiei şi subsecvent s-a relevat implicaţia perioadei de trecere pentru periodizarea istoriei României. În calitate de autor principal la Compendiul de *Istorie a României*, profesorul Pascu a relevat rezolvarea oferită de această cunoscută sinteză, care a plasat momentul de trecere la epoca modernă la mijlocul secolului al XVIII-lea. Domnia sa a expus şi soluţia la care a ajuns o lucrare similară, *Istoria poporului român*, în redacţia lui Andrei Oţetea, plasînd începutul epocii moderne la 1821.

Cuvîntul cadru a adus în discuţie dezbaterile anterioare de la Iaşi, încheierile la care a ajuns, caracteristicile dezvoltării ţărilor române, raportul epocă-orînduire, accentuînd în acest ultim caz nesincronizarea fenomenelor. Profesorul Pascu a stăruit asupra procesului de modernizare, atrăgînd, pe bună dreptate, atenţia asupra ideiii de proces istoric care trebuie să călăuzească tentativele de explicare a perioadei adusă în discuţie.

Primul referat a fost prezentat de cercetătorul ştiinţific Florin Constantiniu, un specialist cunoscut al problemei, prin contribuţiile ce le-a dat la lumină. El s-a oprit în intervenţia sa la dezbaterile noilor orientări din istoriografia universală şi la probleme de metodologie a cercetării: *Direcţii noi în cercetarea perioadei de trecere de la feudalism la capitalism în Ţările Române*.

Tovarăşul Florin Constantiniu în esenţă s-a referit la următoarele probleme:

1. Necesitatea de a revizui viziunea acceptată în istoriografia noastră despre raportul între factorii interni și externi în apariția și dezvoltarea relațiilor capitaliste. Așa cum remarcă cu dreptate E. Hobsbawn: „Triumful capitalismului nu se produce complet decît într-o singură parte a lumii, care, la rîndul ei, a transformat restul lumii (*Du féodalisme au capitalisme, problèmes de la transition,* vol. II Paris, 1977, p. 9). Factorul extern joacă, așadar, un rol mai important decît i s-a recunoscut pînă acum, și consecințele economice și social-politice ale antrenării țărilor române în economia de schimb internațională trebuie studiate în această nouă perspectivă.

2. Necesitatea de a utiliza schema celor două tipuri de transformări în cadrul unor formațiuni social-economice: schimbări stadiale (pe verticală) care — în cazul de față — reflectă înaintarea societății spre capitalism și schimbări tipologice (pe orizontală), substituirea unei forme de organizare feudală prin alta. În lumina acestei scheme va trebui să se răspundă — de exemplu — dacă abolirea șerbiei de către C. Mavrocordat a fost o schimbare pe verticală — altfel spus un pas spre capitalism — sau una pe orizontală, înlocuirea unei forme de raport economic și social prin alta, în cadrul aceleași realități feudale.

3. Necesitatea de a acorda o mai mare atenție în studiul acumulării primitive a capitalului, procesului de diferențiere socială în lumina satelor. În țările române, separarea violentă a producătorului de pămînt nu era în interesul stăpînilor de moșii preocupați — dimpotrivă — să-și asigure inventarul uman care să le valorifice domeniile. Țăranul proletarizat nu putea să apară la noi ca urmare a separării violente amintite mai sus și studiate de K. Marx în Anglia — ci prin acea „acumulare a capitalului în interiorul micii producții înseși" de care vorbește M. Dobb (*ibidem,* p. 18) care a avut drept urmare apariția burgheziei sătești și a țăranilor constrînși să-și vîndă forța de muncă pentru a-și asigura mijloacele de existență.

În continuare a luat cuvîntul tov. dr. Ioana Constantinescu care s-a oprit la: *Aspecte ale destrămării feudalismului în Țara Românească și Moldova, în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea, „Oamenii de scuteală".*

Domnia sa a relevat rodul unor îndelungi și sistematice cercetări, considerînd că: exploatarea fiscală excesivă ce caracterizează regimul fanariot a împins țărănimea (clăcașă sau liberă) fie în circuitul pieței, fie al muncii salariate, dar mai ales, în condițiile unei slabe circulații monetare, a determinat-o să accepte statutul acelor categorii fiscale exceptate (total sau parțial) de la sarcinile publice, în schimbul unor obligații prestate în beneficiul particular al stăpînilor feudali.

Instituția așa-numiților „oameni de scuteală" scutelnici, poslușnici sau breslași, slugi etc.) se explică prin caracterul de clasă al statului feudal și este expresia mutațiilor ce au loc pe planul relațiilor de producție într-o anumită etapă a dezvoltării societății feudale (deschisă prin reformele de la mijlocul secolului al XVIII-lea), în care statul cedează în favoarea clasei stăpînitoare o cantitate de muncă obligatorie a unui număr de contribuabili.

Reducerea (legal sau abuziv) la condiția de scutelnici, poslușnici etc. a unui număr de producători direcți care în unele momente (cu deosebire spre sfîrșitul perioadei) și în unele județe (ținuturi) echivalează și chiar depășesc pe cel al birnicilor, a constituit unul din mijloacele principale de exploatare a țărănimii de către clasa dominantă în dubla sa calitate, de stăpîni de moșii și deținători de ranguri boierești sau funcții de stat.

Relațiile dintre diversele categorii ale „oamenilor de scuteală" și beneficiari se stabileau pe bază de contract individual sau colectiv (un fel de contract de vînzare-cumpărare a forței de muncă, încheiat pe termen scurt, de 1—3 ani), fapt ce caracteriza și natura acestui gen de relații sociale, în care caracterul de muncă obligatorie se împletește cu cel de muncă liber angajată. Volumul acestor obligații (stabilite în muncă, bani, produse) varia în funcție de cuantumul sarcinilor fiscale de care erau degrevați și întrecea de cîteva ori volumul obligațiilor clăcășești.

Pentru a înfățișa deci tabloul relațiilor de producție în agricultură din perioada amintită, nu este suficient să ne oprim asupra studiului relațiilor de dijmă și clacă, să stabilim cuantumul și destinația muncii de clacă și să definim numai în funcție de aceste coordonate caracterul relațiilor sociale din acea vreme.

La dezbatere s-a asociat o interesantă contribuție, prezentată de prof. Bujor Surdu și V. Wollmann, intitulată *Inovații în tehnica mineritului și metalurgiei din Transilvania*. Autorii au relevat interesul Imperiului austriac pentru industria minieră și metalurgică după mijlocul secolului. Depășind politica de protejare a industriei din provinciile ereditare, austriecii au intensificat exploatările din Transilvania și Banat, făcînd investiții de capital austriac (burghezie, stat) la care s-a adăugat capital local. În această ambianță au luat ființă societăți pe acțiuni, fapt ce a stimulat apariția trăsăturilor capitaliste. Adiacent s-a remarcat transformarea capitalului comercial în capital industrial. Autorii menționează în aceeași ordine de idei procesul de acumulare de capital, fenomen intensificat în primele decenii ale secolului următor. Pornind de la aceste considerații preliminare, intervenția s-a oprit la evoluția tehnicii miniere și, desigur, la modul în care a contribuit la dezvoltarea forțelor de producție. În esență s-a precizat că inovațiile de ordin tehnic au căutat să realizeze o concordanță cu nivelul din provinciile mai evoluate. Paralel, în această atmosferă stimulativă, se produce un spor de interes al meșterilor locali pentru inovare și ameliorarea instalațiilor tehnice. Autorii menționează, pe ramuri de producție, inovațiile tehnice, stabilind totodată cronologia acestora. În acest sens s-a considerat că inovațiile din 1784 marchează un moment de turnură, de la vechea tehnică din secolul al XVI-lea spre o altă etapă, punctată de introducerea mașinii cu aburi. Autorii apreciază că introducerea mașinilor a fost un factor decisiv în buna desfășurare a procesului de producție. Pe temeiul unei abundențe de date, rezultate din cercetările de arhivă, cei doi autori au lămurit noul curs în evoluția spre noul tip de exploatare capitalistă în domeniul mineritului. Datele furnizate despre metalurgia fierului dovedesc, și ele, avîntul înregistrat, începînd cu deceniul 8 al secolului al XVIII-lea. În sfîrșit, autorii au menționat că avîntul se datorează unui complex de factori, între care,

alături de inovațiile tehnice, se plasează influența mercantilismului, statutul special al Banatului (ca domeniu al Coroanei) sprijinul statului etc. În intervenție s-au menționat și factorii care au stînjenit dezvoltarea capitalistă, controlul excesiv al statului, schimbarea orientării economice de la mercantilism la fiziocratism, revenirea la primul termen, lipsa unei burghezii capabile de impulsionarea vieții economice, deficiențe în materie de capital etc. Totuși, conchid autorii, elementele capitaliste în minerit devin în epoca cercetată o realitate.

A urmat la cuvînt tov. conf. dr. Nicolae Edroiu, care a discutat *Caracteristicile mișcărilor populare din perioada de trecere de la feudalism la capitalism.*

În esență concluziile la care a ajuns sînt următoarele:

Perioada de trecere de la feudalism la capitalism, apreciată din unghiul de vedere al mișcărilor populare și caracteristicile acestora cuprinde, în linii mari, întreg secolul al XVIII-lea și primele două decenii al celui de-al XIX-lea. Mișcările sociale sînt neîntrerupte după începutul sec. al XVIII-lea, mișcarea lui Sofronie (1759—61) și răscoala lui Horea fiind verigi importante și un început al unui proces revoluționar ce se accentua în țările române pe măsura apariției și afirmării noilor relații, capitaliste. De altfel, întregul secol al XVIII-lea constituie o unitate în ce privește principalele procese istorice ce s-au derulat în societatea românească. Mișcările sociale, după ridicările complexe de la sfîrșitul sec. XVII și începutul sec. XVIII, care au constituit și o formă de rezistență populară în fața regimului turco-fanariot și mai ales împotriva celui nou, habsburgic, în încercarea lui de a se instaura și consolida în Transilvania, sînt continuate de frămîntările de la mijlocul sec. al XVIII-lea care, la rîndul lor, converg spre marea răscoală din 1784. Mișcările sociale din secolul al XVIII-lea se disting apoi prin numeroase note de specificitate, determinate de condițiile perioadei în care se desfășoară ele; se deosebesc atît de răscoalele evului mediu clasic de la noi (răscoala de la Bobîlna, 1437; războiul țărănesc condus de Gh. Doja 1514), cît și de revoluțiile și răscoalele țărănești din secolul al XIX-lea, din epoca modernă.

Mișcările populare din sec. XVIII, răscoala lui Horea îndeosebi, mai păstrează unele caracteristici ale răscoalelor țărănești din evul mediu, dar primesc, în consens cu timpul desfășurării lor, trăsături noi, aparținînd epocii moderne (prin ideologie, obiectivele lor, care nu mai vizează îndreptarea stărilor de lucruri, a raporturilor sociale și ușurarea obligațiilor țărănimii aservite, ci tind spre răsturnarea raporturilor feudale, deci nu mai privesc înapoi, ci înainte etc.). La aspectul profund social, antifeudal, se alătură acum, în noile condiții istorice, sensul național (Visarion, Sofronie, Horea), în strînsă legătură cu evoluția procesului de formare a națiunii române, a conștiinței naționale.

Țărănimea nu e purtătoare însă, în sec. XVIII, a unui nou mod de producție, ci reprezintă o imensă rezervă revoluționară care poate fi pusă în evidență în cadrul unei alianțe cu burghezia și mai tîrziu cu proletariatul. De aceea, ridicările la luptă ale țărănimii nu au putut atinge nicăieri forma superioară a revoluției (ci doar pe aceea de răzvrătire, revoltă, răscoală țărănească sau război țărănesc), dar ea poate participa și a participat la o revoluție ca aliat al unei clase conducătoare.

În acest sens este de reținut încercarea autorilor volumului respectiv, din noul tratat, de a aprecia secolul al XVIII-lea și primele două decenii ale celui următor, al XIX-lea, drept o perioadă de trecere de la societatea feudală la cea capitalistă, de afirmare treptată a noilor relații, capitaliste, de trecere de la evul mediu la epoca modernă deci ca o *perioadă premodernă* din istoria patriei.

Intervenția profesorului dr. Pompiliu Teodor s-a situat în sfera ideologiei: *Locul și rolul ideologiei în definirea perioadei de trecere de la feudalism la capitalism.* În considerațiile preliminare pe care le-a făcut, autorul intervenției a subliniat aportul clasicilor marxism-leninismului, la definirea perioadei de trecere. În aceeași vreme a învederat contribuția istoriografiei române la periodizarea istoriei României. Cu acest prilej s-a evidențiat cronologia defectuoasă a epocii moderne fixată la 1848, prin ignorarea aspectelor de ordin suprastructural. Autorul a subliniat valoarea introducerii criteriului de epocă alături de cel de orînduire, ceea ce reprezintă, fără îndoială, o rezolvare concordantă realității istorice. S-a subliniat că procesul de elaborare a lumii moderne nu este reductibil la destrămarea relațiilor feudale și la afirmarea celor capitaliste, considerîndu-l mai complex prin factorii din domeniul suprastructurii și, evident, înscris într-o durată mai lungă.

Autorul referatului a precizat că istoriografia majoră, referitoare la istoria culturii, de la Nicolae Iorga la istoriografia recentă evidențiază caracterul unitar și novator sub aspectul elaborării lumii moderne a secolului al XVIII-lea. În aceeași vreme s-a precizat că formele culturale și ideologice ale „Luminilor" înfățișează etape ale ritmului de integrare în cultura modernă a continentului și permanentului proces de modelare, de adaptare a ideilor la stările proprii.

Referatul a insistat asupra perioadei 1821—1848 și a implicațiilor ideologice romantice și liberale, în procesul de formare a națiunii, conturînd fenomenul conjuncțiunii ideii naționale cu lupta de clasă. În această ordine de idei s-a insistat pe marginea semnificației „revoluției" culturale și a rolului avut de aceasta în cristalizarea conștiinței naționale.

Autorul a stabilit, în continuare, principalele etape ale elaborării ideologiei moderne, accentuînd perioada de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, marcată de redimensionarea continentului și de implicațiile „Problemei orientale". În acest sens a subliniat motivația istorică, de sorginte contractualistă a doctrinei cantemiriene, precum și audiența fenomenului românesc în cultura europeană. În aceeași ordine de idei s-a conturat concomitența afirmării românești în Transilvania în noul cadru politic austriac.

O a doua etapă a fost privită sub semnul consolidării regimurilor politice, fanariot și austriac, dar, mai cu seamă, din unghiul mișcării naționale, a programelor eliberării și emancipării politice. Autorul referatului a insistat în jurul sintezei politice realizată de Inochentie Micu, întemeiat pe doctrina cantemiriană a originii neamului și năzuințele societății românești din Transilvania.

În aceeași ordine de idei s-a discutat timpul forte al organizării Luminilor, plasat între mijlocul secolului al XVIII-lea, și, inclusiv, deceniul 8 al secolului, marcat de ascendentul culturii naționale, de tendințele de

instituționalizare a noii ideologii. În sfîrșit, referatul s-a oprit pe larg asupra efectelor iluminismului în societatea românească, la etapa erudită de pînă la 1790—1792, pentru a accentua, în cele din urmă, perioada deschisă de *Supplex Libellus Valachorum*, în noua dimensionare a culturii iluministe, aflată într-un tot mai evident dialog cu societatea. Referatul a stăruit asupra conținutului iluminismului, reliefînd caracterul lui antifeudal și național. S-a subliniat că în noile împrejurări de la sfîrșitul secolului, potrivnice unor manifestări deschise, direct politice, iluminismul cîștigă dimensiuni noi, datorită orientării spre popor. Ceea ce devine esențial, socoate autorul, pentru lucrarea iluministă este democratizarea ei, caracterul popular al acesteia. În jurul anilor 1800 mișcarea culturală integrează, tot mai insistent, comunitățile rurale acțiunilor politice naționale, contribuind astfel la definirea unui nou tip de solidaritate, națională, prin depășirea confesionalismului și spiritului provincial. Autorul a încheiat socotind în ansamblu secolul al XVIII-lea (inclusiv primele decenii din secolul următor) integrabile proceselor istorice moderne.

Intervențiile au fost urmate de întrebări și discuții, la care au participat un mare număr de cercetători și cadre didactice, aducînd în discuție problemele teoretice și direcțiile de cercetare a epocii de tranziție spre societatea modernă. La discuții au participat tovarășii L. Botezan, Șt. Imreh, I. Istrate, L. Báthory, sugerînd noi piste de urmat în investigarea fenomenului, oferind soluții pentru o cronologie a perioadei în discuție. Pe parcursul dezbaterii s-a cristalizat ideea potrivit căreia secolul al XVIII-lea prezintă trăsături distinctive, caracteristice epocii moderne.

La sfîrșitul discuțiilor au luat cuvîntul tovarășul Florin Constantiniu, răspunzînd la unele probleme ridicate pe parcursul discuțiilor. Concluziile dezbaterii, cu ample referiri la referate și la discuții, au fost prezentate de tov. acad. Ștefan Pascu. Domnia sa a relevat raportul epocă-orînduire, ideea de proces istoric, precum și problema burgheziei locale, rolul statului. În final s-a subliniat necesitatea investigațiilor din unghiul unei noi informații și a metodologiei moderne. Academicianul Ștefan Pascu a apreciat dezbaterea, participarea specialiștilor din diferite centre, discuțiile competente, indicînd, pentru viitor, organizarea altora de același bun nivel științific.

POMPILIU TEODOR

ACTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ A PROFESORULUI ION I. RUSSU (CU PRILEJUL ÎMPLINIRII VÎRSTEI DE 70 DE ANI)

I. Volume și studii monografice

1. *Macedonica. Osservazioni sulla lingua e l'etnologia degli antichi Macedoni*, în *Ephemeris Dacoromana*, Roma, VIII 1938, p. 105—232. — Analiză-recenzie: L. Robert, *Revue des études grecques*, Paris, 1937
2. *Granița etnică între traci și illyri*, în AISC, IV 1944, p. 73—147
3. *Onomasticon Daciae*, în AISC, IV, p. 186—233; V 1949, p. 282—296
4. *Religia geto-dacilor. Zei, credințe, practici religioase*, în AISC, V, p. 61—139. — Recenzii: Em. Vasilescu, *Ortodoxia* II/2, 1950, p. 281—285; D. M. Pippidi, în *Dacia*, N.S., București, I 1957 [1958], p. 359—360.
5. *Daco-geții în Dacia romană*, în *Contribuții la Cunoașterea regiunii Hunedoara* (Sargetia, III), Deva, 1956 [1957], p. 39—56.
6. *Materiale arheologice paleocreștine din Transilvania*, în *Studii Teologice*, București, 1958, nr. 5—6, p. 311—340.
7. *Elementele traco-getice* în *Scythia și Bosporul Cimmerian*, în SCIV, IX 1958, p. 303—335.
8. *Din trecutul păstoritului românesc. Elementul autohton în terminologia pastorală*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, Cluj, 1957—1958, p. 135—156.
9. *Limba traco-dacilor*, București, Editura Academiei R.P.R., 1959, 150 p. — Recenzii: *Limba română* (București), VIII 1959, nr. 5, p. 119—123 (S. Stati); *Făclia* (Cluj), 1959, 12 dec. p. 2 (T. Opreanu); *Scrisul Bănățean* (Timișoara), X 1959, nr. 12, p. 64—67 (N. Dunăre); *Steaua* (Cluj), XI 1960, nr. 2 febr., p. 62—64 (H. Jacquier); SCL, XI 1960, p. 275—283 = *RevLg.* VI 1961, p. 121—132 (C. Poghirc); *Revue des études grecques* (Paris), LXXIII 1960, p. 146 (L. Robert); *Ortodoxia*, XII 1960, p. 143—150 (I. Rămureanu); *Studii Teologice*, XII 1960, p. 270 (P.R.); *Paideia* (Genova), XVI 1961, p. 238—243 (V. Pisani); *Kratylos*, VI 1961, p. 202—203 (O. Masson); cf. nr. 12
10. *Raporturile limbii române cu albaneza și cu substratul carpato-balcanic*, în *CercLg.* VII 1962, p. 107—127; versiune germană: *RevLg.* VIII 1963, p. 253—277
11. *Inscripțiile grecești din Dacia*, în *Studii și Comunicări*, Muzeul Brukenthal, Sibiu, 12, 1965, p. 47—82

12. *Limba traco-dacilor*, ediția a II-a revăzută și adăugită. București Editura științifică, 1967, 253 p.; cf. nr. 9 (ed. I 1959) și 15
13. *Zoltes și Rhemaxos. Tracii, Sciții și Istria în veacurile III—II î.e.n.*, în *Apulum* (Alba Iulia), VI 1967, p. 123—144.
14. *Illirii. Istoria, limba și onomastica, romanizarea*. București, Editura Academiei, 1969, 302 p.
15. *Die Sprache der Thrako-Daker*. Nach der zweiten Auflage, aus dem Rumänischen übersetzt von Prof. Dr. Hildegard Beer. București, Editura științifică, 1969, 286 p.; cf. nr. 9, 12
16. *Tabula Imperii Romani*, L 35 (coordonare), București, Editura Academiei, 1969 (în limba franceză)
17. *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*. București, Editura Academiei, 1970, 269 p. — Recenzie: *Contemporanul*, 1971, 19 II, p. 8—9 (N. Saramandu)
18. *Getica lui Statilius Crito* (introducere, texte grecești, traducere românească), în *StClas*. XIV 1972, p. 111—128.
19. *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*. București, Editura Academiei, 1973, 123 p. Recenzii: SCIVA, 25, 1974, p. 605—606 (M. Bărbulescu); *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Iași, XI 1974, p. 301—305 (N. Gostar)
20. *Lapidarul Muzeului Banatului. Monumente epigrafice romane* (colaborare cu M. Moga), Timișoara, 1974
21. *Inscripțiile Daciei romane*, vol. I (diplomele militare, tăblițele cerate); prefață de acad. Șt. Pascu, București, Editura Academiei, 1975, 285 p.
22. *Cuvintele maghiare în limba română* (în legătură cu dicționarul istoric-etimologic al lui L. Tamás), în *Apulum*, XIII 1975, p. 753—775.
23. *Elementele traco-getice în Imperiul Roman și în Byzantium (sec. III—VII)*, București, Editura Academiei, 1976, 184 p.
24. *Scrierea greacă și latină în Dacia preromană*, în AIIA, XIX 1976, p. 29—51. Versiunea germană scurtată: *Die griechische und lateinische Schrift im vorrömischen Dacien*, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine (1977)*, București, Editura Academiei, 1977, p. 33—50.
25. *Inscripțiile Daciei romane*, III/1 (Banatul), în colaborare cu M. Dušanić, N. Gudea, V. Wollmann, București, Editura Academiei, 1977, 287 p.
26. *Daco-geții în Imperiul Roman (înafara provinciei Dacia)*, București, Editura Academiei, 1980, 115 p. — Recenzii: *Tribuna*, XXIV 16 oct. 1980, p. 1 (I. Glodariu); *Apulum*, XIX 1981, p. 533—534
27. *Inscripțiile Daciei romane*, III/2, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, în colaborare cu I. Piso și V. Wollmann, București, Editura Academiei, 1980, 484 p.
28. *Etnogeneza Românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romanică*, București, Editura Științifică și enciclopedică, 1981, 466 p. (cu rezumat francez și german). — Recenzii: *România Literară*, XIV 1981, nr. 36, 3 sept. (Al. Niculescu); *Luceafărul* 7 și 14 XI

1981 (A. Riza); *Tribuna* (Cluj), 1981 20 aug., p. 8 (V. Neumann); *Făclia*, XXXVII 1981, 22 XI, 25 XI (I. Călian); *Revue Roumaine* (București), 1981, 10—11—12, p. 219—223 (L. Franga); *Anale de istorie* (București), XXVII, nr. 2, 1982, p. 162—165 (N. Copoiu — S. Andreiescu-Moșna)

II. Articole, discuții, note

29. *Seleukos* [obîrșia antroponimului greco-macedonean], în *Rivista indo-greco-italica* (red. F. Ribezzo), Napoli, XIX 1935, p. 102
30. *Alexandros* [numele greco-macedonean], în *Revue Internationale des études balkaniques*, Belgrad, II/1 (3), 1936, p. 237—238
31. *Intorno al nome di Bisanzio*, în *Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini, Studi bizantini e neoellenici*, Roma. V 1936, p. 554—557
32. *Thracica. Note onomastice*, în *Volumul omagial fraților Alex. și I. Lapedatu*, București, 1936, p. 763—772
33. *Sarmizegetusa. Contribuție la toponimia tracă*, în AISC, II 1933—1935 (1936), p. 169—175; cf. nr. 40
34. *Inscripții latine din Durostorum*, în AISC, II (1936), p. 210—218
35. *Heros Manimazos* [zeitate tracică], în *Zeitschrift für Namenforschung*, München, XVI 1940, p. 157—158
36 *Thracica. Note onomastice*, II, în AISC, III 1939, p. 153—159
37. *Monumente sculpturale din Durostorum* [Silistra], în AISC, III, p. 174—199
38. *Descoperiri arheologice la Potaissa* (Turda), în AISC, III, p. 319—340
39. *Originea împăratului Iustinianus I*, în *Omagiu profesorului Ioan Lupaș*, București, 1941, p. 775—784
40. *Sarmizegetusa. Capitala daco-geților*, în RIR, XIV 1944, p. 376—400
41. *Cuvinte autohtone în limba română*, în *Dacoromania*, Sibiu—Cluj, XI 1945 (apărut la Cluj, 1948, în volum), p. 148—183
49. *Etimologii (arăta, curcubeu, rîncaciu, șubred)*, în *Dacoromania*, XI, p. 218—229
50. *Un pretins visigot în Capidava dobrogeană*, în RIR, XVI 1946, p. 173—179; cf. nr. 56
51. *Miscellanea Dacica (Tribul dacic —sensioi; Interpres Dacorum; Constantin cel Mare „Dacicus")*, în AIIN, XII (1947), apărut numai în exstras, p. 398—415 (volumul n-a fost încheiat, legat, nici pus în circulație)
52. *Thracica. Notes d'épigraphie et d'onomastique thrace*, în *Godišnik Muz. Plovdiv* (Bulgaria), I 1948, p. 57—59
53. *Notes épigraphiques*, I, în *Dacia* (București), XI—XII 1948, p. 269—270
54. *Basileus* [apelativ grecesc cu etimologie indo-europeană tracică], în *Langue et Littérature*, București (Academia Română), IV 1948, p. 186—189
55. *Apulum. Numele și obîrșia localității daco-romane*, în *Apulum*, III 1949, 145—161 (apărut numai în extras)

56. *Problema lui „Aurgais"*, în AISC, V, p. 344—348
57. *Note epigrafiche*, II, în *Epigraphica*, Milano, X 1948 (1950), p. 35—40
58. *Die Herkunft des Historikers Thucydides*, în *Bulletin de l'Institut archéologique bulgare*, Sofia, XVI (Serta Kazaroviana, I), 1950, p. 35—40
59. *Thracica*, IV, în *Godišnik Muz.* Plovdiv, II 1950, p. 57—59
60. *Un sclav în serviciu vamal din Dacia*, în SCIV, IV 1953, p. 784—793
61. *Oiskos* (Iskăr) [etimologia tracă a hidronimului], în *Godišnik Muz.* Plovdiv, 1954, p. 196—198
62. *Notes épigraphiques*, III, în *Godišnik Muz.* Plovdiv, 1954, p. 199—200
63. *Un litigiu de hotărnicie în Scythia Minor*, în SCIV, VI 1955, p. 75—86
64. *Descoperiri și achiziții ale Muzeului raional Turda*, în *Din activitatea muzeelor noastre*, Cluj, 1955 (1956), p. 100—106
65. *Epitaful sclavului Scaurianus*, în SCIV, VI 1955, p. 883—888
66. *Diploma militară romană din Gilău*, în *Materiale și cercetări arheologice*, București, II 1956, p. 703—713
67. *Materiale epigrafice în Muzeul raional Dej*, în *Activitatea Muzeelor*, Cluj, 1956, p. 118—131. — Recenzie: SCIV, X 1959, p. 203 (G. Florescu)
68. *Sclavul Atticus* [la Domnești, jud. Bistrița-Năsăud], în *Studii și cercetări de Istorie*, Cluj, VII 1956, p. 7—13
69. *O nouă monografie a limbii traco-dacilor* (D. Decev, Charakteristik der thrakischen Sprache, Sofia, 1952), în SCIV, VII 1956, p. 447—453
70. *Aesculapius. Contribuție la preistoria medicinei*, în vol. colectiv *Istoria Medicinei. Studii și Cercetări*, București, 1957, p. 9—24
71. *Studii illyrice*, I, în SCL, VIII 1957, p. 27—42
72. *Etimologii trace*, I, în SCL, VIII 1957, p. 161—172
73. *Dispariția limbii și a populațiilor traco-dace*, în SCIV, VIII 1957, p. 253—263
74. *Vicus Ultinsium* [Moesia Inferior, Dobrogea], în SCIV, VIII 1957, p. 311—314
75. *Un raport epigrafic din Mihăileni* (jud. Odorheiu), în *Kelemen Lajos Emlékkönyv* (Omagiu lui K.L.), Cluj, 1957, p. 532—541
76. *Le décret de Callatis en l'honneur d'Isagoras*, în *Dacia*, N.S., I 1957 [1958], p. 179—190
77. *Despre populația istriană în veacul al II-lea e.n.*, în SCIV, IX 1958, p. 39—59
78. *Numele de localități în tăblițele cerate din Dacia*, în *CercLg.* II 1957 [1958], p. 243—250. Versiunea franceză în *RevLg.* IV 1959, p. 161—168
79. *Numele de râuri în vestul Daciei*, în *CercLg.* II p. 251—266
80. *Etudes Illyriennes*, II/1, în *Izsledvaniia v čest na akad, D. Dečev. Studia in honorem D. Dečev*, Sofia, 1958, p. 105—113
81. *Note epigrafice*, IV, în SCIV, X 1959, p. 139—143
82. *Contribuția lui Al. Philippide la cunoașterea elementului autohton din limba română*, în *Limba Română* (București), VIII 1959, nr. 3, p. 16—23

83. *Thracica*, V, în *Dacia*, II 1958 [1959], p. 463—466
84. *Studii illyrice*, III. *Poziția lingvistică a illyrilor*, în *CercLg.* III 1958 [1959], p. 89—107. Versiunea germană: *Illyrische Studien*, III. *Die sprachliche Stellung der Illyrier*, în *RevLg.* VI 1961, p. 63—84
85. *Castrul și garnizoana romană din Buciumi* (Sălaj), în SCIV, X 1959, p. 305—319
86. *Inscripții din Dacia*, în *Materiale și cercetări arheologice*, VI 1959, p. 871—895
87. *Studii illyrice*, II/1, în *Omagiu lui Const. Daicoviciu*, București, 1960. p. 477—484
88. *Însemnări epigrafice istriene*, I, în *StClas.* II 1960, p. 359—364
89. *Les Costoboces*, în *Dacia*, III 1959 [1960], p. 341—352
90. *Note epigrafice*, V, în SCIV, XI 1960, p. 405—410
91. *Istoricul Zamosius și informațiile lui despre Clujul antic*, în *Probleme de Muzeografie*, Cluj, 1960, p. 211—222
92. *Dacius Appulus*, în *Studii și Comunicări* (Apulum, IV), București—Alba Iulia, 1961, p. 85—95
93. *Două fragmente de diplome militare din Apulum*, în *Studii și Comunicări* (Apulum, IV), 1961, p. 119—125
94. *Seirenes* [etimologia tracică], în *StClas.* IV 1962, p. 319—331
95. *Toponimele din Peninsula Balcanică în „De aedificiis"*, în SCL, XIII 1962, p. 393—400. Versiunea germană în *RevLg.* VIII 1963, p. 123—132
96. *Aportul lui Ștefan Moldovanu la epigrafia Daciei*, în SCIV, XIV 1963, p. 441—450
97. *Elemente autohtone în terminologia meșteșugurilor*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, Cluj, 1961—1962 [1963], p. 23—35
98. *Materiale epigrafice și sculpturale în Muzeul raional Turda*, în *Probleme de Muzeografie*, Cluj [1964], p. 14—31
99. *Despre limba traco-dacilor*, în *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza"*, Iași, secț. III, tom. X 1964, p. 91—96
100. *Obîrșia și răscoala lui Vitalianus*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 133—139
101. *Etimologii grecești* [cuvinte de obîrșie traco-frigiană], în *StClas.* VII 1965, p. 109—116
102. *Materiale epigrafice din estul Daciei*, în *ActaMN*, Cluj, I 1964, p. 182—195
103. *Note epigrafice*, VII, în *ActaMN*, I 1964 [1965], p. 477—481
104. *Inscriptiones tegularum legionis XIII Geminae*, în *Apulum*, V 1965, p. 217—232
105. *Caerellius Sabinus — legatus Provinciae Raetiae*, în *Apulum*, V 1965, p. 551—555
106. *Note epigrafica*, VI, în *Studii și Comunicări*, Sibiu, 12, 1965, p. 205—211
107. *Cuvinte românești ca „împrumuturi slave" în limba maghiară*, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*, București, 1965, p. 787—791

108. *Limba traco-dacilor și limba română*, în *Ramuri* (Craiova), 1965, iunie, iulie, august, sept.
109. *Le substrat thraco-dace et illyrien dans le processus de l'ethnogenèse des Roumains*, în *RevRHist.* IV 1965, p. 887—900
110. *Obîrșia împăratului Constantinus I*, în *ActaMN.* II 1965 [1966], p. 195—305
111. *Elemente autohtone în terminologia așezărilor și gospodăriei*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, Cluj, 1961—1964 [1966], p. 73—92
112. *Note epigrafice*, VIII, în *StClas.* VIII 1966, p. 221—231
113. *Contribuția lui Zamosius la epigrafia Daciei*, în *ActaMN*, III 1966, p. 437—449
114. *Note epigrafice*, IX, în *ActaMN*, III 1966, p. 451—458
115. *Note epigrafice*, X, în SCIV, XVIII 1967, p. 167—181
116. *Trăsăturile somatice ale traco-dacilor*, în SCIV, XVIII 1967, p. 343—348
117. *Comorile regelui Decebal*, în *Sargetia* (Deva), IV 1966 [1967], p. 97—107
118. *Volkanus Augustus în Dacia* [inscripție din Apulum], în *Studii și Comunicări*, Muzeul Brukenthal, Sibiu, 13, 1967, p. 165—173
119. *Despre influența românească asupra limbii maghiare. Cuvinte românești la populația din raionul Huedin*, în *Studii și Comunicări*, Sibiu, 13, 1967, p. 247—262
120. *Zamolxis*, în *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschft* (Pauly — Wissowa — Kroll), Stuttgart, IX A_2 (1967), col. 2303—2305
121. *Tracii în Dacia Romană*, în *ActaMN*, IV 1967, p. 85—105
122. *Aurelius Valentinianus biercus*, în SCIV, XVIII 1967, p. 701—705
123. *Domus Divina în Dacia*, în *StClas.* IX 1967, p. 211—217
124. *Elemente autohtone în terminologia îmbrăcămintei*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, Cluj, 1965—1967, p. 3—22
125. *Organizarea și romanitatea provinciei Dacia*, în *Tribuna* (Cluj), XII 1968, nr. 9, 29 febr., p. 4—5
126. *Limba dacică „reconstituită" din română* (în legătură cu cartea lui G. Reichenkron), în *CercLg.* XIII 1968, p. 347—354
127. *C. Iulius Maximinus — praeses Daciarum*, în SCIV 1968, p. 667—675
128. *Note epigrafice* XI. *Inscripții din Dacia Porolissensis*, în *ActaMN.* V 1968, p. 451—470
129. *Inscripții romane din județul Hunedoara*, în *Sargetia*, V 1968, p. 87—107
130. *Tabula Imperii Romani*, L 34, Budapest, 1968 (colaborare)
131. *Obîrșia și sfîrșitul lui Maximinus Thrax*, în SCIV, XX 1969, p. 237—243
132. *Die Bevölkerung der Provinz Dacien; Die Bevölkerung des römischen Dobrudja; Die Kulten im römischen Dacien; Die Kulten in der röm. Dobrudja*, în *Römer in Rumänien*, Ausstellung-Katalog, Köln, 1969, p. 49—55, 61—65. Versiunea italiană în *Civiltà romana in Romania*, Roma, 1970
133. *Elementele syriene în Dacia carpatică*, în *ActaMN.* VI 1968, p. 167—185

134. *Petronius Novatus în Dacia*, în SCIV, XXI 1970, p. 155—163
135. *Note epigrafice*, XII. *Inscripții din Apulum*, în *StClas*. XII 1970, p. 161—170
136. *Note epigrafice*, XIII, în *ActaMN*, VII 1970, p. 517—528
137. *Zemarchos. Ein Beitrag zur byzantinischen Prosopographie (6. Jh.)*, în *Dacia*, N. S. XIV 1970, p. 411—418
138. *Le substrat illyrien et thraco-dace dans le romanité balkanique et carpato-danubienne*, în *Actes du premier Congrès International des études balkaniques et sud-est européennes*, Sofia, II 1970, p. 125—126
139. *Despre cuvintele traco-dace în limba română* (răspuns la critica lui A. Rosetti), în *Tribuna*, 25 III 1971, p. 14
140. *Eroica moarte a regelui Decebal*, în *Magazin Istoric*, V 1971, nr. 6 (51), iunie, p. 2—8
141. *Despre populația și romanizarea Moesiei Superior*, în SCIV, 22, 1971, p. 313—329
142. *Despre toponimele în „De aedificiis"* (în legătură cu monografia lui V. Beșevliev, Sofia), în *CercLg*. XVI 1971, p. 99—107
143. *Sextus Vibius Gallus*, în *ActaMN*. VIII 1971, p. 531—536
144. *Auxilia Provinciae Daciae*, în SCIV, XXIII 1972, p. 63—77
145. *Arula Herculi dicata*, în SCIV, XXIII 1972, p. 121—123
146. *Despre antroponimele grecești la Roma*, în *CercLg*. XVII 1972, p. 123—133
147. *Din nou despre substratul românesc (în legătură cu o recenzie făcută lucrării* nr. 17), în *CercLg*. XVII 1972, p. 185—187
148. *Periegheza epigrafică a lui Theodor Mommsen în Transilvania*, în SCIV, 23, 1972, p. 647—650
149. *Das römische Militärdiplom von Miroliubovo* (la Burgas, Bulgaria), în *Dacia*, XVI 1972, p. 287—292
150. *Zu den Statthaltern der Provinz Raetien*, în *Dacia*, XVI 1972, p. 193—298. Versiune scurtată: *A propos des gouverneurs de la province de Rétie*, în *Actes de la XIIe Conférence internationale d'études classiques EIRENE, Cluj, 1972*. București — Amsterdam, p. 651
151. *Die autochtonen Elemente im Wortschatz der rumänischen Dialekte*, în *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, hg. v. P. Miron, Freiburg (RFG.), I 1973, p. 189—196
152. *Eine neue Monographie über die Trajanssäule*, în *RevRHist*. XII 1973, p. 351—360. Versiunea românească. *O nouă monografie despre Columna Traiana*, în *Studii și Comunicări*, Arheologie-istorie, Muzeul Brukenthal, Sibiu, 18, 1974, p. 141—149
153. *Inscripții romane din Praetorium (Mehadia)*, în *Banatica*, II 1973, p. 103—115
154. *Une épitaphe romaine en deux exemplaires*, în *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik, München 1972* (1973), p. 486—487. Versiune germană amplificată: *Eine römische Grabinschrift in doppelter Aufführung*, în *Dacia*, XVII 1973 [1974], p. 329—334
155. *Diploma militară romană din a. 123* (Muz. Gherla), în *Revista Muzeelor* (cu I. Chifor), București, X 1973, p. 465—467; nr. 19, 158

156. *Albania Archaeologica* (Shqiperia Arkeologike, Tirana, 1971), în AIIA, XVI 1973 [1974], p. 369—374
157. *O publicație a Centrului de Studii balcanice din Sarajevo (Godišnjak,* VIII 1970), în *StClas.* XV 1973, p. 189—193
158. *Das römische Militärdiplom von 123 für Dacia Porolissensis und Pannonia Inferior,* în *Dacia,* XVIII 1974, p. 155—176; cf. nr. 19, 155
159. *Diploma militară din anul 99 pentru provincia Moesia Superior,* în *Apulum,* XII 1974, p. 103—110
160. *Despre Inscripțiile romane din Ungaria* (RIU, I, Budapest, 1972), în SCIVA, 25, 1974, p. 245—254. Versiunea scurtată în germană: *Gnomon,* München, 47, 1975, p. 357—362
161. *Municipiul daco-roman Napoca,* în *Tribuna,* XVIII 1974, 28 III, p. 12
162. *Începuturile orașului daco-roman Napoca,* în *Revista de Istorie* (București), 27, 1974, p. 1473—1484
163. *Epitaful călărașului Ulpius Eptatralis,* în *ActaMN.* XI 1974, p. 103—109. Versiunea germană: *Der Grabstein des Thrakers Ulpius Eptatralis,* în *Studia in honorem Veselini Beševliev,* Sofia, 1978, p. 202—207
164. *Note epigrafice,* XIV (Ulpia Traiana Sarmizegetusa), în SCIVA, 25, 1974, p. 585—593
165. *Die Hilfstruppen am Limes Daciae Superioris,* în *Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières romaines 1972,* București — Köln, Wien, 1974, p. 215—226
166. *Contribuții epigrafice la istoria Daciei romane,* I—II, în AIIA, XVII 1974, p. 36—59
167. *Contribuții epigrafice la istoria Daciei romane,* III, în AIIA, XVIII 1975, p. 47—70
168. *O diplomă militară romană din Tibiscum,* în *Banatica,* III 1975, p. 61—73 (cu M. D. Petrovszky). Versiunea germană: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde,* Sibiu, 1976, 19, p. 39—45.
169. *Diploma militară romană din Čovdin (Serbia),* în *Banatica,* III 1975, p. 75—84. Versiunea germană: *RevRHist.* XIV 1975, p. 539—548
170. *Reconstituirea numelui regelui geto-dac (Thiamarcos) la Ocnița* (Vîlcea), în *Magazin* (București), 1975, 15 III, nr. 910, p. 1—3
171. *Precursorii muzeografiei științifice: colecționarii de materiale arheologice,* în *ActaMN,* XII 1975, p. 191—197
172. *Elemente traco-getice în inscripțiile grecești din Roma,* în SCIVA 27, 1976, p. 35—44; 29, 1978, p. 223—228
173. *Formarea poporului și limbii române (Romanitatea și elementele traco-dace),* în *Transilvania* (Sibiu), 1976, 5, p. 36—39
174. *Titius Ianuarius centurio la Drobeta,* în *Drobeta* (Turnu Severin), 1976, p. 47—54
175. *L'onomastique de la Dacia romaine,* în *L'Onomastique Latine. Colloques Internationaux du C.N.R.S., No. 564, Paris. 13—15 oct. 1975,* Paris, 1977, p. 353—363
176. *Garnizoana castrului roman din Brîncovenești* (jud. Mureș), în SCIVA, 28, 1977, p. 93—104

177. *Despre cultele orientale în Dacia Inferior (în legătură cu o monografie recentă)*, în SCIVA, 28, 1977, p. 105—110
178. *Un relief roman din Potaissa*, în SCIVA, 27, 1976, p. 405—412
179. *Despre inscripțiile grecești și latine din veacurile IV—XIII descoperite în România* (de Em. Popescu, București, 1976), în *Transilvania*, 1977, 9, p. 7—12
180. *O descoperire epigrafică la Potaissa* (Turda), în SCIVA, 28, 1977, p. 217—223
181. *Un relief al cavalerului trac din Potaissa*, cu R. Rațiu, în SCIVA, 28, 1977, p. 597—602
182. *Monumente romane rătăcitoare. O inscripție din Ulpia Traiana la Poiana (Gorj)*, în *Drobeta* (Turnu Severin), 1978 [1979], p. 50—54
183. *Despre inscripțiile antice ale Olteniei și Munteniei* (în legătură cu I. D. R. II, 1977), în *Drobeta*, 1978 [1979], p. 184—195
184. *Despre inscripțiile romane din Ungaria* (RIU, II), în SCIVA, 29, 1978, p. 95—98; versiune scurtată: *Gnomon*, 1979
185. *Über den römischen Bergbau in den Siebenbürgischen Erzgebirgen* (în legătură cu monografia lui Noeske), în *RevRHist.* XVII 1978, p. 529—535. Versiunea românească: *Transilvania*, 1978, 9, p. 7—9
186. *Limba geto-dacilor și limba română*, în *Era Socialistă*, 1978, nr. 6
187. *Inscripțiile Daciei în L'Année Épigraphique* (Paris), în SCIVA, 29, 1978, p. 555—562
188. *Regele Thiamarcus și tradiția statală geto-dacică*, în AIIA, XXII 1979, p. 257—263
189. *Rectificări și adause arheologic-epigrafice la SCIVA, 29, 1978, p. 437—443*, în SCIVA, 30, 1979, p. 215—227 (Alburnus Maior-Roșia, Inlăceni)
190. *Inscripțiile în documentația istoriei vechi a României*, în *Transilvania*, 1979, 4, p. 15—16
191. *Inscripții din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în SCIVA, 30, 1979, p. 437—444
192. *Ostgermanen im römisch-byzantinischen Dienst am Ende des 6. Jhdts.*, în *RevRHist.* 18, 1979, p. 595—602
193. *Über die römischen Militärdiplomen. Zum Supplementum von M. M. Roxan*, în *RevRHist.* 18, 1979, p. 359—364. Versiunea românească: SCIVA, 30, 1979, p. 359—364
194. *Stand und Aufgaben der thrakischen Sprach- und Namenforschung* (raport la al II-lea Congres de tracologie, București, 1976), în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*, vol. III, p. 107—111
195. *Moștenirea traco-dacică oglindită în terminologia românească*, în SCIVA, 31, 1980, p. 91—99
196. *Tracologia și problematica etnogenezei române*, în *Transilvania*, 1980, 6, p. 57—59
197. *Două lespezi romane „restaurate"*, în SCIVA, 31, 1980, p. 305—309
198. *Veterani et Cives Romani Micienses*, în SCIVA, 31, 1980, p. 445—454
199. *Inscripții romane din Apulum*, în *Revista Muzeelor și Monumentelor. Muzee*, 1980, p. 34—47
200. *Bibliographia Illyrica*, în *RevRHist.* XIX 1980, p. 755—759

201. *Rescripte imperiale date traco-romanilor provinciali*, în SCIVA, 32, 1981, p. 247—251
202. *Illyrii. Obîrșia și semnificația etnonimului*, în SCL, 32, 1981, p. 131—143
203. *Despre antroponimia românească veche în Transilvania* (comunicare, 1978, Cluj), în *Studii de Onomastică*, Cluj-N., 1981, p. 155—169
204. *Natura lui „Zalmoxis" și realitatea geticului Zamolxe*, în *Tribuna* XXV 1981, nr. 40, 1 oct. 1981, p. 5.
205. *Continuitatea așezărilor și ocupațiilor, exprimată în terminologia românească*, în *Studii și comunicări de istoria civilizației populare din România*, Sibiu, I 1981, p. 33—37

III. Recenzări și prezentări de lucrări

206. D. Berciu, Burii, Buridava, Burebista (Craiova, 1931), în *Societatea de mîine*, Cluj, IX, nr. 4—5, 1—15 III 1932, p. 69
207. N. Drăganu, Românii în veacurile IX—XIII pe baza toponimiei și onomasticei (București, 1933), în *L'Europa Orientale*, Roma, XIV 1934, p. 253—256 (mart.-apr.)
208. I. Lupaș, Cronicari și istorici români din Transilvania (1934), în *L'Europa Orientale*, XIV 1934, p. 651—652 (nov.-dec.)
209. A. Alföldi, A got mozgalom és Dacia feladása [invazia gotică și abandonarea Daciei], 1929, în AIIN, VI 1931—5 (1936), p. 636—643
210. I. Lupaș, Istoria unirii românilor (1938), în *PagLit*. VI 1939, p. 66—68
211. Șt. Bezdechi, Nicolaus Olahus (1939), în *PagLit*. VII 1940, p. 178—181
212. I. Lupaș, Studii, conferințe și comunicări istorice (1941), în *PagLit*. VIII 1942, p. 155—158
213. C. Daicoviciu, La Transilvania nell'antichità (București, 1943), în *Transilvania*, 74, 1943, iunie, p. 470—474
214. A. Sadurska, Inscriptions latines et monuments funéraires romains au Musée National de Varsovie (Varșovia, 1953), în SCIV, VII 1956, p. 457—459
215. V. Beševliev, Epigrafski prinosi (Sofia, 1952), în SCIV, VII 1956, p. 459—461
216. J. Szilágyi, A Daciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek (Budapest, 1946), în *Dacia*, N.S. I 1957 [1958], p. 360—363
217. H. Krahe, Die Indogermanisierung Griechenlands und Italiens (1949), în SCIV, IX 1958, p. 209—213
218. D. Detschew, Die thrakischen Sprachreste (Wien, 1957), în SCIV, IX 1958, p. 213—217 și *Dacia*, N.S. II 1958, p. 520—526
219. V. Georgiev, Trakiiskiat ezik (Sofia, 1957), în SCIV, IX 1958, p. 521—524
220. Intercisa, I (Budapest, 1954), în SCIV, X 1959, p. 193—197
221. H. Krahe, Die Sprache der Illyrier, I (1955), în *Dacia*, N.S. II 1958 p. 516—520
222. A. Mayer, Die Sprache der alten Illyrier, I—II (Wien, 1957, 1959), în *CercLg*. V 1960, p. 166—176

223. H. Krahe, Sprache und Vorzeit (1954), în *CercLg.* V 1960, p. 177—182
224. V. Georgiev, Văprosi na bălgarska ezik (Sofia, 1958), în SCIV, XII 1961, p. 182—186
225. H. Mihăescu, Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman (Bucureşti, 1960), în *CercLg.* VI 1961, p. 209—212
226. V. Beševliev, Nachträge zu den thrakischen Sprachresten (Balkanskoe Ezikoznania), Sofia, I (1958), în *CercLg.* VI 1961, p. 218—219
227. O. Parlangèli, Studi Messapici (1960), în SCL, XII 1961, p. 601—605
228. G. Reichenkron, Vorrömische Bestandteile des Rumänischen, I—VI, în SCL, XIII 1962, p. 111—115
229. G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, III/1 (Sofia, 1961), în SCIV, XIII 1962, p. 226—229
230. B. Gerov, Proučvaniia vărhu zapadnotrakiiste zemi prez rimsko vreme (Sofia, 1961), în SCIV, XIII 1962, p. 229—234
231. P. I. Cernovodeanu, Călătoria lui P. Lescalopier în Ţara Românească şi Transilvania la 1574 (în Studii şi Materiale de Istorie Medie, IV, Bucureşti, 1960, p. 433—462), în *Studii şi Cercetări ştiinţifice,* Istorie, Iaşi, XIII 1962, p. 150—152
232. N. Gostar, Inscripţiile de pe lucernele din Dacia (Arheologia Moldovei, I 1961), în SCIV, XIII 1962, p. 467—471
233. Toponymie ancienne, témoignant de la continuité daco-romaine dans les Carpathes Méridionales, de l'Ouest de l'Olt, de I. Conea, L. Badea, D. Oancea (în VII Congresso internazionale di scienze onomastiche, Firenze-Pisa, 1961), în SCL, XIII 1962, p. 407—412
234. Andreas Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen (Budapest, 1959), în *Dacia,* V 1961 [1963], p. 605—608
235. S. Stati, Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor (Bucureşti, 1961), în *CercLg.* VI 1961 [febr. 1963], p. 445—452
236. H. Krahe, Beiträge zur illyrischen Wort- und Namenforschung, 34. Der Stammesname *Autariatae* (în Indogermanische Forschungen, Berlin, LXV 1960, p. 113—123), în *CercLg.* VII 1962, p. 177—179
237. F. B. Florescu, Monumentul de la Adamclissi. Tropaeum Traiani ed. II (Bucureşti, 1961), în *StClas.* V 1963, p. 430—437
238. Inscriptions latines de l'Algérie, II/1 (Gsell, Albertini, J. Zeiller, H.-G. Pflaum, L. Leschi. Paris, 1957), în *StClas.* V 1963, p. 403—406
239. V. Beševliev, Die Thraker im ausgehenden Altertum (StClas. III 1961, p. 251—263), în SCIV, XIV 1963, p. 475—479
240. T. Papahagi, Dicţionarul dialectului aromân, general şi etimologic (Bucureşti, 1963), CercLg. VIII 1963, p. 350—361
241. Istoria României, vol. I, în *Studia Universitatis Babeş-Bolyai,* Series Historia, fasc. 1, 1963, p. 117—120 (colaborare cu A. Bodor); *Anuarul Institutului de Istorie* Cluj, V 1962, p. 247—254
242. Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX inventae et editae sunt, de A. et J. Šašel (Ljubliana, 1963), în SCIV, XV 1964, p. 153—157

243. Acta Academiae Scientiarum Hungaricae, X 1962, fasc. 1—3, în *CercLg.* IX 1964, p. 158—162
244. Corpus Inscriptionum Latinarum, IV, suppl. III, Berlin, 1963, 58 p. (edit. M. Della Corte), în SCIV, XV 1964, p. 441
245. Nachträge und Berechtigungen zu den thrakischen Sprachresten, și Die geographische Verbreitung der thrakischen Personennamen mit Vorderglied *Aulu-* de Kiril Vlahov (în Godišnik na Sofiskiia Univers., Filol. Fakult. LVII 1963, p. 221—367 și 375—386), în *CercLg.* IX 1964, p. 326—332
246. Louis Robert, Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine, I (Paris, 1963), în *CercLg.* VII 1965, p. 423—430
247. Nezih Firatli, Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine (Paris, 1964), în SCIV, XVI 1965, p. 201—205
248. J. Wiesner, Die Thraker. Studien zu einem versunkenen Volk des Balkanraumes (Stuttgart, 1963), în *CercLg.* X 1965, p. 229—235
249. Ella Isaakovna Solomonik, Novîie epigrafičeskie pamiatniki Chersonesa (Kiev, 1964, 196 p.), în SCIV, XVI 1965, p. 831—834
250. H. Krahe, Die Sprache der Illyrier, II (Wiesbaden, 1964), în *CercLg.* X 1965, p. 376—382
251. Corpus Inscriptionum Regni Bosporani, Moscova — Leningrad (1965, 951 p.), în *StClas.* VIII 1966, p. 334—339
252. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, de G. Mihailov, III/2 (Sofia), în *RevRHist.* 1966, p. 995—999
253. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, G. Mihailov IV (Sofia, 1966), în *RevRHist.* VI 1967, p. 451—458
254. G. Alföldy, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia (Heidelberg, 1969), în *CercLg.* XV 1970, p. 163—173. Versiunea germană: *Dacia,* XV 1971, p. 438—446
255. G. Alföldy, Die Hilfstruppen in der römischen Provinz Germania Inferior (Bonn, Düsseldorf, 1968), în *Dacia,* N.S. XIV 1970, p. 483—486
256. F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena u predrimska doba (Sarajevo, 1963), în *StClas.* XIII 1971, p. 344—349
257. Pólay Elemér, A Daciai viasszostáblák szerződései (Budapest, 1972), în *Transilvania,* 1975, 5, p. 53—56. Versiunea germană: *ActaMN.* XIII 1976, p. 643—650
258. Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Serapiacae, collegit L. Vidman (Berlin, 1968), în AIIA, XVIII 1975, p. 415—420
259. Relațiile Daciei cu lumea elenistică și romană, de I. Glodariu (Cluj, 1974), în *Revista de Istorie,* 1975, p. 1276—1279. Versiunea franceză: *RevRHist.* XIV 1975, p. 707—710
260. Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes, de A. Dobó, ed. IV (Budapest, 1975), în *ActaMN,* XII 1975, p. 419—425. Versiunea germană: *RevRHist.* XVI 1977, p. 173—178
261. În legătură cu o recenzie despre I.D.R. [răspuns la o „recenzie" din ActaMN. XIII 1976, p. 651—655], în AIIA, XX 1977, p. 431—436

262. C. M. Danov, Altthrakien (Berlin — New York, 1976), în *Transilvania*, 1977, 10, p. 8—12. Versiunea germană scurtată: *Gnomon*, 51, 1979, p. 448—452
263. Inscriptions de la Mésie Supérieure, I. Singidunum et le Nord-Ouest de la Province, de M. Mirković — S. Dušanić (Belgrad, 1976), în SCIVA, 28, 1977, p. 459—464
264. Despre originile limbilor neolatine (în legătură cu monografia lui C. Tagliavini), trad. românească, București, 1977, în *Transilvania*, 1978, 9, p. 7—9
265. Despre Oltenia romană de D. Tudor (București, 1978), în *Transilvania*, 1980, 3, p. 9—12
266. Prinos istoricului Ștefan Meteș (volum omagial, red. de A. Mateiu), în *Steaua* (Cluj), XXXI 1980, 8, p. 56
267. F. Papazoglu, Despre triburile central-balcanice antice (Sarajevo), în AIIA, XXIII 1980, p. 363—370
268. C. C. Petolescu, Les colons d'Asie Mineure dans la Dacie romaine, în Dacia, XXII (1978), în AIIA, XXIII 1980, p. 371—382 (cu completări la recenzia nr. 261)
269. A.-J. Šašel, Inscriptiones Latinae que in Iugoslavia repertae... (Ljublijana), în SCIVA, 32, 1981, p. 111—119

IV. Varia (însemnări, necroloage, evocări)

270. *Expoziția de artă futuristă* (Roma), în *Abecedar* (Turda), I 21 XII 1933, p. 14
271. Jahre der Entscheidung, de O. Spengler (1933), în *Abecedar*, 1 II 1934, p. 16—17
272. *2000 de ani dela moartea lui Horatius*, ibid.
273. *Contele Gobineau*, în *Abecedar*, 1 III 1934, p. 18
274. *Francesco de Sanctis*, în *PagLit.* I 1934, 15 V, p. 30—32
275. Orientamenti, de B. Croce (1934), în *PagLit.* I 1934, p. 199—201
276. *„Cultura" fascistă*, în *PagLit.* 1934, 15 sept., p. 258—260
277. *La sfîntul Munte* [note de drum], în *PagLit.* 1934, nov.-dec., p. 402—403
278. *Mașinismul și civilizația*, în *PagLit.* 1935, 15 ian., p. 482—483
279. *Întoarcerea la realitate*, în *PagLit.* III 1936, 15 mai, p. 221—231
280. *Al IV-lea Congres național de arheologie și numismatică (Cluj, oct. 1936)*, în *Națiunea Română*, Cluj, oct. 1936
281. *Constantin C. Diculescu (1881—1936)*, în *PagLit.* 1936, 15 X, p. 787—788
282. *Curiosități istorice americane*, în *PagLit.* IV 1937, febr.-mart. p. 126—128
283. *Orest Tafrali* (1876—1937), în *PagLit.* IV 1937, dec. p. 518—520
284. *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, în *PagLit.* V 1938, mai, p. 125—130
285. *Cosmobiologia*, în *PagLit.* VI, p. 73—76
286. Fedru de Platon, traducere de St. Bezdechi (1939), în *PagLit.* VI, p. 235—237

287. Anuarul Institutului de Istorie Națională (Cluj), vol. VII, în *PagLit.* VII 1940, p. 56—58
288. *Decebal, regele dacilor,* în *Transilvania,* Sibiu, 72 (1941), sept., p. 456—466
289. *Istoricul Wilhelm Weber (Berlin) la Sibiu,* în *Țara,* Sibiu, 1942, 17 III, p. 2
290. *Muzeul Regional din Alba Iulia,* în *Transilvania,* 73 (1942), p. 788—791
291. *Profesorul Giuseppe Lugli (Roma),* în *Țara,* Sibiu, 1943, 23 V, p. 2
292. *Sarmizegetusa, Ulpia Traiana,* în *Țara,* 1943, nr. 644, p. 2
293. *Profesorul Helmut Berve,* în *Viața Universitară,* Sibiu, 16 III 1944
294. *Problema formării limbii și poporului român,* în *Tribuna,* Cluj, 1957, nr. 8, 31 III, p. 6—7
295. *Ștefan Bezdechi* (1888—1958), în *Tribuna,* 1958, nr. 14, 5 IV, p. 7
296. *Henrik Barić* [filolog sîrb, 1888—1957], în SCL, IX 1958, p. 295—296
297. *Ioan Țigăra* (muzeograf, 1907—1961), în *Probleme de Muzeografie,* Cluj, [1964], p. 225—226
298. *Despre limba geto-dacilor,* în *Tribuna,* Cluj, IX 1965, nr. 5 (418), 4 II, p. 8
299. *Moștenirea traco-dacică în limba română,* în *Astra* (Brașov), an. II, 1967, nr. 3 (10), martie, p. 4
300. *O importantă latură a spiritualității românești,* în *Ramuri* (Craiova), IV 1967, nr. 12 (42), 15 dec.
301. *Ce știm despre limba traco-dacilor,* în *Magazin Istoric* (București), I 1967, nr. 9 (dec.), p. 75—77
302. *Banatica,* în *Caraș-Severinul,* Supliment social-politic și cultural al ziarului *Flamura,* Reșița, iulie 1972, p. 111—112
303. *Permanența lui Vasile Pârvan* [la semicentenarul morții lui], în *Transilvania,* 1977, 6
304. *Intervention* la colocviul „L'Ethnogenèse des peuples paleobalkaniques", în *Revue des études sud-est européennes,* XIV 1976, p. 221—222
305. *„Tribuna" și istoriografia contemporană,* în *Tribuna,* XXI, 6 I, p. 13
306. *Geto-dacii — vlăstar viguros al marelui trunchi tracic,* în *Scînteia,* 16 iulie 1978, p. 4
307. *Religia daco-geților,* în *Îndrumătorul pastoral,* Alba Iulia, III 1979, p. 95—98
307. *Cuvinte geto-dace în limba română,* în *Îndrumătorul pastoral,* Alba Iulia, IV 1980, p. 108—110
309. *Limba și cultura spirituală a traco-geților,* în *Tribuna,* XXIV 1980, 28 II, p. 3
310. *Itinerarii istorice și arheologice oltene* (D. Tudor), 1980, în *Tribuna,* XXIV 1980, 29 V, p. 1
311. *Dacia și lumea romană,* în *Tribuna,* XXIV 1980, 3 VII, p. 6
312. *Cuvintele traco-dace în limba română,* în *România Literară* (București), XIII, nr. 27, joi 3 iulie 1980, p. 11

313. *Ereditatea dacică și romană la români,* în *Steaua* (Cluj), XXXI 1980, 7, p. 10—12
314. *Studiul limbii traco-dacilor* (Etapa actuală. Perspective), în *Revista Muzeelor și Monumentelor. Muzee,* 1980, 4—5, p. 57—61

Abrevieri bibliografice

ActaMN	= Acta Musei Napocensis, Cluj, I 1965 — XIX 1981
AIIA	= Anuarul Institutului de istorie și arheologie, Cluj
AIIN	= Anuarul Institutului de istorie națională, Cluj
AISC	= Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj (Sibiu)
CercLg.	= Cercetări de lingvistică, Cluj (continuarea lui Dacoromania)
PagLit.	= Pagini literare, Turda (red. Teodor Murășeanu)
RevLg.	= Revue de Linguistique, București
RevRHist.	= Revue Roumaine d'Histoire, București
RIR	= Revista Istorică Română, București
SCIV	= Studii și cercetări de istorie veche, București I 1950 — XXIV 1973 cu titlul SCIVA = Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, XXV 1974 sqq.
SCL	= Studii și cercetări lingvistice, București
StClas.	= Studii clasice, București.

ÎNTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ CLUJ, cd. 25/1984

La revue ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE CLUJ-NAPOCA parraît une fois par an. Toute commande à l'étranger sera adressée à ILEXIM, Bucureşti, P. O. Box — 136 — 137 — Roumanie, ou à ses représentants à l'étranger.

En Roumanie, vous pouvez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur.